Број 4, год. IV (2012) ISSN 1821-0171

КОМУНИКАЦИЈЕ МЕДИЈИ КУЛТУРА

ГОДИШЊАК
ФАКУЛТЕТА ЗА КУЛТУРУ И МЕДИЈЕ

MEGATREND UNIVERZITET
BEOGRAD, 2012.

КОМУНИКАЦИЈЕ, МЕДИЈИ, КУЛТУРА

Годишњак
Факултета за културу и медије
Мегатренд универзитета у Београду

Београд, 2012.

КОМУНИКАЦИЈЕ, МЕДИЈИ, КУЛТУРА • Број 4 (2012)
Годишњак Факултета за културу и медије Мегатренд универзитета у Београду

Издавач:
Мегатренд универзитет
Факултет за културу и медије
Београд, Гоце Делчева 8

За издавача:
Проф. др Миливоје Павловић

Главни уредник:
Проф. др Слободан Бранковић

Редакција:
Проф. др Зоран Аврамовић
Проф. др Милан Брдар
Проф. др Драган Никодијевић
Проф. др Василије Радикић
Проф. др Србобран Бранковић
Проф. др Сокол Соколовић
Проф. др Никола Цветковић
Доц. др Драган Ћаловић
Доц. др Виолета Цветковска Оцокољић
Доц. др Наташа Симеуновић Бајић

Научни савет:
Проф. др Мића Јовановић Божинов, ректор Мегатренд универзитета, Београд
Проф. др Ма Си Пу, члан Кинеске академије друштвених наука, Пекинг
Проф. др Валтер Маношек, Факултет друштвених наука Универзитета у Бечу
Проф. др Миливоје Павловић, декан Факултета за културу и медије, Београд
Проф. др Пол Шоп, проф. емеритус, Вирџинија универзитет, САД
Проф. др Слободан Бранковић, Факултет за културу и медије, Београд
Проф. др Зорица Томић, Филолошки факултет, Београд
Проф. др Тетсуа Сахара, Универзитет Меји, Токио
Др Андреј Шемјакин, Институт за славистику Руске академије наука, Москва
Проф. др Мирко Милетић, Филозофски факултет, Нови Сад
Драган Карановић Мегатренд универзитет, Београд

Извршни директор:
Невенка Трифуновић

Директор Издавачке делатности:
Бранимир Трошић

Секретар редакције:
Александра Бокан, мастер

Техничко уређење:
Ана Допуђа
Бранимир Трошић

Тираж:
200 примерака

ISSN 1821-0171

Насловна страна
„Дрво живота“, аутор доц. др Виолета Цветковска Оцокољић
(комбинована техника на платну, 100 x 100 cm), 2011.

Редакција позива ауторе да текстове за наредни број ГОДИШЊАКА шаљу на адресу
Мегатренд универзитет, Гоце Делчева 8, 11070 Нови Београд
са назнаком „За Годишњак ФКМ“
или на електронску адресу godisnjak@megatrend.edu.rs.

САДРЖАЈ

МЕНАЏМЕНТ

Проф. др Мића Јовановић Божинов
Проф. др Ана Ланговић Милићевић
ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И УПРАВЉАЊЕ КУЛТУРНИМ РАЗЛИКАМА
У РАЗВОЈУ ПОСЛОВНИХ СИСТЕМА 1

Проф. др Драган Никодијевић
УПРАВЉАЊЕ МЕДИЈАСФЕРОМ У ДОБА „КУЛТУРЕ НОВОГ КАПИТАЛИЗМА” 15

Дипл. инж. Лидија Петровић, мастер
Проф. др Радован Радовановић
ТРАНСНАЦИОНАЛНЕ КОМПАНИЈЕ КАО НОСИОЦИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ
И ДИНАМИЧКИ ФАКТОР РАЗВОЈА СВЕТСКЕ ПРИВРЕДЕ 31

КОМУНИКАЦИЈЕ

Доц. др Татјана Миливојевић
МОТИВАЦИОНЕ ДИМЕНЗИЈЕ КОМУНИКАЦИЈЕ СА СТУДЕНТИМА 69

Проф. др Јасна Јанићијевић
КОМУНИКАЦИЈА И ВИРТУЕЛНА СТВАРНОСТ 95

Александра Бокан, мастер
ЧОВЕК ДАНАС: СЛОБОДАН И СВОЈ ИЛИ ВЕЧИТО ВЕЗАН И ТУЂ? 111

Мр Ана Јурчић
Николина Врцељ
ЗНАЧАЈ ИНТЕРКУЛТУРНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ
ЗА ЕФИКАСНО УПРАВЉАЊЕ РАЗЛИЧИТОСТИМА 123

МЕДИЈИ

Проф. др Миљојко Базић,
Проф. др Весна Милановић,
Александар Базић, мастер
МОДЕЛИ УСПОСТАВЉАЊА ОДНОСА ИЗМЕЂУ ОРГАНИЗАЦИЈЕ И МЕДИЈА 143

Др Мирослав Кука
Др Бојо Колонџовски
Др Методије Стојановски
ОДРЖИВОСТ ПОЈМА НАУЧНОСТИ
УНУТАР СТОХАСТИЧНИХ ПЕДАГОШКИХ ЗАКОНИТОСТИ 157

Јасмина Митровић Марић
ЛИНЕАРНО И ДИГИТАЛНО ЧИТАЊЕ 167

Др Предраг Јеленковић
ОДНОСИ С ЈАВНОШЋУ У ОБЛАСТИ ЗАШТИТЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ 181

Доц. др Валентина Муцунска Палевска
ЕТИЧКИ АСПЕКТИ ОДНОСА С ЈАВНОШЋУ ... 193

Зоран Бранковић, магистар
ТЕОРИЈЕ МЕДИЈА ДВАДЕСЕТОГ ВЕКА ... 209

Ана Стевановић, докторанд
ЕКОНОМСКИ И ПОЛИТИЧКИ УТИЦАЈИ НА НОВИНАРЕ
КАО УЗРОК МЕДИЈСКЕ МАНИПУЛАЦИЈЕ ... 221

УМЕТНОСТ

Академик Радован Вучковић
ИВО АНДРИЋ ПРЕМА ПРЕТХОДНИЦИМА ... 239

Академик др Радомир В. Ивановић
РОМАНСИЈЕРСКА УМЕТНОСТ УМБЕРТА ЕКА
(ИМЕ РУЖЕ – ФУКООВО КЛАТНО) ... 247

Проф. др Миливоје Павловић
Проф. др Никола Цветковић
НЕОАВАНГАРДА И ДУХ КЛОКОТРИЗМА У СРПСКОЈ КУЛТУРИ ... 283

Др Јерко Денегри
СПЕЦИФИЧНИ ФЕНОМЕНИ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ УМЕТНИЧКОГ ПРОСТОРА:
„СОЦИЈАЛИСТИЧКИ МОДЕРНИЗАМ“ ОД УМЕРЕНИХ ДО РАДИКАЛНИХ ПОЗИЦИЈА ... 297

Проф. др Никола Моравчевић
СЕКСУАЛНОСТ У ДЕЛИМА ЈОНЕСКА ... 317

Доц. др Миомир Г. Петровић
ДИЕГЕТИЧКО КАО ДВЕРИ МИМЕТИЧКОГ ... 327

Др Смиљка Исаковић
ЛЕГЕНДА У МЕДИЈСКОМ ОГЛЕДАЛУ ... 347

Др Бранко Златковић
ДОСИТЕЈ И ВУК У АНЕГДОТАМА И МЕМОАРСКИМ СЕЋАЊИМА ... 363

Марина Никодијевић, историчар уметности
АВАНГАРДНИ ФИЛМ ДВАДЕСЕТИХ ГОДИНА
КАО ДЕО ВИЗУЕЛНЕ КУЛТУРЕ МОДЕРНИЗМА ... 371

Мр Јован Н. Ивановић
ТЕОДОР ПАВЛОВИЋ И ИЛИРИЗАМ ... 401

КУЛТУРА

Др Мирослав Перишић
КУЛТУРА У УЛОЗИ ПРЕТХОДНИЦЕ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ ... 413

Др Виолета Цветковска Оцокољић,
Др Татјана Цветковски
СЛОВЕНСКА ПЛЕМЕНА И ЊИХОВИ ПОГРЕБНИ ОБИЧАЈИ
ИЗ УГЛА АРАПСКИХ ПУТОПИСАЦА ... 429

Зоран Аврамовић
ЗАДУЖБИНЕ КАО ЕЛЕМЕНАТ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА СРБА ... 447

Јереј др Жељко Р. Ђурић
ПРЕГЛЕД КАНОНСКЕ ГРАЂЕ У ПОГЛЕДУ ЕПИСКОПСКОГ ЗВАЊА ... 459

Снежана Берић, мастер
ГЛОБАЛИЗАМ КАО САВРЕМЕНА СВЕТСКА ПАРАДИГМА 487

Бранко В. Јокић
СТАТУС СРПСКОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 1999-2011..... 509

Љубица Његомир Живић
ЗАДУЖБИНЕ КАО СВЕДОК ВЕКОВА И МЕСТО СУСРЕТА КУЛТУРЕ И МОРАЛА..... 535

Миомир Корać
Снежана Голубовић
САВРЕМЕНА ПРЕЗЕНТАЦИЈА АНТИЧКИХ ЛОКАЛИТЕТА У СРБИЈИ 567

Мр Јадранка Божић
СОЦИОЛИНГВИСТИЧКИ И АНТРОПОЛОШКИ ПРИСТУП
ПОЗАЈМЉЕНИЦАМА С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ТУРЦИЗМЕ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ..... 583

Јелена Арнаутовић
КУЛТУРНА ПОЛИТИКА РАДИО БЕОГРАДА У СФРЈ: СЛУЧАЈ ЏЕЗ МУЗИКЕ 633

Невена Јанићијевић Матић
ФАНТАСТИЧНА КЊИЖЕВНОСТ У ЕВРОПИ XIX И XX ВЕКА 649

Јован Јањић, мастер
ВЕРСКЕ ПРИЛИКЕ У РИМСКОЈ ИМПЕРИЈИ ПРЕ МИЛАНСКОГ ЕДИКТА..... 667

Др Љубинко Раденковић
ЈУЖНОСЛОВЕНСКО-РУСКЕ ПАРАЛЕЛЕ ЈЕДНОГ ФОЛКЛОРНОГ ТЕКСТА:
МОМЦИ-ДЕМОНИ НА ПРЕЛУ 699

Младен Гверо, мастер
СРПСКА ЋИРИЛИЦА НА ВЕТРОМЕТИНИ 711

Проф. др Милоје М. Ракочевић
ИЗОМОРФИЗАМ У ПРИРОДИ И СТВАРАЛАШТВУ 723

ИСТРАЖИВАЊЕ

Драгољуб Р. Живојиновић
ЛОВ НА АУСТРОУГАРСКЕ БРОДОВЕ (1918–1919)..... 737

Др Стојан Обрадовић
МЕТАФИЗИЧКИ АСПЕКТИ КВАНТНЕ КОСМОЛОГИЈЕ 753

Проф. др Слободан Бранковић
МЕЂУНАРОДНО ПРИЗНАЊЕ НЕЗАВИСНОСТИ СРБИЈЕ
НА БЕРЛИНСКОМ КОНГРЕСУ 1878..... 763

Мићо Милетић
ОНТОЛОШКЕ ГЕОМЕТРИЈЕ БРУНА И ПЕТРОНИЈЕВИЋА 793

Мр Антун Милетић
ЈУГОСЛОВЕНСКИ ФОЛКСДОЈЧЕРИ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ – НДХ И БАЧКА 803

Мр Бодин Вукадиновић
ХУСЕРЛОВО СХВАТАЊЕ СУБЈЕКТИВНОСТИ.....815

Проф. др Никола Цветковић
СТУДИЈСКА ПОЛИФОНИЧНОСТ НА ДЕЛУ 853

YEARBOOK
Faculty of Culture and Media
Megatrend university

CONTENTS

MANAGEMENT

Prof. Mića Jovanović Božinov, PhD
Prof. Ana Langović Milićević, PhD
MANAGING GLOBALIZATION AND CULTURAL DIFFERENCES
IN THE DEVELOPMENT OF BUSINESS SYSTEMS 1

Dragan Nikodijević
GOVERNING MEDIASPHERE IN THE AGE OF "CULTURE OF NEW CAPITALISM" 15

Lidija Petrović, PhD candidate, MA in organisational sciences
Prof. Radovan Radovanović, PhD
TRANSNATIONAL COMPANIES AS THE GLOBALIZATION-BEARERS
AND A DYNAMIC FACTOR OF THE INTERNATIONAL ECONOMIC DEVELOPMENT 31

COMMUNICATION

Doc. dr Tatjana Milivojević
MOTIVATIONAL DIMENSIONS OF COMMUNICATION WITH STUDENTS 69

Prof. Jasna Janićijević, PhD
COMMUNICATION AND VIRTUAL REALITY SUMMARY 95

Aleksandra Bokan, MA in Communication Sci.
THE MAN TODAY: FREE AND ON HIS OWN
OR ETERNALLY BOUNDED AND SOMEONE ELSE'S? 111

Ana Jurčić, MA
Nikolina Vrcelj
THE IMPORTANCE OF INTERCULTURAL COMMUNICATION
FOR MANAGING DIVERSITY EFFECTIVELY 123

MEDIA

Prof. Miljojko Bazic. Ph.D,
Prof. Vesna Milanović. Ph.D,
Aleksandar Bazić, MA,
MODEL OF ESTABLISH RELATIONS BETWEEN ORGANIZATION AND MEDIA 143

Miroslav Kuka, PhD
Bojo Kolondžovski, PhD
Metodije Stojanovski, PhD
WITHIN THE CONCEPT OF SUSTAINABILITY SCIENTIFICITY
STOCHASTIC PEDAGOGICAL RULES 157

Jasmina Mitrović Marić
LINEAR AND DIGITAL READING 167

Predrag Jelenković, PhD
PUBLIC RELATION IN THE FIELD OF ENVIRONMENTAL PROTECTION 181

Doc. dr Valentina Mucunska Palevska
ETHICAL ASPECTS OF PUBLIC RELATIONS 193

Zoran Branković, MA
THEORIES OF MEDIA OF XX CENTURY 209

Ana Stevanovic, PhD candidate
ECONOMIC AND POLITICAL INFLUENCES ON JOURNALISTS
AS A CAUSE OF MEDIA MANIPULATION 221

ART

Academian Radovan Vučković
IVO ANDRIC ACCORDING TO PRECURSORS 239

Academician Radomir V. Ivanović, PhD
NOVELIST'S ART OF UMBERTO ECO
(THE NAME OF THE ROSE - FOUCAULT'S PENDULUM) 247

Prof. Milivoje Pavlović, PhD
Prof. Nikola Cvetković, PhD
NEO AVANT-GARDE AND THE SPIRIT OF CLOCOTRISM IN SERBIAN CULTURE 283

Jerko Ješa Denegri, PhD
SPECIFIC PHENOMENA OF YUGOSLAV ART SPACE:
"SOCIALIST MODERNISM" THROUGH TEMPERATE TO THE RADICAL POSITIONS 297

Nikola Moravčević, PhD
SEXUALITY IN WORKS OF IONESCU 317

Miomir Petrovic, PhD
DIEGETHIC IS ENTERING GATE OF MIMETHIC 327

Smiljka Isaković, PhD
THE LEGEND IN THE MEDIA PERSPECTIVE 347

Dr. Branko Zlatković
DOSITEJ AND VUK IN ANECDOTES AND MEMOIRS MEMORIES 363

Marina Nikodijević, Art Historian
AVANT-GARDE FILMS OF THE TWENTIES
AS PART OF MODERNISTIC VISUAL CULTURE 371

Jovan N. Ivanovic, MA
TEODOR PAVLOVIC AND ILLYRISM 400

CULTURE

Miroslav Perišić, PhD
CULTURE IN THE ROLE OF PRECURSOS IN FOREIGN POLICY 413

PhD Violeta Cvetkovska Ocokoljić,
PhD Tatjana Cvetkovski
SLAVIC TRIBES AND THEIR BURIAL CUSTOMS
FROM THE PERSPECTIVE OF ARABIC TRAVELERS 429

Zoran Avramovic, PhD
ENDOWMENT AS ELEMENT OF SERBIAN NATIONAL IDENTITY 447

Presbyter Zeljko Djuric, PhD
COMPENDIUM OF CANONICAL SOURSES FOR BISHOPRIC OFFICE 459

Snežana Berić, MA
GLOBALISM AS MODERN WORLD PARADIGM 487

Branko V. Jokić
STATUS OF SERBIAN CULTURAL HERITAGE IN KOSOVO AND METOHIJA 1999-2011..... 509

Ljubica Njegomir Živić
FOUNDATIONS AS A WITNESS THROUGH CENTURIES
AND MEETING PLACE OF CULTURE AND MORAL 535

Miomir Korać
Snežana Golubović
MODERN PRESENTATION OF ANTIQUE SITES IN SERBIA 567

Mr Jadranka Božić
SOCIOLINGUISTIC AND ANTHROPOLOGICAL APPROACH TO LOAN-WORDS
WITH SPECIAL EMPHASIS ON THE TURKISH LOAN-WORDS IN SERBIAN LANGUAGE..... 583

Jelena Arnautović
THE CULTURAL POLICY OF RADIO BELGRADE IN SFRJ: THE CASE OF JAZZ MUSIC 633

Nevena Janićijević Matić
FANTASTIC LITERATURE IN EUROPE OF THE XIX AND XX CENTURY 649

Jovan Janjic, MA
RELIGIOUS CONDITIONS IN ROMAN EMPIRE BEFORE EDICT OF MILAN..... 667

Dr Ljubinko Radenkovic
SOUTH SLAVIC-RUSSIAN PARALLELS OF A FOLKLORE TEXT:
YOUNG MEN-DEMONS ON PRELO..... 699

Mladen Gvero, M.A.
SERBIAN CYRILIC ON THE OPEN WIND 711

Prof. Dr. Miloje M. Rakočević
ISOMORPHISM IN NATURE AND CREATIVITY 723

RESEARCH

Dragoljub R. Živojinović
HUNTING AUSTRO-HUNGARIAN FLEET(1918-1919) 737

Stojan Obradovic, PhD
METAPHYSICAL ASPECTS OF QUANTUM COSMOLOGY 753

Prof. Slobodan Brankovic
INTERNATIONAL RECOGNITION OF INDEPENDENCE OF SERBIA
AT THE BERLIN CONGRESS 1878. 763

Mićo Miletić
ONTOLOGICAL GEOMETRIES OF BRUNO AND PETRONIJEVIĆ 793

Mr. Antun Miletic
YUGOSLAVIAN VOLKSDEUTSCHE IN WORLD WAR TWO – NDH AND BACKA 803

Bodin Vukadinovic, MPhil
HUSSERL'S CONCEPTION OF SUBJECTIVITY 815

Prof. Nikola Cvetković, PhD
THE SPECIFIC POLYPHONY ON THE ACT..... 853

Проф. др Мића Јовановић Божинов
Мегатренд универзитет
Проф. др Ана Ланговић Милићевић
Факултет за пословне студије Мегатренд универзитета

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И УПРАВЉАЊЕ КУЛТУРНИМ РАЗЛИКАМА У РАЗВОЈУ ПОСЛОВНИХ СИСТЕМА

Резиме: *Бројни теоретичари тврде да је литература постаје све мање и мање релевантне за образовање младих менаџера. Сматрају да права сазнања примају они који „раде" јер савремено окружење у којем се сада налазимо намеће глобално пословање које мења традиционални приступ образовању тј. компаније настоје да прошире своје операције у иностранству, управљају „талентима" више стратешки, и мењају традиционалне бирократске структуре, пословне комуникације постају интеркултуралне, виртуелне, хоризонталне.*

Сврха овог истраживања је да пружи кратак преглед сната које обликују окружење, укључујући промене које се манифестују у начину управљања пословним системима али на првом месту у управљању људским ресурсима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *ГЛОБАЛИЗАЦИЈА, МЕНАЏМЕНТ, ПОСЛОВНИ СИСТЕМИ, ЉУДСКИ РЕСУРСИ, ОБРАЗОВАЊЕ*

1. Увод

Данас у савременим условима пословања успешно управљање пословним системима подразумева уважавање окружења. У раду се указује и на изазове будућности када менаџери који раде у мултикултуралном окружењу треба да приступе проучавању и разумевању интеркултурног менаџмента, да знају да аналзирају пословне проблеме у глобалном пословном контексту. Управљање пословним системима захтева од менаџера и развој културне свести, знања и нових компетенција. Циљ је указати и на развој нових вештина у управљању људским ресурсима у глобалним пословним системима. Указати да је глобализација феномен који не мења само изглед света већ и поглед на свет.

Савремена предузећа делују у окружењу које захтева иновативан приступ и нови начин размишљања. Савремено предузеће постаје један динамичан развојни систем тако да универзални организациони модел предузећа данас припада прошлости. Доба организационих структура с преовлађујућим бирократским и хијерархијским односима полако ишчезава и таква организација, разумљиво, има и озбиљне импликације и када је у питању менаџмент људских ресурса.

Модели савременог менаџмента последица су промена у окружењу, као и у организацији савремене корпорације. При томе се те промене одражавају првенствено у вредновању људског фактора. Људски ресурси постају најзначајнији чинилац посла, при чему тимски рад и кооперативност попримају све већи значај. Такав значај људских ресурса у предузећу указује на чињеницу да је садржај менаџента људских ресурса еволуирао. Стога људски ресурси постају основна претпоставка успешног управљања предузећем, али и један од фокуса на који ова функција концентрише своју пажњу. Централна поставка савремене филозофије менаџмента људских ресурса је да су људски ресурси најдинамичниији сегмент сваке корпорације. Људи и њихове идеје, продуктивност, способност мењања и способност учења, на свим нивоима организације представљају основну конкурентну предност организације .

2. Глобално пословање и уважавање културе

Може се слободно истаћи да је током 90-тих година прошлог века област међународног пословања привукла пажњу великог броја истраживача али оно што је интересантно тј. као једна уопштена слика академског истраживања тог периода је да су истраживања била фрагментисана. Доприноси истраживања, иако су вредни појединачно, не дају јединствен преглед питања која значајно утичу на међународно пословање.

Први степен глобализације је почео 1492. када је Колумбо открио Нови Свет, и трајао је до почетка 19. века. Карактеристике овог периода су коришћење снаге ветра, почетак коришћења парних машина, ратови често инспирисани религијом или империјализмом. Друго доба, други ниво глобализације је трајао отприлике од 1800. до 2000. и био подстакнут технолошким променама, као што су железница, телеграф, рачунари, сателити, као и ране верзије Интернета. За то време, стотине милиона долара уложено је у хардвер и инфраструктуре за повезивање институција широм света. E-mail, који је постао распрострањен у средином 1990-их, трансформише начин комуникације. У касним 1990-им, Интернет и е-комерц достижу свој залет. Суштину промене у овом периоду биле су мултинационалне компаније. Робе и информација се лакше транспортују широм света и интеграција је прешла на нови ниво. Око 2000 године, наступа глобализација трећег нивоа, где се интелектуални рад појединаца може испоручити са било ког места. Сада је могуће да више људи сарађује у реалном времену на различитим пословима из више различитих крајева планете истовремено. Ова промена појединцима дао потпуно нову слободу у начину обављања пословних активности. У суштини, глобална економија је сазрела до тачке где је проток робе и информација олакшан широм света. Значи, оно у чему се разликују три епохе је да је први ниво глобализације – глобализација земаља, други ниво је глобализација компанија, и трећи ниво је глобализација појединаца широм света.

Организације све више елиминишу спори и бирократски тип организационе структуре са све више сложеним организационим структурама. У циљу конкуретности у глобалној економији, мора да се експериментише са новим начинима организовања.

Немилосрдан темпо промена у окружењу намеће и промене менаџера са којима долази и до промена у самој организацији. Процес интеграције компанија на глобалном нивоу је осетљив процес, посебно када се узму у обзир различите културне позадине укључених предузећа. Фактор културе се понекад посматра као препрека за успех спајања и аквизиција, али (6) да културна дистанца може и побољшати перформансе пословних система уочавањем и нових мерила вредности. Културне разлике утичу на повећање културне свести и бољег и флексибилнијег приступа реализацији пословних активности посебно у савременим условима пословања када су промене константне. Ефикасно управљање културним разликама је оно које може да допринесе повољном исходу међународних спајања и аквизиција пословних система. Бројна истраживања су указала да оне компаније које су уважавале културне разлике су увелико побољшале резултате свог пословања.

Емпиријска истраживања које је спровео Хофстед на националном и корпоративним културама допринела развоју интеркултуралног менаџмента у области управљања (20). Интеркултурни менаџмент се разликује

од међународног менаџмента јер интеркултурални менаџмент се фокусира на понашање организационих и људских ресурса (21). Интеркултурални менаџмент покушава да процени утицај културе (националне и организационе) на перцепције, интерпретације и поступке менаџера. Култура се може дефинисати колективно програмирање ума које чланове једне заједнице разликује у односу на друге. Ово колективно понашање је систем који се стиче током процеса социјализације. Национална култура, која се одражава на вредности, мисли и понашање у друштву, наставља да игра улогу исконском упркос процесу глобализације. У области управљања, културни систем даје појединцима когнитивне способности и специфичан приступ у решавању проблема. Према томе, сарадници из других земаља ће вероватно пронаћи различита решења када се суочавају са истим проблемима. Истраживање спроведено у интеркултуралном менаџменту има тенденцију да се фокусира на проучавање интеракције менаџера из различитих система. Ово истраживање је усмерено на „критичне инциденте", због културних разлика. Ови инциденти су произведени у процесу комуникације или у ситуацијама када се очекује тимски рад у којима очекивања и понашања менаџера разилазе и доводе до интеркултуралног конфликта. Интеркултурни менаџмент игра важну улогу у међународним пословним активностима, где пословне партнере из неколико земаља постављамо у ситуацију тимског рада. Ипак, данас се очекује тимски приступ у реализацији пословних активности без обзира на културну позадину менаџера, при чему услед погрешне интепретације вербалне и невербалне комуникације може доћи до сукоба и неспоразума. Ово потцењивање културних фактора је и даље присутно на светској пословној сцени, иако је спајање компанија, пре свега, спајање и различитих људских бића. С друге стране, стратешки приступ базиран на концепту дивергенције узима у обзир културни плуралитет и стабилност појединих система.

Нови услови пословања намећу тимски приступ реализације пословних задатака тако да су менаџери данас више него икада пре суочени са групним активностима и тимским радом. Велики број међународних компанија може да успе само адекватним тимским радом при чему је критеријум за формирање ових тимова на основу међународне иницијативе менаџмента или као последица глобалне експанзије. Овако формирани тимови уједињују појединце са различитим интересима који инивидуално доприносе активностима тима. На овај начин се постиже већа ефектиност при реализацији пословних активности јер чланови овако оформљеног тима дискутују и преговарају тј. размењу своја сазнања и различита искуства. Поред наведене предности треба запазити и могућу појаву конфликта баш услед културне различитости. При реализацији пословних задатака са тимовима чији су појединци из различитих култура велика улога

је на главном менаџеру или руководиоцу самог тима. Главни задатак руководиоца у наведеним случајевима је да повезује све чланове групе у једну целину и да се стреми ка постављеним циљевима. Заправо, овде менаџер нема хијерахијску улогу, већ улогу координатора интереса. У таквим условима руководилац ставља акценат на радне услове за тим, поспешује сарадњу међу члановима и настоји да усагласи разлике које постоје међу њима. Да би успешно обавио свој задатак менаџер или руководилац тима, са члановима из различитих култура, мора бити светан да бројни фактори могу условити неспоразум. У циљу што успешније реализације своје улоге менаџер мора бити припремљен да и у необавезним разговорима, има у виду ко је слушалац и факторе које могу узроковати погрешно тумачење.

3. Управљање талентима и развој пословних система

У глобалној економији, уколико се жели обезбедити развој пословних система мора се улагати у људски ресурс. Визија светских лидера је да привуче, развије и задржи таленат. Тако, у погледу управљања талентима увиђамо трендове тј. демографске промене, старење радне снаге и повећање глобалне мобилности. Само улагањем у таленте, они ће бити у позицији да успеју у високо конкурентном тржишту. Поред тога, организациона култура и развој лидерства има значајан утицај на задржавање талената. Узимајући у обзир ове факторе, приступ глобалног управљања талентима омогућава развој пословних система.

Одговорност за управљањање талентима менаџмент дели у целој организацији - од директора до прве линије менаџера - да се идентификују и развију оптималне стратегије ангажовања запослених, лојалност и задржавање. Поред тога, у одељењу за људске ресурсе треба да се развије интегрисани и проактивни стратешки приступ у управљању талентима

Како задржати талентоване запослене је други проблем са којима се суочавају компаније. Награде и признања такође помажу и неопходно је креирати атмосферу заједништва, тимског рада и услове за њихв даљи развој и усавршавање. Да се привуче и задржи таленат, је врло критично, поред тога, компаније са добрим угледом су у предности за привлачење талената.

Још једна ефикасна стратегија запошљавања талената је усмеравање на специфичан извор талената. На пример, у може се у неким компанија одрежени проценат запослити особа са инвалидитетом поседују кључне вештине за маркетинг, ИТ архитектуру и софтверски инжењеринг. По пажљивој процени садашње и будуће потребе организације у управљању људским ресурсима може развити стратегија у складу са циљевима компаније чиме се прави услов за даљи развој.

У исто време, организације требају планирати развоја талентованог руководства и важно је да се 1) утврди да ли програм развоја талетованих кадрова омогућава да организација буде конкурентнија, 2) да процени да ли су запослени видели програме руководства као легитимне. На пример, да ли их схватити озбиљно? Да ли ове иницијативе заиста утичу на доношење пословних одлука? (6)

Дакле, потреба за талентима ствара кретање између земаља. Сједињене Државе се посебно ослањају на страни таленат, посебно у одређеним индустријским областима. На америчким универзитетима, на пример, нема довољно дипломираних студената из области науке и инжењерства, а до 2010. години, 25% научника нације и инжењера је дошло до старосне пензије. Ове промене су се одразиле су се већ у 2000. години, тако да је 22% позиција у свету науке и инжењерства у поседу страних- стручњака, за разлику од 14% у 1990. године. Насупрот томе, земље као што су Кина и Индија имају богатство талената у науци, инжењерства и технологије. Сваке године, Кина производи 350.000 дипломираних инжењера и Индија 120.000, у поређењу са 63.000 у САД. (6)

Недавна студија глобалних компанија, на пример, наводи да су компаније забринута због развоја будућих лидера и развоја способности за управљање у глобалном пословном окружењу. Кључни резултати показују да је најважнији фактор у глобалном управљању талентима (ГТМ) степена учешће генералног директора, управног одбора и ГТМ лидера. У просеку, на пример, директори троше 16% свог времена да јавно говоре о ГТМ, менторству високог потенцијала, учествују у избора таленатованих, управни одбор у 46% предузећа учествују у процени кључних запослених и 39% се састаје са изабраном талетованом радном снагом током године. (7)

Недавна студија о глобалном управљању талентима указује да 43% компанија види задржавање кључних таленат као питање које ће имати највећи утицај за даљи развој пословних система. Даље, 72% организација је забринуто због негативног утицаја на крајњи резултат због неадекватне вештина радника. Студија наглашава да је недостатак талената или боље рећи развој и задржавање талентоване радне снаге претња у многим глобалним компанијама. На пример, 33% компанија наводи да може 11% своје радне снаге се повуче у наредне две или три године. Међутим, само 50% организација има дефинисане листе неопходних вештина за будућност.(6)

Студија 2004. године о процени високих перформанси кадрова тј. процена талентоване радне снаге које треба да представља будућност једног пословног система где су испитани руководиоци из шест земаља из 15 индустрија. Истраживања указују да значајно побољшање перформанси запослених, утуче на даљи развој пословних система. (4)

Најефикаснији процес за идентификовање талената су отворе и искрене дискусије. Ипак услед културне различитости немају сви исти приступ. Тако 80% америчких компанија има овај присту, у поређењу са 55% европских компанија (5). У глобалном управљању талентима акценат је на подстицању разноликости у развоју талентоване радне снаге. У оквиру развоја талетоване радне снаге акценат се ставља на пословање ван оквира матичне земље и упознавање са културним различитостима.

Гледајући у будућност компаније ће све више користити различите врсте радних односа, запошљавања и нестандардне моделе радних односа али за одржавање одличних резултата на глобалном нивоу све компаније морају да размисле о глобалном управљању талентима. Компаније које су већ покренуле питање талентоване радне снаге ће бити добро позиционирани за дугорочни раст.

Најефикаснији процес за идентификовање талената су отворе и искрене дискусије. Ипак услед културне различитости немају сви исти приступ. Тако 80% америчких компанија има овај присту, у поређењу са 55% европских компанија (8). У глобалном управљању талентима акценат је на подстицању разноликости у развоју талентоване радне снаге. У оквиру развоја талентоване радне снаге акценат се ставља на пословање ван оквира матичне земље и упознавање са културним различитостима.

Гледајући у будућност компаније ће све више користити различите врсте радних односа, запошљавања и нестандардне моделе радних односа али за одржавање одличних резултата на глобалном нивоу све компаније морају да размисле о глобалном управљању талентима. Компаније које су већ покренуле питање талентоване радне снаге ће бити добро позиционирани за дугорочни раст.

У складу са глобализацијом и реализацијом послова ван оквира матичне земље неопходно је имати у виду културно-социјалне утицаје на одлуке које су исмерене на избор талентоване радне снаге. На пример, мора се имати у виду да на глобалном нивоу именовање талентоване радне снаге је предмет локалне интерпретације, дакле крос-културне разлике и социјална динамика могу да утичу. У циљу што објективније процене талентоване радне снаге и постављања критеријума, додају се психометријске процене. Конкретно, процена обухвата тестове личности и њихове склоности, као и интервјуе, преглед развоја каријере. Дешавало се да предложене кандидате као талетоване за топ менаџмент нису сви подједнако оценили услед културне различитости па се одлучило да се крајња одлука доноси панел дискусијом

4. Закључна разматрања

Истраживања указују да ће Немачкој већ 2015. године недостајати око три милиона људи на тржишту радне снаге, резултат је студије коју је направио институт Прогноз АГ (34). Ово истраживање наводи да ће већ за пет година немачким фирмама недостајати милион људи са високошколским образовањем. Поред тога, недостајеће 1,3 милиона занатлија и људи са средњим стручним образовањем и чак 550 хиљада људи који немају стручну квалификацију. Закључак аутора студије је да ће се недостатак радне снаге бити изражен „на свим нивоима, од неквалификованог радника до факултетски образованих". Недостајаће, наглашава се, чак и правници за које се годинама тврди да их има превише на тржишту радне снаге. Непокривене потребе за стручном радном снагом ће до 2030. године да порасту чак на пет милиона људи. То ће, за немачко благостање, значити губитак 3.800 милијарди евра, наведено је у студији. Привредна удружења су већ затражила да се уложе већи напори да би се барем започело решавање овог проблема. Тражи се отварање већег броја целодневних школа, боље понуде за дошколовање већ запослених као и мере које би обезбедило да мање младих, пре свега студената, напушта школовање без дипломе. Међутим, економисти сматрају да све те мере нису довољне да би се превазишао претећи милионски недостатак радне снаге а да се не спомиње недостатак талетоване радне снаге.

Заправо већ касних 1990-их, компаније широм света су се суочиле са главном претњом глобалног мањка талента. Проналажење талената, задржавање и управљање" је постао кључни изазов за развој пословних система у глобалном окружењу. Управљање талетованом радном снагом су стратешки значајна питања за компаније које желе да обезбеде даљи развој. Међу факторима који обликују одређене изазове и реакције појединих фирми су неколико фактора, које обухватају: (а) глобализација, (б) демографска промена, (в) потражња за радницима са потребним надлежностима и мотивацијом, и (д) снабдевање тих потребних компетенција и мотивације.

Конципиране широко, глобално управљање таленат (ГТМ) односи се на систематско коришћење одређене политике и праксе управљања људским ресурсима. Ово укључује поједине аспекте везане за локацију и пресељење управљање, планирање и предвиђање, обука и развој, као и оцењивање запослених у складу са развојним проблемима радника и регулаторним захтевима.

У глобалном управљању талентима компаније се суочавају са (7) :

- премало талената на располагању (мањак)
- превише таленат на располагању (вишак)

- таленат је доступан на погрешном месту (или позицији)
- таленат је доступан са неадекватном ценом (прескупо)

Као последица таквог стања, фирме треба да: а) смањи / раднике својој земљи, б) преселе у другу земљу и успостави нове операције по нижој цени или ц) смањити / додати раднике у другим земљама. Поред тога, компаније ће морати да тренира и обезбеди развој постојећег кадра пре него запослити нове радника са стране.

Данас се организације налазе са много већим изазовима у проналажењу радника са надлежностима које су им потребне за обављање разних послова, без обзира на локацију у свету. У суштини, радници на свим нивоима су важнији него икада за развој мултинационалним компанијама које се надају да ће бити конкурентне, и глобално и локално

Ипак, компаније које развијају компетенције потребне за глобални успех, имају добар разлог да инвестирају значајна средства у управљању талентима.

ЛИТЕРАТУРА

[1] AberdeenGroup Inc./Human Capital Institute. (2005). Retaining talent: Retention and succession in the corporate workforce. Boston: Author.

[2] Ana Langović-Milićević, Mihailo Rabrenović: Priprema menadžera za pregovaranje u globalnom okruženju. XVI BUDVANSKI PRAVNIČKI DANI, Aktuelna pitanja savremenog zakonodavstva, Zbornik radova sa savetovanje pravnika, 7-11. juna 2010. Budva strana 415-424 ISBN 978-86-7542-081-1 COBISS.SR-ID 252583687 STAMPA SAVEZ UDRUŽENJA PRAVNIKA

[3] Ana Langović-Milićević, Tatjana Cvetkovski, Zlatko Langović: STRATEGY OF HUMAN RESOURCES MANAGEMENT IN SMALL AND LARGE COMPANIES IN THE GLOBAL ENVIRONMENT, 3 rd International Conference for Entrepreneurship, Innovation and Regional Development ICEIRD 2010, 27 – 29 May 2010, Novi Sad, Serbia ISBN 978-86-7892-250-3 COBISS.SR-ID 252076295 pg 444-451

[4] Ana Langović-Milićević, Tatjana Cvetkovski, Zlatko Langović: Globalization and Multiculturalisam – Business Systems Development in Southern Banat, International Scientific Conference" Strengthening the Competitiveness and Economy Bonding of Historical Banat - SCEBB" Proceedings, 28-29 September 2011, Vrsac, Sebia, pg 157-164, ISBN 978-86-7747-443-0 Material editor: Regional Chamber of Commerce and Industry Pancev

[5] Ana Langović-Milićević, Tatjana Cvetkovski, Zlatko Langović: Transnacionalni projektni tim i globalno okruženje, Symorg 2010 - Simpozijum Fakulteta organizacionih nauka, XII međunarodni simpozijum Fakulteta organizacionih nauka, 09-12. jun, Zlatibor

[6] Ana Langović-Milićević, Zlatko Langović, Brankica Pažun.: Talent management as a driving force of company development, 8th International scientific conference: Forces Driving the Revival of the Companies and Economy, 3rd December, Megatrend University, Belgrade, 2010. Pg 507-515

[7] Ana Langović Milićević, Cvetkovski Tatjana, Langović Zlatko: GLOBALIZATION AND THE NEED FOR THE KNOWLEDGE – CULTURAL DISCREPANCIES AND INFORMATION TECHNOLOGIES, Serbia Facing the Challenges of Globalizations and Sustainable Development, Belgrade, 25, 2011. pg 153-158 ; ISBN 978-86-7747-445-4 COBISS.SR-ID 187614732

[8] Ana Langović Milićević, Cvetkovski Tatjana, Langović Zlatko: NEW TENDENCIES - MULTICULTURALISM AND BUSINESS SYSTEMS DEVELOPMENT, The Vth International Scientific Conference "Innovative Development and Economic Growth" November 3, 2011, Moscow, Russia pg 430-437 ISBN 978-5-209-04209-9 UDK 658:001.895

[9] Cafolla, Liana „Extreme talent: Management training at HSBC". China Staff. FindArticles.com. 11 Sep, 2010. http://findarticles.com/p/articles/mi_qa5478/is_200610/ai_n21402099/

[10] Capabilities and Engagement of employees, which then in turn drive the important outcomes such ascustomer satisfaction.
[11] Capital," Human Resource Planning, 29.1, April 2006.
[12] Collison, J. (2005, June). 2005 future of the U.S. labor pool survey report. Alexandria, VA: Society for Human Resource Management.
[13] Corporate Leadership Council. (2003). High-impact succession management: From succession planning to strategic executive talent management. Retrieved January 27, 2006, from www.executiveboard.com
[14] Customer Lifetime Value to Strategic Marketing Decisions," Marketing Science Institute Working Paper Series, No. 01-108.
[15] Cvetkovski T., Langović Milićević, A, Cvetkovska Ocokoljić, V: "The Labor Market in Serbia: Recruitment Opportunities for Foreign Companies", International Conference: Global Logistic and Operations, Global Business Management and Managing Financial Performance, 5. May 2010. Steyr, Austria. pp. 77-85.
[16] Erickson, Tamara J. (2005) "Engaging Both Heart and Mind: The Coming Crisis of the Changing
[17] Fegley, S. (2006, January). 2006 talent management survey report. Alexandria, VA: Society for Human Resource Management.
[18] Fegley, S. (2006, January). 2006 talent management survey report. Alexandria, VA: Society for Human Resource Management.
[19] Gale, Bradley T. (1994) Managing Customer Value: Creating Quality and Service That Customers Can See, New York: The Free Press.
[20] Hofstede, G. & Hofstede, G.J. (2005) Cultures and Organizations. Software of the Mind (2nd edn). New York: McGraw-Hill.
[21] Hofstede, G. & McCrae, R.R. (2004) Personality and culture revisited: linking traits and dimensions of culture. Cross-Cultural Research, 38(1), pp. 52–88.
[22] IBM Corporation. (2005). The capability with: The global human capital study 2005. Retrieved January 12, 2006, from www.ibm.com
[23] Lawler, III. E. E. (2005, Summer). From human resource management to organizational effectiveness. Human Resource Management, 44, 2, 165-169.
[24] Leadership Excellence, Volume 22, No. 8, August 2005, p. 19.
[25] Mića Jovanović, Ana Langović-Milićević, Nevena Karanović: CULTURAL FACTORS - MERGERAND ACQUISITION OF SMALL AND LARGE COMPANIES IN THE GLOBAL ENVIRONMENT, 3 rd International Conference for Entrepreneurship, Innovation and Regional Development ICEIRD 2010, 27 – 29 May 2010, Novi Sad, Serbia
[26] Mića Jovanović, Ana Langović-Milićević, Nevena Karanović: CULTURAL FACTORS - MERGERAND ACQUISITION OF SMALL AND LARGE COMPANIES IN THE GLOBAL ENVIRONMENT, 3 rd International Conference for Entrepreneurship, Innovation and Regional Development ICEIRD 2010, 27 – 29 May 2010, Novi Sad, Serbia pg. 346-353

[27] Morton, L. (2004, January). Integrated and integrative talent management: A strategic HR framework. New York: The Conference Board.
[28] Morton, L. (2005). Talent management value imperatives: Strategies for execution. New York: The Conference Board.
[29] Morton, L. (2005). Talent management value imperatives: Strategies for execution. New York: The Conference Board.
[30] Pink, Daniel H. (2005). A Whole New Mind. New York: The Penguin Group.
[31] Rust, Roland T., Katherine N. Lemon and Valarie A. Zeithaml (2001). "Driving Customer Equity: Linking
[32] Schiemann, William (2005), "Measuring Return on Human Capital: Build the Equity of Your People,"
[33] Schiemann, William (2006), "People Equity: A New Paradigm for Measuring and Managing Human
[34] Schiemann, William (2007). "Measuring and Managing the ROI of Human Capital," Cost Management,
[35] Tatjana Cvetkovski , Ana Langović-Milićević, Violeta Cvetkovska -Ocokoljić: HUMAN RESOURCES AND GLOBALIZATION, 3 rd International Conference for Entrepreneurship, Innovation and Regional Development ICEIRD 2010, 27 – 29 May 2010, Novi Sad, Serbia ISBN 978-86-7892-250-3 COBISS. SR-ID 252076295 pg 156-163
[36] The company and employees names have been disguised to protect confidentiality.
[37] Upper Austria University of Applied Sciences and School of Management, Steyr
[38] Hofstede, G. & Hofstede, G.J. (2005) Cultures and Organizations. Software of the Mind
[39] (2nd edn). New York: McGraw-Hill.
[40] Hofstede, G. & McCrae, R.R. (2004) Personality and culture revisited: linking traits and dimensions of culture. Cross-Cultural Research, 38(1), pp. 52–88.
[41] http://www.b92.net/biz/vesti/svet.php?yyyy=2009&mm=12&dd=22&nav_id=399845

Prof. Mića Jovanović Božinov, PhD
Megatrend University Belgrade
Prof. Ana Langović Milićević, PhD
Graduate School for Business Studies, Megatrend University Belgrade

MANAGING GLOBALIZATION AND CULTURAL DIFFERENCES IN THE DEVELOPMENT OF BUSINESS SYSTEMS

Abstract *Many theorists argue that the literature is becoming less and less relevant to the education of young managers. They find that those who are receiving the right information are those who „work" because the modern environment, in which we are now, is imposing a global business that changes the traditional approach to education that is, companies seek to expand their operations abroad, manage „talent" more strategic, and changing traditional bureaucratic structures, becoming intercultural business communication, virtual, horizontal.*

The purpose of this study is to provide a brief overview of the forces that shape the environment, including changes that are manifested in management of business systems, but primarily in human resources management.

KEY WORDS: *GLOBALIZATION, MANAGEMENT, BUSINESS SYSTEMS, HUMAN RESOURCES, EDUCATION*

Проф. др Драган Никодијевић[1]
Факултет за културу и медије Мегатренд универзитета

УПРАВЉАЊЕ МЕДИЈАСФЕРОМ У ДОБА „КУЛТУРЕ НОВОГ КАПИТАЛИЗМА"

Апстракт: *Централни захтеви индустријског доба карактеристични су по својој оријентацији на производњу и потрошњу, са тржиштем као базичним друштвено-економским односом који моделује њихову симбиозу. Међутим, индустријско друштво данас више није у стању да са некадашњим резултатима остварује своје основне циљеве – економски раст и материјално богаћење. Са дотрајалошћу индустријског концепта, један незаустављив процес промена је нужно покренут. У потрази за новим ресурсима и новим технологијама, наравно и тржиштима, развијена друштва се све више удаљавају од индустријског концепта – у свим његовим димензијама. Изазови који стоје пред човеком новог доба су у најнепосреднијој повезаности са карактером нових облика организовања и управљања. У настојањима да се антиципирају нове околности, стиче се утисак да се обриси „новог поретка" у оквиру модела управљања и организовања најинтензивније наслућују или помаљају управо у медијској сфери.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *ИНДУСТРИЈСКО РАЗДОБЉЕ; ПОСТИНДУСТРИЈСКА ЕПОХА; УПРАВЉАЊЕ; ТРАДИЦИОНАЛНА ОРГАНИЗАЦИЈА; МЕДИЈСКИ КОНГЛОМЕРАТИ*

[1] Реализовано у оквиру пројекта МНТРС бр. 47004.

Медијска делатност, у организационим структурама какве данас распознајемо, развијала се практично паралелно са процесом индустријализације која, као што је познато, представља родно место менаџмента - и у искуственом и у научно-теоријском смислу.

Према општеприхваћеном теоријском и практичном становишту, кључни разлози активирања менаџмент принципа и функција у оквиру одређене делатности су:

- сложеност делатности, и
- економски капацитет делатности

Делатност свих медијских сектора је, мање-више, заснована на сложеним технологијама, процедурама и колективном радном ангажману, дакле, на процесима који у својој основи претпостављају рационалну организацију и управљање, без чега није могуће остварити циљеве делатности.

Исто тако, делатност медија је карактеристична по значајном економском капацитету. С једне стране, медијске институције и појединачни медијски пројекти претпостављају значајна инвестициона и функционална финансијска улагања. С друге пак, медијска пракса претставља делатност у оквиру које се остварује проток огромних финансија и пословних добити. Та околност је покренула незаустављиве токове економске експлоатације медија и некадашњу парадигму медијске делатности *понуда – прималац* претворило у релацију *продукција – потрошња*. Данашња глобална слика медијске сфере указује на то да у највећем делу „медији функционишу као профитне организације и да им се као таквима природно намеће рационално и ефикасно пословање у коме трошкови треба да буду што мањи, а профит што већи." *(Бађевић,2004:105)*

Упркос томе што се и у савременом амбијенту индустријска производња још увек сматра базичним оквиром у којем се потврђује делотворност основних принципа и функција менаџмента, неки постиндустријски обрасци испољавају све снажнији друштвени и економски потенцијал,

1. Традиционални развојни оквир менаџмента индустријског доба: производња, потрошња, институционални поредак и пирамидална структура

Такозвана пре-индустријска епоха баштинила је богато историјско искуство управљачких вештина стечених у оквиру различитих људских делатности. Отуда су многи принципи, функције и начела управљања далеко старији од менаџмента као научне дисциплине која је настала у окриљу индустријског друштва. Новији и научно утемељени развојни токови менаџмента припадају епохи с краја 19. века и већим делом 20. веку,

а своје исходиште и укупна кретања везују за индустријализацију као процес који је обележио ово раздобље.

Средишњи захтеви индустријског доба оријентисани су на *производњу* и *потрошњу,* са *тржиштем* као централним друштвено-економским односом који моделује њихову симбиозу. То су чиниоци који постају мера свих ствари. Сви облици друштвеног живота дуговали су свој напредак, стагнацију или назадовање способности да се на овај или онај начин прилагоде овим базичним оквирима. Све расположиве друштвене силе су у последња два-три века биле усмераване у том правцу - укључујући и достигнућа менаџмента. Сматра се да је менаџмент, који је у свом централном току оријентисан на повећање обима и ефикасности производње, управо један од друштвених потенцијала чија су улога и заслуге у развоју индустријског концепта биле немерљиве. На другој страни, маркетинг, као један од инструмената менаџмента, оријентисан на изношење роба и услуга на тржиште и њихову продају, снажењем потрошње непрестано је хранио, обнављао и увећавао снагу нових производних циклуса. Реч је о својеврсном парадоксу - нема раста производње ако људи не купују робе, а без раста производње, нема новца и људи не могу да купују.

Једна од највећих тековина и упориште индустријског раздобља јесу *институције* односно институционални поредак. Њихова управљачко-организациона структура је дуго обезбеђивала производно ефикасно, егзистенцијално поуздано и просперитетно радно и животно окружење. То је у основи војнички, хијерархијски модел институционалног организовања – „гвоздени кавез”, о чијим карактеристикама је најпре и највише расправљао *Макс Вебер.* Тај модел организовања је имао за циљ, и у томе успевао, да дугорочно обезбеди производну ефикасност и развојност. Истовремено, својом пирамидалном формом институција је била у стању да апсорбује и упосли велики број људи, чиме је доприносила социјалној стабилности. Ипак, можда је од највећег значаја била чињеница да су институције индустријског доба нудиле идеју о *доживотном запослењу.*

Те и такве институције индустријског поретка биле су централни терен имплементације знања и вештина које су своје порекло имале у менаџменту. Иако има мишљења која величање улоге управљања и организовања тумаче као „последицу човекове потребе да ствара митове”, менаџмент је несумњиво представљао један од највећих развојних потенцијала индустријске епохе.

Извесне околности, посебно све чешће друштвене, економске и политичке кризе, указују на слабости традиционалног институционализованог индустријског поретка и његову немогућност да обезбеди даљу развојност друштвеног система у целини. Новом добу, обележеном неслућеним технолошким напретком, потребан је другачији управљачко-организациони оквир.

2. Нови развојни оквир менаџмента постиндустријске епохе: знање, информације и „даљинско управљање"

Ако су производња и потрошња биле темељне одреднице индустријске епохе, ваља се запитати шта су угаони ослонци новог доба. Из одговора на то питање могу се наслутити и управљачко-организациони обрасци које оно претпоставља.

По свему судећи, индустријско друштво данас више није у стању да са некадашњим резултатима остварује своје основне циљеве – економски раст и материјално богаћење. Разлоге томе треба видети у чињеници што је оно у својој оријентацији на економски раст занемарило друштвене процесе помоћу којих су постигнути резултати. Деценије похлепе у виду фаворизовања слободног тржишта, пословних и финансијских монопола, шпекулација и неодговорног банкарства, класне доминације и ратног профитерства... још више су увећали социјалне разлике и продубили јаз између богатих и сиромашних. Исто тако, испоставило се да је максимизација, као једно од кључних начела индустријског поретка, ограниченог домета те да се морају тражити нови механизми да би се дошло до новог, свеобухватног, друштвено-економског „пакета циљева"(*Адижес*). Производне снаге које су идентификоване са индустријским периодом, и , на другој страни, потрошња индустријских производа која их следи и обнавља њихову моћ, протоком времена су исцрпили своје развојне потенцијале.

Што се тиче производње, њени потенцијали, који су се највећим делом налазили у такозваним необновљивим ресурсима, – на измаку су. На такав исход, увидевши негативне последице индустријализације, готово пророчки је указивао *Џон Стјуарт Мил,* још средином 19. века, у свом делу „Принципи светске економије", тврдећи да се дугорочно може развијати само она „људска делатност која не доводи до неразумне потрошње незаменљивих материјала или не упропашћава околину на један неповратан начин".

Индустријске технологије су, такође, готово достигле максимум своје производне ефикасности. И потрошња, која је својим потенцијалима обнављала производњу, у последњим деценијама 20. века се приближила свом зениту. Тржиште више није у стању да апсорбује све оно што се произведе. Правило „свака роба има свога купца" престало је да важи. По свему судећи, производња и потрошња индустријских роба престају да буду средишна места друштвених активности те самим тим и ослонци друштвеног напретка.

Док се околности брзо мењају, човекова способност, да прати ове промене, да развија нове оквире односа, нове моделе који се односе на нову стварност, укратко способност прихватања је ограничена (*Адижес*). Ово

је свакако у вези са човековим когнитивним способностима и могућностима вредновања и концептуализације али и са чињеницом да су у питању многобројне „дисконтинуиране промене” (*П.Дракер*) које наизглед нису повезане једна са другом - „радикално нови концепти, изненађења и преокрети који у политичким, социјалним и економским токовима траже низ година за прилагођавање.” *(Несбит,Џ. 2009: 230)*Последица недостатка балансиране промене јесте да систем почиње да показује одређене „социо-еколошке пукотине“(*Адижес*). То значи да вредности које одређују наше понашање и нашу концептуализацију система не одговарају увек и у потпуности окружењу у коме живимо, јер је стварни смисао социјалне стварности за „човека производње и потрошње” често недокучив. Човек „одиста није више господар света који је изградио.” *(Фром, Е. 1984:87)*

Отуда се догађа да, иако су и оквири и садржаји друштвеног живота у новом добу битно измењени у односу на индустријску епоху, поједини индустријски обрасци управљања и организовања истрајавају. Зашто? Зато што још увек нису у потпуности напуштени сви облици и садржаји друштвеног живота који своје корене имају у индустријским облицима производње и потрошње. Традиционални обрасци нису до краја исцрпли своју репродуктивну снагу те у одређеним сегментима делују још увек обећавајуће, поготово у условима у којима је тешко разумети право значење нових појава.

Иако ће бити ређе појаве у слици будућности, која ће бити претежно ослоњена на привремене и флексибилне организације, трајнији видови видови организовања неће у потпуности ишчезнути. Међутим, трајне организације будућности неће попут некадашњих имати хијерархијску већ *лавиринтску* структуру. Оне ће бити организоване „по моделу циркуса или филмских студија, односно око једног имена, приче, пројекта. Састојаће се од више трупа (привремених радника, које ће стално смењивати други). Своје представе ће стално изводити у другом месту, где год се налази тржиште... Први квалитет ових предузећа биће то што ће у свакој сезони нудити нове производе. Њихова култура, језици, локализације биће покретне и краткотрајне. Њихове административне савет чиниће професионални менаџери који ће бити врло добро плаћени.” *(Атали, Ж. 2010: 171)*

Ипак, са дотрајалошћу индустријског концепта, један незаустављив процес промена је нужно покренут. У потрази за новим ресурсима и новим технологијама, наравно и тржиштима, развијена друштва се све више удаљавају од индустријског концепта – у свим његовим димензијама. Механичко-електричне технологије, на које се ослањала индустријализација, смењују савршеније и неупоредиво ефикасније електронске технологије које припадају новом постиндустријском концепту. Старе необновљиве ресурсе потискују нови. Сада су то *знање* и *информације*. Знање постаје

средство развоја нове друштвене свести која одговара новој стварности. Оно је кључни потенцијал који је потребан друштву да би било у стању да тумачи промене окружења и прилагођава им се.

Изазови који стоје пред човеком новог доба су у најнепосреднијој повезаности са карактером нових облика организовања и управљања.

Организациони оквир деловања све чешће није чврста, дугорочно пројектована пирамидална структура класичних институција. Сама та чињеница доводи у питање делотворност начела и принципа традиционалног менаџмента који су се управо темељили на чврстом институционалном оквиру.

Институције новог типа немају трајни већ *привремени карактер*. Нови и подеснији делатни оквир има архитектуру *флексибилне организације* која „може изабрати и извршавати у ма ком тренутку само неке од својих бројних функција." *(Сенет,Р. 2007: 43)* Нова организациона структура није стабилна и фиксна - „Организација се шири и сажима, запослени се додају и одбацују како фирма прелази с једног задатка на други." *(Сенет,Р. 2007: 43)* Предузећа ће, тврди *Жак Атали,* у току такозваног *четвртог таласа* историје човечанства, чији се почеци наслућују већ око 2020.године, бити организована по моделу позоришних трупа. – „окупиће – окупљају већ – компетенције и капитал за испуњење одређеног задатка. Њихов животни век ће зависити од пројеката оснивача, од њихових способности да измисле нове производе, од одлуке њихових финансијера и клијената. *(Атали, Ж. 2010: 171)* Трајаће неупоредиво краће од организација које данас познајемо – „ова предузећа ће бити краткорочнији од оних који буду у њима радили... Те 'трупе'- предузећа - играће у 'позоришта'-тржиштима која их буду прихватила – докле год буду имали 'гледаоце'-односно клијенте. Распашће се након што буду извели један 'комад'-производ или неколико њих." *(Сенет,Р. 2007: 43)*

Нове организације су у непрестаном трагању за новим и ефикаснијим пословним моделима – „Њихов рад, који ће све више бити под притиском захтева исплативости, рокова, захтева потрошача, биће све стреснији, флексибилнији и нестабилнији него икад.". Наравно да ће у том процесу најсавременије технологије, посебно оне са комуникацијским потенцијалима, попут интернета на који су ослоњени најразличитији видови такозваног е-пословања, добијати на све већем значају.

Управљање савременим организационим структурама је другачије. Центри управљања новог доба подсећају, каже *Р.Сенет,* на даљински управљач (*remote control*) или MP3 (*media player*) уређај који има капацитет да у ма ком тренутку активира било коју од многобројних функција која ће покренути неки од расположивих ресурса – ма где се он налазио, „зато што централна процесорска јединица контролише целину." *(Сенет,Р.*

2007: 45-46) Велике мултинационалне корпорације располажу различитим ресурсима, њиховим функцијама и потенцијалима на многобројним географским позицијама. Управљачки механизам им омогућава њихово активирање (или гашење) у зависности од актуелних пословних опција. Управљање се, уместо на непосредни увид и „распон контроле", о чему је говорио Тејлор, ослања на неку врсту „паноптичког надзирања"(*М.Фуко*) - „Људи на периферији самостално обављају посао, нема много интеракције у командном ланцу..." *(Сенет,Р. 2007: 83)*

Ни сами менаџери нису изузети од правила која ће доминирати управљачким моделом будућности – „Менаџери ће се процењивати по краткорочним мерилима, и остаће на радним местима докле год буду одговарали на очекивања неуједначеног тржишта." *(Атали, Ж. 2010: 109)* Коначне одлуке припадају акционарима који су за запослене још мање видљивији од менаџера - „Акционари из великих друштава постаће све неухватљивији, све хировитији, нелојални, равнодушни на дугорочне захтеве предузећа у која инвестирају, и водиће рачуна само о тренутим преимућствима која могу да извуку." *(Атали, Ж. 2010: 108)*

Између оних који су непосредни извршиоци и управљачких структура „постоји трансакција а не однос. Они на периферији дужни су само да покажу резултате рада онима у центру." *(Сенет,Р. 2007: 48)* У пирамидалној структури традиционалних институција, на њеном врху се налазио „очински послодавац" – „У социолошком погледу, био им је ближи, као што је генерал на бојном пољу повезан са својим војницима." *(Сенет,Р. 2007: 48)*

Промена у позицији оних који управљају, угрозиће још један од виталних принципа традиционалног менаџмента – *ауторитет*. Ауторитет носилаца управљачких функција слаби или се потпуно губи са удаљавањем центара управљања. Њихова невидљива моћ, међутим расте. То је у потпуној супротности са Фајоловим тумачењем ауторитета, као једног од базичних принципа менаџмента.

Лојалност и оданост организацији неће више бити одлика оних који ће у њима радити. Изгубили су се готово сви разлози за било какав емотиван однос. Запослени су препуштени сами себи и не очекују, као у некадашњем дугорочном односу, да им организација помогне када им помоћ буде била потребна. За разлику од традиционалних организација у чијем су стварању и развоју учествовали, њихово учешће у функционисању нових организација је краткорочно и без могућности увида у целовитост процеса и развојне перспективе. Због лабавих веза запослених са новим организацијама, оне немају више преко потребан *социјални капитал*.

Фрагментираност позиције запослених у новим организацијама онемогућиће успостављање чврших неформалних веза које воде ка *духу заједништва* (*Esprit de Corps*) - што је принцип менаџмента који је још

Фајол идентификовао. Да би се развило узајамно поверење међу запосленима, потребно је време. У организацијама које су оријентисане на краткорочне резултате најчешће нема довољно времена да се формирају блиски односи међу запосленима. Уместо тога, „конкуренција међу радницима, у предузећу и у тражењу посла, биће све већа." *(Аттали, Ж. 2010: 108)*

У традиционалном институционалном систему људи су, на темељу искуства стеченог у дугорочним процесима, знали тачно шта се од њих очекује. Задовољство су налазили у томе да буду корисни и себи и другима. *Искуство*, које је некада било веома цењени резултат дугорочног ангажмана и темељ стицања вештина, изгубило је на вредности. Нови управљачки приступ није заинтересован за „ментални склоп оријентисан на прошлост, али без лекција из историје"(*Ц.Несбит*) јер он спутава могућност сагледавања промена. Отуда равнодушност према искуству и „одумирање вештина представља трајну одлику технолошког напретка." *(Сенет,Р. 2007: 94)* Овде, наравно, не треба заборавити да је високо вредновање искуста у традиционалном индустријском поретку узроковало и својеврстан парадокс – искуство нећете стећи док се не запослите, а не можете се нигде запослити без искуства.

Нове околности нису увек ни сасвим очигледне ни свима разумљиве, што за последицу често има ставове и понашања који нису усклађени са захтевима новог доба. Да би се ови проблеми отклонили, по свему судећи је потребно време које ће формирати једну другу врсту организационе културе која је блиска већини а не само највишим управљачким функцијама – „Попут свих култура, и култура фирме зависи од тога како обични људи схватају институцију, а не од објашњења које у виду указа долази с врха." *(Сенет,Р. 2007: 61)* Међутим, с обзиром да нас очекује будућност карактеристична по свеопштој „несташици времена", неће бити довољно времена да сви кроз прилагођавање добију своју шансу.

Шта се очекује од оних који ће имати шансу да се прилагоде и тако избегну да се нађу у вишковима тржишта радне снаге и да остану учесници и актери нових делатних процеса?

Већ су технички проналасци и употреба машина у индустријском добу изместили човека из средишње позиције у производном процесу. Његова улога је престала да буде одлучујућа већ постаје придодата и споредна, јер главне производне функције преузимају машине. Даљим технолошким напретком ова ситуација се само продубљује. У најновијим, аутоматизованим, компјутеризованим, роботизованим, дигитализованим... технолошким процесима, учешће самог човека и непосредног људског рада се све више смањује – „Садржај рада у индустријској производњи опада драматично: 1970. је био око 25%; нанас је око 4%." *(Несбит, Ц. 2009:175)*

Последица тога је да „више нема ни капиталистичких корпорација које су запосленима доживотно обезбеђивале посао, а потрошаче из године у годину снабдевале истим производима и услугама”. *(Сенет,Р. 2007: 175)* Систем који је дуго обезбеђивао поуздан животни оквир почео је да показује своје слабости. Радни и животни услови које он нуди постају све несигурнији. Он, између осталог, има другачије захтеве у погледу његових активних судеоника - „само одређена врста људског бића може успети у нестабилним, фрагментираним друштвеним условима.” *(Сенет,Р. 2007: 175)*

Човек новог доба својим способностима мора да одговори на три изазова:
- ”Први изазов је **време**: како управљати краткотрајним односима и самим собом при преласку с једног задатка на други, с једног посла на други...
- Други изазов је **таленат**: како развити нове вештине, како избацити на површину потенцијалне способности док се захтеви реалности мењају. У савременој економији животни век вештина је кратак...
- Трећи изазов потиче из поменута два...**како се одвојити од прошлости?** ...одређене заслуге из прошлости ниједном запосленом не доносе гарантован положај...

То је, благо речено, необична особа – усмерена на кратке рокове и потенцијалне способности, вољна да одбаци претходно искуство...Стога културни идеал неопходан у новим институцијама наноси штету многим људима који их настањују.” *(Сенет,Р. 2007: 9-10)*

Први изазов новог доба то јест *време,* указује нам да традиционална институција није више најподеснија организациона форма. Она више не нуди дугорочан оквир ангажовања, поготово не „упосленост за читав живот”. Савремено радно ангажовање је најчешће краткорочно, окренуто пројекту или конкретном задатку а не фиксном и дугорочном функционисању. Оно захтева прилагођавање и спремност на промену. Уместо могућности да се веже за институцију, човек је у ситуацији да „можда мора импровизовати своју животну причу”. Однос према времену, према прошлости, садашњости и будућности, има темељан утицај на појединачне животе, на шире заједнице, на цео људски свет. То је чињеница које смо ретко свесни. У блиској будућности ћемо, међутим, бити принуђени да схватимо „да је време права реткост: нико не може да га створи; нико не може да прода време којим располаже; нико не уме да га сачува.” *(Атали. Ж. 2010: 131)* Време је медијум у којем живимо и који користимо „аутоматски”, како је неко приметио, „као риба воду у којој плива”. „Ток наше свести збива се у времену, али ми се ретко удубљујемо у то како нам време исцртава границе и даје усмерења и

дубину нашим животима." *(Зимбардо-Бој, 2009)* Када је реч о времену, генерално узевши, време ће постати једна од дефицитарних категорија будућности. Спутано време односно општа несташица времена довешће људе у ситуацију „да никад неће имати времена да све прочитају, чују, виде, обиђу, науче: пошто се доступно знање удвостручава сваких седам година, а 2030. године ће се удвостручавати на свака 72 дана, време потребно за информисање, учење, стицање 'употребљивости', за толико ће скочити." *(Атали, Ж.)*

Други изазов говори о радикално измењеном приступу у вредновању потребних радних способности. Вештина, умеће и способност доброг обављања само једног посла, дакле, специјализација која се, као део поделе рада, сматрала једним од најважнијих принципа индустријске производње, постаје сметња и препрека захтевима нове реалности. Вештине одумиру или им се скраћује животни век. Како се искуство повећава, његова вредност се смањује. У први план избијају *потенцијалне способности* – „Уместо занатског умећа, савремена култура промовише идеју о меритократији која слави потенцијалну способност а не остварене успехе." *(Сенет,Р. 2007: 9-10))*

Трећи изазов опомиње да традиција, искуство и положај, на којима је човек индустријског доба темељио своју позицију унутар институција, нису више од значаја. Оне му не обезбеђују никакве гаранције. Потребно је поседовати одређену црту личности „помоћу које се мање вреднује претходно стечено човеково искуство." Одбацити старо и стално желети нешто ново – то је идеал новог доба. Меритократија непристрасно процењује сваког појединца.

Оно што је најчешће видљива последица изазова и околности новог доба јесте да у новим облицима организовања запослени врло често не знају шта се од њих тачно очекује.

Да ли *потенцијалне способности* које раскидају са искуством и стеченим вештинама припадају *емотивној интелигенцији,* категорији која се све чешће помиње у теоријским круговима менаџмента? Да ли је то способност да се мисли о новим могућностима изван искуственог контекста, с ослонцем на имагинацију; способност да се чује намера у позадини нечијих речи...? Можда се има у виду урођена, природна способност која није свима дата!?

Један од приступа, који је по свему судећи изнудила сурова пракса савременог пословања, почива на принципима *социјалног дарвинизма*. Он у себи садржи „закон о мањини виталних" односно „модел виталности" сликовито представљен као „20-70-10" по којем је 20 одсто оних који су врхунски продуктивни, 70 одсто „ради колико треба" а 10 одсто су непродуктивни. Систем модерног вредновања познат као *„rank and yank"* (успеваш или нестајеш) односно *„up or out"* менаџерима је често путоказ у вођењу пословне политике.

Без обзира што је принципима индустријског менаџмента приписивана извесна нехуманост, те да је традиционални менаџмент често квалификован као „научна метода цеђења зноја", склони смо да устврдимо да се они још увек доживљавају као хуманији него нови управљачки процеси који се одвијају изван домашаја и видокруга оних који су њима обухваћени. Или се можда и сами суочавамо са проблемом правилног тумачења потенцијалних способности потребних новом добу...??

3. Управљање медијима у постиндустријском амбијенту – мултимедијалност и медијски конгломерати

У настојањима да се антиципирају нове околности, стиче се утисак да се обриси „новог поретка" у оквиру модела управљања и организовања најинтензивније наслућују или помаљају управо у медијској сфери.

Медијска делатност, која свој настанак и развој дугује научно-технолошком напретку, вођена економском логиком и тржишним закономерностима, у великој мери је следила и усвајала управљачко-организационе обрасце карактеристичне за индустријске облике производње. Медиј штампе је, као што знамо, захваљујући парном, потом и електричном погону и техничком изуму ротационих штампарских машина, већ у 19. веку у потпуности индустријализовао своју делатност и тој околности прилагодио управљачке механизме. Рецимо, подела на „беле, плаве и шарене крагне" води порекло из делатности новинских предузећа и говори о њиховој унутрашњој хијерархијској структури. Кинематографија се, исто тако, врло брзо, од техничког проналаска и забаве маса, трансформисала у продукцију организовану и вођену у складу са индустријским начелима. Већ у другој деценији прошлог века холивудски студији у организацији и управљању опонашају индустријске погоне. Друго име Холивуда – „фабрика снова" о томе најбоље сведочи. Велика тражња за филмовима и могућност стицања профита „навела је продуценте да с филмом поступају као са сваким другим индустријским производом. Они су, другим речима, и на филм применили, без икакве промене, оне продуцентске облике који су се на почетку XX века развили у другим економским секторима." *(Бехлин, П. 2002: 28)* Дакле, управо је медијска пракса у великој мери опонашала владајуће обрасце управљања и организовања индустријског доба.

Уместо у производњи и потрошњи индустријских роба, ново доба за развојним перспективама трага у оквирима *производње и промета информацијама.* У складу са таквим препознавањем водећих друштвених потенцијала, централно место све мање припада фабрикама и хипермаркетима већ образовним и информационо-комуникационим системима то јест *медијима*.

Отуда су глобалне промене које су се догодиле и које се догађају у савременом друштвеном амбијенту најуочљивије управо у медијском сектору.

Иновације у комуникационим технологијама представљају најзначајнији искорак од индустријског ка постиндустријском концепту. Оне су, разумљиво, поново највиши степен примене остариле у оквиру делатности медија – радио, телевизија, видео, рачунари, интернет... Ове технологије, поготово у својим најсавременијим дигиталним изведбама, све мање припадају индустријском концепту. Оне су по много чему ближе увелико наступајућем постиндустријском и информатичком добу.

Логично је претпоставити да новом информатичком добу, којем управо печат даје технолошки (и садржајно) иновирана медијска сфера, нису више сасвим блиски обрасци организовања и управљања карактеристични за индустријско раздобље. Стари обрасци се напуштају и мењају али те промене нису ни брзе ни лако уочљиве. Без обзира што тежи променама и увођењу другачијих облика живљења и рада, свака нова епоха се споро и тешко одриче и удаљава од свикнутих и уходаних образаца на којима се темељила дојучерашња егзистенција. Штавише, склона је да их брани и одржава по сваку цену, све до часа у којем њихов опстанак постаје немогућ. До тренутка дефинитивних промена, стари и нови обрасци, уз присуство различитих мутација, живе паралелно, једни поред других.

Да су неке од промена које се тичу управљања и организовања у медијској сфери већ данас очигледне ?

Развој медијске сфере непрестано протиче у знаку процеса конвергенције односно узајамног приближавања медија. Успостављање јединствене дигиталне технолошке основе омогућило је даљи корак у том правцу – спајање медија односно *медијске интеграције*. У технолошком смислу, медијска интеграција подразумева различите али дигитализоване сигнале односно спајање различитих типова медија као што су текст, слике, графике, видео, филм, говорне поруке или звучне секвенце. Сигнали се у дигитализованој форми сједињују преко рачунарске технологије, која их, уз одговарајући хардвер и софтвер, *прима, чува, обрађује или демонстрира*.

Ова промена нема само технолошку него и управљачко-организациону димензију. Она се препознаје у *медијској концентрацији* , било као новом облику медијског пословања или новом виду власништва медија. Медијске концентрације попримају најразличитије форме. С обзиром на власништво, можемо разликовати три најчешћа облика медијске концентрације:

- хоризонтална концентрација, која подразумева концентрацију власништва у одређеним медијским секторима који користе исту технологију (нпр. у оквиру штампаних медија или у оквиру електронских медија);

- вертикална концентрација медија, која подразумева концентрацију власништва у различитим нивоима производног и дистрибутивног ланца, и
- унакрсна концентрација, која подразумева концентрацију власништва у различитим секторима медија који користе различиту технологију.

Националне границе постају тесан пословни и организациони оквир за деловање великих мултимедијских конгломерата. Прекогранични проток медијских садржаја је главна карактеристика њиховог тржишног наступа. Број ових мамутских организација није велики, али њихов утицај и удео на медијском тржишту јесте – „новоуспостављеним глобалним медијским системом доминира тридесет или четрдесет великих транснационалних корпорација (TNC), од којих су десетак конгломерати са седиштем у САД, који надзиру глобално тржиште.” *(Херман-Мекчесни, 2004: 5)* Такозвана „велика петорка” тренутно држи више од половине свих медија на планети - *Time Warner, News Corporation, Viacom, The Walt Disney Company* и *Bertelsmann*. Тиме се наравно не исцрпљује списак медијских конгломерата – следе их *PolyGram, Seagram, Sony, General Electric, Tele-Comunications Inc(TCI), Thomson Corporation*(Канада), *Westinghouse, Dow Jones, Gannem, The New York Times, BBC, Reuters, CEP Communications*(Француска), ... Присуство великих конгломерата је све израженије и у нашој медијској средини. За сада су ту, један од највећих у свету, *News Corporations*, и два мања европска – *WAC* и *Ringier.*

Као што смо из карактеристика општих промена могли закључити, мултинационално и планетарно распростирање капитала, послова и утицаја великих корпорација није само обележје медијске сфере. То је општа карактеристика корпоративног пословања савременог доба која се пренела и на медијски сектор.

Управљање овим великим медијским групацијама наликује оном о којем смо говорили у вези са новим облицима организовања у постиндустријском амбијенту. Људи који раде у медијима, као и они у другим делатностима, суочени су, такође, са изазовима новог доба. И овде је на сцени идеализована нова особа: „појединац који стално савладава нове вештине, и мења своју ’базу знања’. „ *(Сенет, Р. 2007:40)*

Процес конгломерације и куповина мањих медијских организација од стране великих, што се често одвија по моделу такозваног „непријатељског преузимања”, није окончан. Не треба сасвим искључити могућност да у блиској будућности дође и до фузије у оквиру „велике петорке” те да о информисаности, култури и забави, дакле духовном животу читаве пла-

нете, одлучује само један човек – „У сваком друштву дух читаве културе одређен је духом најмоћнијих." *(Фром.Е. 1984: 84)* У сваком случају можемо закључити да последице промена које се догађају или ће се тек догодити у медијској сфери могу бити знатно дубље и далекосежније од оних у сфери економије.

Како би предупредио ову *монополизацију* и својеврсни *медијски империјализам* (у првом реду, амерички) UNESCO је 1980. године донео *Резолуцију* којом подржава елиминисање неравнотеже глобалних медија и изражава став да „комуникације треба да буду у служби националних развојних интереса". У међувремену се није ништа догодило што би указивало на заустављање или макар успоравање започетих трендова. Уколико се они наставе, земље које у свом развоју заостају са укључивањем у глобалну утакмицу која се води у „информатичком друштву", суочиће се са још озбиљнијим проблемима - „земље, са извесним заостатком у развоју, излажу се опасности да буду ометене и у развоју сопствених култура... Тај ризик је толики да у неким земљама може да доведе и до уништења традиционалног идентитета и свих његових културних обележја." *(Антоан,И. 1999: 49-50)* – „Глобализација и децентрализација воде нас све даље од света националних држава према свету економских домена, не као новом начину организовања света већ као новом начину схватања света." *(Несбит, Ц. 2009: 175)*

Или је и то део нове концептуализације коју недовољно разумемо и нужних промена којима се треба прилагодити.

КОРИШЋЕНИ ИЗВОРИ

[1] Адижес, Исак, МЕНАЏМЕНТ ЗА КУЛТУРУ, Asee Book, Нови Сад.
[2] Антоан, Ирис, ИМФОРМАЦИОНЕ МАГИСТРАЛЕ, Клио, Београд, 1999
[3] Атали, Жак, КРАТКА ИСТОРИЈА БУДУЋНОСТИ, Архипелаг, Београд, 2010
[4] Бањевић, Ј. Љиљана, IN MEDIA RES – Ефекти медија, Институт друштвених наука, Београд, 2004.
[5] Бехлин, Петер, ФИЛМ КАО РОБА, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2002.
[6] Дракер, Питер, УПРАВЉАЊЕ У НОВОМ ДРУШТВУ, Асее Боок, Нови Сад, 2005
[7] Несбит, Џон, МЕНТАЛНИ СКЛОП – Промени оквир и сагледај будућност, Мегатренд, Београд, 2009
[8] Никодијевић, Драган, УВОД У МЕНАЏМЕНТ МЕДИЈА – штампа и кинематографија, Мегатренд, 2007
[9] Никодијевић, Драган, МЕНАЏМЕНТ ЕЛЕКТРОНСКИХ МЕДИЈА – радио, телевизија, Интернет, Мегатренд универзитет, 2009
[10] Никодијевић, Драган, МАРКЕТИНГ У КУЛТУРИ И МЕДИЈИМА, Мегатренд универзитет, Београд, 2007. и 2009.
[11] Сенет, Ричард, КУЛТУРА НОВОГ КАПИТАЛИЗМА, Архипелаг, Београд, 2007
[12] Херман Е. - Мекчесни, В.: ГЛОБАЛНИ МЕДИЈИ, Клио, Београд, 2004.
[13] Фром, Ерих, БЕКСТВО ОД СЛОБОДЕ, Нолит, Београд, 1984

Dragan Nikodijević
Faculty of Culture and Media, Megatrend University

GOVERNING MEDIASPHERE IN THE AGE OF "CULTURE OF NEW CAPITALISM"

Abstract: *Central demands of industrial age are characterized by its orientation towards production and consumption, with the marker as basic socio-economic relation that shapes its symbiosis. However, industrial society nowadays is not capable anymore to implement its basic objectives – economic growth and material wealth with onetime results. Since industrial concept is worn-out, one process of change has been necessary set in motion. In pursuit for new resources and new technologies, and markets of course, developed societies are more and more removing from industrial concept – in all its dimensions. Challenges that man of the new age is facing are directly related to character of new ways of organizing and governing. In an effort to anticipate new circumstances, there is an impression that outlines of "new order" within governing and organizing model are most intensely foreseen exactly in media sphere.*

KEY WORDS: *INDUSTRIAL PERIODS, POST-INDUSTRIAL EPOCH; MANAGEMENT; TRADITIONAL ORGANIZATION; MEDIA CONGLOMERATES*

Дипл. инж. Лидија Петровић, мастер
Европски центар за мир и развој (ECPD),
Универзитет за мир Уједињених нација, Београд
Проф. др Радован Радовановић
Криминалистичко–полицијска академија, Београд

ТРАНСНАЦИОНАЛНЕ КОМПАНИЈЕ КАО НОСИОЦИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И ДИНАМИЧКИ ФАКТОР РАЗВОЈА СВЕТСКЕ ПРИВРЕДЕ

Резиме: *У светлу нових тенденција у светској привреди, познатој као транснационализација, у раду је дата анализа појава великих глобалних предузећа, транснационалних компанија (ТНК), која својим пословним активностима које преносе ван граница матичне земље и преко својих страних филијала, остварују улоге најзначајнијих носилаца страних директних инвестиција (СДИ) и глобалног раста, постајући све доминантнији учесници - субјекти међународних економских односа. Растући економски значај ТНК, ширење, мотиви и начин пословања, у раду су разматрани у оквиру анализе ефеката међународних токова кретања капитала, као одлучујућег фактора процеса економске глобализације. Како би се свеобухватније анализирали различити аспекти процеса транснационализације земаља у свету и ТНК, рад истиче неопходност примене квантитативних показатеља – индекса, међусобно корелираних, у описивању дубине и сложености овог процеса.*

КЉУЧНЕ *РЕЧИ: ГЛОБАЛИЗАЦИЈА, ТРАНСНАЦИОНАЛНЕ КОМПАНИЈЕ, ИНДЕКС ТРАНСНАЦИОНАЛНОСТИ, ИНДЕКС РАСПРОСТРАЊЕНОСТИ МРЕЖЕ, ИНДЕКС ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЈЕ*

1. УВОД

Међународни економски и правни промет у периоду после II светског рата, а нарочито осамдесетих година XX века обележиле су две, на први поглед, потпуно независне појаве: рапидно нарастање броја и утицаја транснационалних компанија (ТНК) и убрзано оснивање и повећање ингеренција регионалних међународних организација. Прве, у почетку називане мултинационалним компанијама, постајале су све доминантнији чинилац у међународним економским односима. Друге, оснивају се превасходно ради политичких утицаја, да би касније добијале и економске, па и војне ингеренције. Развој ових организација постаје међусобно све испреплетенији и теже одвојив. Иако су, понекад, регионалне међународне организације на свом подручју покушавале да заштите ТНК, обезбеђујући им тржиште разним мерама, ипак је подршка процеса интеграција, ницање и сарадња великих корпорација из различитих земаља одређеног региона, довело до међусобног споразумевања и повезивања. Низом правних, економских, политичких и других мера створени су оквири за формирање и деловање моћних компанија, најчешће пореклом из најбогатијих земаља света. Ове компаније представљају један од најзначајнијих фактора у светској привреди која током последњих деценија поприма облике глобализације и транснационалности привређивања. Даљом либерализацијом светске привреде и уједначавањем економских политика држава у свету, јача њихова економска моћ у светској привреди, а самим тим, јача и политички утицај једнако на земље из којих потичу, као и на земље у којима отварају филијале.

Светска привреда је захваћена таласом непрестаних и незадрживих промена. Појачава се степен међузависности између држава, као и интегративни процеси на регионалном и глобалном нивоу. Савремени свет се сусреће са појавом која има наднационално (универзално, светско) значење–друштвеним процесом који се одвија на глобалном нивоу. Долазе до изражаја нове карактеристике светског окружења: глобализација, изражени дисконтинуитети, брзо технолошко застаревање, либерализација трговинских политика, повећање софистицираности купаца и стварање информатичког друштва. Једну од најзначајнијих и најјачих покретачких полуга савремене цивилизације представља узајамна повезаност, условљеност и зависност тржишног привређивања (у чијем је средишту приватно предузетништво) и технолошког прогреса.

Један од чинилаца у друштвено-политичком смислу, који је значајно допринео глобализацији светске привреде после 1990. год. је нестанак социјалистичког блока земаља и прихватање концепта тржишне привреде у већини земаља света. То је условило уједначавање услова привређивања

у већини националних привреда уз доношење сличних економских политика. Расте број земаља које су прихватиле идеологију слободног тржишта. Померање од „планског" менталитета ка „тржишном" од стране носилаца економске политике у развијеним и неразвијеним земљама је све препознатљивија тенденција у свету. Центар економске гравитације се помера од развијених ка земљама у развоју. Економска либерализација промовише конкуренцију, ефикасност, иновације, нове инвестиције и бржи економски раст. Није изненађење да снага и природа тржишног механизма дозвољава и земљама у развоју да се хватају у коштац са развијеним у неким областима. Новонастале промене поткрепљују мишљење да је глобализација све више остварива и корисна.

У последњих десет година литература о глобализацији је постала готово непрегледна, па многи аутори већ закључују да се ради о новој научној парадигми. У сваком случају, феномен глобализације је изузетно комплексан и вишедимензионалан и треба га сагледати из великог броја различитих углова, па у том смислу, аутори различитих теоријских праваца често наглашавају неке аспекте глобализације, занемарујући друге, да би доказали своје унапред одређено мишљење. Део таквих теорија свакако има идеолошку основу са циљем да истакне само добробити глобализације или да представи глобализацију као природан процес, независан од структура моћи. Велики је број и оних који глобализацију виде као неоколонизацију од стране Запада. Глобализација се везује пре свега за економију (интеграција тржишта, либерални капитализам и транснационалне компаније) као и за моћ (пренос моћи на глобалне институције и ширење контроле транснационалних компанија). У економској области највеће користи од глобализације светске привреде остварују ТНК, а то је логично, јер су оне управо највећи иницијатори процеса глобализације.

Садржај овоī рада представља покушај да се размотри улога и значај ТНК у процесу глобализације, као и импликације на привреде земаља које су обухваћене њиме. У светлу нове тенденције у светској привреди, познатој као транснационализација, објаснићe се појава великих глобалних предузећа која своје пословне активности преносе ван граница матичне земље и како преко својих страних филијала остварују улоге најзначајнијих носилаца страних директних инвестиција, глобалног раста и постају све доминантнији учесници у међународној трговини. Растући економски значај ТНК, ширење, мотиви и начин пословања, биће разматрани у оквиру анализе ефеката како на привреде матичних земаља, тако и земаља домаћина у које преносе своје пословне активности. Концепт и мерење транснационалности помажу да се процени ниво до кога су активности и интереси ТНК везани за иностране привреде. Пораст вредности овог индекса указује на тенденцију раста нивоа транснационализације појединачне ком-

паније или групе компанија, што указује на чињеницу да расте учешће, а тиме и значај иностраног пословања у укупном пословању компанија. Ово је само један, од могућих, аспеката посматрања степена транснационализације при анализама пословања ТНК у дубоким и сложеним променама које носи процес глобализације, а који су подстакле ТНК. Глобализација је неопходан услов њиховог пословања, односно природан амбијент без кога не би могле да делују.

Циљ овога рада је да кроз крађу анализу укаже да су промене у укупном међународном окружењу и стратегији пословања ТНК имале кључну улогу и у примени традиционалних и у појави нових форми финансирања, што је све допринело експанзији глобално интегрисаних ТНК померајући границе предузећа, чинећи бесмисленим нека раздвајања интерних и екстерних трансакционих односа. Убрзани процеси глобализације који јачају економску моћ ових компанија могу оснажити и њихов политички утицај и проузроковати слабљење суверенитета националних држава.

2. ПОЈАМ И ОСНОВНА СВОЈСТВА ТРАНСНАЦИОНАЛНИХ КОМПАНИЈА

Постоје различити термини који се употребљавају за означавање оваквог типа организација (предузећа) која послују у више националних привреда преко својих страних филијала. У периоду после II светског рата, а нарочито у последњих двадесетак година XX века, растао је њихов значај и све доминантнији утицај у светској привреди, па је Д. Лилиентал 1960. године, први пут употребио термин **мултинационалне компаније** (*Multinational Companies – MNC*). Термином *мултинационални* означена је појава која се истовремено манифестује у више држава, док се термином *компанија* означава предузеће као облик организације пословне активности. Данас се уместо овог, или много више него овај, користи термин **транснационалне компаније-ТНК** (*Transnational Companies – TNC*). Овај термин је прикладнији за означавање предузећа чија пословна активност превазилази границе државе у којима је то предузеће основано (и има домицил).

Често, нарочито у публикацијама УН користи се термин *транснационалне корпорације* (*Transnational Corporations*). У суштини, како истиче Дракулић (2001), термин транснационалне корпорације је и много прихватљивији с обзиром на природу ових организација (латинска реч *транс* у сложеницама има значење „преко, изнад...“). Корпорација је предузеће које је основано и послује на основу капитала прибављеног продајом акција– акционарско друштво, и представља само један правни облик организовања транснационалних компанија. (У англо-америчком правном сис-

тему су та предузећа позната као корпорације). Појам *компанија* је шири појам, означава предузеће као облик организације пословне активности уопште, дакле, подразумева све форме предузећа. Већина транснационалних компанија, организованих као акционарско друштво, обезбеђивањем капитала на овакав начин стиче могућност за превазилажење пословања на националном тржишту и укључује се у пословање изван државних граница (*супранационална, наднационална* предузећа). У новијем периоду ове компаније се означавају као *глобална* предузећа. То не треба мешати са све већим значајем ових компанија услед процеса глобализације, што им омогућује да послују у целом свету. Израз глобална предузећа везан је за стратегију предузећа при наступу на светском тржишту. Глобална предузећа своје производе продају на исти начин у целом свету, јер у складу са својим пословним политикама светско тржиште посматрају као јединствено тржиште (Бјелић, 2003).

Такође, не постоји ни јединствена дефиниција самог појма транснационалне компаније. Постоје бројне дефиниције-разни аутори разматрајући различите критеријуме-економске, организационо-управљачке, мотивационе, правне, институционалне и друге, дају економске, организационе, мотивационе, правне и институционалне дефиниције ТНК.

Методологија UNCTAD-а дефинише *транснационалне компаније као инкорпорирана или неинкорпорирана предузећа која се састоје од матичних предузећа и њихових филијала у иностранству* (UNCTAD, 2004). *Матично предузеће* се дефинише као предузеће које има контролу над другим предузећима у земљама различитим од своје матичне земље, обично поседујући известан удео у власничком капиталу. *Стране филијале* транснационалне компаније јесу инкорпорирана или неинкорпорирана предузећа у иностранству у коме један инвеститор, који је резидент друге земље, поседује улог који му омогућава трајне интересе у управљању тим предузећем (контролни пакет акција).

Према дефиницији UNCTAD-а, страна филијала може бити организована као:

1. *субсидијарна јединица или подружница* (subsidiary),
2. *придружена компанија* (associate) i
3. *огранак* (branch).

Разлику представља степен контроле власника акција, који је најмањи у подружницама, а највећи у огранцима транснационалних компанија. Осим тога, подружнице и придружене компаније су правно самосталне у односу на матичну компанију, послују по законима земље у којој су основане, али су економски веома зависне од одлука матичне фирме. Огранци

су такви облици филијала у иностранству који су део матичног предузећа и правно су несамостални.

У односу на величину остваренog промета, *транснационалне компаније су компаније које остварују минимум 100 милиона USD годишњег промета, имају своје филијале у бар 6 земаља и 20% вредности своје имовине пренете у иностранство* (Козомара, 1994).

Једна од потпунијих дефиниција којом се прописују одређени критеријуми и око којих постоји сагласност у бројним другим дефиницијама, транснационалну компанију дефинише као матичну компанију која:

- обавља производњу и друге активности у својим сопственим филијалама лоцираним у неколико различитих земаља,
- има директну контролу над пословним политикама својих филијала,
- доноси и примењује пословне стратегије у производњи, маркетингу, финансијама и другим функцијама које превазилазе националне границе, постајући тиме прогресивно више геоцентричне (оријентисане глобално – на цео свет) (Бјелић, 2003).

2.1. ТНК: ПОЈАВА, РАЗВОЈ И ЕКСПАНЗИЈА

Верује се да прапочеци ТНК воде у период 2500 година п.н.е. до сумерских трговаца који су имали своје људе за деташирање, прихватање, усклађиштавање и продају своје робе у другим државама и подручјима. Ту праксу су наставили и римски трговци, адок је у XIV веку у Фиренци постојало 150 фирми које су имале такав обим делатности да су се могле означити као интернационалне. У XV веку су немачки банкари Фугер имали веома разгранат посао по разним земљама, а од XVII века енглеске, француске и данске трговачке породице слале су рођаке у Америку и Западну Индију као представнике својих предузећа (Светличић, 1986). Међутим, то су биле само трговинске операције које су прерасле националне границе, а не дубље, у производно-функционалном смислу успостављене везе у иностранству, што је једна од битних карактеристика данашњих транснационалних компанија.

Транснационална компанија представља стадијум у развоју транснационалног предузећа. У почетку предузећа се оснивају као мале инокосне (са једним власником) фирме које послују искључиво на националном тржишту (некад чак само на локалном). Како се касније развија, предузеће има све веће потребе за капиталом (први правац развоја) и неопходно му је све веће тржиште (други правац развоја) (Бјелић, 2003). Предузеће, просторно, прво послује на локалном, затим на националном, а на крају на светском тржишту, јер у једном тренутку национално тржиште постаје преуско за пословање предузећа због недовољне понуде сировина или због

тога што не може да апсорбује повећану производњу предузећа. У погледу потреба за капиталом – оне се задовољавају тако што предузеће прераста у ортачко друштво, са све више ортака, и коначно, постаје акционарско друштво. Већина предузећа која се баве међународним пословањем су организована као акционарска друштва, јер међународна делатност захтева велики пословни капитал.

Прве форме транснационалних компанија јављају се у другој половини XIX века, превасходно у САД, па потом у Енглеској, с тим што се енглеске, по правилу, удружују са ТНК из других земаља (махом холандским), док је за америчке матице ТНК карактеристична самосталност. По многима прва је била америчка фирма *Singer* (основана 1850. год.), а која се одлучила на подухват - оснивање фабрике за монтирање шиваћих машина, у иностранству, у Глазгову. Такође, претходницама транснационалних компанија сматрају се и фирме: амерички *Standard Oil* (настао 1863. год.) чији је власник 1897. године присвојио преко 90% рафинеријских капацитета у САД, а истовремено је постао и господар над целокупним транспортом нафте у САД, немачки *Bayer* (1865.), шведски *Nobel* (1866.), *Siemens* (1875.), *Noechst* (1878.), *Agfa* (1888.), *Ciba* (1889.), *Nestle* (1895.), и друге, које су тај статус стекле када су подигле прве филијале у некој другој, најчешће европској земљи, с обзиром да је тада европско тржиште било убедљиво највеће. Далеке 1890. год. у Хагу је основана холандска компанија *Royal Dutch* ради експлоатације нафте на Суматри (Дракулић, 2001). Ова компанија се 1907. год. удружује са британском компанијом *Shell Transport and Trading* и банком *Rothshild* које су своје подручје експлоатације везале за Русију. Удруживање у савез ових великих фирми је било у форми комбинације конзорцијума и холдинга, под називом *Royal Duch–Shell.*

У сваком случају, настанак првих мултинационалних компанија је био веома интересантан, па је ирелевантно ко је био први, већ како и под којим условима су настајале. У почетку већина ТНК била је оснивана у разним индустријским гранама, од аутомобилске (италијански *Fiat,* 1899.) до нафтне, обухватајући производњу, транспорт и дистрибуцију. Ово су примери само неких, сигурно најстаријих, ако не и најуспешнијих ТНК, које су сасвим сигурно обележиле крај XIX и двадесете године XX века. Занимљиво је да су све ове ТНК на неки начин повезане са тржиштем САД, било да са њега долазе, било да ка њему стреме.

Процес транснационализације светске привреде и светске трговине се динамички одвијао, тако да је укупан број филијала европских и америчких индустријских предузећа у 1914. год. износио 349. Први светски рат и трговински ратови, а посебно велика економска криза 30-их година прошлог века успорили су процес транснационализације.

Права експанзија настаје после II светског рата, нарочито од 60-их година прошлог века. Историјски преглед показује импресивни раст

транснационалних компанија, а посебно њихових филијала формираних у иностранству, у периоду 1946 - 1970. год који је обухватао 8.925 филијале (индустријских предузећа из развијених земаља: САД, В. Британије, континенталне Европе и Јапана), тако да је њихов укупни број на крају 1970. год. обухватио 10.909 филијала (Светличић, 1986). Овај талас експанзије захватио је и међународну трговину. Крајем 80-их и почетком 90-их година прошлог века, поред ТНК из развијених земаља, појављује се све већи број ових компанија из земаља у развоју, па и земаља у транзицији.

Крај хладног рата и распад биполарне структуре света падом границе – тзв. челичне завесе 1989/90., донео је у први план политичких и теоријских расправа тему глобализације. Контакти и сарадња међу државама су интензивирани. Бивше државе „источног блока" отвориле су се и изашле на светско тржиште. Све више држава се одлучује за демократију и тржишну економију, што се поставља као водећи принцип њиховог даљег развоја. Нестанак СССР-а, као промотера социјалистичког привредног система, омогућио је ТНК да у периоду 90-их година XX века могу пословати у свим земљама света. Тај нови процес означава период потпуне доминације ТНК у светској привреди, у међународној трговини, како производа, тако и услуга, технологије и знања.

Укупан број ТНК у свету у 2003. год. достигао је 61.582, а број њихових филијала у иностранству износи чак 926.948 (UNCTAD, 2004), што представља светску мрежу канала кроз коју циркулишу роба, услуге, капитал, знање и технологија. Највећи број потиче из развијених земаља 45.077 (првенствено из земаља тријаде: ЕУ, САД и Јапан), из земаља у развоју 14.192, а из земаља у транзицији 2.313. Данас су ТНК заступљене у свим привредним областима, комбиновано са војном индустријом, међународним плаћањима, коришћењем технолошких достигнућа (уговори о лиценцама, know-how), међународним инвестицијама или директним страним инвестицијама (СДИ), телекомуникацијама, информатиком, а нарочито значајна постаје прехрамбена индустрија. Многе ТНК имају знатне приходе који су често већи и од националног дохотка појединих средње и високо развијених земаља, и увек веће од земаља у развоју или неразвијених земаља. Сматра се да ТНК остварују око 50% светског друштвеног производа и да се њихово учешће и даље повећава. У међународној трговини учешће ових компанија је веома значајно. На њих отпада 2/3 светске трговине, како истиче Ковачевић (2002), а пола овог учешћа, односно 1/3 укупне трговине, чини интрафирмска трговина, односно међународне трансакције које се одвијају унутар ТНК.

2.2. ФАКТОРИ ШИРЕЊА И МОТИВИ ПОСЛОВАЊА ТНК

Неизоставно треба поменути неке од значајних фактора који су допринели импресивном расту ТНК и њихових бројних филијала у иностранству, а убудуће ће омогућавати и олакшавати њихову експанзију:

- *врло динамичан раст светске привреде и светске трговине* који доприноси даљем јачању финансијске моћи све већег броја компанија;
- *технички прогрес* у производњи, транспорту, телекоминикацијама и напредним информационим технологијама (ИТ). Развој савременог транспорта минимизирао је огромне просторне удаљености. Висококофистициране технологије и савремена средства комуникације (брзе мреже за пренос информација, Интернет глобално електронско пословање) повезују ТНК, као и њихове филијале у сваком моменту. Остварена је концептуална веза између потенцијала напредних информационих технологија (ИТ) да превазиђу географске и временске препреке и тежње глобалног пословања да искористи своје техничке ресурсе широм света, да координише напоре у набавци да би остварило економију обима и да повезано реагује на захтеве глобалних купаца. Стога компаније које следе глобалну стратегију значајно инвестирају у научно-технолошки развој, посебно у примену ИТ;
- *развој међународних тржишта* – имао је за последицу уједначавање укуса потрошача на разним крајевима света (под утицајем медија, ТВ, радио, реклама, ИТ);
- *либерализација међународних економских односа,* а посебно *либерализација међународне трговине*. Либерализацију у трговини пратила је либерализација националних законодавстава о страним улагањима, што је убрзало и подстакло SDI (Стојадиновић Јовановић, 2008);
- *либерализација пописа у сфери СДИ* и креирање мултилатералних споразума из ове области. У периоду 1990-2003. год. закључено је 2.265 билатералних уговора између земаља о заштити СДИ и 2.316 уговора о елиминисању двоструког опорезивања привредне активности филијала у иностранству, донете су бројне уредбе (1.885) којима су вршене промене у националном регулисању СДИ великог броја земаља (UNCTAD, 2004);
- *либерализација међународне размене услуга* – значајно је допринела ширењу пословања ТНК поготову у области услуга;
- *интернационализација банкарства* широм света;
- *конвертибилност валута* – омогућено је прецизније сагледавање трошкова подизања филијала у иностаранству и рентабилност улагања;

- *стабилизација привреде у све већем броју земаља;*
- *повећање броја зона слободне трговине, царинских унија, заједничких тржишта и монетарних унија;*
- *унификација међународног привредног права;*
- *процес приватизације* који је захватио готово цео свет;
- *неравномеран темпо и степен привредног развоја производних снага у свету;*
- *промена политичке климе* у свету и др.

Инвестирањем капитала у облику СДИ и обављањем међународне производње долази до изражаја **основни мотив пословања–максимизација профита**, као **дугорочан циљ** постављене стратегије.

Од појаве, експанзије и достизања доминантне улоге у светској привреди и међународној трговини, мотиви ТНК да инвестирају и послују у иностранству, уобичајено, деле се у три комплексне групе: *стратешки, економски и субјективни*.

Стратешки мотиви – циљ им је проширивање и/или повећање квалитета пословања и углавном обухватају: 1) обезбеђење ресурса, 2) обезбеђење тржишта, 3) повећање ефикасности, 4) остваривање стратешких интереса и 5) обезбеђење политичке стабилности за пословање (Ковач, 1994).

- *Обезбеђење ресурса (resource seeking)* у страним земљама један је од првих и најстаријих мотива пословања ТНК. Компанија инвестира у иностранству у природне сировине и земље са јефтином радном снагом. Повећање профитабилности и конкурентности, на тржиштима које опслужује, се остварује путем производње која користи јефтине ресурсе, а лоцирана је у филијалама у земљама које њима располажу, а затим се производи извозе на тржиште матичне компаније и углавном на тржишта развијених земаља. У последње време, филијале које припадају високо-технолошким секторима, запошљавају раднике који поседују организационе, менаџерске и маркетиншке способности и тиме обезбеђују надмоћ у свим доменима.
- *Обезбеђење тржишта (market seeking)*, односно задржавање постојећих и освајање нових тржишта. Мотивисане ширењем тржишта, ТНК улажу у једну одређену земљу, односно групу земаља (регију) због значаја тржишта (број становника, GDP, степен еластичности). Ово оснивање филијала у земљама у којима су већ присутне у форми класичног извоза омогућава им да превазиђу царинске баријере. Преношењем производње у иностранство, производ израђен у овим погонима не подлеже царини земље домаћина, јер има третман домаћег производа. Многе су компаније постале транс-

националне како би задржале постојећа тржишта, или их преотеле од конкуренције, најефикаснијим деловањем – производњом на тим тржиштима.

- *Повећање ефикасности (efficiency seeking)* – пословање мотивисано повећањем ефикасности производње и предности заједничког управљања географски дислоцираним активностима, а улагања се врше у циљу искоришћавања економије специјализације, економије обима и остварења диверсификације ризика.
- *Остваривање стратешких интереса (strategic asset or capability seeking)*, под којима се подразумева усавршавање регионалне или глобалне пословне стратегије у примени технологије и организационих способности (Dunning, 1994). Овај стратешки мотив ТНК остварују куповином имовине компанија у иностранству с намером да омогуће постизање бројних појединачних циљева и предности: отварање нових тржишта, повећање производних капацитета, остварење синергије истраживачко-развојних или производних капацитета, рационализацију административних активности, поделу ризика и др.

У раду је пажња посвећена стратешким мотивима пословања ТНК, јер су економски и субјективни мотиви већ делом сарцани и објашњени у оквиру разматраних.

2.3. ФОРМЕ ТРАНСНАЦИОНАЛИЗАЦИЈЕ

Свако пословање предузећа преко граница државе у којој има седиште, представља међународно пословање. У међународном пословању ТНК су постале доминантни носилац пословања које се одвија кроз три главне области: међународну трговину, стране директне инвестиције (СДИ) и уговорне форме сарадње, као и нове форме инвестирања. Путем ових активности ТНК улазе на инострана тржишта и обављају пословање на њима, са различитим нивоима присутности. Међутим, у пракси овакве стриктне форме не егзистирају већ се међусобно допуњавају, стварајући богатство разноврсности и испреплетаности која, данас, карактерише пословање ТНК.

Међународна трговина – директан и индиректан извоз и увоз. Директан извоз и увоз представљају најстарије облике међународне трговине. Историјски посматрано, њих су у прошлости у највећој мери предузимале владе ради остварења националних циљева, док у садашњости преко 90% ових трговинских послова предузимају приватне фирме.

Као форма транснационализације првенствено је значајан извоз. Улазак на инострана тржишта преко извоза је традиционално један од првих

метода који фирме користе да би интернационализовале своје пословање. Извоз је релативно једноставан и мање ризичан него друге форме интернационализације и обезбеђује релативно јефтину и једноставну излазну стратегију. У савременим условима постоји јасно изражена тенденција повећања учешћа директног извоза (индустријски производи високе фазе прераде) у међународној робној размени, који у најразвијенијим земљама прелази половину укупног обима остваренog извоза.

Транснационализацији предузећа најчешће претходи извоз робе у одређену земљу. Уобичајено је да први степен интернационализације делатности буде оснивање једне или више трговинских јединица у иностранству, што је почетна карактеристика, како европских тако и америчких предузећа која су се касније развила у транснационална предузећа. Трговинска јединица је на тај начин логична последица извозне активности предузећа, а у основи је претходница оснивања производне јединице. До оснивања производне јединице обично долази упоредо са таквим порастом обима продаје на овом тржишту, да је неопходно прилагодити и понуду производа локалним приликама. Тек када се приступи оснивању производне јединице у иностранству, као целисходне алтернативе, ово предузеће фактички постаје транснационално.

Стране директне инвестиције – инвеститори врше експанзију по основу имовинског фактора (*equity-based*) на један од следећих начина:

1. оснивањем нове компаније - *greenfield* операцијом,
2. путем мерџера и аквизиција и
3. путем заједничких улагања.

Greenfield операцијом инвеститор реализује своју SDI подизањем потпуно новог погона на страном тржишту. Ова инвестиција укључује највећи степен везаности на иностраној локацији, али без наслеђених партнерских дугова и проблема, омогућава подизање савремених фабрика, са најмодернијом опремом и технологијом.

Мерџери и аквизиције (mergers and aquisitions - M&A) – акције куповине, спајања (фузије) или преузимања компанија. Ово је популаран метод инвестирања средстава у иностранству за оне компаније које желе да заштите, учврсте и унапреде своју глобалну конкурентску позицију. Спајање са или преузимање компаније (има за циљ формирање агрегатног предузећа с тоталном контролом целокупног пословања) која се налази у некој другој земљи, обезбеђује брз начин потпуног укључивања и присутности на страном тржишту, јер не захтева подизање новог капацитета. Број међународних мерџера и аквизиција вредности преко 1 милијарде USD веома је порастао у периоду 1987–2000. год. Две кључне снаге су поткрепљивале тренд раста:

и) глобализација, која отклањањем баријера у трговини и производњи олакшава фирмама да преобликују своје структуре производних, маркетинг и других функција у циљу постизања веће ефикасности и *ии)* регионална интеграција, са сличним доприносом, само на регионалној основи.

Заједничка улагања (joint ventures) – представљају пословне подухвате у којима најмање два партнера из различитих земаља стварају и заједнички контролишу нови ентитет.

Нове форме инвестирања – посебно у експанзији крајем 60-тих и током 70-тих година XX века на релацији развијене земље – земље у развоју. То су све оне трансакције које укључују бар неки елемент инвестиција (ризик, неизвесност, временска компонента инхерентна инвестиционих пројектима-инвеститор стиче право учешћа у будућем приходу инвестиционог пројекта) с једне стране, и традиционалних СДИ са друге стране. Карактерише их одвајање контроле од власништва (Oman, 1984; Vidas-Bubanja, 2000).

2.3.1. ОБЛИЦИ ПОСЛОВАЊА

Зависно од врсте страних директних инвестиција, које могу бити: хоризонталне, вертикалне и конгломератске, разликују се и типови ТНК као њихових носилаца: хоризонталне, вертикалне и конгломератске ТНК.

Хоризонталне ТНК - карактерише их репродукционо повезивање у истоврсној производњи; оне организују комплетан производни процес у свакој земљи. Ти нови погони могу настати на један од следећих начина:

- оснивањем сасвим нове компаније, односно погона *(greenfield operacija)* у иностранству;
- куповином контролног пакета акција *(aquisition)* стране фирме која производи исти производ;
- спајањем *(merger)* са страном компанијом која производи исти производ.

Предности које ТНК на тај начин остварују огледају се у овладавању целином технолошког процеса и у активном вођењу маркетиншке политике.

Вертикалне ТНК - у организационом смислу врши се удруживање двају или више компанија (погона) у којима се обављају узастопне фазе прераде (пример: нафтна индустрија – од екстракције до дистрибуције), а које су лоциране у различитим земљама (зависно од предности које имају) у нову компанију која представља технолошко јединство повезаних операција и процеса рада. На тај начин, вертикална интеграција инвестиција обавља интернализацију трансакција полупроизводима у ланцу формирања финалног производа и те трансакције помера са редовног тржишта

на унутрашњу размену између филијала (Стојадиновић Јовановић, 2008). Топ менаџмент у централи ТНК формулише глобалну стратегију целе компаније. Вертикално интегрисане ТНК имају бројне предности (обезбеђује се уредно, рационално и стабилно снабдевање основним инпутима и коришћење софистицираних знања), тиме се значајно умањују негативни ефекти које изазивају поремећаји на локалном тржишту. Осим тога, формирање трансферних цена и манипулација њима доноси предности оваквом облику компанија. За разлику од хоризонталних интеграција, вертикалне се суочавају са додатним тешкоћама у координацији управљачке и менаџерске активности и због различите природе њихових пословних активности.

Конгломератске ТНК - компаније које производе различите производе у својим филијалама које су лоциране у различитим земљама. Ове ТНК настају куповином контролног пакета акција иностране компаније или спајањем са иностраном компанијом другачијег типа производње. Њихово настајање је повезано са циљем да се диверзификацијом обезбеди минимизација ризика. Конгломератске ТНК се најчешће оснивају у финансијској сфери (банке купују осигуравајућа друштва или улажу у финансијске фондове).

2.3.2. СТРАНЕ ДИРЕКТНЕ ИНВЕСТИЦИЈЕ У УСЛОВИМА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Стране директне инвестиције (СДИ) су примарни покретачи процеса глобализације. Оне су у порасту 1990-их год. и достигле су 1997. год. рекордни износ од 400 милијарди долара, а очекује се њихов даљи узлазни тренд упркос успоравању глобалне привреде и кризе финансијских тржишта. Инвестициони токови су подржавали експанзију међународне производње.

Развијене земље су највеће извориште СДИ зато што се у њима налазе седишта већине ТНК, а то су уједно и највећа транснационална предузећа у свету. Према броју матичних компанија предњаче САД, Јапан и земље Европске уније, односно тзв. *тријада.* ТНК послују у три области: производњи, услугама и финансијама. Карактеристично је да извоз иностраних филијала представља 1/3 светског извоза и да је продаја ових филијала расла брже од светског извоза роба и услуга. Експанзија међународне производње је продубила међузависност светске привреде остварену међународном трговином. Повећање међународне производње ТНК се односи и на развијене земље, и на земље у развоју. Међународне инвестиције су у порасту посматрано по земљама, делатностима и пословним функцијама. Са аспекта токова СДИ најперспективнији сектори су: телекомуникације, инфраструктура, моторна возила, пословне услуге, дистрибуција и логистика, медији и нека потрошна добра.

Растући удео у пословању у иностранству у укупном приходу компанија представља један од најзначајнијих трендова у 1980-им и 1990-им годинама. У суштини, већина инвестиционих токова има за циљ повећање учешћа компанија на светском тржишту у условима интензивне конкуренције између земаља, индустрија и компанија на глобалном нивоу. Показало се да су главни критеријуми за локацију у иностранству раст тржишта, величина тржишта, изгледи за остварење профита, приступ тржишту, пословно окружење (укључујући економску и социјалну стабилност), правна регулатива, квалитет инфраструктуре, приступ ресурсима, квалитет радне снаге, страх од протекционизма. Ниски трошкови радне снаге су посебно важни у случају стандардних потрошних добара, сировине за рударство, а технолошки капацитети за информационе технологије и за фармацеутску производњу. Карактеристично је да азијске, посебно јапанске компаније придају већи значај приступу ресурсима у односу на компаније из Европе и САД. Тако је остварење најнижих трошкова радне снаге било главни узрок реалокације лаке индустије у азијске земље у развоју, посебно у Кину, што је било изражено од краја 1980-их год.

У последњој деценији XX и на почетку XXИ века, СДИ и даље долазе из развијених земаља, али највећим делом у њима налазе и одредиште (Митровић, 2006). Развијене земље осим што су препознатљиве по пласману капитала, све више остварују значајан прилив капитала. Прилив СДИ у развијеним земљама у 2007. години је износио 1.248 милијарди USD, што је за 32,6% више у односу на 2006. годину. Одлив СДИ из развијених земаља у 2007. био је већи од прилива за 445 милијарди USD.

САД су у 2007. остариле највећи прилив СДИ од 232.8 милијарди USD, следи Велика Британија са 224 милијарде USD. Раст прилива СДИ у развијеним земљама резултат је реализације значајних прекограничних мерџера и аквизиција, као и повећања прилива по основу реинвестираних зарада, које су резултат високе профитабилности страних филијала. Изузетно високи приливи СДИ у Великој Британији, Француској, Холандији и Шпанији у 2007. значајно су допринели порасту прилива СДИ у ЕУ за 43% у односу на 2006. Прилив СДИ у земљама у развоју, такође, карактерише раст за 316 млијарди USD у 2005. на 500 милијарди USD у 2007. години. У земљама SEE забележен је рекордан раст прилива СДИ од 86 милијарди USD (50%), док је истовремено одлив СДИ износио 51 милијарду USD. Рекордни пораст прилива за 62% остварен је у Руској Федерацији која је земља са највећим приливом и одливом СДИ медју земљама у транзицији.

Смањен број мерџера и аквизиција од прве половине 2008. за 29% у односу на 2007., према прогнозама UNCTAD (UNCTAD, 2008), условиће и за 10% мањи глобални прилив СДИ по години у периоду глобалне економске кризе.

3. МЕЂУНАРОДНИ ТОКОВИ КАПИТАЛА И УЛОГА ТНК

Савремени талас глобализације има убрзани ритам и у њему доминира процес све веће повезаности и међузависности. Настао је под утицајем убрзане технолошко-информатичке револуције и успоном све моћнијих транснационалних и наднационалних економских сила и политичких институција. За разлику од организованог капитализма који карактерише државу-нацију, са најновијим „таласом" глобализације наступа тзв. дезорганизовани капитализам (Krugman, 2003).

Доминантна компонента функционалне интеграције је међународно кретање капитала, односно међународно инвестирање (Адамовић, 1991). Транснационални финансијски капитал, данас, као кључна сила економске интеграције света, угра одлучујућу улогу у процесима економске глобализације и њему су подједнако подређени како организовани рад, тако и, све више, националне државе. Изузетно значајну улогу има појава самосталног *транснационалног капитала,* који је у економском смислу *анационалан,* јер има своју сопствену егзистенцију и логику развоја, оригиналну структуру и унутрашње циљеве, велику слободу премештања и слабу могућност контроле (Драшковић и Јововић, 2006). Анационалност транснационалног капитала значи да он, условно речено, постаје *глобалан,* јер се све више креће међународним токовима и има приступ у финансирању све већег броја земаља.

Глобализација руши, замагљује и маргинализује све раније критеријуме поделе (политичке, идеолошке, националне, класне, расне, верске и сл.) и потчињава их рационалном и универзалном економском критеријуму, који, по природи ствари, води доминацији и моћи оних који располажу мобилним капиталом, технологијом, знањем и информацијама. Крупни капитал у разним облицима руши све баријере и преко њега се на глобалном плану скоро све решава. Центар економске гравитације се помера од развијених ка земљама у развоју. Економска либерализација промовише конкуренцију, ефикасност, иновације, нове инвестиције и бржи економски раст. Није изненађење да снага и природа тржишног механизма дозвољава у земљама у развоју да се хватају у коштац са развијеним у неким областима. Тако су педесетих година економије Тајвана, Хонг Конга и Сингапура биле међу најсиромашнијима у свету, да би то данас биле напредне економије. Кина и њена реформа су резултовале годишњим растом производње око 10% од 1980. године и то је данас трећа економија у свету по обиму.

Данас се већина појава у међународној економији може сагледати кроз интересе ТНК. Генерално, ТНК могу да се посматрају, с једне стране, као организациони облик савременог међународног инвестирања и трансфера технолошких решења, а с друге стране, само као сегмент, иако значајан, у процесу структурних промена у светској привреди. У тим променама

које су се одиграле у другој половини XX века, индустријализација земаља у развоју (ЗУР) представља једну од најважнијих промена за даљи развој светске привреде у целини (Адамовић, 1991).

На кретање приватног капитала државе могу само посредно утицати. Овај капитал се креће само на основу економске мотивације, за што већим профитом. Чињеница да се капитал сели из једне земље ради инвестирања у иностранству, потврђује да је могућност за обезбеђивање већег приноса на тај капитал знатно већа у иностранству. За ЗУР, увоз капитала може да значи повећање привредне активности, веће запошљавање, веће дохотке и веће приходе, осим ако није у питању „врући новац", односно бекство капитала из једне земље и „привремени боравак" у ликвидној форми у другој земљи.

За кретање капитала из развијених земаља у ЗУР несумњиво је од великог значаја способност руководства у ЗУР да нађе одређени компромис за оптимално усклађивање интереса националне економске и политичке еманципације на једној и интереса ТНК на другој страни. Овде је реч о земљама које су се определиле за сарадњу са ТНК и у чијим се плановима привредног развоја полази од становишта да ТНК могу да буду извор иностране акумулације корисно ангажоване у процесу привредног развоја, без додатног оптерећења одређене ЗУР новим спољним дуговима. Отуда би капитал који би преко ТНК био пласиран у привреду једне земље требало да се посматра и са становишта оних предности које може да донесе прилив финансијских средстава без повећања иностраног дуга. У условима високе задужености великог броја ЗУР, ово би под одређеним условима могао да буде један од најповољнијих облика увоза капитала, јер преко ТНК одговорности за начин употребе капитала и ризик за повраћај уложених средстава пада на иностраног инвеститора, односно на одређену ТНК. Уколико је пак оваква инвестиција ТНК ангазована првенствено у производњи за извоз, она у оквиру своје шеме глобалног маркетинга обезбеђује и тржиште за извоз производа из дате ЗУР.

У последње време се све више наглашава важност економских стандарда, јер жеља за ширењем великих ТНК је ограничена у великој мери сигурношћу пласмана капитала. Фирме које су пре своје матичне земље испуниле одређене стандарде на свом нивоу, желе што пре да се ослободе притисака које на њихову земљу врши међународна заједница, а што је у директној вези са њиховим пословањем, оне излазе на тржишта са високим стандардима за квалитет производа (*кретање капитала од неразвијених ка развијенијим*).

Извоз капитала из неразвијених земаља у развијене чине веће компаније, због могућности сталног увида у кретања на великим тржиштима, због аутоматске могућности учествовања и на другим великим тржиштима, због могућности сталног праћења развоја технике и технологије, сигурности банкарског и правног система, у условима коришћења флексибилних и веома ефикасних информационих система.

Улога и место ТНК спада у једно од контраверзнијих питања. Једни их критикују као негативан феномен савремене светске привреде, други сматрају да могу да значајно допринесу развоју ЗУР, као и кохезији савремене светске привреде. Изразито позитивне оцене се односе на: ширење тржишта, повећање економске ефикасности, повећање запослености и сл., до изразито негативних - на премештање „прљавих" технологија и нуклеарног отпада у неразвијене земље, смањење аутономије националног развоја, повећање економске неједнакости и слично.

Моћ ТНК несумњиво је велика и она превазилази националне границе. Утичу на запосленост милиона људи, као и на степен економске активности у појединим земљама, имају привилегован статус у Светској банци и Међународном монетарном фонду. Оне тиме остварују и различите облике структуралне моћи, јер утичу на међународну пословну климу. Истражујући кретање цена на појединим тржиштима, односе рада и капитала, величину и раст тржишта, политичку стабилност, финансијске концесије појединих земаља и томе сл., ТНК остварују сопствени развој и моћ управо захваљујући различитој мрежи услова у појединим земљама. Настанак и развој ТНК у много чему значи и једну нову међународну поделу рада. Класична међународна подела рада доживела је битну трансформацију. Она се данас одвија кроз интракомпанијску и интеркомпанијску међународну поделу рада ТНК. У складу са природом њиховог пословања, интернационалним корпорацијама је потребна максимална слобода кретања капитала, технологије, материјала, стручних кадрова. Њима је, такође, потребна потпуна слобода доношења одлука.

ТНК се понашају по логици доминације и подчињености осталих на светском тржишту. На основу ове логике светска привреда интегрише се приближавањем, уклањањем институционалних препрека међу националним привредама по територијалном пресеку. Функционални тип светске интеграције дезинтегративно делује на већину националних привреда. Тренд глобализације остварује се упоредо с трендом регионализације и локализације што развија плурализам вредности локалних, регионалних и глобалних заједница. Глобализација савеза и партнерства међу компанијама су одлучујући за њихову развојну стратегију. Удео транснационалних и мултинационалних компанија непрекидно расте и јача у светској привреди. Под контролом ТНК налази се 4/5 светске трговине, 4/5 патената за нову технику и технологију, више од 1/2 светске индустријске производње.

Креирајући своје стратегије развоја, велике ТНК развиле су своје концепте интернационализације економије на којима почива привреда. Затим, велика научна истраживања и научно-технолошки прогрес не би били могући, јер су управо финансирани од стране великих ТНК.

3.1. УЛОГА ТНК У ПРИВРЕДИ МАТИЧНЕ ЗЕМЉЕ

Матичне земље ТНК су првенствено високоразвијене земље, а оне су истовремено најважније и највеће изворište СДИ. На ове земље отпада преко 90% укупних одлива СДИ и око 80% укупних прилива СДИ у свету. Док компаније мењају своју позицију из године у годину, листа 100 највећих ТНК није се битно променила од 1990. год., земље тријаде: ЕУ, Јапан и САД су власници 87% првих 100 ТНК (Адамовић, 1991). На бази извештаја UNCTAD-a, може се, у оквиру тријаде, запазити последњих година доминација земаља ЕУ, јер су ове земље матичне земље више од половине укупног броја највећих ТНК, док на САД отпада нешто мало више од четвртине, а удео Јапана је временом опао на мање од десет. Првобитну дугогодишњу доминацију САД, у погледу прилива и одлива СДИ, половином 90-их година XX века превазилазе СДИ земаља ЕУ. У складу с тим, брига о могућем утицају одлива SDI на матичну земљу прво се појавила у САД. Временом са све већи број земаља суочавао са овим питањем, будући да је све већи број фирми проширио своје пословање ван националних граница. Општа тенденција, у последње две декаде, за велике фирме била је да проширују своје пословање у иностранству много брже него своје домаће пословање. Критично питање се односи на обим, односно на степен до ког домаћа инвестиција може реално да супституише инвестицију у иностранству.

Анализа деловања ТНК на привреду матичних земаља показала је да њихови ефекти могу бити како позитивни, тако и негативни, као и да се међусобно преплићу. *Позитивни ефекти* потичу из више извора. Први, можда и најважнији је (односи се на СДИ), позитиван утицај на капитални део платног биланса матичне земље захваљујући приливу зарада из иностранства (долази до прилива профита, камата и других прихода од инвестираног капитала); шири се тржиште за пласман производа из матичне земље, омогућава коришћење економије обима и повећање конкурентности домаћих произвођача; позитиван ефекат на запосленост – када страна филијала, стварањем тражње за производима матичне земље, стимулативно делује на домаћу производњу и извоз, омогућавајући тиме боље коришћење постојећих и отварање нових капацитета и нових радних места; позитиван утицај на процес учења услед изложености страним тржиштима и трансфера тог знања назад у матичну земљу, као и остваривање економског и политичког утицаја на земље домаћине својих инвестиција.

Насупрот овим користима стоје трошкови, односно *негативни ефекти* за матичну земљу из које се одливају СДИ. Најважнији се тичу платног биланса и запослености. Губитак радних места због директног инвестирања у иностранству, првенствено се односи на неквалификовану и полуквалификовану радну снагу у производњи у којој матична земља нема ком-

паративних предности, с друге стране захваљујући утицају СДИ могу у матичној компанији бити отворени неки нови послови (менаџерски, технички) и радна места. Овај утицај спада у најконтраверзнија питања, и у теорији и у пракси. Остали ефекти се односе на: могуће угрожавање технолошке супериорности матичне земље (услед извоза савремене технологије), смањење пореских прихода и еродирање њене пореске основе (због употребе трансферних цена и премештања пословања у земље са нижим порезом), могуће конфликте са циљевима монетарне политике и укупним циљевима националне привреде (циљеви ТНК су искључиво профитно оријентисани), као и на остваривање политичког утицаја у њој.

Националну државу ТНК прихватају, али само толико колико она подражава и потпомаже њихову експанзију. Националне владе имају обавезу да воде националну политику -усмеравају и контролишу своју економију, платни биланс, главне финансијске токове, запосленост, инвестиције и др., па је сасвим реална могућност да се тиме ограничава жељена аутономија ТНК. Њихова политика не коинцидира увек са националним интресом матичне земље (у случају рестриктивне политике СДИ).

3.2. УЛОГА ТНК У ПРИВРЕДИ ЗЕМЉЕ ДОМАЋИНА

Анализа деловања ТНК на привреду земаља домаћина њихових филијала, показује да је тај утицај чак знатно већи, у поређењу са утицајем у матичној земљи.

Многе земље су истовремено и земље домаћини и матичне земље за ТНК. По правилу, у овој улози су развијене земље, док су земље у развоју и неразвијене земље у наглашеној улози домаћина ТНК, а у незнатној улози матичних земаља.

Ефекти пословања ТНК на привреду земаља у којима су смештене њихове филијале, могу се, такође, окарактерисати као међусобно преплитање позитивних и негативних утицаја, а да је крајњи резултат условљен околностима конкретног пословног подухвата као и дужином периода у коме се ефекти разматрају. Бројни *позитивни ефекти* произилазе из трансфера разних ресурса (капитала, технологије, менаџмента), из утицаја на платни биланс, конкуренцију и економски раст, индустријску структуру и предузетништво, запосленост, трговину, као и из бројних веза и односа који се успостављају са привредом земље домаћина. *Негативни ефекти* произилазе како из утицаја на исте оне компоненте на које може да се оствари позитиван утицај – на платни биланс, конкуренцију, индустријску структуру и предузетништво, тако и из других, као што су: употреба трансферних цена, злоупотреба пореских и царинских олакшица или избегавање

пореза, претерана експлоатација природних ресурса, апсорбовање домаћег предузетничког кадра, довођење земље у технолошку зависност, доминација над домаћом привредом, различитост, често конфликтност, циљева државе и ТНК, губитак економске независности, као и смањење националног суверенитета и аутономије земље домаћина. Екстремни случај је када су неке ТНК биле директно умешане у дестабилизацију политичких режима у појединим ЗУР и у изазивање економских и политичких поремећаја.

Нису без основа тврдње да ЗУР преко ТНК повећава своју зависност од директне инвестиционе одлуке донете у иностранству и реализоване преко ТНК. Фактички, земља пласмана капитала често нема могућности да утиче на обим инвестиција, на технологију која треба да се примени, на персоналну политику и политику запошљавања, на асортиман производње, структуру и обим извоза и на низ других одлука из домена непосредног одлучивања.

За велики број ЗУР би било корисно да уместо стварања атмосфере несигурности за страни капитал, обезбеде сопствене приоритете развоја, а да оне секторе развоја који немају изгледа да се развију без иностране финансијске и технолошке, као и комерцијалне ангажованости, развијају у сарадњи са страним капиталом. За те секторе би требало да се дају одређене гаранције о стабилности пословања и сигурности правног поретка. Те гаранције се не би смеле дезавуисати мерама које би владе ЗУР накнадно доносиле – поготово не за време трајања уговора између ЗУР и власника страног капитала. Дужина трајања уговора зависи од низа фактора, а пре свега од карактера, структуре, обима инвестиције с.к., као и од репродукционог периода. На тај начин би страни капитал добио сигурност за пословање, а ЗУР одређене развојне ефекте без додатног задуживања у иностранству.

4. ТРАНСНАЦИОНАЛИЗАЦИЈА СВЕТСКЕ ПРИВРЕДЕ

Под појмом *транснационалности* подразумева се, у најширем смислу, преношење дела пословних активности изван граница матичне земље, док се у односу на величину остареног профита, транснационалне компаније могу дефинисати као *компаније које остварују минимум 100 милиона USD годишњег промета, имају своје филијале у најмање 6 земаља и 20% вредности своје имовине пренете у иностранство* (Козомара, 2003). Осим сарадње на међународном плану, где су основни субјекти државе, временом се између различитих субјеката (у оквиру појединих држава) успостављају односи преко граница држава и често су ван ингеренција државних органа. Овакви односи се називају *транснационални односи* (Бјелић, 2003). У овом делу рада управо ће се разматрати *траснационални привредни односи* које успостављају компаније које послују у иностранству.

Важно је нагласити да процес транснационализације карактерише дефинитивно раздвајање територије, производних система, институција и становништва. ТНК се више не разликују међусобно по земљи порекла. Њихове фабрике, производи и потрошачи се могу наћи било где у свету. Организација оваквог типа предузећа подразумева одвајање менаџмента, функције истраживања и развоја и финансија са једне стране, који сада постају центри моћи новог индустријског система, од производње и дистрибуције, који су екстернализовани. Извори профита ТНК постају модификација технологије и финансијских токова, док се производња и дистрибуција налазе у позадини (Митровић, 2006).

Према подацима *Fortune magazina*, 10 највећих компанија у свету, рангираних према критеријуму укупног прихода у милијардама USD у јулу 2010, су:

(1) *Wal-Mart Stores* 408.914;
(2) *Royal Dutch Shell* 285.129;
(3) *Exxon Mobil* 284.650;
(4) *BP* 246.138;
(5) *Toyota Motor* 204.106;
(6) *Japan PostHoldings* 202.196;
(7) *Sinopec* 187.518;
(8) *State Grid* 184.496;
(9) *AXA* 175.257;
(10) *China National Petroleum* 165.496;

Транснационализацију карактерише *денационализована* производња и транснационални ток роба, услуга, знања, технологија и фактора производње на светским тржиштима и глобалном економском простору. Интернационализација и транснационализација као њен виши степен су не само *фактори утицаја*, него и основне *методе* реализације економске глобализације. Транснационализација ТНК представља резултат њиховог поступног и вишестепеног развитка. Изазвана је новим условима и представља начин прилагођавања предузећа тим условима, што и постаје метод његове репродукције и раста. ТНК имају на располагању различите начине преношења својих активности у иностранство: извоз робе, продаја лиценци, портфолио инвестиције, непосредна или заједничка улагања, уговорни аранжмани, уговори о управљању, продаја технологије односно know-how и други.

4.1. КОНЦЕПТ И МЕРЕЊЕ ТРАНСНАЦИОНАЛНОСТИ КОМПАНИЈА

Будући да је транснационалност функција степена до ког су активности предузећа лоциране у иностранству (UNCTAD, 1998), и**ндекс транснационалности *(Index of Transnationality – TNI)*** може бити утврђен на различите начине, избором једне кључне варијабле (имовине) или комбиновањем неколико кључних варијабли (имовине, запослености и продаје). Саставио га је UNCTAD 1990. године, за највеће ТНК, као концептуални оквир базиран на дихотомији активности предузећа у иностранству вс. домаћих (у матичној земљи) активности и служи да процени до које су мере активности и интереси ТНК везани за иностране привреде. Висока вредност индекса може указивати на изражену међународну конкурентност фирми (Милићевић, 1998). „Светски извештај о инвестицијама" *UNCTAD World Investment Report,* користи метод израчунавања просека три рација за одређивање индекса транснационалности једне компаније за конкретну годину. Стручне службе UNCTAD-а сваке године публикују ранг листу 100 нефинансијских ТНК (углавном из развијених земаља) које имају највећу вредност имовине у иностранству, као и ранг листу вредности индекса транснационалности. По истим критеријумима се састављају листе 50 ТНК из земаља у развоју и 25 ТНК из земаља у транзицији (Стојадиновић Јовановић, 2008).

Дакле, за конкретну ТНК, ***индекс транснационалности TNI,*** добија се срачунавањем аритметичке средине три процента и представља ТНИ једне ТНК за конкретну годину:

- *процентуално учешће вредности имовине* у филијалама у иностранству у односу на укупну имовину (страна имовина/укупна умовина),
- *процентуално учешће продаја* у иностранству у укупним продајама (стране продаје/укупне продаје). Стране продаје укључују продаје филијала ТНК у иностранству, као и извоз матичне фирме (UNCTAD, 2002),
- *процентуално учешће запослених* у филијалама у иностранству у укупном броју запослених у ТНК (страна запосленост/укупна запосленост).

Индекс транснационалности се добија срачунавањем аритметичке средине три наведена процента и представља ТНИ једне ТНК за конкретну годину. На слици 1 приказане су вредности индекса транснационалности 100 водећих ТНК у свету у периоду 1993-2006. године.

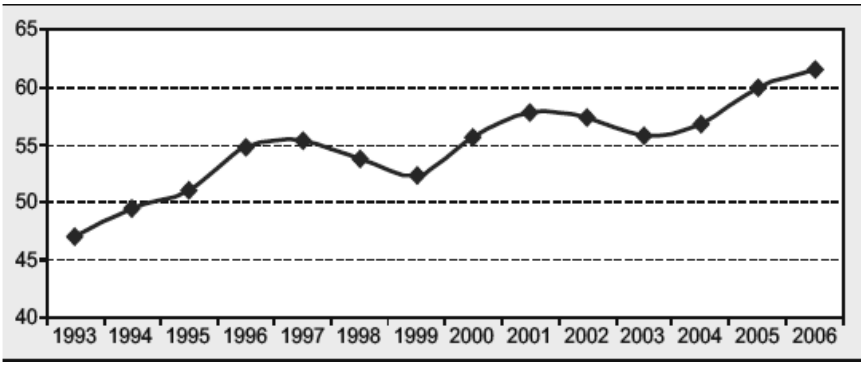

Слика 1. *Просечан TNI 100 највећих ТНК у свету у периоду 1993–2006. години*

Са дијаграма се може пратити пораст индеска све до 1997., што је био резултат све веће транснационализације имовине. На бази података из извештаја, међу 10 водећих ТНК доминирају компаније из малих индустријских земаља као што су Швајцарска, Белгија, Шведска и Холандија. Може се уочити појава да ТНК које потичу из земаља са малим домаћим тржиштем имају, у просеку, више степене транснационализације. Просечни TNI опада после 1999. на 52,3%, а остварује значајан пораст у 2000. на готово 56%. Пораст индекса условљавају његове две компоненте: стране продаје и запосленост. Осим тога, ¼ компанија на листи имала је вредност индекса преко 75%. Доминирају компаније из Велике Британије и поново из земаља са малим домаћим тржиштем. ТНК из САД и Јапана сишле су са листе, а то је резултат њихових релативно великих домаћих тржишта. После краће стагнације, просечан TNI наставља да расте, а мобилност на листи се наставља у зависности од промене нивоа имовине ТНК у иностранству или услед формирања мержера. Већина од 100 ТНК у свету долази из земаља тријаде: ЕУ, Јапан и САД.

Листа **50 највећих ТНК из земаља у развоју** (ЗУР) публикована је 1993. год. и од тада њом доминирају фирме из неколико земаља: из Хонг Конга (Кина), Републике Кореје, Мексика и Бразила. Временом се наставља доминација ТНК из јужне, источне и југоисточне Азије, а као најзначајније матичне земље издвајају се Хонг Конг (Кина), Република Кореја, Кина и Сингапур. Њих прате компаније из Латинске Америке (Венецуеле, Бразила, Мексика, Аргентине и Чилеа), са малим учешћем ТНК из Африке.

Листу **25 највећих** нефинансијских **ТНК из земаља у транзицији**, рангираних према страној имовини и TNI, UNCTAD први пут објављује 1999. год. (UNCTAD, 1999). Највећи број ТНК из Централне и Источне Европе (CEE), шири се више у иностранству него у својој земљи. Оне су удвостру-

чиле (у 2000. год.) стопе раста својих страних имовина, страних продаја и стране запослености, запостављајући активности у матичним земљама. Међу новим компанијама на листи су руске и словеначке компаније. ТНК из Русије и даље су веће и више транснационализоване од других – више од 10 пута у погледу стране имовине и страних продаја. Индекс транснационалности руских компанија је скоро 1,5 пута већи од других компанија.

Недостатак индекса транснационалности (TNI) садржан је у ***индексу умрежености или индексу распрострањености мреже***. Недостатак је условљен чињеницом да он не узима у обзир величину земље из које потиче компанија и да не диференцира ТНК чије су активности концентрисане у неколико иностраних земаља и оних које послују „широм света".

Дакле, према Стојановић Јовановић (2008), **индекс распрострањености мреже *(Network-Spread Index – NSI)*** ставља у однос број земаља у којима компанија има иностране филијале (N) и број страних земаља у којима је потенцијално могла лоцирати филијале (N*), односно:

NSI = број земаља домаћина / број потенцијалних земаља домаћина x 100

Висок износ NSI може значити да постоје већи трошкови управљања удаљеним пословним операцијама, такође, може указати на висок ниво познавања тржишних услова у многим земљама или на комбинацију власништва и предности интернационализације са имовином на више локација (Милићевић, 1998). Недостатак овог приступа је да се свака земља у индексу NSI „рачуна" једанпут независно од величине активе, запослености и обима продаје, што значи да се не узима у обзир опсег и значај активности филијала. Карактеристично је да је корелациона анализа индекса транснационалности и индекса распрострањености за 100 водећих ТНК у свету резултовала у прилично ниском коефицијенту корелације ранга 0.40. Ово доказује чињеницу да може постојати значајна транснационализација без екстензивног распростирања филијала у свету.

Извештаји показују, да ни у једној делатности није индекс распрострањености (NSI) виши од индекса транснационалности (TNI). Ово је повезано са усмереношћу инвестиција ТНК ка главним тржиштима, што резултује у значајном уделу у страној активи, продаји и запослености, а не примарно у просторној дисперзираности.

Илустративан је пример да ТНК из САД и Јапана имају релативно ниске вредности оба индекса, (TNI) и (NSI), што одражава чињеницу да моћне домаће привреде омогућавају да ове ТНК у својој земљи у значајној мери реализују конкурентске предности и развојне потенцијале. Типична појава је да највише степене транснационалности и највишу распрострање-

ност активности филијала имају ТНК које потичу из мањих привреда и/или земаља које имају дугу традицију СДИ, као што су Холандија, В. Британија, Швајцарска и Шведска. Холандске ТНК послују у највећем броју земаља у свету. Генерално посматрано, ТНК из мањих земаља у већој мери развијају географски дисперзиране корпоративне мреже и ослањају се на виши степен транснационалности да би остале конкурентне у међународним размерама и да би на тај начин компензовале уска домаћа тржишта. Ово представља предност у условима глобализације.

Matična zemlja	Broj TNK u zemlji	Broj zemalja domaćina	NSI	II
SAD	27	35	17.74	66.41
Francuska	14	38	19.49	68.52
Nemačka	13	45	22.84	62.76
Velika Britanija	12	37	18.85	49.12
Japan	7	35	17.80	56.82
Holandija	5	41	20.92	5896
Švajcarska	5	56	28.82	88.93
Kanada	4	19	9.49	79.57
Italija	3	25	12.99	62.27
Španija	3	17	8.55	49.63
Australija	2	23	11.54	77.97
Finska	2	44	22.57	86.97
Belgija	1	16	8.21	86.41
Hong Kong, Kina	1	3	1.54	36.84
Irska	1	16	8.21	90.63
Meksiko	1	11	5.64	74.47
Republika Koreja	1	24	12.31	79.31
Švedska	1	42	21.54	70.00
Prosek	6	35	17.93	65.46

Табела 1: *Индекс распростарањености мреже (NSI) и индекс интернационализације (II) 100 највећих нефинансијских ТНК у свету, по матичној земљи (просечне вредности)*

Димензија транснационализације са аспекта пословних операција ТНК која није укључена у претходна два индекса, али их свакако допуњује је интензитет страних операција према броју страних филијала и садржана је у **индексу интернационализације *(Internationalization Index – II).*** Дефинише са као рацио броја страних према укупном броју филијала, односно:

II = број страних филијала / укупан број свих филијала x 100

Као и TNI, индекс интернационализације даје увид у степен уграђености и интерес компаније у матичној земљи у односу на иностранство (Стојадиновић Јовановић, 2008).

Из Табеле 1 може се видети да, у просеку, највеће ТНК имају филијале у 35 страних земаља, индекс распрострајености мреже од скоро 18%, а индекс интернационализације од 65%.

У Табели 2 приказане су вредности индекса интернационализације 100 највећих нефинансијских ТНК у свету по индустрији у периоду 2002-2006. године.

Industrija	Indeks internacionalizacije (II) (po godinama)		
	2002	2005	2006
Automobilska	66,27	62,1	63,4
Elektronika i el.oprema	70,86	76,2	74,1
Naftna	63,58	60,5	55,8
Farmaceutska	79,25	81,9	80,1
Telekomunikacije	51,32	71,6	73,9
Usluge	45,47	53,1	71,4
Prosek	65,46	69,5	70,1

Табела 2: *Индекс интернационализације (II) 100 највећих нефинансијских ТНК у свету, по индустрији (просечне вредности)*

Вредност индекса II расте у посматраном периоду у складу са разматрањем транснационлизације из перспективе ширења пословних операција ТНК.

4.2. ИСТРАЖИВАЧКА ПИТАЊА, ПОКАЗАТЕЉИ И ДОСТУПНОСТ ПОДАТАКА

Недостатак општег индикатора који би обухватио укупан феномен корпоративне транснационализације представља озбиљан проблем, уколико истраживање има за циљ да рангира компаније према критеријуму њиховог укупног степена транснационалности. Међутим, уколико је транснационализација компанија део много конкретнијег истраживачког задатка, тада циљ истраживања може дати неке смернице како формирати одрживи индекс (које показатеље користити и са којим тежинским факторима). На пример, уколико треба рангирати компаније према њиховој производњи у иностранству, најбољи индикатор би вероватно била додата вредност у иностранству. Процентуално учешће запослених и процентуално учешће вредности имовине у филијалама у иностранству можда могу бити добре јединице мере. Са

друге стране, број берзи на којима се компанија котира не чини се, на први поглед, веома уверљивим индикатором. Можда је лакше издвојити индексе за поређења унутар конкретне индустрије него за упоредне анализе индустрија, јер у овом случају, оптимизација индекса може бити урађена у складу са специфичностима поједине индустрије. На пример, индекс транснационалности се може одговарајуће применити на оне у којима је мера географске распрострањености од посебне важности, као што је то у саобраћајној индустрији.

И у случају да је прецизно одређен одрживи индекс за рангирање ТНК из различитих земаља и/или индустрија, два проблема и даље преостају (Petrović i Mitrović, 2011). *Први* се односи на **доступност података.** Поред прегледа дистрибуираних електронском поштом, постоји мали број извора у којима доступни подаци указују на међународно пословање неке компаније и то: специјализовани листинзи компанија, брошуре компанија, базе података и годишњи извештаји. Уопштено узевши, ови извори података често су некомплетни и непотпуни – у њима недостају интересантне информације у вези са власничком структуром страних држављана, процентуалним учешћем додате вредности у иностранству). Надаље, доступни подаци имају високу секторску и националну варијансу, што је резултат различитих правила рачуноводственог извештавања и навика њиховог објављивања. Коначно, захваљујући различитим начинима њиховог консолидовања, подаци су често некомпатибилни нарочито за компаније из различитих земаља. Неки од ових проблема су, дугорочније посматрано, превазиђени захваљујући стандардима рачуноводственог извештавања, док се други и даље не могу лако отклонити. *Други* и много општији проблем је **примена показатеља и индекса у ширем економском контексту** и социјално-политичким истраживачким питањима. Постојећа примена квантитативних података о транснационализацији компанија усредсређена је на три сврхе. Најпре, у науци о менаџменту, многе емпиријске студије разматрају корелацију између транснационалности компанија и њиховог финансијског учинка. Друго, у макроекономији, употреба података о појединачним ТНК није широко распрострањена, већ су најчешће подаци дати збирно (Wortmann, 1999). Ипак, постоје одступања од правила, у којима је неопходна примена конкретних података о компанијама, као када је у питању њихово тржишно учешће. Листинг водећих 100 ТНК на свету који објављује UNCTAD сваке године, на пример, користи се да би се дошло до информација да ли удео ТНК у светском GDP расте или не. *Треће*, у политичким наукама, посебно у подобластима, међународној политичкој економији и међународним односима, *транснационализација компанија служила је различитим сврхама*. Првобитно, обим операција ТНК у филијалама у иностранству често је коришћен и да се објасни недовољан развој земаља „трећег света". Последњих година, корпоративна транснационализација

коришћена је или да појасни проблеме суверенитета држава и опадање моћи синдиката (Strange, 1998) или да оспори чињенице о развоју, наводећи да не постоји или постоји само умерен раст у међународном присуству ТНК (Hirst and Thompson, 1996). Без обзира на област студије или сврхе истраживања, постоје чврсти аргументи против позитивистичког тумачења квантитативних података и транснационализације компанија. Треба узети као пример науку о менаџменту и њена настојања да објасни финансијски учинак који једна компанија добија процесом транснационализације. Опште је познато да у оваквим истраживањима концепт мерења јасно детерминише и његов резултат. Ипак, Sullivan (1996) сматра да примена истог показатеља не даје конзистентну слику. Штавише, најчешће растући допринос великих ТНК светском GDP мора да буде пажљиво интерпретиран. Прикупљање података о квантитативном учешћу неколико великих ТНК на одређеном тржишту само је први корак у тумачењу моћи ТНК. Треба обратити пажњу, такође, на развој конкуренције, њен утицај на ниво цена и структуру понуде на одређеном тржишту. Коначно, расправе о утицају који корпоративна транснационализација има на суверенитет држава, упадљиво су против позитивистичке интерпретације квантитативних података о транснационалности компанија. Многе емпиријске студије (Hirst and Thompson, 1996; Doremus et al., 1998) сведоче да, дугорочно посматрано, постоји велика руптура у квантитативној и квалитативној димензији транснационализације ТНК. То не значи да су имагинарни проблеми у вези са питањем суверенитета и опадајућом моћи синдиката. Одговор је једноставан – општи економски услови (Wortmann, 1999) или потребе држава за опорезивањем прихода изразито су се смањивале током времена, доносећи ТНК боље преговарачке позиције, без обзира на чињеницу да ли степен транснационалности значајно расте или опада.

4.3. АЛТЕРНАТИВНЕ СТРАТЕГИЈЕ ТНК

Међународна експанзија је нарочито уочљива у дистрибуционим мрежама, продаји, производњи, постпродајним услугама, док су стратешке функције, као што су финансије, одлучивање и базична истраживања концентрисане у земљи из које потиче ТНК. Све је присутнији тренд ка интензивној интернационализацији функције истраживања и развоја у домену напредних технологија, нарочито у домену ИТ, што прати развој међународних технолошких алијанси.

Полазећи од критеријума интернационализације пословних функција, диференцирају се у пракси три алтернативне стратегије ТНК. У случају примене *„остати сам" (stand-alone strategy)* активности филијала у

иностранству су у малој мери координисане и географски дисперзиране. Свака филијала има висок степен самосталности у прилагођавању локалној тражњи. Стога се ова стратегија карактерише као „мултидомаћа".

Суштина стратегије „*просте интеграције*" *(simple integration)* је да се пројектује и развија производ по међународним спецификацијама, да се он производи у великом обиму и често уз примену високе технологије и стандарда квалитета. При томе, компанија из центра координише међународну производњу реализујући предности ефикасности на бази економије обима.

Стратегија „*сложене интеграције*" *(complex integration)* је базирана на децентрализацији пројектовања и производње широм света. Да би се ово постигло, свака филијала има водећу улогу у неким активностима, а подржавајућу улогу у осталим активностима унутар конфигурације ТНК. Ово се заснива на језгру компетенција сваке филијале. Комплексне стратегије често захтевају организациону структуру компаније која подстиче већу функционалну специјализацију. ТНК се све више ослањају на међународна стратешка партнерства, односно *стратешке пословне алијансе* где оне делују као водеће фирме. У савременим условима интернационализације тржишта, све веће конкуренције и све комплекснијег и бржег технолошког развоја, алијансе постају више глобално стратешке – повезују водеће конкуренте да се заједно такмиче на светској сцени. Алијансе се формирају широм света првенствено да би се делили трошкови истраживања и развоја нових производа и процеса и најбројније су у технолошки-интензивним (комуникационим, телекомуникационим и информатичким) секторима, а све бројније у услужном сектору (финансијске услуге, хотелијерство итд.). У висококомпетентном окружењу, алијансе представљају мање рискантен пут ка глобализацији, на коме компаније-партнери развијају заједничку дугорочну стратегију усмерену на светско лидерство.

5. УТИЦАЈ ТНК НА МЕЂУНАРОДНЕ ОДНОСЕ

ТНК због своје велике економске снаге и моћи, јављају се и као нови субјекти међународних односа. Оне често утичу на креирање и спровођење спољне политике разних држава, како би остварили своје економске интересе. У међународним политичким односима државе постају другоразредни субјекти. Најважнији центри моћи постају ТНК. Спољне политике великих држава постају само инструменти пословних политика ових компанија. ТНК на државе могу да утичу индиректно, а на међународне организације и директно и индиректно. Инструментализована држава у међународним односима иступа у интересу компаније. Нека истраживања су показала, да су најсклоније употреби дипломатских притисака у

интересу „својих“ компанија биле САД. Међутим, може се утицати и на нематичне државе да би се преко њих остварили интереси. Америчке компаније, према истраживањима *New Economy Information Service (NEIS)*, као инструменте утицаја највише су користиле земље с диктаторским режимима. Као инструменти утицаја могу да се појаве међународне организације које су основане ради заштите интереса компанија, као што је Међународна трговинска комора у Паризу *(ICC),* и неформалне политичке групе, као што је Светски економски форум *(WEF),* Трилатерална комисија и др. Међународна трговинска комора се декларише као међународна пословна организација чији је циљ заштита интереса великих компанија (Бјелић, 2003). Од свог оснивања, ова организација је користила непостојање међународних трговинских прописа и, позивањем на принцип аутономије воље странака, креирала међународно привредно право нормализацијом трговинске праксе. То је знатно умањило правну надлежност самих држава.

Објекти утицаја су државе и међународне организације. На државе се утиче посредно, преко матичних држава, у случају да не успе директан утицај када су угрожени комерцијални интереси компанија. Тада између држава долази до тзв. трговинског рата, који је најчешћи између земаља тријаде (САД, Јапан, ЕУ). Пример је банана-рат, између ЕУ и САД, које су заступале интересе својих компанија *Chiquita* и *Dole*, због повлашћеног положаја земаља Азије, Кариба и Пацифика на тржишту ЕУ. Конкурентски сукоби компанија често се преносе на њихове државе – заштитнике, па се овакав вид трговине назива *стратешка трговина* (Пелевић, 1993). Честа је појава да ТНК регионалне интеграције третирају као проширена национална тржишта, на којима настоје да буду заштићене од утицаја конкурената, ради остварења економије обима и повећања конкурентске предности на другим тржиштима.

На међународне организације ТНК могу да утичу директно, не као њене чланице него као интересне групе, лобирајући у администрацији одређене међународне организације, и индиректно, преко држава чланица те организације. Једино у Међународној организацији рада *(WLO)*, компаније, у својству послодаваца, имају своје представнике у оквиру трипартитног представништва држава чланица. Циљ политичког утицаја ТНК на међународну организацију јесте остварење неких активности чије је одобравање у надлежности међународне организације или остварење утицаја преко међународне организације на политику неке државе чланице те организације која је у супротности с интересима ТНК. Постоји више модалитета за остварење утицаја ТНК. Први случај је када се преко инструментализоване државе утиче на другу државу, али не као на крајњи објекат утицаја, већ да би се преко ње утицало на међународну организацију. Илустративни пример је акција седам великих олигопола који контролишу

светско тржиште нафте (тзв. седам сестара) да преко САД утичу на Венецуелу (тада презадужену - да пробије квоту производње) и разбију јединство у оквиру ОРЕС-а, чиме су постигли поновно снижавање цене нафте. Други случај је могућност да ТНК преко држава утичу на међународну организацију да би директно утицали на неку државу чланицу те организације. Карактеристичан пример за то је утицај, преко САД, на Светску трговинску организацију (WTO) ради усвајања правила о трговинским аспектима интелектуалне својине (TRIPS) да би се највреднија имовина ТНК заштитила у другим државама чланицама Организације, чак и по цену да им Организација уведе санкције.

Доминантан утицај ТНК на међународне односе и даље је присутан, јер не постоји организација која контролише и регулише њихов рад. У минулом периоду, било је много неуспелих покушаја да се њихов утицај ограничи. Уједињене нације нису успеле, ни после дугогодишњих напора, да практично задрже донети Кодекс понашања ТНК, у смислу корективне улоге у исправљању негативних ефеката понашања ТНК на светском нивоу. Уместо тога, ови финансијски, производни и научнотехнолошки гиганти су, искористили свој утицај, и у реорганизацији УН, Центар за ТНК (UNCTC) је 1993. год. угашен. Уместо овог центра, основана је Дивизија UNCTAD-а за транснационална предузећа и инвестиције, али не са циљем регулисања ових компанија, већ да унапреди њихово пословање промовисањем СДИ.

За сада нема поузданих сазнања какав би могао да буде дефинитиван исход у даљем развоју ових односа на релацији држава-међународне корпорације. Све то нужно води одређеним променама досадашње економске улоге државе и јачању улоге одређених међународних институција (ММФ, Светска банка и др.), али се истовремено изражава и забринутост да такав развој може да угрози потребан економски суверенитет националних држава. По другима такав развој је позитиван, јер је то објективно условљена потреба да се економски развој ослободи непотребних државних ограничења.

Евидентно, нагло повећање значаја ТНК, оличених у процесима глобализације, утицало је на формирање мишљења да се оне могу сматрати субјектима међународних односа, јер поједине поседују већу економску снагу и политички утицај од многих земаља у свету.

6. ЗАКЉУЧАК

Крај XX и почетак XXI века обележила је доминација ТНК у светској привреди. Економска снага и политичка моћ ТНК, омогућиле су им лидерску улогу у процесу глобализације, која је донела незапамћену отвореност и међусобну условљеност у свим областима међународне сарадње, од које су најважније: економска, правна, политичка, научно-техничка, културна, еколошка и др. Улагањем у филијале у иностранству, ТНК преносе пословне активности ван граница матичне земље, постају кључни носиоци СДИ и њиховог раста, са доминантним учешћем у међународној производњи, светској трговини и развоју, спроводећи тако најзначајнији процес у светској привреди – ***процес транснационализације***.

Највећи извор, као и прималац, СДИ у свету биле, и остале развијене земље, а постепено јача улога земаља у развоју, као и земаља Централне и Источне Европе у токовима СДИ, пре свега у приливима. Путем СДИ, ТНК су преобликовале структуру и процес одвијања међународне трговине. На почетку XXI века улога ТНК и СДИ у светској привреди наставља да расте. Повећавајући свој број (број матичних компанија прелази 70.000, а број филијала у иностранству прелази број од 770.000), значај и утицај, ТНК остају доминантни учесници у интернационализацији (глобализацији), с друге стране су иницијатори супротних процеса – процеса интернализације, стварањем интерних затворених тржишта и обављањем интрафирмске трговине унутар њих. Констатовано је да, унутар самих ТНК постоје велика тржишта за интерне трансакције (интрафирмска трговина) – само за филијале и матичне фирме. Интрафирмска трговина која се обавља на бази трансферних цена (знатно нижих од стварних на светском тржишту), као инструмент пословне политике ТНК, доприноси максимизацији профита компаније. Овакво пословање, ремети и деформише трговинске токове и доприноси континуираном сиромашењу земаља домаћина филијала.

Детаљнијом анализом међународних токова капитала, долази се до утиска да бројни ефекти њиховог деловања могу бити ***двојаки***; у условима економске и политичке стабилности ефекти њиховог деловања су позитивнији, док у нестабилним приликама, њихове активности су усмерене тако да профитерски интереси избијају у први план. Како услови за инвестирање у већини земаља постају све сличнији у смислу либерализованог приступа, тако стабилни макроекономски и ефикасни економски амбијент појединачних земаља постају све важнија детерминанта за привлачење страног капитала.

У покушају да се сложени процес транснационализације детаљније анализира, посебно транснационализација ТНК и уз помоћ квантитативних показатеља процени степен до кога су активности компаније лоциране

у иностранству, уведени су и анализирани ***индекси транснационалности, индекс распрострањености мреже*** и ***индекс интернационализације***. Може се закључити да су индекси или композитни показатељи формирани комбиновањем појединачних индикатора. Упркос чињеници да су бројне студије засноване на појединачним индикаторима (Sullivan, 1996), постоји општи консензус да су композитни показатељи много примеренији мерењу корпоративне транснационалности. Прво, дајући транснационализацији мултидимензионалност, мерење ограничено на један јединствени индикатор неминовно указује да је презентован само један део укупног феномена корпоративне транснационализације. Друго, мултидимензионалност феномена транснационализације значи да, у зависности од индикатора који је коришћен, појединачне трансакције могу довести до контрадикторних резултата у вези са степеном транснационалности. Треће, примена појединачних показатеља не дозвољава систематичну контролу грешака мерења, контингентне факторе и манипулације трансферних цена. Мултидимензионалност се, такође, односи и на дијапазон различитих појединачних показатеља, што није директан предмет анализе овога рада.

Утврђене тенденције раста, како индекса транснационалности појединачних компанија, тако и просечног индекса транснационалности група 100 највећих ТНК на свету, показује пораст степена транснационализације компанија, односно, раст учешћа, а тиме и значај иностраног пословања у укупном пословању компаније. Међу ТНК које имају највеће индексе транснационализације доминирају моћне компаније пореклом из земаља са малим унутрашњим тржиштем. Закључци овога рада односе се на међународни политички утицај ТНК, јер је упоредо са растом економске снаге, јачао и њихов утицај на политичке односе између држава и на међународне организације.

ЛИТЕРАТУРА:

[4] Адамовић, Љ. (1991). *Интеграција и дезинтеграција светске привреде,* Београд: Економски факултет.

[5] Бјелић, П. (2003). *Економика међународних односа,* Београд: ИГП Прометеј.

[6] Дракулић, М. (2001). *Основи пословног права,* Београд: Факултет организационих наука.

[7] Doremus, P., Keller, W., Pauly, L.. and S. Reich (1998). *The Myth of the Global Corporation,* Princeton: Princeton University Press.

[8] Drašković, V. i Jovović, R. (2006). *Globalizacija u ekonomskom kontekstu,* Montenegrin Journal of Economics, br. 3, str. 75-88.

[9] Dunning, J. (1993). *Multinational Enterprises and the Global Economy*, Workingham, England: Addison-Wesley Publishing Company Inc.

[10] Hirst, P. and Thompson, G. (1996). *Globalization in Question. The International Economy and the Possibilities of Governance,* Cambridge: Polity Press.

[11] Kovač, O. (1994). *Platni bilans i međunarodne finansije,* Beograd: Centar za ekonomske studije CES MECON

[12] Ковачевић, М. (2002). *Међународна трговина,* Београд: Економски факултет.

[13] Козомара, Ј. (2003). *Спољнотрговинско пословање*, Међународни научни форум: „Дунав - река сарадње“, Београд.

[14] Козомара, Ј. (1994). *Транснационалне компаније у светској трговини,* у Пелевић, Б. (ред.), *Међународни економски односи,* Економски факултет, Београд, стр. 453-462.

[15] Krugman, P. (2003). *The Great Unrevelung: Losung Our Way un the New Century*, New York: W.W. Norton & Company.

[16] Милићевић, В. (1998). *Изазови менаџмента и маркетинга у глобалном окружењу*, Београд: Економски факултет.

[17] Митровић, Ђ (2006). *Земље у транзицији и глобализација: Економски и институционални аспекти,* Београд: СД Публик-Беокњига.

[18] Oman, C. (1984). *New Forms of International Investment in Developing Countries,* Paris: OECD Development Center.

[19] Пелевић, Б. (1993). *Теорија међународне стратешке трговине*, Београд: Економски факултет.

[20] Петровић, Л. и Митровић, Ђ. (2011). *“Транснационалне компаније и мерење корпоративне транснационалности“,* SYM-OP-IS 2011, Златибор, 4-7. октобар 2011.

[21] Светличић, М. (1986). *Златне нити транснационалних предузећа,* Београд: Економика.

[22] Стојадиновић Јовановић, С. (2008). *Транснационализација међународне трговине*, Београд: ИГП Прометеј.
[23] Strange, S. (1998). „Globaloney?“, *Review of the International Political Economy, 5* (4) pp. 704-711.
[24] Sullivan, D. (1996). „Measuring the Degree of Internationalization, A Reply“, *Journal of International Business*
[25] Studies, *27* (1) pp. 179-192.
[26] Видас - Бубања, М. (2000). *Глобализација светске економије*, Економика предузећа, бр. 7-8, стр.178-181.
[27] UNCTAD (1998, 1999, 2002, 2004, 2008). *World Investment Report,* New York and Geneva: UN.
[28] UNCTAD (2008). *World Investment Prospects Survey 2008-2010,* New York and Geneva: UN.
[29] Wortmann, M (1999). „Globalisierung, Gewerkschaften und Europßische Betriebstrßte. Lehren aus der Havanna Charta von 1947/48.“, *Kurswechsel, 1*, pp. 68-78.

Lidija Petrović, PhD candidate, MA in organisational sciences
European Center for Peace and Development (ECPD), Belgrade
The United Nations University for Peace
Prof. Radovan Radovanović, PhD
Academy of Criminalistic and Police Studies, Belgrade

TRANSNATIONAL COMPANIES AS THE GLOBALIZATION-BEARERS AND A DYNAMIC FACTOR OF THE INTERNATIONAL ECONOMIC DEVELOPMENT

Abstract: *In the light of the latest efforts of the world economy, better known as the process of transnationalization, the analysis of transnational companies (TNCs) has been given in the paper; the huge global enterprizes doing business in several countries with their international activities represent the most important bearers of the foreign direct investments (FDIs) and global growth becoming much more than dominant participants in internationl economic relations. The growing economic importance of TNCs, its spread, motives and way of doing business, are considered within the scope of the analysis of effects of international capital flows, as a determining factor of the process of economic globalization. In order for different aspects of the process of transnationalization of both countries in the world and TNCs to be comprehensibly analysed, the paper underlines the necessity of application of qualitative measures – indices that are mutualy correlated providing deep understanding and complexity of such a process.*

KEY WORDS: *GLOBALIZATION, TRANSNATIONAL COMPANIES, INDEX OF TRANSNATIONALITY, NETWORK-SPREAD INDEX, INTERNATIONALIZATION INDEX*

Доц. др Татјана Миливојевић
Факултет за културу и медије, Универзитет Мегатренд

МОТИВАЦИОНЕ ДИМЕНЗИЈЕ КОМУНИКАЦИЈЕ СА СТУДЕНТИМА[1]

Резиме: *Циљ овог рада је упознавање са мотивационим аспектима педагошке комуникације, који све више долазе до изражаја обогаћењем и унапређењем улоге наставника услед новонасталих промена у образовању којима се ставља фокус на интензивнију интеракцију и сарадњу са студентима. Наиме, један од великих проблема који оптерећује образовање, па и високо образовање, јесте доста распрострањеноодсуство мотивације студената. Са растућом масовношћу студирања, које, иако формално није обавезно, постаје на неки начин императивно употрази за ионако ретким и драгоценим радним местом, та је појава још уочљивија. Везивање високог образовања скоро искључиво за даљи циљ проналажења посла, неминовно уводи доминацију екстринзичне (спољашње) мотивације у процес стицања знања. Слабљење интринзичне (унутрашње) мотивације неповољно утиче на посвећеност учењу и на квалитет стечених знања. Уз демотивацију и последичне неуспехе, јављају се дефанзивне стратегије погубне по мотивацију, школски успех, слику о себи, али и по целокупну личност. Јавља се стратегија избегавања рада као последица раног повезивања учења са притиском, неугодношћу и уценама (обећање награда и/или претње санкцијама). Истраживања су показала да ова стратегија високо корелира са стратегијама самохендикепирања и дефанзивног песимизма. Самохендикепирање је стратегија самозаштите избегавањем одговорности за неиспуњене школске обавезе или неуспехе, односно преношењем кривице на препреку, уместо на способност, што помаже одржавњу позитивног самопроцењивања. Да би заштитили свој self деца и адолесценти развијају и стратегију дефанзивног песимизма која се одликује ниским очекивањима који проистичу из страха од неуспеха. Желимо да представимо могућа решења за мотивисање обе стране за комуникацију и у комуникацији. Педагошка комуникација није само преношење знања,она поред когнитивне укључује и емоционалну, вољну и акциону димензију.*

Кључне речи: *КОМУНИКАЦИЈА, ПЕДАГОГИЈА, МОТИВАЦИЈА, ИНТРИНЗИЧНА, ЕКСТРИНЗИЧНА*

[1] Уз велику захвалност студенткињи Катарини Драговић, без чије сарадње овај рад не би био написан.

УВОД

За разлику од термина „час“ који се користи у основном и средњем образовању, на универзитету се говори о предавањима. Ван универзитетског контекста, ова реч има конотацију: поверења, блискости, препуштања, давања себе. Ако се те конотације не могу применити на универзитетска предавања, мислимо да смо, онда, у проблему. Сматрамо да су одбојност према образовању и недостатак мотивације за учењенеки од главних узрока што је појам „предавање“ пречесто праћен негативним атрибутима као што су: досадно, обавезно, напорно, бескорисно, бесмислено и сл. Недостатак мотивације је препрека успешном, надахњујућем предавању, али и самоактуализацији, како студената тако и наставника (професоре и асистенте ћемо једним именом називати наставници).

Мотивација представља кључ за разумевање разлога људског понашања. Анализа мотивације даје одговор на питања зашто предузимамо неке акције, зашто смо истрајни у одабраним акцијама и зашто тежимо све већем и већем постигнућу у њима. Етимолошки, термин мотивација долази од латинске речи *movere*, кретати се; *motivus*, оно што покреће. Мотив је, дакле, покретач, побуда, оно што нас наводи да стварамо неко мишљење, да нешто чинимо или не чинимо (избегавамо). Један аутор је рекао да способности одређују шта можемо да урадимо, а мотивација одређује шта заиста радимо и постижемо. Мултиваријантни приступ учењу и креативности, који обухвата когнитивне, мотивационе, персонолошке и контекстуалне факторе, као и њихову интеракцију, показује да једна снажна компонента, нпр. мотивација може, донекле, да компензује слабости друге компоненте (нпр. знања). Заузврат, одсуство мотивације чини остале факторе и способности неделотворним.

Циљ овог рада је упознавање са мотивационим аспектима педагошке комуникације, који све више долазе до изражајаобогаћењеми унапређењем улоге наставника услед новонасталих промена у образовању које стављају фокус на интензивнију интеракцију и сарадњу са студентима. Желимо да представимо могућа решења за мотивисање обе стране *за* комуникацију и*у* комуникацији, јер као што ћемо показати нова улога захтева огромну количину енергије и времена од наставника, те у складу с тим треба мерити и њихово оптерећење.

ОПШТИ ОДНОС ПРЕМА ОБРАЗОВАЊУ

Преласком са традиционалног на модеран начин образовања улога наставника се променила бар у два аспекта: фокус је померен саех-cathedra предавања, односно излагања садржаја, на којем студент има мање више пасивну улогу, на активнији ангажман студента. У вези са тим, однос

између наставника и студената не може више бити дистанциран, само функционалан, односно функционерски (у смислу свођења на обављање функције) ни деперсонализован. Увођењем болоњског концепта, промене фокуса се могу уочити и у уведеном начину бодовања, јер се сада мери оптерећење студента потребно за савладавање студијског програма које обухвата целокупан ангажман студента и подразумева да се за одређено време, постепено, у етапама, стичу потребна знања и компетенције. Упозоравамо, међутим, да сматрамо да се одређењем просечног времена потребног за стицање једног бода (25-30[2] сати ангажмана), превиђају квалитет тог ангажмана као и разлике међу студентима, њиховимкогнитивним стиловима и стратегијама учења, степену и усмерености мотивације, предзнању и способностима, али је та проблематика изван оквира теме овог рада.

Промена односа се може уочити и на предавањима, где је повратна информација коју студенти пружају важан параметар у даљем раду наставника, али и у пракси консултација и електронске комуникације, где је наставник, помало и силом нових технолошких прилика, више него икада раније ангажован.

Нова улога наставника, дакле, подразумева активно учествовање у процесу конструкције значења код студената, првенствено кроз стварање повољних услова за јачање унутрашњег локуса контроле и интринзичне мотивације, али је јасно и да је сваки студент одговоран за квалитет сопственог ангажмана како на предавању, тако и у склопу других активности које би помогле учењу, разумевању и примени онога што наставник објашњава. Успех или неуспех лежи у „синхронизацији свих учесника" који су заиста *присутни* у овом облику рада.[3]

Истраживања[4] указују на распрострањеност става универзитетских наставника према којем студенти „треба да су природно мотивисани да упознају и науче концепте професије коју су изабрали". На предавањима се често чују изјаве наставника попут: „Универзитетско образовање није обавезно", „Овде сте својевољно", „Ви сте бирали шта ћете студирати".и сл... [5] Овакав став је непродуктиван: не само да ослобађа наставника одговорности, већ, када се,обично у контексту негодовања и критике, вербално изрази изазива дефанзиван став код студената и појачава одбојност према образовању. Не треба посебно наглашавати да се такав наставник неће занимати како да градиво што више приближи студентима, односно како да их мотивише и заинтересује. Он се руководи идејом да пред собом има пунолетне, одрасле, рационалне и зреле, малтене довршене људе, потпуно

[2] УРЛ: http://www.mpn.gov.rs/userfiles/dokumenti/visoko/ECTS.pdf, посећено 29.09.2011

[3] Маврак, 2005:37

[4] (FioreE., Orezzoli,M. 1994: 103) у Míguez, 2005:7

[5] Rinaudo, M.C. Chiecher, A., Donolo,D. 2003: 116

одговорне за своје одлуке, изборе и њихове последице. Као уопштени вредносни став и однос према студентима, томе се нема шта замерити, али у реалности, ствари су много сложеније и пуно различитих фактора (индивидуалних, развојних, контекстуалних, ситуационих, друштвених итд.) улази у игру.

Ако занемаримо породичне ситуације у којима родитељи врше снажан притисак на будуће студенте у вези са избором каријере, није нетачно рећи да су студенти одлучили да студирају и да су, на крају крајева, они изабрали каријеру.Међутим треба узети у обзир како шири друштвени, политички,историјски и културни контекст, тако и карактеристике развојног доба у којем су адолесценти који уписују факултет и посебно универзитетски контекст у коме се налазе. Под универзитетским контекстом подразумевамо вредности и културу које преовлађују на датом универзитету, односно факултету, односе између студената и наставног и другог особља, као и међуљудске односе у колективу.

Студенти често нису били свесни потребе да се упознају са свим професионалним могућностима нити да психолошким тестирањем боље разумеју сопствене способности и аспирације, већ су при избору размишљали о професијама које су им биле познате,неретко се водећи могућностима запослења или друштвенимстатусом и признањем,иако нису заинтересовани за одређену професију.Осим спољашњих притисака постоје и они који су ближи појму унутрашње (интериоризоване) принуде. Не треба сметнути са ума да је високо образовање данас почело да се подразумева ако се размишља о пристојном животу ио самој могућности запослења на засићеном и висококонкурентском тржишту рада. Оваква ситуација води масовности у високом образовању,које и поред заговарања фокуса на студента, интензивније интеракције, консултација и електронске комуникације као последицу има деперсонализацију: с једне стране, професори не могу квалитетно да се посвете сваком студенту, јер чак и када би сви то желели, један професор би требало да комуницира са више од 400 студената по семестру, што није ни физички ни ментално изводљиво. С друге стране, многи студентииз различитих разлога (од којих су многи наслеђени из средњошколске фазе) не желе да се истичу и издвајуиз масе интензивнијом комуникацијом са професором. Притисак групног конформизма је и даље снажан. Деперсонализација, наравно, има негативан утицај на мотивацију и студената и наставника.

Масовност на универзитетимадодатно значи да је, у просеку, ниво мотивације и способности нижи.Ова констатација не значи лагодно мирење са ситуацијом, већ, напротив, позив наставницима да диверзификују свој педагошки приступ. Полазимо од постулата да сваки студент, који год да је разлог из којег се уписао на студије, заслужује да му се пружи шанса да оптимизује

своје способности, да развије афинитет према учењу и унутрашњу мотивацију. То не значи снижавање критеријума, већ развијање флексибилних и креативних приступа. Да се снижавањем критеријума не би обесмислило високо школство, сматрамо да је потребно двоструко – когнитивно и конативно – решење: мотивисање студената уз благовремено упознавање са стратегијама учења. Академски успех на универзитетском нивоу захтева јачу мотивацију од оне потребне за средњошколско образовање[6], а то је процеп у који многи студенти пропадну. У Србији конкретно од **37,8% младих који упишу студије њих 45% одустане у току школовања** [7].

ЗАДАЦИ КОЈИ СУ ПРЕД МОДЕРНИМ ОБРАЗОВАЊЕМ: РАЗЛИКА У ОДНОСУ НА ТРАДИЦИОНАЛНИ МОДЕЛ

Следећи кратки опис традиционалног концепта наставе је, наравно, претерано упрошћен и стереотипан, и треба га схватити као истицање само неких његових уочљивих аспеката или ограничења, који ће нам, као нека врста контраста, послужити у формулисању идеја о ефективној и продуктивној педагошкој комуникацији. Самтрамо, иначе, да има доста тога што би из традиционалне педагогије ваљало задржати, али обновити у складу са савременим знањима, вештинама и технологијом.

У традиционалној настави циљ је најчешће био преношење знања тако да студент буде у стању да га на испиту репродукује. Наставник се бавио градивом, док је студент требало да слуша, бележи и некритички прима и репродукује изговорено, не питајући се о његовој употребљивости, или о вези између знања стечених на различитим предметима.Активност студената и њихове повратне информације не само да се нису охрабривали, већ су се доживљавали као недостатак поштовања ауторитета и дисциплине, неприличниупади, ометање предавања и слично. То нарочито важи за нашу изразито ауторитарну средину, обележену великом хијерархијском дистанцом: професор је онај који зна, студент је онај који учи. Процес је био напоран и фрустрирајући, јер је било тешко запамтити огроман обим чињеница, података, информација које међусобно нису повезаненити постављене у шири и обухватнији оквир (знања и искуства)..

До реформи образовања је дошло, између осталог, и због тога што је схваћено да је немогуће пренети сва релевантна знања, да се она свакодневно и експоненцијално множе и да нека знања, мањом или већом брзином, застаревају. Зато су пред наставницима нови циљеви: оспособити студента да буде

[6] (McKenzie&Schweitzer, 2001) према Levy, S. 2008: 14

[7] Доступно на http://www.studentskisvet.com/info/20080713/kuda-ide-srpsko-visoko-obrazovanje-visina-skolarina-dostupnost-skolstva. Посећено 25.09.2011.

активан и независан у учењу, односно научити га како да учи, да истражује, да налази и одабира информације, да их обрађује, повезује, употребљава. Наравно, професор пружа одређени, добро осмишљен квантум знања и појмовну апаратуру која га организује и структурише, али најзначајнији део његове мисије је да се студенти уче метакогнитивним стратегијама. Истраживачка и критичка активност студента развија његово самопоуздање, јача унутрашње локус контроле, а самим тим и праву мотивацију.

Задатак наставника, међутим, није лак јер студенти најчешће виде факултет као бесмислену, али непходну станицу ка послу. Током интервјуа са студентима који су претходилиовом радукод већине студената смо наишли на ставове сличне следећим: „Ма диплома ништа не значи, сви се запошљавају преко везе"; „Диплома ти треба чисто формално, ал' нико те не пита шта си научио на факсу него шта знаш да радиш."; „Свуда се тражи искуство, а не знање":студент је касније разјаснио да је мислио на „књишко" односно теоријско знање, али смо изјаву навели у оригиналној конструкцији, јер сматрамо да овако контрадикторно изражен став није случајност, он је производ размишљања, да је могуће ефикасно радити, правилно размишљати и решавати проблеме, укратко бити успешан професионалац, а да претходно није стечено теоријско предзнање. Овакви ставови указују на убеђења да се учење завршава на факултету, односно да посао неће захтевати истраживање, асимилацију и организацију информација, издвајање битног од небитног, или, можда, да учење не подразумева горенаведене способности, већ просто репродуковање готових информација, као што често и јесте био случај у традиционалном образовању.

Поменули смо честу погрешну претпоставку наставника да су студенти мотивисани да уче чим су дошли на факултет. Тачније речено, уверење да би „требало" да буду мотивисани претвара се у чињеницу од које се полази у приступу и раду са студентима. С обзиром да студенти (наравно, не сви) готово свакодневно демантују ту претпоставку, долази до јаловог ишчуђавања, индигнације и ламента наставника. Осврнућемо се на највероватнији[8] утицај школовања које је претходило факултету. „У традиционалној настави, где је предоминантна образовна и садржајно-материјална (сцијентистичка) оријентација, васпитна димензија је третирана као успутна, споредна или сама-по-себи-подразумевајућа"[9] Сматрало се да нема потребе децу додатно мотивисати или се то мотивисање сводило на првих пар минута часа, иако је познато да „пажња ученика разредне наставе траје 15-20 минута".[10]

[8] Иако је и у средњешколском и основном образовању дошло до реформи, ипак је оно и даље у већини случајева традиционално.

[9] Suzić, 2005:397

[10] ibidem:39

Даље, ученик који је дванаест година слушао ex-cathedra предавања, бивао награђиван или кажњаван оценама за успешно, често дословно, репродуковање онога што је чуо на часу, који је, дакле, искључиво екстринзично мотивисан, усвојиће став зависности, покорности, комформизма и послушности[11]. Истраживања,која показују да су ученици активнији у традиционалној него у проблемској и неким другим видовима модерне наставе[12],и да су мање кооперативни када се учи ново градиво или предузимају нове активности[13]потврђују доста дубоко усађене ефекте вишегодишњег школског „тренинга".Слабија активност на почетку, док се не навикну на нове околности, последица је њихове збуњености[14], анксиозности, страха од грешке и од социјалне девалуације.[15] Као решење се предлажу нови наставни модели, на пример „учење на основу грешке"[16], који нагласак стављају на процес учења уместо само на крајњи резултат.

ДЕФАНЗИВНЕ СТРАТЕГИЈЕ

Поред ових конкретнијих тешкоћа, универзитетски наставници се суочавају и са неким општијим као што су кумулативни дефицити по питању ставова, навика и академских способности.[17] Временом су се, такође, развилиодбојност и страх од школе, страх од грешке, многобројне стратегије погубне по мотивацију, школски успех, па и слику о себи. Јавља се стратегија избегавања рада - наставе, одлагање учења и минимизирање напора - као последица раног повезивања учења са притиском,неугодношћуи уценама (обећање награда и/или претње санкцијама).[18]. Истраживање је показало да ова стратегија високо корелира са стратегијама самохендикепирања и дефанзивног песимизма(r = 0,58).[19]Самохендикепирање је стратегија самозаштите избегавањем одговорности за неиспуњене школске обавезе или неуспехе, односно преношењем кривице на препреку, уместо на способност, што помаже одржавњу позитивног самопроцењивања.[20]Да би заштитили свој *self*деца развијају

11 Suzić, 2005:149

12 (BurnsandLash, 1986) у Suzić, 2005:191

13 (Doyle, 1992) у Suzić, 2005:191

14 Bergström, 2010: 44

15 Suzić, 2005:192

16 Torre, S. 2004

17 (Levine&Cureton, 1998) у Levy, 2008: 17

18 (Brophy, 1983; Nicholls, 1989) у Suzić, 2005:628

19 Suzić, 2002: 13

20 Martinи сар. 2003: 618

и стратегију дефанзивног песимизма која се одликује ниским очекивањима који проистичуиз страха од неуспеха.[21] Дефанзивно очекивање се може препознати у девалвирању важности остварењакоје, као и самохендикепирање, штити и самопоуздање.[22]Препознаје сеу ниском вредновању образовањакао мање вредне или безвредне активности, што су наши интервјуи са студентима и потврдили.[23]Напомињемо да неки студенти декларативно „издекламују" важност знања и образовања, али већ следеће реченице показују да то остаје на нивоу друштвено пожељног исказа, идеолошке апстракције коју не умеју да повежу са својим конкретним, животним преокупацијама, циљевима, уверењима и вредностима. Као последица тога, може се уочити, по правилу подсвесно,успостављањенижих стандарда за властито постигнуће у односу на стандарде који се могу реално остварити.[24]

ИстраживањеЕндрју Мартина (AndrewJ. Martin) и сарадника показује да оријентација на задатак, која је карактеристична за интринзично мотивисане особе, негативно корелира са стратегијама дефанзивног очекивања и самохендикепирања.[25]Сузићево истраживање је показало да постоји значајна међусобна корелација између стратегија самохендикепирања, избегавања рада и дефанзивних очекивања, а да оне негативно корелирају са просеком школских оцена.[26]Ниска очекивања минимализују труд, а слаби резултати повратно поткрепљују иницијална очекивања, творећи тако спиралу демотивације и синдром стеченог неуспеха.

ТЕОРИЈСКА И ПРАКТИЧНА ЗНАЊА

Даље у раду ћемо коментарисати истраживања која су показала да позивање на практичну примену садржаја и корисност за будућу професију имају позитиван утицај на мотивацију студента. Да не би дошло до погрешног тумачења тих налаза,осврнућемо се овде на погрешну тенденцију у савременом образовању, која је директно супротна тенденцији у традиционалном образовању коју смо раније поменули (превише фрагментисаних и од праксе удаљених информација и знања): прагматички утилитаризам којим се професионално или стручно образовање одваја од

21 AmritaD., MeenakshiA. 2009: 5

22 Martin, 1998: 310

23 Сматрамо да велики утицај на овакав став имају ставови присутни у породици, али и „реалност" приказана у медијима где је успех често ствар среће или нелегитимних, па чак и нелегалних активности.

24 Martin, 1998: 327

25 Martin, Marsh, andDebus, 2001:1

26 Suzić, 2002:13

општег и које поставља праксу као доминантну у односу на теорију.[27]Ако би образовање подлегло захтевима да се уче само знања релевантна за професију, онда би се свело на вежбање техника, било би површно, не би допринело развоју укупних когнитивних способности, критичког и креативногмишљења.Укратко, водило би стварању уско специјализованих експерата и оперативаца, или, да се послужимо Марксовим изразом – фахидиота. Уосталом „Образовање које не мења личност, које не преображава начинопажања, мишљења, осећања, није образовање него пука информисаност, секундарна вештина, површна упућеност.“[28] Додатно треба имати на уму да „квалификације у просеку застаревају за око четири године“[29] и да се теоријска знања претачу у праксу.

У психологији позната Бертова и Вернонова теорија интелигенција иде у смеру тезе социолога и антрополога, Едгара Морена о односу између општег и специјализованих знања. Рана специјализација способности, без пратећег општег образовања, највероватније шкоди и интелигенцији и креативности. Да то није општепознато, школски програми, нарочито после основне школе, не би садржали тзв. општеобразовне предмете. Сручњаци који формирају те програме врло добро познају негативне ефекте пренаглашавања специјалних способности и уских знања наштрб општег образовања. Креативности је потребна разноврсна "храна", различити подстицаји које пружају разумевање и сналажење у више области да би испољила своја суштинска својства: оригиналност, флексибилност, трансфер информација, идеја и релација из једног у друго подручје, креативнугенерализацију, дивергентну продукцију итд.[30]Специјализација знања јесте нужност, али истраживања данас показују да широка општеобразовна основа доприноси ефикасности професионалног стручног усавршавања након школовања, што је услов високе професионалности.[31]

Наравно да је у настави пракса изузетно корисна, али желимо да нагласимо да се не сме отићи у другу крајност, то јест да се настава не сме базирати или сводити само на припрему и коментарисање праксе, те да је потребно студентима указати на значај општег образовања не би ли тако постигли да они на позитивнији, продуктивнији начин, мотивисаније приступају учењу. Захваљујући образовању које је општије од стручног, специјалистичког, професионалногомогућава се увиђање веза између елемената који на површини могу изгледати веома удаљени: на пример:

27 Ibidem :33

28 Миливојевић, 2011

29 Suzić, 2005:38

30 Миливојевић, 2011:155

31 Suzić, 2005:38

исти психолошки корен понашања купаца и запослених[32], или међузависност рада удаљених органа у организму[33]. Снажно структурисано знање-[34]постаје активно захваљујући значењу које има за студента.После свесног напора да се садржаји приближе студенту, они постају део његовог когнитивног система, који ствара многоструке асоцијације и на тај начин оспособљава студента да примени знања у најразличитијим, па и будућим, непредвидљивим ситуацијама.

Дакле, задатак који се налази пред наставницима је процес конструкције значења који се огледа у активирању базичних когнитивних процеса студента као што су селекција и памћење информација, организација и елаборација нових информација и њихова интеграција у знања која већ поседује, и примена на нове ситуације учења[35]. Овај задатак је могуће испунити само имајући на уму правило да се не васпитава и не образује само интелигенција, већ цела личност и да се у педагошкој комуникацији не сме заборавити промена настала у односу између наставника и студената.

Када се учење заснива на природној радозналости, на открићима, и када је повезано са доживљајима, оно је радостан, обогаћујући, активни процес и услов људског развоја и самоостварења. Ако је, напротив, учење пуко стицање и репродуковање информација,условљено оценама, санкцијама или наградама, онда имамо посла с простим стимулисањем на које особа реагује јачањем своје потребе за истицањем, успехом, спољним признањима, а не за откривањем и остварењем унутрашњих потенцијала.[36] А разлика у природи мотивације, утиче на квалитет постигнућа и резултата.

ПЕДАГОШКА КОМУНИКАЦИЈА

Увек када смо у друштву других ми комуницирамо нешто о себи, начином одевања, ставом, изразом лица, ћутањем или речима. Некада се свесно трудимо да комуницирамо, некада наше емоције и размишљања излазе на површину и против наше воље. Да би ти сигнали које одашиљемо добили значење морају бити примећени од стране другог, побудити довољно инте-

32 На пример: послушност у односу на ауторитет

33 Када неуролог рецимо не би био свестан да се седиментација може драстично повећати услед упаљеног зуба могао би посумњати на најразличитије смртоносне болести.

34 Структура је начин повезивања елемената знања асоцијацијама. Миливојевић, 2011: 125

35 Álvarez, B. Á.,. Mieres C. G , Rodríguez N. G., 2007:2

36 Миливојевић, 2011:219

ресовања да би други током семиозе „из целине свог ментално-психичког и социјалног искуства“ излучио одређену менталну представу[37].

У раду нећемо подразумевати да субјекти комуницирања имају активан однос према знацима које једни другима одашиљу, јер је управо такво подразумевање извор многих неспоразума. Још је већа грешка подразумевати да је реципијент „примио“ оно значење које смо ми желели да „пошаљемо“. Када, међутим, подразумевамо активан однос у комуникацији анализираћемо значење знака за примаоца као нешто што зависи од:примаоца, субјекта на чије тумачење знака утичу његове особине, кодовакојима влада и представа о ономе ко знак одашиље; социјалног контекста који ће у нашем раду бити првенствено разматран као место и време предавања,као и однос између субјеката комуницирања.

Однос који се успоставља између наставника и студената утиче на садржај комуникације, због чега ћемо посветити пажњу различитим начинима или стиловима успостављања тог односа и њиговим карактеристикама: ауторитативност, пермисивност, страх (на било којој страни), поверење, очекивања и слично.

Комуникација о којој говоримо у раду је педагошка и да би била ефикасна мора поседовати одређене карактеристике: 1. Способност или компетенција пошиљаоца да пренесе поруку или ефикасно реализује садржај комуникације; 2. Способност или компетенција примаоца да разуме или преузме поруку или садржај комуникације; 3. Ефикасна повратна информација; 4. Уклањање шумова или дистрактора, или њихово свођење на минимум.[38]

Активна комуникацијаје услов успешног пријема садржаја комуницирања: поред когнитивне укључености, емоционалне усклађености и активне партиципације, она подразумева и активно слушање и пријем и одашиљање невербалних сигнала.[39] Наставници, дакле, имају тежак задатак да излажући одређене садржаје истовремено прате невербалне сигнале студената, посебно ако су усклађени и шаљу, свесно или несвесно, јасну поруку. Да би предавање било успешно наставник те поруке мора узети у обзир и, евентуално модификовати понашање или ако му порука није јасна може застати и упитати за разјашњење.

Идеална ситуација у којој би предавање било слично стању тока (*theflow*[40]), подразумевало би да је ритам и начин изношења информација,

[37] Предавања Милетић, М. доступна на http://www.mirkomiletic.rs/

[38] Suzić, 2005:175

[39] Suzić, 2005:184

[40] „Ток“ је термин који је сковао амерички психолог мађарског порекла, Михаљи Чиксентмихаљи да би означио посебно стање свести које је проучавао и које је назвао још и „оптимално искуство“. Ток је ментално стање у коме се особа налази у стању потпуне преданости ономе што тренутно ради, а које је окарактерисано осећањем

објашњења и примера такав да што више одговара капацитету радне меморије студента.[41] Иако капацитети радне меморије нису идентични и иако је скоро немогуће да настава целим својим током успева да задовољи услов тачног капацитета можемо се позвати на Чиксентимихаљијево објашњење и указати на то да стимулација, која је мања од наведене може произвести осећање контроле код студента, док она која превазилази (тренутни)капацитет радне меморије води у стање активације,које је пут напредовања ка наредној зони напредовања. Утицај на интринзичну мотивацију оваквих предавања ће бити накнадно објашњен.

Важност емоционалне усклађености, која доводи до синергије свих учесника (студената и професора), пријема невербалних сигнала и уклањања дистрактора или шумова из предавањанајбоље се уочава на негативно примеру, то јест на примеру предавања које је било неуспешно и напорно, јер наставник није успео да утиша студенте који су причајући ометали друге колеге, или рецимо, није успео да препозна невербалне сигнале неразумевања или одустајања од слушања онда када је предавање било претешко или сувопарно и досадно за одређену групу студената. Поред очигледног демотивишућег ефекта на студенте, треба узети у обзир и негативан утицај који оваква незаинтересованост или некомпетентност имају како на однос према поменутом наставнику тако и према образовању уопште,јер поткрепљује веровање да је образивање напорно, досадно или узалудно.

ДИМЕНЗИЈЕ ПЕДАГОШКЕ КОМУНИКАЦИЈЕ

Педагошка комуникација укључује 1) когнитивну 2) емоционалну и 3) акциону димензију.[42]Разлика у односу на друге врсте комуникација је у томе што у педагошкој комуникацији пошиљалац мора да се потруди да тако обликује своју поруку да прималац може да је усвоји, разуме и научи. С друге стране, неопходна је већ поменута активност примаоца да пажљиво слуша, затим да током примања поруке раздваја битно од небитног, да критички приступа и евалуира примљене садржаје, а та је активност условљена мотивисаношћу за комуницирање, преузимањем одговорности и истрајношћу.[43]

фокусиране енергије, поистовећености са оним што се ради, превазилажењем дотадашњих могућности, без осећаја напора. Миливојевић, 2011: 201-202

41 http://www.docstoc.com/docs/9629712/Overflowing-BrainKlingberg, Torkel. 2009: 168

42 Suzić, 2005:170

43 Ibidem:171

Интерперсонални односи су у традиционалној настави оптерећени хијерархијом, подређеношћу ученика и неприкосновеношћу наставникове улоге. Ауторитарност тражи послушност, а резултира непослушношћу или, у другом случају, пасивношћу, послушношћу и покорношћу. Послушност и покорност као црте личности супротне су креативности.[44] Некомуникативност наставника резултира неповерењем ученика, а неповерење је сигуран пут у конфликт.Наставник се не може ослањати само на „ауторитет положаја", већ треба да изгради и ауторитет знања и ауторитет личности[45] Ауторитет знања зависи од представе студената о компетенцијама наставника, које обухватају и материјал који је препоручио за учење посебно ако се ради о ауторским делима. Насупрот ауторитарној једносмерној и вертикалној комуникацији, стоје партнерски, кооперативни и односи међусобног уважавања. Ауторитет личности се изграђује на способности и вољи једног предаваца да ослушне студенте којима «предаје» своје знање.[46]

Да би педагошка комуникација сем садржајног имала и односни аспект[47] мора бити прожета и афективним порукама односно мора имати и емотивну димензију која подразумева:препознавање и разумевање својих и туђих емоција у тренутку кад се јављају, самоконтролу, емпатију, адаптибилност и отвореност која је важна за било коју интерперсоналну комуникацију[48].Могло би се рећи да ће оптималан ниво когнитивне и емотивне димензије комуникације водити остваривању акционе димензије односно интерактивности у настави. Јасно је да су интерактивност у настави, као и креативност у осталим академским активностима онемогућени експлицитном или имплицитном забраном да се постављају питања и ауторитативним моделом наставе у којем се тражи „истина", то јест постоји само једно, на предавању већ понуђено решење.[49]Истраживања су показала да квалитет односа наставника и ученика утиче на мотивацију за партиципацију у настави [50], али чак и када је тај однос подстицајан, ученик може остати неактиван и некреативан због страха да одступи од типичног, стеченог обрасца понашања, да изађе из тзв. зоне удобности, да„испадне глуп" (страх од социјалне девалуације), страха од грешке, страха да се изађе из комодитета масе, што уједно значи и мање уложеног труда.[51]

44 Ibidem:326

45 „Ауторитет особности" код Маврак, 2005:36

46 Маврак, 2005:36

47 Ibidem:36

48 Suzić, 2005:171

49 (Dadamia, 2001; Cerda, 2000) yMíguez, 2005:4

50 (Suzić, 2003) (HarrisandPressley, 1991)y Suzić, 2005: 192

51 (Dadamia, 2001; Cerda, 2000) yMíguez, 2005:4

Комуникација је најпродуктивнија када наставник покаже да је спреман за сарадњу, када разуман део контроле над наставом препушта студентима[52], када је у улози медијатора између одређеног градива и структуре знања студената. Промовишући учешће студената (на пример када позива студенте да дају повратну информацију о предавању) може да утиче на осећај веће контроле над учењем, а посредно и на јачање унутрашњег локуса контроле што је у директној спрези са буђењем и снажењем интринзичне мотивације. Професори који заузимају ауторитаран, дистанциран и деперсонализован став, често то чине због сопствене несигурности, или у своју компетенцију, или у сопствену перцепцију граница између себе, своје улоге, и студената, те зато и у своју способност да, ублажавањем дистанце, не изазову одсуство поштовања код студента и непримерену фамилијаризацију.Равноправност, међутим, не значи губитак ауторитета, замагљивање улога и брисање граница између себе-професора и других-студената.

ИНТРИНЗИЧНА (УНУТРАШЊА)МОТИВАЦИЈА

Мотивацијасе дефинише као укупност процеса који *покрећу*, *усмеравају*, *динамизују*и *одржавају*понашање појединца у правцуостварења постављених циљева[53]. Различите теорије имају различита тумачења о компонентама мотивације, али за сврху овог рада ћемо се углавном ослањати на социјално-когнитивни модел и помињаћемоочекивање односно вероватноћу достизања циља, вредност циља[54], унутрашњу и спољашњу димензију мотивације и афективну компоненту која мотивацију одређује као позитивну или негативну.

Мотивација, као сложен, деликатан и динамичан процес, не може непрестано да се рађа и обнавља из себе саме, потребни су јој и спољашњи стимуланси да је поткрепљују и јачају (*reinforcement*), нарочито се наглашава улога повратних информација[55] Спољашња мотивација може у одсуству унутрашње или у ситуацијама које захтевају одређени ниво вештине да би се уживало у реализацији[56]бити драгоцена привремена помоћ у откривању и буђењу урођених унутрашњих фактора као што су радозналост, потреба за самоодређењем и потреба за компетенцијом.[57]

---

52 (Huertas, 1997) у Rinaudo, M.C. Chiecher, A., Donolo,D. 2003: 117

53 Миливојевић, 2009: 64

54 (Schraw, Horn, Thorndike-Christ, &Bruning, 1995) у Levy, 2008: 16

55 Миливојевић 2011: 198

56 Tapia 2005:211

57 Миливојевић 2001:198

Екстерна мотивација неће увек водити интринзичној, као ни негативна позитивној мотивацији, што смо показали на примеру традиционалног образовања и стратегијама одбране селфа. Да спољашњи стимуланси не би постали циљ по себи као што су оцене и друге екстринзичне награде, треба као подстицај обезбедити атмосферу социјалне подршке и помоћи, омогућити напредовање у раду без казне за неуспех, и створити опште услове за остваривање успеха у раду[58]- од отворености за питања и интеракцију до електронске комуникације и продуктивних разговора на консултацијама.

Стипек (Stipek, 1988)сматра да постоје начини да се унутрашња мотивација произведе (да се поунутри мотивација) утицајемна нечије вредности: на пример, да се академски рад сам по себи позитивно вреднује.[59]Такво вредновање знања ради знања, није некаква апстрактна, друштвено одређена пожељна вредност. Оно се темељи на једном од најснажнијих човекових порива –радозналости. Биолошка теорија истиче један врло важан податак – да код живих бића постоји нагон усмерен на истраживање спољашњег света, нарочито код оних предмета којима се живо биће може послужити за задовољење својих потреба, а за које унапред не зна да ли ће моћи послужити или не. Овај нагон се назива потребом за експлорацијом спољашњег света. Субјективни еквивалент за овај нагон код човека називамо – радозналост или знатижеља. Под утицајем овог нагона субјекат се понашакао да тражи нешто, а не зна шта. О овом нагону неки теоретичари мисле да није слабији од полног нагона, бар код развијенијих врста животиња, посебно код човека.[60]

ФАКТОРИ ИНТРИНЗИЧНЕ (УНУТРАШЊЕ) МОТИВАЦИЈЕ

Истраживања су показала да су одлучујући фактори унутрашње мотивације: радозналост, потреба за самоодређењем и потреба за компетенцијом.Радозналост је један од експериментално доказаних фактора интринзичнемотивације. Радозналост је једна од фундаменталних људских потреба и одлика. Она је природни, унутрашњи мотиватор, који не слаби нити се исцрпљује временом. Човек има потребу да открива, да сазнаје и да проширује своја знања. „Наука је трагање за испуњењем највише жеље људске природе – радозналости“ рекао је Ернест Ренан, а Томас Едисон, „Само стомак код човека може да буде сит. Жеђ за знањем, за откривањем, за искуством никада се не може утолити.“

58 (McClellandisaradn., 1953) у Suzić, 2005: 445

59 Stipek,1988: 39

60 Миливојевић 2011:107

Потреба за самоодређењем(*self-determination*) је потреба коју има сваки човек да доживљава себе као главног узрочника и покретача властитог понашања и деловања, да има осећај да бира и одлучује о томе шта или како ради. То је тежња ка што већој аутономији. Све што личи на притисак, принуду, контролу, смањује осећај самоодређења те самим тим и унутрашњу мотивацију као главну покретачку силу. То не значи да не треба да постоје притисци и нужна ограничења (рокови, ресурси, време, провере знања и сл.), јер се и мотивација и интелигенција и креативност испољавају у контексту ограничења, тешкоћа и препрека. Ради се о томе да доминација спољних фактора, који се не повезују са унутрашњим потребама, затрпавају и гуше интерни локус контроле и неке од основних потреба из којих извире најснажнија – унутрашња мотивација.Студенти са развијеним интерним локусом контроле су уверене да су делатни узрочници, да могу да утичу на ток догађаја. Њихово снажно поверење у властиту способност превазилажења препрека и проналажења начина за решавање проблема их чини отпорнијим на фрустрације и стрес и истрајнијим. С обзиром да верују да могу да делују на своје окружење, појединци са интерним локусом, имају већа очекивања у односу на себе саме, отвореност искуства, толеранцију на неодређеност и антиципацију успеха. Пошто се усуђују да предузимају акције које воде циљу, истрајнији су на путу до тог циља, зато и постижу успехе (успех користимо у смислу остварења, постигнућа, а не обавезно спољa верификованог успеха).[61]

Коначно, осећај властите компетенцијеје једнако важан унутрашњи мотиватор.То подразумева да „се особа ангажује у задацима, делимично да би развила компетенције и ради позитивног осећања ефикасности које је повезано са успешним покушајима овладавања“ [62] Сви људи, у различитој мери, теже да задовоље потребу да у нечему буду вешти и компетентни. Успешно довршена акција, резултати, осећај самоостварења и самопревазилажења, уз повратне информације из окружења поткрепљују и јачају осећај сопствене компетентности па самим тим и мотивацију. Сам процес унапређивања и успешне примене неког знања или вештине праћено је изузетним задовољством.[63]

Интринзично мотивисани студенти биће самопоузданији у способност учења новог материјала, биће истрајнији, завршаваће задатке, дуже ће задржавати научено јер су спремнији да уложе већи ментални напор,да користе комплексније и ефективније стратегије учења[64] и да се ангажују на задацима који су у оквиру њихове наредне зоне напредовања.Сваки успех,

[61] Миливојевић, 2011:200

[62] Stipek,1988: 43

[63] Миливојевић, 2011:201

[64] (Lepper, 1988) у Rinaudo, M.C. Chiecher, A., Donolo,D. 2003: 108

повратно храни њихово уверење и води их ка још већим и бољим остварењима, остварујући спиралу успеха. Зато је и већа је вероватноћа да ће интринзично мотивисани студенти доживотно учити.[65]

Студенти су интринзично мотивисани за рад када не постоји претња од негативне спољашње евалуације и када им пажња није фокусирана на спољашње разлоге извршавања задатака.[66]Пред претњом лоших оцена[67]и радећи под временским притиском (који је често присутан током семестра)[68]повећава се број завршених задатака, али се фаворизује механичко и учење напамет,без елаборације. Не поричући да је континуирана евалуација мотивишућа, наглашавамо да наставник треба да узме у обзир „временску оптерећеност" студената [69] која је предвиђена бодовањем његовог предмета како када одређује тежину и број испитних и предиспитних обавеза, тако и при распоређивању задатака током семестра. Стрес се може смањити, на пример, могућношћу освајања бонус бодова или давањем додатних прилика. Треба, међутим, имати у виду разлике између личности и темепрамента студената: и код интринзично мотивисаних студената у различитој мери може јавити негативна мотивација, односно страх од неуспеха када су суочени са одређеним ситуацијама : на пример, када наставник приморава на учешће директно питајући студенте или постављајући бодовање тако да је излагање пред групом неопходан услов за полагање[70]Контекст честих, а тешких колоквијума и других предиспитних обавеза мења референти оквир студената, те се они више концентришу на труд неопходан да би се зарадили бодови и положио испит, него на само учење. Дешава се да интринзично мотивисан студент на почетку семестра постане екстринзично мотивисан у тренутку када се пред њим нађе превише ситуација евалуације. Ово посебно важи када услови евалуације нису довољно јасни, када професор не реагује позитивно на покушаје комуникације тако да се студент не усуђује да тражи помоћ или евентуално разјашњење. Услед тога долази до повећаног страха од неуспеха и анксиозности. Под притиском екстринзичних фактора, позитивна мотивација (усмерена ка постигнућу), претвара се у негативну мотивацију (избегавање неуспеха и/или санкција у виду лоших оцена).

---

65 (Kohn, 1993).у Levy, 2008: 5

66 Stipek,1988: 73

67 Tapia 2005:212

68 Míguez, 2005:44

69 Један есп бод у просеку „вреди" 25-30 сати учења

70 Tapia 2005:221

НЕГАТИВНА И ПОЗИТИВНА КОМУНИКАЦИЈА

У негативној мотивацији, сва пажња и енергија усмеравају се на избегавање неуспеха, што доводи до сужавања емоционалног и когнитивног поља и искривљење перцепције. Услед тога, је угрожено реалистично сагледавање ствари, као и дух иницијативе и креативности. Насупроттоме, када је мотивација позитивна, акција је праћена задовољством у обављању дате активности. Проблем настаје и онда када негативна мотивација ојача до те мере да, уместо да подржава и храни позитивну, улази у конфликт са њом и има инхибирајуће дејство на акцију. Као одбрана од тог унутрашњег конфликта може да се јави и повлачење у равнодушност, пасивност, другим речима – демотивација.[71]

Све што повећава неизвесност или утиче на опажање задатка као претешког демотивисаће и често инхибирати у потпуности оне студенте који се плаше неуспеха, а посебно оне код којих је тај страх довео до стања анксиозности. Међу тим факторима се, поред већ поменутихприморавања на учешће и постављања бодовања тако да је излагање пред групом неопходан услов за полагање, налазе следеће ситуације: временски притисак током испита, коришћење претежно техничког речника, недовољно прецизно и унапред дефинисан материјал за учење, па чак и предлагања додатне литературе, вероватно зато што те задатке опажају као теже, што повећава могућност негативне евалуације.[72]Коришћење прецизног и претежно техничког жаргона се наравно не може и не треба избегавати на универзитету, те као решење предлажемо објашњавање појмова када се први пут користе, уз илустративне примере и повратне реакције студената која ће потврдити да су разумели о чему се ради.

Укратко, све оно што помаже бољем, дубљем, структурисаниијем разумевању као што су јасна и организована предавања, предлагање додатне литературе у разумним оквирима, коришћење примера и илустрација позитивно утиче на интринзично мотивисане. Када студент учествује у настави могу му се разјаснити сумње (или помоћи да одбаци неке нетачне или штетне идеје) што ће имати позитиван ефекат на разумевање које је циљ интринзично мотивисаним студентима. Упућивање на релевантност активности за боље разумевање концепата, принципа и теорија које треба да науче има позитиван ефекат на мотивацију.[73] Међутим и овде постоје индивидуалне разлике.Што су више екстринзично мотивисани студенти више вреднују задатке и садржаје који ће им користити да положе испит или за будући посао, а мање оне који се односе на стицање или побољ-

[71] Миливојевић, 2009: 302

[72] Tapia 2005:221

[73] Ibidem:216

шање неке способности.[74]Поруке које додатно мотивишу интринзично мотивисане, обично демотивишу незаинтересоване.[75]Дакле, суочавамо се са ситуацијом да поруке које треба да мотивишу студенте са претежно интринзичном мотивацијом као што су („Ово ће вам помоћи да разумете зашто...„) могу да демотивишу или да оставе равнодушним претежно екстерно мотивисане студенте. И обрнуто, поруке које се тичу оцењивања, или проналажења или успеха на будућем послу имаће позитиван ефекат на екстринзично мотивисане, а могу имати негативан на интринзично мотивисане услед ефекта„сувишне детерминације".Тај појам су увели психолози Лепер и Грин, да би означили једну веома занимљиву и неочекивану појаву коју су открили током својих истраживања. Наиме, када се особама, које су већ спонтано иприродно мотивисане за неку активност, поред или поврх тога дају и награде,њихова посвећеност опада. Аутори су то протумачили тиме дапромена фокуса, у току самог процеса рада, са унутрашње на спољну мотивацију има негативнеефекте**,**јер спољни стимуланси слабе и угрожавају унутрашњи локус контроле.[76]

Када је примарна мотивација за учење екстринзична често долази до слабљења, па и нестанка интринзичног иинтереса, и студенти се залажу само у оним активностима које нуде могућност награда[77], и при том онима којсе су лакше, те је добијање награде сигурније[78]. Тапиа (Tapia, 2005) је нашао да су следећи фактори мотивишући: ситуације које стимулишу радозналост, указивање на циљеве које треба постићи, поруке које наглашавају релевантност задатака било за разумевање неког феномена, концепта или принципа, за стицање неке способности или корисност за професију; коришћење слика и примера, међусобно повезивање тема и помоћ наставника ван наставе.[79] Мотивишуће је када професор покаже корисност учења одређених садржаја, када је излагање организовано и јасно.[80] Материјал не треба објашњавати увек на истом нивоу, односно треба се кретати од шире као ужој перспективи, од уопштеног ка посебном, од једноставног ка комплексном. [81]

Да би се умањио страх од неуспеха, на првом предавању треба јасно изложити шта се од студената очекује, како се може остварити жељени број бодова, каква дисциплина се захтева, како ће се одвијати предавања, указати

74 Ibidem:217

75 Ibidem:220

76 Миливојевић, 2009:113

77 Tapia 2005:211

78 Rinaudo, M.C. Chiecher, A., Donolo,D. 2003: 108; (Lumsden, 1994) у Levy, 2008: 5

79 Tapia 2005:230

80 Ibidem:230

81 Hernández 2005:8

на додатну литературу, ако постоје све презентације треба да буду доступне од почетка. Студент ће са већом пажњом слушати предавања не покушавајући да запамти, него да разуме, што ће водити боље структурисаном знању, ако је сигуран да ће му сав материјал неопходан за припрему за евалуацију бити доступан, односно, ако не мора да записује оно што професор говори.

Оваквим приступом не само да се смањује страх од неуспеха већ се јача и унутрашњи локус контроле студената који се осећају независнијим, могу да планирају учење и друге обавезе, и самим тим се додатно делује на њихов осећај одговорности. Даље, ствара се осећај процеса учења јер је удаљени циљ полагања испита подељен на мање кораке. На првом месту је организација и јасно излагање да се студенти не би осећали блокираним јер не разумеју, даље, неопходно је створити такву атмосферу и охрабрити их да питају ако им нешто није јасно. Последице неадекватног приступа градиву се уочавају када се студент који се суочава са одређеним задатком концентрише пре свега на могућност да неће успети уместо да задатак види као изазов и да размишља како га може урадити, односно ако се концентрише више на резултате него на процес и ако грешке види као неупехе пре него као прилике да нешто научи.

Пре ће се доживети као претња него као изазов када је контекст скоро искључиво обележен евалуацијом, неумереном употребом техничког речника, предлагање додатне литературе (можда јер се види пре као повећање количине онога што треба да се научи него као помоћ при разумевању, што би се можда могло отклонити када би се нагласило да неће бити обухваћено евалуацијом); када се вежбе не рачунају за оцену, ограничено време на испитима, када су у евалуацију укључени садржаји који нису обрађени на часу нити у наставном материјалу, када постоји само један испит. Са изузетком предлагања додатне литературе и небодовања вежби све друге карактеристике оријентишу академски контекст на превазилажење ситуација евалуације поплочаних тешкоћама. Како се повећава екстринзична мотивација, мање је мотивишућа оријентација наставника на олакшавање учења[82].

Освешћивање процеса који су неопходни да би се стигло до одређених резултата, постиже се организовањем наставе тако да буде омогућено прилагођавање или ремоделирање учења повратном спрегом[83]. помагањем студентима да активирају своја предзнања, да повезују садашњи проблем или садржаје са њима указивати им на корисност учења одређене материје, фокусирати пажњу на процес учења уместо на резултате[84]. За Аусубела (Ausubel) повезивање старих и нових знања помаже „учењу са значењем“ током којег се са новом информацијом повезује постојећа когнитивна

[82] Tapia 2005:233

[83] (PardoyAlonsoTapia, 1990) уTapia 2005:212

[84] Tapia 2005:214

структура студента. Током овог процеса нервне ћелије похрањују научене информације мењајући се, и могуће је да оформљују синапсе или неку врсту функционалног повезивања са новим неуронима[85]. Како није могуће испитати која су предзнања свих студената, корисно је унапред предложити материјал који ће бити користан за разумевање следећег предавања, на почетку и на крају предавња остављати време за питања, повезивати садржај предавања као и различитих предмета које студенти похађају или су похађали. Ако се не увиђа корисност онога што треба да се учи интерес и напор се смањују у мери у којој студент даје важност питању корисности. Важи супротно да ће вишеструка корисност – у кратком року и дугорочно - повећати вероватноћу раста интереса и напора.[86]

Негативан аспект напора се може смањити у мери у којој се мења самоопажање (рецимо, када научи да учи неко ко је себе сматрао глупим постаје свестан да само није знао како треба да се учи).Ова промена се може постићи поделом активности на кораке и концентрацијом на сваки појединачан корак, као и оријентацијом пажње на постигнућа више него на умор.[87]

ЗАКЉУЧАК

Универзитетским наставницима који су најчешће уско специјализовани, често недостају знања о мотивационим процесима и мотивационој динамици, те комуниколошке и педагошке способности да би могли да подстакну и задовоље наведене потребе, које укратко објашњавамо.

Да ли уствари професор стоји пред избором да демотивише оне који се претежно интринзично мотивисани или оне који су, углавном, у већини – екстринзично мотивисани? Сматрамо да је досадашњи традиционални систем у великој мери био демотивишући за обе категорије, али посебно за прву, и да се такве грешке не смеју понављати.Аутори су углавном одлучни у предлагању труда да се студенти мотивишу на учење методама на које позитивно реагују они који су интринзично мотивисани и сматрају да би и екстринзично мотивисани могли у себи да пронађу интринзичну мотивацију када би постали вешти у метакогнитивним и стратегијама учења.[88]

Пажња наставника буди жељу да се учи да би се разумело, а не само да би се положило.[89] Ово не подразумева чак директну помоћ, већ је

[85] Hernández 2005:8

[86] Tapia 2005:211

[87] Ibidem:212

[88] Mateos, 2001 у Míguez, 2005:46

[89] Míguez, 2005:45

довољно да наставника заиста буде заинтересован да студенти разумеју и да покаже ту заинтересованост тако да студент то осети.Оно што би свака ситуација учења требало да чини је увећавање способности студената, чинећи и их компетентнијим, и омогућавање да уживају у примени тих способности[90]У таквој ситуацији студент ће превазилазити досаду или анксиозност[91],спонтано ће тражити помоћ и информације које су му неопходне да би решио проблем[92] Подучавање се међутим најчешће остварује у контексту у ком преовлађује инструментално значење наученог, односно користност за постизање одређених спољашњих награда.

Разлике између студената по питању њиховог локуса контроле, претходног искуства, когнитивних способности, вредности су утицале на задатке које су бирали, напор који су улагали у решавање, начин на који су планирали учење.[93] Осамнаест година пре него што су крочили на универзитет они су се обликовали и промена тих укорењених навика, веровања и особина била би тешка и у индивидуалном раду. Јасно је да наставник пред собом има велики број студената и да не може бити одговоран за њихову мотивацију или недостатак исте. Међутим, наставници су у великој мери одговорни за тип наставе и квалитет предавања који утичу на когнитивну укљученост студената у настави[94], а сносе и део одговорности за однос који имају са студентима што показују резултати истраживања који потврђују да они могу до одређене мере утицати на мотивацију студената.[95]

Мотивација је јача што циљ ближи,[96], па ће, по правилу највише бити мотивисани они који желе да сазнају нешто о некој теми, који се интересују за одређени предмет, јер је њихов циљ скоро тренутан. Они, међутим, који свој циљ виде као диплому која ће им требати за запослење, посебно ако је представа о будућем послу магловита и доживљена као да припада далекој будућности, чак и ако је тај циљ при том позитивно афективно конотиран и опажен као вредан, значајан, биће далеко слабије мотивисани. Треба, међутим, имати на уму да близина циља утиче и на јачину негативне мотивације, те може довести до инхибирања ангажовања, потискивања страха или одустајања

Могућа су два решења за тај проблем: треба оживети, конкретизовати тај далеки циљ, што се ради навођењем примера на часу, дочаравањем про-

90 (DweckyElliot, 1983; AlonsoTapia, 1997a)у Tapia 2005:211

91 (Ciskcentmihalyi, 1975), Tapia 2005:211

92 (Jagacinsky, 1992), Tapia 2005:211

93 (Huertas, 1997, p. 149). Rinaudo, M.C. Chiecher, A., Donolo,D. 2003: 109

94 Suzić, 2005: 192

95 Tapia 2005:210

96 Ibidem.

блемских ситуација са каквим се студенти сутра могу сусрести на послу, а затим, треба помоћи студентима да „уситне“ крупан циљ, то јест да поставе више мањих међуциљева између, стварајући на тај начин осећај процеса. Најзад, идеално би било покренути интринзичну мотивацију код студената заинтересовавши их за градиво.

Понекад се не ради о томе да ученици нису мотивисани да уче, већ о томе да је њихово учење непродуктивно, односно неупсшно, што води демотивацији и уводи их у зачарани круг одбрана које смо раније описали,а уз помоћ којих премештају локус контроле изван себе да би сачували самопоуздање (нпр., снижавање циљева, смањивање вредности учења, знања, образовања и слично). Зато сматрамо да је од изузетне важности, како на првом предавању, тако и на вежбама и консултацијама, посветити пажњу стратегијама учења. Сматрамо да је прво предавање идеалан тренутак, јер тада још увек нема заосталог градива, а на путу мотивацији ипак може стајати анксиозност, која се ублажаваупућивањем на стратегије учења - не само зато што је познато да негативно корелира са њима[97], већ и зато што наставник тиме показује да му је стало до развоја студената. Бројна истраживња су указала на везу између ефикасних стратегија учења и мотивације за учење.[98]Додатно треба узети у обзир да они којима стратегије учења као што су елаборација, организација и критичко мишљење нису биле познате имају слабо структурисано предзнање[99], тако да ће имати тежи задатак у повезивању новог знања са стеченим, ако оно постоји у довољној мери, јер се стратегија понављања одликује релативно брзим заборављањем наученог и у одређеној мери корелира са анксиозношћу.[100]Планирање, контролисање, регулација и друге метакогнитиве технике такође треба да буду схваћене што пре током студирања, да студент не би ушао у спиралу неуспеха и демотивације.

Далеко од тога да је сва одговорност и заслуга на професору, такав приступ првенствено зависи од тога какав приступ факултету има студент. Како је Ерих Фром (ErihFromm) добро рекао, и најстимулативнија песма, књига или сусрет оставиће потпуно равнодушним појединца који је, због страха, закочености,тромости, пасивности, неспособан да реагује, да се осети подстакнутим, да има доживљај. Другим речима, квалитетан садржај и подстицајна педагошка комуникација захтевају пријемчивог, рецептивног, отвореног студента да би постигли ефекат.

97 (PintrichyGarcía, 1993) у Rinaudo, M.C. Chiecher, A., Donolo,D. 2003: 109

98 (Biggs,1989, González, Piñeiro, Rodriguez, Suárez& V alle, 1998; Martínez & Galán, 2000; Valle, González,Gómez, V ieiro, Cuevas & González, 1997) у Rojas 2008: 18

99 (PintrichyGarcía, 1993) у Rinaudo, M.C. Chiecher, A., Donolo,D. 2003: 109

100 Rinaudo, M.C. Chiecher, A., Donolo,D. 2003: 114

Литература:

[1] Álvarez, B. Á.,. Mieres C. G , Rodríguez N. G., (2007) *La motivación y los métodos de evaluación com ovariablesfundamentales para estimular el aprendizaje autónomo*,Revista de docencia UniversitariaNo.2

[2] Amrita, D., Meenakshi, A. (2009) *Defensive Pessimism as a Cognitive Strategy*: An Overview Indian Journal Social Science Researches 6,(1), str. 4-15

[3] Bergström, P. (2010),*Process-Based Assessment for Professional Learning in Higher Education: Perspectives on the Student-Teacher Relationship*. International Review of Research in Open and Distance Learning**11** (2)

[4] Hernández, A, P. (2005)*La motivación en los estudiantes universitarios*,Revista Electrónica "ActualidadesInvestigativas en Educación" 5(2),

[5] Klingberg, T. (2009).„The Information Flood and Flow".*The Overflowing Brain: Information Overload and the Limits of Working Memory*. Trans. Betteridge, Neil. Oxford University Press.стр 168

[6] Levy, S. (2008),*Student Motivation: Premise, Effective Practice and Policy*, Australian Journal of Teacher Education,33 (5) стр. 14-38

[7] Маринковић – Недучин, Р.Лазетић, П. (2002) *Европски систем преноса бодова у високом школству: Водич кроз ЕЦТС* Београд: Алтернатива академска образовна мрежа посећено 29.09. 2011 URL:http://www.mpn.gov.rs/userfiles/dokumenti/visoko/ECTS.pdf

[8] Martin, A.J. (1998). *Self-handicapping and defensive pessimism: Predictors and consequences from a self-worth motivation perspective*. University of Western Sydney, Macarthur.

[9] Martin, A. J.; Marsh, H. W.; Debus, R. L (2001). *Self-handicapping and defensive pessimism: Exploring a model of predictors and outcomes from a self-protection perspective*, Journal of Educational Psychology,93(1) стр. 87-102.

[10] Martin, A.J., Marsh, H.W., Williamson, A. Debus R. L. (2003) *Self-Handicapping, Defensive Pessimism, and Goal Orientation: A Qualitative Study of University Students*.Journal of Educational Psychology,95(3) стр. 617-628

[11] Mavrak, M, (2005),*Metodologija predavanja: oblici rada s odraslima*Prilozizapedagoško-andragoškupraksunauniverzitetu,Sarajevo: DES, Sarajevo, стр. 29-42

[12] Míguez, M. (2005). *El núcleo de una estrategia didáctica universitaria: motivación y compresión*. Revista Electrónica de la Red de Investigación Educativa. 1 (3),18. 09. 2011 URL: http://www.fing.edu.uy/uni_ens/mmiguez_ieRED.pdf

[13] Милетић, М., предавања, *Комуникологија*, 28. 09. 2011 URL: http://www.mirkomiletic.rs/

[14] Milivojević, T. (2009) *Motivacijazarad*, Beograd: "FilipVišnjić"

[15] Миливојевић, Т. (2011) *Психологија стваралаштва*. Београд: Мегатренд

[16] Rinaudo, M. C. Chiecher, A., Donolo, D. (2003) *Motivación y uso de estrategias en estudiantes universitarios*.Anales de psicología19(1)(jun), 107-119

[17] Rojas, H. L. (2008) *Aprendizaje autorregulado, motivacióny rendimiento académico*,Liberabit14(14) стр.15-20
[18] Ruthven, K.(2007)*Teachers, Technologies and the Structures of Schooling*CERME5-The 5th Congress of ERME, the European Society for Research in Mathematics Education. посећено 18. 09. 2011 URL: http://ermeweb.free.fr/CERME%205/Plenaries/Plenary3.pdf
[19] Stipek, D. J.(1988) *Motivation to Learn: From Theory to Practice*.Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall
[20] Suzić, N. (2002). *Efikasnostinteraktivnogučenjaunastavi: eksperimentalnaprovjera*. Obrazovnatehnologija, br. 2,str. 13-45
[21] Suzić, N. (2005)*PedagogijazaXXIvijek,* BanjaLuka: TT-Centar
[22] Tapia, J. A.(2005)*Motivación para el aprendizaje: La perspectiva de los alumnos*La orientación escolar en centros educativos.(стр. 209-242). Madrid: MEC.
[23] Torre, S. (2004). *Aprender de los errores. El tratamiento didáctico de los errores comoestrategias innovadoras.* Editorial Magisterio del Río de La Plata: Bueno Aires
[24] Новински чланак од 13.07.2008. „Kuda ide srpsko visoko obrazovanje?“. посећено 25.09.2011.
[25] http://www.studentskisvet.com/info/20080713/kuda-ide-srpsko-visoko-obrazovanje-visina-skolarina-dostupnost-skolstva

Doc. dr Tatjana Milivojević
Faculty of Culture and Media, Megatrend University

MOTIVATIONAL DIMENSIONS OF COMMUNICATION WITH STUDENTS

Abstract: *The aim of this paper is to present the motivational aspects of educational communication, which are increasingly coming into focus due to the enrichment and improvement of teachers' role and promotion of intensive interaction and collaboration with students. One of the big problems putting a great strain on education is the quite widespread lack of student motivation. With the expansion of student population this phenomenon is getting more and more noticeable. One of the reasons of growing demotivation is the predominance of extrinsic over intrinsic factors of motivation. Solutions can be found in the improvement of educationnal communication.*

Keywords: COMMUNICATION, *EDUCATION, MOTIVATION, INTRINSIC, EXTRINSIC*

Проф. др Јасна Јанићијевић
Филолошки факултет Универзитета у Београду

КОМУНИКАЦИЈА И ВИРТУЕЛНА СТВАРНОСТ

У будућности бићемо ограничени само својом машћом у односу на виртуелну стварност. Она није ни добра ни лоша; она је оно што од ње створимо.

Резиме: *Виртуелна стварност је нова технологија с краја 20. века, која омогућава да се преко компјутерског екрана уђе у тродимензионални симулисани свет. Основна одлика ВС је укључевност, урођеност, окруженост околином, тако да су учесници смештени унутар информације. Иако се ослања на мултимедије, битно се разликује по томе што ствара нешто ново, док мултимедији само комбинују већ постојеће медијске облике заједно у компјутер.Виртуелна уметност је технологија, медиј и концепт, способност да се контролише и ствара искуство. Тај интерактивни квалитет укључивања виртуелне стварности отклања традиционални јаз између посматрача уметности и предмета уметности, указујући на пут ка новој врсти свести тиме што гледалац постаје учесник „унутар" уметности.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *ВИРТУЕЛНА СТВАРНОСТ, ВИРТУЛЕНА УМЕТНОСТ, МУЛТИМЕДИЈИ, ХИПЕРМЕДИЈИ, САБЕРСПЕЈС, КОНЦЕПТУАЛНА УМЕТНОСТ*

Са *виртуелном стварношћу* - ВС (Virtual Reality – VR) компјутери и људски ум улазе у један сасвим нови свет у коме се јавља и један изненађујући, много ближи вид комуникације. Ова квалитативно нова могућност обећава да прошири видокруг људског искуства уз помоћ компјутера у потпуно другачијем правцу. Виртуелна стварност је нова технологија из последњих деценија 20. века, која омогућава да се преко компјутерског екрана уђе у тродимензионални, симулисани свет. Човек може да гледа, да се креће, општи са компјутерским светом једнако фантастичним као Алисин свет чуда смештен у зечијој рупи. Потребно је само ставити специјалне видео наочаре или неки сличан дисплеј-жицу-кацигу на главу и тада је готово све могуће – „летети, боравити у егзотичним. земљама, играти се са молекулама, пливати кроз *дате* или сликати са тродимензионалним звуком и бојом."[1]

Вештачка интелигенција - ВИ - била је парадигма за компјутер као симбол манипулације, док је виртуелна стварност постала парадигма компјутера као графичке машине - иако је још увек релативно мало практичне примене. Заинтересованост за вештачку интелигенцију је опала, а научници су се окренули предвиђањима у вези са рекреацијом, стварањем виртуелног света помоћу справа које се носе на глави. Вештачка интелигенција је од компјутера током 50-тих и 60-тих направила процесор симбола, виртуелна стварност је крајем века од компјутера направила процесор перцепције.

Сама синтагма *виртуелна стварност,* међутим, позната је одранније, а претпоставља се да ју је међу првима употребио Антонен Арто у свом класичном делу *Позориште и његов двојник* (1938), где описује позориште као *realite virtuelle,* у коме „ликови, предмети и слике преузимају на себе фантазмагоричну снагу виртуелне алхемије унутрашњих драма." Можда је први роман у коме је у потпуности описан концепт виртуелне стварности, *The Illustrated Man* који је 1951. написао Реј Бредбери. У овим причама једна од главних тема је сукоб између технологије и психологије људи.

Па ипак, многи су први пут чули о летењу кроз податке - *дате* у компјутерски створеном свету, у роману Виљема Гибсона *Newromancer.* Објављен 1984. постао је инспирација за ствараоце виртуелне стварности. Роман приказује живот у неком наредном веку када светски телефонски систем бива замењен MATRIX-ом, међуповезаном свеопштом светском компјутерском мрежом. С*ајберспејс* (cyberspace) је Гибсонов термин за овај алтернативни компјутерски свет у коме подаци постоје као градови светлости. Информатичари (у компјутерским *датама* бандити) користе посебан систем виртуелне стварности, назван *desk* да би ушли у *Matrix* и путовали његовим *data highway*-ом. Деск им даје доживљај слободе да иду било где у сајберспејсу. Отуда је одређујућа карактеристика виртуелне стварности урођеност,

[1] Ken Pimentel, Kevin Teixeira, *Virtual Reality through new looking glass,* XVI

окруженост околином, што значи да виртуелна стварност смешта учеснике *унутар* информације.[2] Захваљујући *сајберспејсу* Виљем Гибсон је створио иконографију за информатичко доба и пре свеприсутног Интернета из 1990. Њему се такође приписује и успон *reality tv,* као и то да је поставио основе концепта за књижевни жанра *сајберпанк* (али и *постсајберпанка),* односно, да је *Newromancer* „архетипско дело сајберпанка."

Један од раних *хипермедија* и система виртуелне стварности био је *Aspen Movie Map,* конструисан 1977. на МИТ. Била је то груба симулација Аспена (Колорадо) где су људи могли да шетају улицама града и то на три начина – у лето, у зиму и на полигону. Прва два су била заснована на фотографијама (маса слика са свим могућим кретањима кроз град у оба годишња доба) док је трећи био заснован на 3Д моделу града.

Већ 1985, Ц. Ланиер (Jaron Lanier) оснива истраживачку фирму VPL Research (Visual Programming Language) која је била пионирска у тој области. Ту се развио и изградио неки од класичних система попут „рукавица и заштитних наочара" (*gloves and goggles*). Као нека врста проширења виртуелне стварности, деведесетих су научници са МИТ пројектовали систем виртуелне стварности који је управљао возилима са Земље на Марсу у наизглед стварном времену (упркос неком знатном кашњењу сигнала на релацији Марс-Земља-Марс).

Први велики талас компјутерске револуције био је заснован на хардверу: *mainframes*, миникомпјутери и пресонални рачунари (*PC*) аутоматизовали су радно место. Онда су компјутери постали канцеларијски столови, тзв. *rollodesks*, електронски ормарићи за документацију, писаће машине, рачунске машине, табелари и поштански претинци. Променили су начин на који ради појединац омогућујући му да приступи већем броју информација и новим начинима комуникације. Али у том послу човек је морао сам да се бори с компјутером да би добио информацију.

Касније је велики број медија преведен на дигитални језик компјутера, и компјутери почињу да се прилагођавају људима. Дигитализовање аналогних сигнала преводи медије звука, видео текста и графичких слика у машински језик, мешавином јединица и нула – *битови* (Лајбницов изум) и сви медији и информације могу се помешати и спојити – понекад претварати једни у друге. Старији медији телевизије и радија преплављују гледаоца сталним протоком информација које се не могу прилагођавати нити мењати. ТВ и радио су пасивно искуство, са корисником као гледаоцем или слушаоцем. Кон-

[2] Филип Заи (Philip Zai – *Get Real-A Philosophical Adventure in VR,*), доводи ВС до крајности и крајњих могућности, сматрајући да она може да достигне исти онтолошки статус као и права стварност. Хауард Рејнголд (Howard Rheingold – *Virtual Reality*), донекле демистификује тему ВС, више је приближујући ентузијастима, а мање технички образованима.

трола информација ограничена је на прекидач и мењање канала. Компјутер даје кориснику више контроле над информацијама, јер контрола сад значи мешање и прилагођавање, спајање информације и медија. *Мултимедији* и виртуелна стварност су најбољи примери за ту промену.

Могућност да се помешају постојећи медијски облици, као што су фотографије, слике, звуци, књиге и створи нешто ново су *мултимедије*. „Разлика између виртуелне стварности и мултимедија је у томе што је виртуелна стварност остваривање док је мултимедиј довођење старих облика медија заједно у компјутер. Они се мењају толико колико се комбинују на нов начин. Виртуелна стварност је остварење нечег сасвим новог."[3] Мултимедији омогућава неком да гледа неку Софоклову трагедију на половини компјутерског екрана пратећи текст или видео предавање стручњака на другој. Могу се најпре проучавати стари текстови и слушати шта на њима пише симулисаним гласом на старогрчком језику. Истовремено слова на рукопису или некој плочи, синхронизована са говорним речима, уз титлове на матерњем језику, указују на граматичке и синтаксичке разлике.

Код виртуелне стварности, међутим, најмањи детаљи чулног искуства, „грађевински блокови људске реалности," користе се за стварање животне средине (environment). Локација, темпо, висина сваког звука је креативни избор у виртуелној стварности. Читав визуелни опсег искуства – боје, нијансе, светлост, пуноћа, место, понашање облика, налазе се под контролом оног ко ствара ВС. Виртуелни свет може садржавати облике старих медија, али он се користи да насели у потпуности свет који ствара.[4] То све ипак, зависи од технологије која се користи, с обзиром да су данас у употреби углавном три класична типа виртуелне стварности:

1. *Desktop system* – где корисник компјутера види виртуелни свет кроз један или више екрана. Он, при том, има интерактивну комуникацију са средином, али није у њу уроњен.

2. *Video mapping VR* – овде се већ користи камера да пројектује слику корисника у компјутерски програм, стварајући 2Д компјутерске карактеристике. Иако је овде корисник на неки начин уроњен у средину, он тешко да може интерактивно да комуницира унутар ње.

3. *Immersive VR - имерзивна* или уроњива/укључива ВС, захтева коришћење апарата-дисплеја који се ставља на главу (HMD /Head Mounted Display) како би се видео пројектовао директно испред корисникових очију, а звук преносио директно у његове уши тако што апарат тражи и проналази његову главу. Додатне рукавице или одело траже и проналазе покрете

[3] Sandra Morris, *Multimedia Applications Development Using DVI Technology,* навод у Pimentel, Texeira, стр. 9 .

[4] Pimentel, Texeira, 326

његовог тела и затим то дуплирају у виртуелну средину. Кад корисник не може да разликује између оног што је стварно и оног што није, сматра се да је урођива (имерзивна) виртуелна стварност успела.

Развојем технологије виртуелне стварности, посебно овог последњег типа, њена примена постаје буквално бесконачна. Претпоставља се да ће она ремоделовати интерфејс између људи и информационих технологија нудећи нове начине комуницирања информација, визуализације процеса и креативног изражавања идеја. Наиме, виртуелна средина може представљати било који тродимензионални свет било стваран или апстрактан. То могу бити зграде, предели, подводне олупине, археолошке ископине, анатомија људског тела, скулптуре, реконструкција места злочина, итд. При том је од посебне важности визуелно и чулно представљање апстрактних система као што су магнетна поља, молекуларни модели, понашање берзе, математички и слични системи, укључујући уметничко и свако друго стваралаштво апстрактног типа. Корисник при том бива потпуно увучен у вештачки, тродимензионални свет који је у целости генерисао, тј. створио компјутер (софтвер). Виртуелни свет је тако представљен кориснику да он суспендује спољну реалност и прихвата га као стваран.

Пиментел и Тексеира наводе да виртуелна стварност омогућава да особа која користи компјутер прикупи на пример, сложена тродимензионална звездана поља галаксије и лети око *дата* како би разумела како је саздан свемир. Различити типови звезда могу бити одговарајуће обојени спрам своје величине и старости. Они помињу истраживање које су извели астрономи из Охаја користећи *Креј (Cray)* суперкомпјутер. Последица тога је да астрономи сад виде ствари у *датама* које нису могли доживети када су им оне биле само бројеви на страници. Једно изненађење је било начин на које је велики број галаксија спојен заједно са тракама, гроздовима, остављајући огромне празнине међу собом. Убрзавајући кретање свих ових галаксија, можете седети међу звездама и видети како изгледа ширење свемира.[5] Могуће су такође, и бројне историјске реконструкције како би посетиоци музеја могли да виде компјутерски генерисан свет прошлих времена. Један покушај овог типа, начињен је деведесетих, када је у једном музеју у Енглеској публици било омогућено да интерактивно шета кроз 3Д реконструкцију Дадли замка (Dudley Castle) онако какав је он био у 16. веку. Виртуелна стварност омогућава да се места културне баштине рек-

[5] Pimentel, Texeira, 327

реирају веома тачно, што је нарочито важно за споменике који су на неки начин неприступачни јавности или чак више не постоје (као што су то, на пример, српски средњовековни манстири на Косову или римски царски градови и утврде по Србији).

Виртуелна стварност и филм

Виртуелна стварност је постала метафора за идеал савршене медијације и други медији се сада морају држати стандарда који је она на известан начин наметнула. У име транспарентности и присутности, апликације виртуелне стварности премоделују монтажну тачку гледишта, као што је то било у холивудској традицији. У име хипермедијације, виртуелна стварност игре преобликују искуство, (на пример, *аркаде)* компјутерских игара. Резултати могу бити застрашујући за једне, и одушевљено прихваћени за друге.

Виртуелна стварност делује преко логике транспарентности. Савршен интерфејс је када корисник са дисплејом на глави осећа као да је ушао кроз *Албертијев прозор* у свет компјутерске графике[6] или у свет Алисе која је прошла кроз огледало.[7] Непосредност виртуелне стварности долази од илузије тродимензионалног урањања и од способности за интеракцију. У случају традиционалног сликарства, фотографије или филма, гледалац се налази с друге стране рама, гледајући на слику. Али ту нема промене у сликању перспективе кад гледалац окрене главу. У тим смислу, виртуелна стварност мења (*remediate*) све претходне технологије тачке гледишта (панораме, диораме и сл.). При том, то не значи одбацивање ранијег, већ само један нови корак у трагању за транспарентним медијумом. За своје културно значење виртуелна стварност остаје и даље зависна о ранијим технологијама тачки гледишта. „Док је филм приказивао стварност публици, сајберспејс се користи да да виртуелно тело и улогу свакоме у публици. Штампа и радио причају, позорница и филм приказују, сајберспејс отеловљује," каже компјутерски графичар Рандал Волсер.[8]

---

6 *Албертијев прозор* се односи на чувену препоруку ренесансног архитекте и сликара Леон Батисте Албертија из његовог дела *De pictura* (1435), да се оквир слике посматра као отворен прозор. Овај израз се често користи као метафора за осећање непосредности као и за урањање, свест о томе, иначе типично за ВС, да је могуће (у психолошком смислу) „закорачити" кроз прозор и ући у свет слике.

7 У роману Луиса Керола *Алиса у земљи иза огледала,* Алиса која се попела на камин да види шта има иза огледала, на своје изненађење схвата да може да закорачи кроз њега и уђе у један „алтернативни" свет.

8 Наведено у J.D. Bolter & R. Grusin *Remediation,* 162.

Виртуелна стварност, тј. сајберспејс, овде се јавља као медиј који превазилази штампу, радио, драму, и филм. Она постиже да гледалац буде у стварности која лежи иза и изван представљеног. Ипак, виртуелна стварност се не може посматрати без филма, тв и других медија јер онда не би било стандарда наспрам којих би се могла просуђивати њена ремедијација.

У свом делу *Remediation* Ц. Д. Болтер и Р. Грузин наводе експеримент у коме су направљена три модела високих места - балкон који гледа доле на улицу, узан мост који опасно спаја две високе зграде и лифт који је смештен унутар атријума неког хотела. Саме слике нису биле нарочито убедљиве. Али оно што виртуелној стварности даје осећај присутности је респонсивни карактер средине. Човек може да гледа доле са балкона, да покуша да пређе мост, или да иде горе-доле лифтом. На основу оваквих и њима сличних слика, рађени су клинички тестови акрофобије и пацијенти су имали исте симптоме као и у стварности - знојење дланова, слабост у коленима, и страшан осећај лебдења. Виртуелна стварност је била за њих једнако застрашујућа. Показало се да модел може да буде и добра терапија, јер постепеним излагањем постепено престаје и зебња.[9]

Отуда је било и мишљења да ће виртуелна стварност нестати као интерфејс и гледаоцу дати исте емоције као и правом свету. Експеримент у ствари доказује да, као и у свим другим медијима, виртуелна стварност ствара властито аутентично искуство, тако што стваралачки мења друге технологије тачке гледишта, нарочито филм.

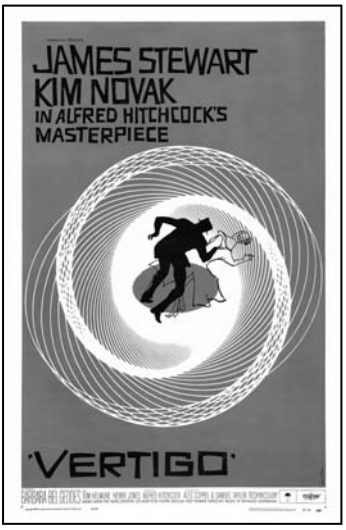

Хичкоков филм *Вртоглавица* представља такву драму појединца који се плаши висине, да би се на крају суочио са њом и ослободио страха. То је ситуација коју виде гледаоци филма као кратке резове бљештавих боја који се зумирају или одмичу – као неки психоделички сан. Цео филм је нека врста самотрагања за излечењем од вертига. Отуда је горе поменути експеримент, по мишљењу Болтера и Грусина, ремедијација *Вертиго*. У експерименту, за разлику од филма, искуство је интерактивно, субјект игра улогу Скотија (Џејмс Стјуарт) и одлучује да ли може да се попне све до врха црквеног звоника.

Виртуелна стварност се може разумети као ремедијација субјективног стила филма, начин

[9] Исто, 162-164.

идентификације кроз заузимање визуелне тачке гледишта. „У нашој култури засићеној медијима, тешко да можемо да не посматрамо виртуелну стварност на овај начин и зато је у холивудским филмовима врло често имамо инкорпорирану: *Brainstorm, Lawnmowerman, Johnny Mnemonic, Disclosure* или *Strange day* где на почетку лопов лети са крова на кров и не успева да прескочи већ пада дубоко доле и суочава се са висином.“[10] Сценаристи су схватили, баш као и Гибонс, да се код виртуелне стварности ради о дефиницији сопства и односу тела према свету. У готово свим овим филмовима, поступак који сличи виртуелној стварности даје ликовима искуство тела других ликова и тиме прави забуну у њиховом осећању и за себе и за пол. У *Чудном дану,* нарочито је узнемирујућа сцена где жртва носи дисплеј-жицу на глави за време док је силује и убија нападач који такође носи ту справу. Пошто је жртвина жица укључена у аутпут нападача, она види и осећа управо оно што њен нападач види и осећа. То је чудан и ужасан тренутак рефлексије у огледалу, где жртва види себе као неког другог. У том чину крајњег насиља, она је присиљена да преузме тачку гледишта нападача и да постане саучесник у властитом силовању. Схвата себе не само као нападнуту од стране мушког субјекта, већ и као објект властитог напада - *као* мушки субјект. Суочава се са својом смрћу и непосредно и посредно преко технологије жице.[11]

Експеримент са акрофобијом је оптимистичан - говори о миту транспарентности у коме медијум нестаје тако што се субјект суочава са својим страхом и тако га превазилази. У сцени силовања у *Чудном дану* имамо песимистичку верзију истог мита, у коме жртва постаје транспарентна самој себи и у том процесу нестаје. Обе верзије разумеју виртуелна стварност као технологију која ствара нова сопства онда када особа преузиме нову визуелну перспективу.

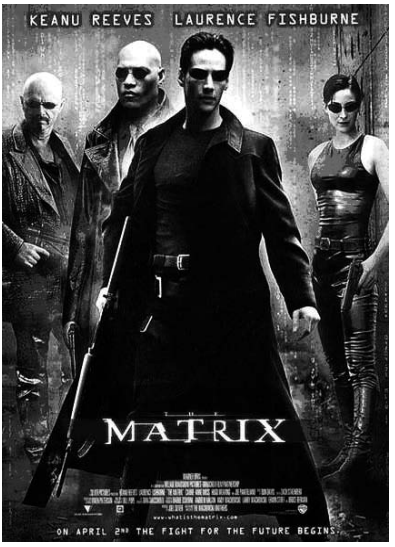

Виртуелна стварност се у новије време много више користи на филму, па тако на пример, инспирисани Гибонсом, браћа Вачовски, праве 1999, акциони филм научне фантастике *Matrix* после кога ће уследити читава серија филмова, анимације, видео игара и стрипова. У филму се слика будућност у којој је за већину људи стварност у суштини симулисана помоћу машина како би се умирило и покорило човечанство, док се њихова телесна топлота и електричне активности користе као извор енергије.

[10] J. D. Bolter & R. Grusin, стр.

[11] Пример из наведеног дела, стр. 166.

Компјутерски програмер „Нео“ увучен је у борбу против машина, заједно са другима који су из „света сна“ успели да се ослободе и уђу у реални свет. Свет у коме је Нео одрастао је у ствари Матрикс, симулисана стварност смештена у 1999, а који су развиле машине да би држале људе послушним. Заједно са Морфејем[12] и његовом групом он организује отпор против машина. Они успевају да схвате природу Матрикса како би сломили симулацијске законе физике, добивши наднаравне моћи у виртуелном свету. Сам филм је препун познатих цитата из сајберпанка и хакерске субкултуре, чак има референце на *Алису у земљи чуда* или шпагети вестерне, јапанске анимиране филмове итд.

Од новијих остварења, симулисани тродимензионални свет налазимо у филму *Аватар,* Џејмса Камерона, у коме је људска технологија у некој далекој будућности, у стању да унесе хуману интелигенцију у неко биолошко тело које се налази бескрајно далеко. Камерон је том приликом користио властити *Reality Camera System* како би снимао у техници 3-Д. Систем је користио две камере високе дефиниције смештене у „телу“ једне камере како би се створила перцепција дубине.

Виртуелна стварност и виртуелна уметност

Виртуелна уметност (ВУ) је технологија, медиј и концепт. То нису три различите ствари, већ три различита аспекта исте идеје – способности да се ствара и контролише искуство. Пиментел и Тексеира сматрају да је витуелна уметност магична посуда за интегрисање техника сликања, филма, скулптуре и књижевности, са динамичним структурама музике, театра и чак снова. То је мета-медијум који може да обухвати све уметничке стилове истовремно: кубистички, религиозни, реалистички, апстрактни, примитивни, постмодерни, итд. Искуство у коме су посматрачи уметности трансформисани од гледаоца кроз туђе искуство у ко-стваоца властитих искустава. Уметност није само начин посматрања, делања, то је и основни начин сазнавања. Виртуелна уметност може да се користи као нова врста огледала да се истраже и изазову идеје, искуства, стање духа у стварном свету. Посете виртуелном свету несумњиво ће променити начине на које мислимо о себи и свету, а коначно ће изменити и наше схватање стварности.[13]

Сва велика дела имају, по Шопенхауеру, нашто заједничко: моћ да извуку човека из себе и увуку га у уметничко дело. Она суспендују поделу између споља и изнутра, себе и других, уводећи га, макар за кратко, у царство безвремености. У тренутку човек постаје уметност; овај опис обухвата суштину

[12] По Овидију, бог сна.

[13] Pimentel, Texeira, 326

онога што виртуелну стварност чини тако особеним медијем. Гледалац више није само пасиван посматрач, већ активан учесник који „ради“ уметност.

Тај интерактивни квалитет укључивања виртуелне стварности отклања традиционални јаз између посматрача уметности и предмета уметности, указујући на пут ка новој врсти свести тиме што гледалац постаје учесник „унутар“ уметности. Виртуелни путници који доживљавају неколико тачки гледишта или бораве унутар неколико различитих личности биће суочени са питањима идентитета и друштвених маски које носе.

Како се виртуелна стварност користи и технологије развијају, уметничке креације тог типа моћи ће не само да укажу на унутрашња и промењена стања свести, већ стварно да их симулирају на начин на који их уметник доживљава. Унутрашњи доживљај уметника моћи ће да се одслика као што то може мртва природа у материјалном свету. Гледалац виртуелне уметности неће гледати кроз прозоре који садрже статичке или покретне објекте (као у сликарству или на филму) - он ће *ући* кроз различита гледишта које ствара уметник.

Да ли ће виртуелна стварност временом заменити праву стварности, питају се Пиментел и Тексеира? Наравно да неће. „Осећај и мирис јабуке, изглед и мирис руже, робусно богатство света у коме живимо никад неће до краја моћи да се представи (уколико то не буде могуће у некој далекој будућности о којој сад можемо само да сањамо)“[14]. Виртуелна стварност нам није потребна као *замена* за стварност – ми већ поседујемо свежу, живу стварност свакодневног живљења. Она нуди начин да се живот искуси тако да се стварности свакодневнице дода једна нова димензија. Будуће генерације неће имати никакво осећање повезаности са импресионистима као што то имају данашње генерације. Њихово схватање уметности ће то далеко превазићи. Они ће желети да буду стваоци и делатници, не само гледаоци уметности. Можда ће Џексон Полоков апстрактни и свежи облик стварања бити само неко полазиште за схватање уметности: „Моје сликарство“, каже Полок, „не долази са штафелаја... На поду се осећам много угодније. Осећам се ближе, више део слике, пошто на тај начин могу да идем око ње, радим са стране и буквално будем у слици.“ Будући уметници ће знати о Полоку не копирајући га, већ урањајући у његове симулације. Уметници ће ући у гледиште Полока, он ће им шаптати своје идеје и његово схватање ће бити синхронизовано са потезима виртуелне боје на виртуелним платнима. Они ће научити од његовог духа као што уче са платна. Чак се мисли да ће у том процесу будући уметници оставити Дишана и Матиса иза себе. [15]

Материјалне технике концептуалне уметности ће се развити. Нове генерације ће по први пут давати нематеријална остварења која ће укључи-

[14] Исто, 328

[15] Навод у Pimentel, Texeira, 329.

вати публику и где ће динамични закони стварности зависити о њиховој властитој креативној, интелектуланој и духовној зрелости. Како се те креације буду појављивале, осветлиће нову врсту концептуалне и спиритуалне уметности.

Виртуелна уметност се може посматрати и као Други Живот (Second Life – SL), виртуелан живот корисника у коме је све могуће и кога представља неки *аватар*[16]. У том свету, способности аватара иду од најобичније шетње до летења. Околина и крајолик Другог Живота сличан је правом, осим што га аватар може изменити. Други Живот омогућава кориснику да створи властито искуство онако како жели, неограничен физиком или невероватношћу онога што иначе сусреће у реалном животу. Виртуелна уметност је створена од многих компјутерских програма и нема граница - користи анимацију, филм, игрице итд, омогућавајући људима да живе виртуелни живот кроз Други Живот.

Џени Хелцер, америчка уметница, неоконцептуалиста,[17] направила је експеримент са виртуелном уметношћу инспирисана причама о силовањима и насиљу из рата у Босни. Заједно са Џефом Донованом, она га је засновала на сасвим новом писму, нудећи неку врсту одговора на насиље над женама у босанском рату. Кроз њене тродимензионалне слике:

- улазите у свет и наилазите на огромну пустињу јарких боја, светло оранж земља и дубоко плаво небо. Путујете кроз пејзаж, појављује се низ кућа на хоризонту. Прилазите селу и видите да је свака зграда иста колиба од шиндре. Уместо врата је црна завеса. Све је тихо, унутра празна соба, онда чујете глас, једноставан, без емоција, жена говори о птицама и светлости. Нешто је узнемирујуће у њеном гласу. Излазите напоље, свет се променио, земља је смеђа, небо зелено. Улазите у другу кућу, она је празна осим гласа који говори о болу и сексуалном насиљу. Излазите, небо и земља опет мењају боју. Одлазите и стижете у друго село... свака кућа прича другу причу. Тишина пустиње вас посматра. Празне куће су испражњене „етничким чишћењем", гласови изговарају стварне речи извршилаца, жртава, сведока силовања, убистава у Босни. То ви не посматрате на ТВ, ви сте неми сведок разарања.

[16] Инкарнација бога Вишну у различитим телима на земљи, у староиндијском епу *Махабхарата*. У садашњем жаргону, односи се на уношење, преношење, тј. инкарнирање интелигенције једног тела у другом као у филму *Аватар*.

[17] Џени Холцер(Jenny Holzer) позната је по својим поливалентним инсталацијама, великим форматима заснованим на вербалној слици. Она користи мултимедије и хипермедије везујући текст и слику у својим делима компонованим од кратких афоризама или читавих декларација. Ствара под разним утицајима, од Даде, преко концептуализма до феминизма.

Свет Босне, са једноставном употребом звука и пејзажа показује снагу виртуелне стварности да вас постави унутар искуства. Има 7 различитих села, од једне усамљене куће до села са 20 кућа, и свака има свој сабласни глас (ghost voice), у сваком селу се нагласак ставља на извршиоца, жртву или сведока. И док је општа порука и тема иста, постоје стотине различитих искустава која се доживљавају зависно од куће у коју уђете и речи које чујете.[18]

Виртуелна уметност представља фундаментални помак у уметности, нову врсту тродимензионалног окружења кроз који се сваки садржај може изразити и ставити у простор и време. То је медиј за који сваки израз има вишеструке перспективе, где је медиј садржај, садржај медиј, а посматрање постаје делање. ВС чине и когнитивне и бихевиоралне функције. Чин учествовања у симулисаном свету укључује нас физички, визуелно, емоционално, магично и рационално у огранизованим и спонтаним догађајима.

Пиментел и Тексеира сматрају да ће једног дана наставник моћи да одведе ученике на дно мора, без да напуштају разред. Ученици ће се играти са атомима и правити властите молекуле у виртуелној стварности да би научили хемију, уместо да само о томе читају. Напредак и ширење виртуелне стварности поставља и питања и томе шта ћемо научити себе и децу у тим симулацијама. Оптимистички речено, то ће довести до револуције у учењу и подучавању. Ученици ће постићи осећај контроле над знањем.[19]

Али шта је са насиљем видео игара? Да ли ће кућни системи виртуелне стварности учити децу да буду мутанти Нинџе корњаче, трансформерси, ренџери и слични? Постоји огромна разлика између пасивног гледања насиља на тв и позива да учествујете, сатима ловећи и гађајући противника у виртуелним играма.

Одрасли могу да праве моралну разлику између стварности и фантазије у симулацији. Али шта са децом? Колико треба да је дете старо да би схватило разлику кад је урођено у тродимензионални свет звука и боје, а непријатељ напада? Опасно је давати брзе закључке, посматрати индивидуе изоловано од куће, породице, друштва и рада, као да немају слободну вољу и као да на њих лако утиче свака медијска порука.[20]

Неки критичари су спремни да одбаце ВС као затупљујућу технологију испирања мозга која ће да хомогенизује културу. Слични ставови су постојали пре 70 година кад се појавила телевизија. Иако и данас постоје

[18] http://www.w2vr.com/timeline/Holzer.html

[19] Pimentel, Texeira, 352

[20] Исто, 353.

расправе о томе, ради се о садржини, а не о технологији. Ипак, бројни су аргументи за и против подлегања друштва неумитној култури виртуелне стварности. Они *за* сматрају да је ВС више замишљена као веома лична комуникација, за разлику од електронске поште или непосредног слања порука или чак писма или телефона. Осим тога, заговорници ВС сматрају да би она могла бити значајан хомогенизујући чинилац у друштву, односно да је то врста хомогенизације која је добродошла, тако што ће да ублажава разлике у култури, годинама и језицима. Људи ће, наиме, бити привучени преко сличних интересовања, уместо преко географске локације. Комуникација ће бити изазовна и испуњавајућа, ефикаснија и продуктивнија, и људи ће напросто уживати у томе. Укратко, ВС ће пружити огромне могућности свакоме ко је креативан да нађе своје поље или дисциплину интересовања.

У свом делу *Power, Madness and Immortality-The Future of VR,* М. Клајн (Michilo S. Cline) тврди са доста романтичног заноса, да ће ВС довести до бројних промена у људском животу и деловању. Пре свега сматра да ће ВС бити интегрисана у свакодневни живот и активности и да ће се користити на различите начине. Све ће то бити последица развијених технологија које ће утицати на животну средину, интерперсоналну комуникацију и когницију (тј. виртуелна генетика). Занимљива је Клајнова мисао да ће, због тога што ће се проводити више времена у простору виртуелне стварности постепено доћи до „миграције" у тај простор, што ће опет за последицу имати важне промене у економији, култури и уопште, погледу на свет. Клајн такође сматра да пројектовање простора виртуелне стварности може да се искористи да се у њему прошире људска права у виртуелни простор, да се повећају људске слободе и добробит, као и сама друштвена стабилност, напредовањем из једне фазе у друштвено-политичком развоју у другу. Коначно, крајње футуристички, он сматра да се виртуелна стварност може користити да се уведе илузија о „телесном трансферу" или како то аутори научне фантастике зову - „теледепортација."[21]

Међутим, критичари ВС полазе од тога да је неизбежан контекст друштвеног живота, стварање и одржавање интерперсоналних односа и да интеракција коју омогућава виртуелна стварност не треба да замени заједницу. Такође, виртуелна стварност и друге софистициране технологије информацијског доба развијених земаља, стварају тешко премостиви јаз између оних који имају и оних који немају. Осим тога, она ће омогућити такву комуникациону средину у којој су драстично увећане опасности

[21] У серији *Star Track – New Generation* у неколико епизода се појављује *холодек* (holodeck) справа за ВС која омогућава корисницима да стварају и доживљавају све што желе. У тим епизодама, међутим, радило се о уласку у стварни свет, а не у илузију како се то замишља данас.

обмане и манипулације, али и користи од креативности и то далеко изван нивоа данашњег људског искуства у њиховим интерперсоналним односима или интеракцијама. Коначно, сматрају критичари, све то може довести до осећања безвредности и безначајности, чак саморазарајућих чинова.

Хоћемо ли у будућности бити одсечени од стварности живећи у компјутерски генерисаној фантазији? Или ћемо бити више укључени са другима пошто прихватимо нови начин друштвене интеракције? Да ли ће будућност у којој виртуелна стварност постоји као свакодневна појава бити вођена комерцијализмом и створити генерације техно-адикта и социопата? То су питања на које данас ни приближно не можемо одговорити.

Па ипак, као што се бројне расправе о телевизији најчешће усредсређују на негативно, општи утицај телевизије се често превиђа, иако је она успела да повеже и комуницира са огромним просторима света, некад одвојених једних од других. Као што и писање и читање може да се користи за пропаганду, задовољство или политичку анализу, тако може и виртуелна стварност. Може се користити да одгаја, поучава и омогући да схватимо властито понашање. Алфабет је омогућио читаоцима и писцима да пажљиво проучавају мисли и идеје, виртуелна стварност ће омогућити исту критичку анализу понашања.

Виртуелна стварност ће међутим, тражити нову врсту писмености, засновану како на понашњу тако и на знању (когнитивном и бихевиоралном). Када дизајнери створе свет, мораће да узму у обзир акције кроз које ће да воде кориснике. Последица је да то може да натера друштво и културу као целину да постане свесна порука и значења понашања као и речи. Светови ће бити тако створени (можда од стране уметника) да спрече и нападају сваку могућност злоупотребе виртуелне стварности и да нас учине свесним наших властитих несвесних навика и понашања.

Компјутери засновани на виртуелној стварности су део парадигматичног помака који ће се десити кад наша цивилизација прихвати моћна нова информациона оруђа која је развила. Како учимо да обуздавамо моћ виртуелне стварности, кретаћемо се од доба заснованог на информацијама ка добу симулације у којој ће информација да нам буде у служби.

ЛИТЕРАТУРА

[1] William Gibson, (1984), *Newromancer,* New York, Ace Books.
[2] Ellis, S. R. ed, (1991),*Pictorial Communication in Virtual and Real Environments,* New York, Taylor and Francis.
[3] Leonard Shilain, (1991), *Art and Physics: Parallel Visions in Space, Time and Light,* New York, Morrow Williams and comp.
[4] Howard Rheingold, (1991), *Virtual Reality,* New York.
[5] Sandra Morris, (1992) *Multimedia Applications Using DVI Technology.*
[6] H. Rheingold, (1992) *Virtual Reality, Exploring the Brave New technologies,* New York, Simon & Schuster. .
[7] Michael Benedict, (1992),*Cyberspace. First Steps,* Cambridge, MA, the MIT Press.
[8] Linda Jakobson, (1993), *Garage Virtuel Reality, the Affordable Way to Explore Virtual Worlds,* Samms, Prentice Hall Coppleton Books.
[9] Michilo S. Cline, (2005), *Power, Madness and Immortality-The Future of VR*
[10] Ken Pimentel, Kevin Teixeira, (1995), *Virtual Reality, Through New Looking Glass,*
[11] Intel. MCGraw Hill, New York.
[12] Philip Zai – (1998),*Get Real-A Philosophical Adventure in VR,* New York and Oxford.
[13] Jay David Burstin, Richard Grusin (2000), *Remediation/Understanding New Media,* The MIT Press, Cambridge Mass, London.
[14] David Hilmes, (2005), *Communication Theory . Media, Technology and Society,* London.

Prof. Jasna Janićijević, PhD
Faculty of Philology, University of Belgrade

COMMUNICATION AND VIRTUAL REALITY SUMMARY

Summary: *Virtual reality is a new technology at the end of the XX century. It enables the user to enter the 3D simulated world through the computer. The main features of VR are inclusion, immersion in the environment. Namely, the participants are placed within the information. Although it relays on the multimedia VR differs greatly from it since it creates something new, while multimedia combines together the already existing media forms in the computer. On the other hand, virtual art is at the same time technology, media and concept - the ability to control a gap between the viewer of art and the object of art. It points to the new kind of consciousness by making the viewer also the participant "inside" the work of art.*

KEY WORDS: *VIRTUAL REALITY, VIRTUAL ART, MULTIMEDIA, HYPERMEDIA, CYBERSPACE, CONCEPTUAL ART*

Александра Бокан, мастер
Факултет за културу и медије, Београд

ЧОВЕК ДАНАС: СЛОБОДАН И СВОЈ ИЛИ ВЕЧИТО ВЕЗАН И ТУЂ?

Резиме: *Живим у сасвим малој кући, али њени прозори гледају на врло велики свет. (Конфучије)*

"Ни један човек није Острво, сам по себи целина; сваки је човек део Континента, део Земље…" написао је својевремено Џон Дон и то је нешто што је апсолутна и непобитна чињеница.

Није важно да ли је у питању пустињак или човек из савремене цивилизације, оно што носимо у себи чини нас делом света или не.

И управо то нешто у нама самима (неко би рекао да то уствари и јесмо ми сами) чини нас победницима и губитницима, срећнима и несрећнима, онима и оним другима.

У овом раду биће представљен човек данашњице кроз социолошки и антрополошки приступ савременом човеку и његовом психолошком профилу са акцентом на однос усамљености и самоће.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *ЧОВЕК, ЖИВОТ, ВРЕМЕ, ИЗБОР, СЛОБОДА, УСАМЉЕНОСТ, САМОЋА*

УВОД

Кад се човек роди, цео свет се радује, а само он плаче. Али треба да живи тако да, кад умре, цео свет плаче, а само он се радује

(Патријарх српски Павле)

Ни један човек није Острво, сам по себи целина; сваки је човек део Континента, део Земље… написао је својевремено Џон Дон и то је нешто што је апсолутна и непобитна чињеница.

Није важно да ли је у питању пустињак или човек из савремене цивилизације, оно што носимо у себи чини нас делом света или не.

И управо *то* нешто у нама самима (неко би рекао да то уствари и јесмо ми сами) чини нас победницима и губитницима, срећнима и несрећнима, *онима* и оним *другима*.

Оно што је иза нас и оно што је испред нас, ситница је у односу према ономе што је унутар нас.

(Р. В. Емерсон)

Оно што је непобитно је да човек има потребу да комуницира, како са околином, тако и са самим собом. Но оно што је можда и много важније је шта је оно што га покреће и шта је оно што га и чини – човеком?

Социјална смо бића. То је веровање и дефиниција која је свакако тачна. Када год се постави питање "шта би понели на пусто острво?" готово сви наводе бар једну особу или комуниколошку справу. Нико не воли да буде усамљен, али свако воли да бар мало буде сам.

ОДНОС САМОЋЕ И УСАМЉЕНОСТИ

Поставља се питање – колико је дубока разлика између усамљености и самоће? Усамљеност је демотивациона, деструктивна. У њој човек губи себе и нестаје сваки вид његове особености. Постаје љуштура, без амбиција и резултата живљења. Самоћа је супротно томе, крајње позитивна и креативна. У њој се опорављамо, анализирамо, стварамо, регенеришемо... Она нас тера да све емоције, сву енергију преиспитамо, пресложимо и искористимо максимум да би кренули даље.

Стога, можемо рећи да су усамљеност и самоћа антиподи.

Човек није истка̄о ткање живо̄та, он је само нӣт у њему. Шта го̄д чини ткању, чини сам себи.

(Поглавица Сијетл)

Са становишта човека било које епохе, самоћа је нешто без чега се не може. Данас је та потреба додатно акцентована.

У данашње време честих промена које су узроковане убрзаним процесом глобализације, Интернет експлозијом, све краћим циклусима производа, питањима интелектуалне својине и осталим изазовима које обликују технолошке индустрије, глобализација се повезује с "постмодернизацијом". Време глобализације условило је развој свих сегмената друштва. Комуникација, као један од његових корена, подложна је утицају промена које са собом доноси време савременог живота. У време хиперразвијености средстава преноса информација, питање је колико људи заиста комуницирају и какав је квалитет истог, да ли је индиректна комуникација надјачала директну и ако јесте, да ли је то позитивно. Развојем електронског преноса информација, људи се удаљавају, све мање виђају, па и чују. Данашње доба је доба хиперразвијености и хиперконкуренције, где се техника развија незаустављивом брзином. Телефони, компјутери и остале комуниколошке справе, смењују се физички, готово из трена у трен, са све више савршеним перформансама и бескрајним могућностима понуде за корисника. Више није битно да ли је човек у канцеларији, колима, на плажи, у води или на ски стази, он у сваком тренутку може да разговара, шаље мејл, поруке, да тражи или прими информације. Чини се да се крај могућностима не може видети. Темпо живота резултирао је мањком слободног времена и чини се да је ова хипертехнолошка помама уствари, у већини случајева, једини могући начин комуникације међу људима данас.[1]

Развој хипертехнологије утиче и на однос самоће и усамљености.

Људи имају осећај привидне социјализације. Данас ретко ко заиста разговара, конструктивна комуникација готово и да не постоји. И човек се осећа усамљенијим него икад. Самим тим не достиже ни приближно свој потенцијал.

На Земљу долазимо као засебна бића с различӣтим судбинама; али, је̄днако као што̄ је и свака по̄је̄дина кишна ка̄п део мора, та̄ко смо и сви ми део исте̄ целине...[2.]

---

1 МА Александра Бокан, *Значај комуницирања и о̄туђење човечанства као феномен нове̄ комуникационе̄ доба*, Годишњак ФКМ бр. 3, 2011

2 Dan Millman, *The laws of spirit: a tale of transformation*, H J Kramer Book, 1995, California

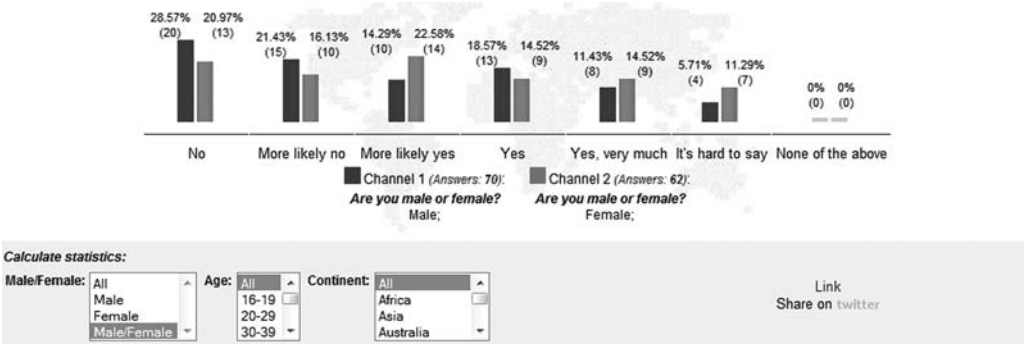

Табела 1: *Статистички приказ истраживања на питање: Да ли сте усамљени и да ли се бојите усамљености?*[3]

Статистике кажу да је укупно више од 50% људи широм света, без обзира на пол и узраст изјавило да се осећа усамљено или да се боји да не буде. (*Табела 1*)

То довољно и алармантно говори о озбиљности проблема отуђења човечанства.

Од усамљености "пате" и млади и стари, деца, жене и мушкарци, богати, сиромашни, лепи и они за које околина никада не би рекла да су усамљени, јер су стално окружени великим бројем људи.

Никада није било више тзв. књига о самопомоћи, које су ту да пруже савете, снагу, подршку, разумевање, саосећање,...и све оно што су некада људи стицали искључиво кроз комуникацију са другима и самим собом.

Сва та литература, по издавању, преводи се на стотине страних језика, постаје бестселер у рекордном времену што додатно говори да је човек – човек ма где био, а усамљеност и пољуљано самопоуздање су присутни у сваком кутку света.

Да ли смо топлу реч и загрљај заменили хартијом или још горе, екраном?

Да ли смо толико постали део система за стицање и опстанак да немамо снаге да се вратимо себи самима? Да ли смо заиста толико далеко одлутали од себе?

Врло често жеље за оним што немамо не допуштају нам да се радујемо и уживамо у ономе што имамо

На питање, колико је важан миран (породични) живот на укупан осећај среће, преко 80% испитаника је рекло да је изузетно важан или чак и један од најважнијих фактора.

[3] http://postyour.info/statistics

У данашње доба човек је усамљенији него икад, што је апсурд, јер никада није било више доступних начина комуницирања.

То нас доводи до закључка – квалитет комуницирања је опао. Људи су се отуђили. Поставља се питање *да ли уопште и умемо више да комуницирамо?*

Све је више самаца, опточених својим зидовима, бракови "пуцају" више и брже него икада, традиција се губи под стопалима new age феномена...

Нема се времена, ни стрпљења, ни разумевања, живимо у златним кавезима данашњице.

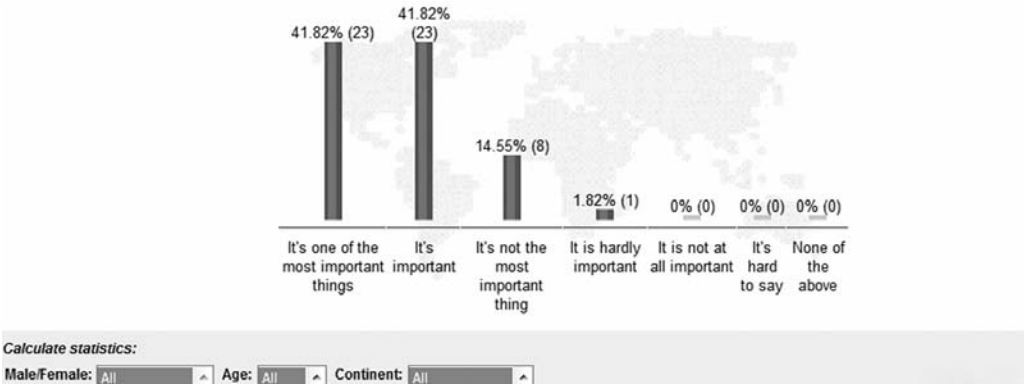

Табела 2: *Статистички приказ истраживања на питање: Колико је важан миран (породични) живот на укупан осећај среће?*[4]

> *„Без обзира шта се дешава у твом животу, ти имаш могућност да изабереш како ћеш то да прихватиш. Када стекнеш навику да тражиш позитивно у свему, твој живот ће кренути ка врхунцу. То је један од највећих закона природе."* [5]

> *Човек је истовремено оптерећен и благословен великом одговорношћу слободне воље - слободом избора. Наша је будућност у великој мери одређена нашим данашњим изборима. На околности не можемо увек да утичемо, али можемо изабрати и бирамо свој одговор на оно што се догоди. Преузевши своје право избора, стичемо храброст несупутано живети у овом свету .* [6]

[4] http://postyour.info/statistics

[5] Робин Шарма, *Калуђер који је продао свој ферари*, Моно & Мањана, 2009

[6] Dan Millman, *The laws of spirit: a tale of transformation*, H J Kramer Book, 1995, California

Ипак, не можемо се стапати са средином ако смо свесни да нам не чини добро. Морамо се ослонити на сопствену индивидуу, на чињеницу да је слобода избора нешто неотуђиво и право сваког. Наше је да ли ћемо се стопити или се борити за своје биће, како психички, тако социолошки и генерално, на сваком другом нивоу.

Ако човек није задовољан самим собом, ако у себи не "гаји" ту перпетуум мобиле инспрације и особености, он неће бити срећан, а самим тим – остаје неостварен, несрећан и празан.

Истраживања показују, нпр., да жене које се осећају усамљено и које су под стресом имају већи ризик за развој рака дојке.

Научници са Универзитета у Чикагу открили су да пацови у изолацији изложени стресном окружењу имају 3,3 пута већу вероватноћу за развој рака дојке од пацова који живе у малим групама.

Истраживање, објављено у стручној публикацији Proceedings of the National Academy of Sciences[7], показало је и да изоловани пацови у просеку развију 135% више тумора, а тумори које развију пуно су већи него тумори које развију пацови који бораве у друштву других животиња.

Др Марта МекКлинток, ауторка овог истраживања, изјавила је да изолација и стрес могу играти улогу у развоју рака дојке код људи.

Треба искористити резултате овог истраживања како бисмо открили могуће начине за интервенцију која би смањила вероватноћу за развој рака ... и све психолошке и друштвене импликације које та болест повлачи за собом - објаснила је.

Претходно истраживање које су спровели научници са истог универзитета, а које је било објављено у стручном часопису Cancer Prevention Research[8], показало је да су мишеви који су били сами склони развоју већих тумора но мишеви који су били у групама.

У другом истраживању, закључак је усамљеници немају особу којој могу отворено поверити своје емоције стога преносе своје тужне осећаје на људе око себе, који такође постају неповерљиви, затворени, тужни и усамљени.

Усамљеност је заразна као грип, утврдили су научници са универзитета у Чикагу, Сан Дијегу и Харварду чији су закључци објављени у часопису "Journal of Personality and Social Psycshology"[9].

Ипак треба имати на уму да усамљени нису посебно више сами од других људи. И усамљени могу имати велик број пријатеља. Но реч је о осећају да им недостају неке важне међуљудске везе и особе с којима су истински блиске и отворене. Осим тога усамљени се чешће упуштају у везе с људима који им чине неправду на коју већина других не би пристала.

[7] Публикација-часопис Националне Академије Наука САД

[8] Публикација-часопис о истраживањима превенције карцинома

[9] Публикација-журнал о личности и социјалној психологији

Друштвена изолација делује на здравље слично као високи крвни притисак, недостатак физичке активности, гојазност или пушење.

Користећи се подацима прикупљеним након спроведене опсежне студије, научници су закључили да усамљеници преносе своје тужне осећаје на људе око себе, због чега на крају буду социјално изоловани.

Установили смо постојање обрасца ширења заразе које усамљене људе одводи на периферију социјалне мреже-рекао је психолог Џон Кациопо са универзитета у Чикагу.

Пре него што остану без пријатеља, усамљеници преносе своје осећаје на преостале пријатеље, који такође постају усамљени.

Током испитивања 1984. популација Американаца требало је да одговори на питање: "Колико особа од поверења познају?". Најчешће су одговарали *3*. Исто питање поновило се 20 година касније и најчешћи одговор је био *0*.

Људи на рубу друштва имају мање пријатеља и познаника, а због усамљености изгубе и тих мало преосталих веза"-додао је.

Упозорио је да је усамљеност повезана с менталним и физичким болестима, те може да скрати животни век. Према његовим речима, врло је важно препознати усамљеност код људи како би им се помогло пре него што заврше на друштвеном рубу. У истраживању је учествовало око 10.000 људи.

Стручњаци сматрају да се у борби против усамљености треба фокусирати на[10]:

- психофизичком доживљају усамљености
- проучавању самог себе, прихватању себе
- самопредстављању, јачању самопоуздања
- разумевању везе између мисли, осећања и понашања
- утицају негативних уверења на усамљеност
- препознавању сопствених и туђих емоција, изражавању емоција
- прављењу избора, доношењу одлука и личној одговорности
- унапређењу комуникације и конструктивног решавања конфликата
- емпатији, показивање интереса и бриге за друге људе
- спознаји друштвеног окружења

ОДНОС ЧОВЕКА НЕКАД И САД

Шта је чинило живот некадашњег човека (узимајући у обзир мирнодопска времена)?

Прилично нестресан живот - посао, дом, породица, жена, деца, летовање (у складу са могућностима), викендица или сеоска кућа... Дружило

[10] http://www.balansmedika.com/savetovalite/usamljenost

се кад год је могло - празницима, на прославама, рођенданима... Људи су сваки слободан тренутак користили за зближавање, дружење...

Човек некада је имао релативно миран живот и живео је у неком стандардизованом шаблону. Његово социјално окружење чинили су пре свега најчешће многобројна фамилија, потом вршњаци током школовања, колеге... Заснивао би породицу до 25. године, ретко би се разводио. Тежио је стабилном послу на коме би радио до пензионисања. Одмарао би са породицом и пријатељима на колективним окупљањима, била путовања краћа или дужа.

Имао би најчешће двоје деце. Жена би била запослена, али најчешће на нижој или евентуално истој лествици као и супруг.

Човек данас најчешће нема нимало миран живот (без обзира на мирнодопска времена), већ насупрот – препун стреса. Ниједан посао не пружа сигурност, ни материјалну, ни психичку. Све је мање веза, камоли бракова (на њих се одлучују све касније, око 35. године). Они који се и заснивају, ретко су срећни, а половина се и разводи. Све су чешће заједнице без деце или са једним дететом. Окупљања су сада све чешће "само кад мора". За уживање човек данас или нема времена или нема могућности.

Жене су више образоване, самим тим и више запослене са јако мало слободног времена, које се сад одваја за обавезе око породице, тако да и нема времена за опуштање.

Све чешће остају саме или постају мајке тек на прагу пете деценије.

Проблеми стерилитета су изражени више него икада, и код мушкараца и код жена, на психолошком и физиолошком нивоу. Један од главних разлога је стрес.

> *Време је парадокс, протеже се између "прошлости" и "будућности" које постоје само у нашим умовима. Замисао времена конвенција је мисли и језика, друштвена погодба. Али, права је истина да поседујемо само овај тренутак.*[11]

Човек XXI века усамљен је и несрећан, отуђен и уморан. Данак свакодневном стресу је немерљив, од здравствених проблема до социолошких.

Човек је заборавио да се смеје. Ако видимо да се неко осмехује "сам са собом", одмах закључујемо да је психички поремећена особа. Ретко коме, готово никоме, не би пало на ум да се човек радује сунчаном дану, зато што је здрав или зато што се сетио нечег лепог.

[11] Dan Millman, *The laws of spirit: a tale of transformation*, H J Kramer Book, 1995, California

Када се захвалимо некоме, та особа нас гледа као да са нама нешто није у реду.

Топлина, блискост, разумевање... данас су нешто што се заборавља.

Ни деца више нису ни приближно онолико безбрижна као што су некада била. Чини се да "из пелена" улазе у свет одраслих, у свет дистанциране комуникације и погледа на свет.

Деца се сматрају успешнима ако са само две године умеју да сама укуцају лозинку и покрену игрицу на компјутеру. Рођендани се више не прослављају код куће, већ у изнајмљеним играоницама и унајмљеним аниматорима. Читање бајки за лаку ноћ, заменила су ДВД издања.

Родитељи су преуморни и за живљење сопствених живота.

Радни дан траје све дуже, а викенди су најчешће резервисани за надокнађивање заосталих обавеза од протекле недеље. Тако исцрпљен човек наставља са обавезама од наредне недеље и тако у недоглед. Позоришта су све више празна, као и биоскопске сале (сада су ту ДВД плејери).

Најтужније од свега је што људи више готово и не комуницирају, бар не искрено и квалитетно.

У време када је све несигурно, када и породица више није уточиште, поставља се питање: *која је сврха борбе?*

Одговор и лични став је – мале победе на микро нивоу.

Радост треба да налазимо у малим стварима које ће нам давати снагу и мотив да се изборимо са већим и великим проблемима.

Управо онај горе поменути осмех због сунчаног дана, због драге песме или мисли, треба да нам да штит од хладноће данашњице.

Мале победе даће велике, све док свет не постане боље и лепше место за живот *за човека сутра.*

Ипак, и само друштво мора дати свој допринос бољитку, јер човек није свемогућ, био сам или у групи. Делујући на свој миркосвет он шири свој утицај на околину, али и околина мора да да позитиван одговор, јер без симбиозе – нема успеха.

ЗАКЉУЧАК

Узми си времена за размишљање, али кад стигне време за деловање, престани размишљати и крени.

(Ендрју Џексон)

У овом раду представљен је човек данашњице кроз социолошки и антрополошки приступ савременом човеку и његовом психолошком профилу са акцентом на однос усамљености и самоће.

Статистике кажу да је укупно више од 50% људи широм света, без обзира на пол и узраст изјавило да се осећа усамљено или да се боји да не буде.

То довољно и алармантно говори о озбиљности проблема отуђења човечанства.

Од усамљености "пате" и млади и стари, деца, жене и мушкарци, богати, сиромашни, лепи и они за које околина никада не би рекла да су усамљени, јер су стално окружени великим бројем људи.

На питање, колико је важан миран (породични) живот на укупан осећај среће, преко 80% испитаника је рекло да је изузетно важан или чак и један од најважнијих фактора.

У данашње доба човек је усамљенији него икад, што је апсурд, јер никада није било више доступних начина комуницирања.

То нас доводи до закључка – квалитет комуницирања је опао. Људи су се отуђили. Поставља се питање *да ли уопште и умемо више да комуницирамо?*

Човек XXI века усамљен је и несрећан, отуђен и уморан. Данак свакодневном стресу је немерљив, од здравствених проблема до социолошких.

У време када је све несигурно, када и породица више није уточиште, поставља се питање: *која је сврха борбе?*

Одговор и лични став је – мале победе на микро нивоу.

Радост треба да налазимо у малим стварима које ће нам давати снагу и мотив да се изборимо са већим и великим проблемима.

Ипак, и само друштво мора дати свој допринос бољитку, јер човек није свемогућ, био сам или у групи. Делујући на свој миркосвет он шири свој утицај на околину, али и околина мора да да позитиван одговор, јер без симбиозе – нема успеха.

ЛИТЕРАТУРА

[1] МА Александра Бокан, *Значај комуницирања и отуђење човечанства као феномен нове комуникационе доба*, Годишњак ФКМ бр. 3, 2011
[2] Dan Millman, *The laws of spirit: a tale of transformation*, H J Kramer Book, 1995, California
[3] http://postyour.info/statistics
[4] Робин Шарма, *Калуђер који је продао свој ферари*, Моно & Мањана, 2009
[5] Робин Шарма, *Ко ће сузе да брише кад те не буде више*, Моно & Мањана, 2011
[6] http://www.net.hr/zdravlje/page/2009/12/17/0049006.html
[7] http://zima.net.hr/zdravlje/page/2009/12/01/0552006.html
[8] http://www.balansmedika.com/savetovalite/usamljenost

Aleksandra Bokan, MA in Communication Sci.
Faculty of Culture and Media, Belgrade

THE MAN TODAY: FREE AND ON HIS OWN OR ETERNALLY BOUNDED AND SOMEONE ELSE'S?

ABSTRACT: *I live in a very small house, but my windows look out on a very large world. (Confucius)*

„No man is an island entire of itself; every man is a piece of the continent, a part of the main…" John Donne once wrote and this is something that is absolute and undeniable fact. It does not matter whether it is a hermit or a man of modern civilization, what we carry within us makes us part of the world or not. And just that something within are ourselves (some would say that this actually are we) makes us the winners and losers, happy and miserable, the ones and the others. This paper will present the man of today through sociological and anthropological approach to the modern man and his psychological profile with emphasis on the relationship between loneliness and solitude.

KEY WORDS: *THE MAN, LIFE, TIME, CHOICE, FREEDOM, LONELINESS, SOLITUDE*

Мр Ана Јурчић[1]
Факултет за међународну економију Мегатренд универзитета
Николина Врцељ[2]
Факултет за пословне студије Мегатренд универзитета

ЗНАЧАЈ ИНТЕРКУЛТУРНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ ЗА ЕФИКАСНО УПРАВЉАЊЕ РАЗЛИЧИТОСТИМА

Резиме: *Како савремени токови пословања условљавају нови систем комуникације, развој модерних технологија, телекомуникација и транспорта, а појам границе све више губи на значају, успешно пословање је могуће само уколико се разумеју културне разлике и правила учесника из различитих крајева света. Већина компанија не може више да избегне потребу да купује и продаје на страним тржиштима и сходно томе мора да сарађује са људима различитих културних схватања. То је разлог због којег модерне компаније све више схватају да њихов развој, диверзификација и достизање конкурентске предности неопозиво захтевају вештине интеркултурног менаџмента; односно да данас, више него икад, пословни успех захтева изузетне интеркултурне комуникационе способности. Интеркултурна комуникација подразумева споразумевање између припадника различитих култура, решавање конфликата, као и разумевање других култура у циљу превазилажења препрека како би се постигао договор.*

Управо због тога, интеркултурна комуникација постаје један од императива успешног вођења послова на глобалном тржишту и један од одговора на захтеве глобализације. Разумевање и познавање интеркултурне комуникације омогућава

[1] Овај рад је део ширих ауторових истраживања у оквиру реализације истраживачких циљева пројекта „*Национална стратегија прилива страног капитала у циљу реинтеграције Србије у светске економске токове*“, ев. број 179032 који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије у периоду 2011-2014. године.

[2] Овај рад је део ширих ауторових истраживања у оквиру реализације истраживачких циљева пројеката: 1. „*Национална стратегија прилива страног капитала у циљу реинтеграције Србије у светске економске токове*“, ев. број 179032 и „*Унапређење јавних политика у Србији у функцији побољшања социјалне сигурности грађана и одрживог привредног раста*“, ев. број III47004 које финансира Министарство просвете и науке Републике Србије у периоду 2011-2014. године.

неометану сарадњу, уклања границе, гради поверење и јача везе, отвара врата новим могућностима и даје опипљиве резултате у свету пословних успеха.

Због свега наведеног, у овом раду се објашњавају различити принципи, модели и теорије интеркултурне комуникације с крајњим циљем да могућности културног неразумевања сведемо на минимум.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *КУЛТУРА, ИНТЕРКУЛТУРА, ИНТЕРКУЛТУРНА КОМУНИКАЦИЈА, МЕНАЏМЕНТ*

1. Увод

Култура не представља само образац по којем се понашамо, нити предмет истраживања искључиво хуманистичких наука. У свету глобалне економије, култура постаје један од водећих фактора који се уважава у пословном свету. Познавање култура различитих земаља, наших пословних партнера, може користити као фактор конкурентске предности и помоћи у превазилажењу међукултурних неразумевања, дефинисању глобалних стратегија и постизању укупних резултата.[3]

Ера у којој живимо поспешује зближавања и смањује расцепе који постоје између различитих култура. Економија прелази границе матичне земље приклањајући се свету глобалне економије. Међутим, колико год да су у оваквим условима просторне и временске раздаљине премостиве, глобална економија развија нове препреке везане за усклађивање пословних пракси међу земљама, а познато је да су у пракси пословна и национална култура толико међусобно повезане да се не могу раздвајати. Због тога, у савременој цивилизацији коју карактерише нагли развој информационе технологије, интеркултурна комуникација добија на значају, јер од познавања и уважавања других култура у великој мери зависи успешност укупног пословног процеса.

Међународна пословна сцена условљава међукултурну комуникацију, а самим тим захтева познавање другачијих културних средина. Основу успешне комуникације на међународној сцени представља разумевање различитости, јер је неспремност да се послује са пословним партнерима који имају другачија правила осуђено на неуспех. Жеља да се прихвате и разумеју разлике ствара веће шансе за успех. То је разлог због којег савремени менаџери увек треба да имају у виду да је начин на који се понашају запослени и менаџери у компанији одређен у великој мери подсвесним претпоставкама, вредностима и нормама националне културе које су они унели у дати пословни систем. Компаније и друге врсте организација у сва-

[3] Јурчић, А. (2008), "Евро-азијски менаџмент у условима глобализације; интеркултурни аспекти", магистарска теза, Мегатренд универзитет, Београд, стр.34.

кој националној заједници организоване су и функционишу по правилима која су дубоко укорењена у националној култури те заједнице. Људи у компанијама не могу другачије да се понашају него онако како им то обележја, вредности и норме њихове културе говоре.

Данас, са великом брзином склапања послова важно је да се приликом обављања пословних активности избегну грешке које се тичу непознавања дубљих слојева комуникације од самог језика. Зато је учење интеркултурне комуникације један од најбитнијих предуслова међународног пословања, док сваки успешан менаџер мора да се упознаје, како са сопственом, тако и са културама својих сарадника.

2. Шта је интеркултурна комуникација

Неки социолози виде интеркултурну комуникацију као посебну научну дисциплину, односно једну грану наука о комуникацији са карактеристичним онтолошким, епистемолошким и аксиолошким претпоставкама. Истовремено, интеркултурна комуникација је област истраживања и других научних дисциплина: антропологије, лингвистике, психологије, социјалне психологије, социологије, образовања, менаџмента, наука о медијима итд.[4] Већина научника се зато слаже да је интеркултурна комуникација један веома сложен симболички процес који има транснационалну димензију.

Културолошке разлике између припадника различитих култура изазивају генерализацију, стереотипизацију и стварање предрасуда о другим културним групацијама. То може довести не само до конфликта, него често и до доношења погрешних закључака, што за собом повлачи неадекватно понашање и лошу комуникацију представника тих група.

Култура залази у све аспекте човековог живота у његовом социјалном окружењу и индивидуалном животу и обухвата материјалне и духовне вредности у њему. Процес глобализације је основни носилац ширења одређених димензија једне културе ван њених првобитних граница, а тај процес је праћен не само ширењем, наметањем и мешањем нових културних образаца већ и њиховим променама. Самим тим се јавила и потреба да се таква појава објасни, и то је учињено кроз појам интеркултуре.

Интеркултура је мешање и укрштање знања и искустава људи који припадају различитим културним заједницама.[5] Једна од карактеристика кул-

[4] Stier J.(2006): Journal of Intercultural Communication, Izdanje 11, link: http://www.immi.se/intercultural/nr11/stier.pdf

[5] Јовановић-Божинов, М.; Ланговић-Милићевић, А. (2009): Интеркултурни изазови глобализације, Мегатренд универзитет, Београд, стр.23.

туре је да посредством комуникације зближи познаваоце једне културе. Међутим, глобализација је повећала и могућности и потребе за повезивањем људи широм света, а то се нарочито односи на пословну сферу услед либерализације тржишних економија. Интеркултурна комуникација зато подразумева и споразумевање између припадника различитих култура, решавање конфликта, односно разумевање других култура ради превазилажења препрека у циљу постизања договора.

Интеркултурна комуникација тежи да разуме како се људи из различитих земаља и култура понашају, како комуницирају и како виде и схватају свет око себе. Комуникација је зато најважнија способност за оне који желе да послују и буду део глобалног друштва, а посредством ње смо и у току свих промена кроз које култура пролази и утицаја који те промене изазивају.

Успешна интеркултурна комуникација подразумева поштовање неколико принципа:[6]

- разумевање права, вредности и потреба друге културе, или слободније речено, урадите домаћи, упознајте своју публику тј. саговорника;
- избегавање стварања претпоставки (не брзати са закључцима);
- бити свестан ситуације (бити стрпљив и опрезан);
- бити добар слушалац.

Ово су наравно само неке од основних смерница за добру комуникацију. Ако све ставимо у контекст пословног преговора, ови принципи су само основ за избегавање прекида сарадње, док постизање најбољег договора захтева велики труд и детаљнију анализу преговарача. За успешну комуникацију неопходно је добро познавати културу саговорника јер она утиче на вербалну и невербалну комуникацију и њихове аспекте као што су: доза формалности, односно неформалности у комуникацији; директност и индиректност у наступу и обраћању; језик на ком се комуникација одвија, говор тела... Личне способности менаџера, уз уважавање партнера и поштовање међусобних различитости, највише утичу на успешан исход преговора.

[6] J. Stoute L.(2009): Intercultural communications, IPMI Business School, link: http://www.lsigroup.org/supplemental/public/culturalpres/Intercultural%20Communications.ppt

3. Теорије интеркултурне комуникације

Постоји више од двадесет теорија у области интеркултурне комуникације различитих аутора, а ради лакшег проучавања овде ће оне бити класификоване у пет група (уз додатак теорија које се налазе ван те класификације). Тих пет основних група теорија чине: теорије које се заснивају на ефективном учинку, теорије које се заснивају на прихватању или прилагођавању, теорије фокусиране на управљање идентитетом и преговарање, теорије акултурације и прилагођавања и теорија вештине у интеркултурној комуникацији.

3.1. Теорије које се заснивају на ефективном учинку

- **Културно изједначавање**

Теорија културног изједначавања заснива се на потреби појединаца да разумеју себе и своје окружење. Ова теорија полази од претпоставке да затвореније друштвени системи у којима чланови имају слободну међусобну комуникацију, временом теже да се приближе оним системима или земљама које имају велику културну једнакост.[7] То су друштвени системи који се одликују великом слободом унутрашње комуникације, док је количина информација које долазе од спољашњег извора, односно ван система – минимална. Сматра се да информације које долазе ван система комуникације одлажу и ометају културно изједначавање, скрећу комуникацију и доводе до неслагања међу учесницима.[8] Када у комуникацији настану неке баријере, систем почиње да се распада на основу разлика које се појављују међу припадницима.

Из овога се види да теорија има корене у језичкој пракси учесника у комуникацији која се огледа у минимизирању спољашњих информација. Ако две или више особа деле информације, они теже узајамном разумевању, приближавању ставова и то доводи до културног изједначавања. Главни предуслов остварења ове теорије је максимизирање могућности за одвијање слободне (нецензурисане) комуникације. Теорија претпоставља да ће људи тежити заједничкој тачки спознаје и да ће тако и различите културе створити исту основну структуру вредности и значења како би се комуникација успешно одвијала и имала позитиван исход[9].

7 Wikipedia: http://en.wikipedia.org/wiki/Intercultural_communication

8 Saee J.: Theoretical Perspectives on Intercultural Communication, South-Western, link: http://www.toodoc.com/gudykunst-ppt.html

9 Language Convergence and Meaning Divergence (2008): A Theory of Intercultural Communication, link:

- **Менаџмент несигурности и узнемирености**

Ова теорија је заснована на несигурности, неспособности да се предвиде или објасне туђи ставови, понашање или осећања и узнемирености (напетости, забринутости, нелагодности) који су карактеристична појава при интеркултурним сусретима, посебно када су културне разлике учесника велике. Успешност комуникације зависи од способности учесника да се изборе са осећајем нелагодности и да смање несигурност у себе, као и да умире своје саговорнике.[10] Елементи решавања проблема узнемирености и несигурности су: повећање самопоштовања, толеранција двосмислености, повећање емпатије, смањење потребе припадности (идентификације), побољшавање обраде комплексних информација, уочавање сличности, усавршавање давања одговора на питања...[11]

- **Ефикасно групно одлучивање**

Теорија ефикасног групног одлучивања односи се на доношење одлука унутар групе.[12] Она обједињује теорију будне интеракције и теорије одржавања угледа. Основа ове теорије су утицаји културе на групне процесе. Оцел тврди да одлучивање у групи може бити монокултурално (хомогено) и мултикултурално (хетерогено).

У мултикултуралним групама појединци имају различито порекло и процес одлучивања није код свакога исти, па зато врло лако долази до конфликта. Успешно одлучивање у потпуности зависи од квалитета комуникације и пристојности коју су учесници спремни међусобно да изразе.

У монокултуралним групама разликујемо чланове који самостално или међузависно покрећу процес самоспознаје у доношењу одлука. У првом случају чланови групе не обраћају много пажње на међусобне односе, већ је фокус на квалитету одлуке. У међузависним самоспознајним групама припадници брину о сарадњи, док је одлука секундарни проблем. Зато монокултурална група где је независна самоспознаја више времена проводи у доношењу одлуке због мањка сарадње, а сукоба има више. Оцел тврди да ће

http://www.allacademic.com//meta/p_mla_apa_research_citation/2/6/0/0/5/pages260058/p260058-6.php

10 Gudykunst William B.(1985): A model of Uncertainty Reduction in Intercultural Encounters, Journal of Language and Social Psychology, link:
http://www.uky.edu/~drlane/capstone/intercultural/anxiety.html

11 Gudykunst William B.: Intercultural communication, link:
http://www.toodoc.com/gudykunst-ppt.html

12 Wikipedia - Oetzel John G.:Effective group decision making, link:
http://en.wikipedia.org/wiki/Effective_group_decision_making

групе где већина чланова независно активира самоспознају највероватније користити доминантне стратегије конфликта, а групе где већина чланова користи међузависну самоспознају, у случају конфликта прибегаваће стратегијама избегавања, љубазности и компромиса.

Групе које користе компромис ефикасније одлучују од оних који користе избегавање или надметање. Они стављају групу испред личних циљева и долазе до креативнијих решења. Одлуке ће бити учинковитије у групама где припадници истичу свој лични идентитет од група где се истиче социјални идентитет. У групама где се истиче социјални идентитет варијације идеја не достижу пун обим и учешће чланова у одлучивању је неједнако. Намеће се закључак да што је једнакост припадника групе већа и они посвећенији својој групи и одлуци коју доносе - учинак ће бити бољи. На крају, одлуке постигнуте консензусом су увек поузданије и боље него оне које изгласа већина.[13]

3.2. Теорије које се заснивају на прихватању или прилагођавању

- **Теорија о прилагођавању комуникације**

Ова теорија је фокусирана на језичким стратегијама које помажу повећању или смањењу дистанце између саговорника. Теорију о прилагођавању комуникације је развио Хауард Џајлс, професор комуникологије на Универзитету Калифорније у Санта Барбари. Теорија објашњава когнитивне разлоге за промене у говору и друге промене код појединаца у циљу наглашавања или смањивања међусобних друштвених разлика. То може подразумевати комуникацију на језику саговорника, преузимање акцента, дијалекта, продужавање пауза, али се не ограничава само на томе. Одличан пример био би разговор са децом.

Насупрот прилагођавању може се прибећи одступању од заједничког начина говора. То је лингвистичка стратегија којом члан говорне заједнице наглашава језичке разлике између своје групе и групе свог саговорника у циљу очувања идентитета своје групе, који за резултат има наглашавање друштвеног одстојања у односу на саговорника. Теорија има четири компоненте, а то су:

1. друштвено-историјска компонента;
2. оријентација прилагођавања;
3. тренутна ситуација;
4. (пр)оцена и планови за будућност.

[13] Напомена: Ова теорија се не сматра довршеном, нити су све претпоставке дате у њој проверене.

- **Интеркултурно прихватање**

Интеркултурно прихватање је процес прилагођавања лица која да би олакшала разумевање мењају своје навике тако што прилагођавају говор. На тај начин се смањује могућност погрешног разумевања саговорника, припадника друге културе. Како Елингсворт тврди, за 30 до 60 секунди једна особа може да опази различитост код друге особе и то само на основу квалитета гласа, боје коже или невербалних показатеља.

- **Теорија културне сарадње**

У најширем смислу културна сарадња се односи на интеракцију између мање заступљених и доминантнијих чланова групе. Културна сарадња се остварује између жена, људи са хендикепом, геј мушкараца, лезбејки, нижих друштвених класа, али се не ограничава на њима. Теорија културне сарадње коју је развио Марк П. Орбе посматра на који стратешки начин чланови групе који су у културној сарадњи комуницирају једни са другима[14]. Појам културне сарадње објашњава како различити људи комуницирају на основу шест фактора: раса, сексуална оријентација, пол, класа, године и способности. Орбе наводи да стални члан једне друштвене групе може у исто време бити и привремени члан групе оформљене на основу културне сарадње. Недостатак ове теорије је то што се не наводи да ли лица која прилагођавају комуникацију према теорији културне сарадње то чине на основу демографских или психографских мерила.[15]

3.3. Теорије које се заснивају на управљању идентитетом и преговарању

- **Менаџмент идентитета**

Купакова и Имахоријева теорија менаџмента идентитета[16] заснива се на вештини интеркултурне комуникације. Купак и Имахори дефинишу идентитет као "интерпретативни оквир за искуство". Појединци имају вишеструке идентитете, али Купак и Имахори наглашавају културни и релациони идентитет као најзначајније за област менаџмента идентитета. Интеркултурна комуникација се дешава када саговорници имају различите културне идентитете, а интракултурна када саговорници деле зајед-

[14] http://en.wikipedia.org/wiki/Intercultural_communication#Communication_Accommodation_Theory

[15] http://www.acjournal.org/holdings/vol3/Iss1/reviews/holton.htm

[16] http://en.wikipedia.org/wiki/Identity_Management_Theory

нички културни идентитет. Аутори тврде да вештина у интерперсоналној комуникацији треба да садржи способност појединца да успешно преговара о обострано прихватљивом идентитету у интеракцији. Способност да се одржи углед у интеракцији је један од показатеља вештине у интерперсоналној комуникацији појединца. Купак и Имахори такође тврде да појединци често не знају много о културама других већ они управљају угледом у интеркултурним сусретима користећи стереотипе. Коришћење стереотипа је опасно јер се заснива на екстерно наметнутим идентитетима, што за резултат има напетост. По њима вештина у развоју интеркултурног односа пролази кроз три фазе: прва подразумева процес који се назива "траг и грешка" и укључује проналажење идентитета у којима саговорници имају неке сличности. Друга фаза обухвата сједињавање идентитета упркос чињеници да су њихови културни идентитети и даље дивергентни. Трећа фаза је поновно преговарање. Теорија менаџмент идентитета не може свуда да буде иста, али они тврде да интеркултурни партнери треба да виде културне разлике као "средства", а не као "баријере". Интеркултурни саговорници треба да признају да "менаџмент идентитета" и "менаџмент односа" подразумевају исти процес, да су они "две стране једног новчића."

3.4. Теорије које се заснивају на акултурацији и прилагођавању

- **Менаџмент анксиозности и несигурности**

Ефективна верзија МАН теорије је написана из перспективе појединаца који су у комуникацији са странцима. Подешена верзија теорије је написана из перспективе странаца који доспевају у додир са другим културама и комуницирају са домаћинима. Првобитна верзија ове теорије је теорија прилагођавања. Када странци дођу у додир са новом културом имају осећај несигурности који се тиче ставова, осећања, веровања, вредности и понашања домаћих становника. Странци морају да буду у стању да предвиде који од неколико образаца понашања ће користити домаћин. Када странци комуницирају са домаћинима они искушавају анксиозност. Искуство анксиозности странаца када комуницирају са домаћинима се заснива на негативним очекивањима и инкорпорира оно што се обично назива "културни шок". Ако је несигурност превелика странци не могу тачно да протумаче поруке домаћина или да направе прецизне прогнозе о понашању домаћина. Када је анксиозност превисока странци тумаче понашање домаћина користећи своје културне оквире као референтне. Начин на који странци обрађују информације ограничава њихову способност да предвиде понашање домаћина. Када је анксиозност прениска, странци

нису мотивисани да комуницирају са домаћинима. Управљање анксиозностима захтева да странци постану промишљени. Када странци савладају своје анксиозности морају да покушају да развију прецизна предвиђања и објашњења за понашање домаћина. Истраживања подржавају теоријски аргумент да су површински узроци прилагођавања повезани са прилагођавањем кроз анксиозност и несигурност.

- **Асимилација, застрањивање и отуђење**

Мекгвајер и Мекдермот (1988) тврде да асимилација и адаптација нису стални исходи процеса прилагођавања, већ привремени исходи процеса комуникације. Они тврде да су појединци постигли стање асимилације онда када су њихове перцепције попримиле појачање из комуникација других... Групе врше асимилацију када се појединац прилагоди очекиваним нормама. Аутори тврде да одговор домаћина на одступања имигранта из културне норме потиче из немарне комуникације. Немарна комуникација укључује негативне поруке или одсуство поруке. Један могући одговор на немарну комуникацију домаћина је да имигранти постану отуђени од културе домаћина чиме се осећају социјално изолованим. То међутим, не подразумева непријатељство, агресију или сукобе. Начин на који домаћин одговара имигрантима када се осећају отуђени утиче на то да ли ће имигранти да остану у отуђеном стању. Ако домаћин реагује тако да се отуђење ојача, имигранти ће вероватно настојати да се повуку из земље домаћина, да буду непријатељски расположени према култури домаћина или да одбију да користе језик домаћина. Мекгвајер и Мекермот закључују да ће промене у износу или врсти застрањивања или немарне комуникације гурнути човека у отуђења или асимилације.

3.5. Теорије вештине у интеркултурној комуникацији

Успешни пословни преговори између припадника различитих култура не зависе искључиво од општег познавања културе којој пословни партнер припада, већ и од тога колико су учесници пословних преговора компетентни да остваре интеркултурну комуникацију. Могуће је да појединац остварује успешну комуникацију са припадницима своје културе, али да уколико се нађе у интеракцији са неким ко је у културолошком смислу другачији то не буде случај.

Вештина у интеркултурној комуникацији представља способност остварења успешне комуникације са припадницима других култура што се манифестује кроз способност појединца да у интеракцији са припадницима других култура схвати њихов начин опажања, размишљања, осећања

и деловања, односно адаптирање вербалних и невербалних порука у културном контексту . У складу са оваквим одређењем појма вештина у интеркултурној комуникацији, сматра се да он укључује три компоненте: знање (укључује информације које су потребне како би се остварила ефикасна и одговарајућа интеракција), мотивација и позитиван став према припадницима друге културе и вештине (понашање које је потребно како би се остварила ефикасна и одговарајућа интеракција).[17]

Сам термин вештина у интеркултурној комуникацији настао је као резултат истраживања у области међуљудске комуникације. Према Спицбергу и Купаху вештина у комуникацији уопште наглашава две димензије: адекватност (објашњава како изаћи у сусрет друштвеним очекивањима и правилима) и ефикасност (постизање циљева).[18] Питање: како ефикасно упутити поруке онима који припадају другим културама, довело је до интензивнијег бављења проблематиком вештине у интеркултурној комуникацији. Међу ауторима који су дали значајан допринос овој области истиче се Гудикунст (Gudykunst) који се бавио питањем улога које опште димензије културе играју у процесу комуникације. У својој књизи *Bridging Differences: Effective Intergroup Communication* наводи да култура утиче на нашу комуникацију као што и комуникација утиче на нашу културу .

Вештина у интеркултурној комуникацији према наводима Џонас Стајера има своју статичку и динамичку димензију. Статичку димензију чини тзв. компетенције у садржају *(content-competencies)* која укључује познавање различитих аспеката друге и своје културе.[19] Ти аспекти су: познавање историје, језика, невербалног понашања, погледа на свет, скуп ствари које треба односно не треба радити, вредности, норме, навике, обичаје, табуе, симболе, шеме понашања, традицију, полне улоге и сл. Највећим делом познавање ових аспеката културе заснива се на приписивању позитивне или негативне вредности и емотивног односа према одређеним стереотипима. Овакво познавање културе је једнодимензионално и није довољно за остваривање потпуне вештине у интеркултурној комуникацији.

Израз процесне компетенције *(processual competencies)* односи се на динамичку димензију вештине у интеркултурној комуникацији.[20] Ова форма компетенција односи се на културолошке разлике, ситуационе околности и актере који у њима учествују. Често се назива и *know-how* аспектом вештине у интеркултурној комуникацији који укључује интраперсоналне и интерперсоналне компетенције. Интраперсоналне компетенције укључују когнитивне вештине, односно способност стављања себе у позицију

17 http://en.wikipedia.org/wiki/Intercultural_competence

18 www.sagepub.com/upm-data/14421_Chapter6.pdf

19 www.immi.se/intercultural/nr11/stier.pdf

20 www.immi.se/intercultural/nr11/stier.pdf

неког другог (промена перспективе) и посматрање себе са становишта окружења (саморефлексија), излажење на крај са проблемима који се могу јавити у интеркултурним сусретима, поседовање отвореног рецептивног ума и опажање културолошких специфичности без њиховог аутоматског и некритичког процењивања. Интраперсоналне вештине укључују разумевање зашто се одређена осећања јављају као и њихове импликације, излажење на крај са различитим осећањима као што су несигурност, фрустрације, бес, ксенофобија, етноцентризам, а која се најчешће јављају при сусрету са непознатим културним окружењем. Интерперсоналне компетенције односе се на вештине у интеракцији, односно на уочавање и тачно интерпретирање варијетета у невербалној комуникацији, суптилних сигнала и емотивних реакција, савладавање вербалног и невербалног језика, културолошких комуникационих кодова у одређеној ситуацији, као и утврђивање личног стила конверзације и адекватно одговарање на контекстуална значења.

Чиниоци вештине у интеркултурној комуникацији значајни за вођење пословних преговора су: одговарајуће понашање, ефикасност, смањење анксиозности, адаптација, углед, осећајност и емпатија, свесност и присутност, знање.[21]

- **Одговарајуће понашање**

Одговарајуће понашање представља способност комуникације на друштвено одговарајући начин који за циљ има да се не прекрше друштвена правила што би у противном за резултат могло да има увреду, претњу или да буде израз непристојности. Акценат је на различитим начинима и ограничењима који постоје у комуникацији која се одвија у оквиру одређеног контекста. Културолошке норме дефинишу који је начин понашања и комуникације прикладан. Симболи и значења су друштвено структурирани па самим тим и културолошки различити. При вођењу пословних преговора мора се обратити пажња на норме, правила, очекивања и видове у којима су они дефинисани од стране културе (регионалне, организационе, субкултуре), као и од саме личности која учествује у преговорима.

- **Ефикасност**

Ефикасност представља способност постизања циљева у процесу комуникације. Избор стратегије којом ће се постићи циљ представља кључ у интеркултурном окружењу. Различите културне групе поимају на различит начин шта чини ефикасну стратегију. Тако, на пример западне културе,

[21] www.sagepub.com/upm-data/14421_Chapter6.pdf

стављају акценат на време које је потребно како би се постигао договор, као значајан показатељ ефикасности, што у другим културама није случај.

Пример: Корпорација Шмит из Немачке жели да купи пластику од корпорације Паранхос из Бразила. Преговарач немачке корпорације сматра да је довољан рок од недељу дана да оде у Бразил и преговара са продавцем. Уколико у задатом временском периоду не постигне циљ, вратиће се у Немачку и преговарати са другим понуђачима. Преговарач бразилске корпорације сматра да је за ефикасно спровођење преговора потребан период од три месеца и то је уобичајен начин пословања. Циљеви бразилског преговарача су да успостави везу са немачким бизнисменом, проведе неко време у циљу бољег међусобног упознавања, упозна немачку компанију и покаже њеном представнику културне и историјске знаменитости Бразила. Циљ преговора у комуникацији ова два преговарача биће тешко постигнут због различите перцепције ефикасне употребе времена.

Оваква ситуација захтева разумевање вредности и начина пословања друге стране како би преговори били успешни.

- **Смањење анксиозности и несигурности**

Теорија о смањењу несигурности наглашава да ћемо вероватно осетити несигурност у комуникацији са другима, нарочито уколико не можемо да предвидимо или објаснимо њихово понашање. Оваква несигурност утиче на квалитет и квантитет комуникације. Оваква ситуација налази се и у области међународног пословања. Брзина глобалних пословних интеракција ставља преговараче у могућност да се нађу у непознатом окружењу са мало знања о пословном понашању других. Стога се анксиозност и несигурност најчешће јављају када се успостављају нови односи, али и када је преговарач свестан боље позиције друге стране. У овом контексту преговарач често постаје несигуран како да најефикасније комуницира. У сусрету са другим културама ово може довести до погрешног тумачења па чак и до понашања које се од друге стране може схватити као увредљиво што за резултат може имати неуспешност преговора.

- **Адаптација**

Адаптација представља процес прилагођавања на нову ситуацију или окружење. Културна адаптација дешава се када појединац прихвата обичаје и схватање света друге културе, односно када морамо да се понашамо и размишљамо ван нашег културног контекста. Неки аутори наводе да стављањем себе у позицију друге особе можемо да конструишемо идентитет са њихове тачке гледишта. Стварање новог идентитета је кључни корак у процесу даље

интеграције. Кретања на глобалном тржишту изискују развој дугорочних веза и партнерстава. Овакав ток догађаја временом може довести до такозваног ефекта стварања треће културе тј. пословни сарадници интегришу своје културне идентитете. Како пословни свет постаје софистицираније, може се очекивати стварање геоцентричног идентитета.

- **Углед**

Гофман дефинише углед као жељу да се остави позитиван друштвени утисак. У различитим културама постоје различити ставови шта углед садржи. У свакој култури углед се сматра важним фактором у комуникацији са другима. Постоје три начина на који се углед разматра: брига о свом угледу, брига о туђем и брига о заједничком угледу. У САД-у карактеристично је да се у комуникацији брине о свом угледу док су у Јапану и Мексику битна друга два начина.

У културама у којима је изражен индивидуализам присутније је истицање сопственог угледа, користе се доминантније и директније стратегије које могу имати последице на углед, улажење у компетитивније типове конфликта, упада се у конфликт заснован на емоцијама и агресивности.

У културама у којима је изражен колективизам више се брине о угледу других и заједничком угледу, тежи се ка избегавању конфликта.

- **Осетљивост и емпатија**

Бенет и Бенет сматрају да што је перцепција културних разлика софистицираније и детаљнија, то је интеркултурна компетентност већа. На тај начин развија се осетљивост у перцепцији других култура и за резултат има промене у понашању. Ово доводи до стварања нове когнитивне структуре која може довести до промене идентитета. Међутим, за разумевање друге културе није довољно само познавање на когнитивном нивоу већ морамо и развити осећања за друге културе у виду емпатије према начину на који живе њени припадници. На тај начин се елиминише могућност појаве културног шока.

Пример: Госпођа Рудолф из Енглеске преговара са господином Јаланом из Зимбабвеа о копању дијаманата. По доласку у село приметила је да су сваки дан у подне сви престајали са послом и одлазили ван села. Питала је да ли је у питању неки ритуал. Господин Јалан јој је објаснио да су отишли да сахране своје мртве јер велики број људи умире од болести и глади. Оно што је њен саговорник схватао као свакодневну рутину госпођа Рудолф је доживела као велику трагедију. Иако је доживела културни шок ово искуство ју је учинило вештијом у комуникацији због веће свести о ситуацији.

- **Свесност и присутност**

Свесност представља кључни фактор у развоју вештине у интеркултурној комуникацији. Подразумева способност развоја нових категорија, отвореност према новим информацијама и сазнање о постојању другачијих перспектива. Врло битан је одабир језика у комуникацији који одговара култури којој саговорник припада и праћење вербалних и невербалних знакова саговорника са становишта културе којој он припада.

- **Знање**

Знање о култури друге особе укључује познавање религије, обичаја, вредности, језика и сл. и критично је важна компонента компетентности у интеркултурној комуникацији. Појединац ће имати предност у овој области уколико зна које стратегије комуникације ће довести до циља, у којој мери су неке поруке одговарајуће у одређеном контексту, које последице се могу догодити уколико одступимо од правила, како формулисати значајне поруке са становишта друге културе.

Вештина у интеркултурној комуникацији заснива се на умећу комуникације, култури порекла, значају преговора, познавању других култура у пословној сфери, као и на мотивацији и преговарачким вештинама. Најквалитетнији преговарачи ће део знања о другим културама прихватити као део свог идентитета.

3.6. Остале теорије интеркултурне комуникације

- **Значење значења:** до неспоразума долази када људи претпостављају да је говор у директној вези са саговорником. Заједничка прошлост саговорника умањује могућност конфликта, а у недостатку заједничких искустава прибегава се језичким основама као што су: разговор на енглеском језику, коришћење дефиниција, метафора итд. То се ради у циљу бољег разумевања, јер различита искуства дају и различита значења истим речима и интерпретирају се на други начин. Зато комуникацију треба поједноставити јер се на тај начин избегава потенцијални конфликт.

- **Теорија одржавања угледа:** припадници напреднијих културних групација брину о имиџу свог колектива и заједништву, па конфликте са другим особама решавају избегавањем сукоба, предусретљивошћу и компромисом. Насупрот њима, припадници неразвијенијих култура, где је више изражен индивидуализам и самосталност чланова, конфликте решавају доминацијом или решавањем конкретног проблема.

- **Теорија страности:** полази од становишта да је најмање једна особа у интеркултурном сусрету странац. Странци су веома свесни културних разлика и прецењују утицај културног идентитета на понашање људи када су у другом друштву, а занемарују међусобне разлике.

- **Феминистичка теорија:** вреднује комуникацију на основу препознавања женских саговорника и поставља оквире у вербалној комуникацији који ће представљати слободу жене. Ова теорија подразумева елиминацију мушке идеологије, јер жене имају сопствена искуства која изражавају својом реториком, па им са становишта реторике мушкарци не могу ни судити.

- **Дијалектика пола:** мушко-женски разговори представљају интеркултурну комуникацију. Мушки и женски начин конверзације боље је посматрати као два различита културна дијалекта него као подређеност или надређеност у говору. Мушки начин говора указује на статус и самосталност. Женски начин говора је говор подршке који тежи повезаности са људима.

- **Критичка теорија културе:** масовни медији намећу доминирајуће идеологије остатку друштва, а значење које се на тај начин приписује речима и сликама служи владајућој елити за манипулацију. Ова теорија је изузетно важна јер указује на утицај који медији имају на друштво, односно како контролишу нашу перцепцију.

4. Закључак

Одређени елементи комуникације дефинисани су културом у којој се појединац формирао. Стога, разлике у културама уједно подразумевају постојање разлика у шаблонима комуникације које користимо, што представља основ свих проблема који се могу јавити у процесу интеркултурне комуникације. Питања како превазићи и савладати проблеме који могу настати у овом процесу односно, како остварити успешну интеркултурну комуникацију постала су предмет интересовања, како многих теоретичара из области различитих друштвених наука, тако и пословних људи који се у процесу реализације својих циљева сусрећу са пословним партнерима различитог културног миљеа.

Постоји више од двадесет различитих теоријских поставки које се баве социолошким, психолошким, лингвистичким и другим аспектима интеркултурне комуникације. Поједине од њих посебан акценат стављају на област вештине реализације успешне интеркултурне комуникације која разматра начин на који је потребно извршити адаптацију својих комуни-

кационих шаблона како би комуникација била успешна, као и који су то чиниоци интеркултурне комуникације на које треба у том процесу обратити пажњу.

Средина, односно друштво које нас окружује, диктира форме комуникације које користимо. Ако ступамо у интеркултурни контакт и свесни смо разлика култура и сами подсвесно прилагођавамо комуникацију. Ако томе приступимо аналитички и уз све ове теорије направимо прави избор – могућности неразумевања сводимо на минимум и тиме је успех већи, ако не и загарантован. Интеркултурна комуникација је дисциплина интеркултурног менаџмента која је унапредила нешто што се већ јавило као потреба и инстинкт, а овладати њом као вештином је постало известан императив у пословној комуникацији.

Основе успешне пословне сарадње и интеркултурне комуникације на међународној сцени чине управо разумевање и прихватање различитости. Неспремност да се послује са пословним партнерима који функционишу у складу са одредбама сопствене пословне културе, па као одраз тога имају другачија правила вођења послова, осуђено је на неуспех. Спремност да се прихвате и разумеју разлике, ствара веће шансе за успех. Разумевање појма интеркултуре и прихватање концепта интеркултурне комуникације, применом вештина интеркултурног менаџмента може нам тај успех омогућити.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Deresky, H. (2003), *International Management, Managing Across Borders and Cultures*, Prentice Hall, Upper Saddle River, New Jersey

[2] Gudykunst William B.: *A model of Uncertainty Reduction in Intercultural Encounters*, Journal of Language and Social Psychology, link: http://www.uky.edu/~drlane/capstone/intercultural/anxiety.html

[3] Gudykunst William B.: *Intercultural communication*, link: http://www.toodoc.com/gudykunst-ppt.html

[4] Hofstede, G. (1980), *Cultures Consequences, International Differences in Work-Related Values*, Sage Publications

[5] Hofstede, G. (1991), *Cultures and Organizations. Software of the mind*, McGraw-Hill Book Company, London

[6] Хофстеде, Г. (2001), *Глобализација и национална култура земаља у транзицији*, Пословна политика, Економски факултет, Београд

[7] Јовановић, М. (2004), *Интеркултурни менаџмент*, Мегатренд универзитет примењених наука, Београд

[8] Јовановић-Божинов, М. - Ланговић Милићевић, А. (2006), *Интеркултурни изазови глобализације*, Мегатренд универзитет, Београд

[9] Јурчић, А. (2008), *" Евро-азијски менаџмент у условима глобализације; интеркултурни аспекти"*, магистарска теза, Мегатренд универзитет, Београд

[10] Јурчић, А., Бабић, Б., Закић, К (2008), *"Улога интеркултурног менаџмента у стратегији развоја економских односа Србије са Азијом"*, Шести међународни научни скуп Мегатренд универзитета, Зборник радова Развојне стратегије предузећа и привреде, Београд

[11] Kim, Y.Y. (2001), *Becoming intercultural: An integrative theory of communication and cross-cultural adaptation*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications

[12] Trompenaars, F. (1993), *Riding the Waves of Culture: Understanding Cultural Diversity in Business*, Nicholas Brealey Publishing Ltd, London

Ana Jurčić, MA[22]
Faculty for International Economics, Megatrend University
Nikolina Vrcelj[23]
Graduate School of Business Studies, Megatrend University

THE IMPORTANCE OF INTERCULTURAL COMMUNICATION FOR MANAGING DIVERSITY EFFECTIVELY

Abstract: *Intercultural communication is becoming one of the imperatives of successfully conducting business on the global market and one of the responses to the demands of globalization. Understanding and knowledge of intercultural communication enables smooth collaboration, eliminates boundaries, builds trust and strengthens relationships, opens doors to new opportunities and provides tangible results in the world of business success.*

For all these reasons, this paper explains the various principles, models and theories of intercultural communication with the ultimate aim to minimize the possibilities of cultural misunderstanding.

Key words: *CULTURE, INTERCULTURE, INTERCULTURAL COMMUNICATION, MANAGEMENT*

[22] The paper is a part of a research within a project, financed by the Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia: "*National strategy for inflow of the foreign capital so as to reintegrate Serbia into the world's economic flows*", grant number: 179032

[23] The paper is a part of a research within projects, financed by the Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia:

1. "*National strategy for inflow of the foreign capital so as to reintegrate Serbia into the world's economic flows*", grant number: 179032;

2. "*Improvement of public policies in Serbia in order to improve citizens' social security and sustainable economic growth"*, grant number: III47004

Проф. др Миљојко Базић,
Мегатренд универзитет, Београд
Проф. др Весна Милановић,
Мегатренд универзитет, Београд
Александар Базић, мастер
докторант на Факултету за пословне студије, Београд

МОДЕЛИ УСПОСТАВЉАЊА ОДНОСА ИЗМЕЂУ ОРГАНИЗАЦИЈЕ И МЕДИЈА

Резиме: *Већина како пословних, тако и обичних људи о збивањима у ближем и даљем окружењу најчешће се информише путем медија. Зато смо често у прилици да чујемо изјаву попут: Ако су то објавили медији, мора да је то истина. То значи да догађај који нису објавили медији, као да се није ни десио.*

У односима с медијима од организације се очекује транспарентност и јавност рада. Организација у комуникацији с медијима мора да се прилагоди, с једне стране, својим интересима и потребама, а с друге стране, интересима и потребама медија. То указује да су односи с јавношћу једне организације и медији међусобно зависни.

Организација користи медије као основно средство за пренос порука које су упућене циљној јавности. Зато је за организацију веома важно да односе са медијима, развија на основама обостраног поверења и разумевања, уз професионалну одговорност у процесу саопштавања, преношења или коришћења информација.

Успех организације у многоме ће зависити од тога да ли руководство организације зна зашто и како су медији за њих важни, шта медији од њих могу да очекују и шта организација може да очекују од медија. Због тога је у интересу и организације и медија да се успостави њихова међусобна сарадња, на основама обостраног поверења и разумевања, како би јавност била правовремено и објективно информисана и како би то информисање имало позитивног ефекта на изградњу препознатљивог имица организације у јавности.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *МЕДИЈИ, ОРГАНИЗАЦИЈА, ЈАВНОСТ, НОВИНАРИ, УПРАВЉАЊЕ.*

Увод

Живимо у свету који захтева што боље и потпуније информисање човека о свему што се збива у његовом ужем или ширем окружењу. У том свету савремени начин пословања руши многе старе начине и уводи нове. Једна од новина јесу и односи с јавношћу. Данас је просто незамисливо да једна успешна компанија послује, а да у свом саставу нема сегмент за односе с јавношћу, а у оквиру њега односе с медијима.

Пошто је један од задатака односа с медијима да доприноси изградњи поверења у организацију, то се најбоље може постићи правовременим, објективним и истинитим информисањем јавности. У комуникацији с медијима врло је битно придржавати се основних етничких вредности. Те вредности служе као морални стожер у обавештавању јавности о најважнијим догађајима која су везана за организацију.

Да ли ће односи с медијима, као део односа с јавношћу бити успешни или неуспешни, у многоме зависи од позиције односа с јавношћу у организацији. Тамо где се на односе с јавношћу гледа као на део управљачког тима у организацији, тамо је и претпоставка да ће односи с медијима остварити своју мисију и допринети изградњи поверења и разумевања између организације и њене циљне јавности, и супротно.

Управљање односима с медијима саставни је део целокупног система управљања односима с јавношћу. Управљање односима с јавношћу, је пак део целокупног система управљања организацијом у целини. Зато управљање односа с медијима, треба посматрати паралелно и усклађено са другим управљачким процесима у организацији.

Да би једна организација правилно управљала односима с медијима она то управљање мора да прилагоди својим интересима с једне стране и интересима медија и циљне јавности, са друге стране. Да би их прилагодила, мора да спозна своје потребе и потребе медија и циљне јавности.

То значи да управљање односима с медијима мора да почива на разумевању како унутрашњих, тако и спољних сегмената који утичу на организацију и њену циљну јавност. Због тога је у интересу и организације и медија, да се успостави њихова међусобна сарадња, на основама обостраног поверења и разумевања, како би јавност била правовремено и објективно информисана.

Да би управљање односима с медијима било функционално, одговорни људи у организацији морају да буду информисани о свим битним питањима за организацију и да буду увек спремни за сваку врсту јавног наступа.

Посебно је битно управљање односима с медијима у кризним ситуацијама. Пошто кризе наступају ненајављено и често пута са великим

последицама, организација да би ублажила те последице и што лакше превродила кризу, мора унапред да има припремљен кризни план комуницирања с јавношћу, а у оквиру њега план управљања односима с медијима у кризним ситуацијама.

Управљање односима с медијима

Као и сваки процес, тако и процес односа организације с медијима захтева да се он одвија по унапред планираним поступцима. Планирање је битно да би се лакше успостављала и реализовала квалитетна комуникација с медијима, која треба да допринесе поверењу и разумевању између организације и медија. „**Односи с медијима представљају скуп активности у оквиру односа с јавношћу, којима се плански, огранизовано и континуирано успостављају и одржавају узајамно корисни односи између организације и представника различитих медија.”**

У стратешком планирању и управљану односа с јавношћу, где односи с медијима чине део тог плана и управљања, морају се познавати многи чиниоци који се тичу:

- саме организације,
- њене делатности,
- конкуренције и
- окружења.

Зато управљање односима с медијима у великој мери зависи од:

- величине организације,
- организационе структуре,
- делатности којом се бави организација,
- географске позиције организације,
- ставова и мишљења који доминирају у окружењу о организацији,
- културе и етичких норми које карактеришу окружење организације и
- културе и етичких норми које карактеришу организацију.

Управљање односима с медијима треба да омогући да организација код своје циљне јавности изгради, а потом одржава свој препознатљиви идентитет. „У свом раду креатори и реализатори односа с медијима морају да поштују сва нормативна акта која се односе на медије. Са друге стране, обавеза је медија да тачно, објективно, потпуно и благовремено известе о догађајима који су од интереса за јавност, поштујући право јавности да сазна истину држећи се основних стандарда новинарске професије“.

Управљање односима с медијима подразумева да организација:

- има план односа с медијима за рад у нормалним околностима;
- има план односа с медијима за рад у ванредним околностима или за време кризе;
- благовремено, објективно и истинито информише јавност у нормалним и ванредним околностима;
- својим односом према медијима оставља утисак у јавности да је одговорна за све своје поступке;
- обелодањује све информације неопходне за слободан избор њених производа или услига на тржишту;
- новинарима не даје мито за објављивање одређених информација које су од користи за јавност или прикривање одређених информација које су од штете за јавност;
- избегава поступке или околности које могу да доведу у питање њено добро пословно понашање и
- избегава поступке или околности које могу да доведу у питање њене добре односе с медијима.

За управљање односима с медијима врло је битно да се разуме природа медија и новинарске професије. „Та природа подразумева да медији организацију представљају како ужој тако и широј јавности. Због тога руководство великих компанија дан започиње управо прегледом дневних новости, а наставља проучавањем евентуалних медијских прилога о њиховој организацији".

У односу организације с медијима, медији односно новинари, морају да се посматрају као неко ко је одговоран својим читаоцима, слушаоцима или гледаоцима. С друге стране, у односу према организацији, медији, односно новинари, морају да негују културу и етику јавног комуницирања.

Удружење новинара Србије УНС и Независно удружење новинара Србије НУНС усвојили су и донели Кодекс новинара Србије, који служи, како се у преамбули Кодекса наводи, као етички стандард професионалног понашања новинара. Обавеза и дужност новинара је да поштују професионалне и етичке принципе садржане у Кодексу и да се супротставе притисцима да те принципе прекрше.

Да би се боље разумео однос новинара према организацији, навешћемо неке ода принципа који су садржани **у Кодексу новинара Србије**:

- Обавеза је новинара да тачно, објективно, потпуно и благовремено извести о догађајима од интереса за јавност, поштујући право јавности да сазна истину држећи се основних стандарда новинарске професије;

- Новинар је дужан да назначи извор информације коју преноси. Уколико извор не жели да буде откривен, новинари и уредници поступају са дужном професионалном пажњом и својим професионалним ауторитетом стају иза информације и одговарају за њену тачност;
- Са новинарством је неспојиво објављивање неоснованих оптужби, клевета, гласина, као и измишљених писама или писама чији аутор није познат или његов идентитет није проверљив;
- Са новинарством је неспојиво примање мита за објављивање, прикривање или спречавање прикупљања и објављивања информација. Новинар не сме одлагати објављивање битних информација, осим због неопходне провере тачности;
- Новинар негује културу и етику јавне речи, поштује право на одговор, извињење и исправку и дужан је да благовремено објави одговарајућу исправку;
- Новинар се у прикупљању информација не сме служити изнудом, претњом и прогањањем извора информација;
- Новинар је дужан да се представи извору информација и да наведе медиј за који у том тренутку ради;
- Новинар поштује приватност, достојанство и интегритет људи о којима пише. Право на приватност је сужено када је реч о јавним личностима, а посебно носиоцима јавних функција;
- Свако ко сматра да је новинар повредио неку од одредби Кодекса, може се обратити Суду части и Савету за медије.

За организацију, односно за запослене у односима с јавношћу, врло је битно да знају своја права и обавезе, али и права и обавезе новинара и медија који су уређени кодексом. Зато је потребно да и организација има свој кодекс односа с јавношћу у оквиру којег ће бити регулисани и односи с медијима, односно новинарима. Постојање кодекса у организацији засигурно ће допринети успостављању бољих и успешнијих односа с медијима.

Модели успостављања односа с медијима

У успостављању односа с медијима сусрећу се три модела и то:

- **дефанзивни или реактивни модел**
- **стратешки или проактивни модел и**
- **кризни модел**

Дефанзивни или реактивни модел односа с медијима

Да ли ће и какве односе с медијима успоставити једна организација зависи од много фактора, али два су доминантна. Први се односи на разумевање савременог начина пословања и у склопу тога свих чинилаца који утичу на пословање. Други се односи на разумевање суштине и значаја медија за пословање организације. „И један и други фактор указују на то да ако организација хоће успешно да послује она треба да буде отворена за нове идеје и нове приступе. Један од нових приступа у савременом пословању подразумева да организација треба да буде отворена за сарадњу са новинарима и медијима".

Новинарска професија подразумева да новинар мора да буде и истраживач и критичар друштвених збивања. „Новинар информише јавност о томе шта се у друштву дешава, шта је интересантно, или шта би могло да се деси. Организације као део друштва су због тога стално у зони новинарског интересовања".

На тој релацији организација– новинар однос се успоставља на два начина. Први подразумева да је иницијатор тих односа организација. Други подразумева да је иницијатор новинар, или новинари. Када је организација иницијатор то значи да су ти односи офанзивни. Када је новинар иницијатор то значи да је активност организације дефанзивна или реактивна. Сама реч реактиван упућује на то да се реагује на нешто што је већ учињено. Реактивни однос значи да организација реагује на неке поступке којесу новинари иницирали. Због тога дефанзивни модел односа с медијима подразумева да у односима организације и медија, медији су ти који имају иницијативу, односно новинари су ти који покрећу акцију.

Зато новинари често пута сами траже да пишу о организацији, или траже од организације да им да одговоре на питања поводом неке информације или догађаја који су од великог интереса за јавност. На иницијативу од стране новинара, често пута, организације избегавају контакт с новинарима или не желе да дају одговоре на њихова питања. Такав однос према новинарима наводи на претпоставку да се нешто крије и од новинара и од јавности, или је у питању бахатост и некултура.

Без обзира шта је у питању то изузетно негативно утиче на изградњу узајамног разумевања и поштовања између организације и медија. У савременом свету пословања скривање или бежање од новинара указује на претпоставку да се у организацији много тога лоше или незаконито ради. Та претпоставка је још већи мотив и покретач за новинара да допре до унутрашњости организације и информише јавност шта се у њој стварно дешава.

У нормалним околностима рада и пословања организације, задатак оног ко је задужен за комуникацију са новинарима није да бежи или да се крије од новинара, већ да са њима редовно и отворено комуницира. Представници организације за сарадњу с медијима, као посредници између организације и медија, треба да поспешују, а не да коче или заустављају проток информација између организације и медија. Ако коче или заустављају онда они раде на штету своје организације.

Суштина дефанизивних односа с медијима треба да почива на томе да на новинаре не треба гледати као на непријатеље, већ треба схватити да је њихова природа посла трагање за информацијама које пласирају јавности ради њене благовремене информисаности. „Нешто напреднији облик реактивне медијске стратегије представља поштовање свих принципа комуникације са медијима и професионалност у њиховом спровођењу, али само када новинари покажу интересовање или иницијативу да објаве нешто из домена рада организације." Пословна пракса односа с медијима у Србији у највећем броју указује да организације најчешће примењују дефанзивни или реактивни модел.

Стратешки модел односа с медијима

Док дефанзивни однос с медијима почива на новинарској иницијативи, стратешки се темељи на иницијативи организације. **Овај модел подразумева да организација има унапред припремљен план комуницирања с јавношћу, а у склопу тога и план рада с медијима као дела циљне јавности**. Стратешки модел подразумева и да организација на односе с медији гледа као на део управљања организацијом како би се створила и одржала што повољнија слика код циљне јавности о организацији и изградило узајамно разумевање и уважавање између организације, медија и сваке друге циљне јавности.

Овај модел, осим што се темељи на иницијативи организације у комуникацији с медијима, темељи се и на правовременом и професионалном реаговању на захтеве, потребе или питања која су иницирана од стране новинара. Организавија на односе с медијима гледа као на један узајамно користан однос и за медије и за организацију.

Стратешки модел односа с медијима почива на следећим принципима:

- информисаност,
- поузданост,
- стручност,
- одговорност,
- доступност,
- култура понашања и комуницирања итд.

Информисаност подразумева да особа која је задужена за односе с медијима у потпуности влада свим информацијама које се односе на рад и пословање организације. Особа је информисана ако влада информацијама које се односе на интерну и екстерну јавност организације, а које могу да буду предмет интересовања новинара.

У комуникацији с медијима **поузданост** извора информација које се тичу организације је од одлучујуће важности за успостављање узајамно добрих односа између новинара и организације. Било који покушај изношења нетачних информација, или прекривање истине допринеће нарушавању кредибилитета особи која је задужена за рад са медијима. Особи нарушеног кредибилитета новинари не верују. Када изгубе поверење новинари ће се потрудити да пронађу неки други извор информација у организацији. То постаје отежавајућа околност за организацију, јер неће моћи да контолише садржај и квалитет информације. Зато свест о очувању поузданог извора информација мора стално да буде присутна код особе задужене за рад с медијима. У супротном свака лаж или манипулација може вишеструко негативно да се врати организацији.

„Истинска, отворена и поуздана комуникација с медијима подразумева да особу задужену за сарадњу с медијима краси **стручност**. Стучна и уз то информисана и поуздана особа улива поверење новинара. Таква особа, тешко ће себи дозволити могућност да буде неодговорна према медијима, или према својој организацији".

Особа задужена за рад са медијима мора да буде свесна своје **одговорности** приликом пласирања информација новинарима. Одговорност мора да буде вишеструка и то према јавности, организацији и самој себи. Одговорност подразумева и свест о томе колико једна лажна или сакривена информација може да угрози организацију и друштво у целини. Посебно мора да постоји свест о скривању или прећуткивању информација које се односе на здравље и безбедност људи.

Односи с медијима подразумевају да особа која је задужена за рад са медијима буде **доступна** за сарадњу с новинарима. Доступност не значи бити будан 24 сата и чекати позив новинара, већ да новинари у нормалним околностима могу да добију информације од особе задужене за рад с медијима. И новинари знају да не могу и да нема потребе да очекују да нека особа буде доступна 24 сата, посебно када нема дешавања која би била интересантна за медије и за јавност. Стална доступност се подразумева када је организацију затекао неки ванредни догађај.

„За успешне односе организације с медијима врло је битна **култура понашања и комуницирања**. Организацији којој је стало да њени запослени у раду показују висок ниво културе понашања и комуницирања, засигурно јој је стало и за високим нивоом културе понашања и комуници-

рања са медијима". У грађењу односа узајамног поштовања и разумевања с новинарима и уредницима, култура понашања и комуницирања особе задужене за рад са медијима у томе ће много помоћи. Култура понашања и комуницирања мора стално да буде присутна јер реализација стратешких односа с медијима у интересу је пре свега организације па тек новинара и медија. Њих иницира организација и обраћа се новинарима и медијима. „Зато организација нема никакав основ или потребу да се у том иницирању користи недозвољеним или некултурним средствима".

Ако организација има лоше односе с медијима, тиме себи ускраћује могућност да њена саопштења за јавност или конференције за штампу медији прате и бесплатно објављују. У таквој ситуацији могућност медијског појављивања организације биће могућа једино путем плаћања закупа у медијском простору, што је веома скупо за организацију.

Кризни модел односа с медијима

Овај модел подразумева да организација има унапред припремљен план комуницирања с јавношћу у времену кризе или ванредних догађаја, а у склопу тога и план односа с медијима као дела циљне јавности. План за време кризе или ванредних догађаја се прави све у циљу да организацију криза што мање изненади, у случају да је погоди, да организација што брже и што успешније преброди кризу.

Многи су склони да кажу да организација своју функционалност најбоље исказује у времену кризе па је због тога врло важно сазнати или увидети како организација преживљава кризу и како успоставља кризну комуникацију с новинарима. „Појам кризних односа с медијима, као и управљање у кризним ситуацијама уопште, прилично је широк и обухвата поступање у случају несреће које угрожавају живот или здравље запослених и других стејкхолдера, или изазивају материјалне штете и друге проблеме иако директно не угрожавају опстанак организације. Ипак, такви догађаји свакако утичу на њен идентитет и имиџ у медијима".

Да ли организација ради озбиљно и успешно може се видети и по томе какав однос има према кризи. Неуспешне организације тако раде и понашају се као да криза њих никада неће или не може да погоди. Оне не размишљају о кризи и не припремају се за њу. Мисле да ће криза погодити све друге само ће њих заобићи.

Организације које нису спремне да се суоче са кризом или се не спремају за рад у времену кризе знају да буду опасне по окружење. Истраживања кажу да постоје организације у којима се често дешавају сличне кризе или ванредни догађаји у континуитету. „То значи да те организације имају

неозбиљан и непрофесионалан приступ пословању. У такве организације ни медији ни остала јавност немају поверење".

Задатак запослених у односима с медијима је управо тај да предочи руководству и скрене му пажњу на могуће последице неприпремљености или лоше припремљености за рад на пољу односа с медијима у кризним ситуацијама.

Успешне организације раде и понашају се супротно. Оне верују да криза или ванредни догађај долазе ненајављено и да могу погодити сваку организацију само је питање времена и начина. Зато се за кризу припремају на свим пољима рада и пословања организације. Између осталог, припремају се и за кризно комуницирање с медијима.

Кризни односи с медијима обухватају:

- предкризно или превентивно деловање,
- кризно или актуелно деловање и
- послекризно или рехабилитационо деловање.

Предкризно или превентивно деловање, у многоме, опредељује начин како ће се успоставити комуникација с медијима за време кризе и како ће криза утицати с једне стране на пословање организације и са друге стране на њен имиц у медијима. Врло је важно да у нормалним или предкризним условима организација успоставља узајамно добре односе с медијима. Ако су медији редовно и објективно информисани о организацији, били у прилици и сами да се увере у истинитост многих информација добијених из организације, они ће изградити поверење у организацију. Преко медија поверење ће изградити и друге циљне јавности организације.

Поверење медија и јавности које је пре кризе стечено о организацији, за време кризе биће једно од основних средстава подршке организацији да што лакше и брже преброди кризу, или ванредни догађај. Ако организација пре избијања кризе није стекла поверење медија, биће јој много теже да то уради за време кризе.

Односи с медијима за време кризе ће се најбоље успостављати ако се ради по напред сачињеном плану за кризне односе с медијима. Кризно медијско планирање најчешће почива на питањима:

- Које би то могле бити кризне ситуације у којима се може организација наћи?
- Ко ће управљати кризним односима с медијима?
- Ко ће бити члан тима за кризне односе с медијима?
- Где ће и у којим просторијама радити тим за кризне односе с медијима?
- Како ће се проверавати тачност информација које ће се прослеђивати новинарима?

- С којом групом новинара и медија ће се комуницирати за време кризе?
- Каква техничка подршка је потребна за остваривање кризне комуникације с медијима?
- Ко ће наступати у име организације пред медијима и да ли је за то оспособљен?

За **време кризне ситуације** посебно треба водити рачуна о онима који су директно погођени кризом, као и о њиховој родбини. По избијању кризе одмах треба јавност обавестити о томе и саопштити оне информације о кризи које су сигурне и поуздане. На тај начин ће се смањити могућност или простор за појаву или смишљено пласирање било каквих дезинформација. Обраћање јавности путем медија има за циљ да колико је то могуће у тим околностима умири јавност и умањи страх и стрепњу од неизвесности коју са собом криза носи код свих оних који су на било који начин погођени кризом. Информисање јавности треба даље наставити по пристизању нових информација. И даље треба саопштавати само проверене и поуздане информације. Свако прикривање информација, или пласирање лажних информација од стране организације, на ток кризе и период после кризе, може да има несагледиве негативне последице.

Колико је криза погодила организацију не може се сазнати одмах након престанка кризе. Потпуна слика може се добити тек након неколико месеци или годину дана. **Послекризни рад** и пословање организације треба да се одвија у три правца.

Прво треба помоћи онима које је криза највише и директно погодила. Улога медија у овом процесу између осталог је и да мобилише јавност на помоћ и солидарност са свима онима које је криза на било који начин погодила. Отклањање последица кризе такође је временски дуг процес.

Други правац треба да иде ка успостављању нормалних токова функционисања организације, како би организација наставила рад у што је више могуће нормалним околностима. У томе медији могу да имају великог значаја за организацију. Њихова улога би се огледала у обезбеђивању медијског простора за пласирање оних информација које указују да је рад у организацији могуће наставити по преткризном моделу.

Трећи правац треба да води ка отклањању потенцијалних узрока који могу поново да проузрокују кризу. Задатак медија у овој фази је да покаже да организација не бежи од одговорности и да је спремна да да одговор на сва питања која се тичу узрока и тока кризе.

Закључак

Како ће једна организација да послује у савременим условима пословања у многоме зависи од њених односа са циљном јавношћу. Једна од доминантних циљних јавношћу на коју свака организација мора да обрати изузетну пажњу јесу медији. Ако се под односима с медијима подразумева скуп активности у оквиру односа с јавношћу, којима се плански, огранизовано и континуирано успостављају и одржавају узајамно корисни односи између организације и имедија, ода се уочава да је то један изузетно одговоран и професионалан приступ који не трпи импровизације, незнање или манипулације.

Како ће једна организација да комуницира с медијима то је условљено великим бројем фактора од којих су доминантни: величина организације, делатност којом се бави организација, географске позиције организације, ставова и мишљења који доминирају у окружењу о организацији, културе и етичких норми које карактеришу окружење организације и саму организацију.

Запослени у организацији који су задужени за односе с медијима да би ти односи били обострано корисни и продуктивни морају да воде рачуна с једне стране о природи и потребама своје организације и с друге стране о природи медија и новинарске професије.

У данашњој пракси у комуникацији организације с медијима најчешће се могу срести три модела и то: дефанзивни или реактивни модел, стратешки или проактивни модел и кризни модел. Који ће модел да употреби организација у успостављању односа с медијима најчешће зависи од разумевања савременог начина пословања и у склопу тога свих чинилаца који утичу на пословање организације, као и од разумевање суштине и значаја медија за пословање организације.

Зато имамо ситуацију да се на релацији организација– новинар односи успостављају на два начина. Један подразумева да је иницијатор тих односа организација, други подразумева да је иницијатор новинар. За ефикасно функционисање организације и изградњи њеног препознатљивог имиџа у јавности логично је да иницијатор тих односа буде организација или да буду равноправни иницијатори.

Дефанзивни однос с медијима почива на новинарској иницијативи, стратешки и кризни се темеље на иницијативи организације. Стратешки и кризни модел подразумевају да организација има унапред припремљен план комуницирања с јавношћу, а у склопу тога и план рада с медијима као дела циљне јавности. Ова два модела подразумевају да организација на односе с медији гледа као на део управљања организацијом како би се створила и одржала што повољнија слика код циљне јавности о организацији и изградило узајамно разумевање и уважавање између организације и медија

За организацију је посебно важно да има унапред припремљен врло јасан план комуницирања у времену кризе или ванредних догађаја. Из тога да ли организација има или не план односа с медијима у кризној ситуацији, може се и предвидети њен однос према кризи. Оне организације које немају тај план оне тако раде и понашају се као да криза њих никада неће или не може да погоди. Такве организације верују да ће криза погодити све друге само ће њих заобићи.

Док с друге стране одговорне организације и пред собом и пред својом јавношћу раде супротно. Оне се за кризу припремају на свим пољима рада и пословања, па и на пољу комуницирања с јавношћу, односно медија. У кризне односе или комуникацију с медијима спадају: предкризно, кризно и послекризно или рехабилитационо деловање. То значи да је кризно комуницирање и успостављање односа с медијима један дуг процес који траје све док се последице кризе не санирају, или сведу на минимум.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Филиповић Винка, Костић Станковић Милица, ***Односи с јавношћу***, Београд, 2008.

[2] Базић Миљојко, Базић Александар, ***Савремени односи с јавношћу***, треће издање, Београд, 2011.

[3] Група аутора, ***Односи с медијима***, Медија центар и Пристоп, Београд, 2004.

[4] Вилкос Д. Л., Камерон Г. Т., Олт Ф. Х. и. Ејџи В. К, ***Односи с јавношћу***, Загреб, 2006.

[5] Скот М. Катлип, Ален Х. Сентер, Глен М. Брум, ***Успешни односи с јавношћу***, Службени гласник, Београд, 2006.

[6] Дај Луис Алвин***, Етика у медијима***, Медија центар, Београд, 2004.

[7] Базић Миљојко, ***Пословна комуникација – савремени пут до успеха***, Мегатренд универзитет, Београд, 2009.

[8] Група аутора, ***Односи с јавношћу: стратегије и тактике***, Економски факултет, Београд, 2008.

[9] Група аутора, ***Односи с медијима***, Медија центар, Београд, 2004.

[10] Ђурић, Миленко, ***Publik Relations***, Институт за тржишна истраживања, Београд, 1992.

Prof. Miljojko Bazic. Ph.D,
Megatrend University, Belgrade
Prof. Vesna Milanović. Ph.D,
University of Defence, Belgrade
Aleksandar Bazić, MA,
doctoral student, Graduate School of Business Studies, Belgrade

MODEL OF ESTABLISH RELATIONS BETWEEN ORGANIZATION AND MEDIA

Abstract: *Most business and ordinary people are informed by the media about events in their closer and distant environment. That is why we often have opportunity to hear a statement like this: If the media said that, it must be thru. That means that if media didn't report about something, it didn't happen.*

In media relations, it is expected that organization be transparent and public open. In communication with media, organization must adopt, on the one hand, their interests and need, on the other hand, the interests and needs of the media. This suggests that public relations and media are mutually dependent.

The organization uses media as the primary tools for transmission messages that are sent to the target public. That is very important for organization that media relations be developed on ground of mutual trust and understanding, with professional responsibility in process of communication, transmitting or using information.

The success of organization will largely depend if management of organization knows why and how media are important to them, what media can expect from organization, and what organization can expect from the media. That is why is in mutual interests to establish their mutual cooperation, based on trust and understanding, so public can be timely and objective inform in way to improve positive effect on building a recognizable image of organization in public.

KEY WORDS: *MEDIA, ORGANIZATION, PUBLIC, JOURNALISTS, MANAGEMENT.*

Др Мирослав Кука, др Бојо Колонџовски
Универзитет „Св. Климент Охридски“ - Битола
Др Методије Стојановски
Педагошки факултет - Битола, Р. Македонија

ОДРЖИВОСТ ПОЈМА НАУЧНОСТИ УНУТАР СТОХАСТИЧНИХ ПЕДАГОШКИХ ЗАКОНИТОСТИ

Резиме: *Овим радом покушаћемо да отворимо маргинализовану али по стању ствари актуелну расправу о појму науке и садржајима који тај предмет дефинишу. Педагогија, као и било која друга наука, има свој посебан предмет, своје посебно конкретно подручје које не проучава нити се њиме бави ниједна друга наука. Та карактеристична педагошка стварност у дословном смислу изражена је у дефиницији да је педагогија наука о томе када и како водимо и пратимо децу. Шта је на подручју садржаја педагошких наука учињено у последњих 60 година и дали се ти садржаји са аспекта научности уопште могу развијати, биће приказано кроз симплификовану анализу у оквиру овога рада.*

Кључне речи: *ПОЈАМ НАУКЕ, НАУЧНА ЗНАЊА, ПЕДАГОГИЈА, ГНОСЕОЛОГИЈА САДРЖИНСКОГ ЗАКЉУЧИВАЊА*

1. ДЕФИНИСАЊЕ ПОЈМА НАУКЕ

Под науком подразумевамо развојни систем истинитих знања (чињеница, принципа, теорема, категорија, хипотеза, теорија, закона,...) о свету, до којих се долази применом одређених метода, техника и инструмената а полазећи од извесне филозофске теорије и погледа на свет. Свака наука обухвата већи број теорија којима симплификује, уопштава и тумачи резултате истраживања у својој области, па стога наука представља општији појам од теорије која је њен конституент. Треба знати да су научном знању претходили религијски и здраворазумски облици знања који и данас постоје. **Религијска знања** имају корен у људској пракси и по тврдњи теолога не потичу из искуства, већ су плод божанског откровења. Религијске истине или догме саопштене су изабранима (Буда, Христос, Мухамед,....), те се сматрају вечним и непроменљивим. То значи да религијске догме иако се као и научна знања могу излагати срећено и на неки начин доказивати, нису научна знања: њихова тачност се, по правилу, не може објективно проверити, она је посредничка, те се у њих може само веровати или не веровати. **Здраворазумска (лаичка) знања** су знања човека из непосредне праксе која је он стекао у процесу свог животног искуства и која му служе, својом елементарном истинитошћу, као теорија за успешно усмеравање његове практичне делатности. Велики недостатак лаичких знања је у томе што су она не само несређена већ често и непроверена, непоуздана и пуна предрасуда, а њихову успешну примену ограничава и њихова једностраност, која потиче отуда што су изведена из ограничене праксе појединаца и друштвених група и нису довољно теоријски уопштена и доказана. Из ових недостатака здраворазумских знања, наша активност уопште, да би била успешна, не може данас остати на лаичким знањима, већ мора бити руковођена вишим облицима знања а то су научна знања. **Научна знања** одликује објективна истинитост, и тиме висок степен успешне примене у пракси, у антиципирању и мењању тока догађаја. Да би то постигла, свака наука има, пре свега, одређени предмет свог изучавања. По предметима, које чине поједине области стварности или врсте појава, наука се дели на пет великих група: Математичке, Природне (физика, хемија, биологија,...), Психолошке, Друштвене (политичка економија, педагогија, историја, социологија,....) и Филозофске. У зависности од свог предмета, свака наука има и своје специфичне **методе** (путеве) долажења до истине. По општој методи, научни рад карактерише; **Употреба прецизног и разумљивог језика (комуникабилност)**, што не подразумева језик стилских фигура карактеристичан за језик књижевности, нити језик условљен карактером религијских знања којим се изражавају догме, нити непрецизност и двосмисленост лаичког језика. У науци свака реч мора имати прецизно значење. Тако настају и развијају се научни

термини и номенклатуре (латински *номен* значи име) - стручни назив појединих објеката и појава у науци. **Науку одликује тачност (егзактност) у утврђивању истине о свету.** То значи да свака научна истина мора бити објективно проверљива и теоријски доказана - што не мора бити случај код других врста знања. Чим се открију (докажу) нове чињенице, које допуњују или исправљају дотада важеће истине, научник је обавезан да их усвоји, испуњавајући научни принцип критичности. **Могућност предвиђања (антиципације) будућег тока догађаја и усмеравања људске праксе** заснива се, на научним законима као најбитнијем елементу научних истина. **Примена научних метода доводи до сређености (систематичности) научног рада и његових резултата.** У науци нема изолованих система - свака чињеница добија своје објашњење тек у вези са осталим елементима научног знања, показујући тиме своју каузалност. Дакле, може се закључити да је једна од главних атрибутивности науке, дисперзивност њених садржаја. Зато су скептичност и сумња основни покретачи развојности а не уверење или веровање у некога или нешто. На пример, систематизација религијских знања којим се изражавају догме у наставном предмету веронаука, етимолошки је неодрживо са аспекта тумачења да вера у некога или нешто може бити наука. Ја, нпр. могу веровати у "парче папира или чашу воде на столу" и имати по себи валидно образложење зашто у то верујем, али ко може тврдити да је то наука, по претходно наведеним методама научног закључивања, уколико се небави самоубеђивањем, убеђивањем или тумачењем, дакле, било којим обликом сугестивности.

2. КАРАКТЕРИСТИКЕ САДРЖАЈА ПЕДАГОШКЕ НАУКЕ

Педагошку терминологију чини збир свих педагошких термина, односно корпуси језичких израза који се употребљавају у функцији означавања педагошких појмова. Приликом истицања терминологије у литератури се истиче да је то специјална лексика (скуп речи неког језика) или лексика која се специјално употребљава. Научни термин најчешће се дефинише као реч или скуп речи чији се језички знак подудара са одговарајућим појмом дате области науке и технике. Педагогија користи научну апаратуру за објашњавање феномена који означавамо терминима „образовање" и „васпитање". Већ на самом почетку, тј. при покушају да дефинише саму себе и конзистентно томе осмисли свој систем дисциплина, педагогија се налази у недоумици. Гледано у сихронијској равни, педагогија се најчешће дефинише као „ ..... Наука о законитостима васпитања и образовања. Предмет педагогије као науке је васпитање...., бави се васпитањем човека у целини, без обзира на његов узраст и облике којима се то васпитање и остварује.

Педагогија је наука о васпитању деце и омладине.....“ Ако тим дефиницијама које се налазе у уџбеницима педагогије у педагошким речницима, додамо и дефиниције неких страних аутора, јасно је да није свеједно како се дефинише термин „педагогија“, јер различити садржаји термина (појмова) означавају различите правце, школе, концепције. **То значи да у педагогији не постоји и не може постојати један јединствен систем појмова већ да постоје појмовни подсистеми у којима су неки термини по значењу идентични, а неки се битно разликују као што се разликује и номенклатура појмова у појединим правцима**. Да ли у педагошкој терминологији постоји терминолошки хаос на који се експлицитно све више упозорава? У контексту компаративне педагогије могуће је говорити о различитим педагошким правцима, школама и њиховим појмовно терминолошким системима, али анализом терминологије у уџбеницима педагогије евидентно је да је највећи број основних педагошких појмова непрецизно дефинисан, полисемантичан и да се користи велико број термина за означавање истог или сличног појмовног садржаја. Стање педагошке терминологије у уџбеничкој литератури илустрираћемо са неколико примера.

Васпитање

У уџбенику Педагогија, Р. Теодосића (издање 1957.), успостављена је разлика између васпитања у ширем смислу: „укупност свих педагошких утицаја који су усмерени на формирање једне личности“, а у (издању из 1965. год.) се одређује као „целисходно, систематично и организовано васпитање личности у целини“ и васпитање у ужем смислу под којим аутор подразумева „развијање снага и способности младе генерације (физичких, умних, естетских, моралних)“. И у Педагогији (уредник П. Шимлеша,1971.) аутор дефиниције разликује „васпитање у ужем и васпитање у ширем смислу“. При том успоставља општу дефиницију васпитања: „васпитање је процес формирања човека као људског бића са свим његовим физичким, интелектуалним, моралним, естетским и радним квалитетима“. Васпитање у ширем значењу обухвата свеобухватност педагошког деловања, формирање човека у целини. Тако схваћен појам васпитања обухвата три битна задатка, односно три процеса васпитања: процес усвајања вештина, знања и навика; процес формирања физичких и интелектуалних снага и способности и процес формирања личности и карактера тј. погледа на свет, вољног живота. Васпитање у ужем значењу претежно је усмерено на формирање личности и карактера, формирање оних позитивних квалитета због којих ценимо и поштујемо одређене личности, разумевамо процес формирања погледа, ставова и поступака. У уџбенику Педагогија, Малића и

Мужића, (издање, 1981.), аутори дефинишу термин васпитања као „сваку свесну делатност којом се развијају физичке и психичке особине човека било да се оне остварују на самом себи (тада је то самоваспитање) било да се врше према другим особама". Васпитање се такође диференцира на „Васпитање у ширем смислу,... обухвата сваку свесну делатност којом се развијају психичке и физичке особине личности", док „Васпитањем у ужем смислу,.... подразумева се утицај на развој ставова, интереса, особина воље, итд. - подудара се са тзв. афективним подручјем васпитања". У Педагогији Љ. Крнете, Н. Поткоњака, (издање, 1965.), не прави се разлика између васпитања у ужем и васпитања у ширем смислу, а сам термин васпитање, аутори дефинишу као "процес неговања и хармониског развоја свих друштвено позитивних физичких и психичких могућности својстава и одлика једне личности, процеса формирања и изграђивања научног погледа на свет."

Образовање

У уџбенику Педагогија (Теодосић, 1965.), „Образовање је систем усвајања одређеног система научних знања и формирања на тој основи научног погледа на свет, развијање интересовања и љубави за даље самостално стицање нових знања и оспособљавање за то стицање тј. самообразовање и развијање умних способности". У уџбенику Педагогија (Поткоњак,1965), „Преношење искуства (знања, умења и навика) једне генерације на другу и усвајање тих искустава од стране других,... тај процес преношења и усвајања,... та компонента васпитања назива се образовање." У уџбенику Педагогија (Малић., Мужић, 1981), „Појам образовања (као делатности) обично обухвата оне менталне процесе који се односе на когнитивне аспекте васпитања личности, дакле знање, схватање, примену знања те тзв. више менталне процесе као што су анализа, синтеза, вредновање, и то у свим васпитним садржајима." Већ ова два примера (васпитање и образовање) који се могу допунити другим дефиницијама и многим терминима који су непрецизно и вишезначно одређени, показују колика непрецизност и шароликост влада у одређивању основних педагошких појмова. Разграничити значење термина: васпитање, образовање, настава, интелектуално образовање и васпитање, као и многих из њих изведених термина преставља за стручњаке прави подухват. **Наведени примери упућују на закључак да пут усвајања педагошких термина почива на контрадикцијама, произвољном одређењу садржаја термина и неретко неусаглашеној употреби у оквиру једног извора (текст истог аутора)**. Један од основних захтева у погледу стручног језика, којем је дужан удовољити сваки уџбеник јесте да осигура прецизност и јасноћу дефиниције

термина и да искључи субјективност у експликацији термина. Ситуација се још више компликује када се неуједначена употреба термина, проистекла из посебности два изграђена термосистема, пројектује на друге социокултурне средине српског језичког подручја. Тај спецификум се огледа у опредељењима за одређене термине из више термосистема (нпр. Филиповић паралелно користи у својству дублета термине „образовање“ и „васпитање“, „наставни сат“ и „наставни час“ и сл. док већина педагога користи само један термин, којем често даје и своје посебно значење). Неуједначена употреба термина, манифестује се већ у хербартовској педагогији, а основна ознака развоја педагошке терминологије од конституисања до данас је: одсутност сваке координације при успостављању и изградњи терминолошког апарата иако терминологија у принципу настаје на темељу договора и конвенција. Чест је случај да се за један термин страног порекла користи два, три или више домаћих термина или пак термина у којима је један терминоелеменат страни термин, а други домаћи. Оправдано се може изразити сумња у еквивалентност нашег и из другог језичког подручја преузетог термина (нпр термини: educitional technology, technology of education, Unterrichstechnologie, pedagogische Technologie и сл, преводе се код нас као васпитна технологија, наставна технологија, образовна технологија, педагошка технологија и опет се од аутора до аутора различито дефинишу, што је довело до правог терминолошког хаоса у овом подручју).

3. МОЖЕМО ЛИ ПЕДАГОГИЈУ ДЕФИНИСАТИ КАО НАУКУ

Уколико би корелирали психологију научника и пут научног сазнања, онда би имали само два филозофска постулата, која детерминишу овај процес: човеково **уверење** да у процесу сазнавања, у сваком тренутку, има проблеме које једино радом и размишљањем може реши и човеково **сматрање** да пред собом има задатак да реши оне проблеме које ће тек поставити, затим проблем на чија питања није успео дати одговор, иако су му питања јасна, и најзад, проблеме о начинима на који би успео принудити природу, друштво или самог човека, да нам каже оно што смо схватили размишљањем, а што експериментално још нисмо доживели. Све то је незамисливо, ако се не познају узроци од којих зависи даљи ток појаве, дакле, њихова каузалност. Осим тога, кад је реч о **узроку**, научно гледано, није нужно тражити неко одређивање суштине и природе узрока, већ само утврдити његово непобитно постојање и начин манифестовања. То значи, да није нужно тражити метафизички супстрат (садржај). Оно “метафизички” указује на то да се иде изван оквира могућности научног тумачења. Није, на пример, битно шта је гравитација по својој природи,

односно зашто се она јавља, кад знамо да се јавља, да је њен извор у масама и кад знамо како се манифестује у природи. Из ове анализе дефинисан је наш лични став, који наводимо у предговорима готово свих својих уџбеника из образовно - васпитне проблематике: **"… На хиљаде написаних књига из педагошких области од почетка прошлог века до данашњих дана, своди се ни више ни мање него на 4-5 књига. Све остало представља само индивидуалност у интерпретацији усменог или писменог казивања онога у чему интерпретатори нису учествовали нити на било који квалитативно надограђујући начин конципирали …".** Ви не морате да познајете садржаје наука попут педагогије или педагошке психологије, да би закључили о степену њихове научности. О садржинској дисперзивности били које науке, закључујете на основу квантитативне компарације стручно-научних појмова којима се дефинишу научни садржаји конкретне науке, а пописани су у речницима и лексиконима тих научних дисциплина. Пронађу се нпр. издања Педагошких, педагошко психолошких речника из 50' година прошлог века и упореди квантитет тадашњих стручно-научних појмова, који дефинишу садржаје датих наука, са данашњим, последњим издањима тих речника са пописом стручно-научних појмова. Може се запазити да је у готово свим образовно-васпитним наукама, квантитативни скок стручно-научних појмова, за период од 60 година, испод 2%. Тренд у природним наукама је да се на сваких 10-15 година број научних знања удвостручује а 90% садашњих знања из природних наука настало је у последњих 100 година. Може ли се у таквој консталацији односа, сагледаваној по основи садржаја науке а не њене форме, повлачити оштра демаркациона линија стручног градирања већег у односу на мањи ауторитет. Којим садржајем ауторитет задржава право на наводнике (**"…."**), којим се правда кроз "научно убеђивање" потврђујући претежно лични статус (форму)? Смисаоност ове анализе, са аспекта њене временске укорењености најбоље се може сагледати у речима италијанског историчара Cantu Cesare (1804- 1895), који каже: **Quando un opinione falsa s'innesta nella societa, importa combatterla, altrimenti essa s'arroga il titolo di senso commune** (Када се погрешно мишљење утемељи у друштву потребно га је побијати, иначе оно присваја право здравог разума). Немогуће је разумети да толика количина "фабрикованих" и тражених наводника ("…."), која штити конкретну персоналну стручност, у пракси не одговара нужној дисперзији научних садржаја, које би морала развијати управо та количине наводника. Шта представља анализа због саме анализе, да ли је то научни монолог, разговор са самим собом, етапа у процесу самоубеђивања, којој следи убеђивање друге….? Узмимо на пример **педагогију**, као друштвену науку, али је посматрајмо као парадигму већине других друштвених (хуманистичких) наука у следећем примеру. Један од интерпретатора те

науке, дефинише педагогију као ***"науку о васпитању"*** и припише своје име, други је дефинише је као ***"науку о... па сада шире дефинише појам васпитања"*** и припише своје име, трећи интерпретатор је дефинише као ***"науку о васпитању и образовању"*** и припише своје име, четврти сматра да је педагогија ***"наука о... па сада шире дефинише појам васпитања и појам образовања"*** и припише своје име, пети интерпретатор наводи да је то ***"наука о васпитању, образовању и настави"*** и припише своје име..... десети, педесети интерпретатор у својој научној дефинисаности (често пледираној законитости), искомбинује редослед већ познатих речи (појмова), дајући на већем значају ономе што је прво акцентовао, итд. Дакле, педагогија је са једне стране ограничене својим садржајима, који се сами од себе не могу развијати, а са друге стране формом, тј. "лингвистичком комбинаториком", као већинским обликом научног изражавања тих садржаја. Другим речима, образовно-васпитне науке се посредством, предходно описаног праве науком, посредством „тривијалне филозофије" и „јефтине демагогије". Гледано кадровски, проналажење погодних индивидуа за ове "научне роле", никада није био социолошки проблем, јер је тржиште глумаца непрегледно. Уколико се одређени садржај интерпретира, нема потребе знаковима навода штитити научну битност, кроз заштиту "персоналне изворности", тамо где нема нити научности нити изворности. Понајмање се треба бити у служби онога (цитирајући га) који на тај начин науку прави, дакако, не због науке, већ због себе самог. У досадашњој пракси све промене, измене, допуне, унутар образовно - васпитног процеса нису детерминисане педагошким садржајима већ примарно административним формама које су социолошки дефинисане, од средине до средине.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Кука М., 2004., ***Општа педагогија и педагошка психологија***, Ауторскоиздање, Београд

[2] Кука М., Живковић В., 2009., ***Редефинисаност структуре образовног система Републике Србије***, Висока школа струковних васпитачких студија у Алексинцу, Алексинац

[3] Кука М., 2011., ***Много научника а мало науке - где је истина***, е-публикација, www.kuka-grosmeister.com - Commercial catalogue of Books, book 56

[4] Кука М., Колонџовски Б., Талевски Ј., ***Детерминисаност процеса мишљења искуством (узрастом) унутар едукационог процеса***, Међународна стручно - научна конференција „Васпитно - образовни хоризонти", Суботица, 15 - 16. 5. 2010., 150 - 154 стр.

[5] Кука М., ***Дескрипција корелативности педагогије и опште друштвене културе***, III Симпозијум „Васпитач за XXИ век", Сокобања, 23 - 25.3.2007., 164 - 169 стр.

[6] Кука М., Ђорђевић Ј., ***Миленијумско доба као парадигма потреба за редефинисаношћу структура образовног система***, Међународни научни скуп "Ставови промјена - промјене ставова", Никшић, 16 - 17. 9. 2009., 7-15 стр.

[7] Кука К., Талевски Ј., Колонџовски Б., ***„Научне (не) одрживости стокастичких педагошких законитости"***, Међународни научни скуп „Наука и савремени универзитет" Ниш, 10 - 11.11. 2011.

[8] Кука М., Талевски Ј., Станојевић Г., ***„Промене структуре образовног система у функцији савремених тенденција"***, Међународни научни скуп „Настава и учење - стање и проблеми", Ужице, 11.11.2011.

[9] Кука М., Талевски Ј., Станојевић Г., ***„Промене структуре образовног система у функцији миленијумских тенденција"***,Међународни научни скуп "Развој и јачање компетенција у образовању - приоритети за бржи друштвени напредак", Бијељина, 18.11.2011.

[10] Колонџовски Б., ***Методиката на воспитно образовната работа по природа и општество***, Педагошки факултет, Битола, 2010.

[11] Стојановски М., ***Глобализациските процеси и едукацијата на човечките ресурси***, Интернационална научна конференција „Знањето-капитал на иднината", Охрид, 2009.

Miroslav Kuka, PhD; Bojo Kolondžovski, PhD;
University "St. Kliment Ohridski"- Bitola
Metodije Stojanovski, PhD
Faculty - Bitola, R. Macedonia

WITHIN THE CONCEPT OF SUSTAINABILITY SCIENTIFICITY STOCHASTIC PEDAGOGICAL RULES

Summary: *This paper will try to open a marginalized, but at the present moment the current discussion of the concept of science and the contents that define the subject. Pedagogy, as well as any other science, has its own subject, its particular area that is not specifically studied, or dealt with by any other science. This characteristic pedagogical reality in a literal sense is expressed in the definition of pedagogy as a science dealing with when and how we lead and monitor the children. What has been done in the area of pedagogical science in the past 60 years and whether these contents can be developed in terms of scientific value in general, will be shown in the simplified analysis in this study.*

Key words: *CONCEPT OF SCIENCE, SCIENTIFIC KNOWLEDGE, PEDAGOGY, CONTENT REASONING*

Јасмина Митровић Марић
Факултет за стране језике Алфа универзитета, Београд

ЛИНЕАРНО И ДИГИТАЛНО ЧИТАЊЕ

Резиме: *Студија "Линеарно и дигитално читање" јесте успостављање дијалога са једним од првих промишљања на тему утицаја медија на процес читања - студијом "Од интернета до Гутенберга" чији је аутор Умберто Еко.*

Полазећи од Екоових поставки, намера студије јесте да кроз полемички дијалог поставља проблемска питања. Супростављајући линеарно и дигитално читање као искуствене категорије од којих прва има и своје теоријске поставке, студија оцртава утицај медија на формирање читалачких навика, односа читалац - текст, све до посве измењене културе читање као социолошког и културолошког феномена.

Полазећи од, дакле, измењене филозофије читања, отварају се и проблемска питања која нису тек читалачка, већ задиру у подручја медиологије, учења на даљину, медијске писмености, лингвистичких и правних питања...

Студија указује и на одговорност академске заједнице, државе и друштва пред наведеним проблемским питањима која би део одговора требало да пронађу у образовном процесу као системском одговору друштва у формирању личности читаоца, читалачких компетенција и функционалне, најпре медијске писмености.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *ЛИНЕАРНО ЧИТАЊЕ, ДИГИТАЛНО ЧИТАЊЕ, ХИПЕРТЕКСТ, МЕДИЈИ, КОМУНИКАЦИЈА, МЕДИЈСКА ПИСМЕНОСТ, ИНТЕРАКТИВНОСТ, КОМУНИКАЦИЈА, ВИРТУЕЛНА ЗАЈЕДНИЦА*

Шездесетих је година Маршал Маклуан написао своју „Гутенбергову галаксију“ у којој је објавио да линеарни начин мишљења, који је донела штампа, само што није заменио глобални начин перцепције и схватања посредством телевизијских слика и других врста електронских направа. Ако не баш сам Маклуан, сигурно су многи његови читаоци упрли прстом на дискотеку „Менхетн“, а затим на штампану књигу с речима: „Ово (дискотека) ће ово (књигу) убити!“

Умберто Еко[1]

ЧИТАЛАЦ МЕЂУ ПИТАЊИМА ИЛИ УМЕСТО УВОДА

Интернет је, у протоку информације, направио једнако велики цивилизацијски помак какав је у своје доба направила још само Гутенбергова штампарска преса.

Данас се појам функционалне писмености готово базично односи на основе рада на компјутеру, познавање компјутерских језика и програма. Свеприсутно и доступно интернет повезивање постало је свакодневница савременог човека. Између пошиљаоца поруке и реципијента ствара се каузалитет, интеракција, дијалог, те реципијент не само што може да узврати пошиљаоцу и тако оствари комуникацију, већ и сам може постати пошиљалац исте, примљене поруке... И тако у неодглед.

Савремени медији комуникације мењају наше навике, стварају нове – да ли увек позитивне или не. Такве навике пре свега се односе на читање као процес. Од рукописних књига, преко штампаних до дигиталних, „online“ издања...

Шта је то што нас, у новој поставци, одређује као читаоце; колико се и да ли уопште мењају теорије читања; шта ли то добија или губи наша читалачка компетенција; како се односимо према тексту који сада позива на све нова и нова читања; јесу ли ти позиви допуна током читања основног текста или дигресија; у којој мери се мења концепција библиотека, књижара, уопште амбијента под утицајем дигиталних издања; хоће ли у будућности књига од хартије опстати или не; имају ли дигитални, интернет извори право грађанства у изради научних дела као цитирани извор и како га користимо; да ли ће учење на даљану (long distance learning)

[1] У. Еко, „Од интернета до Гутенберга“, предавање на Италијанској академији за напредне студије, децембар, 1996. године

као последица дигитализације и уплива савремених медија превагнути у односу на традиционално образовање; колико информатичка еманципација одређује читаоца и његове читалачке прохтеве; најзад – колико нови начини читања мењају или модификују сам појам културе читања.

Јесмо ли као академска заједница, држава и друштво, у едукативном смислу, спремни да приступимо образовним процесима који ће популацију, нарочито школску, увести у одредбе медијске писмености стварајући нове читалачке компетенције – подједнако примењиве на линеарно и дигитално читање као процес.

Пред нама су тек нека у низу отворених питања која директно проистичу из нових односа текста и читаоца, али и условљености тог односа техничким достигнућима модерног доба.

ТЕОРИЈЕ ЧИТАЊА И ДИГИТАЛНА КЊИГА

> *Ако се телевизијски екран може сматрати неком врстом идеалног прозора кроз који се може гледати читав свет у облику слика, онда је екран компјутера идеална књига у којој се може читати о свету у облику речи и страница.*
>
> Умберто Еко[2]

Теоретичари феномена читања своја истраживања углавном су усмеравали на однос читаоца и текста проналазећи и илуструјући различите приступе и исходишта. Теорије су се кретале од реторичког приступа, тзв. „говорног читања" који су понајвише заступали Вејн Бут (Vein But) и Пол Рикер (Paul Ricker), па семиотичког и структуралистичког приступа међу чијим многобројним заговорницима су се нашли и Роман Јакобсон (Roman Jakobson), Стенли Фиш (Stanley Fish), Умберто Еко (Umberto Eco); потом феноменолошког приступа који, у најкраћем, подразумева естетско опажање, имагинацију и стварање значења у свести читаоца, а чији су представници Роман Ингарден (Roman Ingarden), Волфганг Изер (Wolfgang Iser), Жорж Пуле (Georges Poulet); психоаналитичког и субјективног приступа који се позива на читаочеву личност која обликује и читање и интерпретацију, како се разуме из поставки Ролана Барта (Roland Barthes), Норманда Поланда (Norman Poland) или Дејвида Блича (David Blach); затим социолошког и историјског приступа који проучава читалачку публику

[2] У. Еко, „Од интернета до Гутенберга", предавање на Италијанској академији за напредне студије, децембар, 1996. године

у одређеном времену и друштву како су то чинили теоретичари попут Жан Пол Сартра (Jean –Paul Sartre), Ролана Барта (Roland Barthes), Јауса (Hans –Robert Jauss) или Лукача (György Lukács); и најзад, херменеутичког приступа који се креће у распону од интерпретативне ауторитативности до релативизма у тумачењу, а чији су неки од заговорника: опет Вејн Бут (Vein But), Стенли Фиш (Stanley Fish), као и Жак Дерида (Jacques Derrida), Пол Рикер (Paul Ricker), Цветан Тодоров и многи други.

Уз уважавање теоретичара читања као и иних теорија које овом приликом нису поменуте, накратко ћемо обратити пажњу на студију Алберта Мангела (Alberto Manguel) „Историја читања".[3] Свеобухватна и исцрпна, ова студија обухвата аспекте културолошког проучавања читаоца у контексту државе, традиције, епохе, феномена условљеног друштвом, културом поднебља и нације. С друге стране, што је за нас изванредно значајно, почевши од Индије и Кине, Грчке и Рима, преко средњег века, ренесансе, до савременог доба, Мангел завршава дигиталном књигом. Овај канадски писац и теоретичар дозвољава нам и другачије читање историје читања – преко носилаца информација: од глинених плочица, папируса, пергамента, рукописних па штампаних књига до CD Rom-a i DVD-ja.

Исходиште студије је спознаја да постоји генеза, развојни пут читања и да је један од начина разумевања и тумачења историје културе, па ако хоћете и историје цивилизације, управо начин на који читамо.

Полазећи од наведених теорија, а у контексту супртостављања линеарног и дигиталног читања, врло је важно одредити модерног читаоца. Изер говори о *имплицитном читаоцу*, Фиш, опет, о *обавештеном читаоцу*, теорије разматрају на различите начине и са различитим исходиштима читалачку компентенцију.

Управо је проблем компетенције у процесу читања изванредно значајан. Одређен књигом као предметом који се држи у рукама и чита од стране до стране, корисник је у процесу упућен на тај један и јединствен текст. Његово читање је интимни чин, акција која се дешава између читаоца и аутора. Само онолико колико аутор жели да се позове на друге текстове или ауторе у фуснотама и цитатима, поделиће са својим читаоцем. У том линеарном процесу писац читаоца води кроз текст, упућује, дозвољавајући му слободу да у процесу акције читања дође до реакције читаоца која је, опет, условљена и вештином читања, искуством, односом емоције и ерудиције, спознајом вантекстуалног контекста, културне, друштвене и сваке друге условљености. Борхес ће рећи: „На крају, после свега, остајемо само читалац и ја док моја РЕЧ покушава да се отелотвори у ЊЕМУ, а он покушава да се отелотвори у ЊОЈ."[4]

[3] Алберто Мангел, *Историја читања*, Светови, Нови Сад, 2005. године

[4] Хохе Луис Борхес, *Бабилонска књижница*, Сабрана дјела II ,Загреб, 1985. стр.176

Дигитално, интерактивно читање другачијег је карактера. Пред читаоцем није више текст који је формиран од почетка до краја, који одражава тумачења, доживљај, спознају у оквирима прочитаног (или стварање новог по мотивима прочитаног), већ текст који дозвољава да од почетка буде могућност, предложак, пре него ли књижевно дело које има почетак, крај и аутора.

Навикнути и читалачки васпитавани на основној интернет информацији, савремени корисници интернет издања и према књижевном тексту се могу односити као према било којој информацији. Наиме, граница између пошиљаоца и примаоца информације путем интернета као средства јавне комуникације, више не постоји. Пошиљалац информације и прималац нису само у линеарном, једносмерном односу. Прималац је у могућности да одговори, коментарише добијену информацију и да је тако врати пошиљаоцу постајући и сам пошиљалац, а могуће је да је проследи даље, другим корисницима који постају и реципијенти, али и могући пошиљаоци.

У том сајбер простору, књиге постају аморфна маса коју читаоци обликују према себи, мењајући односе, улазећи у само ауторство.

„Књига мора да се чита с лева на десно, (или с десна на лево, одозго према доле у складу са различитим културама) на линеаран начин. Јасно, може се прескакати, можете се – кад дођете на тридесету страну – вратити и проверити нешто на десетој страници – али то подразумева рад, хоћу рећи, физички рад. Хипертекст је, напротив, вишедимензионална мрежа у којој свака тачка или чвориште потенцијално могу бити повезани с било којим другим чвориштем."[5]

Хипертекст, како га је именовао Умберто Еко, велика је провокација пред читаоцем. Отвара се питање дигресије у процесу читања. Позивом на отварање нових чворишта током читања основног текста, читалац је у прилици да појасни, сазна детаље који му могу бити од помоћи када се врати основном тексту. Та чворишта, међутим, могу бити и замка која ће одвући читалачку нит, ону танану повезаност, готово лични, интимни дијалог између читаоца и аутора основног текста. Јер, једним потезом миша читалац улази у чвориште које му отвара нове текстове који, опет, у себи садрже све нова и нова чворишта у која имате могућност да завирите. Ушавши у такву замку, удаљавате се сваким кликом све више од основног текста и нужно губите ону неопходну везу са писцем и његовим делом.

[5] У. Еко, „Од интернета до Гутенберга", предавање на Италијанској академији за напредне студије, децембар, 1996. године

ДРУШТВО И ИНСТИТУЦИЈЕ У ПРОЦЕСУ ИНФОРМАТИЧКЕ ЕМАНЦИПАЦИЈЕ КАО ВИДА ФУНКЦИОНАЛНЕ ПИСМЕНОСТИ

Ако људи разумеју Шопена уз помоћ коментара и презентације на компакт диску – не брините се што народ не купује историју музике у пет томова.
Данас појам писмености прожима многе медије. Просвећена политика писмености мора да узме у обзир могућност свих тих медија.

Умберто Еко[6]

За разлику од линеарног читања књиге, дигитално читање хипертекста заиста може да постане аморфна маса, безоблична, а читалац изгубљен у шуми понуђених чворишта, понуђених информација.

Због свега реченог, чини нам се изузетно значајним појам медијске писмености који, у најширем контексту, подразумева однос појединца према медијској понуди (позориште, филм, телевизија, стрип, интернет). Овом приликом задржаћемо се на оном сегменту медијске писмености који се односи на коришћење хипертекста, на домен дигиталне писмености.

Изванредно је важно за будућност читања и формирање читалачке компетенције популације уопште, а најпре предшколске и школске, упутити кориснике ка мултидисциплинарним записима и хипертекстовима.

Одговорност друштва и високошколских институција је од пресудног значаја. Хтео не хтео, савремени читалац је упућен сваким даном све више на дигитално читање, те постаје врло опасно препустити га хипертексту без озбиљног става и упута како да се односи према њему. Самоукост у овој области може довести до озбиљних културних и друштвених проблема и отворити ново поглавље у свеприсутном термину кризе читања.

Изванредно цивилизацијско достигнуће савремених медија, нарочито интернета, јесте у остварењу вековног човековог сна о слободном кретању идеја, знања, информација, о доступности људског стваралаштва свугде, сваком и увек, без граница и ограда. У тој множини свега и свачега ваља нам се снаћи. Отуда потреба да се двојако приступи решавању проблема које је пред нас поставио свакодневни савремени живот.

Најпре је неопходно овладати самом техником, научити користити рачунар, језике и програме које нуди, баш као што се најпре учи како држати оловку у рукама, а потом и како писати. У том смислу наша држава

[6] У. Еко, „Од интернета до Гутенберга“, предавање на Италијанској академији за напредне студије, децембар, 1996. године

и институције су одговориле увођењем изборног предмета ИНФОРМАТИКА у ниже и више разреде основне школе и у средње школе. На тај начин се школска популација научила како да држи оловку и како се пишу слова.

Отвара се друго питање: Шта се пише, шта се чита? Преведено на нашу тему, држава и друштво је занемарило изванредно важну образовно-васпитну компоненту односа корисника према садржајима који му се нуде. Научити препознати слова и речи, не значи научити читати. Научити користити компјутерске програме и стићи до различитих садржаја, не значи да ћете се према тим садржајима смислено и прагматично односити. Зато нам се чини да предмет ИНФОРМАТИКА ваља заменити предметом МЕДИЈСКА ПИСМЕНОСТ и методички приступити процесу образовања не много различитом од оног који се у првим разредима основне школе примењује на процесе линеарног читања штампаних текстова и њихове обраде на часу.

Речју – ваља нам наново учити читати хипертекст, ваља нам, ослањајући се на искуство линеарног читања, из тог искуства преузети елементе који су примењиви на дигитално читање. „Нова компјутерска генерација извежбана је читати невероватном брзином (али не књиге у класичном смислу, већ речи са компјутерског екрана (прим.аутора)). Старомодни универзитетски професор данас није у стању да чита са екрана компјутера онако брзо како то чини тинејџер. Исти ти тинејџери, ако случајно пожеле да програмирају свој кућни рачунар, морају познавати или научити логичке поступке и алгоритме, морају да науче да великом брзином куцају слова и бројеве по тастатури.“[7]

На одговорним високошколским институцијама, држави, друштву сада је озбиљан задатак да научи те тинејџере не само КАКО већ и ШТА ће куцати великом бзином, како ће се односити према хипертексту, књизи поезије, прозе, научном делу које више није штампана хартија, већ простор пун могућности. У том смислу, не само да се мењају наше читалачке навике, већ се у потпуности мења филозофија читања, феномен читања, а са њим и појам писмености. Отуда и Умберто Еко просвећеном политиком писмености подразумева ону која се односи и на медије (види уводни цитат).

[7] У. Еко, „Од интернета до Гутенберга“, предавање на Италијанској академији за напредне студије, децембар, 1996. године

ЧИТАЛИШТЕ И ВИРТУЕЛНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ

Све више се говори да ће у блиској будућности хипертекстуални CD-ROM-ови замењивати књиге. С хипертекстуалним дисковима књиге би требало да постану сувишне. Чак ако узмете у обзир да је хипертекст обично мултимедијалан, потпуно хипертекстуални диск ће у блиској будућности заменити не само књиге, него и видео касете и многе друге медије као носиоце и чуваре информације. Је ли разлика између визуелне и алфабетске информације, књиге и хипертекста, заиста тако једноставна?

Умберто Еко[8]

У прилог запитаности Умберта Ека слободни смо додати још једну раван која мења читалачке навике, па и навике објављивања и разговора о, рецимо, књижевном делу.

Савремени медији, интернет пре свих, омогућили су један посве нов феномен: писци, научници, ствараоци уопште, своје радове више не објављују у традиционалном смислу, већ не ретко искључиво и само преко интернета. Поред књижевних дела, корисницима су доступне научне студије, дигиталне изложбе аудио и видео радова, слика и фотографија, све до виртуелних музејских поставки.

Према хипертексту читалац добија пуну слободу чак и у креацији изгледа странице са које ће читати. Он једним кликом може упомоћ да позове приручнике, речнике, енциклопедије, приказе, тумачења; може да остави простор на екрану у ком ће директно писати своје коментаре; може, на пример, да чита *Ану Карењину*, а да истовремено отвори прозор (део екрана) у ком ће гледати истоимени филм, може да стави слику аутора, може да подели екран и чита исту песму у више различитих превода... Може да осмисли страницу како му драго. Може и да не чита, већ да слуша текст. Може да га дописује, мења, да се односи према њему као према предлошку, аморфној маси. Дигитално читање појам интертекстуалности дозвољава у прагматичном смислу. Дигитална страница отвара и проблем паратекста.

Питање је, међутим, да ли такве интервенције и колико утичу на процес читања. Еко нуди могући одговор или сопствену филозофију писања и читања: „Хипертекст носи идеју физички помичног текста, а такав текст оставља утисак апсолутне слободе читања. Али то је само утисак, привид

[8] У. Еко, „Од интернета до Гутенберга“, предавање на Италијанској академији за напредне студије, децембар, 1996. године

слободе. Једно једино постојање које омогућава стварање бесконачно великог броја текстова постоји већ вековима, а то је алфабет. С малим бројем слова производи се милијарду текстова, а управо то се чини од Хомера до данас. Текст-стимулус, који не нуди слова ни речи већ унапред задати след речи и страница, не даје нам слободу да измишљамо шта нам је воља. Слободни смо само утолико што се можемо на коначан број начина кретати унапред задатим комадићима текста."[9]

Даље – мења се и однос комуникације у вези са књижевним делом. Традиционалне књижевне вечери, трибине, прикази и представљања књига о којима говоре стручњаци, издавачи, аутори, присутна публика – компјутери умногоме мењају. Данас се формирају виртуелне заједнице, читаоци директно размењују мишљења, коментаре, препоруке... Цео свет је присутан на тим виртуелним књижевним трибинама, свако је у прилици да ступи у комуникацију и то не само са читаоцима, већ и са ауторима. У виртуелним заједницама разговара се и о штампаним књигама и о хипертекстовима подједнако.

Постало је уобичајено да научници, умрежени у заједничку виртуелну лабораторију, са различитих крајева света раде на истом пројекту. Могућности су безграничне.

У вези са феноменом дигиталног читања јесу и дигитализоване, виртуелне библиотеке. Оне су поодавно наша стварност, испомоћ у учењу и читању. Доступне су нам безмало све значајније светске библиотеке, њихова издања, препоруке и, наравно, виртуелне заједнице које размењују искуства о библиотеци, теми, заједничким интересовањима...

И опет нас прича о библиотеци доводи до друштвене и институционалне одговорности која се тиче нашег система. Шта са школским библиотекама које су већини најмлађе популације први сусрет са институцијом библиотеке? Јесмо ли спремни да мењамо амбијент, да, поред књига, ђацима буду доступни CD-ови и DVD-јеви, да поред клупа и лампи на њима, постоје компјутерски столови са умрежењима и везама са другим библиотекама?

Из учионице и школске библиотеке почиње процес функционалног описмењавања, информатичке еманципације, дигиталног читања.

Најзад, требало је сачекати техничко-технолошке услове да би се остварио циљ познат у свету као long distance learning – учење на даљину. Јер, када сагледате све могућности савремених медија, јасно је да и без формалне потврде учење на даљину деценијама живи у пракси. Данас нам, путем интернета, предавања у Србији држе професори из било ког дела света.

[9] У. Еко, „Од интернета до Гутенберга", предавање на Италијанској академији за напредне студије, децембар, 1996. године

Илуструјући опаску о глобалном повезивању знања, битно је истаћи као позитиван пример предавање online, путем видео линка које су приредили Филолошки Факултет у Београду и Универзитетска библиотека „Светозар Марковић". Седећи у свом кабинету, професор доктор Јанике Адема (Janneke Adema) са Универзитета у Ковентрију одржала је предавање београдским студентима и библиотекарима на тему „Флуидне књиге" у оквиру „Liquid publishing project". [10] Професор Адема нас је упознала са појмом флуидних књига као збирног назива чији су носиоци информације дигитални записи.

Изванредно је важан податак који је том приликом изнела, а који се односи на пораст дигиталног читања у односу на линеарно. Наиме, студенти Универзитета у Ковентрију, изражено у процентима, 48% читају са екрана, 34% у зависности од доступности текста, а тек 13% се опредељује за књиге у класичном облику. Истраживање професорке Адема показује да су студентима доступнији и лакше за обраду дигитални записи.

Иако за светом каснимо, и код нас се све више отварају катедре за учење на даљину које је поодавно у свету добило једнако право грађанства као и традиционално студирање. Али, све те животне ствари обавезују нас да им се као заједница и друштво прилагодимо. Да оспособимо учитеље нове писмености, професоре виртуелних катедри, читаоце хипертекстова... Нови профил учитеља и ученика, професора и студента.

Јер, од корисника флуидних књига, читалаца хипертекстова, подједнако се тражи да овладају техником коришћења нових средстава комуникације, али и да стекну однос према понуђеној грађи. Истини за вољу, на катедрама неких државних факултета и већини приватних, постоје предмети, чак смерови који су посвећени медијима. Проблем нашег образовног система је у томе што школује људе за рад у медијима, али не и оне који ће о медијима, дигиталном читању, медијској писмености учити школску популацију.

[10] Јанике Адема „Флуидне књиге", htpp://www.unilib.bg.ac.rs/projekti/predavanjaAdema

СУДБИНА КЊИГЕ И КУЛТУРА ЧИТАЊА ИЛИ УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Долазак нових технолошких средстава не чини нужно претходна средства сувишним. Аутомобили су бржи од бицикла, али не чине бицикл бољим него што је био. Замисао да нова технологија укида улогу претходних технологија сувише је поједностављена.

Умберто Еко[11]

У људској је природи да се према новинама односи са извесном скепсом. Када су медији у питању, вазда смо били склони да модерним технолошким достигнућима, уз све комплименте, припишемо и атрибут новог које ће укинути старо. Сматрало се да ће радио обезвредити штампу, да ће филм обезвредити фотографију, да ће телевизија учинити сувишним и фотографију, и радио, и филм, да ће интернет заменити и „сахранити" и филм, и телевизију, и радио, и штампу...

У том односу нових и старих носилаца записа пре постоји узрочно-последична веза него ли поједностављена оцена како ће нови канали комуникације обезвредити пређашње. Не само зарад Ековог поређења бицикла и аутомобила, већ и зарад искуственог нам односа о прожимању и утицају медијски различито изражених информација које су промениле наше читалачке компетенције, које су утицале на наше читалачко искуство, али су не мањи утицај извршиле и на књижевност. Разумевање и читање те књижевности дугујемо медијима: „Књижевност је долазак кинематографије и стрипа сигурно ослободило одређених приповедачких задатака које је традиционално извршавало. Али ако постоји нешто тако као постмодерна књижевност, она постоји управо зато што је била под великим утицајем стрипова и филма".[12]

Слободни смо приметити и обрнуто – управо су под великим утицајем књижевности и потребе да се на различите начине „чита" и визуелно преображава и прилагођава медијима, настале значајне филмске и телевизијске екранизације књижевних дела као врста новог читања, тумачења, комуникације. И више од тога, књижевна дела су била, чак и у облику укоричене књиге, чак пре дигиталних издања, од стране аутора нових медија доживљавана као аморфна маса, као предложак, као хипертекст, као могућност не више да се садржај из писаног „преведе" у визуелно, већ да се ствара

[11] У. Еко, „Од интернета до Гутенберга", предавање на Италијанској академији за напредне студије, децембар, 1996. године

[12] У. Еко, „Од интернета до Гутенберга", предавање на Италијанској академији за напредне студије, децембар, 1996. године

ново уметничко дело са новим уметничким намерама и према гледаоцу и према читаоцу.

Нови медији су довели до тога да се појам хипертекста који смо користили у контексту дигиталног читања, препозна и у линерном читању у оним оквирима у којима је и сам био провокација за ауторе нових медија попут стрипа, филма, телевизије, интернета...

Тај каузалитет једнако је битан и за ствараоце и за читаоце. Испоставља се да ће једни на друге битно утицати, али да ће, у будућности, опстати и једни и други, те да се међусобно не потиру већ допуњују.

На наше читалачко искуство, на сам процес читања, медији пресудно утичу отварајући нам нове видике, стварајући ново искуство, чинећи нас компетентнијим. Линеарно или дигитално, са страница од хартије или страница од пиксела (најмањи дигитални запис, прим.аутора), из књиге или са екрана - читалачке навике и филозофија читања битно су измењени под утицајем медија.

Пре свега системом образовања, посебним односом према дигиталним хуманистичким наукама, према медиологији као дисциплини, академска заједница мора учинити највише што може да образује и упути читаоца ка новој, одавно заживелој и битно измењеној култури читања.

Медијској писмености морамо приступити крајње отворено. Јер, поред васпитно-образовне компоненте, поред описмењавања, отвара се и низ нових проблемских питања од културолошких, социолошких, психолошких, све до правних која третирају, рецимо, проблем ауторских права.

Велики изазови су и пред лингвистима суоченим са неолексемама произишлим из медија, са језицима које осмишљавају и користе виртуелне заједнице. И ту се отвара проблем дигиталног читања и разумевања прочитаног. Јер, језик виртуелних заједница не само да је послушао Чехова и дао ширину мислима у што мање речи, већ је читаве изразе, фразе, општа места, заменио тек једном графемом или симболом. И такав језик ваља читати.

Проблемско питање је да ли сведеност у медијској комуникацији сиромаши језик, па тако и читаоца, или је потрага за новом писменошћу у дубокој вези са безграничним пољима људске креативности.

„Маларме нам је рекао да је довољно рећи „une fleur“ (један цвет) да бисмо дозвали читав универзум мириса, облика и мисли. У поезији мање речи често значи више ствари. Три реда Паскала кажу више него триста страница дугог и досадног трактата о моралу и метафизици. Потрага за новом писменошћу која ће опстати не би смела да буде потрага за прединформатичким компонентама. Непријатељи писмености крију се другде“.[13]

[13] У. Еко, „Од интернета до Гутенберга“, предавање на Италијанској академији за напредне студије, децембар, 1996. године

ЛИТЕРАТУРА

[1] Хилис Милер, „Читање које чита“, из „Етика читања“, часопис Књижевна реч, бр. 498 -499; Београд, 1997.
[2] Тери Иглтон, „Побуна читаоца“, Књижевна критика, XX, Београд, 1989.
[3] Алфред Мангел, „Историја читања“, Светови, Нови Сад, 2005.
[4] Умерто Еко, „Од интернета до Гутенберга, предавање на Италијанској академији за напредне студије, децембар, 1966.
[5] Јанике Адема, „Флуидне књиге“, htpp://www.unilib.bg.ac.rs/projekti/predavanjaAdema
[6] Драган Ћаловић, „Увод у теорију медија“, Мегатренд универзитет, Београд, 2009.
[7] Дигиталне уметности и нови медији, http//www.link.singidunum.ac.rs/osnovnedig.html
[8] Н. Зграбљић – Ротар, Медијска писменост, мидијски садржаји и медијски утјецаји, http:/www.media.ba/mediacentar/compiled/p754.htm
[9] Г. Зиндовић – Вукадиновић, „Визуелни језик медија“, Институт за педагошка истраживања, Београд, 1994.
[10] Г. Зиндовић – Вукадиновић, „Медијска писменост: теорија и пракса“, Зборник Института за педагошка истраживања, бр. 29, Београд, 1997.
[11] Philip Rayner, Media Studies The Essential Introduction, London & New York, Routledge, 2001.

Jasmina Mitrović Marić
Faculty of Foreign Languages, Alfa University, Belgrade

LINEAR AND DIGITAL READING

Abstract: *Linear and Digital Reading is a study that establishes a dialogue with one of the first reflections on the impact that the media has on the reading process, assessed in the study From the Internet to Gutenberg by Umberto Eco.*

With Eco's theses as a starting point, the aim of the study is to pose questions related to the subject through a polemical dialogue.

Confronting linear and digital reading as practised categories, from which the former has its theoretical theses, the study emphasizes the impact of the media on the formation of reading habits, the reader-text relationship, and all the way to the entirely altered reading culture as a sociological and cultural phenomenon.

Starting therefore from an altered reading philosophy, questions that emerge are not only connected to reading, but also to the mediology, long distance learning, media literacy, linguistic and legal issues, etc.

The study points out the responsibility of the academic community, the state and the society towards the subjects in question that should be partly resolved through the educational process in the form of a systematic approach of the society to the creation of the reader's personality, reading competence, and primarily media literacy, as well as the functional one.

KEY WORDS: *LINEAR READING, DIGITAL READING, HYPERTEXT, THE MEDIA, COMMUNICATION, MEDIA LITERACY, INTERACTIVITY, VIRTUAL COMMUNITY*

Др Предраг Јеленковић
Агенција за приватизацију – Регионална канцеларија Ниш

ОДНОСИ С ЈАВНОШЋУ У ОБЛАСТИ ЗАШТИТЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

Резиме: *У области заштите животне средине морају се развијати, неговати и унапређивати посебни и специфични односи с јавношћу. Што су развијенији односи с јавношћу у области заштите животне средине, то су већи ефекти у самој заштити, а уколико се шира друштвена заједница потпуније укључује у активности заштите животне средине, утолико ће резултати бити адекватнији и далекосежнији. Сваки подухват зависи од креативности људи који у њему учествују. Да не би дошло до неравномерне имплементације на терену, мора постојати јасна национална стратегија заштите животне средине у склопу одрживог развоја. Такође, треба радити и на подизању свести о заштити животне средине, на сваком кораку и у сваком тренутку, како би „навели" грађане на то да и они, као појединци, прихвате добре навике у свакодневном животу, зато што баш као појединци могу доста да учине на заштити животне средине, како би садашње генерације, и оне које долазе, промениле однос према њој.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *ОДНОСИ С ЈАВНОШЋУ, ЗАШТИТА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ, ОДРЖИВИ РАЗВОЈ, ЕКОЛОГИЈА, ЕНТРОПИЈА, ЛОКАЛНИ ЕКОЛОШКИ АКЦИОНИ ПЛАН (ЛЕАП).*

УВОД

Еколошки проблеми са којима се сусреће савремена цивилизација су алармантни, како по њиховом обиму тако и по озбиљности. Пажљива анализа свих еколошких проблема указује на то да је њихов узрок у међуодносу човека и природе. Тај однос се, међутим, може посматрати са два различита аспекта: негативног и позитивног. Указивање и на један и на други аспект подједнако је релевантно, ако не за потпуно решење еколошких проблема, а оно макар за трасирање пута ка њиховом решавању.

Свет је поверен човековој стваралачкој слободи, али и одговорности. У зависности од односа према природи, човек је може за себе обликовати као простор слободе, ако је креативан и одговоран, али и као простор ропства, уколико је неумерен, неодговоран и безосећајан.

Наше огрешење о природу је трагично и има историјски континуитет. Али, оно што одваја нововековну цивилизацију и модерног човека у односу на време које му претходи јесте филозофско-економски и природно-научни поглед на свет, који у себи садржи једну колонизаторску и поробљивачку идеологију усмерену на беспоштедну и неумерену експлоатацију природе.

Човек који уништава своју природну околину уништава и самог себе, јер у сваком погледу зависи од ње, иако тога није свестан. Ово нездраво уздизање човека над свим другим бићима у природи доказује да је уобичајено питање хуманизма често ограничено и плитко.

Решења еколошких проблема огледају се у борби против садашњег схватања односа човека и природе, где се тражи да се човек одрекне своје супремације над природом. Таквим приступом лако се може отићи у другу крајност – обожавање природе и довођење у питање многих вредности до којих је човек мукотрпно дошао. Потребно је успоставити такав однос човека са природом који ће резултирати етичким и моралним понашањем – етички, кад је реч о исправном еколошком погледу на свет, посебно на проблем заштите животне средине; морално, кад се ради о напору да се очува природа за будућа поколења. Самостални морал не може постојати, нити се може темељити на логици и забранама, јер данас је просто немогуће убедити људе да промене свој начин живота на основу логички заснованих убеђивања. Немогуће их је убедити да је нешто корисно за њих, просто зато што човек и иначе не утемељује свој живот на основу логике, а поготову то неће учинити сада, у оваквој цивилизацији и са потрошачким навикама, којих би требало нужно, макар на силу да се одрекне, ако жели да опстане природа и он са њом. У томе бим свакако, помогли и одговарајући морални кодекси. Међутим, утврђивањем моралних кодекса понашања човека према својој средини и другом човеку, на основу забрана, нити је могуће нити је добро (јер то човек доживљава као атак на своју слободу, на своју личност, а по правилу, то производи супротне ефекте).

Остаје онда – свест и савест, на чијем изграђивању треба перманентно радити, из којег рада ће природно произаћи, као општа сагласност, и неминовност устројства адекватних моралних кодекса понашања.

1. ДЕГРАДАЦИЈА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

Степен очувања или деградације животне средине може се егзактно мерити. Тако се мера неуређености (било којег, па и природног) система назива ентропијом; односно, то је количина енергије која више не може да се претвори у рад. То значи да повећање ентропије подразумева смањење количине искористиве енергије. Сваки пут кад се нешто догоди у природи одређена количина енергије постаје неискористива за будући рад. Кад говоримо о загађености, говоримо о тој неискористивој енергији – загађеност је укупна количина искористиве енергије у природи која је трансформисана у неискористиви облик. Другим речима, загађеност је ново име за ентропију.

Проблем данашњег човека лежи у чињеници да ентропија увек нужно тежи максимуму, односно стању када више нема слободне енергије која може да се искористи за извршење додатног рада. Бројни покушаји да се пронађе решење у превладавању ове законитости завршавали су поразним сазнањима да је она неизбежна. Сваки пут када се запали цигарета, смањује се количина искористиве енергије у свету. Уколико човечанство свој однос према ресурсима не успостави на другим основима, по природним законима, катаклизмички призор из научно-фантастичних романа постаће стварност.

Да ли је стварно све тако неумитно? Може ли се човек уз помоћ нових сазнања и техничких решења отргнути из закона ентропије? Решење за сада не постоји.

Човек ће преживети само ако себе не буде сматрао средиштем света и његовим власником и господарем, него само сродником и пријатељем других бића. Будућа покољења немају гласа у нашим садашњим одлукама, али је сигурно да ће њима бити испостављени рачуни и да ће они сносити трошкове наше глупе и опасне игре против природе као нашег другог ја. Очување природе има предност у односу на сазнање природе: за сазнање увек има времена, за очување више нема, јер је то питање живота и смрти. Екологија као критичка наука могла би да скрене пажњу са посебних интереса појединих група на универзалне вредности заједнице.

2. ОДНОСИ С ЈАВНОШЋУ И ЗАШТИТА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

Учешће јавности у одлучивању о питањима која се тичу екологије, односно животне средине представља један од врло значајних елемената за управљање заштитом животне средине. Ово из више разлога. Најопштији разлог се тиче веза између еколошког менаџмента и еколошке политике и права у најширем смислу. Ради се о чињеници да на савременом нивоу развоја, процедуре учешћа јавности у доношењу одлука имају карактер елемената опште политике и у области заштите животне средине. Ниједна држава која претендује на савремене циљеве очувања животне средине, и углед у свету, не може игнорисати постојање ових процедура. Ради се о инструментима демократизације савремене политике и права на здраву животну средину, чији су квалитет и ширина примене директно повезани са уживањем основних људских права.

Потом, процедуре учешћа јавности у одлучивању о питањима која се тичу животне средине представљају засебне механизме који, у одређеној фази, могу до извесне мере утицати на рокове и време потребно за остваривање одређених циљева привредних субјеката. Такође, такве процедуре упућују на јасну потребу за поштовањем одређених правила везаних пре свега за потпуну јавност и транспарентност поступка прикупљања дозвола за рад и уопште рада постројења за које се траже дозволе. У неким случајевима то би могло имати одређеног (макар посредног) утицаја и на технолошке, финансијске и све друге аспекте планираних инвестиција.

Обавештавање јавности подразумева и информисање о следећим питањима (када је то могуће): о почетку процедуре, могућности за учешће јавности, времену и месту одржавања сваке јавне расправе, јавној власти код које се може доћи до одговарајућих информација и где су депоноване одговарајуће информације ради стављања на увид јавности, одговарајућој јавној власти или било ком другом службеном телу коме се могу упућивати коментари или питања, као и обавештења о року предвиђеном за упућивање коментара и питања; о доступности релевантних информација које се тичу животне средине, а односе се на предложену активност.

Опште је правило да процедуре учешћа јавности у одлучивању морају имати разумне временске рокове за различите фазе остваривања, остављајући довољно времена за информисање јавности као и за припрему јавности за учешће и само учешће у процесу доношења одлука које се тичу животне средине. Такође, мора се обезбедити укључивање јавности у наведени процес у раној фази, када су све опције још увек отворене и када може да дође до ефикасне партиципације. У том смислу спроводиоци процедура (јавне власти и заинтересована предузећа) треба да, према потреби, подстичу подносиоце захтева да обезбеде одговарајуће информације, да одреде заинтересовану јавност и да расправљају пре доношења захтева за давање дозволе.

Процедура учешћа јавности подразумева и обавезе да заинтересованој јавности омогући бесплатан преглед свих релевантних информација које се тичу процеса доношења дате одлуке, а које се у датом моменту налазе на располагању. То, наравно, не нарушава право јавних власти и привредних субјеката да одбију објављивање одређених информација када је таква могућност предвиђена међународним правом или националним прописима који су у складу са међународним правилима. Ипак, релевантне информације треба да, макар у најмањој мери, обухвате следеће врсте информација:

а) опис локације и физичке и техничке карактеристике предложене активности, укључујући процену очекиваних количина остатака и емисија;
б) опис значајних ефеката предложене активности на животну средину;
в) опис предвиђених мера спречавања и/или смањивања ефеката, укључујући емисије;
г) не-техничке режиме горе наведеног;
д) нацрт главних алтернатива проучених од стране подносиоца захтева;
ђ) у складу са националним законодавством, главне извештаје и препоруке које су достављене јавним властима у време када ће она бити информисана.

Јавности се мора омогућити да подноси, било у писаној или другој одговарајућој форми, у току јавне расправе или истраге са подносиоцем захтева, било какве примедбе, информације, анализе или мишљења која се сматрају релевантним за предложену активност. При доношењу коначних одлука мора се обезбедити узимање у обзир резултата овако спроведене процедуре учешћа јавности.

На крају, када јавна власт донесе одговарајућу одлуку, јавност мора да буде благовремено обавештена о одлуци у складу са одговарајућом процедуром. Јавности се морају ставити на располагање текст одлуке, као и разлози и образложења на којима се одлука заснива.

3. ПРИМЕР ИЗ ПРАКСЕ

Као илустрација учешћа јавности у одлучивању о заштити животне средине може послужити студија ЛЕАП (Локални еколошки акциони план) Општине Ниш из 2001. године, са додатним анализама и истраживањима у 2010-2011. години.

Студија ЛЕАП Општине Ниш показала је да је мишљење јавности о процени приоритетних проблема, утврђивања циљева и задатака скоро идентично са мишљењем стручне јавности и мишљењем радне групе за израду те студије.

Међутим, у студији ЛЕАП на основу анкете, која је спроведена за потребе локалне самоуправе, види се да односи с јавношћу у области заштите животне средине нису довољно развијени, односно, да свест грађана о заштити није довољно висока (Табела 1). Може се видети да велики проценат грађана (67,9%) жели да вишекратне (пластичне) кесе и даље користи. С друге стране, платнене торбе, које уопште не доприносе загађењу животне средине, користило би само 17,9 %.

Табела 1 *Заинтересованост за учешће у кампањи замена кеса*

Кампања	Да		Не	
	Број	%	број	%
Вишекратне кесе	1286	67,9	609	32,1
Платнене торбе	339	17,9	1556	82,1
Папирне кесе	678	35,8	1217	64,2

То је јасан показатељ да треба радити на подизању свести о заштити животне средине у смислу „шта ја као појединац могу да учиним за заштиту околине", или „прихватљиве навике у свакодневном животу", или „променимо однос према животној средини"...

Важно је истаћи и то да су у анкету о стању животне средине били укључени испитаници који представљају ученике, студенте, запослене и пензионере. На основу резултата анкете јасно је да су они у потпуности свесни проблема са заштитом животне средине у граду. Због сазнања о присутним проблемима, грађани су активно узели учешће и у многим акцијама које је покренуо ЛЕАП. Кроз акцију не само да отклањају тренутни еколошки проблем већ и подижу сопствену свест о њему, тако да се у периоду после одређене еколошке акције значајно смањују тешкоће о којима је било речи.

Крајем 2004. године у Нишу је прекинуто са имплементацијом ЛЕАП-а, па је било значајно и интересантно, после седам година, у којима теме из области заштите животне средине нису имале доминантно место, проверити да ли се и како се променила свест тј. однос грађана Ниша према заш-

тити животне средине. Због тога је у августу 2011. године, на територији града Ниша, телефонским путем, на узорку од 860 испитаника спроведена анкета на тему заштите животне средине.

С обзиром на то да је испитивање рађено на територији града Ниша, у коме се емитује програм неколико локалних ТВ станица и где постоји могућност за едукацију кроз медије, резултати истраживања су забрињавајући и треба да служе надлежнима у локалној самоуправи за даљу анализу.

Из добијених резултата може се закључити да је велики број испитаника само делимично упознат са појмом *заштита животне средине* (43,4%,), а да чак 24,2% испитаника и не зна за овај појам. (Слика 1).

Да ли сте упознати са појмовима *заштите животне средине* и *загађења животне средине*?

Да	32,4 %
Не	24,2 %
Делимично	43,4 %

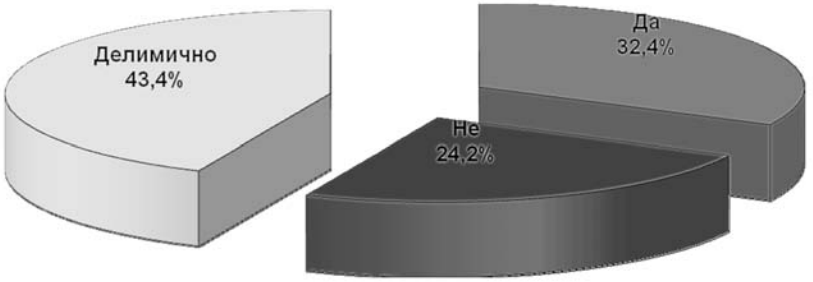

Слика 1 *Препознатљивост појма заштита животне средине*

Такође, већина испитаника је чула за појам заштита животне средине преко медија (ТВ станице и штампани медији), али њих 49,1% и даље сматра да се у медијима не посвећује довољно пажње овој теми (и проблему). Грађани Ниша су мишљења да локални медији могу да промене однос према заштити животне средине (45,6%), нарочито кроз већи број образованих емисија о овој теми. Већина испитаника (52,2%) сматра да се појам *заштита животне средине* злоупотребљава ради стицања политичких поена, а нарочито у изборним кампањама.

Анкета је спроведена и у завршним разредима три основне и пет средњих школа, у Нишу, септембра 2011. године, на репрезентативном узорку од 936 ученика

У већини школа испитаници су одговорили да нису упознати са плановима и програмима заштите животне средине у граду Нишу (Слика 2).

Колико си упознат-а са плановима и програмима заштите животне средине у твом граду?

а) у потпуности
б) довољно
в) недовољно
г) нимало

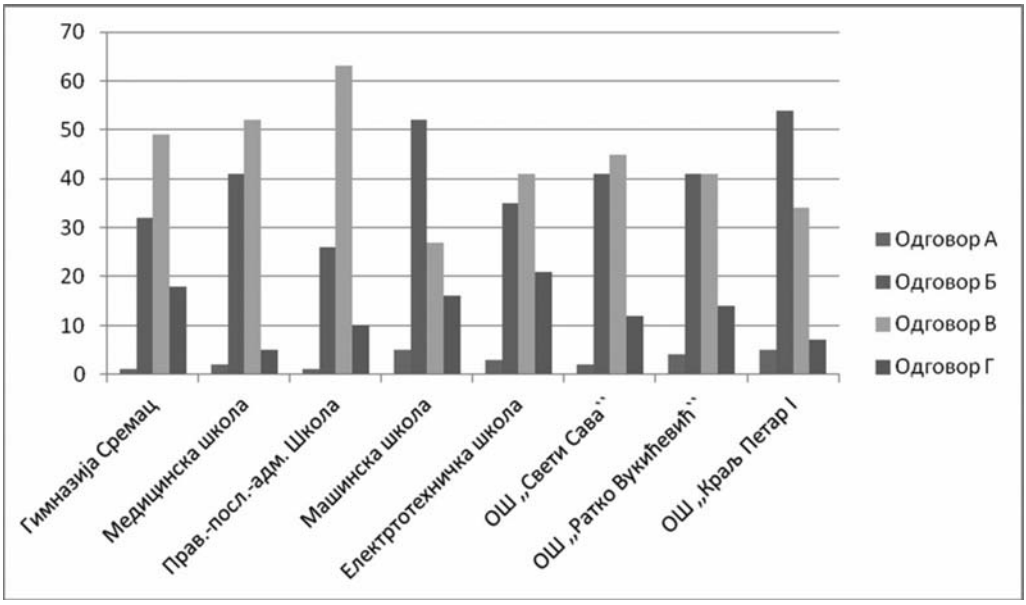

Слика 2 *Препознатљивост планова и програма заштите животне средине у граду*

Такође, да је заштита животне средине и све што је везано за ту област недовољно присутно у медијима (електронским и штампаним). Већина испитане деце у школама није довољно информисана о организованим акцијама на ову тему у граду.

Испитивање је показало да ученици средњих школа сматрају да је заштита животне средине недовољно заступљена у њиховом образовању, док су ученици основних школа тврдили супротно – да је има довољно, што може да укаже надлежнима из области образовања да утичу на програме предвиђене за средње школе, не би ли еколошко образовање деце било на много вишем нивоу (Слика 3).

Да ли сматраш да је у твом образовању у школи довољно заступљена тема заштите животне средине

а) довољно је заступљена
б) недовољно је заступљена
в) треба да је има више

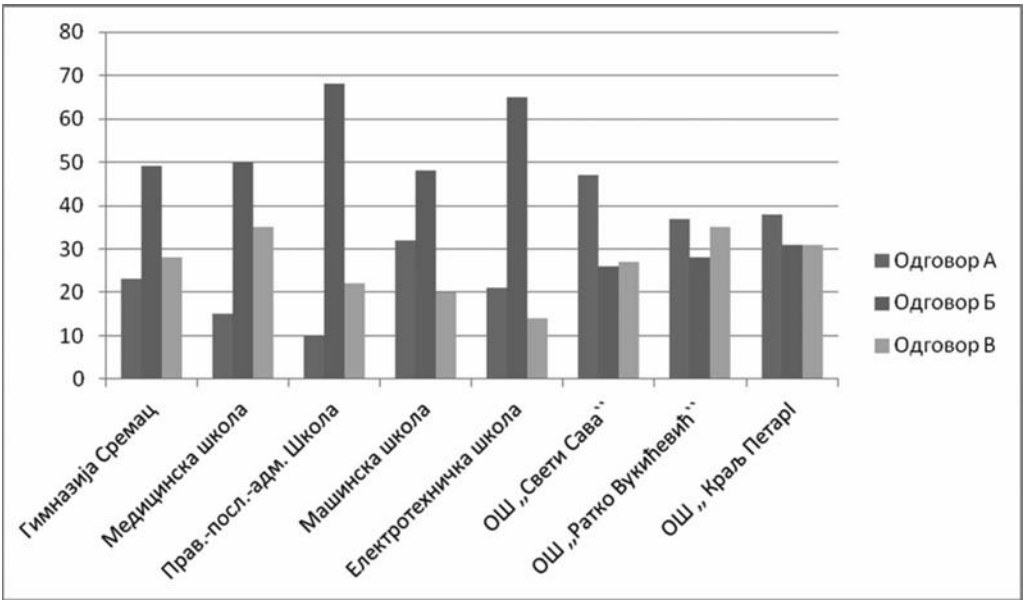

Слика 3 *Заступљеност заштите животне средине у образовању*

У сваком случају, може се закључити да су ученици свесни колико су важни квалитетни односи с јавношћу у заштити животне средине (до 92%). Такође, свесни су и тога да ти односи изостају у њиховој локалној заједници у једном ширем смислу (до 62%). Али, истовремено исказују спремност да узму активно учешће у области заштите животне средине, нарочито ако би били позвани (до 48%); исто тако, показују интересовање и за едукацију из ове области (до 42%), као и за предузимање конкретних мера (до 51%).

Интересантан је одговор ученика на питање о„ употреби друге врсте амбалаже``, коришћење платнених торби уместо пластичних кеса које свакодневно добијате при куповини, због тога што је проценат заинтересованих чак 89% (Слика 4), што представља значајни напредак у односу на исто питање из ЛЕАП-анкете када је за то било расположно само 17,9% испитаника (Табела 1).

Да ли би подржао-ла иницијативу и укључио-ла се у акцију „употреба друге врсте амбалаже“ коришћење платнених торби и слично, уместо пластичних кеса које свакодневно добијате при куповини

а) да

б) не

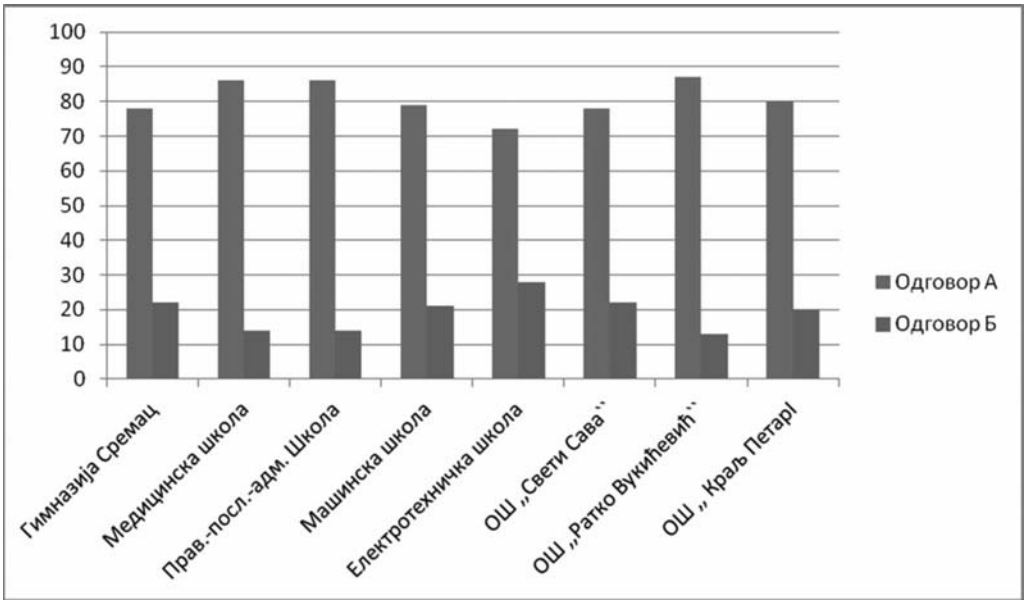

Слика бр. 4 *Заинтересованост ученика за заменом нееколошке амбалаже*

4. ЗАКЉУЧАК

Колико ми као друштво немамо довољно развијену свест о значају односа с јавношћу у области заштите животне средине, илуструје и поређење званичног сајта PRSA (Америчко друштво односа с јавношћу), где је број присутних докумената из ове области и проблема везаних за човекову околину 1180, под називом PR ENVIROMENTAL PROTECTION, и сајта ДРУШТВА ЗА ОДНОСЕ С ЈАВНОШЋУ СРБИЈЕ где не постоји ни један такав документ.

На основу међународних конвенција, декларација и протокола које је наша земља потписала, имамо јасан показатељ да треба радити на подизању свести о заштити животне средине на сваком кораку и у сваком тренутку како би „навели" грађане да и они, као појединци, прихвате навике у свакодневном животу зато што као појединци могу доста да учине за заштиту животне средине како би садашње генерације и оне које долазе промениле однос према њој.

Један од могућих начина приближавања било које теме из ове области, као и неких других, је отварање Канцеларије за односе с јавношћу која би имала могућност да у свакодневном контакту са грађанима максимално популаризује заштиту животне средине у свим сегментима, тако да би локалне самоуправе требало да се крећу у том правцу .

Без икакве сумње може се закључити да односи са јавношћу у области заштите животне средине имају најзначајнију улогу у очувању природе. Само активно учешће јавности, уз помоћ научних знања и техничких решења, може нас отргнути из закона ентропије, продубити истраживања динамичних и разноврсних еколошких активности човека и створити категоријални апарат који ће омогућити потпуније одговоре на еколошке изазове и ризике с којима се суочава савремено друштво.

РЕФЕРЕНЦЕ

[1] Јеленковић П., *Односи с јавношћу у области заштите животне средине,* докторска дисертација, Мегатренд Универзитет, Факултет за културу и медије, Београд, 2011.

Predrag Jelenković, PhD
Agency for Privatization – Regional office Niš

PUBLIC RELATION IN THE FIELD OF ENVIRONMENTAL PROTECTION

Summary: *In the field of environmental protection one must develop, foster and promote the special and specific public relations. The more developed public relations in the field of environmental protection, the stronger is the impact of the protection itself, and if the wider community is more fully involved in environmental protection activities, the results will be more appropriate and far-reaching. Each enterprise depends on the creativity of people who participate in it. To avoid uneven implementation in the field, there must be a clear national strategy in the field of environmental protection and sustainable development. We should try to raise awareness of environmental protection at every step and every moment in order to "influence" citizens that they, as individuals, adopt good habits in daily life, because as individuals they can do a lot to protect the environment, in order to change the attitude towards it of both present generations and those to come.*

KEY WORDS: *PUBLIC RELATIONS, ENVIRONMENTAL PROTECTION, SUSTAINABLE DEVELOPMENT, ECOLOGY, ENTROPY, LOCAL ECOLOGICAL ACTIVITY PLAN (LEAP).*

Доц. др Валентина Муцунска Палевска
Институт за туризам и менаџмент, Скопље

ЕТИЧКИ АСПЕКТИ ОДНОСА С ЈАВНОШЋУ

Апстракт: *Етика подразумева процену и примену моралних вредности које друштво или култура прихватају као своје норме. Проучавање етике у масовним комуникацијама представља наставак сократовске традиције, зато што активности новинара, оглашивача и људи задужених за односе с јавношћу, подлежу критичком истраживању као никада раније, чак и међу колегама. Морално поштовање закона је стварни темељ демократске цивилизације и културе, иако се адвокати и судије труде да нас убеде да су то закони. Поставља се питање како ојачати професионализам у односима с јавношћу. Одговор је: треба поступати у складу са професионалним мерилима, што подразумева да посао треба тако обављати да се стално стиче и одржава поверење јавности и доминантне коалиције у својој организацији.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *ЕТИКА, ОДНОСИ С ЈАВНОШЋУ, МОРАЛ, ДРУШТВО*

Историјат етике и морала

Етика подразумева процену и примену моралних вредности које друштво или култура прихватају као своје норме. Предложити да појединци дефинишу сопствене стандарде понашања значи залагати се за моралну анархију. Извесно задовољство може се извући из придржавања личног кодекса понашања, али кршење тог кодекса не мора аутоматски да отвори озбиљна етичка питања[1].

Проучавање етике почело је још у Старој Грчкој, пре скоро 2500 година, када је Сократ, према тврдњама свог верног ученика Платона, обилазио Грчку супротстављајући се идејама своје браће о тако апстрактним концептима као што су правда и добро. Сократова метода истраживања, која се састојала од бесконачних питања и одговора о природи моралног поступања, опстала је до данашњих дана и често покреће бурне расправе о моралности, како у учионицама тако и на трговима. Конфликт је основни састојак дебате о етици, јер чак и у одређеном друштву или култури могу постојати разлике о стандардима истинског моралног поступања. Те моралне различитости могу бити интелектуално стимулативне и могу допринети интелектуалном богаћењу појединца, као што је описано у уредничком коментару *Quill* – званичној публикацији Друштва професионалних новинара: Етички судови су такви, без обзира на то *ко* их доноси, они најчешће нису лаки[2]; скоро је сигурно да ће некима од нас изгледати савршено исправно, док ће их други сматрати погрешним, глупим, непоштеним и, можда, доказом интелектуалног и/или моралног труљења. Све је то лепо. Различите дефиниције етичког понашања доприносе да наш ум и дух остану узаврели. Када би се сви слагали око етичких принципа живот би можда био уређенији, али би свакако био и досаднији. Расправе о етичком понашању медијских радника обично су све друго само не досадне. Проучавање етике у масовним комуникацијама представља наставак сократовске традиције, зато што активности нови-

[1] Када говоримо о етици данас, осећај сврсисходности лако може да замени осећај узалудности, као што то цинично примећује координатор курса новинарства на државном универзитету Њујорк, Хауард Гуд: „Требало би да ме жалите. Предајем студентима курс етике у време када изгледа да је етика све мање и мање важна професионалним новинарима“. Заиста, менаџере рекламних агенција често критикују у смислу да манипулишу неприпремљеном јавношћу. У негативном контексту помињу се и они који се професионално баве односима с јавношћу, где им се приписује да су заступници посебних интереса, односно, да емитују дезинформације на штету јавног интереса. Забавна индустрија је такође под оптужбом суда јавног мњења, у смислу да промовише непримерен секс и насиље међу припаднике емотивно рањиве младе популације.

[2] „Морал проповедати је лако, морал засновати – тешко“ (Шопенхаур, 1997, стр. 5).

нара, оглашивача и људи задужених за односе с јавношћу, подлежу критичком истраживању као никада раније, чак и међу колегама. Налазимо се у стању константног преиспитивања моралне димензије наших живота.[3] Савест нам говори, често брутално јасно, да постоји важна разлика између дела која су исправна и дела која су погрешна. Познавање етичких принципа и тога одакле су они изведени може да утиче на наше понашање. Циљ, међутим, није да се доносе етичке одлуке с којима ће се сви сложити или одлуке које ће бити у складу с друштвеним очекивањима. Најизазовније етичке дилеме подразумевају равнотежу супротстављених интереса у ситуацијама где нема „исправног" одговора; такво морално преиспитивање требало би да доведе бар до морално одбрањивих одлука, чак и ако се те одлуке покажу непопуларним (Дај, 2008).

Етика, по дефиницији, подразумева процену и примену моралних вредности које, као што је напред речено, друштво или култура прихватају као своје норме. Промовисање става да појединци дефинишу сопствене стандарде понашања, значи залагати се за моралну анархију. Са друге стране, придржавањем личног кодекса понашања може се извући извесно задовољство, али кршење тог кодекса не мора аутоматски да отвори озбиљна етичка питања.

Етика, морал и друштво

Изрази *етика* и *морал* често се користе у истом контексту. То је посебно корисно у проучавању етике у медијима, али и у другим професијама, зато што одражава све присутније схватање да се професионално етичко понашање не може у потпуности раздвојити од општих моралних стандарда друштва. Портпарол који, на пример, свесно искривљује истину, крши темељни приступ који има своју генезу како у системима морала разних вера, тако и у древним етичким канонима. Треба, међутим, појаснити и разлике између ова два појма. Реч морал изведена је из латинске речи *mos*, *moris*, што између осталог значи и „начин живота" или „поступање". Са друге стране, реч етика је изведена из грчке речи *ethos*, што значи „обичај", „употреба", „карактер". Етика одражава схватање друштва о томе шта јесте а шта није исправно у неком чину, као и разлике између добра и зла.[4] Ако је неко оптужен да је лењ или нестручан, то не значи да је оптужен за немо-

[3] Од наношења неправде више се треба чувати него од подношења неправде, и да човек пре свега треба да тежи како у приватном тако и у јавном животу, за тим да буде добар, а не само да изгледа такав. (Платон, *Горгија*, Превод: Мирјана Драшковић и Албин Вилхар, Култура, Београд, 1968; Јанићијевић, 2010, стр. 19).

[4] „О моралу знам само толико да је морално оно после чега се добро осећате, а неморално оно после чега се осећате лоше" – Ернест Хемингвеј.

рално понашање. С друге стране, лагање и крађа подразумевају кршење етичких норми. Зато се етика често описује као скуп принципа или као кодекс моралног понашања.

Честе су појаве незадовољства јавности начином на који медији долазе до информација. Тако је ТВ мрежа *ABC* добила тужбу са вишемилионским одштетним захтевом због неетичног поступка. У својој емисији *Prime Time Live*, ова телевизијска мрежа уживо је објавила резултате тајне истраге да је ланац самопослуга „Food Lion" редовно продавао трулу и заражену храну. Емисија је била погубна по овај ланац самопослуга и довела је до затварања 84 продавнице у наредне две године, и до отпуштања неколико хиљада радника. Новинари емисије су, међутим, оптужени да су се, дајући лажне препоруке, запослили у компанији „Food Lion", а потом користећи скривене камере све тајно снимили. Компанија „Food Lion" није оспоравала основну чињеницу изнесену у емисији о квалитету њихових производа, али је порота, очигледно, због начина на који се дошло до информација, прогласила ТВ мрежу *ABC* кривом за превару и за неовлашћени улазак на туђе имање, а компанији „Food Lion" доделила одштету у висини од 5,5 милиона долара. Иако је овај износ, најпре, умањио судија, а касније, додатно и апелациони суд, овакав став пороте довољно говори о критичком ставу јавности према поступању медија.

Ипак, кодекс заснован на мудрости промовише етичко понашање, истовремено избегавајући претерану и неразумну моралну пристојност. Одређена флексибилност је, на пример, неопходна према рекламним агенцијама које у својим огласним порукама користе преувеличавање, докле год се не користи директно лагање. Преувеличавање је битан фактор трговине, а тржиште не трпи много због његовог увођења. Примена овог критеријума на систем етике доводи, дакле, до флексибилности којом се избегава екстремна бескомпромисност кодекса, с једне, и моралне анархије, с друге стране. У новинарству се, рецимо, сматра да је права равнотежа негде између сензационалног и монотоног. При томе, мудрост заснована на искуству сугерише да би решења извучена из моралног кодекса требало да буду одговарајућа за решења проблема. Етичке дилеме некада траже и драстичан приступ.[5] Програм афирмативног деловања (фаворизовање мањина или раса, и слично), који понекад може изгледати екстремно, некада се оправдава потребом исправљања ранијих дискриминација. Универзитет који изненада открије случајеве варања може, у тренутку моралне

[5] „Пример су контроверзе око клонирања људи – научног достигнућа с незамисливим етичким последицама. Етичари су о овом питању већ почели дебату пуну старсти, у нади да ће појаснити супротстављене моралне вредности и да ће имати довољно времена за рационално преиспитивање ставова пре него што научни експерименти у овој области постану свакодневница" (Дај, 2008, стр. 43).

индигнације, да уведе строге казне за академско кршење студентског кодекса поступања, итд.

Такође, идеја умерености се може применити на контроверзу око одговорности рекламне индустрије за штетне последице конзумирања алкохола. Поједини конзервативци се залажу за потпуну забрану таквих реклама, посебно на телевизији. Они либералнији одговарају, да на масовним медијима треба дозволити промовисање свих законом дозвољених производа и услуга. Умерена позиција би у овом случају захтевала истицање упозорења о опасности по здравље у свим рекламама алкохолних пића.

Одговорност у систему етике

Правда је, често, веома важна за решавање етичких спорова и има велики утицај на међусобне односе људи. У средишту ове идеје налази се појам поштења, по којем се све особине третирају исто, у смислу онога што заслужују. Дакле, не би требало да постоје двоструки стандарди, осим ако не постоје уверљиви и рационални разлози за дискриминацију. Овај принцип имплицира важне последице по медије. Медијски радници могу да га употребе приликом одлучивања о томе које смернице применити у случајевима примећене обмане, приликом успостављања и одржавања поверљивих односа и код нарушавања приватности других. Тако на пример, правда захтева да новинари извештавају о непријатном понашању других, јавних и приватних личности, на основу онога што они заиста заслужују, а не у циљу задовољавања жеље за морбидним информацијама код одређеног дела публике. Иако је на том пољу већ постигнут значајан напредак, неки теоретичари мисле да би Холивуд би могао у још већој мери да користи идеју правде, употребљавајући је за елиминисање драматичног приказивања расних и сексуалних стереотипа.

Систем етике мора да се заснива на одређеној слободи избора, јер супротно томе, друштво је морално сиромашно уколико такву слободу не дозвољава. Јер, како је написао К. Попер (Carl Poper), „моје право да слободно машем песницом ограничено је релативним положајем носа друге особе“ (Радојковић, 2004, стр. 76). Морални агенти морају имати неколико алтернатива на располагању и могућност да своја овлашћења користе без страха од притисака. Ако погледамо Библију, први морални избор донели су Адам и Ева у тренутку када су појели забрањено воће, због чега су протерани из раја. Већина етичких судова не завршава се са тако драстичним последицама, али је евидентно да без слободе нема ни моралног расуђивања, што подразумева избор између неколико алтернатива и одбрану одлуке на основу рационалног принципа. Циљ који би сваки систем етике требало да подстиче је

слобода која отвара могућности за подизање етичке свести. Идеја водиља је оно што је тврдио Мил (John Stuart Mill): "Дотле смеју да иду границе слободе појединца да он не сме да сме" (Радојковић, 2004, стр. 90).

Систем етике који не обухвата одговорност подстиче слободу без одговорности и самим тим, нема морални ауторитет да подстиче часно понашање. Као аутономни појединци[6] сви смо одговорни за моралне поступке, исправне и погрешне, а легитимност било којег етичког система зависи од његове способности да учеснике повргне некаквом стандарду одговорности. Одговорност може ићи од неформалних казни, као када се моралном агенту суди пред судом јавног мњења, до формалних казнених мера, као што је забрана обављања посла адвокатима који крше етички кодекс или отказ новинарима који крше правилнике својих компанија (Радојковић, 2004; Дej, 2008).

Законске и етичке норме

Морално поштовање закона је стварни темељ демократске цивилизације и културе, иако се адвокати и судије труде да нас убеде да су то закони. У ствари, Закон дозвољава многе неморалности, како према пријатељима тако и према непријатељима, као што су кршење обећања, изговарање непристојних речи и одређени облици варања. Зато и постоји нека врста везе између ове две области, закона и етике.[7] Возачи одбијају да прођу кроз црвено светло не само зато што нема полицајаца у околини, већ зато што поштују законску власт, или се можда плаше откривања и кажњавања, а можда и због става да су ограничења индивидуалних слобода некада неопходна да би се успоставио ред и спречио хаос, који би могао настати због сложености друштва. Запослени у медијима би итекако морали да обраћају пажњу на разлику између та два појма, јер је очигледно да сва морална питања не могу и не треба да се законски кодификују. Током живота често вређамо

[6] Конрад Лоренц, родоначелник *етологије*, науке о понашању, формулисао је хипотезу ауторегулаторне целине, по којој је, у животињском свету, нагон за агресијом каналисан одређеним сигурносним вентилима и механизмима кочења, којима се осујећује самоуништење. Насупрот томе, код људске врсте ствари стоје другачије: „Само једно живо биће поседује оружје, које није израсло на његовом телу. О том оружју и њему својственом понашању не зна ништа, и за његово коришћење није припремљен одговарајући снажан механизам кочења: то биће је човек" (Лоренц, 1978, стр. 163).

[7] „У циљу рационалног разматрања неопходног нормативног орјентисања људског поступања у условима савременог живљења, потребна је свестрана анализа моралних димензија важних јавних проблема данашњих друштава и конструисање алтернативних могућих решења тих проблема" (Јаковљевић, 2002, стр. XV).

осећања других, а закон повређенима не нуди никакав лек. Матурант, на пример, у последњем тренутку може да одустане од одласка на матурско вече с девојком с којом се договорио, али девојка не може због изневереног обећања да се обрати суду. У сваком друштву би отварање могућности за тако дубоко мешање у појединачне односе било непожељно.

Законске обавезе се ипак заснивају на оним моралним. Кривични и грађански законици садрже само најважније моралне обавезе као што су, на пример, забрана убиства, крађе, силовања или злонамерно нарушавање туђе репутације. Већина закона подразумева директно кажњавање поступака који другоме наносе бол, с тим што су неки закони засновани на моралним принципима који се не тичу свих. У ту категорију спадају закони који регулишу сексуално понашање одраслих и проституцију. Морално оправдање за такве законе није масовно прихваћено у друштву, због чега је и њихово поштовање мање извесно. Ипак, суштинска разлика између нашег законика и моралних обавеза јесте у томе да кршење закона подразумева унапред прописане казне, док етичка индискреција то не подразумева. Како су, међутим, сами закони засновани на моралном поштовању, под одређеним околностима имамо и такву могућност да прекршимо закон, јер наш етички систем предвиђа и такво ослобађање од моралних обавеза.

Добар пример за то је грађанска непослушност, у којој грађани игноришу законе за које мисле да су неправедни. Оваква пракса стекла је у последње време одређено морално поштовање, посебно након ненасилних демонстрација за грађанска права шездесетих година које је предводио велечасни др Мартин Лутер Кинг млађи. Према већини етичара, међутим, легитимност грађанске непослушности зависи од неколико ствари: (1) истинског уверења моралног агента да је закон неправедан, (2) ненасиља, и (3) спремности демонстраната да се суоче с последицама својих радњи. Неки други, опет, правдају грађанску непослушност само у случају када су исцрпљени сви легални путеви исправљања закона. На примеру групе за заштиту човекове околине, окретање чину грађанске непослушности са циљем скретања пажње јавности, било би оправдано у случају да је ова група искористила сва законска средства за спречавање складиштења нуклеарног отпада на одређеном месту. Ипак, у оваквим случајевима, чак и када су законска питања решена, морална питања су та која преовлађују (Olen, 1988; Деј, 2008).

Може се рећи да је савезништво између закона и етике неизбежно. Оно се често манифестује у новинарској професији, када законска ограничења новинари тумаче као препреке њиховом етичком мандату да служе јавном интересу (попут Закона о спречавању недозвољеног упада на туђи посед). Овај став се може илустровати случајем „Гарсија“ у Порторику из 2000.

године, везаног за протесте америчке морнарице против војних вежби. Десет новинара који су пратили овај догађај, ухапшени су због неовлашћеног уласка на туђи посед. Том приликом, новинари су тврдили да њихово хапшење представља кршење њиховог уставног права, јер су у забрањену зону ушли да би извештавали са протеста. Савезни суд је, међутим, одбацио њихов аргумент, уз образложење да новинари немају посебна права приступа објектима који нису доступни јавности и да Први амандман (Устава САД) не дозвољава кршење закона.

Потпуно је јасно да већина законских питања има и моралну димензију и да се етичка питања не могу аутоматски решавати једноставним законским решењима. На пример, Врховни суд САД је закључио да новинари могу да објаве имена жртава силовања преузета из јавно доступних докумената или докумената објављених другим државним каналима. Овим се, међутим, не решава етичко питање да ли би имена жртава силовања *требало* објавити, чак и ако су јавно доступна; проблем је да ли штета нанесена жртвама у великој мери надјачава ограничену јавну корист, добијену објављивањем такве врсте информација. С другог аспекта, све стране имају исту моралну обавезу да поштују закон. Због тога, медијски радници могу да крше закон само ако се држе важнијих моралних принципа и ако су спремни да поднесу последице своје непослушности.

Етичке основе професионализма

Поставља се питање како ојачати професионализам у односима с јавношћу. Одговор је: треба поступати у складу са професионалним мерилима, што подразумева да посао треба тако обављати да се стално стиче и одржава поверење јавности и доминантне коалиције у својој организацији.[8]

Професионализам, даље, значи да треба институционализовати најбољу праксу и успоставити стандарде квалитета који служе јавном интересу. Професионализација, на пример у медицини донела је бољу здравствену заштиту; у грађевинарству боље аутопутеве и мостове, квалитетније куће; у аутомобилској индустрији брже и удобније аутомобиле; у ваздухопловству – боље авионе, што значи сигурније путовање небом; у банкарству и трговини – стандарде пословања; а кад је реч о односима с јавношћу, стандарди доводе до компетентних савета. Као критеријуми професионализације најчешће се наводе ови:

[8] „Кад сте суочени с етичком дилемом, одлучивање је лако: учините оно што је исправно. Увијек“ (Cutler, 2004, p. 70).

1. специјализација у образовању;
2. целовито и темељно знање стечено на бази најбоље праксе у односима с јавношћу и на темељу адекватних истраживања;
3. етички кодекси и мерила успешности на бази регулативе коју доносе одговарајуће организације, пре свега удружења у овој области (на пример PRSA у Америци)[9] итд;
4. аутономија у пракси и лична одговорност;
5. признавање делатности од стране локалне и шире заједнице као јединствене и важне службе.

Шта су етичке основе професионализма? Једна од кључних карактеристика професионалног образовања у било којем подручју јесте инсистирање на професионалној етици. Идеално гледано очекује се да професионална друштва преузму на себе одржавања реда у циљу одвраћања од дела противних закону, а такође настоје да наметну колективну моралност и осигурају да стручњаци исправно поступају (Veatch, 1988). Етично понашање је оно које је у складу са моралним нормама друштва, а примена моралних вредности у пракси назива се „примењеном етиком" (Brody, 1983). Признате и реномиране професије преузимају широко прихваћене идеје о исправном понашању као своје етичке кодексе, они служе да осигурају поштовање етичких начела на различите начине па и кроз санкције (на пример искључење из друштва и слично).

Поставља се и питање друштвене одговорности. То је обавеза служења друштву и она важи како за професију као такву, за колективе, тако и за појединачне стручњаке. Вредност односа с јавношћу повећава се уколико се испуне све већи услови: прво, потпуна слобода у делању и у такмичењу идеја, информација и образовања на тржишту јавног мњења; друго, стална доступност извора и циљева; треће, понашање према високо постављеним стандардима, и томе слично. Вредност односа с јавношћу у друштву може и да се смањи под следећим условима: уколико потискују и на било који начин спречавају такмичење идеја; друго, уколико скривају своје сталне изворе; треће, уколико толеришу некомпетентну и неетичну праксу.

Позитивне карактеристике односа с јавношћуу овој области јесу следеће: прво, односи с јавношћу побољшавају професионалну праксу тиме што кодификују етичко понашање, поступање по стандардима, уз поштовање једног и другог; друго, односи с јавношћу побољшавају понашање организација тиме што наглашавају потребу да активности организације

[9] Америчко друштво за односе с јавношћу PRSA (Public Relations Society of America) формирано је 1947 године са задатком да негује размену идеја путем својих публикација и састанака, да развија професионализам, да ствара услове за континуирано образовање и подстиче етичко понашање, као и да ствара високе стандарде.

буду јавно одобрене; треће, односи с јавношћу служе јавном интересу тиме што омогућавају да сва релевантна гледишта буду изнета на форумима и буду јасна; четврто, односи с јавношћу спречавају дезинформације и неслогу у разумевању; и пето, односи с јавношћу испуњавају своју друштвену одговорност залагањем за општу друштвену добробит.

Негативне карактеристике односа с јавношћу могу бити следеће: односи с јавношћу стварају предности посебним интересима понекад чак и на уштрб јавне добробити; друго, публицитет понекад може да загуши комуникационе канале псеудо-догађајима, лажним изразима који више служе збуњивању а мање појашњавању; треће, односи с јавношћу понекад „нагризају" комуникационе канале цинизмом и губитком веродостојности.[10]

[10] „Једна студија Колумбија Универзитета из 1990. показује да је скоро половина од 1.000 испитаника у САД признала да је била награђена због предузимања акција на послу које се сматрају неетичким; а један од тројице испитаних је кажњен због одбијања да уради неетичку ствар!?" (Миливојевић, 2004, стр. 135).

ЛИТЕРАТУРА

[1] Аристотел (1958), *Никомахова етика*, Култура, Београд
[2] Baskin, Otis and Aronoff, Craig (1992), *Public relations: profession and the practice*, Dubuque, IA: William C. Brown
[3] Bell, Seu H, Bell, Eugene (1976), Public relations: Functional or Functionary? *Public Relations Review* 2, 51-52
[4] Bertalanffy, Ludwig, von (1969), *General System Theory* , New York
[5] Broom, Glen M. (1997), Toward a concept and theory of organization – public relations, *Public Relations Research*, 9, (2), 83-98
[6] Broom, Glen M. (2010), *Učinkoviti odnosi s javnošću*, Zagreb
[7] Dozier, David (1990), The innovation of research in public relations practice: Review of program of studies, *Public Relations Research Annual*, 2, 24
[8] Vacić, Zoran, ur. (2004), *Etika javne reči u medijima i politici*, Zbornik, Beograd
[9] Veatch, R. M. (1988), *The Danger of Virtue*, Journal of Medicine and Philosophy, 13, 445-446
[10] *Weaver, Warren (1996), The Mathematics of Communication, in: Communication and Culture, NewYork*
[11] *Weber, Robert P. (1985), Basic Content Analysis, Beverly Hills*
[12] *Wiliams, Frederick (1992), The New Communications, Belmont*
[13] Вилкокс, Денис et al. (2006), *Односи с јавношћу*, Београд
[14] Wright, Donald K. (1982), *The philosophy of ethical development in Public Relations*, Brown & Benchmark
[15] Гиро, Пјер (1983), *Семиологија*, друго издање, Београд
[16] Gordon, C. Joye (1997), Interpreting Definitions of Public Relations, *Public Relations Reviev*, 23, 1, 57-66
[17] Greece, Mike (2008), Tempering public opinion in the internet Age: When everyone is an expert, *The Public Relations Strategist*, Winter, 19-20
[18] Gregory, Anne (2010), *Откривање односа с јавношћу*, Загреб
[19] Gregory, Solman (2007), *Old Media'Still Resonante, Survey Says*, Ad Week. com
[20] Guensberg, Carol (2001), *Bully Factories*? American Journalism Review, str. 50
[21] Гуревич, С. М. (2004), *Газета: вчера, сегодня, завтра*, Москва
[22] Grunig, E. et al. (1992), *Strategic Management, Public, and Issues*, in: Excellence in Public Relations and Communication Management, pp. 135-37
[23] Dewey, John *The Public and its Problems*, New York
[24] Дај, Луис Алвин (2008), Etika u medijima, Beograd
[25] Драгићевић-Шешић, Милена и Николић, Мирјана (2010), Етика медија у образовном систему, *Култура*, 127, 9-34
[26] Ђорђевић, Михаило (2008), *Дигиталне комуникације*, Београд
[27] Ellmor, Terry (1992), *Mass Media Dictionary*, New York
[28] Elsset, John (1997), Escape from 'measure-not land', *Public relations Tactics*

[29] Еко, Умберто (1973), *Култура, информација, комуникација*, Београд
[30] Elliott, Deni (1991), Plagiarism: it's nota black and white issue, *Quill*, XI, 16
[31] Јаковљевић, Драган (прир.), (2002), *Савремена филозофија морала*, Подгорица – Београд
[32] Јанићијевић, Јасна (2000), *Комуникација и култура*, Нови Сад
[33] Јанићијевић, Јасна (2010), *Етика*, Београд
[34] Kohlberg, L. (1981), *The meaning and measurement of moral development*, Clark University Press, Worcester
[35] Корни, Даниел (1999), *Etika informisanja*, Beograd
[36] Котлер, Филип и Ли, Ненси (2007), *Корпоративна друштвена одговорност*, Београд
[37] Kunczik, Michael i Zipfel, Astrid (2006), *Uvod u nauku o medijima i komunikologiju*, Zagreb
[38] Levinson, Paul (2001), *Digitalni McLuhan*: *Vodič za novo doba*, Zagreb
[39] Lippman, Walter (1922), *The World outside and the picturs*, New York
[40] Lippman, Walter (1922), *Public Opinion*, NewYork
[41] Littlejohn, W. Stephen, Foss A. Karen (2005), *Theories of Human Communication*, Wadsworth
[42] Long, L.W., Hazleton, V. (1989), Public relations: a theoretical and practical response, Public Relation Review, 13 (2), 3-13
[43] Миливојевић, Цвијетин (2004), *Етика јавне речи и односи с јавношћу*, у: "Етика јавне речи у медијима и политици", Београд
[44] Милтон, Џон (1990), *Ареопагитика*, Београд
[45] McErlcath, M. (1997), Managing systematic and ethical Public relations campaigns, Brown & Benchmark
[46] McCombs, Maxwell E. et al. (1991), *Contemporary public opinion: Issues and the news*, Erlbaum Associates 12-17
[47] McCombs, Maxwell E. and Shaw, Donald L. (1993), *The Evolution of Agenda – Setting Research: Twenty – Five Years in the Market – place of Ideas*, Journal of Communication 43, br. 2: 65
[48] McLeod, Jack M.; Chaffee, Steven H. (1973), Interpersonal Approaches to Communication Research, in: *Interpersonal Perception and Communication, American Beravioral Scientist*, 16, 4: 483-88
[49] McQual, Denis (2000), *Mass Communication Theory*, Oaks
[50] Николић, Мирјана (2010), Етика медија – између личне, професионалне и друштвене одговорности, *Култура*, 127, 35-50
[51] Павловић, Миливоје (2004), *Односи с јавношћу*, Београд
[52] Parsons, P. (2004), *Ethics in Public Relations*, Kogan Page, London
[53] Pearson, R. (1989), *Business ethics as communication ethics: Public relations practice and the isea of dialogue*, Lawrence Erlbaum Associates
[54] Pember, Don R. (1993), *Mass media law*, Dubuque IA: WCB, 523

[55] Платон (1968), *Горгија*, Култура, Београд
[56] Платон (2006), *Федон*, Београд
[57] Платон (2008), *Одбрана Сократова*, Дерета, Београд
[58] Прохоров, Е. П. (2003), *Введенине в теорию журналистики*, Москва
[59] Радовић, Владета (2006), *Медији и е-образовање*, Београд
[60] Радојковић, М. (2004), *Етика јавне речи*, Београд
[61] Рибникар, Владислав (1904), *Задатак независне штампе*, Политика, 13. јануар 1904, Београд
[62] Ryan, Michael; Martinson, David L. (1988), Journalist and Public Relations Practitioners: Way the Antagonism, *Journalism Quarterly*, 65, 1, 69
[63] Ракић, Беба (2005), *Маркетинг*, IV допуњено и прерађено издање, Београд
[64] Речник српскохрватског књижевног и народног језика, I – XVII, Институт за српскохрватски језик САНУ, Београд
[65] Rogers, Everett M. (1983), *Diffusion of Innovations*, NewYork
[66] Robinson, E. J. (1969), Public Relations and Survey Research, New York;
[67] Seib, P., Fitzpatrick, K. (1995), *Public relations ethics*, Fourth Worth, TX: Harcourth Brace
[68] Sims, R.R. (1992), The Challenge of ethical behaviour in organiyations, *Journal of Business Ethics*, 11
[69] Смит, Пол (2002), *Маркетиншке комуникације*, Београд
[70] Smith, Billi Layne (1998), *When Oprah's Cattle Battle Came to Amarillo*, Public Relations Tactis 5, 4, 1998
[71] Solman, Gregory (2007), 'Old Media' still resonate, *Survey Says*, VIII, 14
[72] Spring, Natasha (1992), *Freedom of Speech vs. Politically Correct Language*, Communication World, 9, 5, 34-38
[73] Shannon, Claude (1948), A mathematical theory of communication, *Bell system technical Journal*, 27, 379-423; 623-656
[74] Schannon, Claude and Weaver, Warren (1949), *The Matematical Theory of Communication*, University of Illionois Press, Urbana
[75] Scheff, Thomas J. (1967.), *Toward a Sociological Model of Consens*, American Sociological Review 32, 46
[76] Schramm, Wilbur (1964), *Mass Media and National Development*, UNESKO
[77] Schramm, Wilbur (1971), *The Nature of Communication between Humans* in: „The Proces and Effects of Mass Communication", University of Illinois Press, 17, Urbana
[78] Somerville, I. (2001), *Business ethics, public relations and social responsibility,* Routledge, London
[79] Томић, Зорица (2003), *Комуникологија*, Београд
[80] Toth, E.L., Heat, R.L. (1992), *Rhethotical and critical approaches to public relations*, London
[81] Trevino, L.K., Nelson, K.A. (2004), Managing business ethics, Hoboken, NJ: John Wiley & Sons

[82] Турбан, Ефраим et al. (2003), *Информациона технологија за менаџмент*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд
[83] Филиповић, Винка, et al. (2001), *Односи с јавношћу*, Београд
[84] Harlow, Rex, F. (1976), *Building, Building a Public Relations Definitios*, Publik Relations Review 2, 4, p. 36
[85] Harwood, L. Childs (1940), *An introduction to public opinion*, John Weley and Sons, New York
[86] Hassan, Robert (2004), *Media, politics and the network Society*, New York
[87] Hines, Randy and Basso, Joe (2003), Do Editores a favor: Use The Associated Press Stylebook, *PR Tactics*, 16
[88] Hood, Julia (2003), *Good Translation*, PR Weer, 13
[89] Caywood, Clarke, ed. (1997), *The Handbook of Strategic Public Relations & Intergrated Communications*, New York
[90] Hall, Janet (2000), *Gore Media Coverage – Playng Hardball*, Columbia Journalism review, p. 31
[91] Harlow, F. Rex, (1976), Building a Public Relations Definitios, *Publik*
[92] Relations Review 2, бр. 4, 36
[93] Harwood, Childs, L. (1940), *An introduction to public opinion*, John Wiley and Sons, New York
[94] Christians, Clifford (1977), *The ethics of media*
[95] Croft, A. C. (1992), Delayed Action Allows Informed Response, *Public Relations Journal*, 48, 31
[96] Cutlip, Scott et al. (2003), *Odnosi s javnošću*, Zagreb
[97] Cutler, Alexander (2004), *Doing Busines Right*, in: "Building Trust – Leading Ceos Speak Out: How The Create It, Strengthen It, Sustain it", NewYork
[98] Шопенхауер, Артур (1997), *Еристичка дијалектика*, Нови Сад
[99] Штамбук, Владимир (1998), *Кибернетика, информатика, интернет*, Београд
[100] Young, Robert (1980), *E. New Directions for Teaching And Learning: Fostering Critical Thinking*, San Francisko

Doc. dr Valentina Mucunska Palevska
Institute for Tourism and Management, Skopje

ETHICAL ASPECTS OF PUBLIC RELATIONS

Abstract: *Ethics involves the assessment and application of moral values that a society or culture accepts as its standard. The study of ethics in mass communication is a continuation of the Socratic tradition, because the activities of journalists, advertisers and people in charge of public relations, subject to critical research as never before, even among colleagues. Respect for moral law is the real foundation of a democratic civilization and culture, although lawyers and judges are trying to convince us that these laws. The question is how to strengthen professionalism in public relations. The answer is: to act in accordance with professional standards, which means that the job should be done so that it constantly acquires and maintains public confidence and the dominant coalition in their organization.*

KEY WORDS: *ETHICS, PUBLIC RELATIONS, MORALITY, SOCIETY*

Зоран Бранковић, магистар

ТЕОРИЈЕ МЕДИЈА ДВАДЕСЕТОГ ВЕКА

Резиме: *Текст апострофира теоријске концепте и размишљања аутора на тему медија, настала током XX века, од најранијих, па све до последњих година. Уз ограничења која произилазе из саме природе презентираног рада, мора се напоменути да се овом приликом не даје целовита, свеобухватна слика досегнутог сазнања из области комуницирања и медија, као и да нису набројани сви аутори који су се том интригантном тематиком бавили – али јесте направљен хронолошки осврт, груба скица која може бити од користи, пре свега, новим полазницима и пустоловима, али и широј научној јавности: од чикашке и франкфуртске школе, преко студија медија вршених током и након Другог Светског Рата у Сједињеним Америчким Државама, торонтског утицаја, па све до структуралиста и постструктуралиста деведесетих. Радови који промишљају област медија све су бројнији и током прве декаде наредног века, ширећи ово проблемско поље у новим правцима.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *МЕДИЈИ, ДРУШТВО, КОМУНИЦИРАЊЕ, СЕМИОЛОГИЈА, СИМУЛАЦИЈА.*

„Ако смо некад моīли најлеūшом алеīоријом симулације сматрати Борхесову басну у којој карūоīрафи царūва изīрадјују њеīову карūуūако деūаљно да она на крају веомаūачно ūокрива целу ūериūорију (али се са ūадањем царūва ūа карūа мало ūо мало крза и ūроūада, ūако да се од ње моīу разабрати још само неки ūарчићи у ūуūињи – ūри чему меūафизичка леūоūа ūе уūроūашћене аūūракције сведочи о īордоūи ūо мери царūва и ūруне као цркоūина која се враћа суūūанци ūела, ūомало као шūо се коūија на крају,ūаређи ūоисūовећује саūварним) – ūа басна је за нас ūревазидјена и ūоседује још само дискреūни шарм друīоразредних симулакрума.

Данас аūūракција није више аūūракција карūе, дуūликаūа, оīледала или концеūūа. Симулација није више ūредūава неке ūериūорије, неког референцијалноī биūа, неке суūūанце. Она је ūроизводња, ūомоћу модела, нечеīūварноī без ūорекла иūварносūи: нечеī надūварноī. Ториūорија више не ūреūходи карūи и не нацивљава је. Сада карūа ūреūходи ūериūорији – као ūрецесија симулакрума – она је ūа која зачиње ūериūорију ūако да – ако сеūреба враūиūи ūоменуūој басни – данас осūаūци ūериūорије ūолако ūруну на ūовршини карūе. Осūаūциūварноī, а не карūе, још ūосūоје ūу и ūамо у ūуūињама које не ūрииадају царūву, неīо су наша ūуūиња. Пуūиња самоīūварноī.“

Жан Бодријар

Прву половину XX века обележили су „дубоки резови“ глобалних размера, због чега је и цео век назван „веком светских ратова“, „столећем злих“. Оба (светска) рата, као и рецесија у коју су запале најмоћније привреде, мењале су човека, његово лице и наличије, како на макро нивоу, нивоу целокупног друштва, тако и на његовом унутрашњем плану, микро нивоу.

За *такво видјење ствари*, своју одговорност, дакако, сносе и медији. Прва жртва била је истина.

У рукама различитих интересних групација, у рукама *елите* тога доба, медији су чинили моћан инструмент за пропагирање властитих интереса. Распламсавајући страсти у човеку као појединцу, распламсале су се страсти и у оквиру саме заједнице, самог друштва, и то до тачке атомске деструкције, до нивоа фабрика смрти, до нивоа идеологија смрти. Затирања људског рода, геноцида и холокауста, као и опасности од самоуништења злоу-

потребом атомске енергије. Снови о слободи и кошмари реалног живљења, урезани у кору великог мозга оних, који су испричали своје приче, и оних који то нису, најбоља су сведочанства тих година и тог времена.

Историја нас враћа управо у гротло тих промена, у тридесете године XX века, када је публикован знаменити есеј Валтера Бењамина (Walter Benjamin): „*Уметничко дело у веку своје техничке репродукције*“, у оквиру кога је артикулисан један од зачетака теорије медија базиран на променама на пољу уметности изазваним развојем технике репродуковања.

У највећој мери бавећи се фотографијом и филмом, Бењамин указује на трансформацију *природе* саме уметности, њене суштине и сензибилитета. Медијска презентација уметничког дела, оличена у техничкој савршености репродукције, доводи у везу човека са копијом, примаоца поруке са прецизношћу коју нове технологије са собом носе, а не са оригиналом, не са изворним делом, нити са његовом јединственошћу и особеностима, велом уметности који га прекрива и обавија, контекстом времена и културе који га „боје“. Оригинал чине аутентичним његова просторна и временска компонента, његово *овде* и *сада*, његова *аура*, што копија, ма колико савршена била, никада неће моћи да досегне. На другој страни оригинал, са свим својим врлинама и манама, са божанском снагом и заблудама, са својим материјалним трајањем и историјским сведочењем постаје инферioран у односу на *прецизност*, у односу на *оштрину* сопственог одраза.

За Бењамина, опасност масмедијског комплекса лежи управо у техничком савршенству њега самог, у моделу *верног реплицирања,* моделу масовне продукције копија ради самих копија, ради самог умножавања. Поништавајући простор и време, техника репродукције чупа све оно што је традиционално из нашег друштва и нас самих, и доводи до кризе идентитета.

Теорија Валтера Бењамина, као у осталом и друге друштвене теорије, као и сваки начин мишљења – одраз је времена у коме је настала.

Поглед на свет, изоштрен или замућен од стране самог друштва, Милс (C. W. Mills) је именовао као *социолошку имагинацију.*[1] По њему, *социолошка имагинација* као резултанта, као производ и тековина културе и цивилизације, неретко представља наше једино оруђе за поимање и разумевање света који нас окружује, природе у оквиру које егзистирамо. Њоме, покушавамо обухватити непрегледну гомилу чињеница, баш као што рибари покушавају напунити своју рибарску мрежу, да би дошли до *истине*.

Интелекуална атмосфера која је обележила почетне деценије двадесетог века утицала је на појаву теорије о *максималним ефектима медија*.[2] Увођењем социјално-психолошких категорија у истраживања медија, на

[1] Инглис, Ф, *Теорија медија*, Барбат, Загреб, 1997. Стр. 6.

[2] Ћаловић, Д, *Увод у теорију медија,* Мегатренд универзитет, Београд, 2009. Стр. 43.

саму поруку се гледало као на моћан стимуланс који позива „на акцију“ атомизиране масе читалаца, слушалаца или гледалаца, док је медијски процес трансмисије схватан као самосталан акт који код реципијента/реципијената може да изазове непосредан и моменталан одговор, што је, унутар академских кругова, довело до одредјене дозе страха од ширења тоталитарних режима.[3]

У то, рано доба проучавања медија, светском мисаоном позорницом доминирале су две струје.

Прва, утемељена на становиштима „*чикашке школе*“, у то време водеће на тлу Сједињених Америчких Држава, која је проблему медија приступала на основу бихевиористичких концепата и модела које је сама развила, и друга на европском тлу, проистекла из „*франкфуртске школе*“, која је на медије гледала кроз визуру Марксове „идеолошке надградње културног живота“.[4]

То, свакако није било случајно. Двадесетих година двадесетог века, средствима радикалног немачког бизнисмена Феликса Веила (Felix Weil), основана је Франктфуртска школа, а са циљем преиспитивања наставе у оквиру немачких високошколских установа, чиме је, напросто, била бачена рукавица у лице тадашњим структурама власти.

Критички се поставивши према проблемима који су изједали немачко друштво, чланови Школе за друштвено испитивање, у оквиру својих публикација, указали су на опасности и конформизам у програму наставе, али и још више „подгрејали мржњу“ националистичких опција које су се бориле око превласти.

Са Хитлеровим доласком на власт, 1933. сукоб на релацији Школа – Владајућа елита ескалира. Називајући их Жидовима марксистичке орјентације, Хитлер им упућује недвосмислену поруку.

Највећи ауторитети из компатибилних научних области попут Макса Хоркхајмера (Max Horkheimer), Теодора Адорна (Theodor Adorno), Леа Ловентала, Херберта Маркузеа, или Валтера Бењамина, у последњи час напуштају земљу и прелазе у Сједињене Америчке Државе.

У Њујорку у оквиру Колумбија универзитета, али изгнани, отргнути од свог *природног окружења*, они настављају са радом. Сањајући „дан победе над нацизмом“, пуни туге и носталгије, и даље су (већином) писали на матерњем језику.

То је, међутим, резултирало *извесним кашњењем у перципирању њихових ставова* ширих академских кругова, јер тек седамдесетих година двадесетог века њихово штиво бива публиковано на енглеском језику, после чега је и доживело „другу младост“.

[3] Исто. Стр. 43.

[4] Инглис, Ф, *Теорија медија*, Барбат, Загреб, 1997. Стр. 34.

Фред Инглис као три најзначајнија доприноса Франкфуртске школе наводи:[5]

1. поглавље о *културној производњи* Адорна и Хоркхајмера у њиховој *Дијалектици* просветљења;[6]
2. збирка есеја Леа Ловентала *Књижевност, популарна култура и друштво*, у којој Ловентал уводи дубоку промену у самом поимању *популарне културе*. Како примећује, радикални заокрет у друштву се догодио двадесетих година када је капитализам еволуирао из своје производне фазе у потрошачку;
3. већ поменути есеј Валтера Бењамина „Уметничко дело у доба индустријске производње".

Поред представника ове школе, током прве половине XX века, свој допринос проучавању медија дају и супружници Квини (Quenny) и Ф. Р. Ливис (F. R. Leavis). који (посебно господја Ливис) на један често и вулгаран начин (квалификовање неистомишљеника називајући их будалама, глупанима, незналицама, незрелима) образлажу своје ставове.[7]

То је, у крајњем случају, и била непремостива препрека да би се њихова рана дела могла окарактерисати као научна (Ф. Р. Ливис је касније од њиховог пројекта створио целовиту политику културе публиковану под насловом „Масовна цивилизација и минорна култура"), али не и довољна да њихова размишљања на тему медија остану неопажена.[8]

У сам освит Другог Светског рата (1937 године) у Сједињеним Америчким Државама се оснива Институт за пропагандна дејства и анализу (Intitute for Propaganda Analysis) који у свој састав уврштује ауторитете попут Кантрила (Cantrill), Милера (Miller) или Ласвела (Lasswell).[9]

Гледајући на пропаганду као на *процес трансмисије порука креираних са циљем да измене схватања публике*, експертски тим поставља низ постулата на којима анализа пропаганде и данас почива.

[5] Исто. Стр. 36.

[6] Адорно и Хоркхајмер *Дијалектику просветљења* публикују 1947. – деценију након Бењаминовог дела. Апострофирајући удео медија, пре свих, у то доба нових, електронских, у ерозији европског напредног мишљења, у њеној духовности, њеном моралу и етици, Адорно и Хоркајмер констатују да су се медији конституисали као озбиљна индустријска сила. Употребом синтагме *културна индустрија* аутори указују на појаву *масовне културе*, културе креиране уз употребу медија масовног комуницирања, али и културе која у себи носи и низ *поједностављења*, која крије *упросечавање*, *природу масе*. Културна индустрија уздиже *имитацију* на пиједастал, имитацију опредмећену стилом, и *празну*, чиме само замагљује интенцу за радикалном променом у моделу бескрајног понављања.

[7] Инглис, Ф, *Теорија медија*, Барбат, Загреб, 1997. Стр. 30.

[8] Исто. Стр. 30.

[9] Ћаловић, Д, *Увод у теорију медија*, Мегатренд универзитет, Београд, 2009. Стр. 44.

Интензивирање умних напора човечанства, након Другог Светског рата, изнедрило је различите теоријске приступе у оквиру многих наука и научних дисциплина. Овакав дискурс није заобишао ни поље медија. Измештање фокуса са анализе пропаганде на тржишно орјентисана истраживања, била је апсолутно конзистентно са трендом обнове ратом разореног света.

Искорак се могао назрети још у теоријским разрадама Пола Лазарсфелда (Paul Lazarsfeld) и Елаја Каца (Elihu Katz), који указују на значај *посредујућих елемената* приликом деловања медијских система, у оквиру *теорије о двостепеном току комуникације*. Ова теорија износи аргументацију да информације посредоване медијима масовног комуницирања у доброј мери буду реинтерпретиране од стране водја примарних група пре него изврше утицај на остале. Медјутим, Лазерсфелдов допринос се не завршава само на томе.

По мишљењу Лазерсфелда и Мретона, пораст броја информација које се путем медија дистрибуирају до крајњих корисника за последицу има „наркотизирајуће дејство" на те исте кориснике, на ту исту публику.[10] Уместо да заиста учествује у догадјајима, реципијент полако постаје пасивни посматрач који има привид да је активни учесник.

Двојица аутора свој став образлажу чињеницом да код једног дела популације (публике), информација о неком конкретном догађају може супституисати реакцију на тај исти догадјај, што у крајњем случају може довести до неактивности, нереаговања, или повлачења у себе.

Прва обимна студија која се бавила медијским ефектима под називом *Ефекти масовне комуникације*, публикована је 1960 године, а њен потписник, Јозеф Клапер (Jozeph Klapper), сматра се оцем *појачавајуће доктрине*.[11] По њој, најважнија особина медија је заправо учвршћивање већ постојећих ставова код публике.

Клаперова студија била је камен темељац *теорије минималних ефеката*, која је важила за доминантну у послератном периоду. То је, у неку руку, било и очекивано, с обзиром да се тада на друштво гледало као на „бојно поље" над којим се различите интересне групе боре за превласт. Како ни једна група није успевала да у дугом року задржи позицију, тако ни медији нису били ништа друго до један од конститутивних елемената плуралистичког друштва.

У каснијим разматрањима, сам Клапер је донекле „кориговао" своје тезе изнете у поменутој студији, тиме што је медијима „признао" извесну моћ у формирању ставова, с тим што се, ипак, ограничио на утицај медија само код „наметања" мишљења у вези са новим темама.

[10] Исто. Стр. 47.

[11] Исто. Стр. 45.

„*Торонтска школа*“ оличена у радовима Иниса и Маклуана (Innis, McLuhan) доноси заокрет у погледу угла посматрања самих медија. За разлику од Клапера, који је медије карактерисао као „безличне технике посредовања“, Маклуан у потпуности фаворизује медије у односу две релате: медији – порука; узвикујући: „*Медиј је порука*!“

Радикално одбацујући ставове класичних теоретичара масовних комуникација, Маклуан на медије гледа као на „човекове продужетке“, чијом еволуцијом еволуира и сама друштвена заједница. У том смислу, медији за Маклуана нису пуки канали комуницирања, већ „својеврсни чулни рецептори“ човека који предоминантно утичу на начин живота и делања људи.

Гледајући на *медије* као на *продужетке* који су апсолутно компатибилни са људским нервним системом и његовим чулним апаратом, Маршал Маклуан *запажа* да је, заправо, целокупно људско друштво, изникло из *те релације*, *тог односа*. Тиме, он наглашава важност медија у перципирању стварности и света око себе, али и *изнова актуелизује* интригантну везу између органске и неорганске, између живе и неживе материје, везу која је одувек голицала машту човека.

Тезом да је *медиј једнако порука*, Маклуан пажњу усресређује на саме медије, за разлику од читаве плејаде различитих аутора који су се претежно бавили садржајима.

Тиме он упозорава на могућност стварања публике која се више интересује за сам медији него за садржаје који се путем тог истог медија преносе – филмска публика, позоришна публика, заљубљеници у стрип, филантропи...

Коначно, његова визија „глобалног села“, заједница повезаних људи – који трачаре о врлинама и манама једног брачног пара, који се диве када њихов омиљени музичар успе да сам себи скува кафу – шамар је за све нас.

Оваквим ставовима, Маклуан, не само да се радикално успротивио до тада увреженом мишљењу у вези са медијима, већ је и отворио врата једном новом мишљењу, једној новој равни посматрања самих медија.[12]

[12] У том контексту, од несвакидашњег је значаја његова теорија о *врућим* и *хладним* медијима, која је била и остала предмет спорења међу теоретичарима медија, филозофима, социолозима, медиолозима.

Поменимо само неке од аутора:

- Роланд Барт (Roland Barthes) који је довео у везу *теорију медија* и *семиолоīију*;[13]
- Умберто Еко (Umberto Eco), који је „ту везу" додатно учврстио,[14] али и проширио на поље нуклеарне физике, напуштајући традиционалну „троструку осу" лингвистике: фонетика – лексика – синтаксе. У најширем смислу можемо говорити о трихотомији тумачења једног текста, без обзира колико год реч „текст" вишезначно разумели, односно, колико год га различито схватали. Заправо, ради се о три различите интенције које треба у самом старту препознати и према којима се треба одредити - појединачно. У најкраћем, то су: 1) *Intentio auctoris*[15]; 2) *Intetntio operis*[16]; 3) *Intentio lectoris*[17].[18]

---

[13] Смислом и значењем у језику најпре су се бавили филозофи, Готлиб Фреге (Gottlob Frege) и Ч. С. Пирс (C. S. Pierce). Након окончања Другог Светског рата, Лудвиг Витенштајн (Ludwig Wittgenstein) на трагу Фрегеовог учења, и Фердинанд де Сосир, за кога се може рећи да је настављач Пирса, објављују своја размишљања, на којима је касније (поготово је недвосмислена веза између Сосира и Барта) Роланд Барт утемељио своје круцијално дело за теоретичаре медија – *Митолоīије*.

[14] Семиотиком и медијима се, касније, бавио и Ричард Рорти (Richard Rorty), један од водећих аутеритета америчке филозофије с краја старог и почетка новог миленијума, који у свом надахнутом делу „Филозофија и огледало природе" критикује полазиште да је језик само одраз природе којој припада и сам човек.

[15] *Intentio auctoris* није ништа друго до интенца самог аутора. Значењска анализа сваког дела отпочиње намерама ствараоца. Нема дела (у уметности је та интенца израженија) које је лишено одредјених значиња које је аутор желео да нам пренесе. Па чак и она дела која нам изгледају више него прозаично, која нам не држе пажњу или према којима имамо негативин став – почивају на намери да примимо неку (једну или више њих) поруку. Да кроз процес семиозе - додјемо до некаквих значења, изведемо закључке. Разумемо шта је писац хтео да каже.

[16] *Intetntio operis* је заправо дело као засебан ентитет, заокружена целина. Дело које има своју структуру, која има своје *име и īрезиме*, своје *ја*, *унуīарње биће*. Као такво, оно увек носи проуке које нису непосредно плод ауторове намере, То су поруке условљене читавим низом различитих варијабли као што су: избор медија, друштвено-историјске околности, ужи контекст, ситуација у којој је само дело стварано... Такодје, то је и сам језик – на ком је текст писан.

[17] Напослетку, *intentio lectoris* можемо разумети као интенцу самог примаоца поруке, конзумента дела, читаоца, гледаоца, слушаоца – о коме год да се ради. Како Умберто Еко наводи – конзумент је увек у повлашћеном положају јер је заправо он тај који уградјује значења. Прималац поруке је увек тај који на основу ње долази до смисла, а не то да ли је аутор имао идентичну намеру. Ни најмудрија порука неће опаметити будалу. На другој страни, неретко имамо ситуацију када се дивимо нечијој способности да чита између редова.

[18] Еко, У, *Границе тумачења*, Паидеиа, Београд, 2001.

- Ханс Магнус Енцесбергер (Hans Magnus Enzesberger) који апострофира „индустрију свести" као кључну индустрију XX века.
- Стјуарт Хол који се бавио процесом *енкодирања* и *декодирања* саме поруке.
- Денис Меквеил који се бавио *променама* на пољу медија средином друге половине XX века на тлу Европе, као и *предвидјањима будућности* која ће бити условљена тим истим променама.
- Роџер Фидлер (Roger Fidler) кога је заокупио *развој* медија и медијских система кроз имплементацију најновијих научних открића, „метаморфоза" медија.
- Режис Дебре, „отац" *медиологије*; Џон Фиск (John Fiske) са *релацијама на пољу медији – култура*.
- Филип Бретон који је у фокус свог посматрања ставио *манипулацију* медијски посредованих порука; Фред Инглис са *дидактичким* погледом на поље медија.
- Џон Кин (John Kean) са *медијима и демократијом*; Адам Бригс (Adam Briggs) і Пол Кобли (Paul Cobley) са помаком у оквиру *студија медија*; и напослетку, *ласт бут нот лист*, Жан Бодријар са *својом визијом* света заснованог на *симулацији*.

Интересантним се може чинити и класификација теорија медија из угла Дениса Меквејла. Меквејл све теорије медије сврстава у две велике категорије: социо - центричне и медиа - центричне, односно, друштвено - орјентисане и медијски - орјентисане.[19]

По њему, у друштвено - орјентисане спадају све оне теорије које у односу медији - друштво примат дају друштву, какве су све класичне теорије.

Међу ауторима медијски – орјентисаних теорија, Меквејл издваја представнике „Торонтске школе" – Иниса и Маклуана (Innis, 1951; McLuhan, 1962.), и њихове радове у вези за штампаним медијима.

Меквејл даље прави разлику између две струје унутар медијски – орјентисаног блока, говорећи о „тврдој" и „мекој" струји, при чему има у виду могућност приписивања узрочног утицаја само појединим медијима, у изванредним околностима, и само према одредјеним друштвеним институцијама, што у крајњем случају и не доводи у питање идеју о *моћи* коју сами медији поседују.[20]

Према М. Милетићу[21], оснивачем класичне теорије можемо сматрати Џозефа Клапера који на медије гледа као на техничко-технолошке структуре путем којих се трансмитују медијски обликовани садржаји. За

[19] Меквејл, Д, *Стари континенти – нови медији*, Нова, Београд, 1994. Стр. 11.

[20] Исто. Стр. 11.

[21] Милетић, М, *Менаџмент медија*, ФММСП, Београд, 2003. Стр. 27.

Клапера, медији нису ништа друго до „безличне технике посредовања“, инструменти, средства и канали путем којих се поруке дистрибуирају до корисника – до *публике*.

Родоначелником модернистичког правца у оквиру теорије медија, Милетић апострофира управо Маклуана, који отвара сасвим нову теориску могућност *промишљања* медија.

И заиста, за Маклуана, медији су много више од техничко-технолошких структура за пренос порука. Управо у односу медији – порука, Маклуан прави заокрет узвикујући: „Медиј је порука!“, чиме не само да подиже вредност медија у оквиру поменутог односа, већ минимизира, *поништава* значај саме поруке у процесу комуницирања.

У том контексту посебно је значајна његова теорија (и подела) о *врућим* и *хладним* општилима (медијима), која је постала предмет спорења међу теоретичарима медија, филозофима, социолозима и медиолозима током прве декаде XXИ века.

Даљу радикализацију у приступу самим медијима доноси Жан Бодријар, тумач постмодерне, анти-глобалиста. Овај француски филозоф и теоретичар културе и медија, у оквиру своје вишедеценијске, дубинске, мултидисциплинарне студије, апострофира нову појаву – медијску стварност, стварност која је креирана уз помоћ медија и која се разликује од стварне (истинске) стварности. Медијска стварност је пандан „стварној стварности“, њена *претходница*, настала кроз процес симулације - *симулирана стварност*.

Границе између *њих* су испреплетане, понекад тако очигледне, прозрачне, понекад невидљиве, скривене, *недокучиве*; човек модерног доба, бива заробљен између *две* стварности, између *њихових* граница.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Барт, Р, *Књижевност, митологија, семиологија,* Нолит, Београд, 1971.
[2] Бањанин, М, *Комуникациони дизајн пословне коресподенције*, Мегатренд универзитет примењених наука, Београд, 2002.
[3] Бодријар, Ж, *Симулакруми и симулација*, Светови, Нови Сад, 1991.
[4] Бригс, А, и Кобли, П, *Увод у студије медија*, Цлио, Београд, 2005.
[5] Де Сосир, Ф, *Општа лингвистика*, Нолит, Београд, 1989.
[6] Еко, У, *Границе тумачења*, Паидеиа, Београд, 2001.
[7] Еко, У, *Казати готово исту ствар*, Паидеа, Београд, 2011.
[8] Инглис, Ф, *Теорија медија*, Барбат, Загреб, 1997.
[9] Група аутора, *Годишњак Факултета за културу и медије Мегатренд универзитета у Београду: комуникације, медији, култура*, Мегатренд универзитет, Београд, 2010.
[10] Лоример, Р, *Масовне комуникације*, Цлио, Београд, 1998.
[11] Меклуан, М, *Познавање општила човекових продужетака,* Нолит, Београд, 1971:.
[12] Милетић, М, *Менаџмент медија*, Факултет за мала и средња предузећа, Београд, 2003.
[13] Радојковић, М. и Ђорђевић, Т, *Основе комуникологије*, Факултет политичких наука и Чигоја штампа, Беогрд, 2001.
[14] Купер, Е, Д, *Светска филозофија*, Светови, Нови Сад, 2004.
[15] Вуксановић, Д, *Филозофија медија: онтологија, критика, естетика,* Чигоја штампа, Београд, 2007.
[16] Томић, З, *Комуникологија,* Београд, 2003.
[17] Ћаловић, Д, Увод у теорију медија, Мегатренд факултет, Београд, 2009.

Zoran Branković, MA

THEORIES OF MEDIA OF XX CENTURY

Abstract: *The text emphasizes theoretical concepts and author's contemplations on the topic of media that evolved throughout 20th century, from the very beginning till the last years. With the restrictrions that stem from the very nature of presented text, it has to be mentioned that in this occasion the whole, comprehensive picture of reached knowledge from the field of communication and media will not be given, as well as the names of all the authors that dealt with this intriguing thematics – but chronological review is made, rough sketches that can be usefull mostly to novices and adventurers, but to wide scientific public also: from chicago and frankfurt school, via media studies that were pursued during and after World War Two in the USA, toronto influence, all the way to structuralists and poststructuraists of the nineties. Texts that deliberate the media fields are more numerous during the first decade of the 21st century, widening this (problematic) scope in new directions.*

KEYWORDS: ***MEDIA,*** *SOCIETY, COMMUNICAIONS, SEMIOLOGY, SIMULATION.*

Ана Стевановић, докторанд
Факултет драмских уметности, Универзитет уметности у Београду

ЕКОНОМСКИ И ПОЛИТИЧКИ УТИЦАЈИ НА НОВИНАРЕ КАО УЗРОК МЕДИЈСКЕ МАНИПУЛАЦИЈЕ

Резиме: *Рад проблематизује питање економских и политичких утицаја на новинаре и медијске институције и доноси став по коме такви утицаји доводе до медијске манипулације. Намера аутора је да укаже на чињеницу да су медијски радници најодговорнији за кршење етичких стандарда и професионалних норми, али истовремено да подсети да су они истовремено најизложенији притисцима и утицајима, пођотово економским и политичким, односно свих оних који користе медије за сопствене интересе. Питање етике у новинарству у данашње време и у овдашњим оквирима веома је актуелно јер кад комерцијални притисци угрозе новинарске стандарде, онда се морају решавати нека озбиљна етичка питања. Како медији и медијски систем као део културног и информативног система представљају један од важних показатеља степена остварене слободе и демократичности једног друштва, ограничавање слободе у било ком домену (власничке структуре, регулативе, управљања, програмског функционисања или емитовања) представља сужавање и редуковање простора слободе медија као важног фактора грађанског друштва. Овај рад доноси закључак да се новинарско пропитивање сопствене одговорности у овдашњим околностима неће отворити све док не ослабе притисци политичара на медије и новинаре и док се професија у целини одважније не позабави сопственом аутономијом.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *МЕДИЈСКА МАНИПУЛАЦИЈА, НОВИНАРСКА ЕТИКА, ПОЛИТИЧКИ И ЕКОНОМСКИ УТИЦАЈИ, НОВИНАРСКА СЛОБОДА, ЕТИЧКИ КОДЕКС НОВИНАРА*

„Штампа, када је слободна, може бити добра или лоша; али, извесно је да без слободе може бити само лоша."

Албер Ками[1]

Медији представљају примарни извор информација у демократији пошто тачне и поуздане информације представљају основни састојак демократског процеса. У том смислу, масовни медији су међу најутицајнијим предузећима у демократском друштву пошто се налазе на раскршћу између грађана и њихових политичких, економских и друштвених институција. Према Даниелу Корнију, медијски радници су кључни за преношење културних вредности и нуде симболичне путоказе за стандарде поступања, укључујући ту и етичко понашање (Корни,1999:50). Новинари имају свакодневни приступ подацима и покушавају да пруже тачне информације грађанима, како би ови могли да донесу интелигентне политичке одлуке засноване на обавештености. У капиталистичком друштву информативни медији такође морају да поштују и захтеве тржишта, дакле да задовоље апетит јавности за сензационалнијим и спектакуларнијим аспектима живота што се огледа у неутољивом апетиту таблоидског новинарства за насилним и сексуално експлицитним садржајем и непрестаном фасцинацијом приватним животом истакнутих људи. Такозвани ”маинстреам” медији такође су таоци тржишта и све више времена проводе правећи информативне садржаје који немају много везе са демократским процесом.

Питања етике информисања повезана су пре свега са главним актерима у информисању, новинарима и онима који се налазе на челу медија, али и са корисницима којима се информације упућују (Корни, 1999:7). Разматрати питање етике информисања значи задржати се само на аспектима повезаним са том функцијом која се даје новинарима. Међутим, новинари нису једини медијски радници који обављају суштинску функцију дистрибуирања информација у капиталистичком друштву. Економске поруке оглашивача и рад менаџера за односе с јавношћу на изградњи имица компанија такође пружају релевантне и корисне информације потрошачима и другим групама.

Медији и култура у целини су под сталним преиспитивањем, посебно у недовољно дефинисаним и нестабилним друштвеним условима какви управо карактеришу Србију у првој деценији ХХИ века. Како тврди теоретичарка медија проф. Дивна Вуксановић, медијски емпиризам свакодневно нам доноси обиље података чијом се анализом може установити кршење одређених етичких стандарда, њихово изокретање, злоупотреба и томе слично, што је ипак само једна, најчешће упадљиво видљива страна овог

[1] Korni, D. *Etika informisanja*, Beograd, Clio, 1999. str. 50

сложеног проблема истраживања (Вуксановић 2010:103). Како медији и медијски систем као део културног и информативног система представљају један од важних показатеља степена остварене слободе и демократичности једног друштва, ограничавање слободе у било ком домену (власничке структуре, регулативе, управљања, програмског функционисања или емитовања) представља сужавање и редуковање простора слободе медија као важног фактора грађанског друштва (Васовић 2004:245). Директна последица сужавања слободе медија је нарушавање слободе целине грађанског друштва и потенцијално је директан пут за успостављање ауторитаризма и укидање демократије. И обратно, ширење те слободе пред¬ставља аутоматски важан елемент развоја грађанског друштва са непосредним последицама очувања и развијања демократског политичког поретка. Утицај масовних медија на формирање јавног мњења чини од њих управо онај сегмент грађанског друштва који улази у све остале сегменте и у интеракцији са њима подстиче, усмерава или ограничава тежње ка остваривању већег степена аутономије инситуција грађанског друштва, индивидуалних грађанских слобода итд.

Етика медија насупрот медијској манипулацији

Према Алвину Луису Дејју проучавање етике у масовним комуникацијама представља наставак сократовске традиције, зато што активности новинара, оглашивача и људи задужених за односе с јавношћу, подлежу критичком истраживању као никада раније (Алвин Дај, 2008). Циљ, међутим, није да се доносе етичке одлуке с којима ће се сви сложити или одлуке које ће бити у складу с друштвеним очекивањима. Најизазовније етичке дилеме подразумевају равнотежу супротстављених интереса у ситуацијама где нема "исправног" одговора.

Теорија медија дефинише медијску етику као скуп начела и правила према којима се поступци медијских институција, група или појединаца у њима оцењују као добри, зли или морално индиферентни. Приликом конституисања појединих занимања у професије развила су се посебна правила - етички професионални кодекси, од лекарског, адвокатског до новинарског. У том смислу, медијска етика заснива се на јукстапозиционирању принципа аутономности медија, могућности независног деловања медијских професионалаца и друштвене одговорности професија и медијских институција. Деловање и доношење одлука медијских професионалаца треба да је мотивисано искључиво у складу са својом савешћу и захтевима професије о истинитости, праведности, објективности у презентирању ситуације, програмирању садржаја, итд.

Паралелно са напретком друштва, комуникација и свести, напредовале су и технике манипулације. Треба бити опрезан према ставу да је човек данашњице слободан, јер му ту слободу наводно омогућавају и гарантују његова обавештеност и живот у комуникацијском друштву. У том друштву медији су слободни онолико колико им то власник дозвољава (у оквиру постојећих прописа), све је транспарентно, али то ипак нема за последицу одумирање манипулација. Погрешан је став да је јавност у комуникацијском друштву постала имуна на гласине и манипулације. Свака манипулација тежи да постане стварност бар у одређеном времену. А врхунска манипулација у томе обично и успева.

Медијска манипулација карактерише се сталним и систематским злоупотребљавањем медија и представља најчешће сасвим свесно кршење етичких норми. Још једно од тумачења наводи да медијска манипулација представља аспект рада односа с јавношћу у којем одређене особе настоје да створе слику или аргументе која погодују њиховим специфичним интересима. Оно што је најопасније јесте што се у манипулацији не тежи доказивању, тј. размењивању мишљења, већ његовом наметању. Могућност да се утиче на људски ум, те да се посредством тога усмерава људско понашање у жељеном правцу, постављало се увек изнова као веома значајан научни, али и морални проблем. Како истиче Филип Бретон, манипулацијом се жели на силу продрети у нечији дух да би се тамо усадило неко мишљење или понашање, а да човек није свестан присиле. Све је у том чину, који сам од себе крије своју манипулаторску природу. У томе је његова суштинска агресивност (Бретон, 2000.).

Утицај техника манипулације у нашем друштву, које себе доживљава као „друштво комуникације", демократско, транспарентно и рационално, не само што не опада, већ се стално појачава. Ове технике, не наилазећи готово ни на какав отпор, освајају не само свет политике, рекламе, односа са јавношћу, већ и емоције и друге међуљудске односе (Бретон 2000:9). Оне се заснивају како на средствима когнитивне манипулације, којом се јавно мњење затвара у круг неоснованог и погрешног расуђивања, тако и на афективној манипулацији, која укључује еротизам, хипнозу или понављање да би се усвојиле иначе неприхватљиве поруке.

Због могућности лаке манипулације: речима, сликом, монтажом, потреба да се успостави етички кодекс у процесима масовног комуницирања наметнула се последњих десетак година. Опште опадање етичких стандарда посебно је погодило комерцијализовану медијску сферу у којој се услед борбе за повећање гледаности, већи комерцијални успех, прихватао сваки поступак - поступак који је уништавао приватне животе, био заснован на лажним информацијама, прикривању истинитих, али "неатрактивних" информација (Бретон, 2000:9). Медијски професионалци изузетно су утицајни у обликовању јавног мњења, али њихово деловање може имати

много реперкусија на животе и сасвим конкретних појединаца. Етика јавне речи је изузетно комплексно подручје и не односи се само на новинарство и уређивачке колегије медија, већ на све учеснике у процесима масовног комуницирања, све политичаре, интелектуалце, уметнике... који су у прилици да стално или повремено огласе своја размишљања кроз медије.

У овдашњим околностима, разумљиво је да је основно инсистирање новинара на томе да њихова делатност буде слободна, лишена претњи, уцена и цензуре. То је природно, поготово ако се узме у обзир тешко наслеђе које ова професија носи још из времена једнопартијске политике, као и из скорашњег искуства режима који је био актуелан током целе последње деценије XX века.

Основна етичка начела новинарског кодекса

> *"Новинарство које није етично тешко да уопште заврeђује да носи то име јер право професионално новинарство се од тих других и другачијих делатности, издваја пре свега по етичким, али и употребним вредностима."*[2]

Масовни медији су потпуно интегрисани с модерним друштвом и оно без њих не може. Медији прикупљају, анализирају и шире актуелне информације. Иако су масовни медији витална карика између владе и обичних грађана, према Роленду Лоримеру "не следи да су они неутрални преносиоци информација (Лоример, 1998:63)." Они имају посебно виђење своје друштвене улоге и раде под посебним финансијским ограничењима. Такође, у многим случајевима, поседују их власници, а воде менаџери, с различитим виђењима света, која промовишу у својој организацији. Укратко, они су карактеристични учесници у политичкој, економској, социјалној и културној динамици друштвене моћи.

Очигледна је чињеница да су медији свеприсутни у нашим животима и у најмању руку разумно је закључити да они утичу на наше понашање на начин који тек треба одредити и коме треба посветити пажњу. Коментаришући утицај медија на криминално понашање Алвин Луис Дај извео је овај логички закључак: "Ако толики комерцијални и политички интереси улажу толико новца у медијско оглашавање, апсурдно је веровати да медији немају утицај на наше понашање. У супротном, оглашивачи су протраћили милијарде долара" (Алвин Дај 2008:230).

[2] Nikšić, Stevan; Davičo, Ana: ETIKA NOVINARSTVA, Priručnik za profesionalne novinare, Centar za profesionalizaciju medija, Beograd 2004. str. 7

Да би јавно мњење испунило своју функцију, односно да би они који обликују јавно мњење допринели смањењу аномалија у друштву, најважније је постојање извесног моралног оквира. Морални оквир пре свега укључује традиционални осећај правде и поштења, односно посто¬јање изражене моралне осетљивости да се томе тежи. Кршење моралних норми обично је ствар опште законске регулативе, за разлику од етичких принципа чије дефинисање и усвајање кроз различите кодексе обавезно повлачи санкционисање њиховог непоштовања. Дакле, у смислу практичне примењивости и уређења медијске праксе, функционалнијим се показују етички кодекси од универзалних моралних који су сами по себи императив, чија исправност не може бити ствар дебате, али који због степена своје апстракције не могу бити универзално и аутоматски примењивани. Ставови о моралности, могу се, дакле, посматрати као пакети вредности у којима се комбинују осећања, мисли и дела. Али, одакле потичу наши ставови и вредности? Које силе обликују наш морални развој? Одговори на та питања су важни зато што морално понашање појединца чини темељ институционалних стандарда поступања. Напоменимо само да се не понашају се институције неетички, већ то чине људи.

Присетимо се већ изнете тврдње да слободни медији могу да кореспондирају само са демократијом. Демократија, с друге стране, функционише када грађани могу слободно да се информишу и формирају своје мишљење. Ове основне претпоставке демократије и слободних медија не могу да се остваре у друштвима у којима држава и интересне групе утичу на медије, а мишљења смо да се управо то догађа у нашим околностима. На самом почетку деведесетих година прошлог века у нашој земљи као основно, искрсло је питање елементарне слободе да се извештава о чињеницама које се тичу оспоравања Власти, затим се наметнуло питање ратне пропаганде и државног сатанизовања опозиције, па пропаганде у време зимских протеста студената и грађана 1996/97. Коначно, након „смене" 2000. године нико од важнијих актера са политичке сцене - ни као странка, ни као групација - није више ни имао моћи да већини медија наметне неки нови пропагандистички образац, али многи међу њима зато нису одустали од употребе медија као пуког средства дневне политике. У таквим приликама, стварни проблеми професионалне одговорности одлазе у други или трећи план, а проблем истине у новинарству постаје такође политичко средство за дневну употребу.

Питање истинитости извештавања и независности од притисака

Уколико се осврнемо на етички Кодекс новинара Србије видимо да се први члан тиче истинитости извештавања и истиче да је обавеза новинара да тачно, објективно, потпуно и благовремено извести о догађајима од интереса за јавност, поштујући право јавности да сазна истину држећи се основних стандарда новинарске професије. Према Луису Алвину Деју истина је суштински важна за демократски процес. Демократија зависи од обавешеног грађанства које политичком и економском тржишту приступа са знањем које подстиче аналитично разматрање. У сложеном демократском друштву медији су примарни проводници информација и у оној мери у којој не пружају истините, тачне и релевантне информације, у тој мери ускраћују својој публици интелектуалну храну неопходну за рационално одлучивање. Поменути аутор такође тврди да у демократском друштву посвећеном слободном протоку информација, тачност чињеница је очигледан етички императив, чак и када се неповољно одржава на владину политику (Алвин Дај, 2008).

Медији су дужни да интерес јавности за потпуним, благовременим и истинитим информисањем ставе изнад свих других интереса. У контексту етичког Кодекса новинара Србије, интерес јавности подразумева објављивање свих важних информација које су од помоћи при формирању властитог суда или мишљења о појавама и догађајима. Рад новинара смешта се унутар односа одређеног медија и његове публике. Тај однос претпоставља неке дужности и такође укључује извесне стеге, које делују на плану избора и обраде вести. Полазећи од заједничке основе коју нуде новинске агенције и од материјала које нуде разни остали извори, сваки медиј предлаже одређено читање тренутне реалности које је прилагођено његовој представи о сопственој публици и одговара оним очекивањима за која се претпоставља да постоје или за која је утврђено да постоје. У том смислу, медиј се усмерава према потребама тржишта, а оно би требало да функционише као инструмент регуилсања.

”Читаоци и слушаоци очекују од новинара да извештавају о истини, мада не постоји формални споразум се тако ради. Када новинари изневере та очекивања, опада њихова кредибилност. Нема потребе наглашавати да индискретност неколико моралних одметника може поткопати моралну позицију читаве струке” (Алвин Дај 2008:42). Друштво има право да очекује одређени ниво етичког понашања од својих медијских институција, а када то не добија долази до кризе поверења између тих институција и јавности. Читаоци, слушаоци или гледаоци очекују да новинари у своје извештаје укључе све релевантне информације, осим ако не постоје неки

важни разлози да се одређене информације изоставе. Уколико се догоди да се неке информације изоставе упркос њиховој важности и интересу јавности да за њих зна, отворен је пут ка манипулацији. "Кредибилитет медија повезан је са истинитошћу информација, са поштењем у обради и са тачношћу садржаја информација. Добра информација је израз суштински значајних дневних вести. Она је многострука и одликује се објективношћу, нарочито објективношћу у приказивању свих конститутивних елемената, без икаквог манипулисања" (Корни 1999:51). Како огроман број људи о чињеницама и догађајима сазнаје управо из медија, објективност новинара би требало да буде кључан предуслов.

Други члан Кодеска говори о праву медија да имају различите уређивачке концепте, али је обавеза новинара и уредника да праве јасну разлику између чињеница које преносе, коментара, претпоставки и нагађања. Занимљиво је да поменемо мишљење Луиса Авина Деја који сматра да се етика новинарства односи управо на чињенице и непристрасности у изношењу тих чињеница (Алвин Дej, 2008). Мишљења смо да медији не само што морају да буду тачни већ морају и да праве јасну разлику између чињеница и ставова јер чињенице саме по себи нису довољне. Медији морају да објављују "истину о чињеницама" тако што ће вести стављати у шири контекст и што ће читаоцу/гледаоцу процењивати кредибилност супростављених извора. Интерпретирајуће новинарство мора да иде даље од чистих чињеница и да пружи одговарајућу позадину тих чињеница.

У етичком Кодексу новинара Србије наведено је да новинар не сме слепо да верује извору информација и мора да води рачуна о томе да ти извори често следе своје интересе или интересе друштвених група којима припадају, те своје исказе прилагођавају томе. У контакту са изворима информација неопходна је посебна пажња како би се избегла стварна или привидна пристрасност, проистекла из присних личних односа. Јавност мора да буде обавештена о непосредној користи коју извор може остварити од објављивања информације. Ако извор има непосредан интерес, или настоји да се с неким обрачуна, јавност то мора да зна. У супротном, маниплуација је неминовна. У Кодексу се такође наводи да је прећуткивање чињеница које могу битно да утичу на став јавности о неком догађају једнако њиховом намерном искривљивању или изношењу лажи. Позовимо се овде на Даниела Корнија који каже да "са професионалног становишта, благонаклона и повољна реч и саучесничко ћутање налазе се у истој равни. У оба случаја, реч је о ниподаштавању или изопачавању слободе информисања" (Корни 1999:43). У оба случаја, директне жртве таквог поступка су истина и право јавности да сазнаје истину. Уколико су извори информација портпароли политичких странака, појединаца и компанија, тај пода-

так мора да се наведе јер је могућ њихов директан или индиректан утицај на објективност извештавања.

Да би медији били етични, неопходно је да истинитост буде њихов приоритет и да у складу с тим износе тачне, проверене информације на непристрасан начин. Питање истине је овде одлучујуће. Често се, као што је случај у Минхенској декларацији, ставља на врх моралних обавеза новинара: "Новинар мора да поштује истину, ма какве биле последице по њега, због права јавности да истину дозна." Ако информисати значи уобличавати одређено обавештење ради његовог саопштавања, онда само обавештење мора бити тачно и мора бити на адекватан начин уобличено.

Питање економских и политичких утицаја на новинаре као узрок медијске манипулације и кршења етичких стандарда

У контексту теме овог рада важно је да поменемо члан Кодекса новинара Србије који наглашава како новинар треба да се супростави сваком притиску на слободно обављање професије, као и сваком виду цензуре, као и да новинар задатке прима само од надлежних уредника. Неопходно је да се новинари одупру свим спољашњим притисцима којим имају за циљ да их одврате од основне одговорности да јавност истинито, правовремено и свестрано информишу. Под овим се подразумева одбрана од "уплитања" јавне власти у новинарски посао. Такође, подразумева се одбијање свих корумптивних понуда и разних видова поткупљивања, непосредних или посредних. На том одбијању, или прихватању гради се или руши интегритет новинара и кредибилитет професије. ”Минхенска декларација важност те чињенице поткрепљује на тај начин што „примање мита сваке врсте, било ради објављивања или заташкавања информације", сврстава међу тешке повреде професије” (Војновић 2004:180). Један од најочитијих и најконкретнијих аспеката рада новинара јесте то да новинар ни на који начин не сме извлачити никакву корист из обављања своје професије, што важи пре свега за однос новинара према изворима од којих добија информације. Добит може бити или материјална или морална. Новинар не сме прихватити ни да га поткупе да би о нечему говорио, ни да га поткупе да би о нечему ћутао. Та препорука је принципијелно веома јасна. Ако је у питању новац или стицање било какве добити ценкањем и нагодбом, новинар мора то категорично одбити. У пракси су ситуације далеко магловитије. „Ситни поклони" су бољка новинарске професије. Новинарима се дају примамљиве понуде најчешће зато да би се постигло објављивање благонаклоног чланка или неке повољне информације из којих се може извући добит. Тиме се организовано баве агенције за комуницирање и односе

с јавношћу специјализоване за разна предузећа, а понекад чак и за неке државне установе. Циљ је да се штампа претвори у „пуког дистрибутера" одређене информације коју фабрикује неко други. Директне жртве таквог поступка су истина и право јавности да је сазна.

Како тврди Мирољуб Радојковић, тимови рекламера и ПР стручњака вребају сваку прилику да своју робу и клијенте прокријумчаре кроз селекцију материјала за објављивање, и при томе не бирају средства, односно, не питају за цену. Прикривена реклама, улагивање спонзорима, стављање потписа на новинарску форму коју је припремио ПР службеник уз надокнаду, итд. су феномени који данас привлаче највише пажње свих регулаторних тела и бораца за професоналну етику новинарства у развијеним државама (Радојковић 2004:62). Етика у новинарству понајвише се коси са економским и политичким интересима и често од истих бива поражена. Управо се у члану три Кодекса новинара Србије наводи да "политички и економски интереси издавача не смеју да утичу на уређивачку политику, на начин који би имао за последицу нетачно необјективно, непотпуно и неблаговремено информисање јавности." Сведоци смо да се поједини штампани и електронски медији у јавности перципирају као "послушници" одређених политичких партија. Дешавало се да се неки дневни листови оснивају уочи избора и недвосмислено потенцирају одређену политичку групацију. Јасно је да су у том случају нарушени основни етички принципи, и чини се да ће се овакав тренд нажалост наставити. Због приступачне цене тих штампаних медија, јавност неретко вођена тим, купује такве новине и бива изманипулисана.

Питање политичког маркетинга и етике обухвата разматрање етичке димензије политичког маркетинга као концепције комерцијализоване варијанте политичке пропаганде и свега оног што политички маркетинг обухвата – "његове методичке постулате, технике, принципе утврђивања стратегије маркетиншких кампања, различите стратегије промоције, садржаје који се и начине на који се садржаји промовишу, аргументацију, односно псеудоаргументацију која се користи у промоцији, начине коришћења појединачних средстава и облика промоције, ефекте кампања итд" (Славујевић 2004:116).

Још један проблем који смо поменули тиче се економских притисака. Стручњаци у области маркетинга и односа с јавношћу као примаран циљ имају то да преко медија допру до својих циљаних јавности како би наметнули одређени став или изазвали интересовање које за циљ има њихову економску добит. Поготово је у области односа с јавношћу доминантно класично информисање, у коме се посредују информације. Упрошћено речено, односи с јавношћу подразумевају целокупну организацију комуникације једне организације, дакле и све оне елементе који се могу сврстати у новинарство, маркетинг и уопште комуникацију.

Манипулација, као умешност завођења или навођења циљних јавности са циљем да се постигне њихова зависност, овде је, међутим, превасходно у функцији концентричног стварања (ширења) круга пријатеља међу циљним јавностима. Овде се манипулише већ у фази припремања поруке чиме се директно утиче на примаоца поруке. Проблематично с односима с јавношћу јесте то што лаж није дозвољена, али јесте истицање свега онога што органитацији иде у корист. Како је овде прекршена главна етичка премиса попут објективности, тачности и истинитости, етички проблеми постају очигледни.

У етичком Кодексу новинара Србије експлицитно се наводи да се сваки вид комерцијалног оглашавања као и политичке пропаганде, које нису јасно означени, сматрају тешким прекршајем стандарда професионалног поступања новинара. Филип Бретон истиче да нико не може да тврди да је сврха рекламе обавештавање о нечему. Њена сврха није у обавештавању, већ у утицају на промену промену понашања потрошача (или гласача, у случају политичког маркетинга), или утицању на промену навика (Бретон 2000:50). Информација представља само једно од средстава у процесу утицања. Текст који је платио оглашивач не сме потписати ни уредник ни неки други професионални новинар. У пракси, ствари нису баш до те мере јасне, јер оглашивач прибегава разним лукавствима да би његов текст што више личио на новинарски текст. Новине иначе садрже известан број рубрика чији је карактер двосмислен (на пример: мода, аутомобили, туризам). Под плаштом чињења услуге читаоцу који је, неоспорно, заинтересован за новости, често се крије прављење услуге неком стварном или потенцијалном оглашивачу. Делатност стручњака за комуницирање и других служби за односе са јавношћу појачава опасно дејство таквих услуга, јер ти стручњаци и те службе покушавају да се "увуку" у новинарски простор и запоседну га помоћу благонаклоних чланака.

Напоменули бисмо да је одговорност према јавности највиша одговорност новинара, али она губи смисао и постаје само декларативна кад није потврђена стварним поштовањем слободе и независности, истине и процедура што их она захтева, човекове личности и права на достојан зивот. И новинарска професија у том случају губи свој интегритет и аутономију. Саморегулација професије требало би да обухвата све оне акције и механизме новинарског деловања који обезбеђују и поспешују остваривање новинарске одговорности према јавности и самој професији. Професионални кодекс новинарске етике требало би да удовољи захтевима по којима треба обезбедити читавој популацији тачну, поштену и потпуну информацију, коју та популација има пуно право да очекује, и пружити заштиту од злоупотреба и искривљавања. Затим да заштитити оне који се професионално баве информисањем од свих облика притисака или принуде који би их спречили да пружају јавности информације дефинисане на овај начин

или би их подстицали да раде против своје савести и обезбедити најбољи могућ проток информација у друштву.

Овдашње околности доносе нам мноштво примера у вези са економским притисцима и моралном одговорношћу новинара и проблематизују економске интересе који иду против моралних обавеза новинара. Уколико се осврнемо на листе најмоћнијих људи у медијима у Србији које се саопштавају већ неколико година у назад, приметићемо неколико интригантних чињеница. Наиме, поред власника највеће приватне медијске корпорације у региону и директора јавног сервиса, једно од првих десет места заузима директор маркетинга највеће овдашње приватне привредне компаније. Објашњење за овај медијски утицај у вези је с улагањима у оглашавање – поменута компанија је највећи оглашивач у нашој земљи, а финансијска средства која се у те сврхе издвајају умногоме утичу на медијске садржаје. Поред ове компаније, у самом врху најутицајних људи налазе се власници маркетиншких и агенција за односе с јавношћу. Према Роленду Лоримеру (Лоример 1998:52) "утицај бизниса на масовне медије врши се како кроз оглашавање, тако и тражњу која проистиче из корпоративне форме дотичног медијског канала." Одлуке бизниса о томе где ће се оглашавати и колико ће на то трошити, утичу на судбину појединачних медијских предузећа. Да би привукли огласе, запослени у медијима у најмању руку, труде се да не увреде (или да потенцијално не увреде) оглашиваче и старају се да се садржај медија не сударa с порукама оглашивача. Оглашавање је општеприсутна појава у медијском систему и представља економску основу како информационе тако и забавне функције институција за масовне комуникације и као такво директно утиче на квалитет медијског садржаја. Наравно, оглашавање даје медију финансијску независност од владе и других политичких интереса, али ствара и зависност од комерцијалног сектора. Када комерцијални притисци угрозе новинарске стандарде, онда се морају решавати нека озбиљна етичка питања.

Луис Алвин Дај истиче да се етичка питања јављају када се комерцијалним интересима омогући да доминирају над другим друштвеним обавезама У овом случају питање гласи како наћи равнотежу између економских притисака и појединачних или институционалних обавеза према другима. Морални идеалиста би дошао у искушење да каже како комерцијалне интересе увек треба подредити неким часнијим интересима. Уласком у нови век медији су се придружили великим бизнисима, а економски притисци агресивно се боре за утицај на одлуке које доносе уредници. Тај неприродни савез између финансијског интереса медија и јавног интереса одражава се у три засебна али повезана феномена: (1) тренду ка укрупњавању власништва над медијима, (2) успону маркетиншког концепта и (3) утицају реклама на медије (Алвин Дај 2008:283-284). Када маркетиншке стратегије

доводе до неприродног савеза забављачких и новинарских вредности и када нарушавају императив медија да опслужују демократски систем кроз расправу о озбиљним и друштвено значајним питањима, онда се јављају значајна етичка питања. Поједини аутори (Цлиффорд, Фацклер... 2001:127) иду толико далеко да чак тврде да су рекламне агенције и менаџери за односе с јавношћу истински владари у комуникационом процесу и да искоришћавају неспособност или неспремност пасивних потрошача да уоче и разврстају сурови бараж манипулативних комуникација. Пошто припадници рекламне индустрије и њихови критичари наступају са тако различитих перспектива, етички сукоб је неизбежан. У слободном друштву помирење њихових позиција мало је вероватно. Можда је највише што се може очекивати успостављање минималних стандарда прихватљивог понашања (на пример, забрана свесног емитовања лажних или варљивих информација) и расподела моралне одговорности међу различитим играчима у ланцу комуникација, од ширења убеђујућих порука до крајњих стражара у том процесу - прималаца.

Професионалци задужени за односе са јавношћу и комуницирање су у служби органа који припадају државном сектору или предузећа која припадају приватном сектору. Једна од функција тих професионалаца за комуницирање јеста да постигну да медији објављују повољне информације о њиховим послодавцима или о органима који су им поверили мандат да се баве питањима комуникације (Корни 1999:69). Када оглашивачи изоставе важне информације и тако наведу потрошаче на погрешан закључак, односно на погрешну одлуку о куповини, такве рекламе су обмањујуће и постављају озбиљна етичка питања. Новинари морају стално бити будни и на опрезу како би избегли да се у информисање увуку паразити пропаганде и спречили остваривање нечијих личних циљева. Зато би медијски радници требало да служе као узори који могу да оснаже етичка очекивања друштва. Када ту подбаце, свака етичка индискретност додатно умањује поверење друштва у медије.

Други угао посматрања везе између етике, политике, манипулације и медија могла би бити визура у којој се у нашем медијско-политичком систему бележи све више новинара и осталих медијских стваралаца који се у различитим функцијама укључују и постају кључни актери политичког живота. Нису само економски интереси ти који утичу на медије и стварају многе етичке недоумице. Поједнако с њима стоје и политички интереси. Утицај који влада врши на масовне медије споља, има неколико димензија. Влада је за масовне медије главни информативни извор. Проток информација од владе до масовних медија доноси корист обема странама. Лоример тврди да је Влади потребно да има приступ медијским каналима како би информисала широку јавност о својим програмима и давањима. Масов-

ним медијима су информације, којима их она снабдева, потребне као одмах употребљив извор медијског садржаја на тему текућих и послова од јавног значаја (Лоример 1998:52). Међутим, ова пријатна узајамна услужност ствара и међусобну зависност. Главна мана ове зависности је у томе што јавни интерес може да исклизне из своје повлашћене силе која покреће медије, у корист трампе услуга владе и медија. На пример, због временског "шкрипца" и ограничености извора, посленици медија су склони да се превише ослањају на саопштења за штампу и већ припремљене папире које им влада подели. Пропустом да завире у оно што је иза ових обзнана, медијски канали ризикују да послуже као владина пропагандна оруђа.

Политичари су вредни вести, а дневно покривање политичких догађаја суштински је део садржаја масовних медија. Међутим, функција медија и њихов утицај на комуникационе процесе у друштву су, чини се, и важнији и већи него они политичара, због тога што су политичари, по правилу, део медијске, а не личне стварности човека. Грађанин ретко има прилику да доживи политичара непосредно, као нпр. на предизборним митинзима или у дужим емисијама уживо на телевизији, него га реципира кроз медијски филтер који га нужно представља селективно. Тако медији имају моћ и над политичарима, јер они по својој процени и према уређивачкој политици одлучују када ће и на који начин политичари бити приказани. У моћи стваоца вести је да посебно истакну, на одређен начин манипулишу, коментаришу или потпуно прећуте говор политичара, а једно од правила медијске комуникације гласи - оног што нема у медијима, не постоји у јавности.

Уместо закључка

Етика је у савременом друштву бачена у запећак, мерила вредности су одавно поремећена, тако да се данас и различите манипулације подводе под термин етика. Простор за темељније новинарско пропитивање сопствене одгов¬орности неће се код нас отворити док не ослабе притисци политичара на медије и новинаре и док се професија у целини одважније не позабави сопственом аутономијом. Кад се то догоди, можемо очекивати да и новинарство у Србији буде подстакнуто, унутар професије и ангажовањем јавности, да крене путем потпуније саморегулације.

Важно је мишљење Луиса Алина Деја који истиче да медији морају да деле моралну одговорност за срозавање демократских вредности у оној мери у којој је јавност одустала од озбиљног садржаја у замену за баналност. Али када медији нису одани демократском мандату да опслужују политички и економски систем који им је омогућио да постоје, они постају културно дисфункционални и систему ускраћују виталност (Алвин Дej

2008:105). Етички стандарди медијских стручњака нису одвојени од остатка друштва. Они који раде у медијима морају да разреше своје етичке недоумице кроз исти процес моралног резоновања као и сви остали. Због чињенице да заузимају тако кључну и истакнуту позицију у комуникацијским каналима друштва, новинари, стручњаци за односе с јавношћу и продуценти масовне забаве морају да буду на челу оних који стварају моралне ставове у овом разноликом друштву.

Сигурно да је за одговорно и достојанствено новинарство неопходно постојање здравог окружења, оног које подстиче толеранцију, отворену дискусију, одговорност. Све док је наше друштво у хаотичном кретању, док не постоји макар пређутни концензус око тога какво друштво желимо и на који начин се то мозе остварити, док институције државе не преузму пуну одговорност у свом деловању, то није ни мало лак задатак. Али, свима нам је јасно, да такве пожељне услове нећемо имати у скорој будућности и да то је нешто што треба сви да постепено изграђујемо. Промена треба доћи од појединца, ка колективном, и у најоптимистичнијем случају можемо рећи да ако скуп појединаца прихвата и поступа етично у раду, то ће се рефлектовати и на остале равни друштва.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Алвин Дej, Луис (2008): *Етика у медијима,* Клуб Плус, Београд
[2] Бретон, Филип (2000): *Изманипулисана реч*, Клио, Београд
[3] Бригс, Адам; Кобли, Пол (2005): *Увод у студије медија*, Цлио, Београд
[4] Clifford G. Christians, Mark Fackler, Kim B. Rotzoll i Kathy Brittain McKee (2001): *Media ethics: cases &moral reasoning,* New York: Addison Wesley Longman
[5] Група аутора (2004): *Етика јавне речи у медијима и политици*, Центар за либерарно-демократске студије, Београд
[6] Корни, Даниел (1999): *Етика информисања,* Клио, Београд
[7] Лоример, Роленд (1998): *Масовне комуникације,* Клио, Београд
[8] Никшић, Стеван; Давичо, Ана (2004): *Етика новинарства, приручник за професионалне новинаре*, Центар за професионализацију медија, Београд
[9] Радојковић, Мирољуб (2004): *Кодекси професионалне етике у новинарству,* у књизи *Етика јавне речи у медијима и политици*, Центар за либерално демократске студије, Београд
[10] Славујевић, Зоран Ђ (2004): *Политички маркетинг и етика, у књизи Етика јавне речи у медијима и политици*, Центар за либерално демократске студије, Београд
[11] Васовић, М. *Пропагандне (убеђивачке) технике у служби манипулације јавним мњењем*, у књизи *Етика јавне речи у медијима и политици*, Београд, 2004.
[12] Војновић, Ђуро (2004): *Облици новинарске саморегулације и одговорности,* у књизи *Етика јавне речи у медијима и политици*, Центар за либерално демократске студије, Београд
[13] Вуксановић, Дивна (2010): *Етика и дислексија*, часопис Култура бр. 127, Завод за проучавање културног развитка, Београд
[14] Европска конвенција о људским правима и основним слободама
[15] Кодекс новинара Србије – упутства и смернице, Фондација Конрад Аденауер
[16] Оснивачки акт Савета за штампу Србије
[17] Статут Савета за штампу
[18] Минхенска декларација о правима и обавезама новинара Европске заједнице

Ana Stevanovic, PhD candidate
Faculty of Dramatic Arts, University of Arts in Belgrade

ECONOMIC AND POLITICAL INFLUENCES ON JOURNALISTS AS A CAUSE OF MEDIA MANIPULATION

Abstract: *The paper problematizes the issue of economic and political influence on journalists and media institutions which lead to the media manipulation. The author's intention is to point that mediaworkers are the most responsible for breach of ethical standards and professional norms, but also to remind that they are also the most exposed to pressures and impacts, especially to the economic and political ones. Nowadays, the issue of ethics in journalism in the local framework is very relevant because if commercial pressures threaten journalistic standards, then some serious ethical questions have to be resolved .*

Key words: *MEDIA MANIPULATION, JOURNALISTIC ETHICS, POLITICAL AND ECONOMIC INFLUENCES, JOURNALISTIC FREEDOM*

Академик Радован Вучковић
Академија наука и умјетности Републике Српске

ИВО АНДРИЋ ПРЕМА ПРЕТХОДНИЦИМА

Резиме *У години у којој се обележава пола века од добијања Нобелове награде за књижевност (1961), и пуно столеће од објављивања првог књижевног рада (1911), Андрићево дело постало је предмет анализа из угла различитих врата критике (импресионистичке, филозофске, психолошке, структуралистичке, научноисторијске, стилистичке, и сл.). У овом раду, из пера једног од најбољих познавалаца Андрићевог дела и живота, уз то и председника Управног одбора Андрићеве задужбине, појашњава се положај фасцинантног Андрићевог опуса у времену и друштвеним околностима које су релевантне за тумачење елемената садржаја, унутрашњег склопа и смер еволуције тог дела. Посебну пажњу аутор је посветио Андрићевом интересу за источњачке теме и оријенталне културе, и транспозицијама тих тема и мотива у празној форми.*

У закључку академик Вучковић наводи да се Андрићев приступ Истоку разликује од ондашње историзоване оријенталистичке прозе; у шаролики свет јужнословенског Истока Андрић је унео строга европска мерила и неку врсту реда који није постојао, приступајући темама, грађи и чињеницама и као историчар и као писац.

КЉУЧНЕ РЕЧИ *ИВО АНДРИЋ, НОБЕЛОВА НАГРАДА, ИСТОК, ОПУС, ОРИЈЕНТАЛНА КУЛТУРА*

Иво Андрић је рођен почетком деведесетих година 19. века, тачније 1892. године. У многим књижевностима то време означава се појмом неоромантизма. Обнављају се тада идеје и теме романтизма, између осталог и интересовање за прошлост. Истовремено, тада је оживео интерес за Исток и оријенталне културе, јунаке и књижевне моделе који код нас готово да није ни престајао и поред наглашеног евроцентризма тадашње српске књижевности. Тај интерес подразумевао је преузимање чудних ликова и скоковите нарације по узору на источне приповедаче. Подстицај за оживљавање источњачких тема дала је тих година и проза Пјера Лотија, француског романсијера, који је објавио више романа писаних у стилу колонијалног жанра и у њима је мистификовао романтику мора и егзотику Истока. Лотијевски начин приповедања морао је наићи на жив одјек у земљама које су традиционално везане са Истоком услед турских освајачких похода.[1] Такав је био случај са Босном, у којој је Андрић рођен и тамо стекао основно и средњошколско образовање. Тамошњи приповедачи, поготово муслимански, пишу ту врсту колоритне прозе, омиљене и у Турској, која се заснива на линеарној нарацији, авантуристичким заплетима уз учешће чудноватих личности и ситуација. Сличну врсту прозе писали су и неки мање познати српски приповедачи, окупљени око *Босанске виле*, са препознатљивом оријенталном атмосфером и језиком засићеним турцизмима. У сродном стилу написани су тада и доцније бројни романи са темом из прошлости Босне и Херцеговине, а међу њима се истиче *Војача* (1899) Јагоде Трухелке. Збирка прича *Селам* (1893) Милене Мразовић, чији су ликови босански муслимани, а мотиви најчешће љубав и сукоби око жене, најсроднија је доцнијим Андрићевим приповеткама.[2]

Но, књижевно најуспелије транспозиције источњачких тема и мотива у прозној форми дао је у својим оријенталним мостарским приповеткама из тога времена Светозар Ћоровић, који је у сваком погледу Андрићев претходник.[3] А писање Светозара Ћоровића само је један од сегмената у српској књижевности (и поезији и прози) превасходно деведесетих година и почетком 20. века, у којој се на сличним основама мистификује оријентални босанско-исламски Исток и оживљава његов дух (личности, обичаји, понашање, конвенције, па и књижевне форме). Нису се без разлога у то доба додирнуле различите генерације српских писаца на истом подухвату литерарних дивинизација Истока и инспирација духом његових људи и начина живота. Негде у то време, или нешто пре или касније,

[1] Р. Поповић каже: „Чита се занимањем Лотија – на њега ће се угледати , како је говорио Крлежа (Р. Поповић, *Андрићева пријатељства*, Г. Милановац – Београд, 1992, стр. 56).

[2] Р. Вучковић, *Развој новије књижевности у Босни и Херцеговини,* Сарајево, 1991, стр. 59-62.

[3] Р. Вучковић, „Преображаји и достигнућа прозе С. Ћоровића“, *Од Ћоровића до Ћопића*, Сарајево, 1989, стр. 5-8 и 30-39.

концентрише се писање више српских аутора и у Београду, као Мостару и Сарајеву око источних тема и мотива (Ј. Илић, В. Илић, Д. Илић, А. Шантић, С. Ћоровић, Б. Нушић). Данас највише може изненадити податак да је Нушић штампао збирку приповедака *Рамазанске вечери* у Сарајеву, али то је и очекивано с обзиром на тадашње опште интересовање за оријенталне теме и егзотику Истока.[4]

А кад је Иво Андрић убрзо по завршетку Првог светског рата објавио неколике приповетке чији су јунаци босански муслимани из турског времена, или, прецизније речено, са прелаза из XVIII у XIX век, он је иза себе већ имао осведочену традицију источњачког приповедања и историографске прозе коју је настављао својим делима.

Давно је речено да је у приказаним ликовима тих приповедака Андрић унео пројекцију властите личности и драматичних усамљеничких немира у данима рата, проведеним у тамници и прогонству и песнички кристализованим у дневничким записима *Ex Ponta* и *Немира*. Тим чином субјективизације прозног исказа он је одступио од објективистичког манира неоромантичарске прозе, напустио је њен реторички и декоративни стил. Потенцирањем драме појединца у задњи план је одлазила атрактивна авантуристичка нарација, а у предњи су излазиле психолошка анализа и ауторска медитација која је повезивала конкретизовану фабулу у делу са архетипским и митским симболима. На тај начин, Андрићева источњачка прича и причање о прошлости Босне постајало је продубљеније, згуснутије - слојевито, вишезначно и отклањало је авантуристичко фабулирање у прози претходника.

Али је ипак остајало делом у оквирима источњачке традиције приповедања, са унетим неспокојима осетљивог европског писца нашега времена. Такву природу тадашњих Андрићевих прича брзо је уочила Исидора Секулић, која је пре тога писала о источњачком декоративизму и колоритности у делима Светозара Ћоровића.[5] Андрић је нападну егзотику Ћоровићевих оријенталних прича превазилазио тако што је дубље понирао у прошлост, што је, захваљујући томе, а и растапањем историјског у легендарном и митском, остваривао транспарентност нарације, продорност и обухватност рефлексије. Тако је успевао да следи преображаје које је тај тип прозе о историјским личностима и приликама и далеким поднебљима Истока прешао у средњоевропској књижевности. Пут приповедачких и романсијерских литераризација источњачких тема ишао је од Флоберовог романа *Саламбо,* преко поетизација Истока у немачко-аустријској књижевности неоромантизма, до наглашених обележја субјективног, чулног и спиритуалног, па и буквалног увођења библијских и архетипских схема у експресионизму.

[4] Ј. Шоп, *Исток у српској књижевности*, Београд, 1982.

[5] Ј. Секулић, „На гробу Светозара Ћоровића“, *Сабрана дела*, IV, Нови Сад, 1964, стр. 88.

Андрић је у раним приповеткама, задржавајући напоне унутарњих енергија и интензивних експресија личности и динамику стила својствену експресионизму, успевао да их превлада снагом интелектуалне воље, смислом за пропорцију и меру, као и везивањем за локалну босанску историју или фолклорну легенду коју је, мењајући је према потреби, узгред дискретно пародирао и демитологизовао - опет на начин модерног европског приповедача.

Приповедачком транспозицијом личности и прилика у Босни или ликова и тема фолклорне традиције и легенде, Андрић је примењивао два поступка: један у време двадесетих година, а други касније у историјским романима. Један би се могао назвати поступком слободне песничке манипулације историјским подацима и временом, са циљем да прерасту у декор за догађање у причи. Други би био поступак употребе документарно-историјске грађе за реалистички убедљиву реконструкцију некадашњих стања и знаних личности. Први би одговарао поетици симболизма и експресионизма, а други би био сагласан са укусом критичког реализма, мада међу њима није лако повући тако оштре границе какве се обично успостављају у реторичким квалификацијама.

Три ране Андрићеве приповетке *Пут Алије Ђерзелеза, Мустафа Мацар* и *За логоровања* о три личности ишчашених оријенталаца, настале почетком двадесетих година 20. века, историјски и географски су тачно лоциране и испричане поетизованим начином блиским експресионизму. У првој је реч о знаменитом јунаку муслиманске епске традиције Алији Ђерзелезу. На основу података да се Ђерзелез сусреће са браћом Мориħима, историјским личностима и јунацима епске песме, а будући да је њихово погубљење тачно забележио Башескија у свом *Љетопису,* може се са извесношћу утврдити да је време одигравања радње у приповеци оно крајем XVII и почетком XVIII века када је дошло до опадања турске моћи и до слабљења реда и закона у провинцијама Турске, и кад су ратници крстарили земљом Босном и делили своју правду. Будући да је легендарна личност, Ђерзелез и није везан за неко одређено доба, али писцу је било потребно да се определи за конкретно време како би учинио убедљивим понашање јунака и описе прилика у којима живи или се креће у потрази за женом, проживљавајући неку врсту хумористичке авантуре. Андрић ту иде, нема сумње, за песничком интуицијом и држи се трагова легенде, а историја му служи тек као декор. Да је тако, сведочи и пишчево образложење доцније да је стварни Алија Ђерзелез живео знатно раније и да је тимар Герз Иљаз, који се помиње у околини Добруна још у XV веку, историјски Алија Ђерзелез. Писац је, дакле, слободно, као и творац песничке легенде, располагао временом и животом своје личности, а историјско време ставио је у функцију животне убедљивости и приповедања.

Слично је и са историјском основом и слободним песничким располагањем ликом у приповеци „Мустафа Маџар". Андрић је тог јунака повезао

са два историјска догађаја о којима говори и Башескија у *Љетопису:* са побуном и истребљењем јарамаза у Сарајеву и са Бањалучком битком Турака против Аустријанаца која се одиграла 1737. године и која је била успешна захваљујући мудрости и сналажљивости Али-паше Хећимоглуа. Андрић је у приповеци приписао успех у бољу усамљеној акцији прослављеног јунака Мустафе Маџара, а време приповедачке радње, без обзира на историјску истину и побуну јарамаза, померио је неколико деценија уназад. Андрић је и овде слободно поступао са историјским подацима и прилагођавао их логици развоја приче, а не обрнуто. Стваралачка замисао преобликовала је, заправо, историјске податке према својим потребама, јер историја ту није ни битна сама по себи, већ само као оквир приповедачке радње.

То се, можда, најбоље види у трећој од три поменуте приповетке: у причи „За логоровања". Једино је у њој писац навео приближно тачно време одигравања радње: то је ратни неред кад се збила Карађорђева буна. Одређење времена било му је неопходно да би један грозоморан чин некрофилног скрнављења женског бића сместио у хаос рата кад су људски односи поремећени, па су и вероватне свакакве свирепости. Историјско време писац је ставио у функцију приказа једног психо-патолошког чина јунака који је, као и Мустафа Маџар, био учен човек, предавач у Сарајеву на Великој медреси, а уз то вичан писању стихова. И у овој приповеци, дакле, у којој је историјско време познато и одређено, у суштини је неважно изван приче о језивом насиљу и злочину над незаштићеном младом женом.

У Андрићевим историјским романима оживљена прошлост постаје самосталан чинилац књижевне структуре. Зато је прошлост ту и приказана са много детаља и разноликих ликова који су подударни са оним у историјама, записима и хроникама. Историјске личности су грађене према слици која је о њима сачувана у документарној грађи, а језик и стил су прилагођени епском приповедању о прошлости. Андрић настоји да их представи што живље, непосредније и стварније, служећи се дневницима, записима и мемоарима савременика који су их познавали или с њима контактирали. Њихов морални и психолошки лик писац усклађује са општом концепцијом дела: са његовом филозофијом и приповедачком структуром. Ослањање на документ и поштовање онога што је записано у историји, предуслов је за ту врсту егзактног реалистичког метода који не угрожава његову песничку замисао и значењска струјања изван историјских граница.

Најбољи пример документарно-историјског метода у функцији градње песничко-романсијерске структуре јесте роман *Травничка хроника.* Скрупулозном анализом грађе, којом се писац служио при писању тога дела, сарајевски професор Мидхат Шамић показао је како је Андрићева стваралачка радионица у току рада на роману подсећала на кабинет историчара-

ерудите у који обрађује материју сакупљену по библиотекама и архивама.[6] На исти начин Андрић је постављао и личности у задати историјски оквир онако како су се експонирале као лица историје, а сада их је уводио у нове и делом измишљене приче.

Истим документарно-историјским начином, различитим ипак од оног у *Травничкој хроници,* писао је Андрић недовршен роман *Омер-паша Латас.* Није, наиме, сада као раније вршио архивска истраживања у Паризу и Бечу, нити је настојао да дође до турских докумената о Омер-паши Латасу, нити до страних студија и расправа о том војсковођи. Ограничио се углавном на домаће изворе, до којих је долазио и посредством других. Највише се ослањао на мемоарске записе, на писма и исказе савременика, на новинске чланке и већ постојеће књижевне и друге обраде Омер-паше Латаса и осталих личности романа. У приказу лика омрзнутог турског војсковође српског порекла није видно одступао од документарне грађе.[7]

Тако је Андрић и у раним приповедачким делима поетизованог стила и слободног располагања подацима и у романима документарног историјског метода, доцније писао дела која су се суштински разликовала од историзиране оријенталистичке прозе деведесетих година 19. и почетком 20. века. Иако нигде није о томе писао, Андрић је видљивим одступањем од устаљеног тадашњег прозног модела том наслеђу неоромантизма приступао критички и као историчар и као писац. Он није мистификовао прошлост и Исток попут неоромантичара деведесетих година и почетком 20. века. Пре би се могло рећи да је настојао да демистификује идеалистички занос романтичарски надахнутог појединца и повремено пародира антрополошку концепцију романтизма, као што би то учинио сваки европски писац XX века, коме је близак дух просвећености и рационализма. Андрић је преузео неоромантичарске јунаке и моделе, али их је сагледавао трезвеним умом модерног приповедача и тим начином остварио изузетне уметничке ефекте.

У шаролики свет нашег јужнословенског Истока, Андрић је унео европска строга мерила и ред и у једној и другој врсти свога приповедања и створио нешто *своје* и *оригинално* што га је издвојило међу свим нашим и европским приповедачима и романсијерима. По томе је Андрић и данас препознатљив европски писац 20. века.

---

6 М. Шамић, *Историјски извори Травничке хронике,* Сарајево, 1962.

7 Р. Вучковић, „Историјски оквири Андрићевог романа *Омер-паша Латас*“, *Андрић – историја и личност*, Београд, 202, стр. 91-199.

Academian Radovan Vučković
The Academy of Sciences and Arts of the Republika Srpska

IVO ANDRIC ACCORDING TO PRECURSORS

Summary *In the year of also marks half a century since receiving the Nobel Prize for Literature (1961), and whole a century since the publication of the first literary work (1911), Andric's work became the subject of analysis from the perspective of different gate reviews (impressionistic, philosophical, psychological, structuralist, scientificly-historical, stylistic, etc.).. In this paper, written by one of the best connoisseurs of Andric work and life, also the Chairman of the Board of Andric Foundation, explains the fascinating position of Andric opus in time and social circumstances that are relevant to the interpretation of content, the internal circuit and the direction of evolution of this work . Particular attention is devoted by Andric's interest in oriental themes and oriental culture, and transposition of these themes and motifs in an empty form. In conclusion Academician Vuckovic said that Andric's access to the East differs from of then historicized orientalistic prose; the colorful world of the East South Slavic Andric was introduced strict European standards, and some kind of order that did not exist, approaching topics, publications and fact and as a historian and a writer.*

KEYWORDS: IVO *ANDRIC, THE NOBEL PRIZE, EAST, OPUS, ORIENTAL CULTURE*

Академик др Радомир В. Ивановић
Филозофски факултет у Новом Саду

РОМАНСИЈЕРСКА УМЕТНОСТ УМБЕРТА ЕКА (Име руже – Фукоово клатно)

Резиме: *Од седам романа, колико их је до сада објавио Умберто Еко (1932), посебну пажњу аналитичара изазвала су два – Име руже (Il nome della rosa, 1980) и Фукоово клатно (Il pendolo di Foucault, 1988). О томе сведочи и накнадно објављена књига аутопоетичких коментара – „Постиле уз Име руже" (Postille a Il nome della rose, 1983). Романсијерски првенац је унисоно хваљен и превођен у светској књижевности, док је други роман местимично био и оспораван. Међутим, у оба романа се ради о делима изразито модерне оријентације и постмодернистичке провенијенције, било да је реч о продукционом било о рецептивном моделу. Име руже је најисправније дефинисати као модел постмодернистичког, дебатног, криминалистичког и иницијацијског романа, а Фукоово клатно као модел ерудитног, кабалистичког, езотичног и синтетичког романа. Оба романа у правом светлу представљају „Амалгам чуда и труда" (своје фикције и факције), будући да је романсијер истовремено или наизменично користио „контрасне поетике" и „контрасне естетике", као и поступак „хибридизације култура", „хибридизације језика" и „хибридизације жанрова". Имајући у виду споменуте и не споменуте проблеме и апорије, а на основу емпиријских искустава и стваралачких сазнања, проверених и стечених, Еко је могао резолутно да закључи: „Ја сам романсијер знања".*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *УМБЕРТО ЕКО, ИМЕ РУЖЕ, ФУКООВО КЛАТНО, ТУМАЧЕЊЕ.*

Увод: Роман као уточиште стваралачког духа

„Једна књижевност се разликује од друге, претходне или потоње, мање по тексту него по начину читања".

Х.Л. Борхес

Исцрпно, систематично и иновантно ишчитавање значења романа Умберта Ека (1932) неминовно захтева реверзибилни метод читања, било да се ради о аналитичком и генеративном, било о поетичком или интепретативном моделу. На ту закономерност указује сâм Еко настојећи да свим креативним, интелектуалним и интуитивним моћима допринесе приближавању уметности и живота, ослањајући се превасходно на две глобалне премисе интенционалног („пробљесак духа") и лингвистичког лука својих романа („језичку латенцију"). У ауторском коментару „Постиле уз *Име руже*" (1983) он најпре пише о бајковитости света („Прошлост као сценографија, повод, бајковита конструкција, при чему машта добија крила"); потом о повратку у прошлост („Средњи век је наше детињство, ваља му се увек враћати, да би се сачинила анамнеза"); да би, на крају, резолутно посведочио тежњу ка модернитету уметности („У таквим случајевима одлично сам знао да нису модерни моји средњовековни људи, већ су, ако ико, модерни људи ти који мисле средњовековно"). При томе он се ослања на три гофовски схваћена нивоа живота: телесни, плотски и лични живот (који је пропадљив); грађански, политички или општи живот (који је одржив) и живот милости, божанске или духовне (који је непролазан), имајући у виду познату филозофску апофтегму да свака садашњост има другачију прошлост.

Различитим поводима и приликама Еко експлицитно сведочи о *средњем веку* не само као о научној и белетристичкој него истовремено и о егзистенцијалној опсесији. Сасвим искрено делује пишчево признање да боље познаје свакодневницу овог раздобља, значајног у развоју европске и опште културе, него свакодневницу у којој обитава. Бити у завичају за Хегела је значило бити у свету старе Хеладе, док је за Ека бити у завичају значило бити у средњовековном свету, јер тек у њему он постаје заговорник Лукрецијеве категорије *serenitas* (спој склада, мудрости, јасноће, веселости и смирености). Убицирање циљева или система циљева у сва три лука (*intentio operis, intentio auctoris i intentio lectoris)* романсијерског првенца *Име руже* (*Il nome della rosa*), 1980, показује амбициозно постављене захтеве. И у белетристици и у есејистици Еко манифестује високо развијену стваралачку самосвест. Она се огледа у априорном опредељењу - да од првих дела надаље пише класичне странице (попут Х. Л. Борхеса или М. Јурсенар), стварајући и разарајући (у ничеанском духу) постојеће и потенцијалне продукционе моделе. У теоријској сфери Еко се више

залаже за хеуристичка (која омогућавају иновације) него за херменеутичка истраживања (која су често посвећена канону), особито када су у питању широко схваћене области духовних делатности, као што су историја, религија, филозофија, етика, естетика, наука и култура.

За филозофију и психологију стваралаштва изазован је Еков однос према традицији и авангарди. На једној страни се показује као елиотовски поштовалац закона филијације и закона алеаторности (дакле, као традиционалиста), док се на другој страни показује као борхесовски поштовалац иновације, модернизације и радикализације књижевне уметности (дакле, као модерниста). У мери којој је савременом читаоцу наметнуо интересовање за сложени свет средњовековних појава, процеса и дела, у истој мери је писац успео да наметне сопствени модел романа, коме се могу упутити извесне примедбе (садржинске и формалне), као што се могу констатовати и извесне противуречности, али му се ни једног часа не може оспорити литерарна вредност, посебно када се упореде са његовим литерарним узорима (Џ. Џојсом, Т. Маном, Х. Л. Борхесом, И. Калвином и другим). Без страха од поновљивости или анахроности туђих продукционих модела, Еко се радознало упушта у посмодернистичке белетристичке изазове, стварајући аутентично дело. На ту законитост композиционе и конструкционе схеме његових романа, а посебно *Имена руже,* указује поређење класичнореалистичких поступака (видних у преузимању заплета, фабуле и ликова, често у виду криминалистичког романа), са авангардно-постмодерним поступцима (видних у примени поступка деконструкције, фикције, игре и ироније, често у виду ерудитног романа).

Очито, у избору продукционог модела и средстава којима се остварује Еко је био руковођен реторичким правилом - *Rem tene, verba sequentur* (Држи се теме, речи ће већ доћи), као и поетичким правилом да су макрореченице супериорне у односу на микрореченице, јер дело у целини настаје по априорно изабраној концепцији, а само поједини елементи његове структуре могу укључивати познату теорију спонтаности. Романсијер је свестан да чистих појава нема, као што нема ни потребе за њима, те је од две могућности постмодернизма – деисторизације и реисторизације – изабрао ову другу. Управо на тај поступак мисли Линда Хачион када на почетку књиге *Поетика постмодернизма* (1988: 10) резолутно тврди: „Као што је Умберто Еко (Umberto Eco) храбро показао у *Имену руже*, енкодирање и декодирање знакова и њихових међуодноса био је такође, идејни интерес средњовековног периода".

На однос стваралачке конвенције и инвенције Еко указује вишеплановну повести великог броја јунака окупљених у фрањевачкој опатији на северу Италије као у новомиленијумском Армагедону („Ова опатија је прави микрокосмос" закључује главни епски јунак). У првом плану пре-

познајемо пишчево настојање да разбије стереотипне, статичне слике и уврежене идеје о средњем веку у корист динамичких, било да су у питању ретроспекције било интроспекције у роману. Еко је заступник интегралне визије света, интегралне стваралачке визије, па и интегралног реализма, уколико се под њим подразумева спој реализма и модернизма, са акцентом на другом делу ове синтагме, мада он то сâм оспорава. У другом, ужем плану настоји да усклади догађајне и асоцијативне низове. Он помно води рачуна о односу фактографије (докумената, грађе) и фикције (имагинације, интуиције), тако да се на *Име руже* може применити категорија *факцијска проза* (спој фактографије и фикције) коју предлаже Норман Мајлер.

У трећем плану повести средишње место заузима однос „знакова живота" и „знакова уметности", који се може заменити синтагмама „непренесена духовност" и „пренесена духовност", будући да се Еко залаже за *отвореност дела* (у књизи *Отворено дјело)* у истој оној мери у којој се К.Р. Попер залаже за *отвореност друштва* (у књизи *Отворено друштво и његови непријатељи).* Требало је, дакле, ускладити не само наративни него и реални свет, како каже писац, будући да и стваралачки и епски субјект желе да наративном прозом оставе „знаке знакова, е да би се на њима вршила молитва за разоткривање". Разоткривање знакова у истој мери се односи на процесе лаицирања и процесе канонизирања који у средњем веку, како каже Гоф, иду руку под руку. Та законитост еманира свом снагом у тумачењу и разумевању библиогноста и библиста, теозофа и теолога, као и библиолога и библиографа у новом Армагедону који представља Књишко царство, јер у њему епски јунаци обитавају „међу људима који живе међу књигом, с књигама, од књига", те су веома важне њихове мисли о књигама и њихов однос према књигама.

У четвртом плану романсијер се бави филозофским категоријама „пунина бића" и „празнина бића", односно временитошћу човека који је у роману *Име руже* представљен као природно биће, као друштвено биће и као религијско биће. Разговор о вери и безверју у подједнакој мери припада егзистенцијалној и религијској сфери, на што упућују бројне синтагме и епитети који се приписују побожности: претерана, популарна, побожност незналице, ненормална, фингирана, лажна, истинита, фантастична, дречећа и наличје побожности; као и синтагме и епитети који се приписују мистици: интензивна, трезвена, индивидуална, новоплатонска и непосредна мистика, о којима зналачки пише Јохан Хојзинга у књизи *Јесен средњег века* (у одељцима XIII „Типови побожности", стр. 235-254, и XIV „Религиозно узбуђење и религиозна фантазија", стр. 255-270). У петом плану Еко инсистира на свепрожимајућем процесу усаосећавања (*Einfühlung*), чак до оне границе када усаосећавање прелази у поистовећивање. Романсијер је свесрдно прихватио гетеовску идеју да после читања нико више није иста особа, као

и ничеанску идеју да је сâм чин читања порочан, јер се после сваког читања мења онтолошки поредак у националној и наднационалној књижевности.

Тумачење и разумевање књижевног и културног наслеђа Еко демонстрира већ на почетку романа (у „Првом дану", одељку „Први час", стр. 25), цитирајући невелики али литерарно ефектни инсерт из дела Алана из Лила (1120-1203), будући да су се у њему укрстили глобални симболи и метафоре: *биће, свет, књига, библиотека, огледало, лавиринт, смрт, знак, воља, вера, ружа, краткове кост живота* и томе слично. Наведени цитат, састављен је само од три стиха на латинском језику:

„omnis mundi creatura
quasi liber et pictura
nobis est in speculum"

сматрамо пресудним у одгонетању реторике наслова, посебно уколико му додамо намерно испуштени продужетак, који је романсијер испустио да не би преоптеретио основну матицу нарације:

„Сва створења овог света
за нас јесу књига, слика
за нас јесу огледало.
Нашег жића, наше смрти
положаја, наше судбе
верно јесу знамење.

Наш положај слика ружа,
јасно црта наше стање
наше жиће представља.
Цвет њен јутром кад процвета,
тек процвета већ процвета
увече је увео."

Као једна од битних парадигматских оса, у функцији композиционог прстена са наведеним стиховима Алана из Лила, кореспондира завршни акорд романа: „...од руже негдашње оста име, имена тек гола имамо", преузет из дела *De contemptu mundi* Бернара из Молна, монаха у Клинију, из XII века (уз пишчеву напомену да најбоље познаје историју и културу XII и XIII века, те да је ситуирање радње романа у XIV век сâм по себи ирелевантан). Много је релевантније, по његовом мишљењу, то што се и реални и наративни свет доживљава, и у дијахроној и у синхроној равни, као истинско чудо на што се односе стихови са стране 73:

„Aller Wunder si geswigen,
das herde himmel hât überstigen,
daz sult in vür ein Wunder wigen".

Како је хришћанство као религија засновано на књизи, схватљиво је то што је писац пригрлио Новалисово мишљење да „уметност писања, анализирана средствима уметности писања, даје науку о уметности писања (*scientiam artis litterariae*)", о чему систематично пише Е. Р. Курцијус у књизи *Европска књижевност и латински средњи век*. У складу са тим, Еко жели да докаже читаоцу: а) како пише „из чисте љубави према писању", б) како налази истинска „уживања у приповедању" и ц) како би желео да се читалац забавља „барем онолико колико сам се ја забављао". Стога нам се чини да од свих познатих ауторских коментара (Жидових – *Ковача лажног новца,* Мановог – *Доктора Фаустуса* и Кишове – *Гробнице за Бориса Давидовича)* Еков коментар „Постиле уз *Име руже*", који чини стваралачки диптихон са *Именом руже*, представља репрезентативно штиво, и као белетристички и као теоријски дискурс. *Постиле* су такође започете епиграмом, преузетим из дела мексичке песникиње Хуане Инес де ла Круз (1651-1695), чији стихови непосредно помажу лакшем и бржем усвајању реторике наслова:

„Ружо на ливади, ружичасте пути
хвалиш се, надмена, сред другог биља
у руменилу се купаш, гримизни ти скути:
дичи се, расцвала, пуна миља;
али и поред лепоте обиља
зла коб и тебе ће да смути" (стр. 451).

Као познати европски и светски семиотичар, Еко ни једног часа не сумња у теорију о знаковима, односно у *знак, значење и знаковитост,* док као естетичар и поетичар не сумња у *теорију цитатности* , у ужем, као ни у филозофију *воље за животом*, у ширем контексту посматрано, будући да је глобалне идеје преузео од узора Х. Л. Борхеса, а Борхес од свог учитеља А. Шопенхауера. Без обзира на то да ли се ради о *цитатности, аутоцитатности, метацитатности* или *фактоцитатности*, Еко је користио рад Силвије Молој – *Borges y la distancia literaria* (1969), као што је користио и бројне радове Јулије Кристеве и других аутора о интертекстуалности, тј. о односу транслитерарних и трансвербалних система у језику. Та теорија представља израз романсијерових тежњи ка универзализму, сходно старој латинској секвенци „Universalia sunt realia". Еко континуирано и доследно прати три принципа стварања и мишљења: чињеничност, уверљивост и различитост, уз напомену да му различитост у великој мери омогућава аутентич-

ност. Након што је исправно закључио да аутор не би требало да тумачи сопствено дело, писац одмах у наставку ближе прецизира ово становиште: „Такозвани поетички записи не служе увек разумевању дела које их је побудило, али служе разумевању начина на који се решава онај технички проблем који поставља стварање дела". Овакав закључак, свакако, представља резултат најновијих пишчевих креативних искустава и теоријских сазнања, о чему Еко каже: „Уистину, ја нисам решио само да причам о средњем веку. Решио сам да причам у средњем веку кроз уста једног ондашњег летописца". Ради се о најважнијој ауторовој „тачки гледишта" (сигнанс ***o*** упућује на егзотопију – бити изван ствари; а сигнанс ***u*** на ендотопији – бити у стварима)!

Парафразирајући познату Борхесову идеографему – да књиге увек говоре о другим књигама и да свака приповеда неку већ раније испричану причу (из прозе „Врт са рачвастим стазама"), - Еко се позива на дуговекост Древне приче и питорескност Левантинске приче, којом је обухваћен онај броделовски схваћен „котао народа" (медитерански спој Истока и Запада). Није, отуда, ни мало чудно то што се писац као најновији пре-приповедач смешта у четврти ниво наративног тока (претходна три чине: Вале, Мабијон и Адсон), будући да је у претходним казивањима проналазио етимоне и грађу за *Име руже*. То се, пре свега осталог, односи на Јованово *Откривење* (седмочлану схему сакривену испод мистерије зване „седам печата"), потом *Књиīу из Келса* (рукопис Јеванђеља из VIII века) и, на крају, најмање спомињано дело Гијома де Лориса *Роман о ружи* (првих 4056 стихова), које ће доцније (око 1230) знатно обогатити Жан де Мен (са додатних 17.000 стихова). За реторику наслова Ековог романсијерског првенца посебно су занимљива четири катрена де Лорисовог „Пролога", од којих цитирамо само четврти:

„Ружа без руха
Земаљска леја
светлосна руда
Сна, место лека".

Италијански историчари књижевности, а међу њима и Ђулио Ферони, тврде да је *Роман о ружи* био познат Дантеу, коме су наследници, у недостатку других аутора, приписали ауторство две алегоријско-дидактичке поеме: *Цвет* (*Il Fiore*) и *Љубавна изјава* (*Detto d' Amore*), око чега се воде и данас спорови. Стога нека од становишта саопштених у ауторском коментару *Постиле* морамо узети као искључиво Екова. Једно од таквих је саопштено на страни 456.

И у теоријској и у примењеној равни веома је занимљив начин на који Еко проблематизује и ре-проблематизује, односно актуелизује и ре-

актуелизује, глобалне идеје прве три деценије XIV века (радња се одвија крајем новембра 1327. године, за свега седам дана). Ти се процеси најпре региструју преношењем основног пишчевог интересовања са средњовековне „презасићености религиозним садржајем" (како тврди Ј. Хојзинга), на „презасићеност филозофским и естетичким садржајем" (како тврди Х. Л. Борхес), односно на „презасићеност егзистенцијалним садржајем" савременог света, који се мора представити инвентивним избором и маштовитом елаборацијом (како тврди У. Еко). Гледано са дијахронијског становишта, може се закључити да су *реалисти* проглашавали „идеју пре ствари" (*universalia ante res*), *номиналисти* „идеју после ствари" (*universalia post rem*), а да су само *интеīралисти,* као поштоваоци дијалектике стварања и мишљења, саопштавали истовремено идеју и ствар до граница које књижевни текстови својом природом дозвољавају. „Ствар је у томе, пише Еко тим поводом, што ликови бивају принуђени да делају према свету у коме живе", додајући и неке дидактичке интенције роману и коментару („Један текст хоће да буде искуство које ће свог читаоца преобразити").

Од Борхеса је Еко делотворно преузео топос *књиīа* (као једну, збирну књигу свих знања) и топос *библиотека* (као писано сабиралиште и стециште свих знања и умења), о којима опширно пише Радован Вучковић у студији „Два тока постмодернистичког романа" (2005). Њима се равноправно могу додати и топоси *лавиринт* и *оīледало* (као *speculum mundi*). Сви наведени топоси занимљивији су у релацијској него у супстанцијалној теорији, јер неминовно захтевају интердисциплинарни и интрадисциплинарни приступ (било да се ради о егзистенцији, било о есенцији). Најизазовнији је топос *лавиринт,* јер он симболизује и загонетање и одгонетање елабориираних тема и мотива. У *Постилама* писац сведочи о три врсте лавиринта: *īрчком* (који има сигуран излаз, мада уз велике опасности и пожртвовање јунаково), *манирис*тичком (који захтева помоћ са стране, у виду Аријадниног конца) и *ризому* (лавиринту богатом мрежом путева и раскршћа, али без излаза). Очито, топос *лавиринт* је више него други везан за мит (древни, стварносни и стваралачки), тако да су у праву Борхес, када тврди: „Јер литература почиње и завршава се митом", и А. Ками, када тврди: „Митови су створени да их машта оживљава".

Као што магија представља део паганске и митолошке свести (она може бити: контактна, иницијална, парцијална и имитативна, према карактеру и функцији; односно: штетна, ратничка, занатска и исцелителна, према циљевима којима служи), тако и *лавиринт* указује на архетипске односе од искона до кона (упозорење старог монаха Хорхеа гласи: „Дакле, библиотека је велики лавиринт, знак је лавиринта света. Уђеш и не знаш да ли ћеш изаћи"). Као обрнута слика света може да послужи и топос *оīледало*, будући да оно у својој дубини крије несазнајне закономерности, те зато служи и

као симбол тајне и као симбол процеса тајновитости. На то указује Борхес сугестивно оствареним сонетом „Лавиринт“, чији уводни катрен гласи:

„Унутра си, а знаш – нигде, никад врата,
лица и наличја овај дворац нема,
нити спољног зида нит' центра скривена;
грађевина ова свемир обухвата“,

као и ефектном програмском песмом „Песничка уметност“, чији средишни катрен гласи:

„Понекад у сутон неки лик
гледа нас из дубине огледала;
уметност треба да је попут огледала
које нам открива наш сопствени лик.“

Модел ерудитног, постмодернистичког, дебатног или иницијацијског романа, попут *Имена руже,* захтева и неколико речи о односу постмодернистичких теорија и белетристичке продукције ове провенијенције. Добро је познато да постмодернизам своје корене и основе налази у есејима Џона Барта „Књижевност као исцрпљивање“ (1969) и „Књижевност пуноће“ (1980). Насупрот бројним апологетима ове теорије, Еко уочава њене непотпуности и несавршенства, раскорак теорије и праксе, тако да се његова мишљења могу дефинисати као објективистичка (попут оних које саопштавају Тери Иглтон, Линда Хачион, Михаил Епштејн и други). У „Закључку“ књиге *Поетика постмодернизма* (*Историја, теорија, фикција),* 1988, Л. Хачион најпре пише: „Уметност и теорија које сам назвала постмодернистичким нису толико револуционарне колико сугерише њихова реторика или реторика њихових присталица (...) Ови облици естетске праксе и теорије, у исти мах их постављају и руше преовлађујуће уметничке и идеолошке норме“, а одмах потом додаје: „Функција спајања историографског и метафиктивног у већем делу савремене фикције, од Фоузлове и Докторовљеве до Екове и Маркесове, је да читаоца учини свесним разлике између *догађаја* прошле стварности и *чињеница* помоћу којих дајемо значење тој прошлости, помоћу којих претпостављамо да је знамо“ (стр. 366, 368).

У књизи *Постмодернизам* (1998) М. Епштејн пише најпре о „хипертекстуалности“, која постаје доступна и разумљива само елитном кругу образованих читалаца, и то уз неопходну помоћ теоретичара и критичара, а потом и о теорији потмодернизма, исправно тврдећи: „Посмодернизам у уметности успоставља везе са читавим кругом класичних и архаичних традиција, те уметнички ефекат постиже свесним мешањем разних, исто-

ријски неспојивих стилова“ (стр. 48), што у потпуности одговара парадигматици и синтагматици *Имена руже*. Саопштеном Епштејновом мишљењу претходио је Еко читаву деценију и по раније, забележивши у *Постилама* следећу мисао: „На несрећу, ‘постмодерна’ је термин добар *a tout faire*. Наиме, имам утисак да се он примењује онако како се свиди оном ко га употребљава“. За разлику од других теорија и тумачења уметности, којима је посвећивао читаве књиге, обимне расправе и жанровски разноврсне студије и огледе, Еко је теорију постмодернизма у романсијерском првенцу отелотворио на такав начин да по први пут стваралачка пракса, у његовом систему стварања и мишљења, тријумфује над теоријским експликацијама, будући да је писац у роман уложио максимум интелектуалне, креативне и интуитивне енергије, односно да је остварио потпуно нов однос конкретне и латентне енергије поетског говора.

1. Повратак пуноћи значења

У коментару „Постиле уз *Име руже*“ (одељку „Ко говори“) Еко је посебну пажњу посветио наративном чворишту – „инстанца казивања“, јер је познато да свака врста наратора неминовно намеће другачије „тачке гледишта“. Преузимајући премисе закона филијације и алеаторности, писац постаје свестан повећаног значаја извесних наративних и генолошких предрадњи које су обавили претходници и који се називају „саморазумљивим полазиштима“ или „природном залеђином разумевања“ (сâм писац помиње Џојсовог *Улиса* и Манове романе *Чаробни брег* и *Доктор Фаустус).* Џојсов утицај је пресуднији у поетици времена, док су Манови романи пресудни у поетици простора. На основу књиге *La poetiche di Joyce* (Милано, 1965), која ће до данас доживети још пет издања, може се закључити да му је радикални реформатор књижевности био много ближи од интегралног реалисте. Међутим, само анализа композиционе и конструкционе схеме показује да проблем међусобних утицаја, дотицаја и подстицаја није ни изблиза тако једноставан као што се то аналитичарима чинило.

У монографији о романима Томаса Мана (2007) ми смо као *митеме* дефинисали дела ослоњена на фолклорну имагинацију; као *поетеме* дела која су плод чисте уметничке имагинације; а *митопоетеме* као спој двеју врста имагинације, са нагласком на другом делу сложенице. *Митему* представља тетралогија *Јосиф и његова браћа* (I-IV), *поетему Чаробни брег,* а *митопоетему Доктор Фаустус,* уз напомену да се Ман у првој и трећој врсти бавио митологизацијом, де-митологизацијом и ре-митологизацијом. Знатан број паралелизама Мановог и Ековог поступка нашли смо у *Доктору Фаустусу* и *Имену руже,* посебно уколико се има у виду сродност

„свезнајућих приповедача“ (Серенуса Цајтблома и Адсона из Мелка), на што децидно упућује и сâм Еко у *Постилама*.

Тематика и проблематика о којој је реч посебну актуелност добија у светлу расправе о модернитету. У књизи *Теорије модерног романа* (1970), Карл Мигнер истиче три врсте модерности: модерност тематике, модерност примењених средстава и комплексност стварности. И Ман и Еко посебну пажњу придају „комплексној стварности“, при чему Ман у уводној напомени *Чаробног брега* („Намера“) заговара Велику нарацију, као одговор на претерану употребу модернистичких поступака које су неговале стилске формације и комплекси у прве две и по деценије XX века (дадаизам, футуризам, експресионизам, формализам, надреализам и други). Као полемички интониран контрастав звучи Маново стваралачко опредељење и захтев да причу превуче историјском патином и да је прича у прошлом времену:

„То не би било од штете по причу, већ пре од користи; јер приче треба да припадају прошлости, и што су даље у њој, да тако кажемо, утолико боље по њих у њиховом својству као приче, а боље и по приповедача, тог тихог чаробњака перфекта.

* * *

Ми ћемо је опширно причати, верно и темељно, - јер кад је занимљивост какве приче или досада коју она причињава зависила од простора и времена које је изискивала? Без страха од одијума претеране брижљивости, ми смо пре склони мишљењу да је заиста забавно само оно што је исцрпно и темељно“ (стр. 5, 6).

Тематски и мотивски паралелизми *Доктора Фаустуса и Имена руже* заснивају се на чињеници да су релевантни митови и легенде преузете из средњовековне културе и књижевности, што, асоцијативним путем води ка Гетеовом *Фаусту* . Ман је из средњег века преузео најпре деобу човечанства на: *пријатеље* (*amicus*) и *непријатеље* (*inimicus humanae naturae*), при чему прва категорија обухвата „децу сунца“ (праведнике намењене животу), а друга „децу смрти“ (грешнике намењене смрти). Потом је парафразирао три врсте живота које је својевремено предлагао Бернар од Клервоа као три вида савршенства: *Воденицу* (симбол светског живота), *Њиву* (душа световног живота на коју могу да утичу проповедник и вероучитељ) и *Постељу за одмарање* (место за контемплативно сједињавање с Богом). У питању су најпре четири узорна поретка западног културног модела: *Разум, Анализа, Дело и Напредак,* а потом и још једна Клервоова подела: *homo praxis* (какав је активни монах Вилијем из Баскервила, који заговара делатну филозофију, а тиме и хуманизацију односа, прогрес човечанства

у духовној и материјалној култури) и *homo theoreticus* (какав је статични слепи монах Хорхе из Бургоса, који заговара регресивну филозофију, а тиме и дехуманизацију односа, регрес човечанства у свему постојећем).

Тумачено са становишта филозофије и психологије стварања, *Име руже* је репрезентативни иницијацијски роман. Као познати полиграф писац је а приори одлучио да „логику нарације" претпостави „логици збивања", будући да су првом категоријом обухваћене парадигматске (асоцијативни иницијацијски низови), а другом ситагматске осе (догађајни иницијацијски низови), које Л. Хачион назива „историографском метафикцијом". Први служе узоритом, други хедонистичком реципијенту, јер по Ековом мишљењу ни један редак текста не сме бити написан без помисли на читаоца, што практично значи да су у његовом систему промишљања продукциони и рецептивни модел нераздвојни као још један од релевантних кореспондентних парова.

На тип иницијацијског романа, у најшире схваћеној идеографској сфери, упућују она наративна средишта *Имена руже* и *Постила* која су посвећена односу *песничке слике* (ејдетског начина мишљења) и *поетске идеје* (логичко-дискурзивног начина мишљења), као две врсте најчешће примењиване дискурзивне праксе. Романсијер посебну пажњу посвећује *наглашеној полемици* и привидној или стварносној *претерицији* (реторичкој фигури која је посвећена тобожњем прећуткивању). Апологија Велике нарације представља прећутну полемику са књигама Ж-Ф. Лиотара *Постмодерно стање* (1979) и Ж. Бодријара *Прозирност зла* (1990) у којима аутори не само да негирају постојање Велике нарације него чак и потребу за њом, што представља један од евидентних промашаја постмодернистичке теорије ове провенијенције. Еко је у полемици пошао од етимологије речи *антропос* (онај који је кадар да размотри оно што је смотрено), а то значи да истовремено (као стваралачки и епски субјект) заузме две неопходне позиције: као „посматрач неба" (у духовној сфери) и као „посматрач земље" (у егзистенцијалној сфери).

У познатом прилогу „Поетика и ми", уврштеном доцније у књигу *О књижевности* (Милано, 2002), Еко безрезервно тврди да се многа од древних казивања могу саопштити у виду *Великих истина*, при чему књижевност има предност над филозофијом и другим врстама духовних делатности као облика моделовања стварности. Аналитичар најпре пише о елементима који творе *Велику нарацију* (*lexis*, *opsis*, *dianoia*, *ethos*, *melos),* а потом и о оним карактеристикама које творе њено *тело* и њен *скелет*. Под *телом* писац подразумева живи организам нарације, који функционише по сопственој логици, било да је у питању канонизација било деканонизација жанра (садржај), а под *скелетом* најбитније елементе конструкционе и композиционе схеме, било да су у питању принципи поновљивости било прин-

ципи оригиналности (форма). Идеографско чвориште *истинитост* такође без посредника указује на прећутну пишчеву полемику са теоријом и методологијом постмодернизма, како о животној тако о уметничкој истини.

Екова напомена о планинарењу као могућности освајања пространстава романа и хоризоната прошлости, садашњости и будућности веома је сугестивно, понекад у виду лајт-мотива, изложена у оним наративним средиштима која су посвећена идеографемама – *анаīрам* и *криптоīрам*, преузетим из источног, блискоисточног, медитеранског, западњачког и средњовековног европског мита (на стр. 6, 7, 8, 13, 15, 51, 75, 149, 410, 412 и другде) од којих је најважнији пиктограм на страни 149 који је сукцесивно решаван у делу.

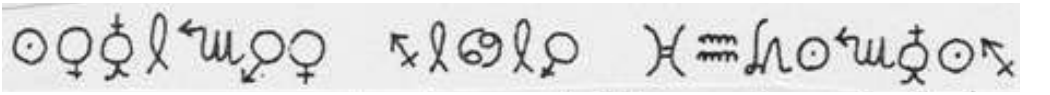

Наведене идеографеме указују на значај Екове епистемологије, јер све врсте духовних делатности (од мита, преко религије, до уметности) представљају само модалитете сазнајне делатности. Уопштено речено, требало би двојити „свет као загонетку" од „света као одгонетке" (као илустрацију писац наводи Симфосијев зборник загонетки из IV-V века). Процес и процесуалност подједнаком снагом се односе и на *анаīраме* (као решиве проблеме) и на *криптоīраме* (као аподиктички нерешиве апорије). Еко је у потпуности сагласан са Дилтајевом теоријском поставком по којој свака врста и сваки нови покушај тумачења и разумевања дела, појава и процеса неминовно води „отварању нових светова". У откривању и стварању „нових светова" ствараоцу и мислиоцу у неједнакој мери помажу прихваћене (филозофија, психологија, социологија, антроплогија, етнографија, етика, естетика и друге) и неприхваћене дисциплине (кабала, апокрифи, псеудоапокрифи, магија, езотерика сваке врсте). Сви извори сазнања су добродошли, закључује Еко, и као иницијацијске у настајању појединих дела белетристичке и есејистичке продукције наводи „Групу 63" италијанских интелектуалаца која представља авангардни покрет и која је у Палерму издала зборник радова *Il romanzo sperimentale (*1966), посвећен експерименталном роману, али, заједно са таквом врстом литературе користи и необичне књиге Гершома Шолема, *Кабала и њена симболика* (1981) и Ролана Гечела *Кабала* (1985).

Примарна је одлика иницијацијског романа (ерудитног, постмодернистичког, дебатног или утопијског) да подстиче „наративну комбинаторику", која садржи три карактеристике: *именовање (*опис ствари*), суīерисање (*одабир могућности*)* и *прећуткивање* (наслућивање будућег). „Када писац (или уопште уметник) каже да је радио не мислећи на правила датог поступка, хоће да каже само да је радио не знајући да познаје правила", пише Еко

бранећи стваралачку наивност, својствену дечијој психологији и теорији игре. У ту сврху он одваја ефекат од поступка, јер по његовом мишљењу човек егзистира само у Језику („Човек је по својој природи животиња причалица"), и као природно и као друштвено и као стваралачко биће. Писац је сагласан са Р. Бартом, П. Рикером и Ж. Женетом да се временом Историја претвара у Причу, а Прича у Историју. Отуда би Древну причу ваљало тумачити као врсту *палимпсеста* и у наративној и у скриптивној култури, јер нова дела, као што је речено, настају из чисте љубави према причању или писању. Коначно, као *палимпсест* се може тумачити и мистериозна књига која је послужила као „Реликвија зла", а која је састављена од четири књиге исписане на арапском, арамејском, сиријском и грчком језику. У њој је била недоступна друга књига Аристотелове *Поетике,* посвећене комичној визији живота, али је и она нестала у пожару.

Многе примере палимпсеста у *Имену руже* налазимо у „одложеној причи", коју Еко негује као врсни мајстор-приповедач. Примера ради, ваља упозорити на три слоја приче о фра Долчину из Новаре. У првом слоју та је потресна прича само назначена, у другом је већ добила скелет, а у трећем, најбитнијем, добила је и тело, јер је употпуњена свим релевантним структурним елементима, препуним средњовековне суровости, до крајњих граница читалачке издржљивости. Ревирзибилни метод читања обухватио би у овој причи још и судбине Герарда Спалелија, фра Долчина из Новаре и Ремигија из Варагине, који своје признање пред инквизицијом структурира такође у три циклично повезане приче у којима кулминира опис зверског мучења јеретика фра Долчина и Маргерите. Оно делује као „прича у причи", а налази се на страни 346-347.

Модел „одложене приче" примењен је и приликом инкорпорирања светског искуства у средишта романескног збивања, од чега су непосредно зависила још два стваралачка поступка: процес *фокализације приче* и процес *дисперзије приче.* Први процес се махом односи на „наративну слику света", а други на „реалну слику света". Под другом категоријом Еко подразумева три концентрична круга. Први се односи на опатију из 1327. године, као средиште средњовековне цивилизације, опкољено са неколико блиских села која у свему деле њену судбину. Други се односи на нешто удаљеније италијанске, француске, шпанске, немачке и енглеске градове (Лондон, Париз, Авињон, Пиза, Бургос и други), у чијим се зидинама формирају многи од епских јунака *Имена руже,* доносећи собом све националне и културолошке особености. Трећи се односи на мање или више удаљена времена, кнежевине, краљевства и царства, од чијих историјских, религијских и друштвених уређења непосредно зависе судбине предака, савременика и потомака епских јунака у роману.

На крају, „наративна комбинаторика“ подразумева и сасвим нов однос „предњег“ (*Vordengrund*) и „задњег плана приповедања“ (*Hintergrund*), при чему, по правилу, долази до преплитања, па и смењивања редоследа првог и другог плана. Један од Екових савременика историодне провенијенције с правом тврди: „Стварност је исто толико непознаница, исто толико тајна, колико и сâме књижевне форме којима покушавамо да је дешифрујемо и фиксирамо“. Такво становиште стваралачког субјекта потврђује и епски субјект Вилијем из Баскервила који, бранећи становишта о постепеном откривању света, истовремено брани и моделе „одложене“, „задржане“ или „реверзибилне приче“ („Понекад је добро да извесне тајне још остану скривене под нејасним излагањем“). Писац сугерира читаоцу мишљење да постепени раст знања и сазнања мора неминовно пратити и постепени раст умења и усавршавања. На метафоричном плану он те процесе саопштава сликовито – описом „дивова знања“ којима се на рамена пењу „патуљци знања“, али гротескна слика је остварена тек описом пењања „патуљака знања“ на рамена „патуљака знања“, што упућује на карневалску или раблеовски схваћену слику света. Насупрот Милеру, Еко сматра да не успева сваки напор духа, те стога тврди да су најбољи трактати из криптографије дела учењака и мудраца, а не незналица и медиокритета. Када је у питању однос хеуристичких и херменутичких начела, посебну пажњу заслужује хронотоп *Армаӣедон* (спој хроноса и топоса), преузет из *Новоӣ завјеша* (*Отк̄ривења),* као врсте апокалиптичке или пророчке прозе.

Име руже Еко је истовремено посветио историји света (сукобу цара Лудвига Баварског и авињонског папе Јована XXII) и историји светих дела (сукобима канонских и јеретичких учења). Иницијалне импулсе пронашао је у двама делима у којима је дошло до природног и логичког споја криптограма и анаграма - *Отк̄ривењу* апостола Јована и легендно-пародијском роману *Изīнаник* Томаса Мана (1951). Библисти су утврдили да је *Отк̄ривење* вероватно настало од 90. до 96. године наше ере, да је најстарији забележен коментар сачинио свети Викторин Птујски (IV век), а да је за време које непосредно претходи радњи *Имена руже* значајан коментар калабријског монаха Јоакима из Фиоре (умро 1202). Тајна соба, сакривена криптограмом YSPANIA, препуна је коментара *Отк̄ривења*, које је деценијама и пасионирано сакупљао Хорхе из Бургоса, не гледајући на то да ли су од верника или неверника.

Примереност *Отк̄ривења,* као иницијацијског заплета у роману заснива се на сопственој криптографији, а потом и на низу паралела са романескним анаграмима и криптограмима. Седам печата у *Отк̄ривењу* узето је као повод за седам смрти у фрањевачкој Опатији (Аделма из Отранта, Венанција из Салвамека, Беренгара из Арундела, Северина из Сант' Емерана, Малахија из Хилдесхајма, опата Абона и Хорхеса из Бургоса). У другом

плану су паралелизми који се односе на три глобална чворишта: *Жену* (цркву), *Змаја* (Сотону), и *Дете* (Христа), као и на четири јахача апокалипсе, чија симболика вековима траје, потом *Књиге* (Свитка), која симболизује божији план управљања светом и, на крају, *Армагедон* као трајно стециште сила зла и њиховог сукоба са силама добра (безверја и вере).

На почетку је као композициони прстен послужио цитат из *Јеванђеља по Јовану,* а на крају романа дословно је примењивана композициона схема *Откривења*: седам писама следећим црквама – хладној у Ефесу, прогоњеној у Смирни, попустљивој у Пергаму, поквареној у Тијатири, мртвој у Сарду, мисионарској у Филаделфији и охолој у Лаодицеји; седам печата које отварају седам анђела, односно седам чаша зала које ће на Страшном суду одвојити праведнике од грешника, и тако даље. Тиме је истакнута нумеролошка основа *Откривења и Имена руже.* Тако, на пример, о енигми у *Откривењу,* пише: „Овдје је мудрост. Ко има ум нека израчуна број звијери: јер је број човјеков и број његов шестстотина шездесет и шест" (то је број несавршенства, беспомоћности и неостваривости), а о енигми у *Имену руже*: „Закључио сам да се Адсове успомене тачно уклапају у догађаје о којима прича: оне су обавијене многим и неразјашњеним тајнама, почев од сâмог аутора, па све до попришта, опатије..."

Мада га Еко у ауторском коментару *Постиле* не спомиње експлицитно, мишљења смо да постоје бројни видљиви и невидљиви паралелизми који повезују Манов роман *Изабраник и Име руже.* Први од паралелизама указује на инкорпорирање средњовековних жанрова: *мартирија, житија, легенде и пародије,* чиме је истакнут значај процеса „хибридизације жанрова". Ман такође успоставља дистанцу према предмету романа, а користи штедро топос „завођење читаоца" тврдећи да његово дело представља аутентичан запис бенедиктинца Климента Ирца, који је записивао постојећа предања као да их је брао са митолошког Дрвета живота (*Arbor vitae*). Радња се збива на прелазу из XII у XIII век, а одвија се у истом простору као и *Име руже* (енглеском, француском, немачком и италијанском). Ман тврди да је роман заснован на стихованом епу *Грегорије* средњовековног немачког песника Хартмана фон Ауе, који је ову повест преузео из француске књижевности – *Vie de Saint-Grègorie*, не наводећи име аутора (аутор је Chrétien de Troyes, 1135-1190).

На почетку уводног дела романа „Наравно, рукопис", који са текстом „Последњи фолио" чини композициони оквир, Еко се свесно и вољно такође опредељује за дистанцирање од елаборираног предмета и за употребу топоса „завођење читаоца", прекривајући стварном или измишљеном мистеријом предисторију настанка *Имена руже.* Као медиавелист, романсијер је половином августа 1968. године наишао на занимљиву књигу опата Валеа – *Le manuscript de Dom Adson de Melk, traduit en français d'après l'edition de Dom J. Mabillon* (Aux Presses Abbaye de la Source, Париc, 1842).

Догађаје из XIV века у тој књизи записао је опат Вале, познат као историчар бенедиктинског реда. Понесен лепотом и занимљивошћу дела, које записивач назива наизменично *летописом, повешћу и посланицом,* Еко је превео дело са француског на италијански језик. Игром случаја изгубљен је француски превод, а оригинал није ни пронађен, тако да се романсијер морао ослонити на зборник радова *Vetera analecta*..., који се битно разликовао од повести Адсона из Мелка, као што су се међусобно разликовали француски и италијански превод. Мистерија нестанка оригинала и превода, допринела је свакако мистерији језика (мешавини латинског, француског и италијанског), тако да се сада с правом може говорити о „хибридизацији језика", што Еко користи као повод за хумористичко-иронијско бојење романа.

У роману *Име руже* пронашли смо и трећи вид – „хибридизацију култура", будући да је први план повести посвећен хуманизацији односа (чији су носиоци Бекон, Окамски и Вилијем), а други дехуманизацији односа (чији су носиоци папа Јован XXII, фра Долчино и Хорхе). Етичка расправа махом је посвећена телеолошким – *вери, етици и сазнању*, у ширем, као и теолошким средиштима - *канону, јереси* и *насиљу,* у ужем кругу посматрано. Нека од становишта епских јунака саопштена су у виду проспекције и промнезије. Ради се о наговештајима који ће доминирати духом наредних векова (хуманизму, ренесанси и реформацији). Такве етимоне епски субјект налази у учењима Роџера Бекона (1210-1290) и Вилијема Окамског (1280/90-1349). Продужена перспектива казивања (Адсон је у опатији као двадесетогодишњак, а летопис пише као осамдесетогодишњак, крајем XIV века) омогућила је, бар у извесној мери, отеловљење идеја које су заступали Бекон и Окамски, особито уколико имамо у виду Беконово инсистирање на природној магији, новој науци, новом добу, па и новој теологији (њему се приписују и неки научни проналасци, као што су наочари, на пример).

Сукоб догматичара и хуманиста није аутор везивао само за коментаре *Светог писма* него и за бројне егзистенцијалне проблеме, од којих су два најбитнија: жеља за влашћу и похлепа за материјалним добрима. У том погледу позитивни епски јунаци показују како се неканонска тумачења јављају унутар сâме цркве, а не само изван ње, особито када је у питању здраворазумска критика католичке цркве за време папе Јована XXII. Критика се превасходно односи на индулгенцију, симонију, плаћено ходочашће, непоштовање целибата, фетишизам, експлоатацију, отимање, телесну пожуду, самовољу, злочине и нерад. Значај овог плана повести је утолико виднији уколико се током романескне радње поткрепе чињеницама да је свет религиозних идеала у овој опатији и изван ње постављен наглавачке и да се црква у одбрани догме често служи механизмом насиља и злочина.

Романсијер прилагођава животну визију епских јунака и у примењеној и у теоријској равни. У примењеној се најчешће користе берђајевски

симболи: *тачка* (егзистенцијално време) и *стрелица* (историјско време), док се у теоријској равни користе симболи *круī* (космичко време) и *спирала* (безвременост). Свим бићем Еко је опредељен за „логичку спиралу" у процесу сазнавања света, будући да је свестан да апсолутног сазнања нема, па да не може постојати ни апсолутни смисао, ма колико нам се чинило да се приближава крај „логичке спирале" (писац је стоички себе дефинисао као „ведрог песимисту"). Будући да у средишту сваке врсте сазнања пребива принцип *борбе*, то је схватљиво што се писац не заноси могућношћу крајњег дефинисања феномена и ноумена, о чему и сâм сведочи на почетку романа: „Уистину су оно била мрачна времена, када мудар човек мора да ствари промишља као међусобно противречне" (стр. 19). Једну од тих противуречности представља симболика *ватре* (као рађање новог света) и симболика *воде* на крају романа (као стицање сазнања о свету), те није чудо што су два наведена симбола пласирана као каденца романа, односно као места са издигнутим значењем. Током писања и коментарисања романа Еко је непрекидно руковођен начелом које је пронашао у „Књизи Сираковој" (*Стари завјет)*: „У ризницама мудрости загонетке су спознаје".

У гетеовском смислу узето, Умберто Еко се *Именом руже* представља као истински *hatem*, то јест човек који обилато узима, али обилато и даје. Његово дело је аутентичан репрезент времена или, како би његови савременици рекли, - то дело представља „амалгам труда и чуда" (Д. Киш). Под *трудом* подразумевамо тип стваралаца и мислиоца који у дело улаже енормни интелектуални потенцијал, видан, између осталог, у примени схолија (напомена уз нејасна места), глоса (тумачења нејасних места) и емендација (попуњавања текста); а под *чудом* непојамну игру имагинације и инвенције, с обзиром на то да је свесрдно прихватио елиотовску поделу на „дух који ствара" и „душу која пати". Најкраће речено, узето у борхесовском смислу значења, роман *Име руже* својим регионалним и универзалним значењима припада моделу ерудитног романа који служи проширивању сазнајних хоризоната, задовољавању новонасталих потреба, обогаћивању и преобраћању личности јер –

Читање књиīе је читање света.

2. Ерудитни роман као обиље смисла: (*Фукоово клатно)*

„Реч, која је полагала право на највиши ауторитет, бива откључана, отвара се и иде у сусрет сазнању мистичара. Она ослобађа пут у бескрајну унутрашњост у којој се разоткривају све новији слојеви смисла“.

Гершом Шолем

2.1. Зачаравање света уметношћу

У занимљивом огледу „Интелектуална повијест и повијест интелектуалца: Тома Аквински и Умберто Еко“ (2001) Ненад Ивић користи различите врсте дискурзивне праксе, настојећи да укаже на значај односа науке и уметности, као и на значај процеса генерирања поетских и естетичких идеја. Прву врсту – пренесеног или метафоричног говора – налазимо у поређењу познатог теолога Пјера Абелара (XI век) и Умберта Ека (XXI век), а другу – непренесеног или дословног говора – у тумачењу и разумевању Ековог научног првенца *Естетички проблем у Томе Аквинског* (*Il problema estetico in Tommaso Aquino*, Торино, 1956), доцније знатно редигованог и издаваног још неколико пута. „Шифра“ овога дела, у нашем кључу тумачења, неминовно кореспондира са „шифром тумачења“ познатог, али до данас недовољно тумаченог и растумаченог ерудитног, постмодернистичког и утопијског романа *Фукоово клатно* (*Il pendolo di Faucault*, Милано, 1988), доцније такође преобјављиваног још неколико десетина пута.

Смело поређење Ека са Абеларом, лутајућим и анатемисаним теологом, чија мисао двосмерно осцилира (од науке ка уметности, од уметности ка науци), веома је индикативно у покушају утврђивања основних аналитичких и креативних опредељења У. Ека, на што указује Ивићево позивање на два суштински важна огледа: „Сањање средњовековља“ и „Живети у новом средњовековљу“, оба настала исте године (1986). Њима Еко синтетизовано покушава да актуелизује и ре-актуелизује, односно да проблематизује и ре-проблематизује историју, религију, културу, филозофију, естетику, етику и психологију Средњег века. У првом аутор пише да су Европљани и Американци постали „свједоцима обновљеног интереса за средњовјековље, што чудновато осцилира између фантастичног неомедијавелизма и одговорног филолошког третмана“, при чему предност стиче други поступак, што се може закључити на основу изједначавања историографских са белетристичким делима („као да она представљају нови облик књижевности“). При томе Еко мисли на реконструкције средњовековља

чији су аутори: Georges Dubi, Emmanuela Le Roya Ladurica и J. le Goff, чија дела плене несумњивом литерарношћу.

У другом огледу Еко сведочи о приметном прелазу из сна у реалност средњовековља, односно о потреби континуираног *прилагођавања*, будући да постоји евидентна сродност глобалних опредељења У. Ека и К. Р. Попера, када су у питању односи историје и културе, као и науке и уметности. Сведени на композитни појам – *очување традиције*, они показују вишестраност приступа – од апологије ових дисциплина духовних делатности до потпуне негације. Попер свесно исписује збуњујућу реченицу – „*Историја нема смисао*", док Еко такође свесно инсистира на утопијским моделима односно на поступку који је веома прецизно образложио антрополог Клод Леви-Строс (*bricolage).* На ширину Екових тачака гледишта указују три средишне идеографске премисе: *прелаз, провера* и *прилагођавање,* о чему сâм аутор сведочи у огледу „Живети у новом средњовјековљу":

„Наше властито средњовјековље, као што је речено, бит ће доба перманентног пријелаза за које требају бити употријебљене нове методе прилагодбе. Проблем се неће састојати толико у знанственом чувању прошлости колико у развоју хипотеза за кориштење нередом унутар логике конфликтности. Родит ће се – и већ се сада рађа – култура сталне прилагодбе што се храни утопијом (...) Средњовјековље је на свој начин сачувало насљеђе прошлости а да га није хибернирало већ непрекидно поновно преводило и употребљавало; био је то голем посао *bricolagea,* што се догађа између носталгије, наде и очајања" (стр. 84).

Посвећен махом проучавању доминантних идеографема или глобалних парадигматских оса у *Фукоовом клатну* (1988), Никола Милошевић је у огледу „Носталгија за бесконачним – метафизички роман Умберта Ека" (1989) расправу усмерио на два неопходна симболичка чворишта: „метафизичке квалитете" дела и поперовски схваћену „теорију завере", будући да се поменута чворишта налазе у средишту Екових интелектуалних, креативних и интуитивних интересовања. Из обилног и значајног Поперовог опуса Милошевић је издвојио прилог „Ка једној рационалној теорији традиције", који је Еко безрезервно усвојио, особито када се ради о категоријама *традиција* и *оповргавање*, односно категоријама *анархија* и *синархија* (под којом аутор подразумева заверу интернационалних технократа, коју еуфемистички, критички и наглашено иронијски дефинише као „спиритуално витештво"). Милошевић сматра да је писац романом *Фукооово клатно* белетристички радикализовао поперовску идеју о „откривању без краја" и да је у ту сврху користио два деструктивна дијалектичка ефекта: детективски заплет и метафизички заплет романа, будући да су у њима, по нашем мишљењу, обухваћена сва три вида чежње за бесконачним – *збивање, откровење и страдање.*

Као што смо и раније тврдили, Еко је у великој мери користио идеје које је Попер саопштио у двама диптихонима: *Логици научних открића* и *Објективном сазнању,* у ужем, као и *Претпоставкама оповргавања* и *Отвореном друштву и његовим непријатељима,* у ширем контексту посматрано. У првој од њих Попер, коме је ближи *логос науке*, тврди да се научне теорије могу тумачити само као хипотезе, све док оне не буду допуњене, преиначене и оспорене, а одмах потом закључује: „У складу са тим – *раст свег сазнања се састоји у модификацији претходног сазнања* – било његове измене или његовог одбацивања на широкој основи" (стр. 70). Релативизујући неке од Поперових идеја, Еко, коме је ближи *логос уметности,* сасвим прецизно двоји *епистемологију* као науку о сазнању од *епистомолошке метафоре* као композитног појма (у коме су срасле епистема и метафора), а затим пише о финонијансираним разликама које књижевну уметност одвајају од осталих врста обликовања стварности (пре свега *историје,* као суме традиције, потом *науке,* као суме сазнања, и *културе,* као суме умења). Еко такође указује на постојеће разлике у процесима *производње* и *сазнања,* о чему сâм каже: „Умјетност, више него да *сазнаје* свијет, *производи* комплементе свијета, аутономне облике који се надовезују на постојеће, показујући властите законе и лични живот" (стр. 47).

Наведена мишљења и коментари показују како укупна сума сазнања осцилира, попут клатна, између процеса релативизације и апсолутизације, то јест између откривених и скривених поља духа, у којима пребива обиље најдубљих смислова постојања (постојећих и латентних). По Ековом мишљењу, књижевна уметност не може избећи ни једну од бројних апорија, али се управо стога може упустити у неочекиване стваралачке авантуре и бар у релативној мери, доприносећи зачаравању света, одговорити на новопостављене изазове времена, јер коначни резултати не зависе толико од емпирије (обједињених термином *традиције*), колико од интуиције и имагинације (обједињених композитним термином *модерност*). Ово становиште, ма колико било уопштено, служи као *полазиште* у тумачењу и разумевању Екових стваралачких поступака примењених у *Фукоовом клатну* по априорно изабраној конструкционој и композиционој схеми. Она је равномерно посвећена дометима природних наука (који се емпиријски потврђују у истом облику), потом дометима друштвених наука (чији су резултати чешће подложни променама и проверама), као и дометима окултизма, који се сматра паранауком, а који је у уметности незаобилазан, особито када је у питању митолошка, фантастична и оничка проза (под окултизмом данас се подразумевају: спиритизам, алхемија, астрологија, магија, телепатија, телекинеза, левитација и хипноза). Оне такође представљају онеобичајене манифестације духа (клатно је конструисао Ж. Б. Л. Вуко 1851. године).

Занимљиво становиште о томе саопштава Гершом Шолем, оснивач модерне науке о јеврејској мистици, у познатом делу *Кабала и њена симболика.* У четвртом одељку – "Традиција и ново стварање у обредима кабалиста" аутор исправно тврди: „Све је међусобно повезано и све је једно у другоме, на несхватљив али ипак прецизан начин садржано" (стр. 158), док при крају књиге шире образлаже започету мисао: „Стварање као такво је у потпуности магијско: све у њему живи снагом тајних имена која су у њему садржана. И тако је магијско знање чисто и неизопачено знање, које припада човековој природи и управо зато што је према Божјем обличју створено" (стр. 225 – 226). Сродно мишљење саопштио је и Ролан Гечел у књизи *Кабала* (1985), упозоравајући кориснике на то да екстатично искуство може довести до смрти, лудила или јереси уколико се не господари њиме. И Шолем и Гечел сведоче о кабалистима као библиолатрима, тако да се *Кабала* може узети као прворазредни оријентир, као путовођ кроз сложену, тешко одгонетљиву, а понегде и претерано усложену структуру ерудитног романа *Фукоово клатно.*

С обзиром на то да *Кабала* махом припада историји и култури Средњег века, није чудо што је Еко користио дуговеку традицију кабалистичких коментатора, коју је на необичан плодан и ефектан начин инкорпорирао у ерудитни роман. То се може показати неколиким детаљима. Јакопо Белбо, као откривач Истине и главни јунак романа, свој *word processor* назива „Abulafi", чиме асоцира на Абрахама Абулафија (1240-1292), зачетника визионарске и пророчке мистике, изванредног и одушевљеног коментатора капиталног дела *Sefer Yetsira,* вечитог путника (по Шпанији, Грчкој, Италији и Оријенту). Као улазна врата романа послужили су поједини анаграми и криптограми, међу којима издвајамо дијаграм – стабло састављено од десет сефериота (видети прилог на страни 77). У њему Еко стриктно поштује поделу сефира на три нивоа: а) највиши је ниво – ниво неба (чине га сефире Кетер, Хокман и Бинах); б) потом средњи ниво – повезни ниво (чине га сефире Хесед, Гебурах, Тиферет и Незах); као и ц) најнижи ниво – ниво земље (чине га сефире Ход, Јесод и Малкут). Десет сефирота се истовремено могу представити и као десет идеографских или симболичких чвориштa: *круна, мудрост, разум, љубав, правда, лепота, издржљивост, сјај, основа и краљевство* (чиме се затвара магични круг). Није на одмет у оријентире уврстити и кабалистичку нумерологију, коју је Еко преузео, тврдећи да „без броја не би било могуће спознати ни мислити било шта" (најчешће се срећу и тумаче бројеви 6, 10, 22, 36, 72 и 120).

Библисти унисоно тврде да се *Библија* најчешће тумачи са четири полазна становишта: *дословног, мистичног* или *алегоријског, тропијског* или *аналогијског.* Кабалисти тврде да је Свето писмо намењено елитистима, одабраним мудрацима и пророцима који дугом медитацијом и екстазом

желе да продру у четири смисла Рукописа: *peshat* – књижевни смисао, *remez* – алегоријски смисао, *derash* - црквени смисао и *sod* - мистични смисао. Међутим, свако од поменутих становишта садржи попут бројева, знакова и слова, такву мрежу сложених значења и претпоставки да се не може ни изблиза исцрпсти број комбинација. На то без посредника упућује Елифас Леви тврдећи: „Алегорија, мајка свих догми, представља замену трагова знацима, сенке стварношћу, она је лаж у истини и истина у лажи". Скрупулозни Еко је ово стваралачко опредељење поткрепио првим епиграфом, који припада индикативно насловљеној књизи *De occulta philosophia* H.C. Agrippe von Nettesheima: „Само за вас синове доктрине и мудрости написали смо ово дело. Темељно истражите књигу, унесите се у намеру коју смо разасули и сместили на више места; оно што смо прикрили на једном месту, показали смо на другом, да би мудрост у вама схватила" (стр. 5).

Но, и поред свих претходних и савремених покушаја одгонетања скривеног обиља смисла У. Еко, попут П. Дила, налази коначно решење у идеографеми *Тајна*. Он је сматра доминантном у свакој врсти певања и мишљења, јер се ради о привиду, тачније о илузији без које се не може замислити ни егзистенција ни било која њена манифестација. Бројне тачке гледишта на ову сложену тематику и проблематику сажео је Еко у сегменту „Противречност и тајна", објављеном у индикативно насловљеној књизи *Границе тумачења* (2001):

„Сваки предмет, земни или небески, крије у себи *тајну која се тиче иницијације*. Но, откривање такве тајне, по тврђењу многих херметичара, ничему не служи. Сваки пут кад помислимо да смо открили неку тајну, она ће то бити само ако упућује на неку другу, у склопу напредовања ка некаквој коначној тајни. А ипак, универзум симпатије је лавиринт узајамних деловања, где све што се дешава слéди једну врсту спирално уобличене логике, чиме је угрожена представа о линеарности узрока и последица, према временском слéду. Не може бити никакве коначне тајне. Коначна тајна херметичке иницијације гласи да је све тајна. Херметичка тајна мора бити празна, зато што свако онај ко уображава да какву тајну открива није посвећен, него је у сазнавању космичке тајне застао на једном површинском нивоу" (стр. 45).

2.2. Пут привилегованог сазнања

Општепознато је настојање „нових историчара" XX века да темељно измене укорењене представе о мрачном Средњем веку у корист много ведријих и оптимистичкијих представа, особито уколико се зна да је западна схоластика увелико користила источну схоластику, односно јеврејску и арапску мисао. Средњовековна идеја-водиља била је „Вера тражи знање"

(*Fides quaerens intellectum*), што је у великој мери изменило однос вере (мистике) и знања (науке), а тиме је „новим историчарима" омогућен покушај да од Средњег века (нарочито у крајњим деценијама Развијеног и почетним деценијама Позног) начине *средишни век* протеклог миленијума. Њиховим напорима придружили су се историчари филозофије и културе, као и естетичари и литературолози, да не спомињемо и одређен број успешних белетристичких дела попут *Фукоовоī клатна,* која користе још и резултате западњачког и источњачког окултизма/езотерије (особито кабалистичка дела и коментаре кабалиста).

Новом погледу на средњовековну науку, културу и уметност, у најшире схваћеним оквирима, свим својим карактеристикама помогла је развијена теорија постмодернизма, будући да је овај културни и уметнички покрет радо користио и инкорпорирао у новонастала дела све оне поступке који су доприносили деконструкцији дотадашње уметничке форме, односно све оне поступке који су колажном техником доприносили иновацији, модернизацији и радикализацији књижевне уметности. Посебно бисмо истакли склоност постмодернизма ка књижевном експерименту, који се огледа првенствено у проширивању граница књижевне форме на некњижевну; потом покушају стварања новог жанра, који бисмо условно назвали експерименталним романом; као и промени односа књижевности/уметности према другим дисциплинама духовних делатности, што је довело до супериорност релацијске над супстанцијалном теоријом. У тренд преиначења погледа на Средњи век као *средишњи век* Еко се укључио научним (*Естетички проблем у Томе Аквинскоīа* и *Уметност и лепо у естетици средњеī века*) и белетристичким делом (романима *Име руже* и *Фукоово клатно).*

Експериментални роман *Фукоово клатно* представља први прави постмодернистички покушај радикализације романа као адаптивне, па чак и агресивне књижевне форме, у смислу који јој је дао М. М. Бахтин у монографији о поетици Ф. М. Достојевског. Ради се, наиме, о способности адаптације ове књижевне форме која често борави у сферама флуидних значења и граничним подручјима, у жељи епског и стваралачког субјекта да пронађу, обликују и протумаче „подрхтавање бесконачности", да продру у „пределе неизрецивог" (једним Ен-Софом). Попут бајковитог или митског јунака (оличеног у божанству Hermes Trimegios – краљу тајни) они желе да откључају „херметичке конструкције" уз помоћ неочекиваних „херменеутичких шифара" или „алтернативних интерпретација". И стваралац и мислилац су дубоко свесни да при покушају одгонетања тајни све дубље и безизгледније тону у свет загонетки, јер их током стварања једна тајна додаје другој, у бесконачном ланцу узалудних покушаја да се допре до последње тајне. Критичност и аутокритичност према моћима веровања, моћима стварања и моћима сазнања је једна од најлепших особина Ека као белетристе, о чему

самоуверено сведочи у уводној целини I „Keter“ (2. “Имамо разне и радознале сатове“): „Не бежи се од бесконачности, рекох себи, бежећи ка другој бесконачности, не бежи се од откривања бесконачног, заваравајући се могућношћу сусрета нечим што се разликује“ (стр. 12).

Еко је дубоко свестан опасности којима се стваралац излаже када се нађе у простору осцилације - између крајњих полова релативизације и апсолутизације новооткривених животних и уметничких истина. Писац је *a priori* усвојио мудрачко упозорење претходника и савременика да истинама припадају и путеви трагања за њима, будући да у коначну суму знања и умења улазе све врсте искустава стечене у сфери духовне и материјалне културе. Као представник интегралне визије живота, а у њеним оквирима и интегралне стваралачке визије, Еко припада оном типу прегалаца који свим силама настоје да остваре синтетичко дело (састављено не само од суме научних информација него и од десетине разноврсних типова прозе, уз помоћ десетине разноврсних стваралачких поступака). То је дело које бисмо могли дефинисати као „метафору књиге“, затим „метафору реалности“, тј. дело које је у стању, судећи по интенционалном и лингвистичком луку, да открије, прикаже и протумачи највећи део „парадоксалности света“.

Најкраће речено, синтетички роман, структурно и формално, представља скуп неочекиваних енигми и парадигми, истовременог или наизменичног афирмисања и негирања животних и уметничких вредности, при чему посебан значај добија категорија *преиначавање* искустава и сазнања, тумачених у постмодернистичком кључу. Епски јунак, поступком интериоризације, сваким треном постаје све свеснији опасности коју, сâма по себи, представља тежња ка оностраном сазнању, јер таква тежња неминовно захтева жртвовање и саможртвовање. Није стога ни мало случајно то што сва три епска јунака (Белбо, Диоталеви и Казаубон) крајње сазнање плаћају животом само зато што су, упркос упозорењу, заменили „мисли о могућем са мишљу о неопходном“, односно што су помешали „постојање у мислима са постојањем реалности“, у настојању да прецизно одреде средиште света или Пупак света (*Umbilicus*).

Најзанимљивији проблем у анализи Ековог система певања и мишљења представља однос стваралачке свести и критичке свести (у обема се осећа присуство наглашене стваралачке самосвести). Оне једна другој служе као инспиративни покретачи, али и као коректори, јер је свет састављен од „суптилних двосмислица“ и „мистичких аналогија“. О томе речито сведоче глобални симболи Северне хемисфере: *Крст* као божанска жртва, *Троугао* као божанска тројица, *Олтар* као Часна трпеза, *Грал* као симбол енергетске тајне, *Завет̄ни ковчег* као тајанствено скровиште непојамних енергија, који су пронашли Темплари (!?) у подземним дворанама Соломоновог храма у Јерусалиму, и мноштво других. Када се томе дода „шума Оријента“, под-

робно објашњена симболима и метафорама које нуди источњачка мистика и мистици, тада није тешко схватити бројне сударе емпирије и фикције, још бројније противуречности које обележавају све видове сазнања и све моделе стварања, у свим временима и свим покушајима да се пронађе трајан и одржив систем постојања. Управо на ту противуречност указује један од ауторитарних јунака романа, који располаже великом сумом светског искуства и сазнања. Ерудита Аље у петој целини „Geburah" (48. „Једно добро приближавање") саопштава занимљиво становиште о устројству света: „Ја чврсто верујем да је универзум некакав чудесан концерт нумеричких кореспонденција и да отчитавање бројева и симболично тумачење, представљају пут привилегованог сазнања" (стр. 243).

У подједнакој мери Еко користи категорије које припадају физичкој и метафизичкој сфери. Али, сва приметна толерантност у тумачењу и разумевању супротстављених појава и процеса, као и честе промене различитих тачака гледишта, нису биле у стању да елаборирани паноптикум слика и идеја лише наглашено изражене скепсе. Процеси нове стваралачке иницијације потпомогнути су наслеђеним процесима старе и културолошки развијене цивилизације. Но, све то није помогло у отклањању песимистичког закључка последње жртве у роману (Казаубона) да најпре закључи како „спас долази пошто се оствари пуноћа сазнања", а потом и да се Мудрост као ознака прве сефире (Ketera) у пракси сели у материјално царство (Malkut као десету сефиру). Ред је, упркос очекивању главног епског јунака, испремештан у Космосу, Природи и Подземљу, што практично значи да људима нису склоне ни знане ни незнане космичке, природне и хтоничне силе.

Након ових и трагично интонираних искустава и сазнања - које су стекли Белбо, Диоталеви и Казаубон – ништа не остаје на пређашњем месту, почевши од општих идеографскх начела па до поједининачног егзистенцијалног геста. Наведимо као пример познато Еково поуздање у причу и поуздање у знање. У свему прихватљива Беконова филозофска епофтегма – „Знање је моћ" показује се најпре као непотпуна, потом као нетачна, а на крају и као неупотребљива у животној пракси. Слично је и са схемом Џона Стјуарта Мила, који је препоручивао четири метода за индикативно истраживање стварности: 1. метод сличности, 2. метод разлике, 3. метод заједничких варијација и 4. метод остатка. У свакој социјалној групи, класи или вери постоји вишесмисленост, на што примерно указује завршни сукоб елитних илумината (Аље, Браманти, Салун, Лоренца, Аргенти, Рачковски, мадам Олкот и др.).

Ништа поузданија нису ни супротстављена мистичка искуства и сазнања, која по Г. Шолему представљају "*принципијелно* бесконачну способност обликовања овог сазнања" (тј. „мистичких доживљаја" - прим. Р. В. И.), упркос чињеници да је „теорија пророштва" сједињена са „активним

интелектом", те би се о Кабали могло судити као о споју мистике и науке. Без обзира на то да ли се мистичари ослањају на познате и признате ауторитете (као конзервативци) или желе да одступе од њих (као иноватори), показује се водећа закономерност – да се од *Торе* не сме радикално одступати, односно да јој се не сме ни додати ни одузети једно једино слово. Са једне стране, дакле, препоручује се „херменеутичка конструкција", док се са друге стране препоручује „херменеутичка концепција", јер како пише у *Зохару* – „У свакој речи блиста хиљаду светлости". Након провере вишевековне традиције, епски јунаци ерудитног романа су се неочекивано обрели на уклетом проблемском раскршћу, са којег путеви воде на све стране. И код Шолема и код Ека, међутим, преовладава принцип *отворености дела* над принципом *затворености дела*, тако да би се, након свих открића, провера и сумњи, могла прихватити Шолемова апофтегма коју смо навели као епиграф овом раду: „Реч, која је полагала право на највиши ауторитет, бива откључана, отвара се и иде у сусрет сазнању мистичара. Она ослобађа пут у бескрајну унутрашњост у којој се разоткривају све новији слојеви смисла". Излазак из безизлазног круга сумње хипотетично би могао представљати само стваралачки мит, будући да се он показује доминантним у односу на стварносни мит.

Сви процеси иницијације и финализације искустава и сазнања у *Фукоовом клатну* одвијају се у три тематско-мотивска круга: први чини *иницијацијска прича* (посвећена мистериозној судбини Темплара и њиховој транспозицији у друге редове, друштва, удружења и секте, од Тевтонског реда, преко Друштва руже и крста, до Слободних зидара); други круг чини *древна прича* (посвећена вишемиленијумској историји и култури, најчешће изложена као спој физике, хемије, семиологије и кибернетике, с једне, односно метафизике, мистике, магије и окултизма с друге стране); док трећи круг чини *трагична прича* (посвећена колико реалном толико и фиктивном свету, јер се без истовремене употребе разума и маште ни изблиза не могу разрешити бројне противуречности, било у теоријској, било у примењеној равни). Бројна сазнања, као што се види, служе само као додатне ознака, као илузија без које се не може. То се нарочито види у крајњем исходу, у фатумом предодређеним жртвама и страдањима трију епских јунака од природних, друштвених и мистичких сила, које романсијер дефинише као „многоструке склопове". На филозофском плану посматрано, Еко је потврдио одрживост старе латинске сентенце: „Post hoc ergo ante hoc" (Оно што долази после узрока оно што је долазило пре), показујући и лични став према односу узрочности и последичности.

Пређемо ли са логичко-дискурзивног на ејдетски начин мишљења, оправдано можемо закључити како је Еко из средњовековне филозофије, науке и културе преузео три бековновски схваћена синдрома, неуједначено

примењивана у ерудитном роману *Фукоово клатно*. Први од њих је – *мрав*. Он се односи на сакупљање информација из туђих, релевантних дела за *иницијацијску причу*. Други је – *паук* он симболично представља целокупан пишчев интелектуални креативни потенцијал уз чију помоћ се из câме себе тка *древна прича*, која, могуће, постоји као мозаично расута прича по текстовима, архивама и скривеним ризницама, али се само у романескној форми представља као складна, занимљива и целовито казана повест. У првом случају она се користи као опште добро (састављено од детаља), а само у другом случају представља појединачно дело (као уметничка целина). У првом случају она је плод колективне имагинације, а у другом је плод индивидуалне имагинације, те је у првом случају треба третирати као *митему*, а у другом као *поетему*, док се само у изузетним случајевима може третирати још и као *митопоетема*.

Трећи синдром је оимењен као – *пчела*. Искуства и сазнања стечена двама претходним синдромима, романсијер користи овом приликом као могућност за стварање *еликсира*, те није никакво чудо што *трагична прича* представља највиши и најоригиналнији допринос, као несумњив резултат укупне пишчеве контемплације, имагинације и интуиције. Задивљује начин на који Еко демонстрира сопствену „неисцрпну креативну енергију", најчешће неочекивани и инвентивно оствареним описом догађајних и асоцијативних низова, а затим и њиховим интеракцијама, јер романсијер штедро користи „моменте изненађења", било да су у питању познати било сасвим непознати детаљи и наративни обрти (у питању је однос „наглашене симболике" и „скривене симболике"). Највише у *трагичној причи* Еко је користио стваралачку *машту, игру* и *иронију*. Све три врсте стваралачких напора, вербалног и невербалног енергизма, могу се дефинисати само пишчевим естетичким и поетичким настојањем да реципијенту „треба пружати најпажљивије тумачење текста", односно да „границе тумачења подударају се с правима текста", како би се остварила априорно замишљена и веома амбициозна намера да се читава епоха о којој је реч представи као време апсолутне „глади за знањем".

Закључак: Литерарна полигенеза

У *Отвореном дјелу* (1962) У. Еко наводи подужи цитат из рада Едмона Вилсона који тврди да је Џојс „поета једне нове фазе људске свијести", потом да се Џојсов свет на очиглед мења (као и свет Прустов, Вајтхедов или Ајнштајнов) у зависности од тога која га врста посматрача перципира, у каквим околностима и у којим тренуцима живота, да би закључио како је тај свет подложан променама, у директној зависности од дијалектике

збивања и асоцирања, како у реалном тако и у фиктивном свету. У продужетку Вилсон тврди како сваки од догађаја „може бити бескрајно велик или бескрајно мален, а ипак инволира све друге, остајући при томе јединствен“ (стр. 296). Када стваралац аутентичним делом постигне промену „људске свести“, тек тада долази до неминовног удвостручавања или увишестручавања елабориранога одсечка стварности. Тиме писац упућује на три малоспоминьана процеса: литерарну генезу, литерарну палингенезу и литерарну полигенезу, о којој сведочи Еко преузевши ово мишљење као једно од водећих у сопственој романсијерској пракси.

У ерудитном роману *Фукоово клаћно* највећи број епских јунака (личности, ликова, карактера, типова) представљају располућене личности, тачније речено „јунаке не на свом месту“, како су говорили руски формалисти (нарочито В.Б. Шкловски). Својом располућеношћу они потврђују у располућеност света, видљиви и невидљиви хаос и поредак у њему, будући да су увелико надмашили „конвенционалне схеме“, али да још увек нису пронашли „природне или вештачке схеме“, које би својом новином представљале тачке ослонца у новооткривеном или латентном свету, у коме не помаже чак ни тако савршена симболика какву нуде глобални симболи *Клаћно, Круī и Сйирала (*највидније осцилације писац показује профилацијом портрета и мотивацијом поступака Јакопа Белба који је, као бивши богослов, запао најпре у неверицу, а потом у јерес, заменивши веру у Бога вером у Књигу). О томе да је Еко обогатио Вилсоново мишљење, нарочито када су у питању парадигматика и синтагматика ерудитног романа, најбоље сведоче два недуга, али индикативна исказа посвећена располућености и новим открићима (религијским, филозофским, етичким, естетичким и животним).

У завршној глави V „Geburah“ (63. „На шта те подсећа она риба?“) Казаубон исповедно признаје несналажење у гами нових сазнања: „Постајало ми је све теже да разлучим свет магије од онога који смо данас склони да назовемо универзумом крајње одређености. Полако сам откривао да су личности о којима сам у школи учио као о лучоношама математичког и физичког знања посред мрака предрасуда, радиле са једном ногом у Кабали а другом у лабораторији“ (не случајно изабравши као пример Исака Њутна); док у VI „Tiferet“ (66. „Ако је наша претпоставка тачна“) Јакопо Белбо самоуверено тврди: „Било какав податак добија на значају уколико је повезан са неким другим. Веза мења перспективу. Наводи на помисао да сваки изглед на свету, сваки глас, свака написана или изговорена реч нема онај смисао који се намеће, већ нам говори о једној Тајни. Критеријум је једноставан: сумњати, увек сумњати. Могућно је читати и кроз само таблу забрањеног смера“ (стр. 318). То не сведочи само о новој врсти посматрања света него и о новом начину промишљања о њему. У том погледу долази до вишестра-

них поклапања мишљења епских субјеката са мишљењима стваралачког субјекта: да се поједине законитости постојања и обликовања (мешањем религије и аритметике, на пример) у једнакој мери односе на све четири врсте употребљених прича: *иницијацијску, древну, тра̄ичну* и *реалисти̇чку.* При томе романсијер не жели читаоцу да намеће одређени модел читања, јер би тиме осиромашио потенцијалне и непредвидљиве моделе доживљавања читаоца као са-твараоца.

Три романескна јунака – Белбо, Диоталеви и Казаубон – представљају реинкарнацију (ремитологизацију) мита о Аргонаутима, при чему је античко „Златно руно", као митски циљ, замењено савременим „Фукоовим клатном", као нововековним циљем. При крају инвентивно конципиране 82. главе „Земља је магнетско тело" (VI „Tiferet") Казаубон тврди: „Ето, тога дана и тога часа, први зрак који је продро кроз овај прозор удара на Клатно и тамо где се Клатно налази у тренутку када га удари овај сунчев зрак, тачно у тој тачки на мапи налази се Umbilicus!" (стр. 381). Међутим, и најлуцидније хипотезе и открића, по пишчевом мишљењу, садрже извесне недостатке, на што Еко указује идејом да не постоји круг са тачно утврђеним ивицама и центром, који хипотетично представља средиште звано „Пупак света" (Umbilicus), те су, према томе, подједнако подложни проверама и емпиријски проверљиви закони физике и астрофизике, као и закони хемије и алхемије, односно метафизике и астрологије.

Процесом релативизације закона и законитости обухваћене су све сфере људског сазнања, па чак и неопходни закони логогоније и фотогоније, јер Клатно не може као глобални симбол омогућити епским субјектима коначно сазнање (откриће). На ту законитост, што је веома занимљиво, указује са̂мо Клатно, које по хијероглифској монади Џона Џјуија представља талисман у коме је сакупљено све знање Космоса а графички је представљено као пиктограм:

зависан од три мапе, представљене као анаграми и криптограми (на стр. 383). На глобалну симболику у првој радњи романа упућује шифрована порука која се односи на *иницијацијску ӣричу* (удес Темплара) и који служи као динамично мотивационо поље за све три преостале врсте прича (*древну, тра̄ичну* и *реалисти̇чку).* По неком непознатом асоцијативном механизму она истовремено шири и сужава поље догађајности и асоција-

тивности, а то значи да је Еко све време посебну пажњу посвећивао егзистенцијалној, религијској, магијској, филозофској, етичкој и естетичкој епифанији, будући да у њој долази, без изузетка, до познатог стваралачког процеса који психолози уметности називају „варничењем духа“ или „пробљеском духа“. На једној страни су споменуте историјске личности и дела, а на другој фиктивне личности и дела, трансформације једне личности у другу (у чему предњаче Сен Жермен и Кањостро, којима је посвећена енормна пажња у роману и ван њега).

Основни телурички ток усмерен је на анаграм који постоји још од времена темпларске трагедије, за време владавине Филипа Лепог (1307). Судбина епских јунака, света који их окружује и света романа решава се низом синонима, као што су *Тајна, Кључ, Порука, Заїонеѣка, Хијероїграм* и слично. Поменути анаграм мора се тројако тумачити: у равни аутентичног темпларског документа (а); равни неопходног открића шифроване поруке намењене ближој или даљој будућности (б) и иронијској равни (ц), о чему сведочи Лијино оповргавање већ понуђеног решења анаграма (саопштеном у виду „оповргнуте приче“). У све три равни лако се може помешати истинито са лажним, одрживо са неодрживим, аргументовано са фикционалним. Тај анаграм гласи:

„У (ноћи) Светог Јована
36 (година) п(осле) двоколица са сеном
6 (порука) запечаћених
за (витезове) у белим огртачима (Темпларе)
ј(ерети)ц(и) у повратку из Провена из (о)свете
6 пута 6 на шест места
сваки пут по 20 г(одина раније) 120 г(одина)
Ово је тај план:
одлазе у замак они први
it(erum) (поновно после 120 година) они други се
прикључују овим (од) хлеба
поново у уточишту
поново код наше Госпе с оне стране реке
поново у боравишту попеликана
поново код камена
3 пута 6(666) пре (про)славе Велике Блуднице“ (стр. 117).

О смени наративне и есејистичке прозе, то јест смени приповедачких и коментаторских слојева у структури романа, сведочи поступак фрагментације и интеграције поменутих и непоменутих видова прозе. За разлику од *Имена руже*, у коме је есејистичка проза превасходно служила за тумачење,

разумевање и снажење елабориранх поетских идеја, доприносећи видно литераризацији и поетизацији романа, у *Фукоовом клатну* је у потпуности преиначен однос наративне и есејистичке прозе, у корист ове друге. У жељи да иновира теме и поступке, писац се није задовољио до тада примењеним проседеима, него је хтео да најпре деконструише постојеће облике ерудитног, утопијског и експерименталног романа, а одмах потом да сва три проседеа конструише на релативно нов начин, у нову белетристичку целину, до крајњих граница приближену научном дискурсу (у жељи да дијада прерасте у монаду). Како је роман само незнатним делом везан за традицију (махом *реалистичком причом*), то је схватљиво што је априорно одабрана конструкциона и композициона схема захтевала енормне интелектуалне и креативне напоре, што се види и на основу бројних глава које су чисто есејистичке или чисто поетичке/аутопоетичке/метапоетичке. Осим самосталних значења, такве главе представљају и својеврсно „везивно ткиво" (*Bindenmaterial*) у приближавању поступка „бити у стварима" (ендотопије) и „бити изван ствари" (егзотопије). Такве су главе: 66. „Ако је наша претпоставка тачна" (VI „Tiferet", стр. 318- 321) и 96. „Ego sum qui sum" исте целине (стр. 412-421). У другој од наведених глава наилазимо на следеће идеографско чвориште: „Од енигме до отчитавања, није велик корак, и одатле ће изаћи јасан лерограм, на којем ће се изоштрити молитва за преиспитивањем" (стр. 414).

При крају романа, посебно у завршним целинама „Hod", „Jesod" и „Malkut", дошло је до истинске литерарне полигенезе, на тај начин што су *иницијацијска и древна прича* уступиле место *трагичној,* тако да су историја света и историја културе устукнуле пред појединачним трагедијама епских субјеката (Белба, Диоталевија и Казаубона) и песимистичких пројекција у миленијумској традицији. Уз помоћ *трагичне* и *реалистичке приче* (посвећене поднебљу детињства) читалац се трајно везује за роман, јер се њима смањује дистанца која их дели од *иницијацијске* и *древне приче*. То значи да поступак интериоризације стиче примат над поступком екстериоризације епских субјеката, на што упућује један од исповедних исказа: „Усудио си се да измениш текст у роману света, а роман света те убацује у свој заплет, и обавија те својим сплеткама, а за шта ти ниси спреман" (стр. 421).

Иронизирајући познату премису теорије реализма, по којој велика уметност представља „типичне ликове у типичним околностима", а мала уметност приповеда о „атипичним ликовима у атипичним околностима" (што делује као позив на расправу!), Еко сопственим романом показује у какве се све односе и варијанте тих односа могу довести факција (типично) и фикција (атипично), одушевљено показујући то неговањем великог броја „паралелних прича" (од љубавних, преко авантуристичких, до неочекиваних). Није на писцу него је на читаоцу да одлучи да ли, малармеовски схваћен, свет постоји да би био обликован у једну истиниту књигу или,

ековски схваћен, да би завршио у једној лажној књизи!? Колико је сложен и аподиктички нерешив однос уметничких и животних истина и лажи показује писац бројним флуидним значењима, мистичком преданошћу стваралачког духа, грађанском храброшћу и езотеричном интуицијом, како би се остварило интегралистичко начело поетике и ноетике које Белбо овако дефинише: „Стварајући пронашао је сâмо начело стварности". Укрштање цивилизацијских токова, историјских представа, научних закономерности и уметничких слобода – представља водеће стваралачко опредељење, особито када се ради о теорији укрштања, коју карактеришу следећи поступци: појмови се повезују према аналогији, укрштају се ваљано само уколико се оствари сагласност детаља и везе које морају бити истините (при томе имамо у виду четири шопенхауеровски схваћене истине: логичку, емпиријску, трансценденталну и металогичну). На ту закономерност указује повремено писац у тексту, контексту, надтексту, интертексту и паратексту. Потребу укрштања, допуњавања, преиначавања и иновирања досадашњих врста прозе: од основне приче, преко мозаичне приче, меандриране приче, до преиначене и ревирзибилне приче, ваљало би тумачити применом нових поступака који су карактеристични за линеарну, алинеарну, задржану и, нарочито, инкорпорирану причу (причу у причи), којима обилује структура ерудитног романа *Фукоово клатно*. Стога је у праву О. Калабрезе када у прилогу „погледај под ГРАЛ" каже: *Фукоово клатно* је енциклопедијско путовање у енигме, у обреде, у привлачност, али и у глупост тајних друштава која од средњег века до данас преплављују Европу и Блиски исток.

Крајњи циљ романа – „постепено реконструисање света" - неуједначено је остварено у великом броју наративних и есејистичких целина, премрежених најразнороднијим тачкама гледишта, у широком распону од историје, науке и културе до мистике, магије и кабализма. У том погледу посматран, ерудитни роман *Фукоово клатно* није изазвао онакву рецепцију у националним и наднационалним оквирима као што је то био случај са *Именом руже* (приметан је известан број реакција са негативним конотацијама), али је у знатној мери потврдио предвиђања стручне и научне критике о пишчевој неуништивој енергији, вишестраној даровитости и способности непрекидне стваралачке метоморфозе. Трагични епски јунаци констатују да *спас* долази пошто се оствари „пуноћа знања", као и остале, сродне категорије (*спокој, разумевање, потрага, патња* и сл.). Основу уметничке намере (*Kunstwollen*) у Ековом ерудитном роману требало би поистоветити са борхесовском параболом о *Књизи*, која постаје неопходна садашњем и будућем времену, као и поперовском апофтегмом:

„*Покушај да се уреди небо на земљи производи увек пакао*".

Литература

[1] Gete, Johan Volfang (1999): Faust, Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
[2] Eko, Umberto (1962): Otvoreno djelo, Sarajevo, Veselin Masleša.
[3] Eko, Umberto (1989): Ime ruže, Beograd, Beletra.
[4] Eko, Umberto (1989): Fukoovo klatno, Beograd, Beletra.
[5] Umberto, Eco (2001): Intelektualna povijest kao povijest intelektualca: Toma Akvinski i Umberto Eco, Ivić, Nenad (prev.), Zagreb, Biblioteka Kultura.
[6] Епштејн, М. (1998): Постмодернизам, Београд: Zepter Book World.
[7] Levi, Elifas (1990): Ključ misterija, Beograd, Esotheria.
[8] Ман, Томас (1954): Чаробни брег, Београд, Просвета.
[9] Ролан, Гечел (1985): Кабала, Ново дело, Београд.
[10] Hačion, Linda (1996): Poetika postmodernizma, Novi Sad: Svetovi.
[11] Hojzinga, Johan (1991): Jesen srednjeg veka, Novi Sad, Matica Srpska.
[12] Шолем, Гершом (1981): Кабала и њена симболика, Београд, Вук Караџић.

Academician Radomir V. Ivanović, PhD
Faculty of Philosophy, Novi Sad

NOVELIST'S ART OF UMBERTO ECO (The Name of the Rose - Foucault's Pendulum)

Abstract: *From the seven novels, which have been published by Umberto eco (1932), a special attention to the analysts raised the two – Name of the Rose (Il nome della rosa, 1980) and Foucalt's Pendulum (Il pendolo di Foucault, 1988). This is confirmed by the subsequently published book about autopoetic comments – Notes on the fields "Name of the Rose" (Postille a Il nome della rose, 1983). First-born novel was praised and translated into world literature, while the second novel was sporadic and disputed. However, in both novels are works of a very modern and posmodern orientation provenance, regardless of whether it is about production or any of the receptive models. The most proper way to define The Name of the Rose is a model of postmodern, debate, and the initiatory crime model, but Foucault's Pendulum is a model of eruditing, kabbalistic, exotic and synthetic novel. Both novels in the right light represent "Amalgam of the miracles and effort" (a combination of fiction and faction), as wel as the novelist simultaneously or alternatively use the "contrasting poetics" and "contrasting aesthetics", the procedure of "hybridization of cultures", "hybridization of language", and "hybridization of genres". Taking into account these mentioned and non-mentioned problems and aporias, based on empirical experience and creative knowledge, proven and acquired, Eco only could resolutely to conclude: "I am a novelist of knowledge".*

KEY WORDS: *UMBERTO ECO, THE NAME OF THE ROSE, FOUCAULT'S PENDULUM, INTERPRETATION.*

Проф. др Миливоје Павловић
Факултет за културу и медије, Меџатренд универзитет
Проф. др Никола Цветковић
Универзитет у Крагујевцу

НЕОАВАНГАРДА И ДУХ КЛОКОТРИЗМА У СРПСКОЈ КУЛТУРИ

Резиме: *У овом раду анализирају се генеза, токови и укупни учинак клокотризма, неоавангардног уметничког покрета мултидисциплинарног и интермедијалног усмерења који је окупио стваралаце из области књижевности, сликарства, вајарства, филозофије, музике, сценско-сатиричне, телесних и других уметности. Овај „изам", израстао на темељу стваралачких немира седамдесетих година прошлог века у српском друштву, заснован је на осмишљеном отпору како традиционалним тако и лажно модернистичким концепцијама уметности; усмерен је против свих сврставања у оквире, схеме и системе стварања, певања и мишљења. Оснивачко језгро клокотризма чине три генерацијски блиска песника – Адам Пуслојић, Александар Секулић и Јоан Флора – али им се касније придружила већа група стваралаца из Београда и других већих градова у Србији, и понеко из Хрватске.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *НЕОАВАНГАРДА, УМЕТНИЧКИ ПОКРЕТ, ЕСТЕТИКА, УМЕТНОСТ, МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНОСТ, КЛОКОТРИЗАМ*

1. Естетика и прагматика манифеста

Књижевно-уметнички манифест је својеврсни жанровски облик који је настао у почетном периоду авангардних тенденција у обзорју XX века [1]. То је врста програмско-поетичког текста у коме група уметника, појединац или покрет прокламују битне стваралачке, естетске, социополитичке, етичко-филозофске и теоријске концепције и циљеве. Манифести који су претходили клокотризму, од експресионизма и футуризма, преко дадаизма, конструктивизма и зенитизма, до надреализма, неосимболизма, сигнализма [2] и једног од најновијих, морсатризма [3], били су у функцији пројекта, углавном с радикално-критичким па и субверзивним супротстављањем постојећим књижевно-уметничким конвенцијама. У поетичким исказима и гласним најавама практичног деловања, којим се борбено противстављају старом и превазиђеном, манифести неретко заговарају презир свих облика миметичког, а славе најразноврсније облике новог и оригиналног.

Клокотризам, чини се, нема неки свој експлицитнији програмски текст и манифест. По томе он унеколико одступа од уобичајене неоавангардне праксе [4]. Али, клокотризам, као и сваки организованији уметнички покрет, књижевна појава, ток или усмерење, има своје инсигније, знаке, заставе, знамења и стегове који, додуше, нису увек истакнути на неком врху или у прочељу, већ произилазе из целине уметничког „блока", објављеног, на пример, у *Књижевној речи*, *Оку* или другде. Исто тако, манифестни дух снажно зрачи из појединих прилога, текстова, бележака и назнака припадника овог усмерења. Застава је била једна врста особенијег знака клокотристичког уметничког послања и програмских знамења које је вршило специфичну манифестну, али и културну и друштвено ангажовану функцију.

У разноликом свету свеколиких знакова којима су се служили, застава је, за клокотристе, сама по себи била манифест, декларација којом се оно иманентно, неухватљиво и незнано изражава и постаје као стег видљиво и оспољено. Застава је за њих била један вид *манифестне* слике, како би рекао Вилфрид Селерс. У програмским промишљањима клокотризма и његовог места у области стваралаштва, оснивачи су га видели као активан, подстицајни принцип и агенс међу другим сродним уметничко-делатним чиниоцима који креативно осмишљавају време и простор, бојено озрачене у вишедимензионалном изграђавању и заставотворном вијању. Та клокотристичка манифестна слика-застава у њиховим појединим програмским исказима може се естетски довести у везу са сцијентистичким настојањима, конгломератом физичких и других честица, или астрофизичким феноменима које једним делом претпоставља Тејлорова теорија „Црне рупе". Заставе у европској симболичкој меморији најчешће симболизују полазак у

војевање и победу, а ови симболи у хералдици, осим значења фетиша који се састоји од шипке и ткања, задобијају и дубљи смисао ритуалног у обележавању „победничког паладијума“ [5], али и као својеврсни атрибут богова.

Клокотризам нема посебан манифестни текст у ужем смислу поетичке прокламације или прогласа основних ставова и начела уметничког стварања. Поједини припадници овог покрета, нарочито у првој, почетној фази, критички су се односили према манифестно-програмским текстовима, а песник Александар Секулић сматрао је да би манифест клокотризма истовремено био и његов тестамент. Међутим, у бројним прилозима, изјавама, белешкама и исказима на јавним скуповима и трибинама самих клокотриста, присутни су фрагментарни програмско-поетички и манифестни ставови и гледишта. А у организованом колективном иступању у *Књижевној речи* (лето 1979), *Оку*, београдском *Делу* (1981), или крушевачким *Синтезама*, могу се такође препознати програмско-манифестна становишта. Могло би се рећи да су то – и поред очигледне некохерентности, неуједначености, флуидности, импровизаторске разбарушености – програми у малом. Клокотристи ту испољавају заједничку активност веће групе уметника различитих усмерења, а њихови прилози, који су у извесној али ипак препознатљивој унутрашњој вези, садрже елементе манифестног карактера. У тим заједничким иступима, од *Књижевне речи* до *Дела*, настављају се, даље развијају и продубљују првотне програмско-поетичке назнаке и настојања.

Већ је раније добро примећено да уводник у часопису *Дело*, под насловом *Формирање клокотристичке заставе* [6], који претходи тематској целини, може да представља једну врсту окаснелог манифеста. Тај текст, који има улогу пролога, у знатној мери је манифестно означен, уз више симболичких појединости.

У уводним реченицама говори се о геопоетичким релацијама и условностима, што је карактеристично и за сигнализам; указује се на могућности формирања клокотристичке заставе, једном у Загребу, неки дан касније у Паризу, а месец дана потом „рецимо, на железничкој станици у Београду“. Железничка станица се овде помиње у фигуративном смислу непрекидног одлажења и долажења, као место размене и сусретања не само људи и роба већ и идеја. А већ у следећој реченици се наглашава да та клокотристичка застава и стег никада неће бити сасвим и у свему готови, никада дефинитивно сашивени и обрубљени, јер је притом све у *сталном настанку*, „вечито у раду“, у покрету из места у место и са места на место. Клокотристи су, то показује овај став, на стварност и на човека гледали као на историјско настајање, па су за њих и сазнање, и процес сазнања, као и стварност која их окружује, такође настајање. Притом, фигуративно али програмски обазриво, додају да ни колорит те заставе, која може да сим-

болизује манифестно, разноликост на свим нивоима сазнања, од космолошког до психолошког, ни њене мрље које су пројекција особености али и аномалија и неред, не могу бити дефинитивни.

Клокотристичка застава није поједностављена црно-бела, као и много тога што је било у идејним и социјално-политичким преламањима тога времена, нити је оивичена традиционалистичким „злаћаним гајтанима". Она није ни нека „национална" да би била покличима праћена са стадиона, већ је сва у знаку иновација и духа новог и долазећег времена.

Иронично програмско и литерарно дочаравање изгледа клокотристичке заставе наставља се у сличном тону указивањем да је она „нека врста крпе с отисцима тела, лица, руку, прстију", те да је сиромашка, с траговима јевтиних обеда. То је, заправо, подужи комад платна, као за повој неког големог новорођенчета, у далекој забити, на Сувој планини или Црном врху.

2. Покушај лексикографског одређења

Колоктризам као неоавангардна уметничко-стваралачка појава, мултидисциплинарни и интермедијални смер, покрет и ток у српској култури, књижевности, сликарству, вајарству, музици, сценским и другим делатностима, усредсређен је на сфере духовности, дешавања, имагинативности, игре, ситуа/к/ције (ситуација+акција), на исказивање неизрецивог и ћутање о казаном. Овај „изам" темељи се на осмишљеном отпору како традиционалним, тако и модернистичким концепцијама уметности; усмерен је и против свих сврставања у оквире, схеме и системе стварања, певања и мишљења. Идентитет клокотристичких дела почива на непостојаности, „једанпутности" и непоновљивости спонтаних гестова и језика разнородних уметничких области. Клокотристи у стваралачком чину посежу за изражајним средствима и обликотворним моделима иронијско-пародијског карактера којима се са заједљивим подсмехом односе не само према туђим, него и сопственим идејама и остварењима. У клокотризму уметничку праксу чине конкретни догађаји, промене и дешавања, који се остварују непосредно пред публиком, без медијског и технолошког посредовања. У понекад симулираној премоћи клокотристи отварају простор за саркастично поигравање са затеченим естетичким, социјалним, поетичким и вредносним системима, па у складу с таквим опредељењем изналазе адекватна жанровска решења.

Духовност у клокотристичкој поетици изражава стање интелекта и својеврстан психички интензитет, који нема одређенију материјализовану разастртост, те се не може у свему прецизније садржајно, генолошки, просторно и временски именовати. Она постоји као вид креације са извесним

нематеријалним, али телесним манифестацијама, носећи у себи повремено и психоменталне садржаје. Клокотристичка духовност заснована је насупрот објективистичким тежњама и настојању да се открију узрочно-последичне везе и психолошке законитости. У клокотристичкој продукцији видљива је узајамна испреплетаност социокултурних, имагинативних и психогених феномена.

Главним својим током клокотризам се противставља увреженом, упросеченом и општијем начину мишљења схваћеном као област неодређених веровања и у много чему некохеретних погледа на живот, свет и појавну стварност. Критички се односио према традиционалном поимању и садржају културе, разноликим амбијенталним и социополитичким и идејним миљеима у којима су се обликовали групни и појединачни духовни и етички ставови савременика. У делу клокотристичке поетике и праксе тај устаљени и скорели поглед на ствари, против кога су програмски рушилачки усмерени, није прерастао у јединствено и целовитије оформљено схватање, међусобно усаглашено, већ остаје на нивоу неке врсте стваралачког фолклора. Битна и, можда, најизразитија црта тог „фолклора" у клокотристичкој савремености огледа се у мисаоној и идејној раздешености, кинетичкој разбијености, међусобној неповезаности и унутрашњој недоследности, што је у извесној вези са социокултурним положајем неоавангардних уметничких група и покрета, и природном одбојношћу традиционалних друштава према корпусу иновативних и превратничких концепција. Утолико пре што је код клокотриста стално присутна тежња за превладавањем модернистичке аутономије и хетерономије књижевног, ликовног, музичког, позоришног и паратеатарског експеримента.

Упојмљивање и именовање клокотризма проистекли су из потребе супротстављања, што се види и из анаграма стиха Александра Секулића из збирке *Госпођа халуцинација* (Београд, 1978), који гласи: *Кловнови који трају / зато што је беда вечна*. Проговор речи клокотризам добијен је слагањем почетних слогова првог стиха Секулићеве песме, која и сама има известан програмски смисао и значење. Тај иницијални проговор, настао у креативном сусрету апсурда и случаја, догодио се, према запису песника Ивана Растегорца, 16. маја 1978. у Београду. У наставку групног аутопоетичког записа (*Therapeia clocotristica*, 1981) прецизира се да песник А. Секулић није могао сав да се уклопи у две „лексиконске епрувете": неоромантизам/симболизам, те му је скројен адекватнији анаграм из сопствених стихова.

Оснивачко језгро клокотризма чине три генерацијски блиска песника: Адам Пуслојић, Александар Секулић и Јоан Флора. Они су уобличили полазне основе, видове поетике, стратегију и организацију деловања. Касније им се придружила већа група песника, сликара, вајара, музичара и новинара, од којих у акцијама најчешће учествују: Срба Игњатовић, Тодор

Терзић, Миљурко Вукадиновић, Тодор Стевановић, Војислав Јакић, Мома Димић, Првослав Ралић, Иван Растегорац, Предраг Богдановић Ци, Драгиша Драшковић, Радислав Тркуља, Радош Стевановић, Коља Милуновић, Ивана Миланкова, Маријана Дан, Бранислав Вељковић, Братислав Милановић, Коља Мићевић, Стеван Тонтић, Јудита Шалго, Евгенија Демниевска, Дору Боскок, Душан Кнежевић, Драган Коларевић, Матија Вуковић, Синиша Кукић, Драган Млађеновић, Горан Бабић, Драгомир Зупанц и други.

3. Геокултурни простор клокотризма

Геокултурни простор у коме клокотристи реализују своје пројекте обухвата Београд и неке веће градове у Србији. У Загребу, гостопримство им је, посредовањем Горана Бабића, пружила редакција листа за културу и књижевност *Око*, посветивши им две тематске стране с текстовима и цртежима (21. август 1980). За релативно кратко време клокотризам је попунио извесну празнину и унео живост у иначе учмале токове тадашњег културног и књижевног живота. Покрет је обједињавао ствараоце различитих опредељења, укључујући јавне и културне раднике, позоришне посленике, драматурге, глумце, есејисте, критичаре и људе најразнородних професија - било као судеонике, било као посматраче. Припадници покрета деловали су мобилизаторски, окупљајући око својих атрактивних и изазовних акција не само познаваоце већ и љубитеље разних уметничких дисциплина.

Релативно кратка историја клокотризма одвијала се, у неколико развојних етапа, од маја 1978. до краја 1983. Прва фаза односи се на период оснивања, који је испуњен полетом и растом „цивилизације клокотризма“, како су је самоименовали поједини припадници овог покрета. Појава тематског блока *Клокотризам* у *Књижевној речи* број 127, средином 1979, означила је нов продор покрета, нарочито на поетичком плану. У тематy су објављени исповедни, поетски, прозни, есејистички и хуморно-сатирични текстови и ликовни прилози најистакнутијих чланова групе. У овој фази изведена је и једна од успелијих клокотристичких ситуа/к/ција, *Довиђења, животе и смрти*, 19. октобра 1979, у просторијама Удружења књижевника Србије у Београду. Ово клокотристичко „дело у нестајању“ (припадници групе доводе у питање материјалност чина, „као што извесна животиња једе себи реп“) обухватило је изложбу слика, скулптура, графика и цртежа, као и хепенинг, на крају, у коме су Пуслојић, Секулић и Растегорац, у препуној сали, реализовали „терапију рада“, Флора „пеглање човека“, „заузимање главе“ и друге ситуа/к/ције.

Године 1980. почиње извесно раслојавање унутар групе, пре него што су остварени битнији програмски циљеви. У саставу скупине остају најупорнији (Пуслојић, Секулић, Флора, Растегорац и Терзић), а прилазе им

и неки нови и млађи. На прелазу у 1981. клокотристичка енергија усмерена је на прикупљање прилога за тематски блок у часопису *Дело* (систематизован у три целине: *Terra clocotristica*, *Therapeia clocotristica* u *Esoteria clocotristica*), што је помогло да се језгро групе ипак одржи на окупу. Материјали објављени у октобарском броју *Дела* за 1981, као и студија др Бране Димитријевића (*Одјонетка клокотризма*, 1983) - иако невеликог обима и без историјске и критичке дистанце - значајно су допринели афирмацији идеја покрета који не престаје да изазива контроверзе, неразумевање и сваковрсно етикетирање, па и са идеолошких позиција.

Клокотризам је имао више одјека у широј културној јавности но што му је посвећена студијска пажња; уочљив је недостатак продубљенијих књижевно-историјских и теоријских текстова у којима би се критички осветлила целина клокотристичке продукције и духа времена у коме је она настала.

Клокотризам користи широк знаковни репертоар, слојевиту симболику и корелацију сигнала и геста, примењујући најразличитије видове уметничког израза. Један од битних унутрашњих подстицаја долази из амбиције да се изгради и обликује нова уметничка структура на фону застареле и разбијене синтаксе. То је клокотристе упутило ка конципирању привидно необавезних и нецеловитих уметничких форми, у неизбежну фрагментарност, што их је водило ка визији отвореног дела и *дела у покрету* која рачунају с могућношћу да их реципијент не само интерпретира у складу са сопственим значењским системом, већ и креативном интервенцијом доврши. Фрагментарност и намерна недовршеност овде се не појављују као израз недораслости уметника пред сложеношћу теме и проблематике, већ из дубље потребе да се створи естетски доживљај субјективног самопрепознавања и изазове реаговање публике. Клокотристи често посежу за фрагментом као ефектним средством, проистеклим из разбарушене имагинативности, из настојања да се опште и појавно у пракси конкретизује. Код њих је уочљива спрега врло различитих, понекад чак и неспојивих видова реалности и виртуелне стварности, као и разноликих области уметности (литература, сликарство, вајарство, поезија, музика, игривост, паратеатар, и сл.). Повремено се појављују елементи фикционалног у приказивању измишљених и донекле припремљених догађаја, који имају референцијалне везе са стварношћу и алузивним, иконичким и параиконичким знацима. У овом контексту дошло је до узајамног преплитања и радикалне измене функција појединих уметничких врста, као и мешања знаковних система различитих дисциплина, укључујући и њихове кодове.

Овако амбициозан програм превазилазио је потенцијале појединца, ма како он био даровита и полифона стваралачка личност. Зато су клокотристи нужно били упућени на један нови вид колективности („никад мање од петнаест ситуактера“), што је умножавало њихове појединачне снаге.

С обзиром на субверзиван карактер неоавангардних покрета, јединка се у групи осећала безбеднијом; модерна психологија и филозофија стваралаштва, уосталом, констатовале су да аутономност и слобода отвара могућности за креативни узлет и размах.

Уметничка енергија клокотристичког покрета постоји више као појам који се заснива на коришћењу изражајних средстава што носе духовно или мисаоно-поетичко одређење песника, сликара, глумца и музичара, или пак учесника у ситуа/к/цији, и ономе што се означава као „теоријска касета". Та енергија је изразитије појачана својеврсном реторском и сценско-гестуалном техником, и поспешивана понекад кићеним а празњикавим и недореченим односом између вербовоковизуелних средстава и тек назначених циљева. Конкретније: поетска или ликовна енергија клокотризма није увек у стању да прихвати креативну техничку енергију, која се и поред колективитета индивидуализује као самосвојно изражајно ткиво личне воље и опредељености. При том су чин и енергија стварања визуелне и звучне представе клокотристима битни колико и сам чин показивања и осмишљавања дела, односно, процесу стварања се додаје сам догађај (ситуација+акција) презентован као уметнички рад.

4. Социјалне и креативне основе покрета

Тежећи новој духовности по сваку цену, клокотризам је ширио социјалне и креативне основе покрета и масовније укључивао неуметничка лица, којима се пружа простор за суделовање у ситуа/к/цијама. Колективност у клокотризму [7] јавља се као последица релативизовања појма ауторства, што подразумева перманентан прилив учесника у ту вишесмислену игру, када се наизменично мења позиција аутора који улази „међу ликове", али и обрнуто. Клокотристима је ова редукција традиционалистички схваћеног ауторства одговарала, јер се њихова поетика није заснивала првенствено на „јединству текста" (Р. Барт), слике и цртежа, или театарског аспекта, већ на прикладном низу дисконтинуираног знаковног, сценског, вербовоковизуелног саопштавања у отвореном простору. То је била основа друкчијег поимања уметничког дела у процесу и акцији, коме су клокотристи спретно наденули име ситуа/к/ција. Као и код сигнализма, и код клокотриста се уочава склоност ка јавним манифестацијама, хепенингу и сценско-гестуалним догађањима, усмереним на увлачење публике у уметнички процес и колективно довођење у питање стандардних начина мишљења и схематизованих облика испољавања. У својој зрелијој фази, клокотризам је остварио изразитије културолошке помаке и продоре. Изласком из затворених елитистичких кругова и простора, клоко-

тристичка дела добила су нови и дубљи смисао: урбани предели прерастају у својеврсне уметничке оазе, чиме се у срећнијим и бољим случајевима ствара топологија и меморија често отуђених градских целина.

Комуникацијски и жанровски распон, као и енергизам живе природе, у клокотризму се крећу од делимично програмираних, преко импровизованих, до спонтаних и провокативних догађања [8] понекад и на граници прихватљивог. У том смислу је сигналистичка гестуална поезија блиска клокотристичким ситуа/к/цијама, с једином разликом што нема толике екстензивности и тежњи да се масовношћу дође до изједначења збивања са уметношћу. Клокотристички хепенинг је у непосреднијој вези са ситуа/к/цијама које прелазе у догађај, иако у своме бићу немају чврсту интенционалну структуралност, пошто је и посматрачима омогућено да истовремено буду и судеоници. Тако се оно што је функционално осмишљено као реални дословни догађај транспонује у један вид животворног односа према свету. Ситуа/к/ције, као и касније „теоријске касете", губе херменеутичку основу, јер се њихова семантика на неки начин редукује; међутим, само суделовање у ситуа/к/цији или „теоријској касети" је вид поруке, не у смислу продужавања већ у погледу метафизике присуства.

На другој страни, хепенинзи су задржали клокотризам у близини драмске уметности, за коју сигналисти не показују веће интересовање. У склопу креативне културне функције, клокотристи су организовали једну врсту амбијенталног театра, спектакле, синкретичке уличне свечаности и паратеатар. Амбијентална уметност клокотризма настаје као програмирана или спонтана артикулација отворених и затворених просторно-временских релација, и у извесној је сродности са футуристичком антиципацијом која иде од дадаизма, преко надреализма до сигнализма. Сви ови облици - укључујући и визуелне алегорије [9] - у основи подразумевају веће учешће публике у процесу уметничког обликовања, уз нове садржаје и методе који воде ревитализацији и хуманизацији градског простора. Када је, пак, реч о самом осећању просторно-временског континуума, оно је за клокотристе у много чему налик на алтернативно и концептуалистичко, јер деструира култове и конвенције стварања, презентовања и рецепције. Ради се о сасвим специфичној, вишедимензионалној категорији простора, која обухвата различите релације, животне ситуације и менталне конструкције, у којима се може обликовати, конституисати, извести и именовати клокотристичко уметничко дело. У том чину укидају се традиционалне границе између песничког израза, сценске евокације, хепенинга и конкретне животне акције.

5. „До тамнице језика“, и даље

Особености сигналистичке манифестације блиске су модерном поетском изразу, док у ситуа/к/цији, и поред тежњи ка мултимедијалном саопштавању, преовлађује симболички репертоар, који извире претежно из игре и сценског језика. Сигналистички артефакти углавном су - осим гестуалне поезије - сачувани између корица књига, које су често библиофилска и малотиражна издања; у клокотризму, пак, главнина продукције поприма обележја актуелног и потрошљивог материјала, што отежава накнадни аналитички приступ и интерпретацију.

Очигледне су и разлике између ова два покрета у односу према обликотворним начелима, формама и ретроформама. Код сигналиста су уочљиве веће претензије да се произведу и класификују нови родови и врсте. Карактеристично је да су појединци - пре свега родоначелник сигналистичког покрета М. Тодоровић - понудили извесне моделе жанровског разврставања, иако их се нису доследно држали. За клокотристе се тешко може рећи да имају адекватнију представу о неопходности издвајања и описивања заједничког у појединачним артефактима, тако да је покрет остао без значајнијих генолошких искорака.

Потенцијални продори не могу се тражити само у сфери поетског; и у окриљу покрета има оцена да клокотристи ретко силазе „до тамнице језика и отворе њене двери, једва у неколико наврата“ (М. Вукадиновић). Ситуа/к/ција *Клобус*, остварена јануара 1983. године, спада у те ретке манифестације поетског духа, када је казивана социјална и еротска поезија чланова групе. За будућа истраживања теорије и праксе овог покрета могу бити занимљиве и „теоријске касете“ клокотризма.

Целином својих захвата, клокотризам је на више различитих подручја уметности и друштвеног живота испољио тежњу да постане интегрална и свеобухватна уметност. Међутим, истовремено са том тежњом, клокотристи нису учинили већи напор да задовоље нарасле потребе својих креативних судеоника и реципијената, још мање да их стварају, подстичу и у непосредној креативној пракси развијају. А један од њихових важнијих задатака, за разлику од традиционалних естетика и поетика које су подривали и доводили у питање, био је, према теорији рецепције (Х.Р. Јаус) [10] покушај да подстичу, стварају и потхрањују те потребе, и да у том смислу припремају будуће активне припаднике и „конзументе“, организујући и непрестано увећавајући њихов број, који би довео до нових квалитета, не само у рецепцији, и до ширег, свестранијег учешћа у креативној продукцији.

Домети и амбиције клокотризма у српској неоавангарди и култури очитују се, гледано ретроспективно, у подстицајним настојањима да се промени духовна клима и уметничка атмосфера, и прокрчи пут за нове

продоре. Рекло би се да су клокотристи најдаље отишли у ритуализацији нашег уметничког, посебно књижевног живота. Ритуал је за њих био једна врста драматизације и парадигме самог креативног чина, уз укључивање изразитијих визуелних, сценских и аудитивних симбола, које су настојали спајати са доживљајно-чулним. Кроз клокотристички ритуал у креативно-сценском процесу изражаване су друштвене и психоменталне напетости и реакције учесника, повезане са полимедијалним, колористичким па и космичким визијама, што додирује не само манифестационе, већ и егзистенцијалне аспекте.

Савремени свет клокотристи сагледавају као несавршен и изван могуће коначности, тежећи непрекидном истраживању, негаторским преиспитивањима, продуховљеној игри и лудизму, изазовним догађањима, хепенинзима и деструкцији малограђанског духа. Без обзира на нецеловиту, скоро монтажну структуру клокотристичких артефаката, множином и разуђеношћу иницијатива, „цивилизација клокотризма", учинила је непосредно повезивање стварних, симболичких, имагинативних, наративних и алегоријских елемената догађаја подручјем легитимног уметничког изражавања, експериментисања и рада. Делотворни „јунаци" клокотризма нису само побуњеници, рушиоци и негатори, већ уметници, песници, сликари, музичари и сценски посленици који имају ону изворну снагу и енергију неопходну за раскидање скорелих традиционалистичких представа и концепција, грађанске хипокризије и моралистичког сваке врсте.

Као и други неоавангардни покрети, клокотризам је у своме бићу носио намеру да делује изван било ког институционалног облика, затим да до краја демистификује конвенционалну представу стваралачког процеса, психосоцијалну и естетску димензију односа аутор - уметничко дело и, на крају, промене на рецепцијском нивоу. Разарањем поетичких канона и превазиђених постулата клокотристи су, у силовитом налету, можда и нехотично, истовремено стварали и уводили у уметнички живот грађу за ново поимање уметности и њене парадигме, чију функционалност тек треба темељитије истражити.

Белешке

[1] Мишко Шуваковић, *Појмовник сувремене умјетности*, Загреб, 2005, стр. 353.
[2] Мирољуб Тодоровић објавио је три манифеста сигнализма (1968, 1969, 1970) у којима је изнео програм песничког стварања у сигналистичком кључу, у „перманентној стваралачкој револуцији на коју је посебно утицала нова технолошка цивилизација". Детаљније о томе у Тодоровићевој књизи *Сигнализам*, Ниш, 1979, стр. 28, и у студији М. Павловића *Авангарда, неоавангарда и сигнализам*, Београд, 2002, стр. 95.
[3] Борис Косовић, *Куће*, Партенон, Београд, 2012, стр. 99-103.
[4] Мирољуб Вукадиновић, *Сигнализам и клокотризам: pro et contra*, Ток, Прокупље, зима 1985/1986, стр. 15.
[5] Ханс Бидерман, *Речник симбола*, Београд, 2004, стр. 446.
[6] Дело, 1981, књ. 27, XXVI, 10, стр. 1.
[7] Миливоје Павловић, *Српска неоавангарда: сигнализам и клокотризам*, Књижевне новине, 15. октобар 2001.
[8] Роже Кајоа, *Игре и људи*, Београд, 1965.
[9] Мишко Шуваковић, *Појмовник теорије уметности*, Београд, 2011, стр. 773.
[10] Ханс Роберт Јаус, *Естетика рецепције*, Београд, 1978.

Prof. Milivoje Pavlović, PhD
Faculty for Culture and Media, Megatrend University, Belgrade
Prof. Nikola Cvetković, PhD
University of Kragujevac

NEO AVANT-GARDE AND THE SPIRIT OF CLOCOTRISM IN SERBIAN CULTURE

Summary *This paper analyzes the genesis, flow and overall performance of clocotrism, Neo Avant-Garde multidisciplinary artistic movements and intermedial direction that brought together artists from the fields of literature, painting, sculpture, philosophy, music, stage- satirical, body art and other arts. This "ism", built on the basis of creative restlessness of the seventies in Serbian society, based on the designed resistance to traditional and modernist conceptions of art , is directed against all alignments in framework, schemes and systems, creating, singing, and opinions. Founding core of clocotrism consists of three generations of poets close - Adam Puslojic, Aleksandar Sekulic and Joan Flora - but they've been later joined a large group of artists from Belgrade and other major cities in Serbia and some from Croatia.*

Key words: *NEO AVANT-GARDE, ART MOVEMENT, AESTHETICS, ARTS, MULTIDISCIPLINARY, CLOCOTRISM*

Др Јерко Денегри
Филозофски факултет у Београду

СПЕЦИФИЧНИ ФЕНОМЕНИ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ УМЕТНИЧКОГ ПРОСТОРА: „СОЦИЈАЛИСТИЧКИ МОДЕРНИЗАМ“ ОД УМЕРЕНИХ ДО РАДИКАЛНИХ ПОЗИЦИЈА

Резиме: *Социјалистичка Југославија, чије је трајање омеђено временским распоном њеног настанка средином четрдесетих и коначног престанка постојања почетком деведесетих година XX века, сходно сопственом друштвено-политичком поретку, поседовала је и специфични „свет уметности“ или „систем уметности“, типолошки и функционално довољно различит од модела важећих на Западу с једне и на Истоку с друге стране тадашње блоковске поделе савременог света. Стога је за струку историје (модерне) уметности врло изазовно бавити се управо специфичностима овог феномена (дакле, „система уметности“ послератне Југославије), а како би се барем делимично успело у овом напору чини се потребним покушати уводити или пак користити већ уведене појмовне и терминолошке апарате који би могли поближе да објашњавају поједина својства феномена о којему је овде реч.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *СОЦИЈАЛИСТИЧКИ МОДЕРНИЗАМ, ЈУГОСЛОВЕНСКИ УМЕТНИЧКИ ПРОСТОР.*

Увод:
Југословенски уметнички простор

У време трајања социјалистичке Југославије њену уметничку сцену карактерише постојање врло сложене унутарње ситуације за чије обележавање тешко да се може применити један јединствени појам који би гласио „југословенска уметност", уместо којега чини се знатно примењивијим појам „југословенски уметнички простор".[1] Појам „југословенски уметнички простор" због своје флексибилне примењивости нипошто не потире, него напротив у потпуности уважава својства и специфичности националних културних организама унутар тадашње југословенске државне заједнице, конкретно речено поштује постојање српске, словеначке, хрватске, босанско-херцеговачке, црногорске, македонске уметности, но уједно подразумева чињеницу да су се актери уметничког живота у свим тим срединама у време трајања заједничке државе (па чак и пре њеног фактичког оснивања) окупљали и деловали у врло тесним сарадничким односима, осећали међусобне људске и професионалне блискости, у иностранству (на пример, у појединим међународним приредбама попут Бијенала у Венецији, Сао Паолу, Токију и другде) наступали под називом земље коју су њени уметнички протагонисти заступали, те управо као такви, а не једино и само као појединци сматрали се пуноправним члановима шире (европске, глобалне) уметничке породице.

1. Социјалистички реализам

Једина „званична" и „државна" идеологија уметности на целокупном послератном југословенском уметничком простору јесте феномен подразумеван под појмом *социјалистички реализам*, наметнут од стране политичке власти као обавезна доктрина у време постојања тесних веза између социјалистичке Југославије и Совјетског Савеза.[2] Као дотле неприкосновена владајућа културна парадигма почиње да слаби као последица познатог раскида државног и партијског руководства две земље изазваног Резолуцијом Информбироа 1948, дефинитивно је напуштена и одбачена Крле-

[1] Ј. Денегри, *Идеологија поставке Музеја савремене уметности. Југословенски уметнички простор*, Самостално ауторско издање, Београд 2011.

[2] Д. Ђорђевић, *Социјалистички реализам*, каталог изложбе *Надреализам и социјална уметност*, Музеј савремене уметности, Београд 1969, Л. Мереник, *Идеолошки модели: српско сликарство 1945-1968*, поглавље *Тоталитарни модел,* Беополис, Београд 2001, друго проширено издање *Уметност и власт*. поглавље *Без огледала: тоталитарни модел*, Вујичић колекција и Филозофски факултет, Београд 2010.

жиним рефератом на Конгресу Савеза књижевника Југославије у Љубљани 1952. Поводом употребе појма *социјалистички реализам* у литератури која се бавила овим феноменом поставило се питање његове адекватне намене и примене у југословенским културним приликама: наиме, поменути термин, првобитно настао у Совјетском Савезу, упућује на директно порекло и неодвојиву зависност домаће верзије од иницијалног узора и стога не води довољно рачуна о специфичностима управо те домаће верзије за чије су именовање биле предложене модификације термина које гласе „тенденциозна умјетност" или „програмирана умјетност" (према Г. Гамулину), односно „социјалистички романтизам" (према М. Поповићу). Ваља исто тако истаћи да настанку социјалистичког реализма у југословенским условима претходи у међуратном периоду снажна струја социјалне уметности група Земља у Хрватској, Живот у Србији и њима идејно сродне тежње у Словенији, као и појава словеначке партизанске графике настале у току народноослободилачке борбе, што све говори у прилог постојању аутохтоних корена при формирању комплекса социјална уметност-социјалистички реализам у тадашњем југословенском уметничком простору. За домаћу верзију социјалистичког реализма (уколико се из разлога једноставнијег споразумевања без инсистирања на променама усвоји овај термин) карактеристично је још и то да је у њему могуће разликовати две не толико стилске колико идејне позиције: једне „чврсте" или „тврде" коју предводе релативно малобројни потпуно политички одани и освешћени правоверни носиоци овог идеолошког концепта, те условно речено „меке" у којој су се привремено нашли знатно многобројнији аутори често са претходним грађанским класним статусом и томе одговарајућим ликовним образовањем, а управо из чијих ће се редова ускоро регрутовати коначни оспораватељи ове краткотрајне епизоде у раном послератном југословенском уметничком простору.

2. Социјалистички естетизам

Термин *социјалистички реализам* поседује један сродни и специфично домаћи појам који гласи *социјалистички естетизам*. Порекло овог појма дугује се естетичару Свети Лукићу који га у подручје књижевне теорије уводи 1963. подразумевајући под њиме „компромисни", претерано естетски, од стварности дистанцирани карактер књижевности у социјализму, односно — како сам тврди — „естетизам отупљује шпицеве, заокругљује ствари, гуши одређенију даљу дивергенцију. Теоријски празан, у сваком случају лабав, он у пракси форсира неутралнија дела". И као закључак: „Екстремна негација социјалистичког реализма, коју сам назвао социјалистич-

ким естетизмом, није битно изменила биланс књижевности у социјализму. Није дала решење. Њоме није социјалистички реализам превазиђен, већ само напуштен. Његови проблеми су остали".[3]

Пренос овог појма из књижевне у ликовну критику и историју уметности први је обавио Миодраг Б. Протић у уводном тексту каталога изложбе *Југословенско сликарство шесте деценије* у Музеју савремене уметности 1980. сматрајући, умногоме супротно Лукићу, да је „естетизам шесте деценије револуционаран зато јер је у средиште поставио обликовање према слободном и чистом концепту, као рад, јединство идеје и материје, руке и духа, парадигматичан однос субјекта и објекта... Што је стварање схватио као антрополошко, битно својство људске врсте, претпоставку социјализма који га ослобађа и развија".[4]

Овој у основи позитивној конотацији појма *социјалистички естетизам*, две године потом, у уводном тексту изложбе *Енформел у Београду* у Уметничком павиљону Цвијета Зузорић 1982. Лазар Трифуновић је полемички према Протићу супротставио негативно тумачење истог појма сходно следећем пасусу који гласи: „Усмерен ка законима форме и пиктуралним проблемима слике, естетизам је био довољно 'модеран' да умири општи комплекс 'отворености према свету', довољно традиционалан — преобличена естетика интимизма четврте деценије — да задовољи нов грађански укус израстао из друштвеног конформизма и довољно инертан да се уклопи у мит срећне и јединствене заједнице — он је имао све што је потребно да се стопи с политички пројектованом сликом друштва".[5]

Другим речима и сасвим отворено речено, под овом дијагнозом подразумевано је да у „систему уметности" социјалистичке Југославије постоје уметничке продукције које одговарају владајућој идеологији, које владајућа идеологија подржава, наравно не више на начин директног нормативног наметања као што је то био случај са *социјалистичким реализмом*, него посредством знатно суптилнијих инструмената промоција и привилегија захваљујући којима парадигма *социјалистичког естетизма* задобија статус једне врсти „службене" уметничке позиције унутар друштвено-политичког поретка у којему та уметничка продукција настаје. Да ли то схва-

[3] С. Лукић, *Против комотних апстракција. Положај културе у социјализму*, Политика, Београд 8. IV 1971, поново објављено у књизи *У матици књижевног живота*, Градина, Ниш 1983.

[4] М. Б. Протић, *Југословенско сликарство шесте деценије — нове појаве*, каталог изложбе *Југословенско сликарство шесте деценије*, Музеј савремене уметности, Београд 1980.

[5] Л. Трифуновић, *Енформел у Београду*, каталог изложбе, Уметнички павиљон Цвијета Зузорић, Београд 1982, поново објављено у књизи *Студије, огледи, критике*, 3, Музеј савремене уметности, Београд 1990.

тити као комплимент или као опаску, тек приликом изложбе једне од репрезентативних селекција југословенске савремене уметности у организацији Комисије за културне везе с иностранством у Паризу 1961. француски критичар Michel Ragon у свом осврту на ту изложбу закључиће следеће: „у Југославији жива уметност уједно је званична уметност".[6]

3. Социјалистички модернизам

Појам терминолошки сличан, али функционално довољно различит од *социјалистичкоī естетизма* гласи *социјалистички модернизам*. Примењен је односећи се на прилике у послератној српској уметности у тексту Бојане Пејић *Socialist modernism and the aftermath* у каталогу изложбе *Aspects/ Positions: 50 years of Art in Central Europe 1949-1999.* у Музеју модерне уметности Лудвиг у Бечу 1999-2000.[7] Појам *социјалистички модернизам* различит је у односу на претходни стога што, нарочито када је преусмерен на подручје целог југословенског уметничког простора, може под собом да обухвати врло широки и богати комплекс феномена, заправо може да се примени на укупну духовну, културну и уметничку климу социјалистичке Југославије у периоду и у условима њене послератне модернизације. Унутар пак *социјалистичкоī модернизма* као уметничког идиома епохе у друштвено-политичком систему његовог настанка евидентно се разазнају статусни *маинстреам* који носи својства позног умереног модернизма, односно, у домаћој верзији, *социјалистичкоī естетизма* на једној, те на другој страни феномени који стоје на рубовима или пак искорачују изван ове средишње („прве") линије, као што су, на пример, појава словеначког *тамноī модернизма* (према критичару Томажу Брејцу) или са типолошке и језичке, у крајњој консеквенцији и са идеолошке стране још радикалније позиције као што су оне неоавангардних формација попут група ЕХАТ-51 и Горгона у Хрватској у педесетим и шездесетим годинама, те коначно појава нове уметности седамдесетих година XX века на тадашњем још увек целокупном југословенском уметничком простору.[8]

---

6 Навод према тексту М. Б. Протића из напомене 4.

7 В. Pejić, *Serbia: socialist modernism and the aftermath*, каталог изложбе *Aspects/ Positions. 50 years of Art in Central Europe 1949-1999*, Museum moderner Kunst Stiftung Ludwig, Beč 1999-2000.

8 Ј. Денегри, *Социјалистички модернизам*, Трећи програм Радио Београда, 133-134, Београд I-II 2007.

4. Наступи Југославије на Бијеналу у Венецији 1950-1991.

Редовни двогодишњи узастопни наступи у сопственом павиљону на Бијеналу у Венецији између 1950-1991. најупечатљивији су показатељи културне политике социјалистичке Југославије у области ликовних уметности пред иностранством. На првом обновљеном послератном Бијеналу 1948. Југославија не учествује, а какав је однос у владајућим политичким и уметничким круговима тада био према венецијанској приредби запажа се из текста Грге Гамулина *Сабласти на лаґунама* којему би по крајњој оштрини негације могао да позавиди чак и водећи заступник совјетског социјалистичког реализма Жданов.[9] Но упркос таквог суда, већ 1950. Југославија је присутна на Бијеналу са селекцијом у којој су, под комесаријатом Петра Шегедина, заступљени готово сви представници домаћег социјалистичког реализма (Аугустинчић, Кршинић, Радауш, Кос, Мујезиновић, Илић), неки од којих ће се ускоро наћи и међу његовим оспораватељима (Лубарда, Бакић, Ангели Радовани). Преокрет при селектирању учесника у националном павиљону десиће се на следећем Бијеналу 1952. када под комесаром Марином Тартаљом излажу одреда уметници донедавно прокажене „грађанске" провенијенције као што су Видовић, Ступица, Мотика, Милосављевић, Гвозденовић, З. Калин, Палавићини и Стијовић. Шта се то конкретно догодило у одлукама савезних органа задужених за уметничке наступе Југославије у свету остаје да се нагађа, но закључак поводом овог наступа симптоматичан је за тадашње и будуће уметничке прилике како у земљи тако и пред иностранством: доратни модернизам у свом делимично прерађеном поратном руху дефинитивно је потиснуо идеологију социјалистичког реализма и тиме је трасирао дугорочни смер кретања идеја и концепција на југословенском уметничком простору у другој половини XX века. После 1954. све до последње 1991. низаће се бројне селекције у павиљону Југославије засноване на промењивим критеријумима избора излагача и тренутним интересима бројних актера (републичких културно-политичких администрација, стручних кругова у њиховим службама или пак самосталних у својим одлукама, наравно и самих уметника којима је репрезентовање земље била крупна референца у њиховим радним биографијама) углавном са превагом менталитета умереног модернизма и са тек понеким радикалнијим искораком. О свему томе написана је (а тек би се итекако дала допунити) цела једна врло узбудљива историја која би требала да пружи одговоре на питања како су, под којим околностима и са каквим резултатима протицала представљања уметничких домета социјалистичке Југославије на овој престижној међународној уметничкој позорници.[10]

[9] Г. Гамулин, *Сабласти на лаґунама, Ретроспективе с XXIV Biennala*, Уметност, 1, Београд 1949, поново објављено у часопису Момент, 1, нова серија, Панчево, јануар 2003.

[10] Z. Koščević, *Venecijanski Biennale i jugoslavenska moderna umjetnost 1985-1988*, Galerije grada Zagreba, Zagreb 1988.

5. Политички напад на апстрактну уметност почетком 1963.

После периода владавине идеологије социјалистичког реализма у раним послератним годинама, најдрастичнији упад власти у подручје савремене уметности представља политичка кампања покренута са самог врха државне и партијске власти против апстрактне уметности почетком 1963. Ради се, наиме, о два говора Јосипа Броза Тита у којима се изражава врло нетрпељиво становиште према модерној и посебно поменутој апстрактној уметности (објављена у листу Борба од 24. јануара и 14. фебруара 1963).[11] У домаћој уметничкој историографији још увек нису поближе истражени и објашњени разлози овог наступа, дилеме о томе остају да важе и после сведочења једног од компетентних актера у уметности овог времена Миодрага Б. Протића који у мемоарској књизи *Нојева барка* о тој кампањи тврди: „Шта је, питали смо се, њен циљ? Уступак СССР-у (Хрушчову) у релативно споредном да би се ускратила у нечем битном? Или психолошка диверзија — буком у једној, херметичној области прикрити потез у некој другој, виталнијој? Или утицај неке групе?“.[12]

Да би ипак — као што Протић нагађа — циљ ове кампање могао да буде „уступак СССР-у (Хрушчову)“ извесних разлога у прилог ове тврдње можда доносе новија сазнања руских и пољских историчара уметности из чијих се студија разабире сва жестина напада на апстрактну уметност у њиховим срединама, посебно у Совјетском Савезу и конкретно од стране Хрушчова лично, новембра 1962, свега пар месеци пре онога у Југославији.[13] У затегнутим околностима тадашње берлинске и карипске кризе која само што није ескалирала до отвореног оружаног сукоба у условима Хладног рата, хипотетички уступак политичког водства социјалистичке Југославије СССР-у, у једној тако периферној области као што је савремена уметност, заиста је била цена најмање могуће концесије. Чак ни на домаћем тлу овај напад није оставио дуготрајније трагове, нити погубније последице по оне на које се посредно односио (јер никада нису били поименице поменути), а то су по свему судећи били неколицина сликара енформела и њихових заговорника међу уметничким критичарима на бео-

[11] Наводи према тексту Ј. Микуж, *Словеначко сликарство од раскида са соцреализмом до концептуализма и западна уметност*, Гледишта, 11-12, Београд, децембар 1985.

[12] М. Б. Протић, *Нојева барка, Поглед с краја века*, поглавље *У зениту сунце, на видику мује*, Српска књижевна задруга, Београд, прво издање 1992, друго издање 2000.

[13] А. Романова, *Совјетска утопија: од „Благословене земље“ до места које не постоји*, П. Пјотровски, *Уметност у Пољској — између тоталитаризма и демократије*, И. Луба, *Облици соцреализма и период „отапања“ у пољском сликарству*, публикација *Иза гвоздене завесе. Званична и незванична уметност у Совјетском Савезу и Пољској 1945-1989*, Пољска фондација за савремену уметност, Варшава 2010.

градској уметничкој сцени. Али ова кампања ипак је довољно затровала тадашњу духовну климу доказујући колико је крхка била тзв. „слобода стваралаштва“ и колико је мало требало политичкој власти у југословенском „социјализму са људским лицем“ да изнова покуша да се наметне као неприкосновени арбитар у једном тако езотеричном подручју као што је оно апстрактне уметности.

Студија случаја: Међународни Бијенале графике, Љубљана 1955-1991.

Поједини агилни стручни кругови међу организаторима уметничког живота у периоду социјалистичке Југославије и у склопу интенција њене културне политике, због чега су били подржани и финансирани од стране политичких структура у сопственим срединама, налазили су могућности да се упусте у планирање и реализацију замашних међународних пројеката који су у крајњој консеквенцији земљи у иностранству доносили представу отворене, напредне и кооперативне друштвене заједнице. Парадигме таквих приредби јесу Меднародни графични биенале у Љубљани и серија изложби Нове тенденције у Загребу, обе са различитим концепцијским, идејним и културно-политичким премисама и ефектима.

Љубљански Бијенале графике покренут је 1955. и редовно је одржаван сваке наредне две године током целог трајања претходне државе (настављајући на донекле модификованим програмским пропозицијама своју излагачку активност и у самосталној Словенији). Од почетка Бијенале је био заснован као широка плуралистичка панорама савремене графичке уметности у свету, с обзиром да је дуго опстао стекао је знатни углед и чак водеће место међу приредбама сличне или истоветне медијске оријентације. Подељен по националним селекцијама тежио је окупљању уметника из што већег броја држава, до 1991. укупно 79, са посебном тежњом да представља ауторе из земаља Трећег света, као и да обезбеђује равноправно учешће совјетских и америчких уметника, поставши једина позорница међу светским уметничким приредбама где су они редовито суделовали у знатном броју (укупно 147 првих и 264 других).[14] Câм његов идејни творац и вишедеценијски водитељ Зоран Кржишник отворено је истакао да је Бијенале „v bivstvu materializirana ideja te tako imenovane odprtosti, skratka tistega, kar so tedaj pojmovali kot neuvršćenost“.[15] Индикативан је и податак да је први Бијенале 1955. одржан под покровитељством тадашњег Председника Савезног извршног већа Родољуба Чолаковића и Републич-

[14] B. Škerjanc, *Zgodovina ljubljanskih grafičnih bienalov*, Mednarodni grafični likovni center, Ljubljana 1993.

[15] *Zoran Kržišnik*, intervju B. Žerovc, Likovne besede, 81-82, Ljubljana 2007, поново објављено у публикацији *Mnemozina*, Mednarodni grafični likovni center, Ljubljana 2010.

ког извршног већа Сергеја Крајгера, да га је обишао Едвард Кардељ, док је покровитељ трећега 1959, којега је и посетио и четвртог 1961. био сам Председник Тито изјавивши, поводом посете трећем, како су то пренеле словеначке новине, следеће: „Sijajno je to, da je prišlo do srećanja umetnikov iz vsega sveta. Uveljevajo se nove struje, ki pa jih ne razumem povsem. Bliže mi je tisto, ker slika Jakac... ".[16] Но нипошто не би требало запоставити чињеницу да је Бијенале постигао веома много на промоцији и популаризацији графичке уметности, окупљао је бројна врхунска светска уметничка имена, подржавао је статус уметничких звезда које је додатно подстицао врло разрађеним системом почасних и новчаних награда, што је све ишло у прилог западној тржишно-галеријској мрежи. Међу најчешће помињане сјајне странице у хроници љубљанског Бијенала редовно се истиче велика премија Robertu Rauschenbergu додељена 1963. од стране међународног жирија у којему је учествовао кустос Музеја Модерне уметности у Њујорку William Lieberman, годину дана пре него што ће исти уметник као изразити фаворит америчке светске културне експанзије примити Златног лава на Бијеналу у Венецији 1964.[17]

Студија случаја: /Нове/ тенденције, Загреб 1961-1973.

Између 1961. и 1973. године у организацији Галерије суврмене умјетности у Загребу приређена је серија од пет међународних изложби под тачним називима и датумима одржавања: *Нове тенденције*, 1961, *Нове тенденције 2*, 1963, *Нова тенденција 3*, 1965, *Тенденције 4*, 1968-69. и *Тенденције 5*, 1973, да би у последње време цео овај феномен постао предметом знатне пажње иностране историјско-уметничке науке и излагачких установа, што је уродило изложбама *Die Neuen Tendenzen. Еине Eine europäische Künstlerbewegung 1961-1973.* у Музеју конкретне уметности у Инголштату 2006. и *Bit international. Нове тенденције. Computer und visuelle Forschung Zagreb 1961-1973.* у Новој галерији у Грацу 2007. и у Центру за уметност и медијске технологије у Карлсруеу 2009, као и књигом *A Little-Known Story about a Movement, a Magazine, and the Computer's Arrival in Art: New Tendencies and Bit international 1961-1973.* у издању MIT Press 2011.[18] Најсажетије речено, прва изложба 1961. протекла је у знаку различитих језичких солуција у раздобљу „после енформела", друга 1963. доноси језичку и идејну хомогенизацију међународног покрета

[16] Навод према тексту V. Teržan, *Trenutek, ko smo zaprosili Mnemosino, naj nas vodi...*, публикација *Mnemozina,* Mednarodni grafični likovni center, Ljubljana 2010.

[17] R. Castelman, *Spomeni Američanov v Ljubljani*, publikacija *Mnemozina*, Mednarodni grafični likovni center, Ljubljana 2010.

[18] J. Denegri, *Poznato i novo o povijesti Novih tendencija*, publikacija *Nove tendencije*, Hrvatska pošta, Zagreb 2011.

под девизом „сцијентификације уметности“, трећа 1965. третира тематику „дивулгације примерака истраживања“, четврта 1968-69. уводи компјутере у подручје визуелних уметности, пета и последња 1973. поред неоконструктивистичке и компјутерске отвара се ка појави концептуалне уметности. Из свих досад познатих, као и нових сазнања о овим збивањима сасвим евидентно произлази да је цео феномен о којему је овде реч са организационе стране превасходно могао да буде остварен у атмосфери омогућеној политичком оријентацијом несврстане социјалистичке Југославије у условима Хладног рата, у којој је атмосфери мала група уметника, ликовних критичара и галеријских кустоса дошла до замисли и успела да спроведе у дело јединствени подухват окупљања напредних уметничких кругова, често са политичком опцијом крајње левице, а што многи од њих — по сопственом признању — ни у једној средини европског Запада (о Истоку не треба нити помишљати) не би наишли на толико плодно тло разумевања и сарадње. Загребачке Нове тенденције биле су одреда изложбе проблемског карактера на темељним претпоставкама социјализације савремене уметности адекватне времену и условима технолошке и медијске цивилизације, опстале су мимо утицаја међународног уметничког тржишта с једне и популистичке употребљивости домаћег друштвеног поретка с друге стране, а као такве пратила их двосмислена репутација екстремизма, ексклузивности и елитизма.

Студија случаја: Тријенале југословенске ликовне уметности, Београд 1961-1977.

Текућу продукцију на југословенском уметничком простору у пет наврата у периоду између 1961-1977. представио је београдски Тријенале као периодична приредба чије је разлоге покретања Миодраг Б. Протић образложио циљем „да замени сталешке ’савезне’ изложбе које нису испуниле очекивања и да се настави традиција ранијих врло значајних југословенских изложби“. У оснивачком Статуту Тријенала стоји обавеза да „сваке треће године организује изложбу најбољих ликовних остварења савремене југословенске уметности и да истовремено, путем ретроспективних изложби приказује поједине личности, покрете и групе“, као и „да организује и друге значајне изложбе југословенских и страних уметника у земљи и иностранству“.[19] Али у пракси установа Тријенала није поседовала стручне капацитете за тако амбициозне подухвате и свела се једино на трогодишње врло широке прегледе које је конципирао Организациони одбор првобитно састављен од 16 чланова од којих је девет именовала скупштина Града као оснивач, шест су делегирали репу-

[19] Извод из Статута о организацији и раду Југословенског тријенала ликовних уметности, каталог Трећег тријенала ликовних уметности, Београд, јули-септембар 1967.

блички секретаријати за културу и један је био представник Савеза ликовних уметника Југославије. Као масовна изложба, прва три Тријенала приређена су у халама београдског Сајма 1961, 1964. и 1967, за четврти 1970. административне и техничке послове спровео је Музеј савремене уметности где је и приређен, према концепту Организационог одбора од 18 чланова. Овај је Тријенале у јавности био примљен као дотле најуспешнији, чак по правилу оштри Лазар Трифуновић сматрао га је „најбољом изложбом модерне уметности која је одржана у Београду после Другог светског рата".[20] Са временском дистанцом од седам година, пети и последњи састављен од седмочланог стручно-организационог одбора одржан је 1977. у Уметничком павиљону Цвијета Зузорић и у Салону Музеја савремене уметности, подељен по секцијама које су обрадили ликовни критичари из више тада активних генерација. Побуђујући у време одржавања знатну пажњу јавности и медија, располажући са релативно издашним средствима финансираним од стране града Београда, коначни биланс свих пет издања Тријенала у крајње сажетом закључку могуће је свести на следеће: заснован од почетка као панорамска изложба, подвргнут критеријумима конвенционалног вредновања уметничких резултата, компромисима „републичких кључева" и осталим обзирима и интересима, где је мало ко од укључених преузимао на себе личну одговорност, Тријенале је постао трибином домаћег победничког масовног умереног социјалистичког модернизма у чије су се уравниловке, чак и када то нису и не би желели, утапали ретки у њима присутни и (не)приметни радикалнији искораци који ипак, сагледани из данашње историјске ретроспективе, унутар панораме Тријенала представљају у њима најсвежија места.

6. Година 1968. и нова уметност седамдесетих на југословенском уметничком простору

Ваљда највећи степен језичке и идеолошке хомогенизације, као и међуљудских комуникација, дружења и сарадње актера уметничког живота на послератном југословенском уметничком простору десиће се крајем шездесетих и почетком седамдесетих година прошлог века у склопу феномена подразумеваних под појмовима *нова уметничка пракса* или, једноставно, *нова уметност*.[21] Разлог овом приближавању и повезивању јесте у чињеници да се нова уметност седамдесетих јавља у друштвеној и духовној клими

[20] Л. Трифуновић, *Стваралачка способност нове уметности*, Политика, Београд, 18. VII 1970, поново објављено у књизи *Студије, огледи, критике*, 4, Музеј савремене уметности, Београд 1990.

[21] *Nova umjetnička praksa 1966-1978*, katalog izložbe, Galerija suvremene umjetnosti, Zagreb 1978, *Inovacije u hrvatskoj umjetnosti sedamdesetih godina*, Galerija suvremene

„великог одбијања“ са конкретним временским али и симболичким средиштем у 1968. години, са свим дубинским изворима и попратним последицама овог бурног епохалног расположења које је захватило тадашњу младу генерацију у многим срединама савременог света, па тако и у Југославији.[22] Расположења подједнако испољеног у политичкој сфери, у подручју свакодневних обичаја и понашања, те нипошто на последњем месту у пољу културних и уметничких збивања. Колико су тадашња уметничка збивања доносила бројних и крупних иновација у поступцима, медијима и значењима уметничких продукција, као и у (не)материјалном статусу уметничког дела, говори податак да је један аналитичар овог периода (италијански критичар Renato Barilli) изнео тезу како ће се историја уметности друге половине XX века делити на поглавља пре и после 1968. Да ли јесте баш тако остаје да се даље расправља, али да појаве као што су концептуална, сиромашна, телесна, уметност у извангалеријским урбаним и природним амбијентима, уметност развијених технолошких средстава и др., заиста представљају далекосежни „епистемолошки рез“ у поимању феноменологије уметничког поимања и деловања сасвим је евидентно и без преседана је у односу на знатно спорије и умереније промене уметничких праваца у претходном периоду.

Нипошто као одјек уметничких збивања на међународној уметничкој сцени чији су интегрални део, него пре свега са аутентичним разлозима настанка у друштвеним, политичким и културним приликама сопствених средина, јавља се нова уметност седамдесетих на југословенском уметничком простору. Њени носиоци су групе младих аутора, често изван стандардног уметничког образовања или у отпору према таквом, као што су OHO, Crveni Peristil, Bosch+Bosch, Kôd, (∃, неформалне групе аутора с почетком деловања око Галерије Студентског центра у Загребу и Галерије Студентског културног центра у Београду, као и низ појединаца из претходних генерација или мимо сваког заједничког окупљања. Њихова бројност и радикални иноваторски карактер ових појава сведочи да се ради о једном широком покрету који осим што је уметнички на специфични начин уједно је и симптом епохалних цивилизацијских процеса и њима својствених психолошких расположења. На домаћој сцени, нова уметност седамдесетих одаје да је победнички социјалистички модернизам умногоме исцрпео своје подстицајне капацитете, открива да није једно типолошки обједињено него је у суштини комплексно, слојевито, поларизовано културно поље, а

umjetnosti, Zagreb 1982, *Нова уметност у Србији 1970-1980: појединци, групе, појаве*, Музеј савремене уметности, Београд 1983.

[22] Ј. Денегри, *Шездесет осма као друштвено политички контекст нове уметности*, М. Шуваковић, *Уметност и 1968. — митови фасцинације слободом или новим сензибилитетом*, у књизи *Историја уметности у Србији XX век. Радикалне уметничке праксе*, Orion Art, Београд 2010.

сходно томе то исто важи и за друштвени контекст настанка ових уметничких појава, за југословенски позни социјализам који иако системски једнопартијско политичко друштво више није идеолошки компактно и хомогено него је унутар себе конфликтно подразумевајући разлике и право на разлике које су у својој основи дубински егзистенцијалне и светоназорске.

7. Последњи напор одржања југословенског уметничког простора: Југословенска документа, Сарајево 1987, 1989.

Када у одмаклим осамдесетим нити у једној другој републици тада још увек постојеће државне заједнице више није било до југословенских интеграција, последњи покушај у том смеру — и то у подручју савремене уметности — десио се тада у Сарајеву у две изложбе под називом *Југословенска документа*.[23] Претходница ове иницијативе била је серија скромних самосталних изложби у Клубу изложбеног салона Collegium artisticuma почевши од маја 1984, да би 1987, превасходно захваљујући залагању двојице уметника, Јусуфа Хаџифејзовића и Радослава Тадића, оне прерасле у прву панораму тадашње југословенске уметничке сцене. Следила је друга 1989, док трећа заустављена у припремним пословима због познатих догађаја никада неће бити одржана. Има неке злокобне симболике у томе да је једино Сарајево, као средиште републике за коју се говорило да је „Југославија у малом", желело и успело да приреди ова последња окупљања уметника земље које већ сасвим ускоро више неће бити. Покренута од стране уметника, уз сарадњу неколицине критичара, Документа су била изложбе широке и лабаве концепцијске природе: по позиву оним учесницима за које су организатори сматрали да их према њиховим увидима треба позвати. То је, уосталом, било сасвим у духу мерила просуђивања уметности у осамдесетим годинама: основни критеријум јесте онај уважавања принципа типичног постмодерног језичког и медијског плурализма. „Нема доминантног стила, нема доминантног дискурса, нема доминантне херменеутике, живимо у Вавилону језика и гести, израза и података, убеђења и веровања", тако Томаж Брејц почиње свој уводни текст у каталогу друге сарајевске изложбе.[24] Стога никад пре

[23] Ј. Денегри, *На пепелу сарајевских Докумената*, публикација *Интелектуалци и рат*, Београдски круг и Центар за антиратну акцију, Београд 1993, поново објављено у књизи *Друга Србија. 10 година после 1992-2002*, Хелсиншки одбор за људска права, Београд 2002, исти, *Сарајевске умјетничке приредбе у другој половини осамдесетих*, Израз, 1, Сарајево, јесен 1998.

[24] Т. Брејц, *Умјетност и теорија на крају осамдесетих година*, каталог изложбе *Југословенска документа*, Сарајево, јули-август 1989, поново објављено у зборнику

и нигде другде као на првој од њих могли су да се нађу на окупу уметници тако различитих генерацијских припадности и изражајних определења, од живих класика попут Олге Јеврић, Кожарића и Книфера до тадашњих младих уметничких почетника. Како је југословенски уметнички простор тада још увек сматран јединственим сведочи и податак да су у склопу других Докумената 1989. приређене ретроспективе четворице пионира којима се тада није тражила историјска улога према националним припадностима: Чернигој, Табаковић, Прегељ, Gattin.[25] Евоцирати данас сва ова збивања одржана при крају трајања заједничког југословенског уметничког простора за некога може да буде прича носталгична и сентиментална, за некога другог то је гола чињеница о давно минулим догађајима какви се руковођени побудама сличним онима у случају сарајевских изложби о којима је реч вероватно никада више неће десити.

8. Предлог једног могућег историјскко-уметничког појма: „Друга линија“

Историја уметности не бави се искључиво и обавезно само реконструкцијом постојећих уметничких збивања него има право и да се бави конструкцијом неких могућих типолошких модела под којима обухвата затечене али и потенцијалне синтезе и континуитете уметничких процеса. Настају тако можда пре контроверзна него опште прихватљива престројавања и именовања тих процеса, али управо као таква она су посебно подстицајна за расправу, чак и за полемичке осврте, уместо за неутрално и неупитно доношење закључака.

Један од таквих могућих предлога јесте теза о постојању „друге линије“ у југословенском уметничком простору у послератном периоду.[26] Атрибут „друге“ подразумева постојање неке у односу на њу „прве линије“, што конкретније речено треба да означи релацију између „средишњег тока“ и алтернативе у уметничком простору у којему се обе те линије затичу и препознају. У југословенском уметничком простору те се линије могу да раз-

Хијатуси модернизма и постмодернизма. Једна теоријска контроверза, Пројекарт, 11-15, Нови Сад, март 2001.

25 П. Кречич, *Август Черниговој*, Д. Вранић, *Иван Табаковић*, Н. Згоник, *Марио Прегељ*, Б. Стипанчић, *Иво Гаттин*, каталог изложбе *Југословенска документа*, Сарајево, јул-август 1989.

26 J. Denegri, *Razlozi za drugu liniju*, Edicija Sudac, Zagreb, Музеј савремене уметности Војводине, Нови Сад 2007. исти, *Право на стратешке разлике историзације модерних уметничких пракси: „друга линија“*, у књизи *Триумф савремене уметности*, Вујичић колекција, Београд, Музеј савремене уметности Војводине, Нови Сад 2010.

абети према типолошким моделима као што су високи умерени модернизам с једне и историјске авангарде-послератне неоавангарде с друге стране ове хипотетичке поделе. Док први модел представља већински и по класичним параметрима вредновања приоритетни историјски ток, други је модел, иако мањински, ближи савременим мерилима валоризација укључујући појаве подразумеване под појмовима као што су футуризам-конструктивизам-дадаизам-надреализам у првој, те послератна геометријска апстракција-енформел-минимализам-конкретизам-неоконструктивизам-концептуална уметност и остали модалитети дематеријализације уметничког објекта у другој половини XX века. На југословенском уметничком простору континуитет „друге линије" могуће је пратити од давних историјских претходника у двадесетим и тридесетим годинама као што су авангардни часописи Зенит и Дада Танк, словеначки конструктивизам око Августа Чернигоја и остали југословенски полазници Баухауса, те београдски надреализам, да би после Другог светског рата управо те појаве биле темељи на које су се, према сопственим сазнањима и склоностима, позивали припадници група ЕХАТ-51 и Горгона, заступници радикалног енформела и коначно носиоци нове уметности седамдесетих. Свест о постојању и о доприносима свих ових појава у готово полувековном трајању знатно обогаћује проблемски дијапазон и фундус вредности достигнутих на југословенском уметничком простору чинећи га врло динамичним, полемичким, изразито плуралистичким не само по језичким формама него и по идеолошким и политичким определењима њихових актера, наводећи коначно на закључак како се управо захваљујући свим тим симптомима уметност социјалистичке Југославије препознаје као једна од најживотнијих снага њене послератне модернизације и уједно као фактор правовременог и пуноправног укључења уметника са ових простора у шире међународне уметничке тековине и домете.

Закључак:
Осамдесете, последња деценија југословенског уметничког простора

Уласком у осамдесете довршава се још једна крупна промена глобалне културне парадигме: залазак епохе модернизма и превага постмодернизма. Врло убедљиво ову је промену предочио Томаж Брејц: „Сад не може бити никакве недоумице: седамдесете године нису биле само једна од деценија овог века, него кључни период у којем је модернизам доживео свој последњи трзај, да би се половином деценије предао пред различитим облицима постмодернизма. Замор концептуалне уметности, иконокластика минимализма, ригидност формализма и идеолошки очај и замор као

одјек пораза левице и наступ десничарског таласа у европској и америчкој политици и друштвеним структурама, слом институционалног реалног социјализма, енергетска криза и нови национализми — све то предсказује повлачење уметности с подручја друштвене пажње. Постмодернизам ни у једном случају не покушава да поправи свет, да га педагошки и идеолошки освести, да га усмери у футуролошке утопије. А то значи да је наступио период демистификације модернизма, да су раскринкани неки његови идеолошки механизми и манипулације, док је модернизам истовремено постао историјско поље по којем је могуће номадски путовати, узети му поједине форме или представе и искористити га за разноврсне постмодернистичке уметничке замисли".[27]

Симптоми ове далекосежне културолошке промене потресли су и југословенски уметнички простор, осетили се у свим његовим срединама и најавили драстично другачију ситуацију на сцени: појаву нових уметничких генерација и њима својствених уметничких пракси, новине у институционалној организацији уметничког живота у земљи и пред иностранством. Тако, на пример, на Бијеналу у Венецији 1982. и 1986. Југославију још увек заступају тимови састављени од више учесника из појединих република (Иљовски, Шаламун, Schubert на првом, Бернард, Н. Иванчић, Фио, Продановић, Водопивец на другој), но уводи се и принцип делегирања само једног учесника којега без утицаја икога са стране бирају организатори наступа: 1984. Бућан одабран од Галерије суврмене умјетности у Загребу, 1988. Берник Модерне галерије у Љубљани и коначно 1990. Фило Филиповић, као последњи у дугом низу излагача у павиљону Југославије, од Музеја савремене уметности у Београду. Да југословенску уметничку репрезентацију осамдесетих пре чини скуп републичких селекција него састав јединствене сцене одаје последњи групни заједнички наступ под заставом Југославије, изложба *Junge Kunst aus Jugoslawien* у више градова Аустрије током 1986-87.[28] Али сви ови догађаји на уметничкој сцени тек су далеке последице и безазлени одјеци свега много крупнијег и пресуднијег што се дешава у политичким темељима већ тада лабаве државне заједнице у предвечерје њеног дефинитивног растакања. Уследиће — као што је, уосталом, добро познато — све оно што ће се десити у деведесетим: ратови, урушавање економије, свеколика деструкција која ће захватити и културу, али ипак неће дотући уметност, чак ће на свој начин оснажити и

[27] Т. Брејц, *Теорија модернизма, пракса постмодернизма*, Поља, 287, Нови Сад, јануар 1983, поново објављено у зборнику *Хијатуси модернизма и постмодернизма. Једна теоријска контроверза*, Пројекарт, 11-15, Нови Сад, март 2001.

[28] *Junge Kunst aus Jugoslawien/Mlada jugoslavenska umjetnost*, uvodni tekstovi M. Susovski, L. Merenik, T. Brejc, Z. Petrovski, N. Zildžo, Beč, Grac, Klagenfurt, Salcburg, септембар 1986 — јануар 1987.

очувати порив самоодржања уметника и уметности. А то ће се наставити и после двехиљадите у друштвеним процесима за означавање којих у употреби су термини глобализација, транзиција, постсоцијализам, неолиберализам. Уза све опасности поједностављеног објашњења можда ипак није неоправдано тврдити да је однос социјализам-постсоцијализам на равни политичких формација аналоган односу модернизам-постмодернизам на равни савремене културе и уметности. У тим процесима оптимизам, активизам и утопијске пројекције историјских авангарди и послератних неоавангарди, једном речју „друге линије", смењује прагматизам, конзервативизам, конзумеризам, нихилизам све до бруталног цинизма ентропијског постпостмодернизма. Како време одмиче, постаје све евидентније следеће: дефинитивно је окончано једно велико раздобље живота уметности у социјалистичкој Југославији, шта је томе следило и шта се данас дешава једно је знатно другачије раздобље које ће већ ускоро затражити и требати да добије подухвате неопходне историзације.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Брејц, Т. (2001): *Умјетност и теорија на крају осамдесетих година*, каталог изложбе *Југословенска документа*, Сарајево, јули-август 1989, поново објављено у зборнику *Хијатуси модернизма и постмодернизма. Једна теоријска контроверза*, Пројекарт, 11-15, Нови Сад.

[2] Брејц, Т. (1983): *Теорија модернизма, пракса постмодернизма*, *Поља* 287, Нови Сад, поново објављено у зборнику *Хијатуси модернизма и постмодернизма. Једна теоријска контроверза*, Пројекарт, 11-15, Нови Сад, март 2001.

[3] Гамулин, Г. (2003): *Сабласти на лагунама, Ретроспективе с XXIV биенала*, Уметност, 1, Београд 1949, поново објављено у часопису *Момент*, 1, нова серија, Панчево.

[4] Денегри, Ј. (2011): *Идеологија поставке Музеја савремене уметности. Југословенски уметнички простор*, Самостално ауторско издање, Београд.

[5] Denegri, J. (2011): *Poznato i novo o povijesti Novih tendencija*, publikacija *Nove tendencije*, Hrvatska pošta, Zagreb.

[6] Денегри, Ј. (2010): *Шездесет осма као друштвено политички контекст нове уметности*, М. Шуваковић, *Уметност и 1968. — митови фасцинације слободом или новим сензибилитетом*, у књизи *Историја уметности у Србији XX век. Радикалне уметничке праксе*, Orion Art, Београд.

[7] Денегри, Ј. (2007): *Социјалистички модернизам*, Трећи програм Радио Београда, 133-134, Београд I-II.

[8] Denegri, J. (2007): *Razlozi za drugu liniju*, Edicija Sudac, Zagreb.

[9] Денегри, Ј. (2002): *На пепелу сарајевских Документа*, публикација *Интелектуалци и рат*, Београдски круг и Центар за антиратну акцију, Београд 1993, поново објављено у књизи *Друга Србија. 10 година после 1992-2002*, Хелсиншки одбор за људска права, Београд 2002.

[10] Ђорђевић, Д. (1969): *Социјалистички реализам*, каталог изложбе *Надреализам и социјална уметност*, Музеј савремене уметности, Београд.

[11] Koščević, Z. (1988): *Venecijanski Biennale i jugoslavenska moderna umjetnost 1985-1988*, Galerije grada Zagreba, Zagreb.

[12] Лукић, С. (1971): *Против комотних апстракција. Положај културе у социјализму*, Политика, Београд 8. IV 1971, поново објављено у књизи *У матици књижевног живота*, Градина, Ниш 1983.

[13] Мереник, Л. (2001): *Идеолошки модели: српско сликарство 1945-1968*, поглавље *Тоталитарни модел,* Беополис, Београд.

[14] Рејић, В. (2000): *Serbia: socialist modernism and the aftermath*, каталог изложбе *Aspects/Positions. 50 years of Art in Central Europe 1949-1999*, Museum moderner Kunst Stiftung Ludwig, Beč.

[15] Протић, М. Б. (2000): *Нојева барка, Поглед с краја века*, поглавље *У зениту сунце, на видику мује*, Српска књижевна задруга, Београд (прво издање 1992).
[16] Протић, М. Б. (1980): *Југословенско сликарство шесте деценије — нове појаве*, каталог изложбе *Југословенско сликарство шесте деценије*, Музеј савремене уметности, Београд.
[17] Романова, А. (2010): *Совјетска утопија: од „Благословене земље" до места које не постоји*, П. Пјотровски, *Уметност у Пољској — између тоталитаризма и демократије*, И. Луба, *Облици соцреализма и период „отапања" у пољском сликарству*, публикација *Иза гвоздене завесе. Званична и незванична уметност у Совјетском Савезу и Пољској 1945-1989*, Пољска фондација за савремену уметност, Варшава.
[18] Трифуновић, Л. (1982): *Енформел у Београду*, каталог изложбе, Уметнички павиљон Цвијета Зузорић, Београд, поново објављено у књизи *Студије, огледи, критике*, 3, Музеј савремене уметности, Београд 1990.
[19] Castelman, R. (2010): *Spomeni Američanov v Ljubljani*, publikacija *Mnemozina*, Mednarodni grafični likovni center, Ljubljana.
[20] Škerjanc, B. (1993): *Zgodovina ljubljanskih grafičnih bienalov*, Mednarodni grafični likovni center, Ljubljana.

Jerko Ješa Denegri, PhD
Faculty of Philosophy, Belgrade

SPECIFIC PHENOMENA OF YUGOSLAV ART SPACE: "SOCIALIST MODERNISM" THROUGH TEMPERATE TO THE RADICAL POSITIONS

Abstract: *The Socialist Yugoslavia, whose duration is bounded by a time frame of its creation in the mid-forties and the final dissolution of the early nineties of the twentieth century, according to its own socio-political order, possessed a specifis "art world" or "art system", which was typologically and functionally syfficiently different from existing models in the West on one side and the East on the other side of the former block division of the modern world. Therefore, for the scholars of history of (modern) art is very challenging to deal with very specific characteristic of this phenomenon (i.e. "art system" of post-war Yugoslavia), and to at least partially succeeded in this effort, it seems necessary to introduce, or attempt to use the already introduced the conceptual and terminological apparatus that could explain in detail the specific characteristic of the phenomenon which about is the question here.*

KEY WORDS: *SOCIALIST MODERNISM, THE YUGOSLAV ART SPACE.*

Проф. др Никола Моравчевић
Универзитет Илиноис у Чикагу

СЕКСУАЛНОСТ У ДЕЛИМА ЈОНЕСКА

Резиме: *У овом раду аутор анализира психолошки и социјални приступ у делима Еугена Јонескуа, односно приказ сексуалности. Манијакална сексуалност је скривени костур у ормару, и кад год га његов унутрашњи немир и незадовољство баналношћу приморају да се истакне, његов либидо излази као демон жељан моћи и бруталности. Нарочит напласак је на односу професора и његових ученица, са циљем да се укаже на однос моћи и потчињености.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *СЕКСУАЛНОСТ, ЕУГЕН ЈОНЕСКУ, МОЋ И ПОТЧИЊЕНОСТ.*

Објашњавајући Јонесков рад у целини, Мартин Еслин је навео да: „Главне теме које се појављују у његовим драмама су оне о усамљености и изолацији појединца, његове тешкоће у комуникацији са другима, његово подвргавање понижавајућим спољним утицајима, механичком уклапању у друштво, као и подједнако понижавајућим унутрашњим притисцима сопствене личности–сексуалности и накнадном осећају кривице, узнемирености које проистичу из неизвесности сопственог идентитета и извесне смрти“.[1]

Прве три од ових тема (индивидуална усамљеност, тешкоће у комуникацији и механичко уклапање у традицију) заокупиле су огромну пажњу десетине критичара и рецензената.Међутим, последња тема о сексуалности, могла би се лако показати као најинтересантнија од свих у Јонесковом раду, пошто заслужује посебну пажњу управо зато јер је његов „највише коришћен основни образац брачни пар, породица“[2], и зато јер већина сукоба у његовим комадима потиче из неког облика психо-сексуалне нелоге између његових мушких и женских протагониста.

У бројним драмама Јонеско јасно наговештава да је прогресивна ерозија и неуспех сексуалног односа и хармоније умртвила и механизовала најинтимније људске односе и створила огроман јаз између сјаја тежњи из прошлости његових ликова и њихове магловите садашњости. И док „је баш сећање на прошла зрачења овог рајског стања прожетог светлошћу и топлином и љубављу, то што садашњости таме, хладноће и језиве отуђености даје ужас и тугу,“[3] баш ова сећања често помажу некима од његових јунака да задрже у себи онај драгоцени одјек Златног доба и да се на тај начин бар за неко време сачувају од потпуног скамењивања. Ипак, такви ликови обично остају изоловани и сами, пошто је њихово настојање да поново уђу у изгубљени рај кроз благодети сећања у више наврата фрустрирано, било општим недостатком разумевања или морбидним негативизмом њихових мрзовољних супружника, којима је већ немогуће помоћи. Обојица, Шуберт из „Жртава дужности“ и Амедеј из „Амедеј или како га се отарасити” су одлични примери великих сањара ухваћених у хипнотички круг сопствене маште. Оронули и стари Шуберт, на пример, који лако подлеже еротски сугестивним диктатима његове рахитичне супруге Мадлен и бизарног Детектива да „иде дубље, дубље и остане доле“[4] у потрази за неким пролазним господином Малоом, коначно почиње да осећа да његова потрага за изгубљеним рајем није ништа друго до усамљена заблуда и, сломљеног срца, узвикује:

Јеси ли то ти, Мадлен? Да ли си то стварно ти, Мадлен? Каква страшна несрећа! Како се то догодило? Како је то могло да се догоди? Нисмо никад

1 Мартин Еслин, *Театар апсурда*, 137.

2 *Ibid*., 138.

3 Дзозефин Јакобсен и Вилиам Р. Муелер, *Јонеско и Генет*, 1968, 25-6.

4 Еуген Јонеско, *Жртве дужности*, 1958, 281.

приметили… Мадлен, мораш ми веровати, кунем се да нисам ја тај који те је начинио старом! Не... Не желим то, ја у то не верујем, љубав је увек млада, љубав не умире никад. Ја се нисам променио. Ниси ни ти, ти се претвараш… Твоја кожа ће поново процветати. Ја желим, ја те волим, ја желим, о, молим те! Ми не старимо док смо заљубљени. Волим те, подмлади се поново, баци ту маску и погледај ме у очи. Мораш се смејати, смеј се, смеј се, мала девојчице! Да исправиш боре. Ох, кад бисмо само могли поново певати и трчкарати и скакати. Ја сам млад. Ми смо млади.[5]

Његова пасионирана изјава, међутим, остаје нечувена, јер оба његова мучитеља настављају да инсистирају да се пусти да клиза даље и даље доле у својој слепој потрази за непостојећим Малоом. И мада Шуберт на крају излази из своје бизарне потраге са способношћу да лети, његови манипулатори га убеђују да остане на земљи и прихвати своју дужност, а то је да жваће и гута енормне количине хране на које је натеран.

Амедејева стварност је у многим аспектима слична оној старог Шуберта. Амедеј је такође сањар опчињен сећањем о прошлој срећи, његова супруга (такође Мадлен) приказана је као још негативније, неодговорније и непријатније створење, а гротескни растући леш, који полако преузима њихов стан, више је него адекватна замена за детектива мучитеља.

Ипак, на један одређен начин Амедејева емоционална невоља (како прошла тако и садашња) је много гора него Шубертова. Иако је тачно да су обојица одбијени механичком туробношћу њихове реалности, први се и даље може слободно повући у чауру свог приватног сањарења о бољим временима, јер ни његова Мадлен, ни мрачни детектив који јој помаже, не настоје у ма ком тренутку акције да негирају основе ваљаности његовог сећања о љубави и срећи. Другом, међутим, није дозвољено чак ни то, јер кроз његов напор да поврати сјај давно изгубљене среће, он јасно открива да је семе сексуалног раздора постојало чак и тада. У надреалистичној слици убаченој у сред представе Амедеј и Мадлен се појављују као на свом венчању. И док он, усхићен у свом блаженству, узвикује: "Мадлен, пробуди се, хајде да склонимо завесе, пролеће се буди… Пробуди се… соба је преплављена сунчевим зрацима… славном светлошћу… благом топлином!…"[6] Она само узвраћа: „… ноћ и киша и блато… Ох, хладноће… Дрхтим… тама… тама… тама!… ти си слеп, ти позлаћујеш реалност"[7] Његово чежњиво и жељно мрмљање само појачава њен страх и гађење и присиљава је на крик: „Не прилази ми. Не дирај ме. Ти бодеш, бодеш, бодеш. Повредио си ме! Шта жеелиш!"[8] И док та интерлуда бледи, њих двоје, сада поново стари, су пока-

[5] *Ibid*., 280.

[6] Еуген Јонеско, *Амедеј или како ћа се отарасити*, 1958, 197.

[7] *Ibid*., p. 198.

[8] *Ibid*., 197.

зани да су још увек суочени са истом невољом. Амедеј се и даље залаже у име љубави, Мадлен је још увек узнемирена и изнервирана таквим смећем, а леш у њиховом стану постаје све већи и већи.

Пошто су и Шуберт и Амедеј преживели тако што су се држали чулних одјека давно изгубљеног Раја у коме је њихов либидо био непотиснут, они добро представљају почетну фазу Јонескове визије људског пропадања, фазу у којој је суморна стварност још увек делимично ублажена помоћу благодати сећања и лета маште. Њихови духовни потомци, међутим, који се појављују у „Ћелавој певачици" су далеко једноставнији и много више застрашујући, јер су потпуно ослобођени било какве психолошке сложености и зависности од прошлости. Према Јонесковим сопственим речима: „Они не желе да комуницирају, немају жељу за тим. Они су испражњени од било какве психологије. Они су једноставно механизми. И као механизми, ако нису у стању да међусобно комуницирају, то је онда само са собом. Они не мисле. Одвојени су од њих самих. Они живе у свету безличности, у свету колективног… Укратко, ликови у мојим комадима су људи који изговарају пароле да се спасу невоље размишљања"[9].

У току њихових друштвених посета са Смитовима, Мартинови, на пример, су открили кроз дуге вежбе логичког закључивања да, веома изненађујуће, они *морају* бити муж и жена с обзиром на то да долазе из истог града, живе у истој улици и у истој кући, у којој деле исту спаваћу собу и спавају у истом кревету. Њихови домаћини, Смитови, су подједнако картезијански у поновном претресању свакодневне тривијалности и једнако суви у свом односу са другима. Како Еслин каже, оба пара „не могу више да говоре, јер више не могу да мисле; они више не могу да мисле, јер се више не могу померити, не могу више да осете страст."[10] За сексуалност и еротику нема места у оваквом окружењу, јер би ометајући рутину, реметили баналност и протресли сталну монотонију малограђанског постојања. Тако, када кућна помоћница домаћина Мери прекине њихов друштвени ритуал вербалне не-комуникације неочекиваним упадом у собу усред разговора и бацањем око врата крупном шефу ватрогасаца, почетни уздах неверице свих присутних прва прекида изјава господина Смита: „Ово је превише, овде у нашој кући, у предграђу Лондона"[11], а затим се ствар разрешава пресудом госпође Смит, која осуђује такав „превише егзибиционистички" излив јер „То није пригодно"[12]. Постављањем овог сировог упада на своје право место, Смитови и Мартинови могу се брзо вратити бесмислици свог друштвено прихватљивог дискурса, којом у галами пискавих гласова завршавају представу.

9 Клод Бонефој, *Разговор са Јонеском*, 1966, 114.

10 Еслин, *Театар апсурда*, 93.

11 Еуген Јонеско, *Ћелава певачица*, 1958, 35.

12 *Ibid*., 36.

Сексуалност као ослобађајућа сила, као основни састојак индивидуалности, потпуно је урођена у конформистичку пустош „Ћелаве певачице". Без успомене вредне пажње и без светлих надања, Смитови и Мартинови постоје само унутар граница функционалног, утилитарног и баналног света садашњости. А пошто њихово прихватање једноличног постојања и понекад чак раздрагана везаност за то их успешно ограђује од сазнања да су на било који начин непотпуни и да постоје неки важни аспекти људског искуства који им потпуно недостају, они су приметно инфериорни у поређењу са Шубертом и Амедејем, јер је у њиховом свету и само сећање на изгубљени рај неповратно изгубљено.

Али ова бесполна, духовно дехидрирана конформистичка реалност породица Смит и Мартин и даље није толико одбојна као што је та коју Јонеско представља у „Жак или покорност" и у наставку „Будућност је у јајима". Док је сексуалност у „Ћелавој певачици" опијена, умртвљена и затим остављена успавана, њено оживљавање у делу „Жак или покорност" јасно означава већу дубину људског распада и очаја, пошто се еротика овде поново појављује као инструмент људског потчињавања законима и нормама једног поретка у коме нема места за индивидуалност. Жак почиње као неконформиста, али на крају, под великим притиском породице, одлучује да призна да и он воли поховани кромпир, што у мислима његових родитеља одмах отвара пут за његов брак. Пошто је у принципу већ изгубио, он у почетку мало цепидлачи, одбацујући Роберту I са два носа, али на крају прихвата њену двојницу са три носа Роберту II, која га одмах заводи разним триковима. Коначно учинивши га жедним надреалистичном причом о пастуву са сјајном гривом, она вешто наговештава себе као објекат његове жеђи и полако га примиче себи, мрмљајући: „Хајде… не бој се… ја сам влажна… Моја огрлица је направљена од блата, моје груди се растварају, моја карлица је мокра, ја имам воду у мојим пукотинама, ја тонем. Моје право име је Лиза. У мом стомаку су базени, мочваре… Имам кућу од глине. Ја сам увек хладна… Има маховине… великих мува, бубашваба, термита, жаба. Под мокрим покривачима они воде љубав… надути су срећом! Ја умотавам своје руке око тебе као змије; са мојим меким бутинама… ти падаш и раствараш се… у мојим бранама које ромињају, ромињају, падају као киша, као киша. Моја уста капљу, моје ноге капљу, моја гола рамена капљу, моја коса капље, све капље, тече, све капље, небо капље, звезде теку, капљу, кап по кап…[13]

Када се Жаково оклевање коначно превазиђе, пар наставља разговор кроз проширен скуп речи које садрже слог „ша" (*chat*-реч са јасном еротском конотацијом у француском језику), коју Роберта коначно претвара у универзални термин који покрива све концепте вербалног говора. Ово, и њених девет прстију на левој руци, су њене одлучујуће чари којима убеђује

[13] Еуген Јонеско, *Жак или ūокорност̄*, 1958, 107-8.

Жака да се ожени њом. Док њих двоје тону у чудан еротски загрљај, њихово заједничко стењање и уздисање подржавају други ликови који их окружују у ставовима срачунатим да „произведу у публици осећај срамоте, чуђења и стида.“[14] Дакле, као што Еслин истиче, Жак двапут подлеже притисцима конформизма: „Он подлеже буржоаском конформизму његове породице, а као друго и последње, неодољивом, животињском зову сексуалног импулса. И то његово друго подлегање је одлучујуће. То ропство човека својим сексуалним инстинктима га снажно ставља у гвоздени калуп буржоаског конформизма“.[15]

Наставак ове представе „Будућност је у јајима“ поново уводи Жака и Роберту три године касније, још увек међусобно слепљене у предућем „шат“ загрљају. Међутим, њихово заједништво је остало непродуктивно и обе породице се жале да пар грубо занемарује своју дужност производње. Када се и ово касније решава, сцена се испуњава бескрајним корпама Робертиних јаја која би Жак требало да излеже. Ово је завршна фаза Жаковог подчињавања ритуалној празнини буржоаског конвенционализма. Како то и сам Јонеско истиче „Жак бежи од друштва и губи своју душу како би се утопио у реалности која је чисто биолошка. Материјални свет доминира њим.“[16]

Сексуалност, како је приказана овде, ни најмање не побољшава Жакову самосвест, нити проширује његове видике, или изоштрава његов смисао за лепоту. У томе не постоји ништа ослобађајуће или узвишено. Напротив, она се убрзо показује као оштар инструмент клопке, кроз коју строго структурирани буржоаски поредак обезбеђује свој опстанак и раст. Њена метаморфоза је права катастрофа: нешто што је првобитно био сан радости, сада је постао терет друштвене дужности а са тим је квалитет живота пао још ниже.

Док у буржоаском амбијенту опседнутом дужношћу у Жаковим представама сексуалност, лишена љубави, још увек функционише као средство друштвене одговорности, у знатно бизарнијој поставци Јонескове „Лекције“, она се појављује у свом крајњем облику као сирови инструмент моћи.

Можда најпотпунија од свих Јонескових драма, „Лекција“ почиње тако што живахна осамнаестогодишњакиња долази на приватни час у кућу наизглед колебљивог и плашљивог професора. И док припремање ученице за (како то она најављује) тотални докторат пролази кроз бесмислене „аритметичке“ и „филолошке“ вежбе, основне карактеристике девојчице и професора почињу полако да се мењају. Из минута у минут она је све глупља и равнодушнија, док он постаје све јачи и доминантнији. Коначно, како се она потпуно слама под његовим вербалним мучењем, он је убада ножем,

[14] *Ibid*., 110.

[15] Еслин, *Театар апсурда*, 98.

[16] Бонефој, *Разговор са Јонеском*, 135.

симболично је истовремено силујући и убијајући. Након убиства, док она лежи на столици „у нескромној позицији… широко раширених ногу које висе са обе стране столице“[17] професор се смирује и враћа у своју стару срамежљивост. И док он и његова окрутна собарица разговарају о томе како се решити тела, сазнајемо да је ово његова четрдесета жртва данас а само неколико минута касније, четрдесетпрва ученица долази на час.

Не само на крају, већ и кроз целу представу, „Лекције“ приказан је симболичан чин силовања, вербалног силовања. Оно о чему Јонеско говори је да чак и иза наизглед безазлене примене ауторитета, као што је то у односу наставник-ученик, сво насиље и доминација, сва агресивност и посесивност, окрутност и пожуда су присутни и они чине манифестацију моћи.[18]

Сексуалност која се открива овде је средство репресије, суштина садистичких потреба за доминацијом и контролом. Док Жакова искушења за парењем показују како је успавана сексуалност усмерена да служи друштвеном циљу строгог ауторитативног буржоаског поретка, професоров покољ и злочин откривају како иста сила у таквом амбијенту на крају постаје основни покретач необузданог ауторитативног коришћења моћи ради себе саме.

И ово је вероватно најразорнија изјава коју Јонеско даје о савременом друштву уопште. Према његовим речима, права трагедија „изманипулисаног човека“ закључана у савременој стварности није да је он аутомат и биљка у свом свакодневном конформизму, већ да у својим ретким моментима контроле над својом судбином када сексуалност превазиђе његове инстинктивне склоности ка рутини и обичном, он често испадне злонамерно агресивно створење, неодољиво вођено ка насиљу и покољу. Прасак виталности и снаге ослобођен његовим сексуално мотивисаним искакањем из чауре баналности је по правилу нечовечан у циљу и суштини, а често сама бујност његовог ослобађања је само надокнада за нелагодност кривице која се рађа из уобичајеног потискивања индивидуалности. Слично „Човеку из подземља“ Достојевског који апсурдно закључује „Моја јетра је у лошем стању. Па, нека се оно погорша“[19], Јонесков буржуј жељан моћи омогућава својој сексуалности да изврши злочин управо због његовог неиздрживог осећања кривице. Када његов еротски апетит активира кривицу, она спонтано повећава његову агресивност и резултујући злочин додатно увећава кривицу. На крају, ово бизарно пријатно узбуђење одговора кривице постаје само себи циљ и сексуални домет преко кога се остварује, само средство за његово постизање. То је оно што се у суштини дешава у „Лекцији“ где стари професор одлучно осцилира између стања

17 Еуген Јонеско, *Лекција*, 1958, 75.

18 Еслин, *нав. дело,* 96.

19 Ф. Достојевски, *Записи из подземља.*

крајње ограничености и бруталне доминације. Од стидљивог и инфантилног стварења пред његовом кућном помоћницом он се брзо претвара у развратног, страсног вампира у присуству његових ученица. Манијакална сексуалност је скривени костур у ормару, и кад год га његов унутрашњи немир и незадовољство баналношћу приморају да се истакне, његов либидо излази као демон жељан моћи и бруталности.

Професор је, такође, на неки начин бунтовник против убитачне баналности као Амедеј и Шуберт, па чак и Жак, али његова побуна производи само опакост и покољ, пошто његова сексуалност, да позајмимо Д. Гросвогелов израз, увек „покорава оно што иначе информише."[20] Дакле, ово монструозно прерасла сила која превазилази стварење које је требало да дефинише, само „додаје лепљивости у којој се људско биће дави."[21]

Са „Лекцијом" Јонеско је комплетирао панораму личне и социјалне дезинтеграције модерног човека. Показавши нам очајну и безнадежну борбу против баналности и распадања дела усамљених заштитника сањара као што су Амедеј, Шуберт и Жак и безумно брбљање њихових наследника Смитових и Мартинових, драмски писац завршава своју песимистичку визију модерног света погледом на злоћудног професора чија жеђ за моћи уништава све што дотакне. И у овом све дубљем кругу очаја лежи најјачи утицај страшног Јонесковог нихилизма. Његови подземни јунаци (било да су тврдокорни сањари, живи лешеви или развратна чудовишта преступа) се сви узалуд боре како би разумели себе и универзум у коме постоје. И у овој агонији они само откривају да ће заувек остати потпуно изоловани, отуђени и сами.

[20] Дејвид И. Гросвогел, *Богохулници: Театар Брехта, Јонеска, Бекета, Џенета*, 1962, 75.

[21] *Ibid*., 76.

Литература

[1] Eslin, Martin (1961 [*Teatar apsurda*]. Garden City, N.Y.: Anchor.
[2] Jakobsen, Dzozefin and Viliam R. Mueler (1968): *Jonesko i Genet*. New York: Hill and Wang.
[3] Jonesko, Eugen (1958): [*Žrtve dužnosti*]. (Trans. Votson, Donald). London: Calder.
[4] Jonesko, Eugen (1958): *Amedej ili kako ga se otarasiti*. (Trans. Votson, Donald). London: Calder.
[5] Jonesko, Eugen (1958): [*Žak ili pokornost*]. (Trans. Donald M. Alen). New York: Grove Press.
[6] Bonefoj, Klod (1966 [*Razgovor sa Joneskom*]. (Trans. Dawson, Jan). New York: Holt, Rineheart & Winston.
[7] Jonesko, Eugen (1958): [*Ćelava pevačica* u *Četvrtom delu*]. (Trans. Allen, Donald M.). New York: Grove Press.
[8] Grosvogel, Dejvid I. (1962 [*Bogohulnici: Teatar Brehta, Joneska, Beketa, Dzeneta*]. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.

Nikola Moravčević, PhD
University of Ilinois, Chicago

SEXUALITY IN WORKS OF IONESCU

Abstract: *In this paper, the author analyzes the psychological and social approach to the works of Eugen Ionescu, i.e. his approach to the sexuality. Bipolar sexuality is hidden skeleton in the closet and whenever its internal unrest and discontent force the characters to burst out, their libido emerges as eager demon of power and brutality. Particular emphasis is placed on the relationship between professor and his student, in order to highlight the relationship between power and submission.*

Key words: *SEXUALITY, EUGEN IONESCU, POWER AND SUBMISSION.*

Доц. др Миомир Г. Петровић
Факултет за културу и медије, Мегатренд универзитет у Београду

ДИЕГЕТИЧКО КАО ДВЕРИ МИМЕТИЧКОГ

РЕЗИМЕ: *Већ приликом првог сусрета са термином креативно писање, који је као такав у много широј употреби у англо-америчком или атланском културолошком простору под називом Creative Writing (мада се тај термин користи и у другим културама и језицима, нарочито у корпоративном издаваштву), читаоцу се намах јавља веома логична дилема – на коју се то врсту писања мисли? Односно, каква је то врста писања - уколико већ има уметничке претензије - а да, сама по себи, није креативна? Већ у самом уводу у појам креативног писања треба наћласити да сваки продукт, артефакт уметничког писања: било да је реч о песми, збирци песама, причи, збирки прича или, најзад, роману у себи нужно садржи нормативне елементе, начела и друге карактеристике креативног писања - али и да свако креативно писање није нужно уметничко. Један од основних циљева ове студије јесте у томе да покаже како се у савременом појмању медија, када је реч о приповедању, оно (приповедање), појављује у многим формама и појавним облицима (роману, филмском и телевизијском сценарију, драми намењеној позоришној инсценацији, радио-драми, поезији али, исто тако, и рекламном споту који је саздан од драмске односно наративне природе, ТВ реклами која у себи поседује драмску радњу... све до музичког спота, који је, најчешће, такође "прича у малом"), али да неки од основних постулата, познатих још од давнина и из периода усмене књижвности и даље имају своју јасну иманенцију и прате реперкусије. Речју, све што прича причу и свако ко приповеда могу се подвести под термин креативног писања исто онако како се сваки артефакт креативног писања не мора - или, једноставно не може - нужно посматрати као уметничко дело. У том смислу, треба разграничити да оно што је плод креативног писања није нужно уметничко дело. Односно да литерарно или, једноставније речено, приповедалачко дело, опет, нужно у себи садржи карактеристике о којима ће бити речи у овој студији. Од очигледне констатације, дилема постаје, на први поглед, компликована и готово неразмрсива.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *ДИЕГЕЗИС, МИМЕЗИС, МИМЕТИЧКО, ДИЕГЕТИЧКО, НАРАТОЛОГИЈА, ПОСТСТРУКТУРАЛИЗАМ*

УВОД

Већ смо поменули да у првом поглављу свог дела „Арс Поетика (О песничкој уметности)“, Аристотел пише: „Дакле, еп и трагедија, затим комедија и дитирамб, и највећи део аулетике и китаристике: све те уметности у целини приказују подржавајући, а постоји између њих трострука разлика: оне подржавају или различним средствима или различне предмете или различним начином, а не на исти начин“[1].

Занимљиво је тумачење Слободана Лазаревића који сугерише да Аристотел: „Појам *ӣојесис* дефинише у тесној вези са појмом *мимезис*, па се отуда стиче утисак да ови појмови за њега имају идентична значења. Преко ове чињенице као да се безброј пута олако прелазило, с обзиром да термин *ӣојесис* не само за Аристотела, већ и за његовог учитеља Платона, не означава песничку уметност, него једну много ширу и начелну појаву - стварање - док је песничка уметност тек један од њених видова... Поприлично неспоразума било је и око тумачења термина *мимезис*, тим пре, јер се он готову по правилу преводио са *imitatio*, што је неретко, упућивало на значење - *ӣодражавање*. Ради разјашњивања овог, и за нашу анализу, важног термина ваља се подсетити како се за индоеропски корен речи мимезис узима *меи* што значи *обмањиваӣи*. У санскриту корен је повезан са речју *мауа - ӣреображај*, нешто као *ӣривид* или *ӣрерушавање*. Прерушавање није само формалне природе, него је промена у пуном смислу значења те речи: промена начина на који се биће испољава и обележава“[2], пише Лазаревић.

Свакако, ако се обратимо примерима песничког стваралаштва на које Аристотел мисли у свом делу, а то су трагедије Есхила, Софокла и Еурипида и комедије Аристофана, видећемо да се у поменутим делима сигурно не ради само о подражавању природе већ и подражавању митова и легенди, дакле о *ӣодражавању ӣодражаваноӣ*. Већ су једном раније подражавани сижеи везани за Електру, Едипа, Антигону, Хиполита, Ореста, Агамемнона, Клитемнестру, Медеју... и тако су доспели у митско сазнање којим се у свом подражавањуу служе антички песници.

Тако је тумачење да Аристотел мисли искључиво на подражавање *људи који делају*, по нашем мишљењу донекле претенциозно и њима се поглавито служе теоретичари драме и позоришта који по сваку цену, не прихватајући да је драмско дело само један од појавних облика *свеколике* литературе, литературе у ширем смислу, покушавају да писање за позориште одроде од креативног писања и дају му посебан дигнитет. Достојанство и аутогене-

[1] Аристотел, “Арс Поетика (О песничкој уметности)“, Рад, Београд 1982, превод Др Милош Н. Ђурић, стр. 29.

[2] Лазаревић, Слободан, „Преиначење митског обрасца“, Центар за митолошке студије Србије, Крагујевац 2001, стр. 150.

ричност које чак ни родоначелник театрологије, Аристотел, не имплицира на тај и такав начин. Јер, уколико Аристотел *толерише* подражавање подражаваног и уколико су теме или полазни сижеи античких песника нешто већ једном подражавано, онда тешко можемо говорити о „оригиналности" у оном искључивом, недовољно инвентивном и, најзад, недовољно прецизном одређењу, по коме оригиналним делом сматрамо само оно чији делови нису ни у форми ни у суштини никада раније није интерпретирани.

С друге стране, уколико посегнемо за терминолошким дистинкцијама исте епохе, дакле античке, брзо ћемо доћи до закључка да је Аристотеловом појму *мимезис* (μίμησις) супротстављен Платонов појам *диегесис* (διήγησις), применљив у уметничком стваралаштву на сличан али свеобухватнији начин од Аристотеловог појма. По Џералду Принсу и његовом делу „Наратолошки речник"[3], *диегезис* представља поље фикционалног, измаштаног света који својим стилом и синтаксом дочарава приповедач и у коме је приповедање (ауторска итендација) на месту Аристотеловског приказивања.

Како приповедач приповеда не само делање фикционалних јунака већ често и њихове мисли, атмосферу, психолошко стање карактера које одређује њихову мотивацију и слично, диегетички поступак настоји да прикаже шири аспект карактера и његових поступака а приповедач је нека врста *Демијурга*, космотворца свега па и фикционалних ликова.

Приповедач може говорити кроз своје ликове али и лично пресуђивати и коментарисати све што обухвата поље његовог фикционалног света. У трећој књизи „Републике"[4], Платон каже да за разлику од трагедије и комедије којима влада *мимезис*, дитирамбом и епом царује управо *диегетички* поступак, односно ауторска итендација. Наравно да је по Платону позиција приповедача далеко креативнија али и моралнија од улоге глумца, јер се наратор никада не претвара да је неко ко није и говори у своје име, за разлику од онога који приказује те се претвара да је *неко ко није*.

Тако, док Аристотел даје компаративну предност трагедији над епом, Платон се, путем теорије о диегезису, залаже за предност епа над трагедијом.

Док се кроз мимезис одређени контекст представља, у диегезису се о њему приповеда; један трансформише док други даје индикације трансформације; један поступак познаје само садашњост, други прошлост, сада-

[3] Prince, Gerald, „A Dictionary of Narratology", University of Nebraska Press 2003.

[4] *...You are aware, I suppose, that all mythology and poetry is a narration of events, either past, present, or to come?/Certainly, he replied./And narration may be either simple narration, or imitation, or a union of the two?... And this assimilation of himself to another, either by the use of voice or gesture, is the imitation of the person whose character he assumes?/Of course./ Then in this case the narrative of the poet may be said to proceed by way of imitation?/Very true./Or, if the poet everywhere appears and never conceals himself, then again the imitation is dropped, and his poetry becomes simple narration...* Plato, "Republic", Book III, Sifrin Press, Oakland 1980.

шњост и будућност саображава истовремено. Ипак, оно што је најважније, а произилази из претходног, јесте чињеница да се у диегетичком поступку наратору омогућава да се позива на друге изворе, догађаје и радње (бочне радње); да прича причу у причи; да врши дигресије и цитира а не да само приповеда централну, основну причу.

НАРАТОЛОГИЈА

Савремени наратолози, као што је Жерар Женет, слажу се да је основна карактеристика диегетичког поступка садржана у формули дискурс-сиже/прича-фабула. Женет разликује три диегетичка нивоа:

1. *Екстрадиегетички ниво* (ниво приповедачевог приповедања, приповедач није део приче коју прича);
2. *Диегетички ниво* (простор који припада јунацима приповедане приче и карактеришу га њихове мисли, осећања, психологија);
3. *Метадиегетички* или *Хиподиегетички ниво* (поље дискурса, прича у причи, бочних радњи, историјских појашњења, коментари приповедача...).

Ипак, уколико подражавају мит, шта песници заправо подражавају? Ово је нарочито важно нагласити на овом месту, будући да ћемо у поглављу Студије случаја анализирати и интерпретирати присуство митске матрице у новом, савременом тексту.

Мит је прича, најчешће спорног ауторства, која покушава да објасни разлоге за одређене појаве у природи, да објасни веровања и природне феномене. Посебна карактеристика мита лежи у чињеници да је та прича увек везана за религијске ритуале и веровања. Веродостојност мита готово по правилу се не да утврдити, већ је за веровање у мит потребно генерално припадање одређеној конгрегацији. Мит говори о боговима или појединцима који се по својим делима приближавају боговима и често су и сами полубогови. Њихова дела превазилазе сфере свакодневног живота или их потпуно премашују али су свакодневни живот и свакодневне моћи нешто што је постојано у миту, репер према коме конгрегација верника може да упореди дела митских јунака и донесе суд о њима.

Претходно изнето тумачење говори и о традицији по којој се тумачи значење мита и митолошког и карактеристично је за западноевропску културу или, прецизније, за англосаксонску традицију у којој се, због конзервативнијег приступа, традиционална веровања или само традиционални начини за дефинисање одређених појмова, па били они и из сфере оничног, немогућег и фантастичног поштују истоветно као да су научне чињенице.

МИТ

Занимљиво је, због упоређивања, видети шта се под одредницом „Мит“ сматра у безмало другачијој средини или идеолошкој атмосфери, на просторима бивше СФРЈ: „Мит, од грчке речи *mytos* - прича, је основни облик идеолошког стваралаштва у докласном друштву; док легенда излаже догађаје хероја и људских бића која су било чим обдаренија од обичних људи, мит се више држи божанских бића. Код народа у фази ловачке и сакупљачке привреде најчешће представља причу чија је тема порекло света, богова, неког предмета, природне појаве, небеског тела, животиње, биљке, верског обреда, значајније друштвене установе; митова има свуда, нпр. о пореклу ватре која је обично негде сакривена, а затим отета да би је људи могли употребити. Хеленски мит је први и основни облик у којем су мислила хеленска племена; сјајна поезија скупљена у Хомеровом и Хесиодовом имену очувала је главне хеленске митове и дала полет многим другим; за песника и уметника мит је идеално огледало људског живота; како се његово богатство не може исцрпсти, он је непресушан извор градива за нова уметничка уобличавања. С друге стране, митологија је излагање и претресање различних представа које су стари Хелени, Римљани и други народи имали о боговима и херојима, о њиховој моћи на утицање на судбину људи као и о атрибутима појединих божанстава. *Показало се да многи митови нису само идеолошки облици код Хелена и Римљана, него да уз неке ситне разлике припадају индоевропским народима у доба првобитних заједница и да су баш тада настали* (подвукао М. П.). Отуд упоредна митологија даје велику помоћ у схватању хеленске и римске митологије.“[5]

Можемо, дакле, закључити из претходних редова да је друга концепција улоге човека у уобличавању света, сасвим другачија идеологија спремна да одмах одрекне миту његову веродостојност и да је, дакле, мит нешто што је увек и по правилу измишљено а разлог таквог измишљању лежи у прагматичној, посебице идеолошкој (дакле манипулативној) природи митологије.

Неки су филозофи, попут Шелинга, у миту видели нераскидиво јединство *постојећег* и онога што је постојеће створило. Тако Шелинг нуди нешто једноставнију класификацију митова, делећи их на три основна типа. То су:

„1. *Идеалистички тип митологије* који се јавља у цивилизацијама попут индијске, персијске и хришћанске. Алегоријско приказивање богова и хероја у оваквим митовима је честа и најпластичнија форма којом се инкорпорира митски образац.

[5] „Мала енциклопедија Просвета“, Просвета, Београд 1968, стр. 101.

2. Други тип, *Реалистички тип митологије* најчешће се среће у кинеској, вавилонској и египатској цивилизацији. Тежиште у појавном одређењу мита је овде у сфери чулног, телесног, проживљеног. Форма приказивања божанстава је симболичка.
3. На крају, ту је *Реал-идеалистички тип митологије* коју проналазимо у античкој Грчкој. За њу је карактеристичан напоре превазилажења разлике између материје и идеје, тела и духа. И за њу је карактеристичан симболички начин приказивања.“[6]

Хегел, пак, сматра да је: „Мит… уопште једно приказивање које се служи чулним обликом, које уноси чулне слике које су удешене за представу а не за мисао, у њему се налази извесна *немоћ мисли* (подвукао М. П.) која још не уме да се чврсто држи за себе, не уме да изађе на крај. Митско приказивање као старије јесте такво приказивање у коме мисао још није слободна… Мит припада педагогији људског рода.“[7]

Управо се у овом размишљању о миту, поготову у делу које је наглашено (*немоћ мисли*) крије одговор на питање: колике су и где се налазе разлике између ритуала и мита, о чему ће бити речи касније, јер уопштавање ових термина доводи до површног закључка да је ритуал у сфери неразјашњеног, инстинктивног, док би мит требао, следствено, да буде артикулација садржаја које носи ритуал. С друге стране, тврдња да мит припада педагогији људског рода одговара на питање ангажованости уметничког дела које би митом да „мисионари” своје вјерују, како је већ карактеристично за метод Жан-Пол Сартра.

ДИЕГЕЗИС, МИМЕЗИС И КРЕАТИВНО ПИСАЊЕ

Како су артефакти креативног писања, било да је реч о роману, драми, филмском или телевизијском сценарију, поезији или некој другој врсти приповедања (нарације) плод маште писца, треба већ на почетку нагласити *демијуршку*, *космотворачку* природу наративног дела. Док је у осталим уметничким медијама (ликовним уметностима, музичкој уметности), нарочито након модерне и прихватања модерног (неканонског) облика уметничког дела рецепцијенту (примаоцу поруке) одмах *јасно* да је ту реч о представи нечега а не о самом предмету, када је у питању приповедање прималац поруке често помишља да се предмет приповедања заиста *догодио* или да се заиста *одвија* (догађа). То потиче од природе медија који,

[6] Шелинг, Ф. В., „Филозофија уметности“, БИГЗ, Београд 1989, стр. 373-406.

[7] Хегел, Г. Ф., „Историја филозофије“, БИГЗ, Београд 1983, стр. 154.

за разлику од ликовних и музичких уметности, не утиче на широк спектар наших чула истовремено већ најпре и највише апелује на наш разум.

Пре свега, уколико изузмемо дискурсе као што су то дадаистичко и надреалистичко „аутоматско писање", литература мора да добрим својим делом буде реалистична и уверљива да би уопште комуницирала с примаоцем поруке. Тако можемо рећи да су и фантастика и научна-фантастика, као жанровска одређења неког наративног дела један вид опсене – уколико и у космичком броду у далекој будућности и још даљој галаксији, протагонисти дела не реагују на психолошком и мотивационом плану као жива бића с којима реално можемо да се поистоветимо... онда нема комуникације. Тако је приповедање нужно реалистичко или није приповедање већ нека врста бунцања.

Ипак, није све што прочитамо у роману а чини нам се познатим, виђеним, јасним, препознатљивим у сопственом искуству, није све што видимо на позоришној сцени или запажамо у филмском кадру реално. Односно, готово да ништа није реално. Та, на први поглед контрадикторна, оксиморонска изјава има свој корен у чињеници да је све последица списатељског стварања пре кога је, стварања, писац био усамљен пред онтичком белином, пред белим папиром или компјутерским екраном. Дакле све, па и најмању ситницу која уопште није важна за сам ток нарације, сваки *реквизит*, свако стање, сваки делић *сценографије* писац је створио. Отуда је писац, као и сваки уметник који креира (а не репродукује дело) „мали Бог" када је у питању његово дело.

Све у том делу, ма колико подсећало и трудило се да подсећа на реални свет који нас окружује не постоји само по себи, већ је то свет који је направио писац (наратор). Он је уредио или „исправио", хармонизовао, раставио па поново саставио делове света у другачијем поретку. Онаквом каквим га он види или мисли да треба да буде. Тако, позорница литерарног дела није реалан свет већ митопоетски свет, саздан од личних преференција аутора. То је свет који, самим тим, поседује своју личну митологију, у ширем смислу те речи.

„Митопоетски модел света најчешће претпоставља тесну везу, па чак и идентичност макрокосмоса и микрокосмоса, природе и човека. По овом концепту све је уплетено у космос, изведено из њега и потврђује се поредећи се са њим. У одређеним традицијама модел света претпоставља испољавање космологизираног модус вивендија и основних параметара васионе: *просторно-временске везе*, везе простора и времена и одговарајућа представа јединственог континуума; небо, година, дрво света; *организација времена* која указује на максимално космологизиране тачке: центар света и његове конкретне и апстрактне представе које се репродукују у главном годишњем ритуалу и према томе на сакрално означене тачке простора –

„свето место", „светиња" и времена – „свети дан", „празник". У митопоетском моделу овај ритуал „космологизације" управо је орјентисан на *„ред" који сређује хаос, односно преображава га у космос* (подвукао М.П.)"[8], пише Слободан Лазаревић у својој књизи „Преиначење митског обрасца".

У том смислу, митопоетски модел света је представа након артикулације *природа-ритуал-мит-природа* и може се рећи да се митопоетска категорија супротставља научном објашњењу тиме што га не потире већ га игнорише преузимајући за себе ексклузивитет стварања. То је ред који сређује хаос и претвара га у космос, у свеобухватну, микро-макрокосмичку сферу у којој владају одређена правила.

Порекло света се одређује управо интервенцијама у митопоетском смислу и само је то свет дела. Како је увек неопходна актуелизација, опредмећење или ритуализација верујућег садржаја то значи да је потребно делање које можемо само условно назвати уметничким да би се хаос уредио, односно свет створио и објаснио. Пре свега, уметник је у оквиру поменутог модела врач, „џу-џу", шаман, онај који руководи ритуалом и спроводи, актуелизује основне нивое ритуала.

Циљ ритуала је, у митопоетском смислу, „стварање" света, односно његова преформулација и стога је, често, у уметничким делима која у себи садрже митску матрицу видан покушај снажнијег стваралачког деловања него што се очекује јер је циљ уметника превазишао миметичке (подражавалачке) услове.

Сасвим намерно изабравши у студијама случаја уметничка дела која припадају различитим медијама а заједничка им је нарација (причање приче), намера нам је да покажемо универзалну примену митске матрице и покажемо да је по правилу реч о прилагођавању а не измени дубинске структуре, самим тим, о трансформацији површинске структуре. Тако су интертекстуалне везе најтачније аналитичко поље за анализу митске матрице у делима о којима је реч у поглављу Студије случаја.

Данас се сва три термина: *ритуал*, *култ* и *мит* често користе без правог познавања ствари, нарочито када је реч о популарној култури (поп-култури) али и популарној, рудиментарној психологији где се овим термини одређују ствари потпуно супротне изворном значењу ових термина. Тако је „ритуално" све оно што у бихејвиоралном смислу индивидуа понавља на исти начин, дакле навика, док је „култно" све оно о чему се често говори, нешто што је непрозирно, дефинисано и петрификовано у својој величини. Наравно, будући да је језик жива ствар и да се непрекидно трансформише те поједини термини добијају нова значења и улазе у употребу не желимо да на овом месту пропагирамо језичко чистунство, већ да укажемо на лабаве

[8] Лазаревић, Слободан, „Преиначење митског обрасца", Центар за митолошке студије Србије, Крагујевац 2001, стр. 13.

везе између правог значења постојећих термина и новонасталог, жовијалног смисла у коме се употребљава. У том смислу, ритуал је можда најчешће употребљаван термин који је на велика врата у уметност прошлог века унео Антонен Арто својом теоријом о Новом ритуалном позоришту.

„Ритуал је веома сложена симболичка и практична активност једне религије, вере. Свуда где постоји религијска вера, постоје и одређене чулне, опипљиве радње њених учесника, које често прате плес, музика, приношење жртве, изговарање молитве. Мирча Елијаде је тачно приметио да у оном што се види, каже и ради, ритуал изражава психички, друштвени и религиозни свет својих учесника. Потребно је скренути пажњу како се често сусрећемо са облицима вере, односно религије које не познају храм, нити користе молитву, да и не говоримо о томе, као код нашега народа, како често изостаје митски јасно дефинисани теоријски корпус вере… Што се култа тиче, он је кудикамо сложенији феномен него што су то ритуал и обред. Док је обред искључиво практична страна религије, дотле култ, истовремено, укључује и а) практичну али и б) духовну страну, па је због тога нераздвојно повезан и са религијом, односно са митом и обредом. Често га је веома тешко разликовати од религије и мита. Ернст Касирер је, чини се, тачно одредио однос мита и култа, уверавајући како је мит теоријски, а култ практични елемент система вере. *Стоїа, на йраво објективирање фундаменталноī митско-религиозноī осећања не наилазимо у йукој слици боїова, неїо у њиховом култу. Култ је човеков активан однос йрема својим боїовима. У њему се оно божанско не само йосредно йредставља и йриказује, неїо се на њеїа и нейосредно утиче. Тако култ йредставља йредступак мита и њеїову објективну основу* (Касирер, II, 1985: 208). Дакле, једно дубоко унутрашње религијско осећање не може се никада конкретно испољити, нити задовољити и испунити. Објективизовати се може само и једино у простој митској причи, у мисаоној идеји бога апстрактно замишљеног у домену свести, већ само и једино у култу, у коме, кроз ритуал, жртву и молитву, *ја* - као јединка, или *Ја* - у заједници са другима, успоставља активан однос према богу, и у *ритусу* се идентификује са њим. Култ је, тако, објективна, стварна основа мита. А идеја бога је субјективна, мисаона представа. Могли бисмо култ најједноставније одредити као начин да се кроз ритуал оствари идентификација са вишим бићем и то кроз обоготворење: а) неке ствари, предмета и бића из природе - из чега следи култ природе, или кроз б) обоготворење душа или духова предака (кости или мошти умрлих, реликвије, гробови предака) - тако да на тој линији имамо култ предака. Дакле, култ се нужно везује за обожавање нечег чулно опипљивог, због чега је посебно карактеристичан за тзв. природне, паганске или политеистичке религије. Разуме се, трагове култа налазимо и у монотеистичким религијама, према томе и у православљу и

католичанству, у чијим верским ритуалима долази до изражаја обожавање икона, мошти светаца, реликвије. Извесно је да ни Ислам није лишен примеса древног култног обожавања, какав је, на пример, свети камен“[9], пише Сретен Петровић.

Отуда нас јасна дистинкција између поменутих термина окреће ка закључку да је ритуал материјализација (у свом највећем домену на нивоу естетике представљачког) митолошке представе, те да је култ категорија која мири мисао са радњом, односно стоји између та два. Култ је активнији од митолошке представе али мање конкретан у односу на ритуал и представља скуп предрањи у религијском али и у естетском (представљачком) смислу. Треба поновити да Леви-Строс разликује примарни и секундарни мит, а та се терминологија, иако нешто различита од наше, може употребити и када је реч о разлици између мита и култа - за њега је примарни мит онај који је изражен речима а секундарни онај о коме се из игре закључује о његовом садржају. Подела се може направити у одређењу присутног нивоа чулног или разумског у саображавању митског материјала. Примарни мит је последица рационализације а секундарни је у вези са митом преко чулних опажаја.

О односу мита и култа мислило се различито у појединим епохама. Нешто другачије мишљење од уобичајеног износи већ цитирани Сретен Петровић у својој књизи „Систем српске митологије“: „Сматрало се да мит представља оно што је прво и првобитно, док је култ форма која му се касније придружила и значи неку врсту његовог приказивања, тачније операционализовања мита. Мишљења сам, међутим, да се, онтолошки посматрано, мит и култ тешко могу раздвојити. На претходно постављено питање о онтичком првенству мита и култа, данас је преовладало мишљење према коме је култ комплетнија и комплекснија форма, која је чак у тој мери самостална да јој мит безусловно и није потребан. Са друге, пак, стране: мит је тај коме је потребан култ… Ако мит значи сликовито приповедање, онда је само то казивање, као непосредно догађање, нека врста култне делатности. У том смислу Грцима је мит истовремено означавао нешто што је исказано - изговорено, али он је и непосредно присуство нечега што јесте. Једном речи, излагањем, причањем мита образује се један посебан акт у чину култне церемоније. Од култне делатности очекује се исто благословено деловање као и од излагања мита. Приликом прослављања новогодишњих празника у старој Месопотамији, на пример, у тренуку када је требало да се симболички изнова роди и обнови нови свет, нова година, рецитовала се Песма о стварању, која је, у ствари, *била једна врста понављања удеса стварања* (Вриес, 1961:313). Приликом култног приповедања мита, Реч треба да има посебну снагу како би изазвала чудо. Митска реч у царству ствари не означава просто неку апстрактну мисао, идеју, неко трансцендентно биће, већ

[9] Петровић, Сретен, “Систем српске митологије“, Просвета, Ниш 1999, стр. 10-11.

је сам тај говор једно аутентично догађање, појављивање саме ствари, Бића. Тако је, првобитно, у грчком језику било замишљено значење. Јединство Израза и Бића, свакако, несхватљиво је рационалном μυθοσ - речи = мишљењу. Једном речју, слушањем мита, излагањем *живоī облика*, човеку се кроз веровање истовремено открива неразликовано јединство Мишљења и Бића. Култ није са митосом само неразлучиво повезан, него је суштински Једно. Прави, исконски мит јесте својеврсна форма култа, као што је и древни култ само посебан облик мита. Они су Једно, утолико, што се у обема формама обликујуће открива божанска близина и то тако што је у а) култу у форми делања, а у б) миту је као истинска реч. Зато правом култу припада мит на исти начин као што истинском миту одговара култ"[10].

На тај начин, култ можемо схватити и као категорију која се стапа са категоријом ритуала у постављена је узрочно-последично у односу на мит. Било како било, на плану представљачког или шире, естетског, за нас је култ (ритуал) све оно чиме се представља мит, те је тако и приповедање митске приче део ритуала. Тако је и књижевност заснована на миту култна, односно ритуална док је њен садржај мит. Јер нема приповедања без ауторске итендације била она информативна или стилска. Или обоје.

Познати теоретичар књижевности који се у многим својим делима бави митским импликацијама у књижевности, Нортроп Фрај пише да је мит „као врста приче облик вербалне уметности, и припада свету уметности. Као уметност, насупрот науци, мит се не бави светом о коме човек размишља, већ који ствара. Тотална форма уметности... представља свет чија је садржина природна, форма људска, стога она *īодражава* природу изједначавајући је са људским облицима... Свака развијена митологија тежи да се заокружи, да прикаже цео један универзум у којем богови представљају целокупност природе у хуманизованом облику и, истовремено, у перспективи показују порекло човека, његову судбину, границе његових моћи, и ширину његових надања и жеља. Митологија може да се развије помоћу срастања, као у Грчкој, или помоћу строгог кодификовања и одбацивања непожељне грађе, као у Израелу, али је иста тежња ка вербалном обухватању људског искуства видљива у обе културе. Аналогија и идентитет представљају два велика појмовна начела која мит користи да би природу саобразио људској форми."[11]

Све ово смо поменули јер је причање приче, као и слушање приче једна врста ритуалне радње и у прошлости је *заиста* била неодвојиво повезана са ритуалним или религијским. Ова студија, наравно, не пледира да говори о ритуалу у ужем смислу те речи или религији. Ипак, припове-

[10] Исто, стр. 12-13.

[11] Фрај, Нортроп, „Мит и структура", превела Маја Херман-Секулић, Светлост, Сарајево 1991, стр. 36-60.

дање је и данас ритуална радња: писац креира, ствара један нови свет; он је *йрвосвешшеник*, предводник свих оних који желе да га у његовом путовању (кроз причу) прате а то су читаоци или рецепцијенти уопште. Као рецепцијенти, ми прихватамо условности и околности списатељског света, постајемо на трен део њега. Без те узрочно-последичне везе између писца и читаоца, преко литерарног (наративног) дела нема комуникације. Зато су нам неки романи драги и читамо их по неколико десетина или стотина пута током живота иако добро знамо о чему говоре, шта описују и како ће се радња завршити, јер желимо да се изнова на трен осетимо делом тог митопоетског света.

Са приличном сигурношћу можемо констатовати да је стваралачко интересовање за мит толико витална категорија да се – чак и кратким прегледом устаљених траса историје уметности а поготово савремене уметности – скоро изједначава с виталношћу мита у ширем смислу и карактеристиком мита да „преживи" потирање и искривљење или се прилагоди новим, млађим формама и конвенцијама (делујући, у том случају, субверзивно и прикривено). Мит, без обзира које провинијенције, задире у пределе прапрошлости, колективног, и, ма колико произвољно било тумачење мита увек постоји аура мистичног око простирања митске приче. Зато се, често из потпуно помодних разлога и без утемељења миту окреће свако (стваралац или рецептор) ко жели да у наносима прошлог и колективног пронађе одгонетку на питања садашњег и индивидуалног.

„Овде је, међутим, потребно учинити једну ограду. Поједини, па и новији митолози природе, међу њима пре свих Зике, Хизинг, Еренрајх, Штукен и Фробениус, праве методолошку грешку када претпостављају код свих група светских народа истоветну психичку структуру, а то значи и постојање код свих народа *a priori* исте тенденције ка природно митском начину мишљења. Они при томе не уважавају значајну улогу друштвених фактора, односно чињеницу да је човечанство диференцирано на културне групе, што је у бити довело до изградње различитих митолошких система. Управо стога се данас може сасвим јасно уочити како поједине групације народа уопште немају никакав смисао за митско обликовање, на пример, астралних догађања; други народи, пак, поседују управо такав смисао у наглашеној мери, као што, опет, трећи народи у средиште свога митолошког занимања стављају месец, а четврти искључиво сунце. Из тога је и рођена социолошки оправдана претпоставка да матријархатске културе претпостављају лунарну митологију, док је патријархатским културама својствен соларни мит (Вриес, 1961: 331)"[12], наводи Сретен Петровић у својој књизи „Систем српске митологије".

[12] Петровић, Сретен, "Систем српске митологије", Просвета, Ниш 1999, стр. 8-9.

Ипак, не може се порећи чињеница да је најинспиративнији домен рада за сваког митолога управо укрштање, препознавање митских образаца једне културне групе у узорку друге културне групе што не говори само о комуникацији те две групе (племена) већ и о могућем заједничком прапочетку који, у историјском смислу, оповргава саме идентификационе идеје поменуте две групе стапајући их у трећу, прећашњу, заједничку.

"Шта је мит? Данас је преовладало мишљење да је мит најстарија форма, у којој су људи античког доба сагледавали свет и божанске ствари. У миту се истина отеловљује у слици као симболу, тако да је мит, у ствари, мисаона слика. Опажања античког човека заодевала су се у причама о догађајима и доживљајима богова, и ми управо ове слике, ове приче називамо митом. *Мит садржи истину у форми лепоте: мит је поезија, најстарија и најузвишенија поезија народа. Мит је истовремено и истина и песништво; истина се налази у његовом садржају, а поезија и поетско у његовој форми. Опажена истина у форми лепоте управо је поезија*. Иако се може уствр-дити да се *истина и стварност често узајамно прожимају*. Треба овај став прецизирати у смислу који му је дао Зимрок: *Иако оно Стварно није мит, али је зато Мит и истинит и стваран* (Simrok, 1878. У тумачењу термина „митос" Штелин тврди да ***ϛογολ*** стоји насупрот речи до ***ϛοθυν*** 1-2). Реч полази од корена *meudh - mudh*, у значењу *сетити се, видети се*, те би митос, коначно, означавао *обавештење, вест, историју, глас, у смислу вести, приче, саге, фабуле*. Тако се ова реч налази у мисаоној близини оним приповедањима, чији карактер, свакако, није нешто што је истинито - што чини Логос. Према теоретичару Оут, мит је ауторитативна реч која говори о стварном и о боговима. Једном речи, мит је у старом веку представљао темељ целокупне религиозности, био је основа вере. Као што је његово присуство у поетском, имагинарном твораштву народа омогућавало његову популаризацију или поетизацију, тако је, са друге стране, ритуал, односно обред, представљао практичну демонстрацију једне вере, религије. Обред и ритуал су у извесном смислу синоними и означавају исту ствар. Малиновски је био уверен да је једна од значајних улога митова *да регулишу људска делања, а нарочито у односу према верским догмама и обредима*. Једном речи, сневајући о боговима, антички људи хтели су да продру до онога што се налази *иза* појавног света. Тек уз помоћ митологије у стању смо да схватимо тај духовни напор античког човека, да схватимо истину за којом је трагао, и коју је заодевао у митско-поетским сликама. Древни човек је, нема сумње, у тим измаштаним, мито-поетским сликама, које би снабдео мислима и осећањима, видео стварна бића. Основни елементи сваке религије јесу: мит, вера, култ, ритуал, жртвовање, молитва, храм. Израз религија води порекло од латинског *religare* - што дословно значи: *повезати, свезати*. Најједноставније би се могло рећи да свака религија претпоста-

ваља духовну повезаност једне заједнице људи, каткада и само једног њеног члана и неког замишљеног *натприродног* или *моћног бића*. То биће којем тежимо означавамо као нешто Свето. Њему се човек клања, уважава га, али и стрепи од њега. Исто тако, за религију је карактеристично да човек, уз помоћ молитве или магијских практичних радњи, конкретно, приношењем жртве својим *боговима*, *вишим силама*, или *духовима*, захтева, заузврат, помоћ и благостање, милост. Сваку религију одликују три ствари: 1) теоријско уверење човека у постојање натприродног света, и у томе највишег бића, 2) веровање у могућност односа између натприродног и природног света - који је за човека користан, и 3) човеково фактичко успостављање односа с натприродним светом, што се изражава у организовању култа - вршењем обреда или ритуала у коме верници остварују практично сједињавање са Светим или Сакралним, као и у одговарајућим интелектуалним и емотивним реакцијама. Дакле, људи најпре верују - имају свест о неком надљудском бићу, о Светом - што чини теоријску, појмовну страну религије, а затим изводе ритуале - који представљају практичну, обредну страну религије, како би се на делу, стварно, успоставила веза или савез јединке или заједнице с вишим или највишим бићем, које је предмет вере, култа или обожавања. То највише биће не мора обавезно бити персонификовано. Наша народна вера, а затим будизам, на пример, не поседују представу таквих бића“[13], пише Сретен Петровић.

Софистицирана драма, драма која се не плаши да, дакле, закорачи у песништво, херменаутику, филозофију и постмодерно поигравање са историјским фактима, драма која третира мит као предложак за остварење аутентичног драмског текста, средином прошлог века почиње представља маркантан *изам*, карактеристику која премрежује Европу и може се пронаћи много даље од круга франкофоне књижевности одакле је, првобитно, кренула на своје естетичко путовање. Тако, на пример, у предговору књиге „Изабране драме Велимира Лукића“, теоретичар драме и позоришни критичар Владимир Стаменковић коментарише однос стручне публике према првим делима домаћих писаца оствареним у овом стилу: „Штавише, изгледало је да сви они имитирају проседе уведен у европску драму од Андре Жида и Жана Жиродуа, да су наши покушаји те врсте само провинцијски одјек са четрдесетак или чак шездесетак година закашњења - у зависности од тога да ли у обзир узимамо Жидовог „Филоктета“ (1889) или Жиродуовог „Амфитриона“ (1929) - одавно прохујалих струјања у европском позоришном простору. Али, тврдити тако нешто значило би грубо превидети чињеницу да су наши драмски писци, ма колико да су их инспирисали Жидов или Жиродуов пример, у ствари развијали ту линију француске

[13] Исто, стр. 10-11.

драме, коју су, крајем четрдесетих и почетком педесетих година, ревитализовали Кокто, Ануј, Сартр и Ками. Ваља знати да је Лукић у оној истој години, 1965, када је Сартр, у складу са својим филозофским ставом… већ објавио четири такве драме – „Окамењено море", „Дуги живот краља Освалда", „Валпургијску ноћ" и „Бертове кочије". Не сме се заборавити ни то да су *Ливинīовци*[14] отприлике тада, 1967, када смо на Битефу гледали њихову верзију „Антигоне" прибегавали античком миту за дефинисање једног новог авангардног позоришног покрета са изразито политичком, друштвеном димензијом"[15].

Анализирајући драмски опус писца Велимира Лукића, Владимир Стаменковић долази до закључака о узроку настајања, и месту које *антимитска* драма заузима у тадашњој домаћој драматургији, а те ће речи бити основно полазиште наше даље анализе: „Али, он је (Велимир Лукић, прим. М. П.) на сличан начин поступао и касније када је, избегавајући да се бави митом у изворном облику, почео сам да конституише псеудомитове, да ствара митске легенде како би му послужиле као позоришно огледало у коме ће осликати, приказати драму савременог човека, његово мучно искуство са друштвом и историјом... Када је почео да пише драме у театру је било истекло време плитког, површног оптимизма, тог нужног нуспродукта у уметности што га производи свако друштво у полету. У ваздуху се просто осећао притисак трагичког доживљаја живота, људи су почињали да говоре о политици и историји као о замци, да их доживљавају као неку врсту модерне судбине"[16], пише Стаменковић.

Већ у првом сусрету са грађом - како сам писац даје одредницу - фарсичног моралитета у десет слика, трагикомедије „Тебанска куга" Велимира Лукића, пада у очи сличност тематског оквира ове и драме „Муве" Жан-Пола Сартра. Како код Сартра страшна епидемија куге коју преносе муве кажњава град Арг, којим, на крвавом престолу преотетом од Агамемнона, владају Клитемнестра и Егист, тако код Лукића драма почиње мрачним открићем да куга хара Тебом у јубиларној двадесетој години владавине Едипа и Јокасте. Ипак, ако посматрамо још једног савременог домаћег драматичара који је у форми антимитске или полемичке драме коментарисао своје време - то је Јован Христић и његове драме „Чисте руке" (1960) и „Орест" (1961), настале као коментари на дела Софокла, Есхила, Еурипида, Сенеке, Корнеја, Волтера, Шелија, Жида, Коктоа али и Сартра - видећемо да је, и поред сличног тематског оквира и заплета виђење познатих античких митова у савременој драматургији то својеврсна градација идеје,

[14] Мисли се на амерички „The Living Theatre".

[15] Стаменковић, Владимир, „Изабране драме Велимира Лукића", српска књижевност-драма, Нолит, 1987.

[16] Исто.

усклађивање у складу са временом и његовом идеологијом. Због тога, упоредне анализе ради, можемо рећи да Сартр посматра „Орестију“ очима радикалног егзистенцијалисте који омогућава ликовима да се дефинишу кроз поступке и своје делање а не кроз априорни фатум (Сартров Орест убија Егиста али у њему нема оне раскалашне страсти осветника), док код Христића у дешавању „Орестије“ има скептицизма и хуманог егзистенцијализма, који је много ближи филозофији Албера Камија (Христићев Орест долази са намером да се освети, али временом губи веру у освету видећи у њој само чин убиства неких живих људи).

Жан Кокто, с треће стране, Едипа види као роба (Коктоов Едип у драми „Паклена машина“ има везане руке и трпи и када верује да дела), док га Христић види као непорочну личност којом манипулише Тиресија, главна, овоземаљска сива еминенција.

ЗАКЉУЧАК

У раду је било речи о основним разликама које нам нуде појмови *диегетичког* подражавања (везаног за еп, па тиме и роман), који до нас долази од Платона и *миметичког* подражавања (везаног за драмску уметност, па тиме и филм и телевизију), који до нас долази од Аристотела - уверени да је савремени приповедач напросто „приморан“ да *комбинује* ова два типа подражавања.

Укрштајући ова два типа промишљања подражавања дошли смо и до дефиниције савремених наратолога који тврде да се прича може поделити на *екстрадиегетички*; *диегетички* и *мета* или *хиподиегетички* ниво приповедања у зависности од ауторске итендације, односно присуства наратора и његових ставова.

Говоривши о *митопоетском свету* једног приповедалачког дела закључили смо да свако дело поседује сопствени микрокосмос, вредности на које читалац/рецепцијент пристаје (или, пак, не пристаје), те да је писац једна врста „малог бога“, *космотворца* или *демијурга* једног сасвим новог света у коме се одвија његова прича. Текст се, значи, тумачи само кроз контекст, као што се – филозофски речено – микрокосмос прихвата као „огледало“ макрокосмоса. Или, пак, не. Што само зависи од читаоца/рецепцијента/интерпретатора. Тиме смо показали и извесно ритуално искуство на које читалац/рецепцијент при контакту с „писаним материјалом“ пристаје или не пристаје. Уколико не пристаје, он једноставно затвара књигу и не пристаје на конвенције које је током приповедања понудио аутор. Из тог разлога смо толико пуно простора посветили миту, култу и ритуалном у овој студији, претпоставивши да је првобитна књижевност, будући усмена,

била нека врста „компромиса“ (када су у питању вредности приповеданог) између наратора и рецепцијента. Појмове *протагоне* и *антагоне* радње (те истовремено, протагонисте и антагонисте) довели смо у директну везу са мотивационим склопом у литерарном делу и добили тиме „формулу“ која је блиска и данашњем читаоцу/рецепцијенту: протагониста је „неко за чију се добробит *навија*“ а антагониста „неко кога *волимо да мрзимо*“.

На самом крају закључног дела желимо да још једном поновимо основну тезу овог рада – креативно писање је апликативна приповедалачка уметност. Као што је „ликовност“ у ширем смислу те речи често немогуће не регистровати у артефактима који, на први поглед, не припадају ликовној уметности (архитектура, индустријски дизајн, стрип, филм...), тако је и креативно писање немогуће не регистровати у медијама која, опет на први поглед, не припадају поезији или роману. *Уколико желимо да савремено промишљамо савремену уметност*. То нам је било од велике важности приликом израде ове студије како бисмо проширили медијске хоризонте креативног писања и утврдили да само поезија и само роман – у 21. веку – нису једине адресе на којима, да се послужимо метафором, станују књижевност и приповедање.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Аристотел, "Арс Поетика (О песничкој уметности)", Рад, Београд 1982.
[2] Лазаревић, Слободан, „Преиначење митског обрасца", Центар за митолошке студије Србије, Крагујевац 2001.
[3] „Мала енциклопедија Просвета", Просвета, Београд 1968.
[4] Plato, "Republic", Book III, Sifrin Press, Oakland 1980.
[5] Prince, Gerald, „A Dictionary of Narratology", University of Nebraska Press 2003.
[6] Петровић, Сретен, "Систем српске митологије", Просвета, Ниш 1999.
[7] Стаменковић, Владимир, „Изабране драме Велимира Лукића", српска књижевност-драма, Нолит, 1987.
[8] Фрај, Нортроп, „Мит и структура", превела Маја Херман-Секулић, Светлост, Сарајево 1991.
[9] Хегел, Г. Ф., „Историја филозофије", БИГЗ, Београд 1983.
[10] Шелинг, Ф. В., „Филозофија уметности", БИГЗ, Београд 1989.

Miomir Petrovic, PhD
Faculty of Culture and Media, Megatrend University, Belgrade

DIEGETHIC IS ENTERING GATE OF MIMETHIC

ABSTRACT: *The work dealt with the basic differences between Plato's diegethic immitation (regarding the epic, therefore novel) and Aristotel's mimethic immitation (regrading the drama therefore film and television) – believing that contemporary narator is simply „forced" to combine the two.*

Combining the two, we have reached the definition of the comntemporary naratologists who claim that a story can be separated to extradiegethical, diegethical and meta or hypodiegethical level depending on the author's intentions, respectively his presence in work and his points of view.

Speaking of mithopoetic world of a narrative work we conclude that each work posseses its own microcosmos, values that the reader-recepient agrees or doesnt agree with. However, the reader/recepient must accept the fact that the writer is kind of a lesser god, pantocrator or demiurge of a brand new world hosting his story. The text is understandable purely through context like - filosophically speaking - microcosmos is the mirror of macrocosmos.

KEY WORDS: *DIEGETHIC, MIMETHIC, MIMETHICLY, DIEGETHICLY, NARATOLOGY, POSTSTRUCTURALISM*

Др Смиљка Исаковић
Факултет за културу и медије, Меџатренд универзитет

ЛЕГЕНДА У МЕДИЈСКОМ ОГЛЕДАЛУ

Резиме: *„The medium is the message" или „Медиј је порука", позната је изрека коју је још давних дана изрекао медијски теоретичар Маршал Меклуан. Он је притом мислио како треба гледати много шире на саму употребу медија, више на начин на који ће медији изменити лице света и само друштво. Порука неког медија је, према Меклуану, управо нов начин понашања у друштву, које он изазива. Штампани медији, који прогресивно заузимају медијски простор од стварања Гутенберговe галаксије, нису нестали у добу високих технологија, као што су неки теоретичари културе предвиђали. Књиге о Фиделу Кастру аутора Игнација Рамонета и Ђанија Мине представљају у светлу медија једну од последњих легенди, последње "свето чудовиште" међународне политике. Говорећи отворено о свом бурном животу у служби кубанског народа, Кастро помиње своју породицу, најраније утицаје, говори о почецима револуције, односима са Че Геваром, о ракетној кризи, Заливу свиња, санкцијама, времену које су обележили амерички председници, о државницима - савременицима и о свему ономе што представља његов политички и лични кредо и тестамент. Медијска слика великог државника, али и светске историје и политике од средине двадесетог века до данас, остаће жива управо захваљујући моћи медија, којима препуштамо представљање наше стварности када нас више не буде било.*[1]

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *МЕДИЈИ, ФИДЕЛ КАСТРО, ЦИВИЛИЗАЦИЈА, МЕЂУНАРОДНА ПОЛИТИКА, РЕВОЛУЦИЈА.*

[1] Рад урађен у оквиру истраживања на пројекту бр. 47004 који финансира МНТР Републике Србије.

Увод

Личност Фидела Кастра (Fidel Castro, 1926) већ пола века изазива контраверзне реакције, што је нормално за политичара који је у савременој историји најдуже био председник једне државе на свету, од 8.јануара 1959. када је имао само 32 године. Али и за председника једне суверене земље који је преживео око шест стотина покушаја атентата, владавину десет америчких председника, од Ајсенхауера (Eisenhower) до једанаестог, Обаме, али и био пријатељ најважнијих светских лидера двадесетог века (Нехру, Насер, Тито, Хрушчов, Улоф Палме, Вили Бранд, Бен Бела, Бумедијен, Арафат, Индира Ганди, Салвадор Аљенде, Брежњев, Горбачов, Митеран[2], Нелсон Мандела...) и највећих интелектуалаца, уметника и јавних личности (Жан-Пол Сартр, Симон де Бовоар, Хемингвеј, Грахам Грин, Артур Милер, Пабло Неруда, Жосе Сарамаго, Габриел Гарсија Маркез, Клаудио Абадо, Жак Кусто, Хари Белафонте, Џеси Џексон, Коста Гаврас, Жерар Депардије, Роберт Редфорд, Џек Николсон, Стивен Спилберг, Диего Марадона, Оливер Стоун, Ноам Чомски....) Што год мислили о њему, а већина га дефинише као харизматичног, бриљантног, неуморног радника пуног енергије, одличног оратора, уметника политике, мало је људи попут њега још за живота доживело славу уласка у историју и легенду. Он је последње "свето чудовиште" међународне политике, па тако и изузетно занимљив за медије. Због тога су се два истакнута савремена новинара посветила расветљавању и приказивању Кастрове сложене и узбудљиве личности, али и свега онога што га чини посебним у данашњем глобалном свету. Француски новинар Игњацио Рамоне (Ignacio Ramonet, 1943)[3] и италијански новинар Ђани Мина (Gianni Mina, 1938)[4] су

[2] Када су председника Француске Франсоа Митерана питали који је државник на њега учинио најјачи утисак, он је одговорио „Де Гол, Горбачов и Фидел Кастро". Зашто Кастро? „Због његове способности да предвиди будућност и његовог осећаја за историју".

[3] **Игњацио Рамоне (Ignacio Ramonet, 1943)**, француски новинар, експерт је на пољу геополитике, економије, историје цивилизације и културе. Професор је теорије комуникација на универзитету Дидро у Паризу (Университу Денис Дидерот). Дугогодишњи је уредник и директор француског часописа "Дипломатски свет" (Le Monde Diplomatique), један од оснивача **ATTAC International** (ATTAC је међународна организација умрежена у међународни покрет за глобалну правду, прихватљиву регулацију светског финансијског тржишта, отпор неолибералној глобализацији у циљу проналажења демократских и социјално прихватљивих alternativa u procesu globalizacije). Такође је главни организатор првог светског социјалног форума у Порто Алегреу 2001. године (The First World Social Forum, Porto Alegre) и оснивач невладине организације **Media Watch Global** (http://www.observatoire-medias.info/rubrique.php3?id_rubrique=92&lang=en).

[4] **Ђани Мина (Gianni Miná, 1938),** италијански новинар, један од најпознатијих новинара РАИ. Када је снимио јединствени интервју са Кастром 1987. године,

у размаку од скоро двадесет година интервјуисали Кастра и своје обимне разговоре објавили у две књиге: Фидел Кастро - Мој живот (Рамоне, 2009) и Encuentro con Fidel (Сусрет са Фиделом, Мина, 1987).

Живот за правду

Како каже Игњацио Рамоне, Кастро је један од последњих живих митских вођа и побуњеника, заједно са Нелсоном Манделом, али и оних који више нису живи, Хо Ши Мином, Патрисом Лумумбом, Амилкаром Кабралом, Че Геваром, Камилом Торесом, Мехди Бен Барком....који су, вођени идејом правде, ушли у политику после Другог светског рата. То су били људи који су се надали да ће изменити свет дискриминације и неједнакости, свет поларизован „хладним ратом" између САД и СССР. Заједно са хиљадама напредних људи и интелектуалаца широм света искрено су веровали да комунизам обећава светлу и сјајну будућност, и да ће неправда, расизам и беда нестати са лица земље за неколико деценија.

И данданас Куба буди сумњу, критике и противљења. Иако у Латинској Америци кубанска револуција и даље мобилизира ентузијазам у друштвеним покретима и код многих интелектуалаца, у Европи је предмет контроверзи. Притом не треба заборавити да су Латинску Америку деценијама двадесетог века експлоатисали диктатори: Батиста на Куби, Трухиљо (Trujillo) у Доминиканској републици, Дувалије (Duvalier) на Хаитију, Сомоза (Somosa) у Никарагви, Стреснер (Stroessner) у Парагвају. Стога Рамонеова књига, кроз излагање његовог саговорника, сугерише компликовану истину коју је упутно чути, било читаоци стајали на левим или десним идеолошким "меридијанима". Она је, пре свега, портрет човека, његовог менталног устројства и животних погледа, а тек потом портрет државника.

"Мој живот" заправо је "интервју живота" каризматичног државника и револуционара реализован у сто сати разговора новинару Рамонеу. То је сасвим посебан поглед на његове приватне и јавне идентитете, али и интелектуална биографија и политичка опорука у облику разговора. Књига у

Мина се нашао у веома тешкој ситуацији, јер је постао познат, створивши себи много непријатеља. Али и пријатеља... Добитник је многих награда за свој рад, као што је награда за најбољег телевизијског новинара 1981.године, коју му је доделио председник Италије Сандро Пертини, или награда на Берлинском филмском фестивалу (Берлинале Цамера Аwардс) 2007. године за серију документарних филмова под називом "Кубанска сећања" (Las memorias Cubanas). Списак његових документарних емисија, али и издатих књига на многим језицима света, је импресиван. Последњих година Мина је уредник и директор часописа "Латиноамерика и сав југ света" *(Latinoamerica e tutti i sud del mondo),* у коме сарађују најцењенији интелектуалци континента.

којој готово осамдесетогодишњи Кастро испоставља коначни биланс свог живота. Аутор књиге је обрадио више од сто сати разговора са Кастром, који су вођени од јануара 2003. године до децембра 2005.године, да би крајњу редакцију текста урадио сам Кастро, после своје тешке операције у лето 2006. године.

Фидел Алехандро Кастро Руиз (Fidel Alejandro Castro Ruiz), рођен је 1926. године на плантажи шећера на Куби, као син велепоседника, значи у богатој породици. Завршио је права и започео каријеру адвоката у Хавани, али већ тада је више бранио оне који га нису могли платити, свестан угњетеног и пониженог народа Кубе под диктатуром генерала Батисте и економским искоришћавањем Америке. Један корак га је делио од политике у циљу правде за народ. Његов улазак на велика врата у политику почиње поразом побуњеника у нападу на војни гарнизон Монкада 1952., али он лично тријумфује историјским говором пред судијама:

„Знам да ће режим покушати да заташка истину свим могућим средствима; знам да постоји завера да се гурнем у тоталнu заборав. Али мој глас неће утихнути – он ће се дизати и када се осећам најусамљеније, а моје срце ће му дати сву жестину коју му окореле кукавице оспоравају... Осудите ме, није важно, историја ће ме ослободити.!" (1953. на суђењу после неуспелог напада на Монкаду). Суд га је ослободио. The rest is history.

Поглавља у којима Кастро резимира свој живот и своја политичка уверења су названа: Детињство вође, Каљење побуњеника, Улазак у политику, Напад на гарнизон Монкада, Неуспех револуције, „Историја ће ме ослободити", Че Гевара, На Сијера Маестри, Лекције герилског рата, Револуција: први кораци, први проблеми, Почињу завере, Залив свиња/плажа Гирона, „Кубанска ракетна криза" октобра 1962, Смрт Че Геваре, Куба и Африка, Емиграциона криза, Колапс Совјетског Савеза, Случај Очоа и смртна казна, Куба и неолиберална глобализација, Посета председника Џимија Картера, Хапшење дисидената у марту 2003, Отмице /април 2003, Куба и Шпанија, Фидел и Француска, Латинска Америка, Куба данас, Резиме живота и револуције и Шта после Фидела? У преко 700 страница Кастро отворено говори о својим родитељима, својим најранијим утицајима, о почецима револуције, односима са Че Геваром, о ракетној кризи, Заливу свиња, санкцијама, времену које је обележио амерички председник Картер, о кубанским емиграцијама у САД. Рамоне је провоцирао Кастра кроз контраверзна питања, као што су људска права. На сталне нападе Запада и организације Amnesty International по питању људских права на Куби, Кастро одговара да санкције против Кубе трају пола века, и да је он само применио стари мото оснивача милитантног католичког реда, Језуита Игнација Лојоле (Ignacio de Loyola, 1491 - 1556) *„У тврђави која је под опсадом, дисиденство је издаја"*. Не треба заборавити да је у последњих четрдесет

година убијено три и по хиљаде кубанаца, а две хиљаде рањено у саботажама које Америка води са Флориде. „Петој колони“ (Хемингвеј) на Куби САД су послале само последњих година око седамдесет милиона долара, Затим је говорио о слободи штампе, односу према хомосексуалцима, све до питања о још увек постојећој смртној казни и мишљења о осталим светским лидерима, укључујући Џорџа Буша (George Bush) и Тонија Блера (Tony Blaire), са оценама које се нису промениле последњих деценија.

Логичан увод у ову књигу, паралелни алтернативни дискурс, је књига која је издата пре двадесет година, у којој Кастро луцидно предвиђа скоро све што ће се догодити у светској политици у будућности. У скоро свему је био у праву. Италијански новинар Ђани Мина (Gianni Mina, Торино 1938) један је од ретких представника седме силе, који је 1987. године снимио велики интервју са председником Кубе Фиделом Кастром. Пре њега, Ел Команданте је дозволио тако велике интервјуе само Барбари Волтерс (АБЦ) и Дену Радеру (NBC), најпознатијим америчким новинарима, да би на тај начин пласирао своју истину недовољно информисаној америчкој публици. Телевизијски интервју за италијанску РАИ, који је трајао скоро 15 сати, објављен је исте године на Куби у облику књиге.

Ђани Мина, иначе врхунски и цењени новинар професионалац, награђиван за успехе у свом послу, каже у предговору књиге:

" Кастра сам питао све што ме је интересовало, али при том нисам заборавио да пред собом немам обичног политичара, него интелектуалца који је већ ушао у историју. Последњег политичког вођу нашег времена који је за живота постао легенда. "

Оно што је импресионирало новинара, био је понос са којим се Кастро осврнуо на тридесет година кубанске револуције, говорећи са невероватном страшћу. Кастро је, иначе, познат по дугачким вишесатним говорима, набијеним тензијом од почетка до краја. Његову невероватну енергију тешко је било следити. Као што је било тешко организовати атентат на њега. Ниједан покушај атентата, а било их је доста, није успео. Неки од Кастрових ставова, изнетих тада, могу да одговоре и на садашња питања о будућности Кубе после Кастра. Када последња жива легенда двадесетог века оде заувек у историју.

Моја домовина

"Може се живети достојанствено и у друштву у коме потрошња није центар живота".

Питање: Кубанска револуција је успела да, иако у сиромашној земљи, ослободи народ беде, за разлику од остатка Латинске Америке. Како је то било могуће?

" Револуција је, уз подршку народа, снага која допушта да се уведу нови, револуционарни закони. Овде је то била национализација свих богатстава Кубе - рудника, најбоље земље, индустрије, енергената (струја), превоза, средстава комуникације, банака... Све је то било у рукама странаца. Од шпанске колоније били смо претворени у америчку колонију. Најважније је било спровести аграрну реформу, затим искоренити беду, уклонити нездрава насеља, описменити народ....Суочили смо се и са проблемом дроге, који је оставио режим Батисте..."

(На Куби су социјална и здравствена заштита, школство, запошљавање, култура, као и још многи сегменти живота људи, бесплатни и доступни свима, и то у земљи која се већ преко пола века налази у економској блокади САД. Неписменост је скоро искорењена, а кубански лекари, уметници и спортисти су извозни светски "бренд" највишег нивоа.)

Људска права

Увек је незгодно и врло деликатно пронаћи тачне речи, којима би питали једног шефа државе о стању људских права у његовој земљи. Командант Кастро је одговорно тврдио да на Куби, после Револуције, никад није било мучења или малтретирања затвореника, ни политичких ни обичних, као и да се никада није догодило да се полиција сукобљавала са народом. Куба је ретка земља у којој не постоји расна дискриминација. Уосталом, зар нису питање "људских права" смислили велики, не ради заштите права малих људи, већ у сасвим друге сврхе?

Спољна полотика

Спољна политика спада у једну од Фиделових страсти. Врло је обавештен о томе шта се догађа у свету.

"*Сваког дана примам и читам стотине телеграма из свих делова света, и покушавам да интерпретирам оно што се налази у подтексту. Врло често, овај посао ми односи цело преподне".*

Кастро има врло јасне политичке ставове. Као лидер земаља Трећег Света, он је први државник који је најавио немогућност латиноамеричких земаља да исплате спољне дугове унутар постојећег светског економског система.

О Кенедију: *"Ако је постојала завера против Кенедија, мора да је била промовисана од стране америчких јаких економских интересних група."*

О мафији: *"Мафија је на Куби имала много значајних послова, које је Револуција уништила.*

(Куба је за Американце била острво уживања, са веома раширеном проституцијаом, а сви велики хотели и казина били су власништво мафије, Лаки Лучана или Франка Костела).

"Да, постојало је 100.000 проституткки, али је проституција била и индиректна. Жена је била дискриминисана, средство за уживање. "

О Роналду Регану: *"Он је представник одређених сектора, експонент интереса одређених сектора војне индустрије, који су промовисали његову политичку каријеру. Промовисали га, довели на место гувернера, а затим и председника Америке. Реган је представник ултра деснице, врло реакционаран, са економском филозофијом из прошлог века, заклети непријатељ социјалних давања. Можда ниште знали, у оквиру америчке блокаде, забрањено је на Кубу извозити лекове и лекаре. И то од стране владе којој су пуна уста људских права... Реган је у суштини лоше информисан, са неким својим фикс-идејама, понекад је лоше саветован, и мислим да му недостаје морал. За Регана, свака лаж је прихватљива, ако је потребна. ...*

...Утицај саме личности председника је неспоран у Америци, где председник има већу моћ од римског императора. Па, амерички председник може да изазове и нуклеарни рат! Уз њега је коферче и кључић, па ко познаје шифре, може му се и оно што ни Нерон није могао. Кажу да је Нерон запалио Рим, али Нерон није могао запалити цео свет. Ако поставите неког лудака за председника САД,он може запалити свет, због огромних овлашћења којима располаже. У случају човека са таквом моћи, практично без икаквих ограничења, његов карактер, мисли , понашање, утичу на спољну политику земље.

За очекивати је да би следећи амерички председник, из било које партије, морао бити умеренији и реалистичнији, јер они заиста имају озбиљне проблеме. Американци никад немају политички програм, него политику импровизују. Данас они немају никакву политику према Латинској Америци, једном огромном простору у коме се озбиљни проблеми само нагомилавају, док се не претворе у вулкан.

До сада немају никакву разрађену политику, ни идеју шта ће да раде. Ни према Трећем Свету, ни према спољним дуговима, ни према огромној економској кризи у којој се налазе милиони људи у свету, јер је политичка пракса Америке веома провинцијална, локална. Они увек импровизују..."

У односу на изјаву из 1964. године, да је Куба спремна да причека и 20 година на обнављање економских и дипломатских односа са САД, Кастро каже: "*Спремни смо да и следећих 20 година будемо без односа са Америком, јер су нас они на то приморали, да решавамо своје проблеме сами и без њих. Устварі,* ***ми смо најслободнија земља на свету, земља која ни на један начин економски не зависи од САД. Све остале земље, у већој или мањој мери, зависе од САД, а ми никако. Мислим да је то данас у свету велика привилегија.*** *Том приликом, спортски и културни односи развијали су се независно од економског ембарга."*

Револуционар по вокацији и идеји, не по потреби (Кастро потиче из богате породице, школован је на врхунским универзитетима, успешно се бавио адвокатуром до Револуције), Ел Команданте мисли да се револуција не може "извозити", јер су услови који чине основ за револуцију на сваком терену другачији, посебни. У односу на економску кризу Латинске Америке и земаља Трећег Света, он сматра да ће се социјалне промене догађати политичким путем и политичком борбом и да сиромашне земље треба да се уједине ради проналажења решења и места у новом светском економском поретку.

О 1968. години, када су студенти на улицама протествовали носећи слике Кастра и Че Геваре:

"Мислим да су више носили слике Чеа. Он је зрачио својом ауром, мистиком, симболизовао је највише људске вредности. Мора да је и покрет 1968. поседовао висок степен идеализма и узвишености идеја."

О СССР

"Захвални смо Совјетском Савезу који нам је пружио солидарну помоћ у тренутку тоталне блокаде и агресије САД. Економска и свака друга помоћ много нам је помогла . Нарочито у односу на дампинг економску политику Европске Заједнице и амерички протекционизам, пошто за нас не постоји ни Светска банка која нас кредитира, ни Међународни Монетарни Фонд...

Ми смо пријатељи, али на на бази принципа".

Горбачов је одговарајући лидер, у садашњем тренутку, ради суочавања са проблемима Совјетског Савеза. Храбар је, има нове формуле,."....

(Иначе изузетно оштроуман проценитељ људи и политичара, Кастро овога пута није проценио да ће тај исти "Горби", како су га од миља звали Американци, створити политичке услове за скоро тотално економско уништење Кубе у наредних неколико година.)

О Гадафију

"Постоје велике разлике између Гадафијевих и наше идеологије и филозофије. Али, важно је да је он ослободио своју земљу од колонијализма. Либија је била права колонија. Онда, ослободио је земљу доминације НАТО-а, страних војних база, вратио је земљи њене фундаменталне ресурсе - нафту, реализовао је социјалне промене, промовисао програме економског и социјалног развоја. Дивим се његовим напорима. Видим обновљене част и достојанство његове земље. Гадафи је патриота и револуционар. Да би неко био револуционар, не мора да буде марксиста-лењиниста... Гадафи је вратио земљи достојанство, престиж, а имао је храбрости да се супротстави империјализму и тако заради његову мржњу. Његова спољна политика пружила је подршку жртвама америчких агресија, ослободилачким покретима, тако да је постао омрзнута личност у америчким круговима. Ишли су тако далеко, да су испланирали убиство шефа једне суверене државе, а уз њега и његову породицу! Ово је поступак који у историји није имао преседан."

...Све до Београда 1999...

Европа

"Сматрамо да Европа води једну крајње себичну политику, која је погубна за земље Трећег Света. Мислим да је европска политика егоистична.

*Са Европом имамо контакте кроз Социјалистичку Интернационалу. Био нам је Вили Бранд, Фелипе Гонзалес. Фелипе је долазио пре првих избора у Шпанији и много пре него што је Социјалистичка партија Шпаније (ПСОЕ) постала политичка сила. Воли да пеца, а желео је да види и "Тропикану" (*Тропикана је најчувенији ноћни клуб у Хавани, где наступају карипске дугоноге и тамнопуте лепотице у чаробним музичким програмима).

Економија

"Рестриктивне мере Међународног Монетарног Фонда су у многим земљама произвеле тешке економске и социјалне сукобе.

Нимало ми се не свиђа капитализам. То је деструктиван систем, који раздваја људе, систем неједнакост , привилегија, егоизма и неправде. Пред претњом нових револуција, модерни капитализам испробава нове форме деловања, проба да хуманизује систем, услове у којима ради и живи радник, ...Ипак, капитализам не може да избегне оно што сеје системом социјалне неједнакости, од највећег богатства до најстрашније беде: повећање незапослености, деликвенцију, насиље, употребу дроге.

Мислим да будућност припада социјализму, у коме покретачки мотор није индивидуално богаћење и ирационална потрошња, већ задовољење материјалних и духовних потреба целог друштва... Наше реформе у почетку нису биле социјалистичке, него програм националног ослобођења, обарање тираније, успостављање права народа. Али, непријатељство САД и није било против социјалистичког програма, већ против националног ослобођења и аграрне реформе...

Међутим, немамо ништа против односа са земљама и људима који припадају капитализму. У томе нисмо доиматe. Ако нам је потребна нека нова индустријска грана, или технологија, спремни смо да примимо страна улагања. Не затварамо врата пред овим могућностима."

Унутрашња политика

Ђани Мина: "*Каква је клима на Куби*? питају ме сваки пут када се вратим са Кубе. Наравно, не ради се о атмосферским условима. Занимљиво да нико не пита за климу када се враћам из Бразила, где половина популације живи у условима нељудске беде, или из Аргентине, где сваког дана бивају убијени и нестају на стотине невиних људи...Можда је клима на Куби ауторитарна, али сигурно другачије мисле милиони несрећника који живе у Латинској Америци, без слободе и без људског достојанства. Кубанац се осећа слободним, он пева, игра, забавља се, далеко више него у било којој земљи Европе. Не само због свог географског положаја, историје и традиције, већ и зато што Кубу води један културан лидер, који је марксизам прилагодио јединственим одликама свога народа, кога цене интелектуалци као што је нобеловац Гарсија Маркес (Garcia Marquez)."

Питање: Дугачак је пут од једног напуштеног, полуписменог и заосталог народа, до тога да ваши професори, учитељи, доктори, пружају интелектуалну и медицинску помоћ у многим земљама света. Такође, код вас студира велики број стипендиста из иностранства. Да ли је то тачно?

"Мислим да тренутно имамо лекаре у 30 земаља света, што је скоро двоструко више од Светске здравствене организације. Код нас тренутно борави двадесетдве хиљаде страних стипендиста, највећи проценат стипендиста по глави становника у свету.

*Због америчке блокаде, били смо принуђени да сами започнемо производњу лекова, као што су интерферон (ефикасан у борби против рака), лекови за лечење витилига (*на Кубу редовно слећу авиони пуни болесника од ове кожне болести, која се само тамо може скоро сасвим излечити)...*Данас производимо* 85% *лекова које користимо. Имамо одличне офтамологе, операција очију код нас је на највишем нивоу. Ушли смо и у процесе биотехнологије, генетског инжењеринга, тропске медицине, предњачимо у трауматологији, естетској*

хирургији, трансплантацијама органа. Смртност одојчади код нас је испод 10 одсто, што је незамисливо за Латинску Америку, док тај проценат имају Јапан и Шведска. Све ово за Кубанце је бесплатно."

Куба је данас четврта земља у свету по резултатима у спорту, по броју победа или медаља освојених на међународним такмичењима. Испред Кубе су само САД, Совјетски Савез и Немачка. Ово је незамислив резултат за земљу Трећег Света, укључујући и велике земље као што су Аргентина, Бразил или Мексико. На Куби се од десет милиона становника бави спортом преко три милиона људи.

Питање: Спорт је био, као медицина и култура, један од примарних циљева Револуције. Да ли се то десило само због могуће пропаганде?

"Не. Спорт је везан за здравље и разоноду нације. Резултати су се јавили због омасовљења спорта, као и због пажње коју смо посветили физичком васпитању од малих ногу. Имамо добре професоре у спорту. Па, све је пропаганда!"

(Кастро се активно бави разним спортовима, као што су пливање, подводни риболов, кошарка, безбол, фудбал... мало је боксовао, добро игра шах).

О невладиним организацијама:

" САД и ЦИА не само што су организовале инвазију на нас, не само да су претиле директним нападом, већ су овде, на почетку, организовале стотине контрареволуционарних организација. Мислим да их је било око три стотине. Скупило би се по пет - шест, десет људи и оснивало организацију под патронатом Америке. Револуција се могла одбранити само зато што је нас било много, а њих мало. Ми смо онда организовали народ (после експлозије четири бомбе у Хавани) и тако их учинили неефикасним."

Питање: Да ли постоји нешто што мислите да није требало да урадите, нека грешка коју сада не бисте поновили?

" У одређеним моментима били смо сувише амбициозни и желели смо да прескочимо понеку етапу на путу развоја. Понешто смо некритично копирали од других. Верујем да су све грешке направљене из најбољих намера."

Че

О пријатељству ова два изузетна човека, који су многима пружили наду да се свет може променити, или бар уклонити друштвене неправде, Кастро раније није говорио новинарима. Овај пут Кастро на деликатан начин износи своје успомене.

Питање: Ернесто Че Гевара представља симбол за најмање три генерације у Европи и свету. Када помислите на њега, шта вам прво падне на памет?

"Много ме је коштало да прихватим његову смрт. Изгубио сам много другова у борби, али само Чеово присуство осећам и данас. Најнеобичније је

то што он није био кубанац, него аргентинац. Код нас је видео могућност антиимперијалистичке револуције, националног ослобођења.

Био је страшно упоран. Иако је патио од астме, сваког дана је покушавао да се попне на Попокатепетл (Мексико)*, није успевао, али је сваког дана покушавао. Био је одличан лекар, интелектуалац и велики ратник. Личност са ауторитетом. Све што је радио, радио је на најбољи начин. Одлично је играо шах, јер га је проучавао. Сањао је да дигне револуцију у својој земљи, Аргентини, али је мислио на целу Јужну Америку. Био је нестрпљив, као да је журио на састанак са смрћу. Ситуација није била повољна, па је отишао у Африку, у Заир, после смрти Лумумбе, да помогне устанку африканаца против белгијских плаћеника. Оставио је за собом опроштајно писмо , у коме говори да иде да се бори у другим земљама света. После краха у Заиру, није желео да се врати на Кубу због тог писма. Ипак, вратио се тајно, боравио у планинама,спремајући се за даље ратовање. Тако је и отишао у Боливију, са малом групом другова. Он је већ од раније познавао карактер боливијског сељака, тихог, врло резервисаног, неповерљивог; знао је да се много разликује од Кубанца, јер је после дипломирања медицине обишао целу Латинску Америку на мотору; познавао је индијанску трагедију,њихове карактеристике. Знао је да ће то бити тежак задатак. Чини се да се све десило пре времена."*

У дневнику који је водио од 7.новембра 1966. до своје смрти, 7.октобра 1967, Ернесто Че Гевара оставио је детаљан опис ове утопијске, неуспеле експедиције у непроходне џунгле Боливије, мисије која се трагично завршила пре него што је заправо и почела. Мала група идеалиста није ни имала шансу у обрачуну са боливијском војском коју су организовали и обучавали амерички инструктори и бивши нацисти као што је био Клаус Барби, »Касапин из Лиона«. Дневник је објављен на Куби, 1968. године, а предговор је написао сам Фидел Кастро. Лик Че Геваре постао је симбол оног дела човечанства који се бори за правду у свету.

Питање: Да ли је само коинциденција, то што је шеснаест или седамнаест особа које су биле директно или индиректно одговорне за Чеову смрт, убрзо умрло, неки под неразјашњеним околностима?

"Чини се да су неке особе заиста тако умрле. Сигуран сам да није било организовано. Можда је сам народ пресудио онима који су се понели издајнички и нељудски."

Шта после Фидела

Питање: Команданте, да ли сте некад помислили да своје место препустите неком млађем?

" Потпуно сам задовољан деловањем у ономе чему сам посветио цео свој живот. Ових шездесет година прошле су а да нисам ни приметио. Колико ћу

још остати? То треба да одлучи народ. Ми смо се изборили за непостојање "култа личности". Видите да нема званичних портрета политичара на зидовима канцеларија. Законом је забрањено давање имена улица по лидерима...Ми имамо заједничко одлучивање, тако да ја делим одговорност са другима. Наравно, прелаз не би требало да буде наглао, идеално би било да се ситуација припрема и да транзиција прође безболно.

Питање: Да ли ће ваш брат Раул бити ваш наследник?

"Не волим да поредим нас двојицу. На почетку, када је ЦИА покушавала да организује атентате на мене, било је логично да предузмемо одређене превентивне мере, да моја физичка ликвидација не би значила и крај револуције за кубански народ. По мом мишљењу, онај који је био најприпремљенији и кога сам најбоље познавао, био је Раул. Као мера заштите, нисмо путовали истим авионима, истим колима...У условима сталне претње САД, мора се земљи гарантовати континуитет и стабилно вођство. Шта би се догодило ако би се мени нешто десило? Мислим да би ме Раул заменио на најбољи начин."

Питање: Каква ће бити будућност Кубе када се Фидел Кастро повуче са сцене?

"Имамо хиљаде способних младих људи, стручњака,политички образованих, на високом идејном нивоу, много више него што их је било у мојој генерацији. Ако сам веровао у победу револуције онда када нас је била шачица, како да не верујем сада, када нас има на милионе? Верујем у народ, у људе, у праве вредности, у морал. Ми смо почињали од нуле, али смо веровали у принципе, имали смо поверења у народ. Ја сам увек био оптимиста. Верујем да ће се појавити нови људи и нове генерације, способније од нас.

Америка се боји да ће наш пример утицати на револуције у другим земљама , па зато настоји да омаловажи нашу револуцију, да је уништа, да негира све оно што се створило. Шта ћете, то је механизам одбране империјализма. У суштини мржња се често рађа због интелектуалне немоћи да се схвати суштина добра и зла које се догодило на Куби."

Двадесет година касније, поново одговарајући новинару Рамонеу на питање о будућности Кубе, Кастро понавља да је Раул Кастро, као особа са највише ауторитета и искуства, његова најлогичнија замена, као и да ће сасвим сигурно Скупштина баш њега изабрати као наследника. Али како и Раула сустижу године, Кастро опет понавља да будућност Кубе лежи у младим генерацијама, људском капиталу који је стваран и пажљиво негован деценијама.

Закључак

Обе књиге о Фиделу Кастру, у свом размаку од двадесет година, представљају не само медијску слику кроз портрет државника, већ и хронику савремене историје друге половине двадесетог века до данас, не само Кубе, него Латинске Америке и света. У новом геополитичком контексту почетка 21. века Кубанска револуција је још увек важна референца за милионе обесправљених широм планете. Иако Куба ни у ком случају не „извози" свој социјално-политички модел, солидарност са Кубом и уважавање Фидела Кастра, пре свега у Јужној Америци, никад није било јаче. Од победе Хуго Чавеза (Hugo Chavez) у Венецуели, кандидати левице су легално бирани широм јужноамеричког континента: Нестор Кирхнер у Аргентини (Nestor Kirchner), Лула да Силва у Бразилу, Мартин Торихос у Панами (Martin Torrijos), Даниел Ортега у Никарагви, Рафаел Кореа (Rafael Correa) у Мексику и Ево Моралес у Боливији. До сада су се овакви избори редовно завршавали војним ударима које је организовала Америка (Салвадор Аљенде у Чилеу, 1973). Историја ће показати да ли су идеализам и тежња ка бољем животу довољни да би се та идеја остварила и опстала у новом миленијуму. Када више не буде живих легенди - бораца за социјалну правду, једнакост и људску солидарност као што је Фидел Кастро, њихова порука биће и даље жива кроз медије и медијско представљање – јер како кажу новинари, оно што није одштампано, није се ни десило.

Литература

[1] Mina Gianni (1987), *Un encuentro con Fidel*, Oficina de Publicaciones del consejo de estado, La Habana.
[2] Ramonet Ignacio (2009), *Фидел Кастро-Мој живот*, ВБЗ

Smiljka Isaković, PhD
Faculty for Culture and Media, Megatrend University

THE LEGEND IN THE MEDIA PERSPECTIVE

Abstract: *„The medium is the message", phrase used by media theorist Marshall McLuhan, means that the form of a medium affects the society during social and global changes. Although society's values change because of the technology, printed media, Gutenberg Galaxy, did not disappear. Books about Fidel Castro by Ignacio Ramonet and Gianni Mina represent media picture of the last legend in the international politics. Castro openly reveals his attitudes about everything that belongs to his political and private legacy. Owing to the media picture, the image of our contemporary world through his icon will be alive well after we are all gone.*

KEYWORDS: MEDIA, *FIDEL CASTRO, CIVILIZATION, INTERNATIONAL POLITICS, REVOLUTION.*

Др Бранко Златковић
Институт за књижевност и уметност у Београду

ДОСИТЕЈ И ВУК У АНЕГДОТАМА И МЕМОАРСКИМ СЕЋАЊИМА[1]

Резиме: *На основу разноврсне казивачке, мемоарске и полемичке грађе, у раду се представља особен однос Вука Стефановића Караџића према своме књижевном претходнику и савременику Доситеју Обрадовићу.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ, ВУК КАРАЏИЋ, АНЕГДОТА, КАЗИВАЊЕ, МЕМОАРИ, ПОЛЕМИКА, ПРЕПИСКА.*

[1] Ова студија је резултат рада на пројекту „Српско усмено стварлаштво“ (148023) који се реализује у Институту за књижевност и уметност у Београду.

Доситеј је приспео у Београд симболичног датума, сматра се, на Преображење 1807. године. У устаничкој Србији, он је запоставио књижевни рад, а посветио се испрва просветним, а онда и политичким пословима. На једноме месту, Вук Караџић сумира његов скроман књижевни опус који је настао у Србији. Он наводи „а) да је (Доситеј) писао неколико *поученија* која су се чатила у цркви бијоградској; б) 1808 године на Ново љето стихове рускоме цару и Родофиникину (који су наштампани у Млецима и може се рећи да су најгори од свију његови стихова); в) надгробну бесједу и надгробни натпис покојноме Чардаклији; г) одговор на Југовићеве пасквиле; а може бити да је још који листић о чему написао што нама није познато“ (Вук 1954: 68). Такође, Вук додаје мало пакосно како Доситеј прве три године у Србији није имао никаква друга посла осим што је „учио оно једно дијете (Алексу Карађорђевића, *прим. Б. З.*), па и то није га он све учио, него је ишло и у школу, а он га је само поучавао и с њим живљео“ (Исто; Маринковић, 54). Међутим, Доситеју је убрзо поверено надзирање и развијање српских училишта.[2] Године 1808, говором који је био припремљен за ту прилику (*Подунавка*, 173; Обрадовић 1961: 207–208) и предавањем *О дужном почитанију к наукама* који је прочитао из рукописа *Собранија разних нравоучителних вештеј*,[3] отворио је Велику школу, прву високообразовну установу те врсте у Србији. У вези са тим догађајем, Вук Караџић преноси како се војвода и командант Београда, Младен Миловановић, грохотом насмејао када је, у читању, Доситеј рекао: *У попа би ваљало да су и прасад мудра, а у њега су и дјеца луда*. Потом је, сутрадан, почела школа (Вук 1969: 104; Маринковић, 62). На другоме месту, Вук се мало другачије опомиње Доситејевих речи: *Поповска и прасад ваљало би да су паметнија, а њиова су и ђеца луђа него остали људи*, на шта су се „српски сенатори“ стали смејати, а Младен рече: *Море, баш је тако, видиш!* (Вук 1954: 70; Маринковић, 63).

Као управник школа у Србији и члан Совета, Доситеј је вршио јавне послове без плате, о чему у једном писму и сведочи: *Плаће овде никакве не имам, кроме препитанија. Од кад сам прешао овде (у Србију), ниједна „Географија“ није се продала нити се овде за књиге мари ... И сам умерено живим. Не тужим се, но кажем што јест* (Обрадовић 2008: 116).[4] Доситејеву изјаву Вук Караџић особито коментарише: *Ако није имао никакве плате није му ни требала: сам каже у писму к ујаку ї. Соларића да је имао рану (и поред сина Црнога Ђорђија, и код највеће господе, морао је имати господску храну*

[2] Као директор српских школа, Доситеј се залагао и за увођење и организовање завода за осигурање од пожара (Гавриловић, 32–33).

[3] Доситеј је преминуо не издавши наставак својих Собранија из 1793. године. Рукопис је успео да објави Павле Соларић (*Мезимац ї Доситеја Обрадовича, част втора Собранија разних нравоучителних вештеј в пользу и увеселењије*, Будим, 1818).

[4] Писмо Доситејево Јовану Димићу од 30. јануара 1810.

и напитак), а имао је и конак лијеп и сву послугу као и син Црноја Ђорђија; а да није баш без крајцаре и да начини коју аљину давало му се опет кашто по неколике десетине дуката. Па шта је више требала плата (њему као стару калуђеру)? Зар је он био дошао у Србију да тече новце? (Вук 1954: 68–69).

Иако је Доситеј међу Србима био дубоко уважаван и поштован, ипак је имао и велики број противника и то из реда најугледнијих личности онога доба. Он је био особито познат по томе што је неповољно говорио о некојим рђавим обичајима у српској цркви, па је због тога често и био предмет критике. То илуструју и многе анегдоте. Доситеј је у Србији имао и политичке неистомишљенике, по чему се нарочито истицао угледни Иван Југовић (Јован Савић), пештански правник, професор Велике школе и секретар Совета. Југовић је био извесно политички аустрофилски орјентисан, те се противио Доситеју, за кога се сматрало да је привржен Русији. Доситејево русофилство наглашено је у једном писму од 9. априла 1811. године у коме Иван Југовић саопштава аустријском министру спољних послова, грофу Клеменсу Метерниху, да је умро и сахрањен у Београду „познати Доситеј Обрадовић, један од најзначајнијих присталица Русије" (Гавриловић, 37). Стога је Доситеј, у знак посебне пажње, руском цару и руском представнику у Србији, Константину Константиновичу Родофиникину, нову 1808. годину честитао похвалним стиховима. Песме је објавио Вук Караџић у својој књизи *Правитељствујушчи совјет сербски* (1860). Он ту наводи да су ти стихови били штампани 22. марта 1808. године у Венецији. Међутим, до данас није познат ниједан сачуван примерак издања. Песме је, како потом Вук пространо саопштава, отпевао Петар Томић који је „имао врло лијеп глас и био добар пјевач". У друштву са Доситејем, он је пред Родофиникином, у његовом дому, најпре отпевао стихове посвећене цару, а потом и оне упућене њему. Иза тога, Петар Томић отиде Ивану Југовићу и обавести га о томе догађају. Подсмевајући се Доситеју, Југовић онда рекне: *Сад ти реци да је сан ништа! Ја ноћас сним гдје се на сокаку чује прекрасна музика, кад промолим главу кроз пенцер да видим шта је, а то се голоруз човјек натрћио па остраг задио трумбету те свира. То је тај ваш посао* (Вук 1969: 108– 109; Маринковић, 56).

У 96. броју *Српских новина* из 1860. године, којима је Милан Ђ. Милићевић онда био уредник, објављена је покуда Вукове књиге *Правитељствујушчи совјет сербски*. Између осталога, тамо се замера Вуку и то што је „написао Југовићев сан како је он казивао да је снио". У својој одбрани од тога „ружења и куђења", Вук одговара: *Југовићева сна ја друкчије нијесам могао казати него онако како сам га од њега чуо, а изоставити га нијесам хтио, једно зато што се њиме показује како је Југовић био досјетљив и на подсмјех готов, а друго, што онда не бих могао ни онијех Доситијевијех стихова споменути и наштампати. За овакове ствари могу мене кривити и моју књигу кудити само они људи који не познају историје*

осталијех народа у којој има много и много срамотнијих и скандалознијих ствари (Вук 1954: 56).

Иван Југовић је највише нападао знатног устаничког дипломату, Петра Новаковића Чардаклију, за кога се веровало да је био најзаслужнији ширењу руског утицаја у Србији. Сматрало се да је Чардаклија довео и Родофиникина у Србију. Када је Чардаклија 1808. године преминуо у Београду, његов одани пријатељ Доситеј је саставио натпис за његово надгробје. Дознавши од Вука Караџића садржај епитафа, Југовић је написао више пародичних посмртница које је онда свуда уоколо обзнањивао. Неколико стихова тих песама, које је опет од заборава отргао Вук Караџић, гласе:

Овде лежи Чардаклија
В Сербском крилу гадна змија;
Арнаутин лути бјаше,
Скотски сваѓда и живљаше;
Закон, веру, он погази,
Сербље браћу он омрази... итд. (Вук 1969: 106).

На то је, вели даље Вук, Доситеј отписао одговор у прози који је почињао пословицом: *У лажи су кратке ноге*. Како онда у Београду није било штампарије, овај је састав једно време преписиван и читан. Међутим, и упркос томе, ипак се изгубио и „по свој прилици га већ данас нико и нема", закључује Вук. Према истоме извору, Југовић је потом писао „мале стишће против Доситеја и гдекоје од њих читао је својим пријатељима". Премда их је добио од Лазара Арсенијевића Баталаке, те их и имао негде у Бечу написане, Вук је те стихове објавио „колико их се опомињао наизуст":

У лажи су кратке ноге,
То нас уче басне многе,
А виде и људи.
Лисица е танка стаса,
Ал` е она пасја гласа,
Залуду се труди:
Крије очи,
Медље речи,
Ал` е виде људи.
Шеитан-људи што не виде!
Кудгод која репом вине
Они одма све то виде.

Након пословице, коју је Иван Југовић навео према неком старом списатељу: *Стидите се ви који зло чините, а не гледајте да застидите оне који то објављују*, опомиње се Вук и осталих стихова:

Не надај се, Доситеју,
Што с` утек`о у Сербију
Да си ти се спасао:
Ми ћемо ти рећи
Бар на твојој даћи:
Калуђер си био,
И добро си пио,
Залуду си скитао.

Грчки свагда говораше,
Србље Грком продаваше
Ситних слова род.

Нит` е ладан нити врућ,
Нит` е наш нити туђ
Ко му сад би род?

Ни на земљи ни на небу,
Него у свом толстом трбу,
Носити е то род.

Он ласкаше господаром
За трпезом пуном тука,
Масног – зи род (Исто, 107–108).

Међутим, један од најоштријих Доситејевих противника био је свакако Вук Караџић. Он је замерао Доситеју што „виче на црквене обичаје". О томе експлицитно говори и једна анегдота. Наиме, за време ручка у манастиру Хопову, 29. маја 1856. године, Милица Стојадиновић Српкиња спомену да је недавно била у манастиру Петковици под Цером и да је поклонила манастирској библиотеци сва Доситејеве дела издања Медаковићевог. Вук Караџић на то одговори: *Па то Ви онда нијесте били од моје постојбине даље од по малога дана. Што се тиче Доситијевих књига, оне нијесу најзгоднији поклон манастиру, јер знамо да је Доситије викао на црквене обичаје. Да сам ја 1833 био цензор у Србији, кад је Глиша Возаровић Доситија прештампавао, ја то прештампавање не бих допустио, јер су се калуђери, особито како је Милош био обладао, у Србији већ готово сасвим почели затирати и онако,*

а и пост и мошти светијех и остале црквене обичаје људи науче и сами од себе презирати (Маринковић, 106). Такође, Вуку је сметало што Доситеј напада распојасаност калуђера и то чини баш он који и сам не поштује постове. У вези са тим, Вук је пренео занимљиву белешку: *Он (Доситеј) је на части јавно пред толиким људима (који су и онако на њега викали да му не смије петак ни сриједа у кућу завирити) говорио: „Волим се пијан по блату ваљати, него гладан на Христову гробу спавати“* (Вук 1954: 70; Маринковић, 55). У Рецензији на књигу Милована Видаковића *Љубомир у Јелисијуму*, Вук пише: *Тако и наш Љубомир ваљда је чуо где Доситеј и Рељковић (и још гдекоји) вичу на народне обичаје, а није знао расудити, да су они у том сви лудовали* (Вук 1968: 157). Вукова пакост према Доситеју ишла је и даље, па је казивао да је Доситеј несавестан учитељ, као и веома славољубив човек. Наводно, једно „младо момче“ жељно науке пређе из Аустрије у Београд. Знајући да је Доситеј велики љубитељ књиге и просвете, оно потражи од њега помоћ. Но, Доситеј га хладно одбије. После неколико месеци, исто „момче“, само „малко прерушено у српске или турске хаљине“, оде поново Доситеју, али овога пута са похвалним словом о њему, у коме му благодари што је упалио Србима „свећу просвештенија“. Када Доситеј прочита састав, он одушевљено загрли и почне љубити „момче“, говорећи: *Сине мој! Чим ћу ја тебе даривати кад си ти мени овако лепо слово донео?* Према мишљењу неких историчара, ово „момче“ би могао бити сам Вук (Вук 1954: 70-71; Маринковић 52–53).

За време Доситејева боравка у Србији, Вук једнако омаловажава његову дипломатску делатност и оптужује га за политичке интриге. У вези са тим, Вук вели: *А у Влашкој није ништа знаменитије учинио него што је добио један свештенички златан крст и што је дошао у Бијоград прије Петра и Миленка и протолковао Црноме Ђорђију њиове интриге и помогао и` проћерати из Србије (и тим начином помогао да Србија прије пропадне), и потом постао попечитељ „духовних дјел и народнаго просвјешченија“ и добио „500 дуката“ плате на годину. И ту је већ била риба ухваћена и кључеви се нашли (нити је више требало мреже на трпезу метати ни погурен ићи). Али опет, послије три мјесеца, дође смрт и он своје господство остави Југовићу, највећему непријатељу своме!* (Вук 1954: 69).

Живећи одвише тешко и свакојако се довијајући да намакне средства за печатање сопствених издања, чини се да Вук Караџић није могао без зависти и тако олако да пређе преко великодушности коју су српске устаничке власти испољавале према старом учитељу и филозофу. У Вуковим казивањима о Доситеју Обрадовићу отуда можебити толико исказана једа и нетрпељивости према старијем сабрату по перу.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Гавриловић, Славко, *Личности и догађаји из доба Првог српског устанка*, Нови Сад: Матица српска, 1996.
[2] Златковић, Бранко, *Казивања и записи о Доситеју Обрадовићу у устаничкој Србији*, „Дело Доситеја Обрадовића 1807– 2007“, зборник радова, прир. Д. Иванић и В. Јелић, Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић“, 2008, 291–304.
[3] Караџић, Вук Стеф, *Из историје Првог српског устанка*, прир. Радослав Перовић, Београд: Народна књига, 1954.
[4] Караџић, Вук, *О језику и књижевности*, „Сабрана дела Вука Караџића“, књ.XII, прир. Берислав Николић, Београд: Просвета, 1968.
[5] Караџић, Вук, *Историјски списи II*, „Сабрана дела Вука Караџића“, књ. XVI, прир. Радован Самарџић, Београд: Просвета, 1969.
[6] Маринковић, Боривоје, *Доситеј у говору и тексту, збирка записа и анегдота*, Београд: Нолит, 1961.
[7] Обрадовић, Доситеј, *Сабрана дела III*, прир. Боривоје Маринковић, Београд: Просвета: 1961.
[8] Обрадовић, Доситеј, *Песме, Писма, Документи*, „Сабрана дела Доситеја Обрадовића“, књ. VI, прир. Мирјана Д. Стефановић, Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић“, 2008.
[9] *Подунавка*, IV/1846, бр. 47.

Dr. Branko Zlatković
Institute of Literature and Art in Belgrade

Dositej and Vuk in anecdotes and memoirs memories

Abstract: *Based on various stories, memoirs and polemical material, this paper presents a distinctive relationship Vuk Stefanovic Karadzic by his literary predecessors and contemporaries Dositej Obradovic.*

KEYWORDS: DOSITEJ *OBRADOVIC, VUK KARADZIC, ANECDOTES, NARRATIVE, MEMOIR, POLEMIC, A CONVERSATION.*

Марина Никодијевић, историчар уметности
Београд

АВАНГАРДНИ ФИЛМ ДВАДЕСЕТИХ ГОДИНА КАО ДЕО ВИЗУЕЛНЕ КУЛТУРЕ МОДЕРНИЗМА

Апстракт: *Рад се бави авангардном филмском теоријом и праксом двадесетих година са концентрацијом на европску и совјетску уметничку сцену. У фокусу су филмска остварења пре свега ликовних уметника чији примарни изражајни медиј није био филм и препознавање њихових доприноса на пољу експерименталног филма. Циљ је постављање овог феномена у један шири идејни и уметнички контекст који ће показати везу између радикалних модернистичких покрета и новог медија. Рад настоји да покаже да је, следивши ток модерне мисли и нове естетике, авангардни филм прешао пут од чисте апстракције De Stijl-a, преко дадаистичких анти-уметничких интервенција, затим снажних утицаја руског монтажног експеримента, па све до оничких визија надреализма.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *АВАНГАРДА,МЕДИЈ,ФИЛМ,ЕКСПЕРИМЕНТ,МОДЕРНА УМЕТНОСТ,ВИЗУЕЛНИ ЈЕЗИК, ГЛЕДАЛАЦ,СТВАРНОСТ,ИЛУЗИЈА*

Авангардни филм представља једну изузетно комплексну и плодоносну струју у оквиру историје филма која га прати готово од самог доласка на свет до нашег времена. Из тог широког и, како и доликује авангарди, хаотичног спектра филмског стваралаштва, овај рад бира да ближе сагледа један пажљиво одабрани број типичних наслова који су дела прецизно одређене групе аутора, насталих у јасно омеђеном и дефинисаном културном амбијенту и историјском моменту.

Конкретно, домен интересовања је авангардна филмска теорија и пракса двадесетих година прошлог века као својеврсна бунтовничка фаза раног немог филма. У самом фокусу биће релативно узак спектар најсликовитијих остварења готово искључиво ликовних уметника као што су: Ханс Рихтер, Валтер Рутман, Викинг Егелинг, Фернан Леже, Ман Реј, Марсел Дишан и Салвадор Дали. Совјетски редитељи Дзига Вертов и Сергеј Ејзенштајн представљају мало, али неопходно одступање од успостављеног ограничења. Како горе набројани протагонисти већ сугеришу, пажња ће бити усмерена на европску (са центрима у Паризу и Берлину) и совјетску уметничку сцену и њихове доприносе на пољу алтернативног, уметничког или експерименталног филмског израза.

У ужем смислу, тема рада нису само филмови *per se*, већ њихово постављање у један шири културно-историјски контекст. Наиме, циљ је испитати улогу новог медија у спровођењу уметничких циљева радикалних модернистичких покрета и њихових идејних вођа. Жеља је да се покаже да експериментални филм овог периода прати једну ширу развојну линију модернизма која је систематично рушила идеје старе уметности јер се више нису уклапале у нову слику света који се убрзано и незаустављиво мењао. Какве су могућности уметници препознали у филму? Зашто су га оберучке прихватили, славили у својим манифестима и борили се за његов уметнички дигнитет? Каква је била веза између тада још младог медија и такозваних историјских авангарди, односно њених експеримената на пољу ликовних уметности и на пољу покретних слика? Које идеје се провлаче кроз тадашњу теорију филма које су успоставиле филм као један од темељних појмова синтаксе модернизма? И наравно, обзиром да термин 'авангардни' повезује филмове које одређује са напредним уметничким идејама у другим медијима и дисциплинама и схватањем филма које је све само не традиционално, потребно је утврдити које су то конвенције којима је одбијао да се повинује. То су нека од кључних питања којима овај рад поклања пажњу, а у потрази за могућим одговорима као основни извори послужиће програмски текстови самих уметника,као и теоретска разматрања реномираних теоретичара и критичара раног филма. С обзиром да уживају статус главног предмета интересовања овог истраживања, подразумева се да ће конкретна филмска остварења служити као базични извор и, на срећу доступна, сведочанства непроцењиве вредности.

Рад је конципиран тако да полази од раних теорија и идеја које су допринеле разумевању новог медија и његових потенцијала, полако га уздижући у више уметничке сфере. Тако препознат од стране уметника, филм лако постаје једно од експерименталних поља модернистичке авангарде. То је теоретски заснован увод, неопходан за разумевање конкретне филмске праксе којој су посвећена остала поглавља у раду. Дела су груписана по критеријуму сродности формалних одлика, утицаја, идеја и циљева. С обзиром да период о коме је реч карактерише плурализам, односно садејство различитих уметничких појава, строги хронолошки след није од велике важности. Као засебни сегменти у оквиру једне целине биће разматрани апстрактни, чисти или апсолутни филм, дадаистички филмски експеримент, руска монтажна школа и њен утицај на европске ствараоце и на крају надреалистички филм и његови домети.

ФИЛМ СА ВЕЛИКИМ "Ф"

Нико не може да порекне да је филм једна од најчудеснијих појава двадесетог века. Покретне слике су од почетка свог постојања, чак и у свом најсировијем и најпримитивнијем облику опчињавале својом убедљивом сличношћу са животом. Овај фасцинантни и ужасавајући 'двојник живе стварности' (*Митри,Ж.,1966:113*) је доживљаван као сензација, куриозитет, чудо, магија, али не и уметност. Из неразумевања неправедно оцењен као пука забава и разбибрига за ниже друштвене слојеве или оптуживан да је само машина, а машина никада не може бити уметност, морао је да се избори за своје место у аристократској породици уметности. Ипак, овакав општи ускогруди дојам новог медија веома рано су почели да нарушавају другачији, напреднији ставови и визије који представљају својеврсну увертиру у ново филмско раздобље.

Оно што је карактеристично за појаву филма јесте то да га је готово од самог почетка пратила и теоријска мисао. Најранији теорије заправо представљају покушаје да се дође до разумевања нове појаве, али не удубљивањем у суштину медија, испитивањем његових темељних могућности и изражајних средстава, већ олакшавајућом пречицом која води директно у ћорсокак, а то је поређење са другим уметностима- пре свих позоришном. Иако долази на свет на самом прагу двадесетог века, може се рећи да је филм у неку руку рођен стар. Ослобођен терета сопствене традиције и историје, није измакао лавини традиција осталих уметности у њиховом најокошталијем облику које су се спремно обрушиле не би ли га, због комплекса сопствених немогућности, претвориле у 'једног од њих'. Ови духови прошлости који су опседали ране мислиоце су се одразили и на уметничке

домете раних филмова. И заиста, они се могу оценити као, у најмању руку шаблонски и конвенционални до сржи. Уобичајена је праволинијска радња која повезује низ пантомимских сцена које се одигравају у сликаном декору што све скупа више подсећа на нему позоришну представу која се одиграва на екрану јер "филм није још био нашао своје праве облике, који ће га учинити не само новим и необичним, већ и специфичним изразом, а нарочито- уметничким средством" (*Новаковић,Р., 1962:67*). Специфичне филмске одлике су пригушиване нарацијом, логичким следом догађаја, пренаглашеном мимиком, глумом, сценографијом, затим заморном тематиком која је своје изворе налазила у књижевности и историји. Патетичан покушај увођења филма у уметничке воде, претенциозно назван *Film d'Art*, био је ништа друго до његово неуспело припајање позоришној уметности. Овај пројекат, колико год да је вратио филм назад у прошлост којој никада није ни припадао, толико је био подстицајан за његов продор ка будућности, изазвавши бурне реакције и море негативних критика што ће природно отворити врата неким новим алтернативним визијама.

У мору теоретисања која и даље одају једно сушто неразумевање филмског језика, ту и тамо се јавља понеки наговештај да се у филму можда може назрети и по која уметничка искра. Међутим, тек се радови филмског теоретичара и критичара Ричота Кануде с краја прве и почетка друге деценије двадесетог века могу сматрати релевантним за ову тему јер одају озбиљније разумевање филмске проблематике и природе кинематографа. Канудо пише реч филм великим почетним словом дајући му статус легитимне "седме уметности" и чак износи тезу да је филм заправо оваплоћење свих уметности, својеврсна синтеза помоћу које свака уметност може да искаже оно што сама не би могла. И још наглашава да, како би достигао овај идеал филм мора да тражи и истражује, да проникне у сопствену суштину и биће, занемарујући традицију, културу и логику. Холивуд је истицан као отелотворење ових идеала, из разлога што "не пати од вековних оптерећења..., што припада оном ничеовском 'трећем стадијуму живота', стању невиности детета које не мора- као што то морамо ми, одрасли Европљанида заборавља" (*Стојановић,Д., 1978:15*). Оваква промишљања о природи филма су кључна јер покрећу читав низ мислилаца и уметника ширих назора да дају свој допринос даљем успостављању интегритета филма као самосталног и самосвесног уметничког израза. Ове визионаре је понело убеђење да у филму чучи једна неискоришћена витална снага која има моћ да испрати убрзање модерног живота, као и поетику и лепоту новог света који више није био само фантазија и визија, већ реалност из које се није могло назад. Филм се није напросто нашао усред оваквих промена, попут сликарства на пример, већ је он њихов директан изданак- аутентичан продукт доба машина.

Филм почиње да се слави као нова универзална религија, нова етапа у развоју цивилизације, спој открића науке и идеала уметности, спој најбољег из свих уметности, сплет сна и јаве, видљивог и невидљивог, живот изнад живота, поезија модерне ере, укратко- нова животворна снага која покреће људски дух. Ово су наравно помаци учињени претежно на теоретском нивоу, док су могућности филма и даље у великом раскораку са његовим конкретним остварењима и достигнућима на екрану. Оно што је одмах уочљиво јесте да теорија филма, како хронолошки, тако и реторички, терминолошки и идејно не заостаје за радикалним модернистичким теоријама на пољу осталих, а пре свега ликовних уметности захваћених снажним ковитлацом промена који је рушио остатке старог света. Задаци који су постављани пред сликарство, скулптуру, као и књижевност и музику, резултат су једног општег духа времена чији је саставни део био и филм.

Природно је ентузијазам за нови медиј обузео и уметнике модернистичке оријентације који су делили усхићење за све манифестације и феномене модерног живота. Хвалоспеви кинематографу почињу да долазе из пера оних од којих се то и највише очекивало. Предратна париска књижевна и ликовна авангарда на челу са Аполинером је показала велико интересовање за природу и уметничке могућности ове новотарије, што се може узети као зачетак савеза између модерне уметности и филма. Згрожени драматичношћу и патосом пројекта *Film d'Art,*није им требало много да дођу до закључка да је "филм уметност чију особеност треба тражити у њој самој, а не позајмљивати је из књижевности" (*Абел,Р., 1975:19*). Истовремено су и италијански футуристи дошли до сличних откровења присвајајући филм као чисто футуристичку уметност и славећи га као младу снагу која ће немилосрдно прегазити све старе видове изражавања. Припадници обе авангарде су у филму препознали идеално, ако не и једино средство које може да забележи и визуелно прикаже брзину, динамизам и симултаност искуства модерног света. Ове многобројне писаније заправо повезује иста суштина, а то је да, како би достигао виши ниво развоја, филм треба да следи развој сликарства као сродне визуелне уметности, али у оквиру сопствених изражајних могућности. Из тога следи да је криза и учмалост у коју је запао филм последица замене пикторалних, визуелних вредности својствених филмском медију за литерарне вредности.

Филм ступа на уметничку сцену у време када је уметност била у једној фази интроспекције, преиспитивања, када се изнова промишљала и стварала. Систематично негирајући вековима важеће законе слике, сликарство се све више удаљавало од видљиве стварности у корист једне нове сликарске стварности, док је филм истодобно, повучен техничким могућностима камере, тежио управо супротном- њеном што веродостојнијем репродуковању. Док су на платнима преовладавале мултиплициране, деформисане,

искривљене форме у покушају наговештаја покрета и симултаног доживљаја, филмска камера је претежно стајала непомична, бележећи стварност као јединствено визуелно поље, из једног строго фиксираног угла гледања у ненарушеном визуелном и наративном континуитету. Могућност кретања, тачније, представљања уверљиве илузије кретања које је у самој бити филма, за сликарство је било само неуспели експеримент. С обзиром да је филм у себи садржао могућности сликарства, неки уметници су природно дошли на идеју да "покрену" своја платна, односно да неке своје идеје и замисли из области сликарства покушају да реализују у другом медију који је обећавао "да отвори врата уметности сликарства ка новим димензијама кретања у времену" (*Lawder D.S., 1975: VIII*). Дезинтеграција јединственог сликарског поља, фрагментираност форме, симултаност у предстсвљању појава и наглашени динамизам су иновације које су заправо биле усмерене ка отварању визуелне уметности сликарства ка димензији времена.

Футуристи **Бруно Кора** и **Арналдо Ђина** праве ручно бојене апстрактне композиције у покрету још 1910. године. Уметнички пројекат сликара **Леополда Сурважа** назван **"Обојени ритам"**, у суштини 'сценарио' за апстрактни филм, због избијања рата није доживео реализацију. Аполинер је написао да је Сурваж "изумео нову уметност сликарства у покрету"(*Lawder D.S., 1975: 115*). Из концепта чистог сликарства произашла је идеја чистог филма. Овај тип филмских експеримената ће доминирати немачком авангардом у периоду након рата па све до средине двадесетих година. Управо том феномену је посвећено наредно поглавље.

У једној клими општег тражења, преиспитивања и експериментисања, филм постаје нови, обећавајући фронт авангардне борбе. Луј Арагон је 1918. године у часопису *Le Film* написао да "филм мора да добије своје место у авнгардним преокупацијама" *(The Oxford History of World Cinema, 1996:170)*. Експериментални дух авангарде није могао да одоли новом медију и његовим потенцијалима. У тренутку када се чинило да су могућности сликарства исцрпљене и доведене до неког свог, ако се служимо театралним речником авангарди, 'краја' или 'смрти', неким уметницима се нови медиј чинио као логичан и неизбежан следећи корак или кулминација њихових естетских преокупација.

АПСТРАКТНИ ФИЛМ: ФИЛМ КАО РИТАМ

Иако је рат зауставио комерцијалну европску филмску продукцију и осујетио реализацију првих авангардних филмских пројеката, чини се да, по његовом завршетку, сурово отрежњени модерни свет напокон ступа у "l'age du cinema". Двадесете године представљају један од најкреативнијих периода авангардних активности на пољу свих уметности, толико да се чак може рећи да је "култура читавог периода била авангардна" (*O'Pray,M., 2003:8*). Управо тада и настају први 'стварни' авангардни филмови. Један од доминирајућих центара овакве врсте уметничких активности био је Берлин где филмским анимацијама Валтера Рутмана, Ханса Рихтера и Викинга Егелинга настаје феномен назван апстрактни, чисти, графички или апсолутни филм. Реч је о делима уметника који су у свет филма дошли из сликарства, привучени његовим урођеним кинетичким динамизмом, откровењем да је филм заправо ништа друго до покретна слика, али и инспирисани музиком и њеним принципима. То је наставак и конкретна реализација предратних футуристичких и, још више, Сурважових идеја о аутономној, динамичкој уметности обојених апстрактних форми.

Уметнички путеви ова три уметника наводе на помисао да експериментисање са покретом у сликарству и уопште проблеми модерне слике, по природи и логици ствари, воде директно у филм. Динамички потенцијал њихових последњих слика који је вапио за ослобођењем из стега статичног простора слике, биће ослобођен у њиховим експерименталним кратким филмовима чисте визуелне динамике.

Често се истиче да филм усваја готове формалне идеје апстрактног сликарства тако да "апстракција на филму није била тешко добијена битка као што је то случај у сликарству" (*O'Pray,M., 2003:12)*. Чињеница је да су лекције из других уметности допринеле идеји о чистом, визуелном филму, који има не-литерарни, не-наративан и не-миметички однос према спољној стварности. *Absolut film* по први пут поставља уметност покретних слика пред чисто уметничке задатке стварања нових форми и њихових односа користећи само себи својствене могућности. Овако постављено и имајући у виду теорију ликовних уметности тог периода, јасно је да овај подухват на идејном плану није донео ништа ново. Оно што је ново је примена ових идеја у другом медију.

Иако су се сва три уметника бавили апстрактним анимацијама, њихово схватање апстракције ипак није било једнако, што налаже да се експерименти **Валтера Рутмана** посматрају засебно од оних које су спровели Рихтер и Егелинг. Истичући 'безвременост' као главну аномалију сликарства, Рутман га у потпуности напушта у име стварања једне потпуно нове уметности, "једног потпуно новог осећања живота, 'сликарства са временом" (*Рутман, В.,*

1984:26) које је нешто између сликарства и музике, али користи технику кинематографије. Убеђен да "само превазилажењем свог аутоматског натурализма филм може бити стављен у службу уметности" (*Lawder D.S., 1975: 123*), Рутман за 'садржај' својих филмова узима, по њему, чисто филмске елементе и карактеристике- форме, површине, њихов однос, кретање, ритам, затим време, боје, осветљења и затамњења, а све у циљу стварања тоталне оптичке композиције. Његова серија апстрактних филмова **Opus I,II,III,IV**, није била рађена у фотографији већ насликана. То је покретна игра обичних геометријских облика који су иначе суверено владали сликарским платнима тог времена, али су овде покренути и 'живи', поштујући ништа друго осим закона ритма и хармоније. Овај обојени визуелни ритам једноставних форми ипак није одраз строгог формализма карактеристичног за, рецимо, *De Stijl* естетику, већ прати једну другу линију апстракције која полази од Кандинског. Суптилна флуидност и пулсирајући динамизам оштрих и тупих апстрактних облика *Opus*-а треба да визуелним путем изазове неке осећаје у посматрачу, попут смирености или узнемирености. Као уобичајени модел за овакву 'лирску' варијанту апстракције служи узвишено и продуховљено дејство које музика, као савршена аутономна форма, има на слушаоца. Управо то оставља утисак да је "Рутманов филм, за разлику од оних Рихтера и Егелинга, био напор да се оствари, у савременој технологији филма, деветнаестовековни идеал *Gesamtkunstwerk*-а" (*Lawder D.S., 1975: 122*).

Ханс Рихтер је, пак, у Рутмановом раду видео недостатак научне озбиљности и прецизности, док су га слична интересовања и афинитети довели у блиску сарадњу са Егелингом. Својим методичним, готово научним приступом истраживања, обојица су желели да, пре свега, сведу уметност на просте, елементарне јединице цртежа, правоугаоних површина и линеарних означитеља и тако створе јединствени систем у оквиру ког свака линија и форма има своју јасну пикторалну функцију. Њихова филмска истраживања се базирају на конструктивистичкој естетици, законитостима и уверењу да уметност будућности мора да одбаци субјективно и лирско како би постала средство универзалног напретка. Рихтерова и Егелингова брошура *Universelle Sprache* из 1920. године служи као нека врста манифеста њиховом филмском подухвату. Универзални језик је покушај да се открију свеважећи закони уметности који су применљиви у свим визуелним медијима и свим културама. Ове могућности може да понуди једино поједностављена и прочишћена апстрактна форма и, "мада сви визуелни медији могу да користе овај језик апстракције, Егелинг и Рихтер су веровали да једино филм може да га уздигне на један виши ниво" (*Elder, R.B., 2008:145*) Њихове идеје су биле блиске онима Лисицког, Ван Дусбурга и Мохоли-Нађа. Ван Дусбург је био задивљен практичним резултатима њихових истраживања, то јест филмовима *Rhythmus 21* и *Symphonie*

Diagonale, назвавши их у једном броју часописа De Stijl- "апстрактним динамичким пластицизмом". По њему они су доказ немоћи руке уметника и незаменљиве улоге машине у формирању новог визуелног језика будућности и закључује да "рука више није та која ствара уметност, већ дух, а пошто нови дух захтева највећу могућу прецизност израза, једино машина својим перфекционизмом може да задовољи високе захтеве духа који ствара" (*Lawder D.S., 1975: 47*).

Rhythmus 21 је кинетичка композиција чистих пластичких форми која "можда више него било који други авангардни филм користи филмско платно као директну замену за сликарско платно" (*Lawder D.S., 1975: 49*). На равној површини филмског платна се дешава кретање црних, сивих и белих правоугаоних површина математичке прецизности и графичке јасноће, у чистом визуелном ритму. Рихтер овим експериментом долази до закључка да, колико год примењивао искуства сликарства, филм задржава неке своје особености и законитости захваљујући којима сликарство никада не може бити филм и обрнуто. То је засебна димензија у којој се све одвија по неком 'изнутра' условљеном и јасно утврђеном ритму који уједињује све делове у целину, као и јасно утврђеном времену које управља свим формалним односима. Такође запажа да су "на филму саме форме од мале важности, оно што је битно јесте однос једне форме према другој у времену" (*Elder, R.B., 2008:163*), односно да је композициона међузависност формалних елемената неупоредиво већа него на статичној слици.

Егелингова нема ***Symphonie Diagonale*** се најбоље може описати као цртеж у покрету. Филм је резултат сиситематично разрађене елементарне синтаксе формалних односа. Главни 'актери' филма су линије које се кроз неку врсту механичке игре организују у импресивно комплексне апстрактне облике. Беспрекорно тачна и прецизна ритмичка артикулација садржаја је свакако највећи квалитет овог дела.

Рихтеров ангажман и тежња ка преобликовању уметности је мењала своје облике водећи га некад ка дадаизму, некад ка конструктивизму или пак надреализму, што се врло јасно одразило и на његов филмски опус. Узевши своју дозу апстракције, он ће се, као уосталом и Рутман, у другој половини двадесетих година окренути 'фигуративним' филмовима који ће на другачији начин и неким другим средствима и елементима пружити свој допринос другом таласу Немачког експерименталног филма. Апстрактна анимација је природно превазиђена променом 'трендова' на ширем уметничко-идејном плану, као и новим експериментима који су указали на неке друге виталне делове филмског механизма које су ови уметници превидели ограничавајући се на једно мало подручје могућности филма. Нове, свеже и још иновативније и радикалније активности овог типа су ипак биле везане за Париз захваљујући уметницима из круга дада покрета који

су усвојили филм као оруђе својих уметничких, односно анти-уметничких деловања. Париз је био центар продукције дада филмова због мреже киноклубова који су омогућавали њихово емитовање, док су у Берлину дадаисти били претежно усмерени на колаже и фотомонтаже којима су, такође, покушавали да произведу готово филмске ефекте.

Уобичајену дистинкцију да "док се немачки експериментатори углавном ограничавају на апстракције и на визуелне играрије, француска авангарда имала је више садржине и најзначајнија је по својим последицама" (*Новаковић, Р., 1962:167*) потврђује већ прво гледање. Париска дада ће поигравањем филмским изражајним средствима расветлити неке нове уметничке потенцијале медија. Мада толико међусобно различити, ови филмови, већ на први поглед, поседују један другачији дух игре и маштовитости, али иза којих се увек крије доза провокације.

ДАДА: ФИЛМ КАО ПРОВОКАЦИЈА

Тешко је говорити о дадаистичком филму као хомогеној, компактној појави коју обједињују неке заједничке одлике, стил, доктрине или циљеви. То је и логично ако имамо у виду да се дадаизам гнушао свега набројаног. То што је овде реч само о његовом париском огранку, не мења ову чињеницу, с обзиром да су дадаисти, чак и у истом средишту, иступали индивидуално. Управо ту лежи узрок потешкоћа при покушају анализе одабраних филмова, јер се сваки од њих намеће као јединствен ентитет и тражи да буде разматран засебно, мимо било каквих уопштавања. Док се у немачким филмским апстракцијама осећа извесна вештачка, лабораторијска стерилност вешто прикривена поетичношћу, филмски опити француске авангарде освајају, можда и више него било чим другим, својом аутентичношћу. Ипак, њихов највећи допринос треба видети у томе што сви ти дадаистички филмски експерименти, сагледани као целина, дају образац авангардног филма јер садрже све његове кључне одреднице.

Оно што додатно отежава смештање појединих филмова у оквире дадаизма је и њихова хронологија која се протеже кроз готово читаву трећу деценију, преливајући се ван реалних хронолошких оквира дада покрета и увелико у период када је надреализам већ био доминантни авангардни уметнички тренд у Европи.

Све наведене потешкоће везане за атрибуцију и хронологију су у већини филмских теорија "решене" тако што се концепт дадаистичког филма често занемарује и олако се припаја корпусу надреалистичког филма који је допадљивији, али и јаснији у својим циљевима и дометима. Утолико пре, даљи ток приче о дада филму се више своди на "дестилацију" његових спе-

цифичних одлика у односу на друге коегзистирајуће правце апстрактног и надреалистичког филма.

Дакле, прво питање на које треба покушати дати одговор и без кога можда и нема смисла ићи даље од овог увода, јесте које су то најопштије одреднице које неки филм чини дада филмом и по ком критеријуму су филмови о којима ће бити речи уопште завршили у овом поглављу. Сходно различитим приступима филмском медију у оквиру дадаистичког табора, у питању су различите манифестације дадаистичког филма, самостални, а опет повезани испади дада духа.

Дадаисти филм виде као спектакл, као колективни визуелни доживљај у склопу дадаистичког хепенинга који је настојао да оствари својеврсну медијску синтезу. Пројекција филма је била једна од ставки у програму између трансатичног и неразумљивог читања, тачније урлања заумних стихова, позоришних представа које би често кулминирале тучом и извођења музике која се граничила са обичном буком. Овај дадаистички догађај са својим мултимедијалним, колажним карактером је служио као идеалан полигон за спровођење дадаистичке поетике шока и провокације. Филм постаје важан дадаистички изражајни медиј услед њиховог веровања да је на филму све изводљиво и све дозвољено. Свет дада филма је хаотичан, чудесни свет без контроле у коме и немогуће постаје савим могуће.

Иако често одају утисак чисте импровизације, крајње су прорачунати када је у питању њихов учинак на посматрача. Све оне основне одлике дада филма као што су провокација, изненађење, иронија, цинизам, апсурд, специфичан хумор, ирационалност, јесу ништа друго до средства и начин да се произведе реакција публике, једно осећање нелагоде које ће спречити пасивно препуштање филмској радњи која за циљ има само пуко задовољство, опуштање и разбибригу. Наглашени активизам и деструкција овог покрета нису толерисали пасиван однос спрам било чега, па ни уметности, из чега произилази и Бењаминова тврдња да је "дело пре свега требало да задовољи захтев за изазивањем јавног скандала"...и да је "код дадаиста уметничко дело од примамљивог привида или убедљиве звучне творевине постало метак" (*Бењамин, В., 1974:143*). Дадаистички филм захтева публику, пожељно критички настројену, и може се рећи да он не може да оствари свој максимални потенцијал ван контекста дада приредби.

Једна од важних и чини се бескомпромисних одлика дада филма је на првом месту занемаривање конвенционалне нарације, то јест, филмске приче или радње. То је и природно имајући у виду да је логичан, узрочно-последично устројен наративни ток био главно обележје комерцијалног филма који су дадаисти углавном сматрали неком врстом дегенерисаног позоришта. Ослобођен овог великог терета који је својство литерарних, а не визуелних уметности, филм је слободан да истражује своје исконске

одлике, а гледалац је у одсуству приче и радње принуђен на осећање. Фернан Леже је ту општу тежњу сажео у исказу: "Заблуда сликарства је садржина. Заблуда филма је сценарио" (*Митри, Ж., 1966:71*).

Такође, особина коју посебно треба нагласити као типично дадаистичку је прихватање и наглашавање механичке природе филма, односно крајње транспарентно третирање филмског материјала које гледаоца у сваком тренутку одржава у свести да је оно што гледа заправо- филм. Уметник дадаиста намерно врши деструкцију те обожаване и брижљиво неговане филмске илузије, стално истичући да је филм продукт камере. То се испоставља и као битна тачке разилажења дадаистичког и надреалистичког филма који ће радије тежити прикривању медија, опсени, ради лакше манипулације менталним процесима које филм покреће у гледаоцу.

Укратко, дада филм је једна анти-наративна, анти-психолошка, антирационална и анти-доктринарна анти-уметничка творевина која у први план истиче механичку природу својих алатки. То је најужи скуп идеја који неколицину прилично индивидуалних уметничких експеримената држе на окупу под истом одредницом, као и чињеница да "филмским очуђавањем друштвене стварности они [дадаистички филмови] подривају норме и кодове друштвених конвенција, а тиме и конвенционално филмско стваралаштво које за свој циљ има репдодуковање те конвенционалности" (*Kuenzli,R.E., 1996:7*).

Филм који можда најсвеобухватније и најдубље залази у дадаистичку идеју је ***Међучин*** према сценарију песника и сликара **Франсиса Пикабије** и у режији **Ренеа Клера**. Пикабија је, као управник балетске трупе, наручио филм као додатак балетској представи коју је, у духу дада апсурда и ироније, насловио "Нема представе", успут подсећајући публику да не заборави тамне наочаре и вату за уши. Овај "пакет" је требало да оствари тотални перформанс осмишљен као напад на конвенције и вредности публике. *Међучин,* у претенциозно озбиљан свет експерименталног филма уноси ведрину, динамику, спонтаност, свеж и непосредан хумор комичних асоцијација и ситуација. Пре свега, филм није кратак графички исказ у покрету већ је дужег трајања, снимљен камером, има наративне елементе и доказ је да "стандардна филмска позиција дадаизма ...није напустила инсцениране или документарне реалије света, није отишла у свет апстракције и геометрије...уз то постигла је оштрији ефекат апсурда" (*Чечот-Гаврак, 1984: 127*). Колико год ово звучало као опис једног питког, допадљивог и лако разумљивог филмског остварења, то наравно није случај, јер његов наратив није онај на какав смо навикли- целовит и логичан, већ напротив-фрагментиран и алогичан.

Филм је заправо низ скечева повезаних дадаистичком логиком апсурда у један бесмислени наративни ток што потврђује да дадаисти "...ни најмање

нису тежили ка укидању предметности или чак анегдотских елемената, али су се противили свему што би анегдоти могло дати смисаоно значење било путем одржавања узрочне везе, било путем трајања одређеног стања дуже времена" (*Чечот-Гаврак, 1984: 46*). На платну се одвија нака врста екранизованог театра апсурда, фантазије или бурлеске са неповезаним скечевима који укључују игру балерине провокативно снимљену одоздо, кроз стаклени под да би се подизањем камере сазнало да је она заправо ружни брадати мушкарац, ту су и Пикабија и композитор Ерик Сатје у борби са топом, Ман Реј и Дишан у сред партије шаха на крову неке париске зграде, Пикабија који случајно упуца ловца у тиролском костиму и на крају чувени погреб-потера који се завршава оживљавањем покојника, да би убрзо поново нестао потезом чаробног штапића чиме се филм шаљиво раскринкава као произвођач илузија.

Формални аспект филма такође игра важну улогу у ометању утиска природног наративног тока и обесмишљавању сваке везе са рацион и логиком. *Међучин* обилује употребом типично филмских техничких могућности и трикова као што су брзи монтажни резови, промене темпа, нагла нестајања, трансформације, убрзани и успорени снимци, паралелна монтажа који кроз читаво трајање филма негирају сваки осећај логичног времена или простора. Ови формални елементи служе као упади, прекиди који дестабилизују и дезоријентишу посматрача који је нападнут не само индиректно кроз формалне и наративне технике, већ и прилично директно- путем кадрова са топом усмереним ка гледаоцу или ударцима боксерских рукавица у камеру. То смешта *Међучин* у ред надасве формалних експеримената и изванредних примера, не само дада филма, већ дадаистичке уметности у целини.

Својим отвореним анархизмом и деструктивним методама, *Међучин* као и сваки други дада продукт је у ствари исказ о уметности из саме уметности, негативан став спрам ковенција и норми прављења филмова, али и више од тога- преиспитивање или покушај деструкције уметности, стварности, њиховог међусобног односа, наше перцепције, традиционалних, устаљених убеђења, вредновања и свега осталог на чему се темељила грађанска култура као главни објект дадаистичког презира.

Филмски експеримент сликара **Фернана Лежеа**, назван ***Механички балет*** је, заједно са *Међучином*, остварење које је означило прекретницу у историји авангардног филма. Овај филм је убедљиво најтеже сврстати у било коју категорију због идејног богатства самог филма, сложености Лежеовог уметничког опуса и разноликости његових личних аспирација. Негде се испред његовог наслова наилази на одредницу кубистички, негде пак футуристички, затим пуристички, па оличење Аполинеровог "Новог духа", док Ханс Рихтер тврди да "иако Леже никада није био дадаиста, његов

Ballet mecanique је 100% дада" (*Elsaesser, T., 1975:65*). Леже је, као велики теоретичар своје уметничке праксе, оставио прегршт података о дотичном филму и отуда је његово присилно постављање у било какве калупе ради лакшег разумевања излишно.

Овај филм је "класичан пример потпуно развијене сликарске естетике модерног уметника од водећег значаја, пренесене на филм" (*Lawder D.S., 1975: 65*). и треба га посматрати као логични закључак или кулминацију развијеног и јасно формулисаног стила једне дуге серије слика из послератног периода, његове такозване "механичке фазе". Типична платна овог периода одликују тематски елементи узети из савременог урбанизованог и механизованог окружења, удружени у виду симултаног напада на око посматрача као жеља сликара да разнолике аспекте модерног градског живота директно и једновремено, како их и иначе доживљава, пренесе на платно. Најтипичнија, малтене програмска слика ове Лежеове фазе, са прикладним називом "Град", је "комплексна просторна монтажа мноштва распарчаних и фрагментираних слика...1924. године Леже је закључио свој механички период са другим делом које парира "Граду" у домету, инвенцији и визуелној раскоши, придодајући свему томе додатну димензију стварног покрета...то је био његов филм *Le Ballet mecanique*…"(*Lawder D.S., 1975: 72*). Видевши "Точак" редитеља Абела Ганса, Леже је схватио да је једино филм, за разлику од традиционалних медија, технички опремљен да испрати брзину модерног живота и зато његов "Балет" "приказује специфично модерно визуелно искуство реалности- конфликтно, фрагментирано и динамично" (Turvey. M., 2002:42).

Леже никада није напустио предмет у сликарству и овај квалитет је пренео и на филм инсистирајући да је "овај филм реалистички, а никако апстрактан" *(Леже, Ф., 1984:60).* На место класичног филмског садржаја, односно сценарија, долази след не-наративних секвенци,брза монтажа, снажни контрасти и понављања, повезани најпрецизнијим могућим механичким ритмом и математички прорачунатим темпом пројекције. На место главног јунака, звезде филма, долази чиста покретна слика. На тај начин је филму прочишћен пут ка чистом уметничком изразу, ка свету маште, пустоловине и игре, јер у супротном "филму може много да нашкоди покушај да ван себе тражи оно што би требало да нађе у себи" *(Леже, Ф., 1984:290).* Време у коме се одвија механички балет није праволинијско, којим свест гледаоца може глатко и неометено да плови, јер у одсуству повезујућег наративног оквира време прати чисто визуелне 'догађаје' који могу бити дугог или кратког трајања, брзог или спорог ритма. Мимо уврежених схватања, време постаје нестабилна категорија- понавља се, жури напред, враћа назад, час успорава, час убрзава, иде у круг и томе слично.

До танчина разрађеном и рационалном употребом монтаже, постиже се један посве ирационални ефекат на посматрача који губи оријентацију

у простору и времену преиспитујући веродостојност сопствене перцепције и велики апсурд који зовемо реалност. Јасно је да техника брзе монтаже има водећу улогу у преображају стварности. Уосталом, Леже сам пише о жељи да разбије, посредством монтаже, било шта што имитира природне покрете. На уметникове ставове о филму, али и сликарству је значајан утицај имало блиско пријатељство са песником Кендрарсом који у својој књизи *L'ABC du cinema* између осталог пише о брзој монтажи као о средству да"стотину светова, хиљаду покрета, милион драма симултано уђу у видно поље ока".*(Turvey. M., 2002:41-42).*

Друга чисто филмска техника која 'води главну реч' у Механичком балету је крупни план за који Леже тврди да је "једини изум који нам је кинематограф донео" *(Леже, Ф., 1984:63).* Он је то, будући да је сликар, сигурно добро знао. Теоретичар филма Паскал Боницер исправно инсистира на томе колико у овом случају сликарство дугује филму: "Није ли,наиме, управо филм изумео празне просторе, необичне углове, тела којима су видљиви само одређени делови било због начина кадрирања, било због крупног плана? Распарчавање људске фигуре добро је познат филмски ефекат; о чудовишности крупног плана много се расправљало" *(Боницер, П., 1998:87).* Пикторална и психолошка својства крупног плана су једне од битних одлика које сврставају филм у модернистичке тежње и зато ће их авангардни правци исцрпљивати до његових крајњих граница- од предимензионираних, али и даље препознатљивих облика, преко апстракције па све до ишчезавања сваке представе. Овај филмски технички трик је неодвојив од, за Лежеа кључне вредносне категорије не само филма, већ уметности начелно, а то је предмет или предметност. У питању су обични "занемарени" предмети из свакодневног окружења са својим чистим пластичким квалитетима које Леже користи како би на филмском платну постигао утисак једне нове, никад виђене реалности. Наиме, изоловањем предмета или једног његовог дела крупним планом, предмет који можда виђамо сваког дана постаје, уз помоћ филмског језика, леп апстрактни облик, ослобођен свих наративних асоцијација, као и улога које смо им ми доделили. И тако у филму свој механички плес изводе шешири, флаше, кухињско посуђе, вештачке ноге, ципеле, полуге, зупчаници и други предмети класичне геометријске јасноће блиске апстрактним облицима. Оваква Лежеова употреба предмета несумњиво доста дугује поменутом Гансовом филму "Точак"у ком је машини буквално додељена главна улога носиоца радње, као и актуелној пуристичкој иконографији и естетици. Лежеова предметност, ипак, не искључује и људски облик. Међутим, и људско тело и лице су, не само деперсонализовани, већ, чини се, и потпуно дехуманизовани, јер их Леже третира као предмете, као машине анимиране вештачким, механизованим ритмом.

Мада Лежеова модернистичка машинска естетика и није нарочито блиска дадаистичком сензибилитету, оно што јесте је његова манипулација формалним елементима филма како би постигао жељени ефекат код публике. Циљ филма није био да одушеви или разгали публику, већ да је изиритира и доведе до ивице трпељивости, чак бурне реакције. Главни окидач за ово су агресивно и нагло смењивање кадрова и понављање. Лежеове намере и прорачуни нису нагађања, он сам пише:"...женом која се пење степеницама желео сам да гледаоце најпре запањим, затим да их полагано узнемирујем, а онда доведем до раздражености. За подешавање трајања окружио сам се радницима и народом из моје четврти, па сам на њима проучавао произведено дејство. У року од осам дана знао сам шта могу да постигнем.Реаговали су готово сви у исто време"*(Леже, Ф., 1984:63)*. Ово је донекле и допринос Ман Рејовог незнатног учешћа на изради филма и његовог инсистирања на дадаистичком приступу који, по њему, подразумева идеју импровизације и довођења у искушење стрпљења гледалаца.

Ман Рејов први филмски подухват **"Повратак разуму"**, који се генерално узима као амблематски филм дада покрета, заправо има мало тога филмског у себи. Сам наслов се, након одгледаног филма, разуме као шала и ирониja, али и пародија просветитељских начела која евоцира дадаистички 'Кабаре Волтер'. То је троминутни "кинетички продужетак његових фотографских композиција" (*R.E. Kuenzli, 1996:3*), 'склопљен' за само једну ноћ поводом последње званичне париске дада манифестације у организацији Тристана Царе- *Soiree du Coeur a barbe.* Ман Реј је, у суштини, применио своју технику 'Рејографа' на филмску траку тако што је по њој директно посипао со и бибер, затим чиоде и ексере и на крају све то изложио белој светлости. Томе је, у невештој монтажи, 'прилепио' још неколико кадрова снимљених камером (поље белих рада, женски торзо испруган светлошћу, окретање спирале и кутије за јаја) и- филм је био готов. Ове секвенце су заправо инверзија филмског покрета јер "уместо да се камера креће око предмета, предмет се ротира испред статичне камере" (*R.E. Kuenzli, 1996:7*).

Филм је дада у сваком свом аспекту. Као прво, сваки делић филма као и њихов спој је производ случајности, спонтаности и импровизације коју је дада толико фаворизовала као стратегију ометања логике и рационалног поретка ствари. Друго, слободан је од било каквих естетских импликација. Као треће, присутна је и карактеристична дада склоност ка мешавини, комбиновању различитих медија. Четврто, људско тело се поставља у исту раван са неживим предметима, а оно што их повезује је ритам покрета и пикторалност облика. Пето, филм је- баш ни о чему. И на крају, осмишљен је као део јавног спектакла и треба да се, својом иритантном безбрижношћу, поиграва са стрпљењем гледалишта које ишчекује смисао, поенту,

неку врсту откровења које никада не долази. И заиста, филм је изазвао гунђања, звиждуке, полемику и на крају тучу, што је, у дада свету, једнако најпозитивнијој могућој филмској критици.

Ман Рејови потоњи филмски експерименти су више резултати његовог кокетирања са надреализмом, мада су један од њих, ***Emak Bakia*** надреалисти одбацили као превише дадаистички услед "разбијања филмске илузије истицањем филма као производа филмске камере" (*R.E. Kuenzli, 1996:4*). То је продужена верзија Ман Рејовог 'првенца', мада приметно више филмска. И у овом случају је то низ неповезаних, мада забавних и живахних секвенци којима је поново одредиште потпуни бесмисао оличен у титлу "Разлог за ову екстраваганцију" који звучи као најава за некакав закључак, да би потом уследио анимирани плес поцепаних крагни од кошуља.

Ман Рej је оставио свој траг у историји авангардног филма и у виду сарадње са **Марселом Дишаном** на његовим познатим оптичким опитима. ***Anemic cinema*** је експеримент који укључује покретне дискове спиралног облика и дискове са спирално исписаним играма речи који се смењују у ротирајућем покрету. Ротирајући се, екцентрични кругови оптичких дискова час стварају утисак продубљивања простора, час као да пробијају површину екрана у правцу посматрача. Ово је чисто оптички експеримент јер, "Дишана је интригирала нераскидива амбивалентност филма у смислу да илузије дубине могу бити виђене и као конкавне и као конвексне у зависности од тога како нечије око реагује и стога, двоје људи који гледају у исто време га неће перципирати на исти начин" *(Mussman,T.,1966).* Вербални аспект филма је непреводива двосмислена игра речи, наговештена већ у наслову, са претежно еротским алузијама које манипулишу посматрачевим менталним процесима тако што покрећу сличне визуелне асоцијације у покретима спирала. Дакле, уметник се овде бави (пре)испитивањем кључних културолошких и цивилизацијских упоришта- оптичким и вербалним дискурсом, у специфичном дадаистичком маниру: "Дишаново радикално преиспитивање истинитости и стабилности видљивог и језика који служе као социјална, 'научна' потврда истине, имају централно место у дада критици културних митова као што су 'чињеница' и 'реалност'" (*R.E. Kuenzli, 1996:2*). Неретка су мишљења да је Дишанов филм у целости ништа друго до исказ о филму као таквом, да "упућује на то да је филм анемичан јер се све одвија у свести гледаоца...који је заведен у веровање да се сукцесивне статичне слике крећу, да је њихова плошност заправо дубина, да постоји веза између њих и текста који их прати" *(Sitney, P.A., 1979:103)* .

Овај типично дишановски, анти-ретинални, анти-филм је ушао у готово све прегледе историје филма упркос Дишановом инсистирању да то заправо и није филм и да не би волео да неко у њему види ишта више од оптике.

У контексту дадаистичког филма не треба прескочити и занимљиви филм **Ханса Рихтера *Vormittagsspuk*** (''Доподневне сабласти'') који је направио након што је постао свестан ограничења апстрактног филма. То је, дакле, 'фигуративни' филм, духовит и динамичан захваљујући слободној импровизацији. Много питкији и животнији од његових ранијих апстракција, очигледно је да је ''у *Vormittagsspuk*-у и његовим другим филмовима из касних двадесетих...,Рихтеров циљ да ствара лирску, разиграну 'филмску поезију', која представља алогични свет маште'' (*R.E. Kuenzli, 1996:6*).

Разазнају се трагови утицаја Механичког балета, највише у присуству предмета који опет добија главну улогу. Наиме, кравата, шешири, чајник, прозор, итд. се накратко побуне против својих традиционалних дневних рутина. Ова побуна је дочарана брзом монтажом и анимацијом. Опет су узети најобичнији предмети из наше свакодневице као 'сиров материјал', намерно отргнути из свог уобичајеног окружења и стављени у потпуно нов и другачији контекст, постајући тако део једне ирационалне, апсурдне визије. Рихтер ово разуме као специфично филмску могућност истичући да се управо зато филмови попут овог, али и сви остали анализирани у овом поглављу,''нису могли репродуковати ни у једном другом медију јер су суштински филмски''. *(H. Richter, 1951, 161)* . Суштина и крајњи циљ овог филма није безумна јурњава за шеширима. То је пре поигравање камером и тестирање њених својстава да превазиђе природне законе и креира једну нову стварност. Сам Рихтер као 'поруку' овог филма наводи:''Немогуће постаје реалност, а реалност какву знамо је само једна од могућих облика универзума'' (*R.E. Kuenzli, 1996:6*).

Сви ови филмови су производ убеђења да камера губи свој смисао и уметничку вредност уколико само послушно репродукује видљиву стварност. Филм треба да ствара нове облике и односе користећи искључиво оно што му је технички дато. Зато су уметници, поведени својим искуством из домена статичне слике, веровали да обогаћују филмски језик тиме што га лишавају сценарија, логичног наратива, драме, глумаца, психолошког продубљивања ликова, титлова и сличног, борећи се за универзални језик који реч замењује сликом. Техничка својства филма и њихови ефекти се виде као ослобађајући елементи и зато се упорно истражују, исцрпљују, чак пренаглашавају као главни ресурси филмске уметности.

Врховни, руководећи ресурс који филмским сликама даје живот, динамику, смисао и значење је свакако навелико истицана монтажа. Важност и могућности монтаже су интензивно 'откривани' управо двадесетих година када постаје јасан њен доминантни утицај на (филмски) стил модернизма. Бесмислено је говорити о филму двадесетих година без нагласка на монтажи, а поготово не осврнути се, у том контексту, на такозвану 'руску монтажну школу'.

ЕКСПЛОЗИЈА И ЕКСПАНЗИЈА МОНТАЖЕ: РУСКИ ФИЛМСКИ ЕКСПЕРИМЕНТ

С обзиром да поднаслов звучи преамбициозно, потребно је напоменути да је сврха овог поглавља рећи пар речи о доприносу појединих совјетских редитеља филмском језику авангарде, а никако преглед и подробна анализа совјетског револуционарног филма који је више него сложена самостална тема.

Русија двадесетих година је пружала све погодности за један општи револуционарни уметнички полет, па самим тим и за експерименте на пољу филма. Различите уметности су удружено деловале, повезане истим идејама, принципима и изнад свега истим циљем- деструкцијом традиционалних уметничких форми у циљу стварања нове (совјетске) уметности за ново доба. Принцип монтаже се испоставио као један од битних одлика те нове уметности и доказ за то није искључиво филм:"Јасно је да теорија монтаже...може да се примени и ван филма. Њени основни принципи- асамблаж хетерогених делова, јукстапозиција фрагмената, захтев публици да прави концептуалне везе, све у свему, радикално нови однос између делова целине- чине се преносивим на драму, музику, књижевност, сликарство и скулптуру". *(Bordwell, D., 1972:10)* То је принцип дијаметрално супротан традиционалном принципу јединства. Техника монтаже је била значајан део совјетске авангардне уметничке праксе још од поезије Мајаковског као својеврсне монтаже речи, Малевичевих раних кубо-футуристичких слика попут *Краве и виолине*, *Енīлеза у Москви* или Татљиновог *Уīаоноī конīра-рељефа*. Преношењем монтажног принципа на ново, узбудљиво и релативно неистражено и запостављено поље филмске уметности, рађа се идеја и мушевито шири продукција "монтажног филма".

Развој уметности филма, која је проглашена новим најважнијим и најмоћнијим средством комуникације, била је несумњиво охрабрена неконвенционалним експерименталним новаторствима у другим уметничким дисциплинама. "Уметност филма у Русији заснивала се на повезивању строго компонованих, по правилу кратких фрагмената, спајањем, поређењем или сукобљавањем њиховог садржаја у нове целине", (*Бабац,М., 2009: 187*) што би значило да је филмско искуство гледаоца зависило од начина комбиновања кадрова, а не њихових појединачних садржаја. Ово је важно јер увођењем инвентивног, креативног, стваралачког момента у процес прављења филма, аутоматски му се обезбеђује уметничка тежина. Поступак монтаже носи у себи огроман уметнички потенцијал јер пружа могућност удаљавања од пуког репродуковања стварности забележене оком камере и успостављањем нових односа ствара нов филмски простор у једном новом филмском времену.

Када је реч о радикалним монтажним експериментима у совјетском филму, пажњу треба усмерити на две доминантне фигуре- редитеље **Дзигу Вертова** и **Сергеја Ејзенштајна**. Мада је први сматрао филмове овог другог "истим старим смећем само обојеним у црвено" *(The Oxford History of World Cinema* ,1996: 167), док други није видео никакав револуционарни значај у делима првог, оно што их повезује је узношење важности монтаже до врховног филмског принципа, експериментални дух, радикално модерне идеје и далеки одјек њихових теорија и практичних истраживања.

Они дакако нису увели монтажу у филм, али оно што их одваја од ранијих видова употребе исте на филму, као и од осталих руских 'монтажиста' је то што "Ејзенштајнови и Вертовљеви филмови константно надилазе класичну наративну организацију како би створили метафоричке и реторичке исказе посредством монтаже". Даље, обојица су били повезани са политички и естетски револуционарним авангардним формацијама, пре свега конструктивизмом, објављујући у "ЛЕФ"-у своје најрадикалније филмске теорије. Најрепрезентативнији примери њихових опуса- Ејзенштајнова ***Оклопњача Потемкин*** из 1925. и Вертовљев ***Човек са филмском камером*** из 1929. године ће својом амбициозном, креативном и несвакидашњом употрбом филмских изражајних средстава битно променити лице филма.

Оба филма су састављени из парчића, фрагмената, визуелних момената који су као такви инертни и без самосталног значења. Ту наступа монтажа која упоређивањем ових парчића и њиховом манипулацијом наводи посматрача на концептуалну "сарадњу" чији је циљ да се дође до одређених жељених значења, реакција или расположења. Оба суштински почивају на идеји о филму као визуелном доживљају што се огледа и у одсуству титлова код Вертова. *Човек са филмском камером* на почетку чак поносно истиче свој поднаслов "филм без титлова" што треба тумачити као борбени гест за чист и универзални језик филма који треба да 'говори' сликама, а не речима. Слично томе, Ејзенштајнова тежња ка дејству шока се базира искључиво на атрактивним ликовним, визуелно-динамичким елементима. Такође, у оба случаја, филмови су лишени конвенције глумца, то јест главног јунака у класичном смислу. Ејзенштајн је улогу протагонисте доделио маси, а Вертов, још оригиналније- филмској камери, која се чак по завршетку својих авантура поклони публици. Чврста наративна структура, традиционална радња, заплет, глумци, декор- све се потискује како не би ометало дејство монтаже која овакав пренаглашено повлашћени статус ужива по први пут од доласка филма на свет.

И један и други редитељ су неговали, сходно својим схватањима, двојаку природу филмског медија као аутономног средства уметничког изражавања, али и "оружја" социјалне револуције. У оба филма паралелно са социјалистичком тематиком се врло очигледно одвија и дубока и темељна анализа природе филмског језика и његове специфичне грама-

тике. Можда тајна њихове магије, односно немерљивог утицаја њихових истраживања на светском и историјском нивоу, лежи у томе што снагом чисто филмског израза надилазе своју друштвено-идеолошку тематику.

Важно је истаћи да колико год ови филмови деловали убедљиво својим документарним тоном, то није обично бележење стварности већ њено стваралачко продубљивање. То је нова, свежа и суштински модерна перцепција света. Вертовљево свевидеће "око камере" региструје оно што несавршено људско око никада не би могло, а Ејзенштајн је, руководећи се драматичним ефектима пре него историјским чињеницама, интензивном монтажом и снажним крупним плановима уздигао своје филмове на ниво поезије. Наглашена и неприродна употреба монтаже, поигравање камером и уопште стално експериментисање са техничком страном медија су добро познате стратегије авангардног филма да се разбије сопствена илузија и да се оголе његови процеси настајања, његова "направљеност" и материјалност. Вертовљев *Човек са филмском камером* је филм који крајње нападно и непрестано подсећа на своју природу, где публика постаје сведок и активни учесник у процесу снимања, развијања, монтаже и пројектовања филма. Осмишљен је као транспарентна, 'откривена' конструкција. У оквиру конструктивистичког пројекта филм је ствар (киновешч) која се бави производњом чињеница, а "у Новом Свету, који је Вертов веровао да гради, постоје филмске фабрике у којима раде филмски радници, а не филмски студији у којима раде филмски редитељи".(*Бабац,М., 2009: 211*) За Ејзенштајна се, пак, не може рећи да у потпуности жртвује филмску илузију јер манипулација психолошким стањима и осећањима гледаоца твори важну компоненту његовог дела. Он негује идеју стварног догађаја у стварном простору и времену, мада ништа од тога не постоји као такво и заправо је производ његовог генијалног монтажног поступка. Њихове субјективне визије стварности и давање предности формалним експериментима над садржајем, на прелазу у нову деценију постају кривично дело "формализма" које је најстроже санкционисано, што ће уједно означити и крај златног доба совјетског немог филма.

Како је авангардни филм попримао облик "покрета", развијали су се и механизми преношења и размена идеја тако да је "совјетски филм, преко Ејзенштајна и Вертова, ушао у дијалог са европским авангардним филмом уз обостране утицаје и заједничка интересовања за изражајне потенцијале филмског медија" *(M. Singer, 1976: 35).* Западна варијанта авангардног филма ће осетити јак утицај совјетског експеримента. Немачка авангарда ће нарочито, хипнотисана Вертовљевим динамичним "кино-оком"које продире у све аспекте модерног градског живота, бити инспирисана да напусти и последње остатке безличних апстрактних облика и преусмери своје авангардне методе на снимање друштвено-политичке проблематике и такозваних "градских симфонија". Ејзенштајн је силином монтаже у *Оклопњачи*

Потемкин успео све да убеди да је управо то есенција филмске уметности за којом се упорно трагало. Надреализам, који ће наследити даду на авангардној уметничкој сцени Европе, ће бити у предности за овакво једно филмско искуство и, мада ће преферирати лежерније америчке жанрове попут вестерна и *slapstick* комедија, дивиће се поетици *Потемкина* због веште манипулације реалношћу и асоцијативне, интелектуалне монтаже којом директно сучељава хетерогене реалности.

НАДРЕАЛИЗАМ: ФИЛМ КАО САН

Надреализам ће имати снажан и оригиналан одјек на филму и биће неупоредиво боље прихваћен и више заступљен у историјским прегледима филма од дадаистичког. Оно што се сматра филмски успешним из дада опуса најчешће се олако и неаргументовано окарактерише као 'надреалистичко' иако можда не постоји реална повезаност са покретом. Разлог је то што је "однос између даде и филма остао већим делом неистражен, док су везе између надреализма и филма посвећене бројне студије" (*R.E. Kuenzli, 1996:7*). , али и колико-толико већа допадљивост и јасније постављени и образложени циљеви надреалистичке групе наспрам дадине анархичне фриволности која више раздражује него што причињава пријатост. Међутим, надреализам је само нудио пуки привид онога што је дада отворено рушила.

Сваку забуну брише чињеница да два покрета дели упадљиво различито схватање филма, као и активности, позиције и улоге гледаоца. Чак штавише, надреалисти, који су иначе делили фасцинацију филмом, су презирали авангардне "чисте" филмове. Њихове симпатије су припадале популарним, анти-буржоаским, луцкасто бесмисленим и самим тим истински модерним америчким комедијама које нису претендовале на титулу уметности. Млади песници који ће касније формирати круг надреалиста, почели су да се 'напајају' оваквим филмовима још у ратним годинама, будући да су они били једини извор забаве и уметничког подстицаја. Песник Филип Супо то искуство описује као много више од обичне забаве: "Мале тамне дворане у којима смо седели би постајале живе позорнице нашег смеха, беса и њадубљих осећања поноса. Широм отворених очију читамо злочине, растанке, чудноватe догађаје и изнад свега(или упркос свему)-поезију нашег доба" *(Abel,R.,1975:25)*..."Напокон смо почели да увиђамо да филм није усавршена механичка играчка, већ ужасна и величанствена застава живота" *(Abel,R.,1975:24).* Филм, као и поезија поседује моћ да најобичније ствари учини магичним и да трансформише реалност. Зато су се трудили да своју 'писану' поезију обогате и оживе филмским ефектима као што су

монтажа, нагле промене, изненадни нестанци и слично, попут Супоових "кинематографских поема".

Суштина надреалистичког доживљаја и схватања филма је на неки начин садржана у Бретоновом опису његових и Вашеових биоскопских 'пустоловина' за време рата у Нанту: "Никада нисам одлазећи у биоскоп консултовао забавне странице како бих пронашао који би филм могао бити најбољи, нити ме је занимало време када је филм требало да почне. Сложио сам се од свег срца са Жаком Вашеом у томе да ми ништа није драже од упадања у биоскоп кад год је нешто било на програму, у било ком тренутку пројекције и напуштања биоскопа на први знак досаде - засићености – како бих одјурио у други биоскоп где смо се понашали на исти начин и све тако (очито би такво понашање данас било одвећ луксузно). Никада нисам спознао ништа магнетичније: сувишно је додати како смо често напуштали седишта а да нисмо знали ни наслов филма који нама ионако није био важан. Тих неколико сати недељом нам је било довољно да исцрпимо све што је Нант имао да нам понуди: важно је из тог искуства изаћи 'напуњен' за неколико дана" (*R.E. Kuenzli, 1996:8*). Овај креативни метод 'пуњења' резерви маште и уметничке инспирације је заправо као свој исход имао нешто што би могао бити надреалистички филм реализован, додуше, само пред очима Бретона и Вашеа, у виду континуиране монтаже алогичних јукстапозиција која дезоријентише и активира подсвест. Тако је вероватно и рођена идеја о сличности филма и сна, филма и халуцинације, која ће убрзо прерасти у доктрину надреалистичког покрета.

Надреалисти су у филму иманентним, урођеним својствима препознали неке своје основне принципе на чему су и засновали своју дубоку и мистичну повезаност са филмским медијем прогласивши га водећим средством у потрази за вишом стварношћу. Филм је својим техничким могућностима превазилазио препреке које је постављала књижевност и поготово сликарство као најпроблематичнији медиј надреализма због дводимензионалне статичности платна која отежава представљање зачудне просторно-временске димензије снова. Упркос општем ентузијазму и великој продукцији сценарија, свега неколико филмова је реализовано, од којих се само пар могу сматрати правим надреалистичким и то према одобрењу самих надреалиста. Најтипичнија остварења су "Морска звезда"(*L'Etoile de mer*) Мана Реја и Робера Десноса, и "Андалузијски пас"(*Un chien Andalou*), као резултат сарадње редитеља Луиса Буњуела и сликара Салвадора Далија, оба настала на самом крају деценије.

"Морска звезда" је **Ман Рејов** покушај екранизације истоимене поеме Робера Десноса и уопште надреалистичког сензибилитета. Надреалисти авангардном филму враћају пратећа текстуална објашњења па тако одломци поеме пресецају радњу дуж целог трајања филма. Деснос ово

брани убедљивим објашњењем: "Свему што може да се пројектује на екрану је место на филму, словима исто као и лицима. Сва средства су добра када дају добре филмове, док потрага за чистотом треба да се одигра у уму, а не у помоћним техникама" *(P.A. Sitney, 1979: 102).*

Међутим, ова помоћна техника овде није ни од какве помоћи, јер не стоји у уобичајеној узрочно-последичној вези са сликом, као уосталом и филмске слике једна са другом. Наиме, текст, уместо да ближе објасни слику, намеће дуплу загонетку, увлачећи нас тако још дубље у ионако нејасну и опскурну тематику и атмосферу филма. Ипак, наша претпоставка постојања логичке везе између оптичког и вербалног аспекта филма неминовно наводи на произвођење асоцијација, чиме се активирају подсвесни механизми, а то је један од кључних циљева надреалиста.

Филм је ониричкна визија ониричке поеме написане у једном од Десносових трансова изазваних само-хипнозом, што је чини идеалном основом за филмски надреалистички експеримент. Суштина експеримента је у томе што све време имамо утисак класичне филмске радње и у ишчекивању смо развоја догађаја, док стварна радња, њен развој и разрешење не постоје. Постоји само варљиво линеаран след психолошких и драматичних секвенци без очигледне логике, пропраћен ирационалним стиховима. Важно је истаћи да та нејасност или, како се у филмској теорији означава, "дефамилијаризација" није последица апстракције облика или намерног скретања пажње на филмска изражајна средства као у ранијим примерима. Овде су сви облици реалистични и лако препознатљиви. Постоје чак и обриси радње, па и њени актери- мушкарац и жена који се срећу на улици и потом ступају у неки недефинисан и до краја неразјашњен однос (што је филм учинило попришем разних фројдовских, психоаналитичких тумачења и спекулација). Коначно, ефекат зачудности и изненађења произилази из нових *односа* тих познатих облика који су успостављени на екрану. Такође, филм све време перципирамо кроз некакву измаглицу која, осим што отежава видљивост, симулира атмосферу сна или можда подсвести неких од својих јунака.

Како би постигао овај ефекат изобличене, дисторзиране слике, Ман Реј је користио специјална сочива за камеру. Чињеница да иза ове једноставне оптичке илузије стоји обичан механички трик, није дат на увид као у његовим претходним филмовима који наглашавају техничку природу филма и његових ефеката. То је покушај да се исправи једна од, према схватању надреалиста, грешака дадаистичког филма. Тежња ка изобличавању стварности није никаква новина у традицији авангардног филма. Дадаисти су, како је већ показано, све њима познате елементе филмске технологије усмеравали ка том циљу. Ипак, стратегије којима то постижу се битно разликују. Надреалистички филм не разара конвенционалну структуру филма- причу, ликове, локације и оптички реализам, чиме "опушта"

и придобија гледаоца како би могао да манипулише његовом подсвешћу. Дадаистичка отворена, агресивна манипулација је, с друге стране, стварала непремостив јаз између филма и гледаоца, покрећући у њему ништа друго сем одбрамбених механизама. Увучена у илузију, без константног подсећања да иза свега стоји само машина, публика пасивно плови надреалистичким поетичним фантазијама. Овако, изненадни шокантни и застрашујући прикази добијају много већу вредност.

Андалузијски пас, са разлогом архетип надреалистичког филма, тај подмукли, опијајући ефекат на гледаоца разрађује до врхунца. Чини се да током целог свог трајања филм успева да одржи илузију, привид некаквог реда, а да притом истовремено истиче и одсуство истог. По надреалистима уметност мора да ослободи чудесно, загонетно, произвољно, апсурдно, а да притом из тога не настане хаос, већ да се очува привид реда. Песник Бенжамен Фондан даје сликовит опис овог специфично надреалистичког захтева: "Није тешко показати нам како елегантно јести печено пиле...али је сасвим друга ствар јести ђон старе ципеле са блатњавим ексерима са једнаком елеганцијом, као што то чини Чаплин у *Златној грозници*" *(Christensen,P., 1996:74).*

Премда несумњиво изврће конвенције традиционалне наративне кинематографије, као и законе ординарне стварности, "у *Андалузијском псу*, сталне дислокације и укидање просторног и наративног континуитета су чињенично и природно презентовани као да их и не треба доводити у питање" (Finkelstein,H.,1996:132). Важну улогу у конструкцији тог привида имају титлови који дају лажни утисак радње, природног временског континуитета и наративног тока, као што су "осам година касније", "око три сата ујутру", "шеснаест година раније" и сл. Тако филм успева да успостави везу са гледаоцем у којој се он препушта надреалистичкој трансформацији ординарног и свакодневног кроз изненађујуће јукстапозиције и чудесне метаморфозе. Изражена глума само појачава тензију између гледаоца који очекује "филм" и намера аутора. Такође, пренаглашеност и театралност глуме протагониста, гротескне гримасе и афектирани гестови упућују на намерно пародирање "филмова", а нарочито мелодрама које су презирали управо због овакве извештачености. Од свих филмских техника, његов ефекат највише овиси о монтажи у којој се разазнаје Ејзенштајнов принцип супротстављања, судара различитих кадрова који изазивају снажна психолошка и емотивна стања или подсвесне асоцијације гледаоца.

У овој "систематизованој пометњи" све делује познато, а у исто време и толико отуђено, страно, мрачно, на тренутке чак морбидно. *Андалузијски пас* захтева од гледаоца и, на крају крајева, настоји да у њему изазове једно другачије стање ума, измењено стање свести. Иконичка сцена бруталног насиља над оком на самом почетку филма је заправо сигнал да 'унутрашње око подсвести' преузима контролу. Као што то често бива, упркос својим анти-уметничким,

анти-естетичким и анти-филмским побудама и циљевима, Далијев и Буњуелов експеримент је постигао потпуно супротан ефекат:"Успео филм- ето шта мисли већина особа које су га виделе. Али шта ја могу против тих ватрених љубитеља сваке новотарије, чак и ако та новотарија вређа њихова најдубља убеђења; шта могу против штампе, поткупљене или неискрене; против ове глупе гомиле која сматра *лепим* или *поетичним* оно што је, у суштини, само очајнички, страствени позив на убиство" *(Вучићевић, Б., 1984:115).*

Надреалисти филмском пројекцијом у ствари позивају на колективан сан. Они желе успавану публику, непомичну у својим седиштима, несвесну да је у биоскопској сали. Желе публику са очима које више не виде, упртим у слике које промичу у некаквој нејасној измаглици, слике које личе на стварност, а опет се и толико разликују од ње. Баш као и сан који је за човека једнако стваран као и реалност у тренутку када га проживљава. Желели су да праве филмове који ће деловати на публику онако како су филмови деловали на њих саме при њиховим величанственим првим сусретима. Робер Деснос се овако присећао:"За нас и само за нас, браћа Лимијер су измислили биоскоп. Ту смо били код куће. Његов мрак је попут оног у нашим спаваћим собама пре него што утонемо у сан. Екран је , како смо веровали, био пандан наших снова" *(R. Abel, R., 1996:58).* На крају, тешко је одупрети се помисли како то да ова посебна веза између филма и надреализма није више уродила плодом. Може бити да су многи надреалистички сценарији превазилазили чак и надреалне могућности филмског медија.

* * *

Авангардни филм двадесетих година је доста специфично поглавље у историји филма које су писали највећим делом уметници чији примарни изражајни медиј није био филм. Тако се авангардни филмски покрет кретао свеже утабаним стазама пре свега модерног сликарства, па и скулптуре, поезије, фотографије, затим, пратио ток модерне мисли и нове естетике, прешавши тако пут од строге геометрије и апстракције De Stijl-a или Bauhaus-a до халуциногено-параноичних визија надреализма. Када се чинило да су сви ресурси сликарства исцрпљени, филмско платно је мамило својом белином коју треба испунити новим садржајима и својом апаратуром коју треба истраживати ради изналажења нових формалних могућности. Филм је надокнадио највећи и безнадежни хендикеп штафелајне слике, а то је заробљено кретање. У суштини, опет ништа друго до илузија, али магична у својој уверљивости. Поигравајући се његовим механизмима унутар граница природе медија које су сами постављали, градили су нову стварност екрана чистим визуелним језиком покретних слика. Та нова стварност је

парцијална, нестална, променљива, склона наглим и чудним преображајима и доиста, како тврди Боницер, "са модернизмом отпочиње доба непостојаних облика и гледалаца позеленелих од муке" *(Боницер, П., 1998:52).* Бављење филмом за њих је значило бављење сликом, којој се све покорава, због чега су многи од њих били дубоко погођени појавом звука који је готово преко ноћи угрозио сва њихова естетска начела. Звук приближава филм реалности од које су га толико одвлачили, верујући да се у тој удаљености крије уметност. Та непожељна новотарија затвара читаво једно раздобље филмске уметности чијим тековинама припада и експериментални филм.

Ове филмове обично прати репутација досадних, неразумљивих, претенциозних и снобовских потеза надобудних и нарцисоидних аутора који се у филм нису разумели ништа више од просечног биоскопског гледаоца. Заиста, истина је да треба критички преиспитати да ли је све оно што су они одстранили из филма као страно тело било добро по медиј или му, пак, ускратило неке његове истинске и позитивне стваралачке моћи. Неоспорно је да гледање ових филмова захтева извесно напрезање, а нарочито савременог гледаоца који га гледа очима отупелим од свакодневне изложености гомилама разноразних безначајних слика и који тешко да може да осети на прави начин снагу крупног кадра, наглог монтажног пресека или успореног снимка. Истина је и то да, као и сваки продукт визуелне културе, они садрже у себи читав свет идеја који могу да нам открију само уколико их озбиљно схватимо и не устукнемо пред њиховом зачудношћу. На крају крајева, осудити их и отписати је прилично лако, док је прави напор у покушају да се у њима препознају неке стварне и далекосежне вредности.

ХРОНОЛОГИЈА ФИЛМОВА

- Walther Ruttmann, *Opus I,II* - **1919.** *Opus III,IV* - **1922.**
- Hans Richter, *Rhythmus 21* – **1924.**
- Viking Eggeling, *Symphonie Diagonale* – **1924.**
- Rene Clair, Francis Picabia – *Entr'acte* – **1924.**
- Fernand Leger, *Ballet Mecanique* – **1924.**
- Man Ray, *La Retour a la raison* – **1923.**
- Man Ray, *Emak Bakia* – **1927.**
- Marcel Duchamp, *Anemic Cinema* – **1926.**
- Hans Richter, *Vormittagsspuk* – **1928.**
- Дзига Вертов, *Человек с киноаппаратом* – **1929.**
- Сергеи Еизенштеин, *Броненосец Потемкин* – **1925.**
- Man Ray, Robert Desnos- *L'Etoile de mer* – **1928.**
- Luis Bunuel, Salvador Dali- *Un Chien andalou* – **1929.**

ЛИТЕРАТУРА

[1] S.D.Lawder, *The Cubist Cinema*, New York University Press 1975.
[2] R.E. Kuenzli(ed.), *Dada and Surrealist Film*, The MIT Press 1996.
[3] R.B.Elder, *Harmony and Dissent:Film and Avant-Garde Art Movements in the Early Twentieth Century,* Wilfried Laurier University Press 2008.
[4] Б. Вучићевић(прир.), *Авангардни филм 1895-1939*,Београд 1984.
[5] Б. Вучићевић(прир.), *Авангардни филм 1895-1939* (II део), Београд 1984.
[6] П. Боницер, *Сликарство и филм*, Институт за филм, Београд 1998.
[7] Ж. Митри, *Естетика и психологија филма I, II, III, IV*, Институт за филм, Београд 1966, 1967, 1971, 1972.
[8] P. Adams Sitney, *Visionary Film: The American Avant-Garde 1943-1978*, Oxford University Press 1979.
[9] M. Singer, *A History of the American Avant-Garde Cinema*, The American Federation of Arts 1976
[10] Е. Тјудор, *Теорије филма*, Институт за филм, Београд 1979.
[11] Џ. Дадли Ендру, *Главне филмске теорије*, Институт за филм, Београд 1980.
[12] Д. Стојановић(прир.)*Теорија филма*,Београд 1978.
[13] Р. Новаковић, *Историја филма*, Београд 1962.
[14] М. Бабац, *Иза монтаже*, Београд 2009.
[15] З. Чечот-Гаврак, *Ка једној општој теорији филмованог документа*, Институт за филм, Београд 1984.
[16] The Oxford History of World Cinema ,New York 1996.
[17] M. O'Pray, *Avant-Garde film: Forms,Themes and Passions*, London 2003.
[18] H. Richter, *Dada Art and Anti-Art*, Thames&Hudson, London 1997.
[19] P. A. Sitney, *Modernist Montage: The Obscurity of Vision in Cinema and Literature*, Columbia University Press 1990.
[20] А. Базен, *Шта је филм?,* Институт за филм, Београд 1967.
[21] Ж. Делез, *Покретне слике*, Нови Сад 1998.
[22] Р. Арнхајм, *Филм као уметност*, Београд 1962.
[23] В. Бењамин, *Есеји*, Београд 1974.
[24] R. Abel, *The Contribution of the French Literary Avant-Garde to Film Theory and Criticism(1907-1924)*, Cinema Journal,Vol.14,No.3(1975), на: http://www.jstor.org/stable/1225131
[25] T. Mussman, "Early Surrealist Expression in the Film", Film Culture No. 41(1966) на: http://www.ubu.com/papers/mussman_toby-surrealist_film.html
[26] M. Turvey, "The Avant-Garde and the "New Spirit: The Case of "Ballet mecaniq ue",October,Vol.102,(2002.), на: http://www.jstore.org/stable/779130
[27] R. Brender, "Functions of Film: Leger's Cinema on Paper and on Cellulose,1913-1925", Cinema Journal, Vol.24,(1984),на: http://www.jstore.org/stable/1225308

[28] P.A. Sitney, "Image and Title in Avant-Garde Cinema",October Vol.11(1979), на: http://www.jstor.org/stable/778237
[29] D. Bordwell, "The Idea of Montage in Soviet Art and Film", Cinema Journal Vol.11(1972), на: http://www.jstor.org/stable/1225046
[30] H. Richter, "The Film as an Original Art Form", College Art Journal Vol.10,(1951), на:http//www.jstore.org/stable/772314
[31] M.F.Norden, "The Avant-Garde Cinema of the 1920s: Connections to Futurism, Precisionism and Suprematism", Leonardo, Vol.17(1984), на: http://www.jstor.org/stable/1574999
[32] G. Noxon, "Cinema and Cubism", The Journal of the Society of Cinematologists, Vol.2(1962), на: http://www.jstore.org/stable/1224812
[33] S.Sontag,"Film and Theatre", The Tulane Drama Review, Vol.11(1966), на: http://www.jstor.org/stable/1125262

Marina Nikodijević, Art Historian
Belgrade

AVANT-GARDE FILMS OF THE TWENTIES AS PART OF MODERNISTIC VISUAL CULTURE

Abstract: *The paper deals with avant-garde film theory and practice of the Twenties with focus on European and Soviet art scene.The central subject are the films made by fine artists whose primary medium of expression was outside film and recognizing their contribution in the field of experimental film-making. The aim is to place this phenomenon in a wider conceptual and artistic context that will reveal the bond between radical modernist movements and the new medium. This study tends to show that, following the course of modern thought and new esthetic, avant-garde film made its progress from pure abstraction of De Stijl, over Dadaist anti-art interventions, then underwent strong influences of Russian montage experiment and finally found its use in representing oneiric visions of Surrealism.*

KEY WORDS: *AVANT-GARDE,MEDIUM,FILM,EXPERIMENT,MODERN ART,VISUAL LANGUAGE, SPECTATOR,REALITY,ILLUSION*

Мр Јован Н. Ивановић
Београд

ТЕОДОР ПАВЛОВИЋ И ИЛИРИЗАМ

Резиме: *Све што је Теодор Павловић чинио, у разновиду свог животног и стваралачког наступа, кретало се у правцу успостављања словенске и јужнословенске културне и књижевне сарадње и ка обистињавању „цветније будућности књижества нашег“ и имена рода нашег. Укратко, бројне су заслуге Теодора Павловића, а о њима се углавном говори пригодно и недовољно – дужна му је остала српска културна, књижевна историја, па историја нашег журнализма и историја критике, и не само ове историје, већ и она на коју упућује тема и језгро овог написа. Наиме, његa артикулише, у аналитичком смислу, Павловићев подужи чланак Име рода, а врхуни у назнаци светиње родног имена, које мора бити сачувано у словенском и јужнословенском културном и политичком заједништву. Илиризам као тежња распростирању и наметању свога имена, није подразумевао чување националне посебности, одбијао је својом „унитарношћу“ већину српских књижевника, који су били за слогу „једноплемене“ браће Срба и Хрвата. Павловић је за њихово заједништво, уместо илирског имена, предлагао, као „средоточје“, име / имена: „Југослав“ / „Југославјани“. Управо се у овом раду и иде за тим да се покаже, посредством интерпретације различитих погледа на Павловићев антиилиризам, посебно поменутим Павловићевим чланком, природа и суштина Павловићевог антиилирског става, који није национално ускогруд, искључив и против културно-политичког заједништва и сарадње. Када је у чланку добронамерно илирцима / Хрватима предлагао да се „илирства ману“, скоро да је рекао да оно не „покрива“ ни њихове ни српске националне и културне интересе и да је оно политички тендирано из Хабзбуршке монархије. Овај рад, посредством различитих гледишта и самог чланака, нуди и друге истине о Павловићу и његовом антиилирском ставу.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *ТЕОДОР ПАВЛОВИЋ, ИЛИРИЗАМ, СЛОВЕНСКА И ЈУЖНОСЛОВЕНСКА КУЛТУРНА И КЊИЖЕВНА САРАДЊА,ЧЛАНАК ИМЕ РОДА, СВЕТИЊА НАРОДНОГ ИМЕНА.*

У приступима, који се дотичу тежње узајамности јужнословенских народа, углавном Срба и Хрвата, речено је да је национална „мађарска преревност“ покренула њихову тежњу у Угарској ка „спасителном сједињењу“, коме су Хрвати наденули име *илиризам*. У почетку то име није изазивало отпор Срба у Угарској, па ни Теодора Павловића[1], с обзиром да је идеја јужнословенског јединства била уграђена у садржај илирског покрета и није била супротстављена Павловићевом панславизму. Била им је заједничка „јака ограда“ и борба против мађарског хегемонизма.[2]

Не може се прихватити да Павловић није хтео да разуме „литерарно-политичку слогу с Хрватима“ и да „гледаше једнострано на све жеље Хрвата“, како тврди Ђуро Шурмин.[3] Он превиђа да је Павловић као уредник у *Сербском летопису* и у своме *Сербском народном листу*, па и у своме алманаху *Драгољуб* (1845; 1847), „одомаћио“ низ сарадника Хрвата / илираца (Драгојлу Јарневић, Димитрија Деметра, Мирка Боговића, Ивана Филиповића, Антуна Казначића, Ивана Кукуљевића Сакцинског, Ивана Трнског, Ярослава Фирхолцера, Мату Топаловића, Станка Враза), као и Србе из Хрварске: Петра Прерадовића, Огњеслава Утјешеновића Острожинског, Теодора (Божидара) Петрановића и др., а у времену када је толерисао илирско име, али и касније када га је резолутно одбијао – све то потврђује да он није, у противљењу илирству, био против слоге са Хрватима. Напротив, ради ње он је предлагао „средоточје“ за то заједништво, а уместо имена „Илир“ – име „Југослав“ / „Југославјани“, име у коме се не би поништило све оно што се сабирало у именима Србин и Хрват. Дакле, његова / српска идеја југословен-

[1] **Теодор Павловић** (Карлово / Драгутиново/ данас Ново Милошево, 1804 – Карлово, 1854), правник, полиглота, „најзначајнији српски публициста 40-их година“ (Ј. Деретић), „отац српског новинарства у Војводини / Угарској“ (М. Бјелица), преводилац, уредник, критичар, полемичар, песник, прозаиста – „центрум око кога се скоро сав народни живот окретао“ у половини 19. века у Угарској (Ј. Суботић), секретар Матице српске (1837 – 1849), њен „обновитељ“ , носилац мале златне медаље „за успехи у росијској словесности“ (1835) за рад на развијању српско-руских културних и књижевних веза. Године 1844 изабран је за „члана кореспондента“ београдског Друштва српске словесности. Покретач је и уредник *Сербскоī народноī листа* (1835; 1837–1848), првог српског недељног илустрованог листа код Срба, магазинског типа, а по угледу на аустријски *Pfenning Magazin*.Такође, покретач је и уредник *Сербских народних новина* (1838–1849) и првог, укусно опремљеног, „ женског алманаха код Срба“ *Драīољуба* (1845;1847), који је једна од „најзначајнијих књига поезије 40-их година, пре појаве Бранка Радичевића“. У два „мандата“ је уредник *Сербскоī летоīиса* (1832 – 1834), односно *Новиј сербскоī летоīиса* (1837–1841). Објавио је превод Х. М. Виланда *Симīатије или разīовори мудроī īријатеља са сродним душама* (Будим, 1829) и А. Книге *О оīхожденију с људма од барона Адолфа Книīе* (Будим, 1831).

[2] Живомир Младеновић, *Вук Караџић и Матица* српска, Београд, 1965, стр. 113. и Jakša Ravlić, *Hrvatski preporod I*, Zagreb, 1965, *Pet stoljeća hrvarske književnosti*, књ. 28, стр. 48.

[3] Đuro Šurmin, *Hrvatski preporod 1790–1848*, Zagreb, 1903, стр. 275.

ства „подразумевала је и посебност и јединство јужнословенских народа“, док је илирска / Гајева била „унитаристичка“[4] и подразумевала јединство без посебности имена. С друге стране, име / имена која предлаже Павловић, без ознаке националног, приличнија су од имена „Сербо-Словени“, које је, уместо имена „Илир“, предлагао Гајев пријатељ Павле Стаматовић.[5]

Да би се осетило да ли је Павловићево залагање за поменута имена кренуло из дубине, мора се преосетити основни тон његовог написа *Име рода*,[6] у коме је изнесен његов предлог. У почетку је његов тон национално-евокативни и заветни („О име Рода! неће те срећан син изневерити!“), потом је критичко-резолутан у погледу неприхватања такве братске заједнице у којој се српском имену намеће илирско. Упркос томе што „једнокрвна браћа“ својим односом према српском имену „нимало братску искреност не сведоче“ и што натурају име које се „срцу не мили“ – његов приговор „браћи“ није острашћен, већ је пун обзира и такта, разложно молбен да се они, Илирци, „илиризирања ману“, да буду свесни да се тако „слога“ не гради. Предлаже да свако код својега „најмилијег“ имена остане и да за заједницу прихвате имена „Југославјани“ и „Југослав“, у чијој општости ће се сачувати посебно, а у посебном све што оно значи; предлаже заједнички јужнословенски свод – не националну супремацију, предлаже културно-политичко прожимање у јужнословенски штит пред заједничком опасношћу.

Морало је дотећи време револуције (1848), па да се једноплемена браћа зближе, нађу на једној страни.[7] У времену када је писао свој чланак, Теодор Павловић је заиста био искрено привржен своме предлогу, који је подразмевао да је и то у духу словенског и јужнословенског повезивања. Управо тако, иако је овај Павловићев чланак од неких био и дугачије интерпретиран и разумеван – као национализмом интониран. На читаоци је да пресуде и осете чији им је поглед ближи.

Илија Мамузић, наиме, тврди да Павловић није у предложеним именима „престао све штокавце да назива Србима“, „Југославјани, то су му сви Јужни Словени, а штокавци су Срби“,[8] што је у дослуху са забелешком Јакова Игњатовића да је Павловић југословенство „држао за Душаново Царство, али није хтео на чистац са фарбом напоље, да се не нађу увређени браћа Хрвати“.[9]

[4] Петар Милосављевић, Две идеје југословенства: српска и хрватска, *Крајина* (Бањалука), љето 2002, I, бр. 3, стр. 222, 229.

[5] Milan Prelog, *Slovenska renesansa 1780–1848*, Zagreb, 1924, стр. 145.

[6] *Сербскиј народниј листъ*, 10. јуна 1839, IV, ч. 23, стр. 172–174.

[7] Никола Радојчић, Словенска културна сарадња, *Летопис Матице српске*, Споменица о прослави стогодошњице Матице српске, 1928, CII, књ. 317, св. 3, стр. 479.

[8] Ilija Mamuzić, Ilirizam i Srbi, *Rad JAZU*, 247, Zagreb, 1933, стр. 72.

[9] Јаков Игњатовић, *Рапсодије из прошлоī српскоī живота*. Мемоари, Београд, 1966, стр. 152.

Опет, са првим делом ове напомене кореспондира и напомена Милана Прелога о „славенском осећању код Срба“ – истина уочи 1848. године – у коме је био сан о „великом ’славјанском царству’“, а онда „тек као неко попуштање стали и на ’Душановом Царству’“.[10] Ипак, неке моменте не укључују поменута разматрања, зато ваља поћи редом.

Прво, Павловић није никада био против слоге са Хрватима, нити у своме „србовању“ против националног осећања Хрвата. Био је против имена илирског, на начин како је то пре њега био Павел Јозеф Шафарик, деценију пре појављивања Гајевих *Новина*, или како је то, знатно касније, био Људевит Штур. Шафарик је у чланку *Поколења словенскоїа народа* (*Сербаска летописи* за годину 1825) огласио „бесмисленим“ илирско име за Југословене, а Људевит Штур је у писму Станку Вразу (1843) нагласио да је име „Илир апстракција“ и „нешто мртво, хладно“ и да је „једина жива опћенитост словенство“, предлажући да „свако буди Славен у свом племену“.[11] Павловић се највероватније повео за Шафариком када је благо приговорио илирском имену у називу граматике (*Grammatik der Illyririschen Sprache*, 1833) Игњата А. Брлића.[12] (И Вуку је засметао назив „илирски“ за српски језик!) С друге стране, са Штуровим речима дословно кореспондирају Павловићеве речи о „туђем“ и „хладном“ илирском имену, које налазимо у чланку *Име рода*, а који је објављен четири године пре Штуровог писма Станку Вразу (1843), из кога су ове његове напомене.

Друго, што се тиче „славенског осећања код Срба“ о коме говори Милан Прелог, а мисли на Павловићево „осећање“, о њему је теже извести закључак. Прелог је подразумевао да је Павловићево залагање за име „Југославјани“ / „Југослав“, у ствари, Павловићево „попуштање“ и одступање од сна о „славјанском царству“, проклизавање и заустављање на сну о „Душановом Царству“. Он превиђа да је Павловић као национални романтик и словенофил до краја остао веран идеји панславизма и сну који је почео да сања у Братислави, у озрачју славенизмом Јана Колара и Људевита Штура, професора Грегора Данковског, и не само њих, и таквом сну о словенској узајамности у коме је Русији дато „спасително“ првенство. Зарад таквог сна он се противио Вуковој језичкој и правописној реформи – подржавао словенску ортографију, славеносербски језик и правопис.[13] Тај сан је у себи, као сваки сан, носио лепоту заблуде и утопизма.

---

10 Milan Prelog, нав. дело, стр. 128.

11 Karel Paul, *Dopisy československych spisovatelů Stanku Vrazu a L'udovitu Gajovi*, Praze, 1923, стр. 44.

12 Теодор Павловић, Grammatik der Illyrischen Sprache... von Ignatz Al. Berlich, *Сербскиј летопис*, 1833, IX , ч. 34, ч. 3, стр. 150–157. (Игњат Алојзије Брлић, рођ. 1795, умро 1855, писац и граматичар, издавач алманаха *Илирски календар*, 1836–1865 ;нап. Ј.Н.И.).

13 Пре нас то је нагласио Живомир Младеновић (нав. дело, стр. 78), и не само он, у напомени да је Павловић сматрао да је Србима „ради опстанка неопходно потребна заједница са Русима и да је славеносрпски симбол те заједнице“. Коначно, то се види и из писма

Треће, предлажући поменута имена, Павловић је схватио да се српским називом не може „покрити“[14] цео јужнословенски простор, зато је искорачио ка „средоточју“, које подразумевају имена „Југославјани“ / „Југослав“. У праву је Јаков Игњатовић када каже да Павловић није био „за илирство, али није рад да се браћа Срби и Хрвати заваде“,[15] што потврђује и Павловић у речима да ваља избегавати „сваку прилику“ у којој би се „српска или илирска [хрватска – нап. Ј. Н. И.] страна могла повредити“, што је предуслов „слоги и љубави братској“, односно југословенству.[16]

Поменута Павловићева „антиилирска“ епизода у приказу Брлићеве граматике, била је успутна и није утицала на размену сарадње Илираца у *Сербском летопису*, нити у Павловићевом *Листу*, као ни на сарадњу српских писаца у Гајевој *Даници*. О бројности и пропорционалности те сарадње писао је Илија Мамузић и закључио да су Срби остварили упола мању сарадњу у *Даници*.[17] Додајмо да није једино заслуга илиризма, како се обично истиче, да је он „успео да развије српско-хрватску књижевну сарадњу, каква се, количином и делом по квалитету прилога, није остварила ни у једном доцнијем периоду грађанске литературе“,[18] већ је можда у томе и већа заслуга Теодора Павловића. Он се, као и Гај, „терсио слогу и љубав увести“ међу „једноплемену“ браћу. Размењивали су чланке, канили су да своје листове штампају на оба писма, али се код те намере и остало. Скоро је непознато да су Павловић, Јан Колар и Јосиф Миловук – поклоном од 127 књига, што словенских што српских, Друштву и Књижници загребачких богослова („сјеменишараца“) – ударили „темеље“ њиховој „књижници“. Богослови су се захвалили Павловићу и Миловуку – писмо Павловићу саставио је Орослав Фирхолцер (Fürholzer), а потписао Јакоб Петек, в. р. предсједник Друштва. У њему се „дароватељ“ Павловић ословљава са „крѣпки народности Славоилирске подпиратељ“ и истиче да он „први јесте знатним бројем илирско-сербских књигах из пламтећега родољубзтва нашег на ползу у знак јединзтва и домородне слоге уресише и обогатише“[19] њихову библиотеку. Разумљивије речено: из тог писма веје „дух јединства

упућеног Руској академији наука, 1. јануара 1832, које је, сматра се, у име Матице српске срочио Теодор Павловић, а у коме се каже да Срби „расељени по туђим земљама и међу народима који им не желе добра, не заборављају, свовенскиј и славеносербскиј језик“.

14 Живан Милисавац, *Историја Матице српске 1826–1864,* 1. део, Матица српска, Нови Сад, 1986, стр. 344.

15 Јаков Игњатовић, нав. дело, стр. 40.

16 *Сербскиј народниј лист*, 28. II 1842, VII, ч. 8, стр. 64.

17 Ilija Mamuzić, нав. дело, стр. 21.

18 Ilija Mamuzić, Ilirizam i Srbi, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, 5, Zagreb, 1988, стр. 532.

19 Види: *Izvještaj Privremene male realne gimnazije u Krapini za školsku godinu 1910 / 11*, Zagreb, 1911, стр 24–25.

и братске солидарности".[20] Коначно, и у деценијској полемици око имена илирског, а које је одбацивала већина српских књижевника, Павловић је и даље објављивао прилоге илирских / хрватских књижевника – све зарад братске слоге и узајамности.

Када је реч о разлозима одбијања имена илирског, Мамузић налази да је то због свога језика, имена, латиничног писма и „јаког осећања српства", „живе српске прошлости" и „српске самосвести и искључивости".[21] Јакша Равлић истиче да су Срби одбацивали илирско име због „српске националне мисли" и да су о том одбацивању „одлучивали конзервативни, патријархални, вјерско-национални разлози",[22] што само формулацијом одудара од разлога које помиње Мамузић. Наведени су још неки разлози: Платон Андрејевич Кулаковскиј, на кога се позива Милан Прелог, помиње „политички моменат" као разлог што су Срби били против илирског имена, каже да су се „бојали за своју младу државу, а имали су и темеља сумњати, да се са ширењем мисли о јединству свих илирских народа скривао тајни план аустријске политике, да прошири власт Аустрије на све Србе".[23] И мађарски историчари су склони да тврде да је „илирски покрет помагала аустријска влада да би помела Мађаре, направила им забуну у дому".[24] Први део ове напомене и није далеко од истине, с обзиром на чињеницу на коју указује у новије време Петар Милосављевић: да је Гај (као и Павао Ритер Витезовић и Јосип Јурај Штросмајер) пореклом Немац и да је сама „хрватска идеја југословенства", односно велике Илирије била „унитаристичка" и „везана за интересе Аустријске монархиоје".[25]

Свакако да нису само поменути разлози утицали на слаб одзив Срба илиризму, утицала је и чињеница да су Срби већ тада, као и Словенци, имали „формирану националну културу". Они су подржавали идеју јужнословенског културног јединства, које је требало да доведе до политичког јединства „једноплеменог", језички истородног народа, под именом које је Павловић предлагао. Илирци су помоћу културне сарадње са Србима учвршћивали свој унутарњи програм, јачали културно и национално – и кретали се у правцу формирања националне културе и својих културно-научних институција, какве су већ код Срба постојале. Примећено је да ће се тек на крају показати да је илирски покрет практично био „хрват-

[20] Виктор Новак, *Magnum tempus,* Илиризам и католичко свештенство. Идеје и личности 1830–1849, Београд, 1987, стр. 219.

[21] Ilija Mamuzić, нав. дело (1933), стр. 80–84.

[22] Jakša Ravlić, нав. дело, стр. 48.

[23] Види: Milan Prelog, нав. дело, стр. 144.

[24] Јован Скерлић, „Мађарски утицај", у: *Омладинска књижевност (1848–1871)*, Београд, 1966, *Сабрана дела Јована Скерлића*, књ. 10, стр. 315.

[25] Петар Милосављевић, нав. дело, стр. 225.

ски национални покрет", који се одвијао под југословенском / јужнословенском тежњом, а чији је циљ био „уједињавање хрватског народа, ради отпора мађарском притиску".[26] Управо ради тог примарно националног и није дошло до заговаране заједнице. Јер, да је она била циљ, онда би Илирци показали прилагодљивост која би довела до спајања растављених полути једног народа, под именом које је предлагао Павловић, и још неки. Претпостављамо да је Павловић увидео поменуте чињенице, одатле се у њега „увукла, и то доста рано, сумња у искреност Илира", на што указује Марко Малетин,[27] а потврђује сам Павловић, у поменутом чланку *Име рода*. У том чланку он је дао одушка своме незадовољству оним што чине Илирци, који су се осмелили да српско име мењају у илирско, а то „нимало братску искреност несведочи", а све у намери „да сви јужни Славјани једно име узму". Све је то, поручује Павловић, „лепо и красно и неоценимо за све те Славјане пробитачно", али да се тамо, „где је реч о особеном коме поколенију, особеном језику, истории, о особеном наречју, неможе се особено ови име уништожити, пак ово обште узети" – а то управо Илирци чине – и закључује да ће илирско име, које се „срцу не мили" и надаље „само фантазија остати", и да се тим туђинским именом, које се „нигда у срце ни Хрвата ни Србаља укоренити се неможе", неће постићи културно зближавање Срба православних и католика. Зато предлаже, разложно и неострашћено, да се „браћа" Илирци „илиризирања ману", па кад је „о свима заједно реч, зовимо се сви онако, како се по природи зовемо и знати морамо: рођена, једноплемена, мила браћа Југославјани, Југослав".

Што се тиче Павловићевог „неповерења", сумње у искрене намере Илираца, оно се, изгледа, јавило и пре овог чланка, у виду скепсе коју Јакша Равлић назива „индиферентношћу", када каже да су Илирци и Павловић у почетку били „индиферентни или тихи пријатељи", а касније, кроз деценију, полемично сукобљени.[28] У прилог нашој претпоставци иде опаска Милорада Живанчевића да су Гај и Павловић били „фантастично пристрасни и неповерљиви",[29] што није добар предуслов за сарадњу на идеји јужнословенског јединства.

Поменули смо да је Кулаковскиј нагласио да су Срби „имали темеља сумњати" да је илирство политичка флоскула Аустрије и да је у њега уграђен „тајни план" – може бити да је то тако, с обзиром на то да је Аустрија у неколико наврата „манипулисала" илирством у складу са својим

[26] Види: *Енциклопедијски лексикон. Мозаик знања*, Историја, књ. 5, Београд, 1970, стр. 258–259.

[27] Марко Малетин, Теодор Павловић, *ГИДНС*, 1936, IX, бр. 25, св. 3, стр. 292.

[28] Jakša Ravlić, нав. дело, стр. 48.

[29] Милорад Живанчевић, Мисли о књижевности, *Летопис Матице српске*, 156, књ. 425, св. 2, 1980, стр. 452.

потребама. Индикативна је чињеница да је сам Цар, пријемом Људевита Гаја у аудијенцију, ажурирао одобрење за издавање Гајевих *Новина*, речима: „Кад могу Мађари штампати новине, зашто не би могли и Хрвати?“ Такође и чињеница да је име илирско узето из аустријске администрације, као и чињеница да је Гај 1845. године успоставио сарадњу са мађарским конзервативцима, што је било у интересу Бечког двора, који је тако спутавао „мађарску опозицију која је тежила за независношћу Угарске у Аустрији“.[30] Исто тако, индикативно је и то што је Гај прилично неубедљив у образлагању и одбрани имена илирског, наводећи да је оно некакав историјско-културни континум са Илирцима од којих се корене и Словени;[31] такав је и када тврди да је име „Југословјан“ неодређено, јер су, рецимо, и Козаци „према северној браћи својој Југословјани“.[32] Педесет година касније, Људевит Вукотиновић[33] је изнео крајње нелогичне разлоге зашто су Илирци одбијали да прихвате југословенско име, зато што је оно „понешто неопредељено“ и „понешто зазорно“, наспрам илирског имена, које је Гај историјски мотивисао.[34] Какви год да су били разлози одбијања имена Југословјани, ипак су они били за већину „неповерљивих“ Срба читљиви – како за Павловића, тако и за Јована Суботића, који је у неубедљивом одговору на питање: зашто баш име илирско? – нашао разлог за тврдњу да се ту ради о нечистом послу, „или ако баш у себи зао посао и не бúде, а оно из чисте воље не истиче“.[35]

Песничком интуицијом и стихом „Илирци су заслепци, у бездну ће потуђења“, Сима Милутиновић Сарајлија је сажео низ поменутих претпоставки да је ово име из „неке“ позадине учвршћивано, да се оно није обазирало ни на вапај кајкаваца. Испоставило се да је оно било усмерено „интеграцији националног простора (постизање територијалне целовитости Хрватске)“,[36] под плаштем културне „интеграције“ јужнословенске културне сарадње, онолике колика је било у складу са њиховим национално-политичким и културним интересом. То ће рећи, водили су их практични, а не емотивни разлози, свакако мање емотивни разлози него Теодора Павловића, који је, руководећи се убеђењем о „једноплеменој“ браћи – на што је

30 Jaroslav Šidak, Ilirski pokret (ilirizam), u: *Eciklopedija Jugoslavije*, 5, Zagreb, 1988, стр. 526.

31 Ilija Mamuzić, нав. дело, стр. 80.

32 Proglas *Danice*, бр. 47, 1840.

33 Људевит Фаркаш (Вукотиновић), 1813 – 1893, хрватски песник, приповедач и драмски писац, природњак и политичар. Он, Санко Враз и Драгутин Раковац покренули су 1842. године часопис *Коло* (нап. Ј.Н. И.).

34 Ilija Mamuzić, нав. дело, стр. 80.

35 Јован Суботић, Неке мисли о сојузу књижевном Словена на Југу и тога сојуза имену, *Новиј сербскиј лѣтоп҃ис*, XIII, књ. 48, ч. 3, 1839, стр. 93–124.

36 Jaroslav Šidak, нав. дело стр. 522.

упућивао језик, порекло, колено – жудио да се она културно и национално „сједине“ у југословенству. Какав романтичарско-утопистички национални подухват, каква дивна мелодија фантазије и заблуде! Зарад њих, онда, она његова рањива екскламација, као знак изневереног очекивања и непристајања („Илирство неможемо и нећемо примити нигда ни до века!“) и она друга, резолутна на истом месту[37] („ нећемо вообште Илирство“), а које су од оних који нису упознали њихов контекст протумачене као врх Павловићевог национализма. Оне су, у ствари, одболевање „славјанске“ заблуде о јужнословенском јединству. Из њих веје разочарење и усправљен национални понос и самосвест, која је у вези са националном традицијом и потребом да се довикне онима који су радили за себе, а не за јединство: да Гајеве *Новине* и *Даница* нису постале „труба за међусобну нашу искрену слогу“, нити „средство за обштиј наш језик“, нити су биле „посредственице взајмности“ и „сједининија нашег у књижеству“. После тог, и таквог, сазнања, Павловићев антиилирски тон сручио се на антиилирску опозицију, на „Илира из Бачке“ Петра Јовановића и његову *Бачку вилу*, која је била полигон илирства. Познато је да је Павловић до краја био противник илирског имена, уз приметне осцилације у ставу према Илирцима, у зависности да ли су они подржавали династију Обреновића или Карађорђевића, односно владу уставобранитеља, које је подржавао Павловић: у првом случају испољавао је нетрпељивост, у другом попустљивост према Илирцима.[38]

После свега, јасно је да Павловић у илиризму није нашао задовољавајуће „одговоре за своје жеље и тежње“, као и већина ондашње српске интелигенције, а које је налазио у панславизму.[39] Сама „појава илирзма код угарских Срба“, тачно примећује Василије Д. Алексијевић, „није се могла супротставити двема главним струјама: српству и славенству, нити је илиризам доживео 'шири замах', у ствари: као да 'није ни постојао'.“[40] Упркос томе, он је ипак, стварајући „јединствену хрватску националну књижевност“ на језику који се „у основи подудара са вуковским модерним српским књижевним језиком“, довео до „међусобног допуњавања и прожимања“ хрватске и српске књижевности[41] – чему је, несумњиво, допринео и Теодор Павловић објављивањем прилога хрватских писаца у своме *Листу*

37 *Сербскиј народниј лист*, 10. април 1841, VI, число 15, стр. 117.

38 Више о томе у књизи Петра В. Крестића *Пречани и Шумадинци. Теодор Павловић и „Сербске народне новине“ о Кнежевини Србији (1838–1848)*, Београд – Нови Сад, 1996, стр. 91.

39 Лазар Чурчић, Спрски и пештански књижевни листови између 1837–1848, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане.* Реферати и саопштења, 5, Београд, 1976, стр. 140.

40 Василије Д. Алексијевић, Појава илиризма у угарских Срба, *Живот и рад*, 1939, XII, књ. 28, стр. 170, 171.

41 Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Нолит, Броград, 1983, стр. 312.

и *Летопису*, и у времену када се њихов сукоб око поменуте идеје разгоревао. Треба ли посебно истицати да то говори да је у њему, и после свега, остала „непотрошена“ идеја о потреби културне и књижевне сарадње међу „једноплеменицима“?!

Jovan N. Ivanovic, MA
Belgrade

TEODOR PAVLOVIC AND ILLYRISM

Summary: *All that Teodor Pavlovic did, in various aspects of his life and creative performances, moving towards the establishment of Slavic and South Slavic literary and cultural cooperation and making real "blooming future of our literature " and the name of our race. In short, there are many merits of Teodor Pavlovic, and most of them are appropriate and not saying enough - he was obliged to remain Serbian cultural, literary history, and history of our journalism and the history of criticism, and not only this history, but it is referenced by topic and the core of this paper. Namely, it articulates, in analytical terms, Pavlovic's lengthy article Name gender, and indicated by the supreme in the holy birth name, which must be preserved in the South Slavic and Slavic cultural and political unity. Illyrism as meaning propagation and imposition of its name, is not meant keeping the national peculiarities, refused its "unitary" most of Serbian writers, who were in harmony "onetribal" brothers Serbs and Croats. Pavlovic for their union, instead of the Illyrian name, suggested, as "sredotočje" name / name: "Jugoslav" / "Jugoslavjani". It is precisely in this work strives to demonstrate, through the interpretation of different views on Pavlovic's antiillyrism, specifically mentioned in Pavlovic's Article , the nature and essence of Pavlovic's antiillyrisic attitude, other than national narrow-minded, intolerant and anti-cultural and political unity and cooperation. When the article in good faith Illyrians / Croats proposed that "Illyrianism manu" almost said that it does not "cover" or any of their Serbian national and cultural interests, and that is what political tendentiously from the Habsburg monarchy. This paper, through a variety of views and the articles, offers other truths about Pavlovic and his antiillyrisic attitude.*

KEY WORDS: *TEODOR PAVLOVIC, ILLYRISM, SLOVENIAN AND SOUTH SLAVIC LITERARY AND CULTURAL COOPERATION, ARTICLE NAME GENDER, NATIONAL SACRED NAME.*

Др Мирослав Перишић
Архив Србије

КУЛТУРА У УЛОЗИ ПРЕТХОДНИЦЕ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ

Резиме: *У овом раду аутор се бави ширим и далекосежнијим спољнополитичким значајем о југословенском пољу културе. Културна политика, обликована тако да послужи унапређењу културе, утицала је битно на културну и научну размену на међународној сцени. Удаљавање од совјетског модела културне политике умногоме је допринело да се на Југославију гледа другачијим очима него на остале социјалистичке државе. У новом виђењу културних и научних веза са иностранством једна од веома битних појава је инсистирање на стручном мишљењу, односно на знању које треба да добије превласт над идеологијом. Импулс је стизао из партијског и државног језгра. Уметници, културни и научни радници су својим знањем и својим погледима и амбицијама припомогли читав заокрет. Са научним и културним отварањем земље према Западу расла је и свест о потреби пласирања знања о Југославији. Искуство појединих југословенских интелектуалаца који су путовали по Западној Европи, сусретали се и разговарали са интелектуалцима, били у контакту са интелектуалцима – социјалистима, говоре да је у њиховим очима Југославија 50-их будила наду за остварење хуманог демократског социјализма.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *КУЛТУРНА ПОЛИТИКА, ЈУГОСЛАВИЈА 50-ИХ, МЕЂУНАРОДНА РАЗМЕНА.*

ИСКУСТВО ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ЗАОКРЕТА 1950.

У досадашњим научним разматрањима о југословенском заокрету на пољу културе и науке, изостао је аспект који сведочи о ширем и далекосежнијем спољнополитичком значају промена у приступу култури, посебно према политици културног продора ка иностранству . Реч је о измени суштине на којој је заснивана нова културна политика обликована да послужи унапређењу културе, а пре свега њеном представљању изван граница земље, што је као резултат донело и запаженије присуство Југославије у међународној културној размени и размени знања. Када се има у виду шта је све и на који начин учињено на пољу представљања културних вредности Југославије у иностранству, не ни би било пресмело констатовати да је нова културна политика, пре свега према иностранству, која је започињала свој живот почетком педестих година, била један од од оних угаоних камена на којем је изграђиван модел либералнијег социјализма у односу на совјетски, а који је Југославији, после извесних спољнополитичких колебања дугорочно гледано донео нову позицију у међународним односима. У питању је културно и научно отварање земље према Западу, њено повезивање са западноевропским и изваневропским земљама, спремност да се критички сагледа дотадашње социјалистичко културно наслеђе и да се пронађе сопствени пут који би, уз неограничену културну и научну сарадњу са Западом, унапредио културни и научни живот у земљи и преко њега изменио и лик социјализма у Југославији.

Посредством културе Југославија је почетком педестих година започињала процес измене слике о себи у свету, желећи да свој социјализам представи другачијим од совјетског и да у међународним односима избори позицију неке врсте лидера социјализма прихватљивог на Западу. Удаљавање од совјетског модела културне политике умногоме је допринело да се на Југославију гледа другачијим очима него на остале социјалистичке државе. Тито није више видео своју шансу у комунистичком свету, није могао да буде лидер комунизма, али је кретао путем који је могао да га у међународним оквирима поведе ка позицији утицајног лидера једног модела социјализма који се у каснијој пракси исказивао као либералнији у односу на идеолошки зацементирани део социјалистичког света. У 1950. години Тито се налазио у позицији која није била нимало завидна с обзиром на блокаду земље, на информбировску пропаганду, на економско стање земље, на соцреалистичко наслеђе које није било улазница у свет другачијих вредности. Али на другој страни таква позиција је и отварала шансу. Југославија је иза себе имала две велике тековине које нису могле бити неуважаване у међународним односима: антифашистички легитимитет стечен 27. марта 1941, пре него што је Совјетски Савез ушао у рат

са фашизмом и 1948. годину која је означила дефинитиван раскид са Совјетским Савезом, чиме је Југославија по други пут за неколико година изазвала пажњу светске јавности и симпатије Запада. Мост према Западу морао је бити поново успостављен, али овога пута партијско и државно руководство било је свесно да мора нешто да уради како би имало са чим да се појави на Западу. Стајна тачка пронађена је у културном и научном повезивању са иностранством као темељних вредности на којима се изграђује отвореније друштво. Следио је обрт у мишљењу, односно у култури видљива и квалитативна измена мерила вредности.

Убрзо после Трећег пленума, већ 30. јануара 1950. године, одржано је Саветовање о пропаганди на културно-уметничком пољу у иностранству на којем је констатовано да је културни продор у свет веома значајан за афирмацију Југославије, поготово у времену када информбировске земље покушавају на све начине да изолују Југославију и на том подручју. Одговор Југославије на политику ИБ према Југославији био је да се земља ослободи изолације. То ослобађање није било значајно само за афирмацију Југославије у свету већ и ради обогаћивања и осавремењивања самог културног, научног и уметничког живота у Југославији. Југославија се 1950. године у култури, уметности и науци отворено окреће Западу. То окретање тече са истовременим одбацивањем догматског наслеђа соцреализма и напуштањем "наметнутих" калупа совјетских погледа на културу. У партијској реторици све ређе, готово сасвим ретко, употребљавају се изрази "западњаштво" и "декадентна уметност" – дотадашња неизоставна идеолошка терминологија за уметност "капиталистичке и империјалистичке западне културе". У 1950. години још увек се успутно помиње да на Западу настаје "декадентна уметност", али се ставови ублажавају формулацијом да је има "мање-више", уз истицање да на Западу има "што-шта на свим подручјима делатности и уметности где ми можемо много научити".[1] Промена става исказивана је потребом да се упозна ‘’декадентна’’ уметност Запада: ‘’Па и декаденција и то онаква каква избија на Западу, ако хоћемо мора бити приступачна нашем сазнању, ако хоћемо потпуно да упознамо његову културу и уметност и ми се не требамо тога плашити да ће то имати негативног утицаја на нас’’.[2] Потенциране су разлике између совјетског и југословенског става у односу на Запад, дефинитивно и потпуно разилажење са оним што је у том ставу било слично или идентично: ‘’Потребно је да се другачије поставимо у критичком осврту на западну декаденцију, него што су се Руси поставили. Ми разуме се том линијом нисмо ишли и не

[1] АЈ, Савет за науку и културу, ф–29. Реферат Иве Сарајчића на Саветовању о нашој пропаганди на културно-уметничком пољу у иностранству одржаном 30. јануара 1950. године у Београду.

[2] Исто. Из дискусије на саветовању.

можемо ићи. Ми смо свесни тога да не можемо тврдити на пример да смо превазишли Ренесансу. То би уосталом било и смешно и погрешно... Разуме се да смо ми далеко од руских погледа. Ми смо свесни тога да нећемо погинути ако учинимо приступачним нашој земљи и нашим народима да виде и декадентну уметност запада".[3] Подвлачена је суштинска разлика у односу на совјетски став: ''Ми однос према иностранству то јест однос са културним светом постављамо на други начин него у СССР. Ми не идемо за тим да се боримо тамо за некакав вештачки приоритет. Идемо тамо просто да видимо развој културе, уметности, науке и свега тога и да се боримо за сарадњу, да се боримо за оно што је најпозитивније у томе".[4]

У новом виђењу културних и научних веза са иностранством једна од веома битних појава је инсистирање на стручном мишљењу, односно на знању које треба да добије превласт над идеологијом: "Наш однос са западом треба да буде свестрано анализиран. Реч о томе морају дати стручна одељења која ће знати шта и где треба и из које земље треба нешто донети... Реч о томе шта је велико, шта је најбоље треба да дâ наша наука, наша стручна удружења, културне и уметничке организације. Они треба да дају последњу реч о томе, а не бирократско тело у било ком министарству".[5]

И сама употреба појма културне пропаганде била је тема преиспитивања у којем се дошло до закључка да је неопходно његово суштинско редефинисање: "На то питање морамо гледати са једном већом перспективом... Сам термин културна пропаганда заводи на једну странпутицу. То ће бити онда ако примимо само буквални смисао тога термина. У том случају би цела ова ствар била уска. Ради се међутим о читавом систему наших културних односа и веза... Ми можемо да експортујемо у свету дела наше културне уметности, што би донело практичне користи нашој земљи данас или сутра, али ради се и о томе да и донесемо нашој земљи нешто из тог спољног света".[6]

Свест о потреби отварања Југославије према Западу ишла је истовремено са свешћу о демократизацији друштва у којој су култура и уметност виђени као подручја на којима прво треба направити заокрет у идејном смислу, а који је подразумевао одбацивање партијског монопола на пољу стваралаштва, ослобађање културе и науке, укидање декретивног, наредбодавног односа партије према културној делатности, њену децентрализацију и то не само до нивоа република или установа већ до појединца. Излазак у свет, повезивање са што већим бројем земаља, отварање граница земље за утицаје са Запада, привлачење страних јавних и културних

[3] Исто.

[4] Исто.

[5] Исто.

[6] Исто.

радника из иностранства, афирмација традиције и културних вредности Југославије у 1950. години постају најважнији императив не само културне политике већ и саставни део спољне политике усмерене ка стицању нове позиције у очима западног света. У демократизацији културе и њеном продору у иностранство виђен је дубљи смисао који је имао своју стратешку политичку суштину. На унутрашњем плану то је омогућавање да знање и способности дођу до изражаја, а на спољном представљање Југославије у другачијем светлу од оног у којем је посматрана и третирана од 1945. до 1948. године. Југославија 1950. године искорачује из света коме је до јуче припадала и тражи своје место у ширим оквирима међународних односа. Партија исказује свест да у култури народа Југославије не почиње све од ње. Инсистира се на упознавању сопствене традиције, признаје да је културно наслеђе велико али да у дотадашњој послератној пракси то наслеђе није на прави начин вредновано.

У партијској оптици стицања међународног угледа поглед Запада на Југославију постаје најважнији: "Ми морамо нашу земљу да прикажемо у правој светлости као земљу са богатим културним наслеђем са богатом културом а не као земљу која је у очима Запада важила као дивља балканска земља".[7]

У критичком осврту на дотадашњи рад културне пропаганде у иностранству истицано је да није било никаквог плана, да се томе посвећивало мало пажње, да нису коришћене могућности које су постојале, да нису нуђени адекватни културни садржаји, да су изостајали управо они садржаји који би били репрезентативни, да је постојало осећање мање вредности и, пре свега, страх пред утицајем Запада. Преиспитивање дотадашње културне политике и културних и научних веза са иностранством није мимоишло ни чињеницу да је неактиван однос према Унеску хендикепирао Југославију у односу на друге земље и кретања у свету. Навођен је пример да су поједине земље, захваљујући свом активном односу према Унеску успеле да пласирају књижевна и друга дела својих писаца на све важне светске језике без икаквих трошкова. Изостанак са међународних фестивала и конкурса имао је за последицу да све вредније што је настајало у Југославији у музици, опери, балету остане у локалним оквирима, непознато у свету, али такође и да су уметници у Југославији били принуђени да стварају без могућности за компаративни однос са европским стандардима. Одговорност за неактивност југословенских културних друштава која су постојала у појединим земљама, њихова умртвљеност, политичка блокада, идеолошка баријера, самокритички је приписивана погрешној културној политици у земљи. Уочавањем дотадашњих слабости, као основни практични задаци постављани су културни продор у што више земаља, квалитативно изоштравање садржаја и форме пласирања културе

[7] Исто.

и укључивање што већег броја институција и појединаца у том погледу. Одбацивана је дотадашња државна линија у култури, најављивана њена дебирократизација, давање слободе савезима уметника (Савез ликовних уметника, Савез књижевника Југославије), да успостављају сарадњу са иностранством без арбитражне улоге партије и државе. Предвиђано је даље оснивање уметничких савеза (Савеза композитора, Савеза репродуктивних уметника) и посебних одељења која би се искључиво бавила међународном културном сарадњом и посветила припремама културних акција у иностранству. Размишљало се о начинима подстицања појединаца за остваривање личних појединачних стручних веза са колегама у иностранству. Остваривање стручних веза југословенских уметника и научника са Западом са највишег државног и партијског нивоа доживљавано је од 1950. године као велики допринос унапређивању културног и научног живота у земљи, јер омогућава остваривање увида у савремене културне и научне токове, усвајање знања и њихово пласирање у земљи: "Да бисмо могли правилно реаговати на све оно што се догађа у иностранству било би потребно и нужно да ти другови који се повежу са појединцима у иностранству када се врате са неког гостовања или боравка у иностранству организују један састанак са људима из свог фаха па да изнесу своје утиске, доживљаје и све што су запазили". У пројекцијама културног продора разматрано је посебно питање публикација за иностранство са резимеима на свим важнијим страним језицима, навођен је значај размене публикација, али и одређиван метод који није смео да буде "наметљив" и "нескроман". Међу приоритетима је наглашавана и потреба позивања јавних, научних и културних радника из иностранства, њихово упознавање са правим лицем Југославије, са њеним вредностима и отвореношћу.

Сматрало се да је неопходно омогућити да што више стручњака у свим секторима уметничког и научног живота оде у иностранство, да обиђе бар најважније културне и научне центре на Западу. Посебно је истицана нужност да се млади људи у стваралачком полету повезују са појединцима и културним центрима у иностранству, да се упознају са делима великих "мајстора", да им се дају "широке могућности" у њиховом стваралачком напредовању. У циљу олакшавања размишљало се о укидању административних препрека, бржем добијању одобрења, увођењу у праксу менаџерства – агенције пословних људи "капиталистичког" начина функционисања у организацији културних активности: "Да би се наше културне везе са иностранством развијале онако како треба без неких застоја онда је потребно са наше стране поставити људе који ће бити верзирани, који познају ситуацију у једном граду и који познавајући све прилике, нарочито културне и уметничке природе, знају шта треба у датом моменту радити".[8]

[8] Исто.

У размишљањима су рушене дотадашње идеолошке баријере, формалне препреке и показана апсолутна спремност за усвајање одређених западних модела у функционисању, организацији, планирању и пласирању културних садржаја: ''Ми морамо узети у обзир све елементе начина рада на Западу. Поред менаџера који су нужни треба да мислимо како се поступа у литератури и у другим односима".[9] У критичком сагледавању дотадашње праксе наведен је пример да уметници из Југославије, па чак ни они из Словеније, географски најближе, нису видели изложбу Гоје у Милану, што је говорило о димензијама ускраћених могућности за праћење културних догађаја у иностранству. Теме о којима се разговарало биле су и установљивање међународног филмског фестивала, боља припрема наступа у иностранству у смислу штампаног пропратног материјала, техничко уређивање дворана у Југославији (навођен је пример сале у Коларчевој задужбини, у којој су исписане пароле и транспаренти, као непримереног декора за гостовања значајних уметника из света), пласирања изложби импресиониста за које се процењивало да би могле бити добро прихваћене у иностранству, важност репрезентативних фотографија, објављивања чланака у страним стручним часописима, лични контакти појединаца који су имали предратне везе са уметницима у иностранству (''Нема јачих веза од индивидуалних веза једног уметника са другим. Те везе треба искористити''), разбијање балканског комплекса и западног неповерења у културу која настаје у Југославији, упознавање света са културним наслеђем у Југославији. У Америци су се интересовали за Диоклецијанову палату у Сплиту, али оцењивало се да је потребно довести врхунске стране културне раднике да то виде. Изложба средњовековних фресака у Паризу побудила је велико интересовање, али процењивало се да се могло урадити још више ''јер на изложби су копије, а страни стручњаци треба да дођу да виде оригинале''. Избор позоришне представе Марина Држића ''Дундо Мароје'' за продор југословенског позоришта на Запад, што је увек било најтеже, није био без основа у трагању за тачкама ослонца у културном наслеђу. Тим избором наглашавала се чињеница да је ''Дундо Мароје'' настао пре Молијера и Шекспира, изазивала "литерарна сензација" и истовремено нуђен комад који је писан у таквом дијалекту који није у великој мери неприступачан делу западне публике.

Зашто је 1950. година кључна за све што касније настаје у културном и друштвеном животу у Југославији и за другачији западни поглед на Југославију у односу на све друге социјалистичке земље? Импулс је стигао из партијског и државног језгра. Уметници, културни и научни радници су својим знањем и својим погледима и амбицијама припомогли читав заокрет. У 1950. години се управо изнутра, из комунистичког руководства видела шанса Југославије, могућност да се њен социјализам не поистовећује

[9] Исто.

са социјализмом у Совјетском Савезу и осталим источним социјалистичким земљама. У јануару 1950. године се гласно саопштава: "Ми смо на почетку једне епохе. Јасно је да треба бити опрезан и скроман и имати много такта када је у питању иностранство. Али нешто је сигурно а то је да никада можда једна земља није била у таквим могућностима да пласира своје идеје и свој рад као наша земља. Питање је како да се то учини". Недвосмислено је исказано схватање како је могуће изаћи у западни свет и како успоставити сарадњу: "Ми смо научили да пишемо са извесним фразама које не иду у иностранству". Залагало се да се за представљање на Западу иде са оним што представља новину, оно у чему су рашчишћени појмови и појаве, оно што представља "наш данашњи поглед".[10] Дакле, Југославија 1950. године стаје на стазу која је као једину социјалистичку земљу у Европи води ка оном месту које је у данашњим глобалним погледима на епоху Хладног рата дефинише као земљу најлибералнијег социјализма, као земљу прихватљиву на Западу, а касније после Стаљинове смрти неминовно и на Истоку, као земљу са којом сви рачунају, као државу која у току педесетих ствара своје везе са земљама трећег света а почетком шездесетих постаје и лидер несврстаних, као државу која има функцију у светском поретку све до 1989. године. Заокрет у култури 1950. године није био само културни заокрет, већ заокрет у свести, могао би се назвати цивилизацијски, добрим делом унутрашњополитички и највећим делом спољнополитички.

Пракса педесетих показала је да је Југославија најотворенија социјалистичка земља. То отварање није ишло без унутрашњих отпора на нижим партијским нивоима, међу полуобразованим партијским "подшишаним мозговима", у главама руководилаца мање значајних партијских организација, али такође није било ни без отпора међу појединим интелектуалцима који су навикли да раде по задатку, чија је дотадашња позиција била угрожена са новом политиком. Бранко Петрановић наводи да се социјалистички реализам није повлачио лако, преко ноћи. Истицао је примере да је џез музика оцењивана као антикултура, а да се у *Књижевним новинама* под иницијалима појавио напад на управу биоскопа због њене небудности када је због великог интересовања публике огласила продужавање приказивања западног филма "Зашто смо се срели". Мило Дор је као пример старе и нове свести наводио пример издавачке куће у Београду с почетка педесетих када запослени у часопису нису примили плату јер лист који су објављивали није имао прођу на тржишту, што је изазвало бунт у редакцији навикнутој да не мора сама својим квалитетом или комерцијалношћу да се бори за тржиште.

У току 1950. године успостављене су везе са низом међународних културних организација и обновљене су са организацијама чији је Југославија била члан од раније али са којима није активно сарађивала. Тако је

[10] Исто.

31. марта 1950. године Југославија приступила Организацији уједињених нација за просвету, науку и културу, чији је конститутивни акт потписала 1945. године приликом оснивања организације. До 1950. године Југославија је у раду те организације учествовала једино преко посматрача на генералним конференцијама, а одмах након приступања југословенска делегација је учествовала на Петом заседању Генералне конференције. Основни тон учешћу југословенске делегације, поред објашњења због чега се до тада није учествовало и извесних критичких примедби на програм и рад Унеска, дао је предлог југословенске делегације за одржавање састанка интелектуалаца посвећеног проблему мира, али тај предлог је одбијен уз остављање могућности да се нађе на следећем заседању Генералне скупштине. Према Статуту Унеска Југославија је 22. новембра 1950. године донела одлуку о оснивању Националне комисије – органа за везе између југословенске владе и Унеска. Оснивачка скупштина одржана је 27. новембра. У току године Југославија је од УНЕСКО-а примила помоћ за набавку књига и научног материјала у вредности од 8000 долара, а крајем године добијена је помоћ у вредности од 20 000 долара за исту намену. Југославија је у октобру поднела захтев за техничку помоћ, односно за набавку прототипа кабинета за средње школе, опрему за три научне лабораторије, као и за стипендије и научну литературу. Приступило се програму за аудио и визуелни материјал намењен просвети, науци и култури који је израђен на претходном Четвртом заседању Генералне конференције. Професори Борислав Благојевић и Мирко Рупел учествовали су на Конференцији за побољшање библиографске службе одржаној у Унеску у Паризу новембра 1950, израђен је преглед свих дела преведених на југословенске језике током 1949. године за публикацију *Index translationum* која доноси податке из целог света, додељена је стипендија "Унеско – америчко хемијско друштво" за једног хемичара који би радио у америчким лабораторијама и добијена је једна стипендија на шест месеци за педагогију у Швајцарској, коју су користила два кандидата по три месеца.[11]

У 1950. години предузети су и први кораци на упознавању наставних планова универзитета у Немачкој и стручног школства у САД и Немачкој. Одељење за научне и културне везе са иностранством при Савету за науку и културу почело је редовно да објављује преглед чланака из сектора науке, културе, уметности и школства из стране штампе, уређена је и читаоница стране штампе.[12]

Са научним и културним отварањем земље према Западу расла је и свест о потреби пласирања знања о Југославији. У 1951. години конста-

[11] АЈ, Савет за науку и културу Владе ФНРЈ, ф–17. Извештај Одељења за науку и културу за 1950. годину.

[12] Исто.

товано је да су подаци о Југославији у страним уџбеницима најчешће непотпуни, застарели, а понегде и злонамерни, због чега је упућен допис свим представништвима у иностранству са обавезом да ступе у контакт са писцима уџбеника и да им обећају боље информације. Констатовано је да је на плану школства најмање развијена делатност према иностранству. На захтеве из Француске, Финске и Италије да добију преглед о југословенском школству, држава није била у могућности да адекватно одговори јер је имала само један материјал, који је био недовољан. Уочено је и да постоји велики недостатак уџбеника на енглеском језику у Југославији, па су на иницијативу Британског савета подстакнути републички савети за просвету, науку и културу да издавачка предузећа у тим републикама посвете већу пажњу објављивању таквих уџбеника.[13]

Повећано је и интересовање из иностранства за успостављање нових веза и контаката међу научницима, научним друштвима и установама. Велики број научних радника, установа и организација из иностранства обраћали су се Савету с молбом да им се омогући контакт са одговарајућим установама у Југославији, предлагали размену публикација, посете научних радника, слали своје публикације. У октобру 1951. године са представником Колумбија универзитета договорено је да се на том Универзитету оснује југословенска катедра на коју ће бити послата два асистента и један професор у школској 1952/53. години. Рађено је на прикупљању података о југословенским научним радницима који би могли да одрже предавања у иностранству, за шта је постојала начелна сагласност са француском владом, Британским саветом и швајцарским посланством, у Паризу су уговорене међусобне посете југословенских и француских правника, Савет географа Југославије повезан је са Удружењем америчких географа, Комисија за геолошку карту света са Српском академијом наука, Интернационални институт за изучавање двораца са Заводом за заштиту споменика културе. До 1953. године око 300 југословенских установа повезано је са око 650 установа у западним земљама.[14] Из иностранства је било све више захтева за добијање стручних материјала за израду разних лексикона и енциклопедија. Прикупљени су подаци о југословенским композиторима за енциклопедију *Müller* у Бечу, подаци о југословенским композиторима и репродуктивним уметницима за енциклопедију Николаса Сломинског у Бостону у САД, део података за велику Позоришну енциклопедију коју је у Риму припремао Силвио д'Амико, прикупљени су подаци за Енциклопедију савремене књижевности *Cassell* у Лондону и за Међународну илустровану уметничку енциклопедију у Њујорку. За Минервин универзитетски

[13] АЈ, Савет за науку и културу Владе ФНРЈ, ф–17. – Извештај о раду одељења за научне и културне везе са иностранством у 1951. години.

[14] АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф–15.

годишњак који се припремао у Берлину послати су подаци о југословенским универзитетима, високим школама и уметничким академијама, а за Међународни уметнички адресар у Берлину послате су адресе свих југословенских установа које су дошле у обзир да се нађу у таквој публикацији.[15] Размењене су публикације са Метрополитен музејом у Вашингтону, Колумбија универзитетом у Њујорку, Универзитетом у Хелсинкију, Славистичким институтом у Утрехту, Библиотеком ОУН, Руским институтом у Амстердаму, Оријенталним институтом у Напуљу, Народном и Универзитетском библиотеком у Јерусалиму. Започела је и сарадња са страним часописима и другим публикацијама: дат је чланак о народној уметности за дански часопис, затим чланак о народним играма за публикацију у Француској и о опери у Југославији за једног енглеског новинара.[16]

У периоду од 1950. до 1952. године у Југославију је ушло више од 50 000 књига, часописа и разних публикација са Запада, укључујући и оне из САД. По непрецизној евиденцији Комисије за културне везе са иностранством, у периоду од 1953. до 1963. године око 17 000 стручњака и научних радника боравило је у иностранству на разним стипендијама за специјализације, израде докторских дисертација, краћа усавршавања, студијске боравке. Само у 1957. години од 3456 редовних и ванредних професора, доцената и асистената на југословенским универзитетима број лица која су боравила у иностранству био је 951, што је 27%. универзитетских радника.[17] Од 1950. сваке године редовно су почели да се одржавају славистички семинари у Југославији, а они су се за три године развили до мере да је било потребно раздвојити полазнике семинара (студенте, лекторе, асистенте од професора, познатих слависта, научних радника). Већ 1953. године размишљало се да поједини универзитети уз помоћ надлежних савета за просвету, почну да организују специјалне феријалне курсеве на пример из економије, права и законодавства, историје уметности, сусрета стручњака за средњовековну уметност.

О обиму послова на плану међународне научне и културне сарадње говори и чињеница да Одељење при Савету за науку и културу, које је водило те послове, по својој организацији, административном апарату и људству није више могло да издржи обавезе, па је ради даљег институционализовања тог посла 1953. године формирана Комисија за културне везе са иностранством.[18] Из записника са састанака Комисије види се да ни она није могла да савлада, прати и води евиденцију свих разгранатих

[15] Исто.

[16] Исто.

[17] AJ, 145–88–384.

[18] Одлуком Савезног извршног већа 12. марта 1953. године основана је Комисија за културне везе са иностранством. Задатак Комисије био је да помаже одржавање

контаката са иностранством. Културне везе са иностранством већ су имале децентрализовани карактер – појединци и установе су у великом броју случајева сами остваривали међународне везе, чиме су оне у укупном обиму постајале разноврсније и живље, али је у таквим условима тешко било остварити увид у целину културних односа па је чак и на саветодавни начин било тешко утицати на форме веза са иностранством. Задатак Комисије и није био да се у све меша, мада, иако поједине културне акције у иностран-

и развијање културних веза са иностранством. Ради остваривања тог задатка Комисија:

а) упознаје иностранство са културним остварењима и достигнућима ФНРЈ и тиме доприноси упознавању Југославије уопште, њених народа, њене историје и културе, њене изградње социјализма;

б) помаже, развија и остварује размену на подручју културне делатности и доприноси упознавању југословенских народа са културним вредностима и стремљењима других народа;

в) помаже, а по потреби и сарађује са одговарајућим друштвеним организацијама и установама у ФНРЈ на успостављању и развијању културних веза са иностранством;

г) успоставља и развија сарадњу са иностраним установама и организацијама које делују на подручју размене и пропаганде у области културе;

д) даје потребне информације о свом деловању Савезном извршном већу, јавности, као и појединим заинтересованим организацијама и установама. Чланове комисије делегирају савети за просвету, науку и културу република и културне установе и организације.

Чланови Комисије били су: Родољуб Чолаковић, члан СИВ-а, Иво Фрол, секретар Комисије, Митра Митровић, државни саветник, Борис Зихерл, председник Савета за просвету и културу НР Словеније, Маријан Стилиновић, члан Извршног већа НР Хрватске, Јосип Лукатела, помоћник секретара Савета за просвету и културу НР Хрватске, Модиц Лев, помоћник секретара Савета за просвету, науку и културу НР Словеније, Никола Вученов, помоћник секретара Савета за просвету, науку и културу НР Србије, Митар Папић, секретар Савета за просвету, науку и културу НР БиХ, Вељко Милатовић, члан Савета за просвету и културу Црне Горе, Методије Соколовски, секретар савета за просвету, науку и културу НР Македоније, Милутин Миланковић, члан САНУ, др Марко Костенчић, члан ЈАЗУ, Божидар Јакац, академик, Александар Вучо, књижевник, Станојло Рајичић, композитор, Живојин Здравковић, диригент, др Хуго Клајн, Жорж Скригин, филмски редитељ

Комисија за културне везе са иностранством имала је два деликатна проблема са којима је покушавала да се носи. Први је био избегавање арбитрарне улоге, односно ненарушавање децентрализованог наступа културе у иностранству, принцип немешања с једне стране, а са друге ипак потреба да води рачуна о нивоу и квалитету садржаја који одлазе ван граница Југославије. Други проблем је уобичајен начин рада по принципу паритетне заступљености република с једне стране, а са друге потреба да Југославија наступа као целина. Предност се давала квалитету бар када је реч о уметничком стваралаштву, али се водило рачуна и о специфичностима националних култура. У погледу учествовања на научним конгресима одлучивао је Академијски савет. О обиму посла говори податак да је Комисија у 1954. години упутила 378 аката, наспрам 146 у 1953. АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф–17.

ству нису представљале Југославију, оне су ипак давале слику о Југославији до које је држави било веома стало. Ни југословенска представништва у иностранству нису била упозната са свим што долази из Југославије. На састанцима Комисије инсистирало се да републички представници, осим што заступају интересе средина из којих долазе, треба да воде рачуна и о целини и да би било неопходно да се сви више осећају члановима Комисије него заступницима интереса републичких савета. Мада је Комисија инсистирала да буде о свему обавештена, а ни републички савети нису имали све информације на пољу своје надлежности, ипак се водило рачуна и о томе да "превелико обавештавање" не буде "стезање", да не доведе до блокирања, ограничења, административне спорости. Комисија је покушавала да нађе модел своје улоге, који је несумњиво био политички али ипак само у мери да водећи рачуна о интересу целине и о начину на који се репрезентује земља буде информисана и о квалитетету културних садржаја који излазе изван земље. Несумњива је тенденција да везе са иностранством буду слободне, али не и у мери да пролази и оно што нема неопходан уметнички ниво а да се појављује под именом Југославије. Комисија је бежала од улоге жирија или арбитраже. Будући да су добар део Комисије сачињавали и представници савеза (ликовних, позоришних, драмских) тражена је мера у којој би и у савезима позиција њихових представника била схваћена као заступника њихових професионалних интереса али пре свега као члана Комисије који мора имати у виду интерес целе земље.[19]

Знања и искуства која су југословенски представници, културни радници и научници доносили у земљу имала су и политичку боју. Питања која су постављана почетком педесетих година југословенским интелектуалцима и стручњацима који су боравили на Западу била су између осталог: "Докле се простире слобода у Југославији? Колики је утицај државе на развитак уметности? Постоји ли још цензура у ма ком облику? Да ли су позоришта, издавачка предузећа, филм у рукама државе? Ко купује слике? Ко одлучује шта ће се штампати и приказивати на позорницама? Добијају ли млади уметници стипендије за иностранство"?[20] Велики заокрет Југославије од 1950. године наредних година пажљиво је праћен на Западу. Она изазива све веће интересовање западних политичких и интелектуалних

[19] АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф–17. – Записник са састанка Комисије за културне везе са иностранством 11. децембра 1953. године. Међу новим члановима Комисије били су: Бора Благојевић, професор Правног факултета, Иво Андрић као представник САН, Крсто Хегедушић, заменик представника ЈАЗУ, Марко Челебоновић, представник Савеза ликовних уметника Југославије, Владо Водопивец, представник Савета за просвету и културу Словеније, Исидор Цанкар, представник Словенске академије знаности и уметности.

[20] АЈ, Комисија за културне везе са инострантсвом, ф–33. – Напомене поводом пута у Швајцарску и немачку у времену од 12. 5 до 10 7. 1953. Ото Бихаљи Мерина.

кругова. На Радио-Штутгарту почетком 1954. године могла се чути специјална емисија о културном животу Југославије, у којој се западноевропским погледом непогрешиво изводила анализа идејног заокрета у стваралштву. Емисија је почињала са: ''Када се изговара реч Југославија мисли се на цео Балкан и с тим се повезује представа егзотичног шареног света. Света пуног страсти и политичке напетости, у коме увек има рата, револуција и убистава. Због тога средњоевропејац под појмом југословенска литература нема углавном никакву представу. Развој југословенске литературе био је веома много под утицајем односно прекидан због променљивих политичких догађаја. У кратко одмереним периодима мира аутори су имали много да надокнаде и код тога су развијали многоструку активност, што важи нарочито за период између два светска рата".[21] После анализе развоја југословенске књижевности у међуратном периоду, аутор текста емитованог на немачком радију, улази у разматрање културних збивања у Југославији после Другог светског рата и наставља: ''Било би исто тако разумљиво да је у години ослобођења, 1944, дошло до избијања годинама угушиване снаге, способности и емоције, и то би се и догодило да није насупрот слободном развоју деловало службено мишљење да се мора по руском узору форсирати фамозни социјалистички реализам. Под врховном командом осредњег лиричара Радована Зоговића, који је требало да игра улогу југословенског Жданова, побудили су бирократи и талентоване књижевнике да лиферују пропагандне песме, и може се приписати само случају да се појавио неки добар рад''. Најзад, аутор текста доводи своју анализу до педесетих година, уочава прекретницу за модерну југословенску литературу, наглашава да у часописима започиње жива дискусија о модерним струјањима у светској литератури и о месту које би у њој могла да заузме југословенска литература. Пад књижевне бирократије види у промени односа партије која одустаје да врши директну контролу над књижевним животом. Наводи да је у почетку изгледало као да жели да се надокнади све пропуштено претходних година и атмосферу у којој је књижевни живот добио ''невероватан подстицај'', у којој се пишу есеји о Кафки и Џојсу, преводи Пруст и савремени амерички писци, дискутује о егзистенцијализму, апстрактној уметности и атоналној музици, упоређује са атмосфером која се могла осетити у првим послератним годинама у Западној и Средњој Европи. Он види све већи број писаца, песника и њихових дела који су продукт унутрашњег ослобођења, а културни живот у Југославији, по његовим речима, личи на све осим на диктирану уметност.[22]

Искуство појединих југословенских интелектуалаца који су путовали по Западној Европи, сусретали се и разговарали са интелектуалцима, били у кон-

[21] АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф–18.

[22] Исто

такту са интелектуалцима – социјалистима, говоре да је у њиховим очима Југославија 50-их будила наду за остварење хуманог демократског социјализма.

Заокрет 1950. године несумњиво по прокламованим циљевима, а посебно по ономе што је уследило каснијих година, заслужује да буде означен као прекретница у развоју послератне Југославије, са далеко већом димензијом од оног који подразумева идејни прелом у стваралаштву. После идеолошког заточеништва (1945–1948) уследила је 1949. година, у којој Југославија није имала спремне одговоре на питања која је сама себи постављала. У тој години још увек се објављују књиге и уџбеници совјетских аутора, инсистира се на идеологији марксизма-лењинизма, заробљавање духа било је још увек снажно изражено, али су наговештаји нечег другачијег били препознатљиви по иступу одређених високих партијских функционера. У 1950. години долази до коначног одговора на питање куда и како даље. Партија у тој години демонстрира унутрашњу снагу да мења саму себе. Она је иницијатор и носилац промена које подстичу и доносе заокрет који се исказује у начину мишљења, а манифестује кроз: моћ критичког преиспитивања социјалистичког наслеђа, одбацивање совјетског узора и модела централизоване културне политике и напуштање соцреалистичког правца у уметности, делимичан повратак традицији, истина селективан, али са уважавањем средњовековног културног наслеђа, осећај за потребу слободнијег мишљења, изражавања и стварања у култури, сагледавање значаја слободне размене знања са Западом и усвајање савремених духовних кретања на Западу, превазилажење страха од "декадентне" западне културе, афирмацију Југославије посредством културних вредности, увиђање нужности стручног изоштравања и утицаја струке на културну политику, потребу за упознавањем западне културе и њеним пласирањем у земљи, оријентацијом на стварање интелектуалне елите упућивањем великог броја стручњака на специјализације у иностранство, измену система вредности у култури.

Miroslav Perišić, PhD
Archive of Serbia

CULTURE IN THE ROLE OF PRECURSOS IN FOREIGN POLICY

Abstarct: *In this paper the author deals with the broad and far-reaching significance of the Yugoslav foreign policy in the field of culture. Cultural policy, designed to serve the cultural development, resulted in significant cultural and scientific exchanges in the international area. Yugoslavia's alienation from the Soviet model of cultural policy has contributed greatly to the different look to the country than on other socialist states. In the new vision of cultural and scientific ties with foreign countries is very important phenomenon the insistence on expert opinion and knowledge, i.e. that knowledge must to have power over ideology. The impulse came from party and the core of the state. Artists, cultural and scientific workers with their knowledge and their views and ambitions helped the entire shift. With scientific and cultural opening from country to the West was growing awareness of the need and placement of knowledge about Yugoslavia. The experience of several Yugoslav intellectuals that had traveled in Western Europe, met and talked with intellectuals (socialists), show that in their eyes Yugoslavia in 50-es gives hope to achieving a human democratic system.*

KEY WORDS: *CULTURAL POLICY, YUGOSLAVIA IN FIFTIES, INTERNATIONAL EXCHANGE.*

Др Виолета Цветковска Оцокољић,
Факултет за културу и медије, Мегатренд универзитет
Др Татјана Цветковски
Факултет за пословне студије, Мегатренд универзитет

СЛОВЕНСКА ПЛЕМЕНА И ЊИХОВИ ПОГРЕБНИ ОБИЧАЈИ ИЗ УГЛА АРАПСКИХ ПУТОПИСАЦА

Резиме: *У овом раду приказани су извори о Словенима (Србима) које су прикупили поједини арапски путописци у периоду од 8. до 10. века. Нагласак је на паганским обредима сахрањивања, односно спаљивања као и на описима храмова. Наведени извори могу битно допринети разумевању обичаја Словена пре прихватања хришћанства, чије се снажно паганско порекло и данас може делимично пратити у српском народу. Упоредном анализом преведених текстова на енглески, француски и руски језик, могу се пратити историјски подаци и утврдити да ли се наведена племена могу уже везати за српски народ.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *СЛОВЕНИ, СРБИ, ОБИЧАЈИ, ИСТОРИЈА, АРАПСКИ ИЗВОРИ.*

Увод

Историја Срба, каква је до нас допрла, може се датирати у период 6. века[1] када Словени повремено упадају на Балканско полуострво да би се у 7. веку српска и остала словенска племена на њему и населила[2] (Срејовић, 2005).

Када се говори о раној (познатој) историји Срба, извори које су оставили арапски аутори представљају значајан допринос разумевању Словена у 8. веку, а према некима и Срба. Највероватније је један од главних спорних разлога у тумачењу порекла појединих народа и племена (у даље поменутим али и у другим арапским изворима), управо читљивост имена на арапском писму као и њихова понекад слична, а понекад и веома различита тумачења. Ђорђе Јанковић, објавио је 1998. године књигу под називом *Срсйке īромиле*, која је наишла на бројне осуде али је дала један специфичан и првенствено врло користан низ информација као и изворе литературе превођене са арапског на друге, за наше подневље, познатије језике. У овом раду дати су поједини исти (и други) одломци арапских аутора али из више извора. Поред руског академика Гаркавија који је прикупио изворе различитих арапских путописаца о Словенима (и Србима) аутори овог чланка су пронашли француске као и поједине енглеске изворе и начинили извесна поређења. На појединим местима редослед је помало измењен у односу на изворе и преписе истих докумената, као и преводе, али се њихово обједињавање може тумачити као допринос истраживању народа са простора који данас зовемо Србијом.

1. Арапски извори о словенским племенима

Abu al-Hasan ʻAlī ibn al-Hahayn ibn ʻAlī al-Masʼudī (896-956), познатији под именом Ал Масуди, у арапском свету био је пандан Херодоту. Овај чувени историчар и географ оставио је неку врсту путописа из којих се може упознати култура различитих народа, њихово порекло, заузимање територија, ратови, религија, насељавање, обичаји, управљање државом као и низ других података као што су утицаји звезда, соколарство и слично. Његово обимно дело, а за европске историчаре свакако нарочито важно, познато је под именом *Звездани луīови* и састоји се из 132. поглавља. Комплетно дело преведено је на француски језик и састоји се из 9. томова док је на енглески језик преведен само први том и састоји се из прва 32. погла-

[1] Према појединим изворима (Ковачевић, Јовановић, 1893: 31) Словени су упоредо са другим племенима, нападали римску царевину још у 3. веку и још „од римских царева и насељавани на Балканском полуострву".

[2] О другачијим историјским и археолошким подацима, детаљније види у: Јанковић, 1998.

вља. Важан допринос дао је и руски аутор Гаркави (1870) који је прикупио и објавио више рукописа арапских аутора, међу којима се налазе и поједина поглавља из Масудијевог рукописа, првенствено везана за словенски народ. У опису Словена који могу допринети разумевању Срба и њихових обичаја, нарочито су важни 34. и 66. поглавље. Масудијево дело, нарочито поводом описа Словена на Балкану, датира се у односу на старије изворе на које се Масуди највероватније надовезао, те се сама историја Срба и других Словена, описана у 34. поглављу, датира у 8. век (Јанковић, 1998: 120).

У 34. поглављу које се односи на опис Словена[3] Масуди даје, између осталог, и попис појединих племена као и њихове обичаје и имена. Одређујући само порекло народа он за Словене наводи старозаветне корене са тврдњом да од *Мара* сина Јафета, сина Ноја[4] потичу сви Словени[5]. Наводећи појединa племена он каже да међу њима има ратничких племена која имају своје владаре. Неки од њих исповедају хришћанску веру на јакобински (Гаркави предлаже несторијански) начин, неки немају писма и не потчињавају се законима; они су народи (*язычники*[6]) који ништа не знају о законима (*Свѣтом пйсму*). Међу тим племенима, једно је у давна времена имало власт над осталим а њихов цар звао се Маџак (Мацак, Махак, Махал, Бабак[7]) а само племе се називало

[3] „Описание Славян, их обиталищ, рассказы об их царях и о расселении их племен " (Гаркави ,1870: 135-176). „Les Slaves, leurs etablissements, leursrots, leurs imigrations", Том 3 (Meynard, Courteulle, 1861: 61-65).

[4] Гаркави даје превод имена Ноја као Нух, што је старија верзија истог.

[5] „Матусалек је имао пуно деце. Појединци верују да су Бугари, Руси и Словени њихови потомци" (Aloys, 1841: 72). У енглеском преводу Масудијевог дела на ову причу надовезује се и старозаветно предање о Нојевој барци и потопу (Aloys, 1841: 71-77). По *Стѣром завѣту* Матусал је *родио* Ламеха (1 Мој. 5,25) а Ламех је родио сина и наденуо му име Ноје (1 Мој. 5,28-29), „А Нојy кад би пет стотина година, роди Ноје Сима, Хама и Јафета" (1. Мој. 5, 32). У француском и руском преводу прича је готово истоветна и извори се слажу да Словени потичу од Јафета, Нојевог сина.

[6] Јанковић (1998) овде примењује појам пагани. Гаркави (1870: 125) у тумачењу на једном месту помиње да су међу Словенима била и племена паганска (*язычники*) која се клањају сунцу (*солцепоклоники*) која живе поред велике реке која тече са истока на запад, као и племена која спаљују своје мртве и клањају им се и имају многе градове, храмове и неку врсту клепала (налик хришћанским). *Язычники* су се тумачили као народи који не верују у једног Бога и не поштују његов завет односно *Свѣто пйсмо*, док су се народи у *Свѣтом пйсму* називали *языками*, односно људима који су говорили на разним језицима и разумели се међусобно (Грищенко, 2009), што је у контексту старозаветне пометње језика и новозаветне педесетнице. Такође, и Оболенски (1991: 24) тврди да је, на пример, стварање старословенског језика у 9. веку, за један од разлога имао уверење да језик служи као средство за хришћанску службу божију и да постаје посвећен а такође и народ који на њему говори уздиже се на статус народа посвећеног да служи Богу.

[7] Сугестије за могућа имена изведена су из Гракавијевих закључака на основу више пронађених рукописа (преписа) овог путописа.

Валинана. Затим, Масуди помиње словенско племе Астрабана (Астабвана, Астарана, Вастарана) чији се цар у тадашње време називао Саклаих[8] (Саклаидж, Садландж, Сакла, Сакландж), затим племе Дулаба (Дулана, Длавана) чији је цар био Ванджелава (Венцеслас (предлог из француског превода), Вандж-Алаф, Вандж, Вахсла, Тала), затим племе Бамджин (Јамхик, Махас, Набгир, Набаджин) чији се цар називао Азана (Гарана, Араба, Арата, Гарата) и које је било најхрабрије међу Словенима. Затим Масуди наводи племе Манабан (Мабаљан, Мањани, Манали) чији је цар био Занбир (Ратибар, Зантабир, Рабис), затим племе Сарбин (Сартин, Марс, Марлас) коме такође посвећује више пажње (а које Гаркави тумачи као Србе). Он наводи да је то племе било страшно (његовим непријатељима) али се не упушта у описивање јер каже да би његово помињање било предугачко и преопширно по својим особинама и одсуству [хришћанских] закона. Потом наводи остала племена: Марава (Марвана), Харватин (Джарваник, Хазваш, Харавас, Харванин), Сасин (Хасин, Сасну), Хашанин (Хасабин, Ахсас) и Баранджабин (Баданхас) (Гаркави: 1870, 135-136). Међутим, помињање Срба (племе Сарбин), као једног од словенских племена, врло је дискутабилно и не подудара се у свим изворима. Гаркави (1870: 117-176) врло недвосмислено наводи да су у питању Срби и о тој тврдњи даје више извора и тумачења.

Према тексту који даје Гаркави (187, 176) на руском језику следи: „Поменуто племе под именом Сарбин[9] себе спаљује у ватри када умре њихов цар или старешина; они спаљују такође његовог коња. Они имају обичај, сличан обичајима Индуса“[10]. У енглеском преводу следи дужи текст: „Један од бројних паганских народа који живе у тој земљи су *Sekálibah*, арап. (*Slavonians*) а други су *Rús*, арап. (*the Russians*). Они живе са обе стране града: они спаљују мртве са њиховим животињама, опремом, оружјем и

[8] Саклаих је такође древно име за Словене. Могућа читања су за *Сѣлаваны* (*Славяне*), како тврди Гаркави (1870) и Славек, Славик, Славицо, Славиц, Славич, Слаик, Слах као и име Саклаб. Такође, у енглеском преводу (Aloys, 1841) напомиње се да су називом *es-Sakalibah*, *Sekálibah* (*Slavonians*, *Sclavonians*) називани сви Словени. Гаркави такође наводи да су арапски писци под Словенима првенствено подразумевали дунавске, илирске и јадранске Словене (Гаркави, 1870, 182).

[9] Иако Гаркави даље образлаже да су то Срби, наводећи да француски превод садржи име Сартин, у преводу на француски ис 1861. помиње се у истој глави 34. племе *Sirtin*. Такође, Гаркави (1980) према рукопису Ибн-Хаукаль-а у *Книги путей и государств* (976-77) наводи преводе имена Сарбарах, Серберах, Сербер, па чак и Серир, које такође поистовећује са Србима. Комплетан рукопис наведеног дела на арапском језику објављен је 1892. године.

[10] Потврду да су у питању заиста били Срби Јанковић (1998) проналази у преводу записа Ибрахима ибн Јакуба: „Племе које поменусмо, што се назива Сернин/С(а)рбин/, спаљује се у огњу, када им умре вођа и спаљују своје јахаће коње. Њихов поступак је /у том погледу/ сличан поступању Индуса. Одломак из књиге „Српске громиле“, досупно на: http://www.svevlad.org.rs/knjige_files/jankovic_gromile.html

накитом. Када човек умре, његова жена се жива спаљује са њим[11]; али када жена умре, њен муж се не спаљује са њом. Ако нежења умре, он је жењен после смрти. Жени је драго да буде спаљена [са њим] јер она сама не може ући у рај. Овај поступак преовладава код Индуса, али Индуси никада неће спалити жену са њеним мужем, осим уколико то није њена жеља"[12] (Aloys, 1841: 407-408). У наведеном извору нарочито се на још два места истиче њихово паганско порекло: 1. „У саставу краљевства Хазара, који су имали девет врховних судија у земљи, од кјих су двојица били муслимани, двојица Хазари, двојица који следе законе у складу са *Петокњижјем* [*Тором*] у појединим деловима, двојица хришћани који следе законе јеванђеља у својим одлукама и један од Словена (*Sclavonians*[13]), Руса и(ли) других паганских народа и, 2. „Није било ни једног краља у тим деловима који је имао плаћеничке трупе осим краља Хазара. Сваки Муслиман је ту имао име *Lárisian* (чак и ако можда није био из те нације) и то је било проширено чак и на Русе и Словене (*Sclavonians*), који су служили у пешадији или гарди краља; иако су они били пагани као што смо већ рекли" (Aloys, 1841: 409). Масуди, у опису похода Турака[14] на Константинопољ, описује страшна убиства у којима ни ратници, ни коњи а чак ни жене ни деца нису били поштеђени (иако су најчешће продавани као робље). „Они су имали упаде на све ове земље чак и на (на земље Словена (*Sclavonians*) и Рим. У садашње време њихова инвазија проширила се чак) и до граница Шпаније, Француске и Галиције[15]. Пљачкашки напади горепоменутих турских народа наставили

[11] Јанковић (1998) наводи паралелу са германским племеном Венеда од којих су можда Словени примили овај обичај. Ово племе *Venedi* познато и као, *Vinidae*, *Vindili* помиње се још у *Природној историји* Плинија Старијег (погл. 27, књ. 4) а преводилац (на енглески језик) у примедбама додељује, као једно од могућих и словенско порекло (Bostock, Riley, 1855: 344). Ипак, у поглављу 28. Плиније их описује као једно од 5 водећих германских племена који су, у примедбама описани као племена која су повремено упадала у Дацију и Панонију (Bostock, Riley, 1855: 346).

[12] О овом обреду сахрањивања (спаљивања) старих Словена писали су и српски аутори још крајем 19. века: „Сахрањивање је било двојако: или погребавање у земљу или спаљивање. С покојником се остављало што му је, његово, у животу било најмилије. Није ретко било да жена не хтедне преживети мужа но да се и она с њим сахрани. Кад би се над гробом подигла од камена и земље могила (доцније: гомила), настале би јуначке игре или надметања: тризна, а после тога се давала даћа: страва" (Ковачевић, Јовановић, 1893: 29).

[13] У преводу Масудија који је дао Алојз за Словене се појављују две варијанте имена, односно: *Sclavonians* и *Slavonians*. У француској верзији превода помињу се такође *Esclavons* и *Slaves*.

[14] С обзиром на то да се преводиоци углавном слажу да је у ово време, када су били напади, Теодосије Други (5. век) био на власти највероватније се овде радило о нападима Хуна на челу са Атилом.

[15] За наведене три земље (називе) као и за Рим упореди са француским преводом.

су се до данас у насртајима на Константинопољ и горепоменута краљевства“ (Aloys, 1841: 452).

Наведени текст из 34. поглавља (*Словени, њихова обитавалишта, њихови краљеви и њихове сеобе*), са мањим изменама у односу на превод са руског, дат је у преводу са француског језика: „Словени потичу од Мара, сина Јафета, који је син Нојев, за кога сви народи ове младе расе везују своје порекло: такво је најопштије мишљење које подржавају сви они који су изучавали ово питање. Обитавалишта овог народа су на северу одакле су се простирали према западу. Словени су се поделили на више основних породица које су међусобно ратовале. Међу њиховим краљевима једни су прихватајући хришћанство припадали секти јакобинаца док су други немајући ни књиге ни закона из којих би се поучавали, живели као пагани и нису познавали никакве *законе*. Међу различитим породицама или расама које чине ове народе постојала је једна преовлађујућа у најстаријим временима. Њен краљ именован је Мадјек а она је била позната под именом Валинана. У тим временима сви Словени признавали су њену супериорност јер је код ње обитавао узвишени владар наспрам кога су сви други владари изгледали као вазали. Међу осталим словенским народима треба навести Астрабане, чији се краљ до данашњих дана зове Саклаих; затим Дулане чији се краљ зове Вандјалаф (Венцеслас). Затим следе Намђини чији се краљ зове Азанех, који је међу Словенима најхрабрији и најплеменитији ратник; затим Менабини, чији се краљ зове Зенбиер; затим Сиртини, најстрашније племе због узрока којих је превише да би смо их спомињали и чије су каквоће такве да би захтевале превише детаљне описе; то племе није признавало ничију превласт. Затим треба навести Сасине, Ђерванике, Каханине и Беранђабине. Имена неких њихових краљева, која смо навели, су заједничке титуле свих принчева исте расе[16]. Међу Сиртинима постојао је обичај спаљивања када би умро краљ. У ватру је такође бацана и опрема којом су се служили. Ови народи имали су обичаје који су слични Индусима. Претходно у овом делу, о томе смо говорили спомињући брдо Кабк и Хазаре, приметили смо да су се у њиховој земљи налазили Словени и Руси и да су се спаљивали на великом грмљу[17]. Исти ти Словени и други сродни народи простиру се према истоку и простиру се далеко у правцу заласка сунца.

Први међу словенским краљевима био је Дир[18], који је у својој држави имао велике градове и пуно обрадиве земље. Муслимански трговци долазили су у његов главни град са разноврсном богатом робом. После овог принца долази краљ Аванђ[19] чије су провинције садржале обрадиву земљу

16 Овај обичај се може пратити и кроз лозу Немањића.

17 Ломачи.

18 Дира, Алдир, Дина, Алдин (Гаркави, 1870: 137).

19 Аванџа, Арфанџа, Ифранџа, Франџи. *Исто.*

и који је имао бројну војску. Он је ратовао са Грцима, Францима, Ломбардима и другим варварским народима[20]. Непријатељства међу њима су имала различите исходе. Поред овог краља, увек на словенској земљи, налазили су се Турци[21], који су најлепши, најбројнији и ратоборнији од свих Словена. Словени су подељени у бројне породице и племена, чији детаљни описи и класификација не улазе у садржај овог дела. Ми смо истакли принца коме су се подвргавали сви други владари у старим временима, односно, Мадјека, краља Валинана, који су били чистокрвни Словени, и који су припадали најистакнутијој породици и који су имали примат над свим другим гранама исте расе. Касније ће ова првобитна организација бити поништена услед деобе овог народа[22]. Тада ће различите породице образовати издвојене групе које ће, свака за себе, бирати свог краља. Набрајање ових догађаја било би предугачко, поготову јер смо га већ широко испричали са доста детаља у нашим историјским аналима и нашој [средњој] историји[23]“ (Meynard, Courteille, 1861: 61-65).

2. Арапски извори о словенским храмовима[24]

У поглављу 66. Масуди описује, након светих грађевина (храмова) Римљана и Грка, словенске храмове. Он описује три различита храма, са можда непрецизним подацима, али са низом елемената који доприносе разумевању веровања и обреда Словена који још увек нису били покрштени.

У наставку је дат превод са француског језика, 66. поглавља: „Код Словена је било више светих грађевина. Једна од њих налазила се на највишој планини[25], према филозофима. Та грађевина је прослављена, повољаним положајем и разнобојним камењем које је употребљено, добро осмишљеним механизмима смештеним на грађевини тако да се активирају са изласком сунца; драгим камењем и уметничким делима [знаковима] која су се сачувала и која су предвиђала будућност и упозоравала против несрећа пре него што се оне десе; такође, постојали су бројни гласови (пророчишта) који су се чули са врха храма и производили су посебан ефекат на присутне [једна од могућности, превода са руског, је следећа: На овој

20 „Он воюет с Румом, Ифранджем, Нукабардом и с другими народами“. *Исто.*

21 Детаљније о томе, види у: Гаркави, 1870.

22 Након тога настао је раздор међу племенима, њихов поредак је нарушен и они су се поделили у засебна племена која су бирала своје цареве. *Исто.*

23 Ахбар-аз Заман (летопис времена) и Аусат (Средња књига). *Нав. дело*, 138.

24 “LXVI. Описание зданий, почитаемых Славянами“ (Гаркави, 1870: 139-142).

25 О којој су филозофи писали да је била једна од највиших планина на свету (Гаркави, 1870: 139).

зграде налазила се прича о начину њене градње[26], положају разноврсног камења и њиховој боји, са рупама у горњем делу које гледају на излазак сунца и у којима се налазило драго камење и знакови, који су указивали на будуће догађаје и на могуће несреће пре него што се оне догоде. Грађевина је била резонантна у горњем делу и звук који је испуштала остављао је на присутне посебнан утисак].

Други храм је саградио један од њихових краљева на Црној планини; он је био окружен дивним изворима чије су се воде разликовале по боји и укусу и садржавале су све лековите особине. Божанство које су обожавали у овом храму била је колосална статуа која је представљала старца[27] са штапом којим је будио мртве кости из гробова[28]; под његовим десним стопа-

[26] Гаркави (1870: 172) тврди да су поменути знакови урезани у камену и остали подаци, највероватније били исписани управо на словенском писму. Иако постоји могућност да је то била нека врста мнемотехничких знакова Мужић (2006: 49) наводи Хамово (Hamm, 1939) мишљење поводом везе са настанком глагољице у предћирилско доба: „Незамисливо је да би један правовјерни кршћанин (а уз то црквена особа!) стварао писмена и то као средство мисионарења Склавина, а да би се при томе служио истим називима којима су се у давнини користили погански Германи за руне, а касније Аријански (дакле херетички) германски и неки други народи, а посебно Готи, за своја слова".

[27] Гаркави (1870: 139) преводи „са ликом човека", односно Сатурна. Он, такође, наводи да се из словенских извора може закључити да су нека словенска племена обожавала сунце. Он помиње, такође из словенских извора, паганског бога Ситиврата, што значи солстицај, а који је често поистовећиван са Сатурном.

[28] Оживљавање мртвих се највероватније није тумачило алегоријски већ дословно. О томе постоје бројни извори, легенде и митови, који ће се пренети и у хришћанство. У коптском тексту (5. век) помиње се и прича о томе како је свети Ђорђе васкрсао човека који је био мртав 200 година. Такође, Ђорђе је оживео кости из једног мартиријума. „Над костима и њиховом прашином осетило се снажно подрхтавање и обасјала их је светлост. Из костију је оживело пет мушкараца и девет жена и троје мале деце. Једна од жена рекла је да је умрла пре више од 200 година" (Budge, 1888: 219). Култ светог Ђорђа, нарочито ће се развити на простору Србије касније. Он има старије порекло у култу Светог јахача који убија зло. О развоју овог култа, детаљније види у: Цветковска Оцокољић, 2010.

У Душановом законику (чл. 20) наводи се дледеће: „Кад се деси да се мађионишттвом људи из гробова ваде те сажижу, оно село које би то учинило платиће вражду, а распопиће се поп који би дошао на то" (Новаковић, 1989: 158). Новаковић наводи случај из првих деценија 19. века о ритуалу над потенцијално повампиреним покојником: „Свештеник је читао књигу *Громовник*, говорећи 'Изиди, нечисти душе, изиди! Заклињем те триста-седамдесет пута; иди проклети демоне, у бездан!' Људи раскопају гроб, наложе ватру око гроба, па оним оштрим копљем пробију надувено тело умрлога, а неки гранама машу поврх ватре, да не би ђаво, који се био увукао у мртваца, излетео и утекао. Кад све то учине, загрну гроб земљом, и вампира, веле нема" (Новаковић, 1989: 159). Новаковић објашњава и појам *вражда*, односно то је казна смрћу.

лом биле су неке врсте мрава а под његовим левим стопалом птице црног перја као што су гавранови и друге птице, као и људи чудних облика који су припадали расама Абисина и Зенђеса.

Трећи храм подизао се на гребену окруженом морем. Он је био изграђен од блокова црвених корала и зеленог смарагда. У средишту уздизала се висока купола под којом је био идол чији су удови образовани од четири врсте драгог камења[29]: берил [зелени хризолит], црвени рубин, жути ахат и горски кристал; док је глава била од чистог злата. Преко пута њега била је друга статуа која је представљала девојку (девицу) која му је нудила жртве и мирисе[30]. Словени су приписивали порекло овог храма једном од њихових прамудраца. Ми смо већ испричали његову историју и доживљаје у словенским земљама, исходе стратегије, механизме и оруђа његове довитљивости помоћу којих је могао да обузда срце и влада духом тог [словенског] народа и поред његових превртљивих и дивљих расположења. Погледајте детаље у нашем претходном делу“ (Meynard, Courteille, 1861: 57-60).

Иако не постоје детаљнији подаци о овом храму који је био и пророчиште, може се закључити, с обзиром, на важну улогу које је сунце имало у култовима Словена, да је он био посвећен Дајбогу[31]. Сунчани бог Дајбог „бејаше извор свакоме добру на земљи; он је био почетак напредку свега имања, плодности у добрима; он све обасипаше благодетном светлошћу својих животних и топлих зрака“ (Ковачевић, Јовановић, 1893: 27). Пророчишта су највероватније била у некој вези са веровањем Јужних а вероватно и других Словена да поједина божанства управљају човековим животом и његовом судбином. То су биле „суђенице и рођенице“ (Ковачевић, Јовановић, 1893: 28).

У опису храма на Црној планини могу се уочити неки елементи који су остали препознатљиви до савременог доба а везани су за словенску митологију и обреде. Петровић (1997), позивајући се на различите изворе

[29] Четворобојног идола Гаркави (1870: 172) поистовећује са четвороглавим Световидом Арконским, док за идола богиње-девице претпоставља да би могао представљати словенску богињу Живу. Глинки (1804: 22-25) описује Перуна као паралелу грчком Зевсу. Према његовом опису може се закључити да су древни словенски храмови подизани на врховима брда. Он каже да је Перун био страшан бог а и храм који је њему био посвећен био је страшан. Пред њим је увек горео неугасиви пламен, пред њим је утврђен камен темељац, и жртвени камен; тамо је висило смртоносно оружје и стајале су посуде напуњене крвљу. Он даље описује изглед идола: стас (труп) му је био од дрвета, глава од сребра, уши и уста од злата, ноге од железа, а у руци је држао нешто што је личило на мању која је била сачињена од драгог камења. Приношене су му људске жртве.

[30] Према неким тумачењима просо (Гаркави, 1870: 140).

[31] О детаљнијој анализи Дајбога, пореклу и особинама, детаљније види у: Петровић, 1997 и Глинки, 1804.

и истраживања, наводи постојање двојице врховних словенских богова: Белобог (Светли бог, бог Сунца) и Црнобог. Међутим, он наводи да Црнобог није обавезно, нарочито из древних времена, био зао[32]. Он је био пандан Белобогу и представљао је врховног бога подземног света. Приказиван у црном обличју, или како Петровић наводи, као „бог старац у чију област спада узимање душа (...) је старински бог мртвих, чија је главна функција (...) да одузима људима живот и вуче их у доњи свет". Он се пита „није ли то Правид - страшни бог српског пантеона?"[33].

Словени су веровали да светом „управљају божанства за која су мислили да имају људску прилику и људске особине" (Ковачевић, Јовановић, 1893: 27). Тако је постављање идола у људском обличју, који је било специфично и за друге народе, имало сврху да обележи материјално присуство невидљивог бога. Људско обличје богова и мушких и женских, није детаљно дато у наведеним описима. У трећем храму, као што је речено, могли су бити богови Световид и Жива. Четворобојност, односно симболично бог са четири главе била је, такође, одлика Световида који је гледао на све стране света и све видео.

3. Арапски извори о обреду спаљивања[34] код Словена

Ahmad ibn-Fadlān ibn- al-Abbās ibn-Rāšid ibn-Hammād познатији као Ибн Фадлан у *Записима* (написано 20-их година 10. века), описује свој боравак код Бугара[35] са речима да је у земљи тог краља видео толико чудеса да их не може набројати. Он говори о томе како је једне вечери око сат времена пре заласка сунца небески хоризонт посао зажарен а у ваздуху се чуо громки глас и пригушени шум. „Када сам подигао главу угледао сам облак црвен као огањ како ми се приближава и из њега су излазили шумови и гла-

[32] Глинки (1804: 109-111) наводи да је Црнебог био страшни бог а да је његов храм био од црног камена и железа на коме је био жртвеник где су приносили људске жртве и да је „увек био напојен крвљу". Такође се сматра да је његов идол био искован од гвожђа, и да му је престо био камен темељац начињен од црног гранита. Његови божански атрибути били су: зупчасти венац на глави, у рукама скиптар и огњени бич.

[33] Петровић, С. (1997): *Митологија, култура, цивилизација. Београд*: Чип штампа-Лела. (делови из књиге) http://www.svevlad.org.rs/knjige_files/petrovic_kulturacivilizacija.html#cerniboh

[34] Према Чајкановићу, спаљивање тела покојника имало је двојаку сврху: ослободити душу покојникову од тела, које јој смета на њеном путу и осигурати себе лично (да се не повампири покојник) (Ђурић, 1973: 122).

[35] Гаркави полемише о помену Бугара као и касније, Руса у контексту Словена на основу описа обичаја и слично. Детаљније видети у: Гаркави, 1870: 82-108.

сови, и могли су се видети у њему коњаници у чијим су рукама била копља, лукови и мачеви (...) тада се појавио други облак са коњаницима и оружјем и напао први (...) Ми смо питали краља о томе, а он нам је одговорио да су то по речима његових предака поклоници ђавола [који су проклети], тако да се сваке ноћи боре и та борба никада не престаје" (Гаркави, 1870: 88-89). Он потом пише и о змијама којих је било мноштво а на појединим гранама дрвета и по десетак али да их становници нису убијали као да и оне нису причињавале штету. Такође, он говори да у тој земљи не постоји ничега толико у изобиљу као орахових шума [бундук[36]]. Потом помиње брезе чијим се засецањем добијао сок попут меда и ако би га човек попио пуно био би опијен као од вина. Главно јело било им је просо и коњско месо, упркос чињенице да је земља обиловала пшеницом и јечмом. Затим он описује однос краља и становника, необичне обичаје и церемоније. Интересантан је опис олује у коме се огледа пагански однос према природи и боговима: „Олујâ је у овој земљи било веома често, а када гром удари у нечију кућу, нико јој се не приближава све док се олуја не стиша. Они би говорили да је то место на коме почива гнев божији".

Иако постоји више извора који потврђују обред спаљивања мртвих код Словена (Руса), најдетаљнији приказ обреда, за који тврди да му је и сам присуствовао дао је Ибн Фадлан. Када би умро племенит (богатији) човек они би га ставили у гроб (могилу)[37] прекривен поклопцем, где би лежао десет дана док се не заврши кројење и шивење његове одеће. Сиромашни човек добије невелики чамац у који га ставе и спале. Када богатији умре они сакупљају сво његово богатство и деле га на три равна дела. Трећину дају породици, трећину кројачу одеће а за трећину купују *жестōк* напитак који ће попити оног дана када се девојка сама убије и када је спале на истом месту са њеним господаром. Они су, како тврди Ибн Фадлан, били врло предани вину и пили би га и дану и ноћу, тако да би понекад умро неко од њих са чашом у руци. Када би се десило да умре глава породице, онда би породица говорила девојкама и младићима: Ко ће од вас умрети са њим? И ако би неко рекао: Ја!, тада би се обавезовао али би ипак таква част припала девојци. „Стога, када је умро горепоменути човек, они су питали његове девојке [девојчице]: која ће од вас умрети са њим? И једна је одговорила: Ја! Због тога су одредили две девојке које би је пазиле и стално биле са њом где год да иде, а понекад би јој прале ноге својим рукама. Онда би они дошли по његову одећу и да припреме све што му је неопходно. Девојка би сваког дана певала, и била весела и радосна. Када је наступио дан, назначен за спаљивање покојника и девојке, пошао сам на реку, где је био његов чамац а он је већ био извучен (на обалу) а испод њега

[36] Гаркави (Гаркави, 1870: 90) тумачи *бундук* као орахово дрво.

[37] Могила, гомила, громила, хумка. Детаљније види у: Ковачевић, Јанковић, 1983 и Јанковић, 1998.

су биле четири потпоре од дрвета [бреза или буква] из речног рукавца и друга дрва а у круг су поставили дрвене ликове [идоле], пригодне за великана. Брод су онда вукли на овим стаблима (стубовима) и ишли напред и назад и изговарали речи које су мени биле неразумљиве, а он (покојник) је још увек био у свом гробу, и још увек га нису извадили. Онда су донели клупу, поставили је на чамац, и покрили је са везеним теписима и римским јастуцима. Затим је пришла старица коју називају анђелом смрти и стала на горепоменуту клупу; она је такође управљала шивењем и припремањем свега за покојника; она такође прихвата [убија] девојку и ја сам је видео црну (тамно црвену), гојазну и са страшним погледом. После тога када су дошли на његов гроб они су уклонили земљу као и поклопац и подигли покојника у огртачу у којем је умро и ја сам видео како је поцрнео од хладне земље са те стране. Они су претходно у гроб са њим ставили и жесток напитак, воће и лауту (балалајку) и тада су све то подигли. Они се ни по чему, ни у боји нису променили. Њему су обукли широке панталоне, чарапе, чизме, јакну и капут са златним дугмадима и капом од самуровине и пренели га у шатор који је био на броду, поставили су га на одар и подупрли га јастуцима, затим су донели жесток напитак, воће и ароматично биље и поставили код њега, такође су принели хлеб, месо и лук и ставили пред њега; такође су принели пса, расекли га на два једнака дела и ставили у брод. Затим су принели сво његово оружје и положили поред њега; затим су везали два коња која су гонили све док се нису ознојили; затим су их расекли мачевима а месо су ставили у чамац; затим су довели два бика које су такође расекли и ставили у чамац: затим су принели петла и кокошку, расекли их и ставили у чамац. Девојка, која је требала да умре, ишла је [њишући се] напред-назад, и стигла до шатора где је сусретала једног по једног при чему јој је сваки говорио: Кажи свом господару: 'Ја сам то урадила из љубави према теби'. Када је наступило средње време између поднева и заласка сунца, у петак, повели су ову девојку ка нечему што је личило на венац на вратима, она је поставила руке на ноге мушкараца и издигли су је на ову платформу, она је рекла нешто на свом језику и потом била спуштена. Затим би је подигли поново и спустили, и то су поновили три пута. Потом су јој дали кокошку којој је она откинула главу и бацила је, кокошку су подигли и ставили у брод. Питао сам тумача да ми објасни њене поступке и он ми је одговорио. Први пут је изговорила: 'Гле! Ја видим оца мог и мајку моју'. Други пут је рекла: 'Гле! Ја видим све мртве рођаке како седе' а трећи пут је изговорила: 'Гле! Ја видим мог господара где седи у рају, а рај је прекрасан, зелен, са њим су одрасли мушкарци и дечаци, он ме зове и водите ме к њему'. Повели су је ка броду, она је скинула наруквице које су претходно биле на њој, дала их старици званој анђео смрти, жени која треба да је убије. Затим је скинула копче које су јој биле на ногама и дала их двема девојкама које су је пазиле; оне су такође биле познате као ћерке анђела смрти. Потом су је подигли на брод, али је нису

увели у шатор, и мушкарци су јој пришли са штитовима и палицама и дали јој посуду са жестоким напитком над којом је она певала и који је потом попила. Тумач ми је казао да се она опрашта са својим пријатељима. Затим су јој дали другу посуду коју је она узела и запевала дугу песму; старица ју је пожуривала да попије другу шољу и да крене ка шатору у коме се налазио њен господар. Видео сам је неодлучну, она (није) желела да пође у шатор и избацила је главу између шатора и чамца; старица ју је ухватила за главу, повела је ка шатору и ушла сама са њом. Мушкарци су почели да ударају палицама по својим штитовима, како би пригушили њене крике и како то не би чуле друге девојке, јер онда не би пожелеле да умру са својим господарима. Затим је у шатор ушло шест мушкараца и сви су одмах окружили девојку; затим су је поставили поред господара - покојника, двојица су је ухватила за ноге а двојица за руке, а старица, названа анђео смрти, обмотала јој је конопац око врата, који је дала двојици, који су они требали да повуку и дошла са великим бодежом који је забола између њених ребара и потом га уклонила, а преостала двојица су је давила конопцем све док није умрла. Затим је дошао блиски рођак покојника, узео комад дрвета и запалио га, пришао броду држећи у једној руци комад дрва, а откривену, голу руку позади, бацајући га на дрво испод чамца, на који су положили најпре покојника а потом и мртву девојку. Након тога су дошли остали људи са лучом и дрвима, сваки је имао запаљени комад дрва који је бацио на остатак дрва, и огањ је најпре ухватио дрва, потом чамац, потом шатор и покојника и покојницу и све што је било у њему, а затим је дунуо снажан и страшан ветар, огањ се распламсао и све се још више разбуктало. Потом сам чуо једног Руса како разговарара са мојим тумачем и када сам га упитао о чему су причали он је одговорио: 'Ви Арапи сте глупи људи, ви ваше угледне људе бацате мртве у земљу где их једу гмизавци и црви а ми их спаљујемо у огњу, у тренутку и они су истог часа у рају'. Затим се насмејао и рекао да је по љубави бога њему послат ветар и да ће се у тренутку све разгорети. И заиста, за мање од сат времена, брод, дрва и покојници су се претворили у пепео. Потом су они поставили на место чамца, који су извадили из реке, нешто налик округлом брежуљку[38], поставили у средину велико дрво брезе или букве, написали на њему име умрлог човека и име руског цара[39], и удаљили се" (Гаркави, 1870: 90-101).

За паганске Словене врховни бог је био „Громовник Перун који је с неба пуштао муњу и гром; он је једини господарио над свим стварима" (Ковачевић, Јовановић, 1893: 27). Спаљивање мртвих објашњено је, до данас, углавном, као ослобађање душе од тела, односно материјалног, твари. То је једини начин да се душа ослободи и стекне могућност да оде у рај, како је опи-

[38] Детаљније о сахрањивању односно спаљивању и громилама, види у: Јанковић, 1998.

[39] У *Душановом законику* (чл. 48) описано је да када умре властелин, његов коњ и оружје су се давали цару (Новаковић, 1989: 176).

сан, зелен и предиван. С обзиром на веровање у Перуна, који је (као и Зевс) бацао муње и стварао живот (ватром), спаљивање је представљало повратак врховном богу и рају. Дакле, ако ватра ствара живот и спушта душе умрлих у тело, та иста ватра ће их вратити у првобитно пребивалиште.

Понуде (жртве) биле су намењене богу али с обзиром на то да је место обреда било везано за реку, можда су представљале понуду и речним и другим божанствима, која су се задржала „у успомени као змајеви и виле" (Ковачевић, Јовановић, 1893: 27). Њихове манифестације биле су често у облику водених појава: облака, магли, река, потока, језера, мора, и слично. Како тврде Ковачевић и Јанковић (1893) њима су се жртвовали волови, овце, друга стола и остали плодови домаће привреде.

Закључак

Из наведених извора може се закључити да су Словени били народ који је битно заокупљао пажњу арапских путописаца. Иако постоје и поједини други извори о њиховим обичајима и обредима, углавном на грчком и латинском језику, наведени извори дају један нарочит поглед на обичаје Словена.

Бројне дискусије и данас се воде поводом наведених, као и других списа који се баве историјом Словена а нарочито Срба. Питање Словена (као и Срба), њихових подела, утицаја и односа са другим племенима и народима, није у потпуности разрешено. У складу са проналажењем нових, нарочито археолошких доказа, историја се делимично мења а делимично и даље оспорава.

Према речима грчког писца Прокопија (око 550. године) „Јужни Словени су у првој половини 6. века населили стару Дачку а словенска сеоба на полуострво завршена је, најдаље у време смрти Ираклијеве (641)[40]" (Ковачевић, Јовановић, 1893: 76). Иако су Јужне Словене, именом Словени називали и Грци и Римљани и Арапи, ово име било је уобичајено некада и за остале Словене. Ипак, интересантан је угао који дају народу Срба наведени аутори: „Поред имена Словенин, живело је у многих племена још једно име, знатно а старије од првога. То је име Србин (у множини: Србљи[41] и Срби), које је још у прво време после Христова рођења забележио чувени

[40] Према цару Константину Седмом Порфирогениту (913-959), Срби су покрштени у доба цара Ираклија (610-641) (Јанковић, 2004).

[41] Највероватније су аутори мислили на Плинијево помињање једне од четири римске патрицијске породице *Servilii* (погл. 9, књ. 3) која је емигрирала из разорене Алба Лонге (*Alba Longa*) чији место никада није тачно утврђено, а из које је, према предању, потицао први римски цар. Плиније сматра да је римска колонија ту постојала али да је била веома мала. Он такође, касније помиње и *populi Albenses* које тумачи као највероватније најближе колоније Алби или народе који су били у њеном саставу (Bostock, Riley, 1855: 198-205).

римски учењак Плиније Старији (23-79). После га је, још славнији, александријски географ и астроном Птоломеј опет споменуо око 160. године. Неки писци узимају да је оно најпре било заједничко свим Словенима, па после да је потиснуто и остало само некима" (Ковачевић, Јовановић, 1893: 82). У прилог овој тврдњи, савремени историчари дају све више доказа о томе да су Словени постојали на данашњој територији Балканског полуострва (као и у Србији) и пре тзв. великог насељавања Словена, као и да су Словенима називани од стране Римљана и Византинаца а чинили су их Склави и Анти као и Венеди, који су заправо словенског порекла[42] (Curta, 2001: 13).

Према изворима који су сачувани на латинском и грчком језику сазнајемо да је покрштавање Срба било постепено и тешко, да је било неопходно превођење *Светог писма* на старословенски језик али и да се низ паганских обичаја задржао до савременог доба, углавном у мање развијеним заједницама (као што је пракса и у остатку света). Да су Срби били хришћани већ у 8. деценији 9. века показује писмо папе Јована Осмог кнезу Мутимиру „Montemeru duci Sclavoniae" у коме се овом српском владару налаже да своје земље у црквеном погледу подреди панонској дијецези, у којој је у то време митрополит био Методије (Гавриловић, 2007: 40). Разлог подређивања је највероватније долазак свештеника који нису били подређени ниједном бискупу (*ascephali*) и који су обављали многобројне црквене дужности и тиме чинили злочине против Бога, и тражи од Мутимира да се врати панонској дијецези као што је било у доба његових предака где је апостолска столица давно поставила бискупа (Маргетић, 2008: 28).

Иако се, као што је речено, још увек воде полемике о насељавању Словена на простор данашње Србије, територији коју су шире обухватали, а нарочито о Србима, Сервима или Сербима, и њиховом староседелачком (или не), паганском и(или) хришћанском пореклу, може се навести тумачење Константина Порфирогенита који даје Новаковић (1898) у предговору *Душанової законика*: Константин Порфирогенит, причајући баш о покрштавању Срба, *сачувао је белешке како су Срби покрштавање сматрали не само као прелажење у веру, него још и као јаче подчињавање под царску власт Цариграда. Тога ради је било обичаја да се и хришћанство оставља кад се од власти цариградске одметање почне.*

Према Детелић, Илић (2006: 79-80) Алба Лонга је била око 19. км од данашњег Рима, претеча града Рима, стари етрурски град Алба Лонга у Лацијуму чији се постанак датира у 12. век пре нове ере.

42 Детаљније о настанку словенског идентитета, види у: Curta, 2001.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Aḥmad ibn ʻUmar Ibn Rustah, Aḥmad ibn Abī Yaʻqūb Yaʻqūbī (1892): Mujallad al-sābiʻ min kitāb al-aʻlāq al-nafīsah (ed. Michael Jan Goeje). Leiden: E.J. Brill.

[2] Budge, W. E. (1888): *The Martyr and Miracles of Saint George of Cappadocia*. London: D. Nutt.

[3] Curta, F. (2001): *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500-700*. Cambridge: Cambridge University Press.

[4] Цветковска Оцокољић, В. (2010): „Чудотворни предмети ране византијске уметности", *Ниш и Византија* 9 (ур. Миша Ракоција). Ниш: Универзитет у Нишу.

[5] Чајкановић, В. (1973): *Мит и религија код Срба* (прир. В. Ђурић). Београд: Српска књижевна задруга.

[6] Детелић, М., М. Илић (2006): *Бели град: порекло епске формуле и словенског топонима*. Београд: Балканолошки институт САНУ.

[7] Гаркави, А. Я. (1870). *Сказания мусульманских писателей о Славянах и Русских (с половины VII века до конца X века по Р.Х.)*. Санктпетербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ.

[8] Гавриловић, Д. (2007) *Приче из српске старине*. Art Print-Stylos: Бања Лука-Нови Сад.

[9] Глинки, Г. (1804): *Древнаяя религія Славянъ*. Мишава: І. Ф. Штефенгагена и Сына.

[10] Грищенко В. В. (2009): „Славянское язычество и мифология", *Выпуск* 1 (13). Доступно на: http://analiculturolog.ru/component/k2/item/354-article_18.html (посећено, 10.08.2011)

[11] Јанковић, Ђ. (1989): *Српске громиле*. Београд: НИП Књижевна реч.

[12] Јанковић, Ђ. (2004): „Неке особености старог погребног обреда Срба", *Драчевица* 2(2), Херцег-Нови: Друштво за архиве и повјесницу Херцегновску.

[13] http://dracevica.tripod.com/broj2.htm (посећено 6.08.2011).

[14] Ковачевић, Љ., Љ. Јовановић (1893): *Историја српскога народа* 1. Београд: Државна штампарија краљевине Србије.

[15] Maçoudi (1861): *Les prairies D'or* III-IV (B. de Meynard, P. de Courteille, trans. from Arabic), Paris: Impr. Impériale.

[16] Margetić, L. (2008): „Utjecaj Račkoga na hrvatsku historiografiju", *Problemi sjevernog Jadrana* 9, str. 27-40.

[17] Mas'udi (1841): *El-mas'udi's Historical Encyklopedia entitled 'Meadows of gold and Mines of Gems'* I (A.Sprenger, trans. from Arabic). London: Harrison and Co.

[18] Mužić, I. (2006): *Hrvatska povijest devetoga stoljeća*. Split: Naklada Bošković.

[19] Оболенски, Д. (1991): Шест византијских портрета. Београд: Просвета.

[20] Pliny the Elder (1855): *The Natural History of Pliny* 1-5, (J. Bostock & H. Riley, trans. from Latin), London: H.G. Bohn.

[21] *Законик Стефана Душана цара српскога 1349 и 1354* (1898) (прир. Новаковић, С.). Београд: Издање задужбине Илије М. Коларца.

PhD Violeta Cvetkovska Ocokoljić,
Faculty of Culture and Media, Megatrend University
PhD Tatjana Cvetkovski
Faculty for Business Study, Megatrend University

SLAVIC TRIBES AND THEIR BURIAL CUSTOMS FROM THE PERSPECTIVE OF ARABIC TRAVELERS

Abstract: *This paper deals with the sources about the Slavs (Serbs) collected from Arab travelers from 8. to 10. century A.D. The emphasis on pagan rituals of burying or burning as well as descriptions of the temples. These sources may significantly contribute to the understanding of the customs of the Slavs before acceptance of Christianity, which strongly pagan origins till today can be traced in part in Serbian customs. Comparative analysis of translated texts into English, French and Russian, can be analyzed historical data and determine whether the tribe can be given a rope tied to the Serbian people.*

KEY WORDS: *SLAVS, SERBS, BURIAL CUSTOMS, ARAB SOURCES.*

Зоран Аврамовић
Институт за педагошка истраживања, Београд

ЗАДУЖБИНЕ КАО ЕЛЕМЕНАТ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА СРБА

Резиме: *У раду се анализира институција задужбине као један од кључних историјских и културолошких чинилаца српског идентитета. У првом делу се указује на појмовне разлике између задужбине, фондова и фондација, донација и спонзорства. У другом делу се осветљава историјска позадина. Културни и укупни друштвени живот српског народа током средњег века у знаку је ове установе: манастири из XII, XIII и XIV века нису били само молитвени храмови већ и жаришта просветног и културног живота. Циљеви, оснивање и престанак рада задужбина такође тражи одговарајуће нормативно решење и о томе се пише у трећем делу. У историји српског задужбинарства циљеви су били артикулисани на социјалном, образовном, културном и научном подручју. Указује се и на неке пример задужбинарства у српској културној историји. У закључном делу се тврди да су задужбине значајан чинилац унапређивања културе и науке у српском друштву. Истовремено, упозорава се на чињеницу да привредни, политички, глобалистички трендови угрожавају институцију задужбинарства.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ. *ЗАДУЖБИНЕ, ИСТОРИЈА, НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ, СРПСКА КУЛТУРА.*

Подручје културног идентитета је, заправо, област оних знакова и њихових значења која одређују припадање појединца и група некој заједници и која их самим тим разликују од других народа и њихових култура. Овај појам омогућава човеку и друштвеној заједнице да мисле о себи у склопу одређених карактеристика, да мисле о индивидуалној и колективној припадности. Значај идентитета се показује у међукултурним и међунационалним односима. Омогућава наше разумевање онога што смо ми, коме припадамао и ко су други, али једнако и унутар посебне културе и нације. Без овога појма нисмо у стању да установимо сличности и разлике између појединаца и малих и великих друштвених група.

Идентитет није статична категорија већ динамична: оно што је дато али и оно што се ствара у току људске и друштвене интеракције. „Развијајуће свој идентетет, људи полазе од културно расположивих ресурса у својим непосредним друштвеним мрежема и у друштву као целини“ (Frosh, 1999:413) Идентиет је саставни део друштвеног и националног живота и његова основна карактеристика састоји се у томе што омогућава стабилност мишљења, понашања и оријентација.

Подручје националног и културног идентитета је, заправо, област оних знакова и њихових значења која одређују припадање појединца и група некој заједници и која их самим тим разликују од других народа и њихових култура. Реч је о осећају и свести о сопственом ЈА. Шта сам? Које су моје карактеристике? С друге стране, постоји национални (колективни) идентитет.

Основни проблем у одређивању културног идентитета националне заједнице није само методолошког карактера, односно није основно питање да ли се идентитет изводи из неких начела или из свих оних реалних посебности културе који је у историјском процесу обликују. На крупне потешкоће наилазимо и у одређивању порекла, природе и функција свих оних елемената који означавају припадност једној култури. Већ код покушаја откривања порекла културног идентитета у недоумици смо око маркирања оне тачке у историјском времену од које почиње конституисање одређене културе. У трагању за почетком културног ЈА и МИ једне националне заједнице, одговор је извеснији што се више утемељује у културном наслеђу.

Културни идентитет није само симболизација нације којој појединац припада, већ и мисао о другим културама. Однос према другом је саставни део идентитета а то је околност која додатно отежава дискусију о идентитету.

Тешкоће мишљења о националном идентитету могу се умањити сталним испитивањем *искуства* у коме се ова свест и понашање појављује. Идентитет је на сталној клацкалици свакодневних ситуација и оних вредности и образаца помоћу којих појединци и групе настоје да се укорене

у нечем трајном и стабилном. С друге стране, идентитет сваке културе се прелама кроз призму сукоба и замене наслеђеног (традиционалног) и модерног (универзалног). У том смислу, идентитет је увек нека врста компромиса националног и страног културног елемента, при чему се крајности формулишу у тезама да идентитет и непостоји, односно да је препуштен произвољности. Ветар у леђа оваквим схватњима дала је посмодерна и теоретичари медијске културе. Постмодернисти тврде да су идентитет нестабилни, хибридни, неприпадни и без везаности за колектив, настају искуством и језички су кодирани. Ствара се нови идентитет медијски – медијска репрезентација људи, група, вредности, ставови уско је везан за појма моћи. Производња значења је неодовојива од структуре моћи. Слике, звуци, представе учествују у стварању садржаја свакодневог живота јер обликују гледишта, понашања идентитета. Телевизија продаје животни стил и друштвено пожељно понашање (Келнер, 2004).

У борби за културни идентитет нације, запитајмо се каква је улога задужбина у српској замисли идентитета.

Појам задужбине. Често се термини задужбина, фонд и фондација користе као синоними, чиме се ствара појмовна збрка у свакодневном и теоријском говору. Између ових установа постоји разлика у искуственој пракси али и у нормативним решењима. Није само реч о трајности постојања неких од ових установа (задужбина је „старија" од фондова) већ нису једнаке ни по карактеру свог оснивања, начину управљања и циљевима које треба да остварују.

Појам задужбине означава доброчинство појединца или групе људи. У средњевековној Србији задужбина је означавала цркву или манастир коју је подигао српски владар „за душу некоме". С продором робноновчане привреде, значење се мења утолико што се имовина (новац, зграде) поклањају или завештава у просветне, културне и хумане сврхе. У темељу задужбине налази се лична воља грађанина да једним делом или укупном имовином помогне рад појединаца или културних и образовних установа са жељом да постигнути резултати очувају успомену на његово име. Оснивач задужбине треба да обезбеди материјална средства потребна за остваривање одређеног циља. Разуме се, оснивање задужбине не може се ни замислити без моралне мотивације, односно без слободне одлуке појединца да своје стечено (или наслеђено) богатство намени материјалној потпори образовања и културе властитог народа.

Фонд и фондације су установе релативно новијег датума –оне су повезане са тржишном привредом. Материјална средства фонда прикупљају се за остваривања неког циља, при чему средствима управља неко други. Сврха оснивања фонда и фондација јесте помагање рада неке установе (или потреба појединаца у тим установама) а не чување успомене на оснивача

фонда. У случају фондације, као оснивачи могу се појавити успешни појединци у привреди, професионалној групи или привредној организацији.

Донација је правна форма даровања која припада феудалном културном наслеђу – краљ дарива поседима своје заслужне поданике. Реч означава неко материјално давање.

Спонзорство је тековина тржишне привреде. Предузећа и корпорације могу да издвоје одређена материјална средства за подстицање конкретних видова културног стваралаштва под условом да се обезбеде рекламе. Ради се о некој врсти инструментализације културног стваралаштва, при чему вредносна постигнућа не морају бити угрожена.

Историјско наслеђе. Пракса задужбинарства има дубоке корене у српској култури. Културни и укупни друштвени живот српског народа током средњег века у знаку је ове установе: манастири из XII, XIII и XIV века нису били само молитвени храмови већ и жаришта просветног и културног живота.

Прави процват задужбинарства у српској културној историји забележен је у XIX веку, у историјском раздобљу у коме су се укрштале најважније државне и духовне потребе нашег народа. Српска држава је стекла међународно признање тек 1878, а велики део културних послова учињен је *претходно*, управо захваљујући задужбинарској традицији и раширеном обичају индивидуалног доброчинства. Матица српска, Друштво српске словесности, Сербски лицеум и низ других установа ове врсте, чиниле су онај темељ културе на коме је била могућна изградња политичких и државотворних програма. Брига за културну „ползу народа", пре стварања државе, огледала се нарочито у просветној и образованој области.

У којој мери је била јака задужбинарска традиција код Срба на најбољи начин потврђује чињеница да млада српска држава доноси закон о задужбинама 1897. године. Јавна брига за задужбинарство у култури српског народа настављена је и у Краљевини Југославији. Примера ради, велики део финансијских средстава за рад Универзитета и Српске Краљевске Академије, притицао је са задужбинарских и фондовских извора. Универзитет је у Краљевини Југославији располагао са 23 задужбине и 77 фондова, а Краљевска Академија је имала 65 задужбина и фондова.

После другог светског рата под удар владајуће комунистичке политичке воље пало је целокупно културно наслеђе, а међу њима и задужбинарство. Озакоњењем друштвевене својине као доминантног облика својинских односа, задужбине су правно квалификоване као остатак буржоаске својине и тим начином оне су биле или узурпиране или бачене на маргину културног и јавног живота, са минималним средствима за остваривање својих циљева. Некада богате и успешне установе културе, задужбине, после 1945, постају плен разних политичких функционера, органа и организација. Оно што су деценијама вредне руке малих и великих задуж-

бинара мукотрпно стицале и завештавале свом потомству, декретима је поништавано и одузимано.

Традицију и вредности културе једног народа није могућно политичком вољом затрти. Ту врсту духовног и материјалног искуства потврђује и чињеница оживљавања интересовања за задужбинарску културу у Србији од 1980. године. Последњи закон о задужбинама, фондовима и фондацијама донет је 28. децембар 1989. године.

Образовни идентитет једног народа изграђује се комбинацијом одговарајуће државне политике, трагичним регулисањем културних потреба и индивидуалном иницијативом грађана. Држава, и њени органи, посредством буџетских средстава утиче на профилисање образовних циљева и средстава – објекти, кадрови, програми, финансирање. С друге старне, на развитак савременог друштва снажно утиче логика тржишне привреде. Чињеница да велики број образовних творевина има и робни карактер, омогућава продор профитне логике у образовање и културу, што у својој крајњој консеквенцији не мора да буде ни добро ни рђаво. Тржишна утакмица мора се проширити и на културу, како би се материјално вредновао и рад и стваралаштво знања и његових носилаца.

Задужбинарство припада индивидуалној иницијативи у у култури и то оној која је лишена профитских мотива. У ову област помагања образовања и стваралаштва слободно улазе све категорије грађана које својим некретнинама или новчаним средствима желе да подстакну млађе прегаоце у култури или пак да награде остварене резултате. Као задужбинари могу се појавити „мали“ и „велики“ успешни грађани или припадници једног народа, али истовремено и велике стваралачке личности могу постати задужбинари одлуком да своје дело завештају потомству.

Историјска укорењеност ове установе културе може се објаснити неколиким чиниоцима, лишеним спољашње „принуде“ власти и новца.

Задужбинарство има свој извор у алтруистичкој страни људске природе. Способан трговац, примера ради, не мора искључиво да храни свој егоизам, већ може, као што потврђује оставштина великих српских добротвора, да своје материјално богатство намени подизању вредних и раду оданих младих нараштаја народа коме припада.

Други чинилац задужбинарске праксе налази се у културној и историјској самосвести једног народа. У модерном друштву, образовни системи могу посредовати у ширењу свести о значају знања, васпитања и културе. Међутим, у време када је образовни систем у Србији био у зачетку, морала је постојати на неки други начин формирана свест о значају културе и образоавања за историјско постојање народа. Велики српски задужбинари XIX века морали су знати да је моћ и трајност културе изнад свих других облика пролазних система политичке власти.

Трећи чинилац задужбинарства треба тражити у унутрашњој природи културних потреба. Поље културних потреба је неисцрпно, а које ће се вредности остварити и када, добрим делом зависи од индивидуалне мотивације онога који је спреман на материјалну потпору, а то је ствар задужбинара.

Анализа историјског наслеђа задужбинарске културе и њених великих постигнућа у српском народу упућује на закључак да ће, у ближој и даљој будућности наше културе, ова установа имати једну од водећих улога. Колико је значило одсуство задужбина из српске културе најбоље може посведочити недавна политичка прошлост у којој је задужбинарство третирано као остатак буржоаске својине. На општу срећу, културно памћење и стваралачки дух српског народа нису могли бити поништени. Данас је потребно појачати истраживачке напоре у овој области културе.

Оснивање и управљање. Реафирмаација и охрабривање задужбинарства у Србији, у задњој деценији, суочава се са низом практичних проблема и отвореним питањима његовог нормативног регулисања. Својина задужбина морала би се дефинисати као задужбинарска својина, будући да оне нису ни државне ни приватне. Овај облик својине не доноси профит онима који њом управљају. Ради се о средствима која се троше за подстицање и помагање образовања даровитих ученика (студената) и културних делатности (програма).

Оснивање и престанак рада задужбина такође тражи одговарајуће нормативно решење. Оснивач намењује средства за остваривање општих културних циљева али не предвиђа околности које могу спречити или битно отежати рад задужбине (на пример: рат или инфлација). Ко треба, примера ради, да преузме одговорност за гашење задужбине?

Управљање радом задужбине није једноставан задатак. Обично то чини управни одбор, који одређује тестаментарном вољом сам задужбинар. Међутим, уколико такав одбор није одређен (Андрићева задужбина) ко треба да одлучи о саставу и делокругу рада управног одбора. Са овим је повезано и питање обнављања чланства у управном одбору.

Два најкрупнија проблема у раду задужбина у српској култури и друштву јесу: осиромашење привреде и правно-искуствена збрка око власништва и управних органа ових установа. То су узроци битно смањених постигнућа у остваривању циљева задужбина.

Циљеви задужбина. Разнолики су циљеви оснивања задужбина, али им је природа истоветна: подстицање и помагање рада и стваралаштва у свим областима друштвеног и индивидуалног живота. У историји српског задужбинарства циљеви су били артикулисани на социјалном, образовном, културном и научном подручју.

Оно што чини специфичним циљеве задужбина јесте околност да помагање и подстицање стваралаштва није унапред везано за одређена

лица. То, другим речима, значи да су они по својој најдубљој суштини општенародни и да никог не привилегују.

Из палете културних циљева задужбинарства може се издвојити издавање књижевних дела. Још у XVIII веку Никола Чупић, унук "Змаја од Ноћаја" (војводе Стојана Чупића из Првог српског устанка) завештао је 1776. своју имовину за развитак науке и просвете. Одбор Коларчеве задужбине помогао је штампање романа *Ускок*, Симе Матавуља, *Душановоī законика* Стојана Новаковића (1894), романа *Хајдук Ст̄анка* Јанка Веселиновића (1896) *Ист̄орију нове ср̄иске књижевност̄и* Јована Скерлића (1912).

Средином 1980. оснивају се задужбине великих српских писаца (Црњански, Андрић, Ћопић, Селимовић) с циљем да се подстиче и помаже књижевно стваралаштво.

Задужбине се оснивају и у научној делатности, с циљем да стимулишу израду научно-истраживачких радова и подизање младих научних кадрова (Фонд Димитрије Вученов на Филолошком факултету у Београду.)

У образовној и васпитној делатности основан је велики број фондова. Њихов је циљ да се награђују најбољи ученици, студенти или појединачни успеси (дипломски радови, успех на такмичењу, награђивање изложби). Стипендирање ученика и студената је, такође, један од циљева задужбина у области образовања и васпитања.

У Краљевини Југославији, циљеви неких задужбина били су помагање издавања књига, истраживање српског језика, помагање сиромашне деце итд.

Српска Краљевска Академија располагала је задужбинама и фондовима чији су циљеви били разнолики. Тако, основани су: 1) задужбине намењене објављивању и награђивању Академијиних издања, 2) задужбине посвећене искључиво научним испитивањима, 3) задужбине за награђивање дела из лепе књижевности или за помагање књижевника, 4) задужбине за награђивање дела објављених изван Академије, 5) задужбине за објављивање популарних књига, 6) задужбине с наменом изван непосредних задатака Академије (посебна издања Српске краљевске Академије).

Неки п̄римери задужбинарст̄ва. Овде ћеме осветлити неке задужбинаре у српској култури и њихове задужбине које су завештали потомству.

Међу српским задужбинарима било је министара, академика, уметника, лекара, трговаца, адвоката, чиновника, књижевника, пензионера, сељака. Највећи српски задужбинари у XIX веку били су трговци (капетан Миша Анастасијевић, Илија Милосављевић Коларац, Ђока Влајковић, Никола Спасић). Њих је мотивисала жеља да помогну духовни и културни напредак народа коме су припадали. Код неких је превагнула љубав према професији и жеља да олакшају школовање кадрова и унапређивање сталежа. Марљиви и побожни Сима Андрејевић Игуманов, своје винограде и новац, плац на Тера-

зијама на којем је подигнута палата, завештао је Богословији и њеним ученицима. Никола и Евгенија Кики оснивају задужбину да би помогли трговачкој омладини у Београду. То је био начин да се да дубљи смисао богатству стеченом за време животног века („да се врата мог дома не би затворила“).

Капетан Миша Анастасијевић је 1863. поклонио „свом отечеству“ велику зграду за обављање и развој просвете и науке, данашња зграда Ректората Београдског универзитета..

Илија Милосављевић Коларац и Ђока Влајковић били су мотивисани културним и просветним потребама свога народа. Коларчева задужбина је била замишљена као допуна образовању и помагање књижевног рада, а средства задужбине Ђоке Влајковића била су намењена Београдском универзитету и Српској Краљевској Академији.

Лука Ћеловић – Требињац завештао је своју имовину Београдском универзитету уверен у моћ научног сазнања. У тестаменту пише: „Уверен да наука и привредни рад најјаче потпомаже правилан и сталан напредак сваког народа и да неговање млађег нараштаја у савременој васколикој образованости и припремањем истих за привредни рад, најбоље обезбеђује будућност народа и културна и политичка“ (Политика, 15. августа 1969).

Велики број задужбина основан је на факултетима и другим образовним установама (гимназијама, средњим и основним школама). Као што смо видели њихови циљеви били су усмерени према награђивању и подстицању ученика да остварују успех у учењу и стваралаштву.

Задужбине својом делатношћу, подстичу развој индивидуалних способности као што су сазнајне, моралне, практичне, естетичке.

Циљеви задужбина обухватају све социјалне категорије младих и одраслих без обзира на пол и узраст, као и њихов распоред у простору – село, град.

Задужбине реализују своје циљеве у свим областима друштва (привреда, друштво, наука, уметност, спорт).

Најзад, ове установе развијају осећај за културне вредности и припадање националној заједници, што није изненађујуће ако се зна да су и саме израз традиције.

Усйешне личносши оснивају задужбине. Историјско наслеђе задужбинарске културе показује да су задужбинари били по правилу успешне личности. Немали број задужбинара био је рођен у сиромаштву али су током живота успели да постану имућни и угледни грађани. Ова околност упућује на питање: шта се догађа са таквим личностима у зрелим годинама живота? Да ли остају забележени само као успешне личности или успевају да своје дело и име предају новим генерацијама даровитих у наслеђе?

Успешне личности у сваком друштву снажно утичу на развитак појединих области, делатности или целовитог друштва. Пред успешним члановима

друштва налазе се две могућности: да заврше каријеру као успешни појединци или да оснују своје задужбине и фондове којима ће помагати нова поколења.

Може се очекивати да ће даровити ученици, када остваре успех у позиву за који су се определили, основати своје задужбине и фондове са средствима којима ће помагати рад и успех младих стваралаца. Примера ради, сетиће се школе у којој су учили и определиће своју имовину (или део имовине) према успешним ученицима своје некадашње школе. Уколико се даровитост ученика развије у књижевном стваралаштву, може се очекивати да ће основати задужбине из чијих ће се средстава награђивати рад младих писаца (примери задужбина Милоша Црњанског, Иве Андрића, Бранка Ћопића, и др.).

Закључак. Свако друштво има потребу за знањима али се она разликују према условима који су неопходни за њихов развој. О развоју сазнања старају се држава и недржавне установе.

Спољна подршка успешним појединцима условљена је и културним обрасцима постојећег друштва. Задужбине и фондови као самоникле организације значајна су полуга развоја знања, науке, стваралаштва, односно стабилизовању националног и културног идентитета. У српској култури су имале огроман значај због чињенице да су Срби неколико векова живели без своје државе. У таквим друштвеним и историјским околностима задужбине су постале културни образац помагања и подстицања рада и стваралаштва младих генерација.

Циљеви задужбина и фондова нису били везани за унапред одређена лица, али су обухватали целокупни духовно-сазнајни простор. Чешће су помагале рад и стваралаштво у образовању (просвети) и култури.

Карактеристично је за ове установе културе да у свом програму рада нису улазиле у начин рада појединаца већ у његов резултат. Материјално су помагале показани успех.

Коначно, по свом карактеру задужбине и фондови су вишефункционалне установе. Поред финансијског подстицања стваралачких способности у свим друштвеним делатностима, оне остварују своје циљеве на целокупном социјалном простору једне државе и у свим категоријама становништва.

Каква је будућност задужбина у културном идентитету српског народа?

Ширење светског тржишта, улазак страног капитала у Србију као и промена карактера привреде и својине (корпоративни капитал) доприноси промени карактера културе у правцу забаве и хедонизма. Националне културе, посебно малих народа, објективно су угрожене таласом глобалистичке културе материјализма. На овом таласу плива и систем нових медија (ИКТ) који промовишу естрадизацију и таблоидизацију друштеног и културног живота. Каква је медијска подршка задужбинарској култури?

У таквим, новим друштвеним, привредним и културним околностима питање је каква ће бити улога задужбина у будућности српске културе и националног идентитета. Мултинационалне компаније форсирају свој систем награђивања и подршке талентима, а срспке задужбине губе материјалну суспстанцу, при чему се нове не оснивају или се оснивају у скромном броју. Да ли ће у глобализованом друштву Србије задужбине остати у форми задужбина-музеј?

ЛИТЕРАТУРА

[1] Аврамовић, З. (1992): Задужбине, фондови, фонадције, легати у култури Србије, Завод за проучавање културног развитка Београд
[2] Алексић, М. (2010): Задужбине култре Србије и јавност, Чигоја, Београд
[3] Слијепчевић, Ђ.(1934): Старе српске задужбине, Београд
[4] Савић, М. (1969) Задужбине данас, Култура бр. 4. Београд
[5] Задужбине Косова (1987): Призрен-Београд
[6] Келнер, (2004): Медијска култура, Клио, Београд.
[7] Милосављевић, Л. (2001): Задужбина у Пешти, Матица српска, Нови Сад
[8] Добротворни београдском универзитету, Универзитет у Београду, БУ,2005.
[9] Павловић, Б. (2007):Поруке времена прошлих, Балкански фонд за локалне иницијативе, Београд
[10] Frosh, S. (1999):„Identity„, in Bullock, A, Trombley, S.(ed) (1999): The new fontana dictionary of modern thoutt, Harper Collins,London

Zoran Avramovic, PhD
Institute for Educational Research, Belgrade

ENDOWMENT AS ELEMENT OF SERBIAN NATIONAL IDENTITY

Abstract: *In this article author is dealing with institution endowment as a very important part of the Serbian cultural identity. In the first part is given closer definition of the idea of endowment culture, besides its historical review.*

The institution of endowments, their establishment and cease of work, setting the humanitarian and cultural tasks to be achieved, the nature of endowment property and the way it is managed.

In the overall history of the Serbian people, endowment had crucial role in the development of education, science, art and national identity. In the last chapter of the study analyzes the place of the endowment culture in the globalization.

KEY WORDS: *ENDOWMENT, CULTURAL IDENTITY, GLOBALIZATION.*

Јереј др Жељко Р. Ђурић
Академија СПЦ за живопис и конзервацију, Београд

ПРЕГЛЕД КАНОНСКЕ ГРАЂЕ У ПОГЛЕДУ ЕПИСКОПСКОГ ЗВАЊА

Резиме: *У најранијем периоду, скоро све до IV века, нисмо у Цркви имали поделе у оквиру епископског служења на многе чинове, односно достојанства, једноставно сви престојатељи Цркава су били епископи и сви су били наследници апостола. То значи да није било рангирања у погледу места служења. Но сложеност историјског постојања једне институције каква је Црква, довело је до уздизања једног града и једне области наштрб неког другог мање важног седишта. Тако је поприлично рано са историјске сцене нестало служење сеоског епископа да би епископ града, односно области постао жижа ове службе добивши при томе разне почасне титуле и називе, о чему ће у наставку бити речи.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *ХОРОЕПИСКОП-СЕОСКИ ЕПИСКОП, ЕПИСКОП ГРАДА, МИТРОПОЛИТ, ПАТРИЈАРХ, АРХИЕПИСКОП.*

Увод

Постоји велико неразумевање савременог света у погледу црквене организације. Често се и у нашим медијима спекулише о Цркви и њеном устројству на основу паушалних и нетачних информација, а основна знања о црквеној управи остају по страни. У нашем раду указујемо на одређену јерархијску структуру у оквиру православне Цркве. Она је устројена на епископском принципу, но мноштво историјског наслеђа доносило је и нове форме деловања црквеног организма, па је то изродило мноштво епископских титула које су у основи везане за помесни карактер православља. Тачна одредница црквеног устројства лежи на епископу као основној жили куцавици православља, он је понекад патријарх, понекад архиепископ, понекад викарни епископ, но то само значи да се ради о положају који одређено лице заузима у сложеним историјским приликама, а никако власт једног лица над другим нпр. патријарха над епископом. Другим речима, сви епископски степени су равни међу собом, само што је потреба за првим устројила различита почасна звања.

1. Хороепископ

Из историје канона сазнајемо о *йосебном еūископу*, у прошлости познатом под именом: хороепископ, „сеоски епископ". Појава сеоског епископа је свакако изазвана практичним разлозима. Наиме, ширење хришћанства је захватило не само градове, већ и приградске и сеоске средине, па је за њих морало да се нађе неко решење, пошто им је учешће у градском сабрању из практичних разлога било онемогућено. Порекло институције хороепископа, њихових односи према градским епископима, чак и њихове функције, уопште-њихова историја, предмет су спора у науци. Али, несумњива је чињеница да је хороепископа у великом броју било средином трећега века. Штавише њих је сигурно било и раније. По Харнаку, „Они се појављују већ у другој половини другога века" (Harnack, 1924). Први помен о хороепископима налазимо у првој посланици Климента Римског Коринћанима (Римски Климент, *Коринћанима*, с. 42 PG I, 160.), и њихова установа се односи на апостолско доба, или бар у доба апостолских мужева. Налазимо их у околини Антиохије, Картагинској области, и тд. Према мишљењу Лебедева, „Хороепископи су се појавили на сасвим једноставан начин: велика села, удаљена од градова, почела су сама да бирају себи епископе. Пошто се Црква томе није противила, појавила се институција хороепископа" (Лебедев, 2002: 185). Исти аутор тврди да су ови епископи у почетку били пуноправни епископи, али да су у четвртом веку њихове јерархијске функ-

ције у значајној мери биле ограничене. „Њима је било забрањено да врше самостална рукоположења, могли су да постављају само ниже клирике, до ипођакона. Имали су малобројан персонал уза себе: ђакона и ретко неколико ђакона и читача“ (Лебедев, 2002: 186). Мада су у почетку имали права као и градски, сеоски епископи су ипак потпали под власт градског епископа и сами тим изгубили самосталност. Јавило се и мишљење да не треба [не приличи], у селима и малим местима постављати епископе, већ периодевте [tou,j periodeuta.j], који, уколико су тамо већ постављени опет не могу чинити ништа без епископа града. „Јер, презвитери не могу ништа чинити без епископа“[1]. Зонара је резоновао да не приличи епископу да борави у малом граду или селу, јер то понижава епископски чин. Због тога се, вели наш каноничар и поставља овај перидевт који се тако назива јер нема сопствене катедре[2].

Дакле, после четвртог века, хороепископи нестају са историјске сцене, ипак их правила Седмог васељенског сабора помињу у контексту хиротонисања *само чтечева*, (14), не и виших степена [ђакона и презвитера][3]. То исто забрањују и правила Анкирског помесног. „Хороепископи не могу у другој области рукополагати презвитере или ђаконе, а такође ни презвитере за град, ако им то писмено не допусти надлежни епископ“[4]. Хороепископи [tw/n cwrw/n evpi,skopoi] се у канонима по први пут помињу у овом анкирском, мада су постојали и пре, нагласили смо да их помиње Климент Римски, као и Јевсевије. Занимљиво је да поменемо и гледиште 14. канона Неокесаријског помесног сабора, који о њима говори као онима који су постављани по обрасцу *седамдесеторице*, и да су они, у ствари, нека врста помоћника епископима, тачније саслужитељи [sulleitourgoi,], због тога што су одређени да се старају о сиротињи; а могу приносити Литургију у градској Цркви. „А хороепископи су [постављени] по обрасцу седамдесеторице [апостола], па као саслужитељи [епископа], због њиховог старања

1 *Лаод*. 57, *Ra,llh–Potlh/* том 3, 222.

2 Погл. *Ra,llh–Potlh/* том 3, 223. Слично размишља и Валсамон: „Није потребно и не приличи да се епископ поставља да началствује над малим бројем људи. Такође, неће бити на славу Божију да он нема потребно, већ да сиротује и хода пешице“. *Исто*, 223.

3 Погл. *VII. Вас*. 14, *Вс*, 354. „...По старом обичају, и хороепископи треба, по дозволи епископа да производе чтеце.“

4 *Анкир*. 13, *Ra,llh–Potlh/* том 3, 46-47. Сличан канон је и Антиохијског помесног сабора. И он скреће пажњу хороепископима да иако су су добили хиротонију епископа, треба да знају своје мере и управљају само подручним им Црквама. И да се задовољавају тиме што могу да постављају чтечеве, ипођаконе и заклињаче, а да се не усуде рукополагати ни презвитере нити ђаконе, без епископа града. *Антиох*. 10, *Ra,llh–Potlh/* том 3, 142.

о сиромасима, почаствовани су да приносе [Литургију у граду]“[5]. Видимо из овога јасно разграничење између епископа града и села. Зонара јасно прави разлику између епископа и хороепископа када парафразира неокесаријски сабор: „Епископи су постављени по обрасцу дванаесторице, на које је Господ дунувши рекао: примите Духа Светога (Јн. 20, 22, 23). Њима је дата и власт давања Духа Светога другима. Међутим, хороепископи су постављени по обрасцу седамдесеторице којима та власт није дана. Због тога они и не могу рукополагати нити презвитере нити ђаконе“[6].

И поред најбоље намере да се оправда потчињеност сеоског епископа градском, као и апологије о томе да они наводно немају Духа, [већ су као 70–орица], није до краја јасно, зашто је овим епископима ускраћена иста част као и градским? Идући овом аналогијом, можемо рећи да су митрополити и патријарси виши од обичних епископа, што свакако нико није никад рекао. Зар сеоски епископ није возглављивао евхаристију као и градски? А знамо да апостоли нису делили Цркве на веће и мање, за њих су и оне најудаљеније имале истог значаја као и оне у важнијим центрима. У чему је стога тајна; тајна лежи у томе да је епископ села био потчињен градском, самим фактом рукоположења. Наиме, као што знамо, за избор епископа града било је потребно најмање тројица обласних епископа, док је за хиротонију хороепископа био довољан и један епископ, епископ града, коме је сеоски био потчињен. Дакле исто као и за рукоположење презвитера. Но остаје нерешено питање, да ли то значи, ако нису имали исту хиротонију, да и службу коју су обављали треба посматрати као нешто што има мање важности од градске? Не треба изгубити из вида да су хороепископи пуноправно учествовали на саборима епископа. На неокесаријском сабору хороепископи су учествовали у својству његових пуноправних чланова у име својих Цркава. У истом достојанству их налазимо на никејском сабору [на овом сабору потписника од стране хороепископа било је петнаест]. Они су учествовали на ефеском сабору 431. и на халкидонском сабору 451. године, али већ на овом последњем, нису учествовали као пуноправни чланови, већ у својству представника својих градских епископа. Ова последња околност служи као неспоран доказ прекида постојања градског округа. Сеоске Цркве, које су возглављивали хороепископи, изгубиле су своју самосталност и коначно, потпале под власт градског епископа. Треба поставити једно логично питање. Ако је хорепископ примао хиротонију само од једног епископа, да ли је он био истинским епископом? Чињеница је да није, пошто је тиме укинуто начело католичности епископске службе, и простор деловања сужен

[5] *Скц*, 142.

[6] *Ra,llh–Potlh/* том 3, 92. Упор: *Неокес.* 14, „Oi` de. cwrepi,skopoi, eivsi, me.n eivj tu,pon tw/n e`bdomh,konta\ w`j de. sulleitourgoi. dia. th.n spoudh.n th.n eivj tou.j ptwcou.j prosfe,rousi timw,menoi“.

на једну сеоску област. Због крајње неодређеног *статуса потчињености*, изгледа да су се сеоски епископи оглушавали о каноне који су им бранили да сами хиротонишу свештенике и ђаконе, као и да врше неке друге принадлежности које њима по правилу нису припадала. Због тога су неретко били у опасности да изгубе своја права, односно епископство[7].

Но историја нас учи да није тако лако негирати постојање и потребу за овим епископима, па су каноничари и коментари у каснијем периоду тражили разлоге који би ишли у корист права градског епископа у односу на сеоског. На крају, превагао је став да сеоски немају апостолског Духа, а да то имају градски. Валсамон, следећи Зонарину мисао, тврди да хороепископ није могао отпуштати грехе (давати опроштај), баш због тога што *није носилац Духа*, као што су то били епископи града. Као пример Валсамон помиње случај Филипа из Дела Апостолских који је у Самарији крстио многе. Међутим, њему су апостоли послали Петра и Јована како би полагањем руку, на неки начин довршили крштење и на новокрштене призвали дарове Духа Светога, што Филип, као један од седморице ђакона није могао. (8, 18)[8]. За разлику од сеоских презвитера, хороепископи су могли издавати мирне посланице. „Сеоски презвитери не могу издавати канонска писма, него само да пишу посланице оближњим епископима, док беспрекорни хороепископи могу издавати мирне посланице“[9].

Мирна писма, или канонске посланице, дају предстојатељи Цркве [епископи] а не презвитери. У том смислу хороепископи, којима су дате и друге предности у односу на презвитере, могли су давати ова мирна писма. Канон (Антиох. 8) у ствари, хоће да каже, да само епископи дају ова писма, како је тврдио и Валсамон. Међутим, додаје Валсамон, „неки“, не помиње који,

7 *Ra,llh–Potlh/* том 3, 143.

8 *Ra,llh–Potlh/* том 3, 93. Погл. и *Зп,* 214. „Градски епископи су налик на дванаест апостола, на које Господ дунувши рече: *Примите Духа Светог, и коме отпустите грехе–отпустиће им се; и коме задржите – задржаће им се*. Њима је даровано да благодат Светога Духа и другима раздају. А сеоски епископи су налик на седамдесет апостола, којима није даровано раздавање благодати Светога Духа, и то је јасно из књига Дела апостолских у којима пише ово: *Када Филип, један од седам ђакона, сишавши у Самарију крсти многе, апостоли ради њих послаше Петра и Јована који, кад пристигоше, полагаху руке на крштаване те примаху Духа Светог, јер још не беше ни на једног од њих сишао*“. Због тога што су сеоски епископи налик, дакле, на 70. апостола, не рукополажу ни презвитере ни ђаконе, јер не могу другима давати благодат Светога Духа. А да приносе жртву, то јест да служе у градским Црквама, и уз епископе, и уз презвитере–нису спречени јер су саслужитељи и због старања према сиротињи, поштовани. Пошто имају власт над црквеном имовином, дужни су да деле сиротима и да се старају о њима. И то чинећи, поштовани су. Ако је сеоским епископима дужност да црквено богатство деле убогима, тим пре су градски епископи дужни то да чине“.

9 *Скц,* 256. *Антиох.* 8, *Ra,llh–Potlh/* том 3, 139.

„труде се да докажу како и сеоски презвитери [протопопови] ипак, могу то чинити“[10]. Оци су просто нагласили да таква част припада само епископској власти. Међутим, „и хороепископима, непорочним и утврђеним добрим мишљењем о њима, дозвољено је да ово чине“[11], закључиће Валсамон.

Највише помена о хороепископима имамо код св. Василија Великог. Василије се у 89. канону жали на своје хороепископе због тога што су без обавештења митрополита области, сами рукополагали презвитере и ђаконе. Пада у очи да сама хиротонија није била толико спорна колико сам живот дотичних рукоположених клирика. Василије се жали што је он као митрополит мимоиђен и необавештен о овој ствари; иначе је имао под својом јурисдикцијом око 50. хорепископа. Као другу примедбу, Василије износи прекор што су допустили презвитерима и ђаконима да кога они хоће, без испитивања живота, по пристрасности, или пријатељству, уводе у Цркву. Василије помиње и избегавање војне обавезе, и да су се неки због тога увукли у црквене службе. Да не би више до тога долазило, он тражи да му се убудуће попишу сви служитељи села, од кога је уведен, и каквог је живота. И на крају, св. Василије препоручује хороепископима да достојне после испитивања примају, *али да их не хиротонишу пре него што га обавесте*[12]. Да ли је св. Григорије Ниски у свом панегирику св. Василију Великом мислио баш на ове хороепископе, или можда уопште на друге епископе, које оцењује као нестручне, необразоване и духовно слабе, није нам познато. У сваком случају, Григорије се у панегирику жали да је служба у Цркви постала предметом исмевања због помињаних епископа. У истој беседи, а реч је о 42. беседи, Григорије брани Василија као невиног у односу на *многе пороке својих саслужитеља*[13].

У већој мери прихватљиво је да хороепископи после четвртог века полако ишчезавају са историјске сцене, уместо њих су градски епископи за удаљенија места почели постављати презвитере–периодевте, који су, свакако, били у зависности од градског епископа. Већ канони помесног Сардичког сабора сматрају, да „епископа уопште и не треба постављати у неко село или мали град, за који је довољан и презвитер“[14]. Јер, архијерејско достојанство мора високо стајати, ако се буде постављао епископ у малим местима, где је народа

[10] Пошто Валсамон ове сеоске свештенике зове протопоповима јасно је, а то тврди и Н. Милаш да они нису били прости свештеници, већ први међу сеоским свештеницима. Иначе Милаш разликује каноничке листове, које једино епископи могу издавати и листове мира који нису исто што и канонички листови. Те листове мира су могли издавати епископи села али не и каноничке, категоричан је Милаш, *Пр*, том 2, 58.

[11] *Ra,llh–Potlh/* том 3, 140.

[12] *Канони Св. Василија Великог*, 89, *Ra,llh–Potlh/* том 4, 278-279.

[13] Погл. код: Sterk, A. (1998): *On Basil, Moses, and the Model Bishop The Cappadocian Legacy of Leadership*, Church History, Vol. 67, No. 2, 245-247.

[14] *Capg.* 6, *Ra,llh–Potlh/* том 3, 243.

мало, понизиће се и достојанство самог епископа. Други случај је уколико се један град проширио до те мере да може имати свог епископа[15]. Периодевти су били *виши ѷрезвитери*, чија је дужност била да обилазе и посећују, у име епископа мање градске и црквене општине, и да о стању и владању свештених лица, извешћују епископа[16]. Епископа, како смо напред навели, не треба постављати у мало место из простог разлога, да се његов чин тиме не омаловажи. Нисмо склони да се овде сложимо са Зонаром – чији је став сазрео у стварности империјалне Цркве-из простог разлога што ни у ком случају не бисмо могли да кажемо да би се Христос срамио да проповеда у малом месту. Штавише, из еванђеља нам је познато да је проповедао по селима, и чешће него у Јерусалиму[17]. Ова историјска појава може само да укаже на потребу епископа у свакој Црви, као њеном конститутивном елементу. У данашњој пракси имамо, уместо епископа у свакој Цркви, проистаменоса, или старешину, како се он назива у нашој помесној Цркви, чија појава не може да удовољи идеји по којој би *ѥпиской служио у свакој Цркви*. Знамо да је то данас немогуће, али је могуће да сваки град има свог епископа. Да ли је служба хороепископа једна лепа жеља Цркве за овим јединством, остаје да се истражује. У сваком случају, хороепископи у X веку на Истоку ишчезавају, док на Западу, где се први помени о њима јављају у V-VI веку, углавном у Немачкој [посебно у Баварији] и франачким територијама, почињу да нестају од XI или XII века (Gaudemet, 2000: 294). Канонске одредбе њихове службе, како на Истоку, тако и на Западу, почињу да се примењују на помоћне, аузиларне епископе.

2. Епископ града карактер епископске службе

Није било сумње у то да је у прошлости, *сваки ѣрад* имао свог епископа. Удаљавање од ове праксе, створиће не мале проблеме у православној Цркви. Од посебног је значаја богословље св. Игнатија Антиохијског о епископу, па ћемо се овде осврнути на одређене аспекте сложене епископске службе, користећи његов ауторитет. Наиме, Игнатије увек полази од локалне црквене заједнице, од епископа као њене главе: „Сви следујте епископу, као Исусу Христу Богу, и свештенству као апостолима, и ђаконе поштујте као Божију заповест. Нека нико без епископа не ради било шта што се односи на Цркву.

[15] *Сард.* 6, *Ra,llh–Potlh/* том 3, 243. Упор. Поповић, Р. (2004): *Хришћанство на ѳлу исѳочної Илирика ѡре досељавања Словена*, (друго доп. изд.), Београд, 194-195

[16] *Извесну сличносѳ имамо данас у лику архијерејскої намесника, [али само сличносѳ]*

[17] Пре бисмо били склони да се сложимо са J. Мајендорфом, који је приметио да је „Црква брзо заборавила своје ниско социјално порекло и следбеници галилејских рибара су почели више да брину светску бригу". Упор. Мајендрф J., (1997): *Имѳеријално јединсѳво и хришћанске деобе, Црква од 450. до 680. ѣодине,* Крагујевац, 42.

Она евхаристија нека се сматра сигурном која је под епископом, или ако коме он дозволи. Тамо где се појави епископ, тамо нека буде и сво мноштво народа, као што тамо где је Исус Христос, тамо је Католичанска Црква“[18].

Јер је епископ читамо у посланици источних патријараха из 1723, „као наследник апостола рукополагањем и призивањем Светога Духа, добивши наследно дано му од Бога власт да разрешује и веже, *живи лик Бога на земљи*, по свештенодејственој сили Духа Светог, обилни извор свих тајни васељенске Цркве, кроз које добијамо спасење“[19]. По питању појаве епископа имамо занимљиво мишљење Н. Афанасјева, а то је да је епископска служба у ствари израсла из презвитерске (Афанасјев, 2003, 400-401). Ово може имати потпору у самом Св. писму. Примера ради, у Делима апостолским се каже да су *неки*, сишавши из Јудеје учили браћу да је обрезање неопходно за спасење. „И кад је настала расправа по том питању, одредише да Павле и Варнава оду у Јерусалим апостолима и *презвитерима* да би решили ово питање“[20]. Дакле, из овога видимо да је прва заједница познавала само две категорије клирика; апостоле и презвитере[21], наравно, ту су и *браћа*, тј. верни народ. Овоме у прилог иде и оно што је апостол Петар рекао у својој посланици: „Презвитери који су међу вама, молим, *који сам и сам презвитер* и сведок Христовога страдања, и имам удео у слави која ће се јавити. Пасите стадо Божије, које нам је предато, и надгледајте га [evpiskopou/ntej] не силом, него драговољно, и по Богу, нити за неправедне добитке, него из добра срца. Нити да ко влада народом, него бивајте углед стаду“[22]. Видимо и из овог примера да се Петар обраћа презвитерима–старешинама, шта више и самога себе назива презвитером, упућујући их како треба да управљају стадом, а то значи да га надгледају. Из овог појма *недгледати*, и настаје оно што ми касније називамо епископом. Епископ и значи неко лице које врши надзор, надгледа и брине се о повереној му дужности.

Сам појам: *епископ*, је позајмљен од незнабожаца, тачније од римског сената. Међутим, мора се признати Јеврејски утицај, пошто у Старом завету налазимо сијасет појмова са сличном, понекад истоветном садржином са хришћанским значењем. „Тако грчки глагол: evpiske,ptomai означава гледање нечега са благонаклоношћу, посету, бригу, прегледање нечега, ревидирање, пребројавање, на крају, казну“[23]. Према гледишту М. Петровића,

[18] *Смирњ.* 8, 1-2.

[19] *Извори*, 408.

[20] *Дап.* 15, 1-2.

[21] Упор. студију Williams, C. (1957): *A commentary on the Acts of the Apostles*, Black's New Testament Commentary.

[22] *1 Пет.* 5, 1-4.

[23] Више о овоме код: Георгијевски, М. А. (1926): *Епископос (EPISKOPOS)*, Богословље, Београд, 278-279.

„evpi,skoroj је сложеница, састављена од предлога и глагола у значењу: надзирем, надгледам, пажљиво мотрим, испитујем, истражујем, разматрам, бринем се, вршим смотру, што ће рећи, овлашћен сам, дата ми је власт, поверено ми је“[24]. Појам може да значи и *начелника у војсци* и слично. Сав овај комплекс, превод је грчких форми са Јеврејског, и то једног корена pakad, глагола са основним значењем: *посећивати*[25], што је довољан доказ да се изведе закључак како је овај термин у тесној вези са јеврејском традицијом, у којој је хришћанство нашло свој природни развој. У антиохијској цркви, у доба св. Игнатија, имамо вероватно најстарије сведочанство о установљењу онога што ћемо звати монархијски епископат. Презвитер-епископ се налазио на челу локалне Цркве и свештенодејствовао је на евхаристијском сабрању. Па ипак, епископ из Игнатијевих посланица, није идентичан најстаријем презвитеру. „Епископ се код Игнатија помиње одвојено од презвитера, више нема *епископа-презвитера*, као што је то случај у новозаветном периоду, него постоји епископ с једне, и презвитери с друге стране. Па се може са сигурношћу закључити да се већ у другом веку, издваја се оно што данас називамо клир и клирици. Тачније епископ са сталним местом служења и његови клирици“[26]. Овде само треба имати на уму да се идеал монархијског епископства различитом брзином успостављао у различитим областима. И код св. Климента Римског имамо разликовање три црквена степена. Прво апостолат, који су с почетка апостоли, а после њих други искусни људи, као њихови наследници–епископи понели. Друго, презвитеријум, и треће ђакони. Ни један из та три степена није имао права прекорачити свој делокруг, него су само онолико могли вршити, колико им је допуштала власт њиховог степена. „У Коринту се беху почели рађати неки нереди у Цркви услед збркања власти та три степена. Климент устаде против истих говорећи: архипастири имају свој особени посао и делокруг, презвитери такође, па и левити [ђакони] имају свој делокруг; световњаци пак, обвезани су за онај закон и поредак који је за њих установљен“[27].

Ситуација је историјски била мало компликованија, тако да је тачно одређење настанка три степена у Цркви склоно расправама и сучељавањима. Данас не постоји нико ко се иоле озбиљније бави науком а да не зна како се

[24] Петровић, М. (1998): *Два основна значења речи епископ*, Археографски прилози, 20 сепарат, Београд, 259.

[25] Георгијевски, М. А. *Епископос*, 278-279.

[26] Trwia,noj Spu,roj N) –Poulh,j Gew,rgioj A): (2003): *Ekklhsiastiko, di,kaio*((ekd) Ant) N) Sakkou,la)(Aqh,na, 211. По свему судећи, изгледа да Игнатије први, у својим посланицама, помиње епископа одвојено од презвитера. Погл. Momferra,tou(A) G) (1890): *Klhronomiko,n di,keon*(Aqh,nhsin, 5.

[27] Стефановић, Т. (1883): *Учење о епископској власти у првим вековима хришћанства*, Хришћански весник, V, Београд,336.

монархијски модел управе у римској цркви успоставио тек са папом Виктором. У Риму је постојао *презвитерски начин управе* о чему сведоче управо два римска документа: ткз. *Климентова посланица Коринћанима* и *Јермин Пастир*. Треба, најпре, приметити да је *посланица Коринћанима* анонимни спис, коме је име аутора дато тек касније од стране предања. Служба управе се, како у римској, тако и у коринтској цркви назива *епископи* (надгледање; 44, 1, 4), али се нигде не помиње један епископ, него се помињу *презвитери као легитимни управитељи цркве* у Коринту (47, 6; 57, 1); Климент експлицитно помиње епископе, ђаконе и вернике (42, 4), а Пастир набраја апостоле, епископе, докторе и ђаконе (*Виз*. 3, 5, 1). Када Пастир (*Прича* 9, 27, 2) помиње епископе, изгледа да им је служба била у гошћењу Божијих слуга и бризи о сиромашнима и удовицама, док када говори о управницима црквом помиње презвитере: „Ти ћеш читати ову [књигу] у присуству *презвитера* који председају црквом" (*Виз*. 2, 4, 3). Чак и Иринеј [идеолог монархијског прејемства], како нам сведочи Јевсевије у својој *Историји Цркве*, 5, 24, 15, када се обраћа Виктору, помиње као папине претходнике славне *презвитере*, не епископе. Иринејева листа, из његовог монументалног дела, *Против Јереси*, 3, 3 где вели да су Петар и Павле поверили Лину епископство над римском црквом, је плод антигностичке борбе, јер јавно учење Цркве, које је супротно тајном и непроверљивом гностичком, треба да кроз публично прејемство једног сеже до самих апостола. Слабије је уверљиво позивати се на колективно прејемство. Јача, уверљивија и лакша за прихватање је епископска лоза, како тумачи Симонети.[28] Што се тиче *Пастира*, списа који је настао у Антиохији око 140., где је већ постојало монархијско епископство, он никада службу управе не назива *епископи*. Тако да се намеће закључак о презвитерима као легалним наследницима апостола, а тек касније се издвајају епископи као легитимни наследници истих. Са св. Игнатијем заиста присуствујемо рађању монархијског епископства, али колико је ствар у повоју, види се и на основу збрзаних и неусклађених доктриналних ставова који би хтели да учврсте овај модел. Док презвитер увек бива укључен у апостолски збор, епископ некада представља слику Бога (*Маг*. 6, 1; *Трал*. 3, 1; 7, 2; *Филип*. 4; 7, 1; *Смир*. 8, 1; 12, 2; *Пол*. 6, 1), а некад Христа (*Ефес*. 6, 1; *Смир*. 8, 2; *Трал*. 2, 1-2). Два пута ђакони бивају слика Христа (*Маг*. 6, 1; *Трал*. 3, 1), вероватно чинећи реминисценце а Лк. 22, 27, где Исус каже да је слуга. На крају, Игнатије нам пружа посредни доказ да су римском црквом управљали презвитери, зато што се у свим посланицама обраћа епископу дотичне цркве, а када пише Риму, говори о цркви која обитава у области Римљана, не помињући њиховог епископа.

Враћајући се на централне акценте наше теме, установљујемо да се је епископска служба, најпре развијала из помесног начела, а да је при-

[28] *Roma cristiana tra vescovi e presbiteri*, 8.

суство епископа у великим центрима, довело до појаве, најпре митрополита а потом и патријараха, но, оно што ће остати подједнако важно за све степене, биће управо то да првојерарх возглављује тело Христово на св. Литургији и да га приноси Богу Оцу. Не треба посебно наглашавати да је ово начело и дало идентитет епископској служби, но послушајмо Игнатија: „Да бисте ви, саставивши хор у љубави певали хвалу Оцу у Христу Исусу[29]. Потребно је бити са епископом не просто због канонског поретка, него је већма то потребније, због јединства у љубави, једномислености, да би Бог Отац препознао, ради тог јединства, по ономе што добро чинимо, да смо чланови – удови Сина Његовога[30]. Улога епископа је да сједињује Цркву са Исусом Христом, као што је Христос сједињен са Оцем. Јер, покоравање епископу, није покоравање њему, него Оцу Исуса Христа - епископу свију. У част, дакле Њега, Бога Оца, који нас је заволео, доликује да слушамо епископа без икаквог лицемерја, јер не као да неко обмањује овога видљивога епископа, него мисли да превари онога невидљивога [Бога]. У овом случају није реч о телу, него о Богу који све сакривено види[31]. Епископ је на месту Божијем [eivj to,pon Qeou/], и Његова *икона*. Око њега седе презвитери, а са стране ђакони, а народ Божији наспрам њих“[32].

Идеја, која се зачиње код Игнатија, о томе да је епископ икона Христа, јесте и византијска идеја и ми је срећемо у *Епанагоги* из деветога века, која говори о цариградском патријарху као о *икони Христовој*. Овај текст, кога је по Мајендорфу, вероватно сачинио Фотије, не оспорава да је сваки епископ у својој Цркви икона Христа, али истиче и специфичну функцију епископа престоног града[33]. *Епископ је иницијатор свих харизми*, можемо закључити да Игнатијева еклисиологија јасно говори о црквеној јерархији. Међутим, када говори о црквеним службама, он упорно инсистира на чињеници јединства и заједнице у љубави самих чланова тела Христовог. Због тога и хвали Магнежане, пошто је дознао за веома добро устројство њихове по Богу љубави[34]. Са епископским степеном скопчана је управна власт Цркве

[29] Игнатије, *Римљ.* 2, 1.

[30] *Ефес.* 4, 1.

[31] *Магнеж.* 3, 1.

[32] *Магнеж.* 6, 1. *Трал.* 3, 1. *Смирњ.* 8, 1. *Ефес.* 20, 2. Идеја епископа и литургијског саборовања, снажно надахњује Игнатија, тако да он, пишући Римљанима закључује да Црква у Сирији уместо њега има сада Бога за пастира. „Сам ће Исус Христос епископовати, и љубав ваша“. *Римљ.* 9, *Дау*, стр. 9.

[33] Погл. код Мајендорф, Ј. (1989): *Свети Петар у византијском богословљу*, Зборник радова „Примат апостола Петра“, прев. Ј. Олбина, Крагујевац-Каленић, 21.

[34] *Магнеж.* 1, 1, *Дау*, стр. 242. Пог. и *Тралиј*, 2, 1: „Јер кад се епископу повинујете као Исусу Христу, изгледа ми да не живите по човеку него по Исусу Христу, умрломе ради нас, да бисте ви, поверовавши у смрт његову, избегли умирање“.

у толикој мери, да без епископа нема Цркве како је то исказао сабор источних јерараха у Јерусалиму 1672. „Звање епископа је тако преко потребно у Цркви, да без њега ни Црква Црквом, ни хришћанин хришћанином не само не може бити, него се и назвати тако не може. Јер епископ као пријемник апостолски, добивши прејемство дано му од Бога власт развезивати и везивати, *жив је образ Боīа на земљи*, и по дејствујућој сили Духа Светога, обилан је извор свију тајинства васељенске Цркве, с којима се добија спасење. Епископ је толико потребан за Цркву, колико је потребно човеку дисање и свету сунце“[35]. Ово је свакако наглашавано због чињенице да је епископ носилац црквеног јединства са читавом Црквом, будући епископом своје локалне Цркве, у своме граду. Источно канонско предање не познаје Цркве које би допуњавале једна другу, већ Цркву која је *једна* због њеног локалног карактера. Онтологија локалне Цркве лежи у томе што је она карика која повезује остале Цркве једне са другима. Јер, пуноћа сваке локалне Цркве, не супроставља се пуноћи универзалне Цркве. И не само што се не супроставља, већ има потребу за другим Црквама, зависи од њих. Постојање одвојених црквених уређења у једном месту је по Мајендорфу, одувек, у канонском предању оштро забрањивано[36]. Ово је начело св. Кипријана Картагинског, наиме када је презвитер Новатијан био постављен за епископа од стране расколника, тада је Кипријан реаговао. Чувши да је Новатијан незаконито хиротонисан у Риму, Кипријан то оштро осуђује, истичући општу чињеницу у Цркви по којој чим постоји један епископ у једном месту, признат од осталих, никако се више не сме постављати други епископ[37]. „Као што је једно тело Господа Исуса Христа, и једна чаша, један је и жртвеник, а исто тако је један и епископ са својим клиром“[38]. Дакле, јединство у светој евхаристији и епископу, претпоставка је једног евхаристијског сабрања и једног жртвеника и једног епископа у свакој Цркви[39]. Најтачније је то да у сваком месту постоји епископ, јер јединство евхаристијског сабрања у свом локалном изразу, претпоставља јединство у епископу. Тамо где постоји евхаристијско сабрање, тамо треба да буде и епископ, па ако постоји и више сабрања, треба да постоји у сваком и епископ. Ово из разлога што је једино епископска служба пуноћа литургијског сабрања. Ово се не противи идеји да у сваком граду имамо

35 *Извори*, 408, и код: Митровић, Ч. (1909): *Расīраве и чланци*, Београд, 71.

36 Мајендорф, Ј. (2003): *Један еīископ у једном īраду*, Видослов, Х. (Из књиге John Meyendorff, *Catholicity and the Church*, чланак „*One Bishop in One City*“, изд. St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood, New York 1987, 123.

37 Кипријан, *Посл. Корнелију*, 41.

38 Игнатије, *Филад.* 4.

39 Зизјулас, Ј. (1997): *Јединсīво Цркве у свеīој евхарисӣији и у еīископу у īрва īри века*, Беседа Н. Сад, 95. Погл. и 8. *канон Ник...* „да не би у једном граду било два епископа“.

једног епископа, штавише, реч је о томе да у сваком месту, па и најмањем имамо и епископа. У данашњим условима, када се хришћанство раширило по целом свету, ово је постало немогуће. Па ипак, оно што је занемарено, то је да свака Црква мора имати свог предстојатеља, тј. епископа. У савременим условима, то је најстарији презвитер, а често и архимандрит, али нажалост не и епископ. Појава није нова, она сеже у дубоку прошлост. Дељење једног евхаристијског сабрања на неколико сабрања, од којих само једно остаје под предстојатељством епископа, а остала под предстојатељством презвитера, датира још из друге половине трећега века. И то се дешава у Риму, тада најраспрострањенијем хришћанском центру у васељени. „Титуларни презвитери у својим титулама возглављују евхаристијско сабрање које чува своје јединство са главним епископским сабрањем кроз *Fermentum*, који је слао епископ“[40]. На ово указује и Ј. Зизјулас, сматрајући да је од свих канонских проблема, највећи проблем везан за постојање парохије. Једна парохија у прошлости је увек указивала на епископско седиште, као и то да се врло брзо *једно евхаристијско седиште* под једним епископом, дели нас више презвитерских седишта. То се дешава у III и IV веку. Од тада се и служба епископа схвата не више у контексту председавања на евхаристији, него се епископ почиње посматрати као администратор простране епархије. Последице овога су да епископ престаје бити пастиром и духовним оцем, а све више бива неко ко поседује јуридичку власт, самом чињеницом апостолског прејемства, које презвитер не поседује. „Па ипак *Fermentum*, на драматичан начин представља оклевање Цркве да напусти принцип служења једне евхаристије, ради изражавања њеног јединства. Јер како другачије можемо замислити чињеницу да су, усред страхова и гоњења и сложених временских прилика, два пратиоца–служба која је управо због тог циља установљена–прелазили улице, а често и саме границе града, само да би парохијским скуповима пренели честице евхаристије коју је служио епископ? Ово свакако указује на недовољност презвитерске евхаристије и њене зависности од епископа. Наравно, губљењем праксе ферментума губи се и слаби веза епископске и презвитерске Литургије, но то не значи да је презвитер самосталан у вршењу евхаристије. Презвитер је у првом реду дужан да помиње свога епископа у Литургији, затим презвитер не може служити без антиминса који је благословио епископ, ту је и свето миро које једино епископ може освештати. Дакле, и до данас је остало да један презвитер није и не може бити сам по себи довољан литургијском скупу, он је пре свега зависан од свог епископа хиротонијом коју је примио од њега“[41]. Можемо се сложити

[40] Афанасјев, Н. (2003): *Неуспели црквени округ* (Неудавшийся церковный округ, Православная мысль (Трудьы Православного Богословского Института в Париже), No. 9 1953) у Студије и чланци, Вршац, 120.

[41] Зизјулас, Ј. *Јединство Цркве*, 232-241.

са Зизјуласом да је потреба Цркве данас, сходно читавом предању православне Цркве, да једна евхаристија коју служи епископ, остане превасходно средиште јединства целе Цркве, као што је то било у најстаријем времену. Практично, то је значило да епископска катедра и даље остаје центар богослужења и јединства локалне Цркве. Парохије под руководством презвитера имају пуну евхаристију али уз одређене символе који јасно указују на везу и зависност од епископа. „Тако је парохија постала *помесна подела сапрестола презвитера*, док једно и једино средиште евхаристијског јединства и даље остаје епископски престо, одакле своје постојање црпи свака парохијска евхаристија“[42].

Умножењем презвитерских парохија је кроз историјско трајање допринело томе да се епископ и његова улога у Цркви погрешно схвате. Ради се о проблему да су сада презвитери и архимандрити почели образовати своја самостална духовна седишта, са недовољним акцентом на епископу, као једино меродавном у дељењу духовних дарова. У том контексту ће се појавити религиозни покрети, који ће мало пажње придавати епископу као началнику евхаристијске заједнице, од кога потиче све оно што називамо Црквом. Ово је проблем и у савременом добу, које, трпећи утицаје протестантске антијерархијске логике, као и целокупног западног индивидуализма на свим пољима, и нехотице почиње да бива реална опасност и код православних. Све ово и јесте последица недовољног схватања важности епископа у оквиру једне црквене области.

3. Митрополит (осврт на ап. 34.)

Говорећи о митрополиту, говоримо о *првом епископу*, који је ту част задобио самим положајем његовога града, као и потребом Цркве за првим. Већ смо видели *Апост.* 34, који вели да епископи свакога народа треба да познају првога између њих и да га сматрају главом, ништа сувишно да не чине без његовог мишљења. Tou.j evpisko,pouj e`ka,stou e;qnouj eivde,nai crh. to.n evn auvtoi/j prw/ton, kai. h`gei/sqai auvto.n w`j kefalh.n, kai. mhde,n ti pra,ttein peritto.n a;neu th/j evkei,nou gnw,mhj\ evkei/na de. mo,na pra,ttein e[kaston, o[sa th/ auvtou/ paroiki,a evpiba,llei, kai. tai/j u`p auvth.n cw,raij. vAlla. mhde. vekei/noj a;neu th/j pa,ntwn gnw,mhj poiei,tw ti. Ou’[tw ga.r o`mo.noia e;stai, kai. doxasqh,setai o` qeo/j, dia. Kuri,ou, evn a`gi,w Pneu,mati o` Path.r, kai. o` Ui`o.j, kai. to. a[gion Pneu/ma[43]. Ово је један од кључних канона ране Цркве, који организацију Цркве повезују са догматским учењем о тајни Свете Тројице. Наиме, ради се о једној врсти јерархије, тачније монархије која постоји уну-

[42] Зизјулас, Ј. (2003): *Православље*, Београд, 22; Упор. и: *Јединство Цркве*, 232-241.

[43] *Апост.* 34, *Ra,llh–Potlh/* том 2, 45.

тар Св. Тројице. То учење је светоотачко, налазимо га понајвише код св. Атанасија и св. Василија. Наиме, по овом схватању, Отац је узрок Сина и Св. Духа, и као такав бива први у свему, као што смо напред и указали. У погледу црквене организације, током векова, овај канон је био од виталног значаја, пошто је управо изражавао ту везу првог епископа са осталима, на један иконични-светотројични начин. Због тога је оваква организација Цркве, у сваком погледу, уколико се тачно примењује у пракси, најсавршенија од свих других евентуалних модела. Наиме, као што кажемо да Отац не чини ништа без свога Сина, тако, у оквиру овог канона тврдимо да први [епископ] ништа не чини без осталих епископа. Као што се јединство Свете Тројице остварује у личности Оца, и без Оца или мимо Оца не познајемо Бога, тако и у Цркви мимо Христа, односно мимо епископа, нема Цркве. Интересантно је да данас, следећи ову Зизјуласову и реконструкцију Калиста Вера, епископа Диоклејског, римокатолички теолози веле да је у самој бити савремене православне еклисиологије, која је неодвојива од тријадологије и принципа монархије Оца, заложен управо принцип папског примата. Јер, као што је Отац корен и возглављује целокупно Божије биће, тако и на еклисиолошком плану треба прихватити принцип једног првог, а који је присутан и у канонском предању, а то је свети отац папа. Осврћемо се на инспиративно Зонарино тумачење овога канона (*Апост.* 34). Следујући апостолу Павлу, Зонара закључује да се удови тела неће кретати правилно, и биће сасвим бескорисни, ако глава не сачува своје функције у здравом стању. Исто ће бити и са телом Цркве, уколико њена првенствујушча глава не узводи удове тела своме циљу[44], у контексту чега помало збуњује данашње устројство грчке Цркве која је у време Мелетија Метаксакиса издигла сва епископска седишта на ранг митрополија, па у пракси имамо једног архиепископа Грчке и остале, некадашње епископе, сада митрополите. Но шта је у суштини архиепископ до ли митрополит, дакле први области.

Наш канон, говори о јасној структури према којој сви епископи једне области треба да познају њеног поглавицу–митрополита[45]. Канон захтева једномислије међу архијерејима, повезано свезом љубави, да би били и према потчињеним им клиром и народом пример љубави и једномислија, да би таквим начином прославили Бога, сагласно еванђељу: *Тако да се светли ваше видело пред људима, да виде ваша добра дела, и прославе Оца*

[44] Упор. *Ra,llh–Potlh/* том 2, 45-46.

[45] Разумљиво је да се на првом Васељенском сабору власт митрополита врло мало разликује од власти осталих епископа. Сам по себи он је само један од епархијских епископа, као *primus inter pares* и одликује се од њих само својим почасним називом митрополита, који се први пут спомиње на овом сабору у канонима 4, 9, и 7. Погл. о томе: Тројицки, С. (1925): *Чему нас уче канони I. Васељенскоī Сабора, штампарија „Св. Цар Константин“*, Ниш, 29.

вашеīа који је на небесима (Мт. 5, 16). Јер се Бог прославио међу људима, кроз Господа који је установио закон љубави[46]. Као што промишља и Валсамон: „Поредак обдржава све, и оно што је небеско, и оно што је на земљи [Ta,xij sune,cei pa,nta kai. ta. ouvra,nia(avlla. kai ta. evpi,geia]. Овај канон говори о томе да су рукоположени указивали част онима који су их рукоположили, пошто су они првенствујушчи и главе њихове. Међутим, ни првом није дана власт да ишта чини без његових епископа"[47].

Слично размишља и тумач словенске Крмчије у погледу овога канона: „Не треба епископи мимо воље свога поглавара, односно без воље свога митрополита или архиепископа да чине ишта сувишно: ни епископа да постављају, ни нова преиспитивања догми да врше, ни да продају ни да отуђују неке црквене ствари, него сваки у својој епархији, да чини само оно што је допуштено у областима и селима која су под њима. *Али ни пōглавар, односно митрōполит, или архиепископ, не може ништа слично чинити без воље епископа*."[48]. У оквиру служења св. Литургије, примењује се исти принцип. Уколико служе више епископа, началствоваће само један, а он је обично најстарији. Он је једнак са осталима, али ће ипак бити испред свих због јерархијског начела у Цркви, које, како смо нагласили, своје порекло изводи из учења о Св. Тројици. Овај канон говори о помесним-локалним Црквама у којима је било неколико епископа, међу којима је морао постојати један први. Реч је, наравно о митрополитанском начелу. „Апостоли су, основавши Цркву остављали јерархију у њој, односно епископа са клиром и народом. Више општина са оваквим устројством нису постојале саме за себе, већ су биле у међусобном општењу. Управо је то разлог да се развије тзв. митрополитански систем. Овај систем је подразумевао да сваки град има свога епископа, али и то да у једном центру буде митрополит"[49]. У римској држави главни град провинције се називао *metropoles*, и у тим већим центрима, како смо напред истакли, осниване су хришћанске општине, одакле се хришћанство ширило по мањим градовима и селима дотичне провинције. Отуда је митрополија била и *мајка Црква* онима које би духовно родила. Црква се састоји из неколико потпуно независних аутокефалних митрополија, како каже С. Тројицки: Међу овим митрополијама, римска, александријска, и антиохијска, заузимају неко особено место. Али њихове повластице у поређењу са свим осталим митрополијама, немају ништа особитог по својој суштини. Власт свих митрополита има исти карактер, али обим дејства те власти није исти. И док се опсег граница обичних митрополија подудараше са границама једне римске провинције, грчки; *епархије*, опсег римског митрополита, алексан-

46 *Ra,llh–Potlh/* том 2, 45-46.

47 *Ra,llh–Potlh/* том 2, 46.

48 *Зū*, 131.

49 Konida,rhj(Iwa,nhj M) (2000): *Egceiri,dio Ekklhsiastikou, Dikai,ou*(Aqh,na 127.

дријског, и антиохијског, укључивао је више провинција[50], међутим, Први васељенски сабор, није нудио никакве догматске повластице тим митрополитима, он је само уважавао Св. предање. *Нека важе стари обичаји*, почиње сабор своје 6. правило, које говори о правима привилегованих митрополита. У том погледу се и Тројицки слаже да догматски гледано, сви епископи имају једну и исту власт, али практични и политички разлози, дали су већу власт епископима главних вароши сваке провинције[51]. Наравно, оно што Тројицки не помиње, то је евхаристијска димензија овог канона, односно да из служења евхаристије происходи потреба за једним првим, што је тема на коју ћемо наилазити у савременим еклисиолошким студијама.

Први хришћански центри су, *по природи ствари* били и седишта најстаријег епископа, примећује и Н. Милаш; „Христос се изволео родити у најмањем месту Јудеје, али је у главноме граду извршио своје посланство. Тако је из Јерусалима хришћанство пресађено у главне градове истока, Антиохију, Александрију, Рим... Следи да, сви епископи једне помесне Цркве, према овоме правилу морају познавати и сматрати за свог старешину првог епископа, који је имао своју катедру у главном граду те помесне Цркве. Овај први епископ имао је у исто време и своју епархију и у том погледу вршио је самостално, све оно што и остали епископи у својој епархији, његове подручне области“[52]. Овај канон (*Апост*. 34) је важан и због садашњег, савременог одређења јединства Цркве, по коме се на јединство гледа полазећи од помесне Цркве. Помесна Црква није католичанска кроз свој однос према васељенској, већ због присуства у њој целог Христа у једној евхаристији, којој је епископ на челу. На тај начин, свака помесна Црква која има свога епископа, представља по себи католичанску Цркву, односно, конкретно обличје целокупног тела Христовог[53]. „Један епископ у свакој локалној заједници, један синод или сабор у свакој провинцији, то је апсолутно правило установљено од Отаца“[54]. То је и идеја св. Кипријана и св. Игнатија Антиохијског о аутономности помесне Цркве, о томе да проблеми помесне Цркве спадају у надлежност њеног епископа. Међутим, овај канон, као што смо нагласили, предвиђа да се за она питања која се тичу и других Цркава дотичне области, пита први епископ [митрополит] међу осталима, те исте области. Реч је, како наглашава Ј. Зизјулас, *о истинској заједници Цркава међу собом по примеру Свете Тројице*. „У духу овог канона, саборска институција не представља једно пирамидално

[50] Погл. Тројицки, С.*Чему нас уче*, 25.

[51] Исто, 26.

[52] *Пиц*, том 1, 95-96.

[53] Зизјулас, Ј. *Јединство Цркве*, 137.

[54] Мајендорф, Ј. *Један епископ*, 125.

устројство црквене организације, већ је у служби једног догађаја заједнице Цркава кроз њихове епископе. Служба 'првог' се састоји у очувању равнотеже између помесне Цркве и саборске институције“[55].

Оци ће често помињати *πρвοī епископа* без кога и остали не могу чинити ништа, као и то да он сам без осталих не може чинити ништа. Пратећи став *Аπ*. 34. канона који говори о епископима, да у свакој области треба да познају првога а то је митрополит, осврћемо се и на 9. канон Антиохијског сабора: „Епископи у свакој области треба да познају првог (епископа=митропоолита). Митрополит има старање о читавој области, јер се у митрополију стичу одасвуд сви који имају послове. Зато се нађе за добро да митрополит и у части претходи, и да остали епископи ништа сувишно и важно без њега не чине, сходно апостолском горепоменутом канону“[56].

И као што је презвитер у свему био потчињен своме епископу, а нарочито у литургијском погледу, и није се смео делити од њега, тако и епископ није смео, изговарајући се неким преступом свога митрополита, пре саборског разматрања, одвојити се од општења са њиме. А посебно није смео да не спомиње, по обичају његово име на св. Литургији[57]. За таквога, свети сабор [Цариградски прводруги], је одредио да се рашчини, ако се одвоји од свог митрополита и створи раскол. Јер сваки треба да познаје своје границе, сматра Аристин, те ни презвитер да не презире свога епископа, нити епископ свога митрополита[58]. Канон јасно говори о јерархијском устројству Цркве.

---

55 Зизјулас, Ј. (2000): *Институција сабора*, Саборност, (тема броја Јединство Цркве), Пожаревац, 41-42. Афанасијев, Н. (1989): *Црква председавајућа у љубави. Примат апостола Петра*, Каленић, 51-98. Афанасијев указује на Кипријана Картагинског као на оца пирамидалне еклисиологије, и ни најмање не гледа са одобравањем на мученикову идеју универзалности Цркве, који чак сматра доктринарном основом будуће римокатоличке еклисиологије. Ми пак нисмо сигурни да је Кипријан био заговорник пирамидалне еклисиологије. Но, проблем је комплексан да бисмо се на њему овом приликом задржавали.

56 *Антиох.* 9, *Ra,llh–Potlh/* том 3, 140. „Touj kaq v e`kashn evparci,an vEpisko,poj eivde,nai crh. to.n evn th/ mhtropo,lei proesw/ta vEpisko,pon, kai. th.n fronti,da avnadecesqia pa,shj th/j evparci,aj, dia. to evn th/ mhtropo,lei pantaco,qen suntre,cein pa,ntaj touj ta pra,gmata e;cein”“. У Законоправилу се наводи, да сходно 34. правилу светих апостола, како и ово правило учи, да епископи сваке области поштују свога старешину, то јест митрополита, и без његове воље, *нити да бирају нити да рукополажу епископа*, нити да чине било шта друго више од онога што смо тамо у апостолском правилу рекли–него сваки да чини само оно што се односи на збивања у сопственој области; и да рукополаже презвитере и ђаконе, и да чини све остало овоме слично. Али ни митрополит ништа да не чини без савета својих епископа. *Зπ*. 233.

57 И овде видимо да је презвитерско служење у потпуности зависно од епископске катедре, и помињање епископског имена није леп обичај, реч је о зависности и потреби за епископским присуством у свакој Цркви, макар и на овај начин.

58 *Цариī̄р. πрводруīи* 14, *Правила*, Выпускь первый, 849-850.

На овом начелу, поштовања епископа од стране презвитера и поштовање митрополита од стране епископа, почива Црква Христова у историји. Ово је, као што смо и помињали начело које своје тумачење треба да црпи из св. Литургије, јер принципијелно решава како помесно, тако и васељенско питање канонског устројства јерархичности Цркве.

4. Титула патријарха

Главни градови империје: Рим, Александрија, Антиохија, и Цариград, у којима је било седиште митрополита, уживали су већи углед од других митрополита. Они су под својом јуриздикцијом имали и митрополите њихове области, због тога су митрополити поменутих градова у V веку названи патријарсима. На Четрвртом васељенском сабору (451.) је и митрополит Јерусалима добио титулу патријарха, због части коју је овај град уживао. „Сва права која су уживали митрополити из времена митрополитанског система, пренети су на патријарха. Сви архијереји који су под његовом јуриздикцијом, помињу га на богослужењима, док је он сам одговоран сабору архијереја своје Цркве“[59]. Занимљиво је да укратко размотримо 15. канон Цариградског прводругог помесног сабора који говори о хијерархијском устројству Цркве. Наиме, поменути канон, као и претходни 13. и 14. јасно указују на поштовање првенства у Цркви. „Без поштовања епископа од стране својих презвитера, односно поштовање митрополита од стране својих епископа, не можемо говорити о Цркви као институцији. Оно што важи за презвитере и епископе, важило је и за митрополите“[60]. 15. канон говори да то још више важи за митрополите у односу на патријархе.

Према томе, презвитер, епископ или митрополит, који се усуди прекинути општење са својим патријархом, и не буде, као што је наређено и установљено, спомињао његово име на св. Литургији, пре саборске одлуке и коначне осуде (ако је какав преступ био у питању), створи раскол, за таквог, свети сабор је одредио да је он туђ сваког свештенства, уколико се докаже да је незаконо поступио. Ово се наређује за оне који под изговором њихових претпостављених, одступају од њих, чиме стварају расколе, рушећи јединство Цркве[61].

59 Перић, Д. (2006): *Црквено право*, Београд, 103-104.

60 *Цариг̄р. п̄рводруг̄и* 15, *Правила*, Выпускь первый, 851.

61 *Ист̄о*, 851.

5. Архиепископ

Можемо поменути и титулу Архиепископа, мада је његов положај у црквеној јерархији доста сличан положају патријарха, па у пракси имамо као што је то случај и у нашој помесној Цркви да уз титулу патријарха иде и титула архиепископа, (архиепископ пећки и патријарх српски). Примера ради, Атинска Црква је данас најважнија епархија у Грчкој, и могла би бити патријаршија, но то није из својих разлога, мада функционише по патријаршском принципу. Постоје поред атинске архиепископије, и друге аутокефалне Цркве са рангом Архиепископије. То су Кипарска, Критска, Синајска, Финска, Јапанска, Чешка, Албанска архиепископија. Као што је познато, Српска Црква је 1219. године постала аутокефална са рангом Архиепископије, на чијем челу је био архиепископ. Архиепископију сачињавају епархије које су у њеном саставу. „Данас у Руској Цркви постоје архиепископи са правом части, али не и власти, као митрополити у нашој помесној Цркви. И наш патријарх је у својој титули задржао *Архиепископ Пећки*“[62]. Архиепископи или патријарси, нису ништа већи, у смислу власти једног над другим, од било ког православног епископа. Титула: архиепископ, митрополит, патријарх или сам папа, не означава неки већи степен духовних дарова, пошто је хиротонија највећи дар у Цркви Христовој. Пошто је епископ икона Христова, самим тим су сви епископи једнаки, јер епископски ауторитет у православној Цркви потиче од светотајинске–литургијске службе и изван ње се идентитет епископа губи и указује на нешто сасвим страно Цркви. Титуле имају локални значај, и односе се на важније Цркве у једној области, не заборављајући на начело првог. Све поменуте титуле, будући да нису засноване на рукополагању, које је према православном канонском праву, једини извор власти, заправо су епископске титуле, и не представљају нове свете чинове. „Као илустрација значаја што се придаје тој једнакости, може послужити сама пракса која се одвија под строгим надзором, како ни један епископ, било коју титулу или степен имао, не би служио у другој епархији нити се мешао у послове епархије другог епископа без његове дозволе. Дакле, ни у ком смислу се не може говорити о постојању виших и нижих епископа у односу на суштину Цркве [што је за православне пре свега светотајински живот и учење], мада се, без сумње, могу уочити извесна мешања на строго административном нивоу. Састав епископата је нарочито значајан у синодалном систему Цркве, који подразумева разлике у достојанству и функцију председавајућег; она, заправо, заузима средишње место у православном предању, а и даље се брижљиво поштује; цариградски патријарх је *primus*, док се друге патријаршије и аутокефалне Цркве придржавају традиционалног поретка, успостављеног

[62] Перић, Д. *Црквено право*, 103.

канонским правом“[63]. Иначе, што се тиче патријараха, њима је током историје, пошло за руком да стекну снажнији утицај на већи број епископа и већу власт над њима, мада они никад нису порицали начело да је по својој суштини, њихова служба епископска служба. Што је виши статус имало место што су га заузимали, то су израженије биле тежње да се то место претвори у посебно служење. Константинопољски епископ је, пошто је постао патријарх империје, фактички стекао статус највишег епископа на Истоку. Учење о khdemoni,a pa,ntwn константинопољског патријарха, представљало је покушај теолошког заснивања његовог фактичког положаја према томе учењу[64]. Са друге стране, сама царска власт, смештена у главном граду империје, хтела је да даде почасније место цариградском патријарху, у односу на остале. Једно од тих права је могућност пријема других клирика без отпусног писма. Мада у 10. канону Седмог васељенског сабора читамо да је за премештај клирика у Константинопољ, ипак неопходна сагласност обласног епископа,

Пошто неки клирици презирући канонску одредбу, напуштају своју парохију, и одбегавају у другу парохију, а највише у овом богочуваном и царском граду... Такве без њиховог и цариградског епископа не треба примати[65].

Поред свега, морамо признати да овакви и слични покушаји нису успели да се до краја спроведу, и оно што је остало и до данас то је устројство на начелима ране Цркве, по коме постоји један први, али који без осталих не чини ништа (34 Ап). Ови примери које је наводио Афанасјев, свакако тачни, ипак нису постали општа норма, мада су нанели оштре резове самом бићу Цркве. Пошто су, како смо разматрали напред, сеоски епископи на један помало неправедан начин били запостављани у односу на градског епископа, слична судбина претила је епископима од стране митрополита. Патријарси, будући да су имали снажан утицај, у далеко већем степену делују у своју корист, наносећи раној црквеној организацији озбиљне ударце. Афанасјев је помало у праву када тврди да је: „Учење о власти епископа над епископима, које проистиче из учења о власти епископа над евхаристијским сабрањем, довело до учења о једној власти једног епис-

63 Зизјулас, Ј. *Православље*, 24.

64 Н. Афанасјев, *Црква*, 404. „Константинопољски епископ је наследник Апостола [не указује се конкретно на ког], и једино њему је поверено старање о целокупној васељенској Цркви. Из разлога ефикаснијег администрирања, део своје власти патријарх преноси на митрополите, који су његови представници, и који у његово име управљају деловима васељенске Цркве. Патријарх постаје општи отац свију, укључујући и епископе, који су третирани као његова деца. Занимљиво је да је учење о khdemoni,a pa,ntwn брига о свему, над свима, прешло у московску Цркву, где су најпре митрополит а касније и патријарх, настојали да га спроведу“. Упор. *Исто*, 404.

65 *Вс*, 353

копа над целом Црквом“[66]. Треба признати и то да је кроз цео византијски период, цариградски патријарх био, *de facto* поглавар целе источне Цркве, у ово не треба сумњати, јер постоји велики број података о томе. Па ипак, цариградски патријарси никада нису претендовали на неку врсту непогрешивости, иако је било неизбежно да главне догматске проблеме у Цариграду решава патријарх и епископи који су око њега, и који су сачињавали перманентни синод [suno,doj endimou,sa].

6. Епископ администратор

У старо доба био је обичај, да би Црква која је остала без свог епископа, добијала, вероватно од митрополита области, једног епископа управитеља, који би ради народног мира бринуо за одређено време о тој епархији. Овог епископа канон 74. Картагинског помесног сабора назива: mesi,thj-посредник. Канон даље говори да се епикоп администратор, не сме усудити да заузме такав престо, где је привремено постављен, под изговором старања о народу или каквог другог изговора, већ се мора за годину дана трудити да канонски епископ дође на то место. „ Ако ипак прође година а не дође до избора правог епископа, тада да се постави други администратор“[67]. Администрирање епархијом од суседних архијереја нема никаквог канонског основа, пошто црквени канони налажу да свака епархија има свог *правоī* архијереја, а не администратора, јер појава администратора руши идеју о епископу који је венчан са својом паством. Негде у шестом веку састављена је такозвана Синтагма Јована Схоластика у 50. наслова, у којој је рок за попуњавање упражњене епархије три месеца, а не грађански пропис из 123. новеле Јустинијанове која је говорила о шестомесечном периоду. Дакле, реч је о хитној потреби поуњавања упражњене епархије, која је сведена на три месеца.

7. Титуларни епископ

Појава титуларног епископа је новијег датума, за њега није знала древна Црква. Само по себи је јасно да су ови епископи ограничени у својој служби. Основну делатност они не могу обављати с обзиром да немају своју паству. Такође, они не учествују у избору новог епископа, пошто хиротонија новог епископа подразумева да *само они* епископи, који возглављују појединачне Цркве, могу вршити хиротонију новог епископа. Овде треба рећи да

[66] Афанасјев, Н. *Неусūпели црквени округ*, 144.

[67] *Карūаī*. 74, *Ra,llh–Potlh/* том 3, 493.

су поприлично рано, негде од V века, неки угледнији епископи добијали титуле митрополита, но то је значило да они нису уистину митрополити већ се њихова јуриздикција и даље простирала само на њихову епархију. Наравно то није стварало проблем какав имамо код титуларних епископа у новијем добу, с обзиром да ови потоњи немају свој народ[68]. Сва делатност титуларног епископа састоји се у томе да он може вршити одређене црквене радње у име свог епископа, а не у лично име. Зизјулас дели *титуларног* од *викарног* епископа, и за титуларног тврди да је намера Цркве у његовом случају, да се од самог почетка, од тренутка избора, искључи свака могућност на право управе. Док се у случају викарних епископа догађа нешто много горе: намера је не само да хиротонисани не врши управу, већ да се потчини власти другог епископа[69]. Појава викарног епископа, позната је и у нашој помесној Цркви, и према Уставу СПЦ, викар може бити изабран на молбу епархијског архијереја, али га може бирати и Свети архијерејски сабор. Његова дужност је да помаже епархијском епископу или патријарху, у границама датих му овлашћења. „По својим квалификацијама и по чину, он је епископ, али без власти, с обзиром да нема своје пастве“[70]. Нема никакве сумње да канонски епископ који поседује своје викаре или викара, чини исто оно што и папа у Риму, само на једном локалном нивоу, што не осликава еклисиолошку слику првих векова и каснијих, односно, одступа од канонског предања Источне Цркве. „Служба помоћних, као и титуларних епископа уопште, доспела је у православље у модерно доба са Запада, и потпуно је непозната старом црквеном предању. Покушаји да се то оправда помињањем старих хороепископа, не делује убедљиво, самим тим што су хороепископи били епископи са сопственим стадом и сопственом епархијом, док су данашњи епископски помоћници, само титуларни епископи и што је важније, они су у сваком погледу (укључујући светотајинску и учитељску службу) зависни од другог епископа. Ова аномалија је, кривотворење епископске службе и нема теолошко утемељење“[71].

[68] Овде можемо поменути да су и презвитерска и ђаконска звања доживела свој неки еволутивни пут, па тако имамо протојереја, протонамесника, протођакона, архиђакона, јеромонаха, архимандрита, и тд. Ове титуле иако су незнатне у односу на основну функцију њихових носиоца, имају одређене јерархијске импликације. Наравно свој извор имају у епископским поделама на титуле и положаје.

[69] Зизјулас, Ј. *Институција*, 49.

[70] Погл. *Устав Сп̄ц*, члан 111.

[71] Зизјулас, Ј. *Православље*, 24-25. Слично размишља и А. Јевтић: „Појаве пастира без стада између осталог и мноштва викара и титуларних епископа, богослова без поседовања и осећања икакве пастирске одговорности, црквених „дипломата“ разних врста (и у црквеној пракси и у богословљу), као и ропских слугу разним кесарима, никада у историји Цркве и црквених сабора нису могле да буду признате као аутентично представништво Цркава Божијих расутих по свету“. Упор. Јевтић,

Закључак

Рана Црква познаје посебног епископа-епископа села, сеоског епископа. У почетку је било могуће да свака Црква има свога епископа, из тог начела је и никло богословље помесне Цркве. Но временом се указује потреба за епископима у приградским и насељима удаљеним од града. Тада је формирана епископска катедра и у тим мањим местима. Но оно што је интересантно, овај епископ није био пуноправни епископ што се види из самог начина његове хиротоније. Наиме његова хиротонија није предвиђала учешће више епископа већ само једног, чиме је сеоски епископ био потчињен и неравноправан у односу на градског.

Анализирајући градско седиште епископа, ми се налазимо у самом средишту еклисиологије. Није било сумње у то да је сваки град имао свога епископа, што се током историје неправедно изгубило. Епископ града се јавља у другом веку, и ми практично из Игнатијевих посланица сазнајемо да је епископ лице које је одвојено од презвитера и ђакона и да он предходи евхаристијским скупом.

Потреба Цркве за првим јавља се врло рано и у Апостолском 34. канону имамо већ развијену еклисиолошку свест и потребу да се у једној области распознаје први епископ. Реч је наравно о митрополитанском начелу, односно митрополиту (касније патријарху) области без којег живот помесне Цркве не би могао да се одвија у својој пуноћи. Митрополитански систем је подразумевао да сваки град има свог епископа, али да у једном центру буде митрополит. Служба првог епископа најкраће речено састоји се у томе да он очува равнотежу између помесне Цркве и саборске институције. Током времена главни градови империје Рим, Александрија, Антиохија, и Цариград, у којима је било седиште митрополита, уживали су већи углед од других митрополита. Тако да са четвртим васељенским сабором 451. када је и јерусалимски митрополит добио титулу патријарха имамо заокружен административни систем у коме доминира помесни карактер са патријархом као првим области. Појавом различитих епископских титула и различитих положаја, у историји Цркве није могла довести до власти једног епископа над другим, иако је та опасност увек постојала. У том погледу је нарочито важно да се истражи улога цариградског патријарха. О најновијој појави помоћних епископа, реаговања у науци су углавном на становишту да они нарушавају рану идеју о епископу у сваком локалном скупу. Није стога корисно да се ове појаве умножавају, осим ако титула викара нпр. не представља неку врсту припреме за истинску катедру, каквих је примера данас у православној Цркви сијасет.

А. (1991): *Васељенски сабори и саборно предање Цркве*, На путевима Отаца, I-део, Београд, 59.

Скраћенице-извори

- Ra,llh–Potlh/ – *G. A. Ra,llh – M. Potlh*, *Su,ntagma tw/n Qei,wn kai. i`erw/n kano,nwn*, t. A-ST, vAqh,nhsin 1852.
- PG – *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*, J. P. Migne, Paris 1857-1866.
- Ппц – Н. Милаш, *Правила православне Цркве с тумачењима,* књига 1 - 2, Наклада књижаре А. Пајевића, Нови Сад 1895.
- Скц – Атанасије Јевтић, *Свештени Канони Цркве*, Издају: Митрополије и Епархије: Црногорско-Приморска, Дабро-Босанска, Новограчаничка, Бачка, Далматинска, Захумско-Херцеговачка и Приморска, Православни Богословски факултет Београдског универзитета, Манастир Тврдош, Београд 2005.
- ДАУ – Јевтић Атанасије, *Дела апостолских ученика*, Манастир Хиландар, Манастир Тврдош, Братство св. Симеона Мироточивог, Браћа Станишићи-Никшић, Врњачка Бања-Требиње, 1999.
- Вс – Радомир Поповић, *Васељенски сабори, одабрана документа*, (четврто, ново издање), Академија Српске Православне Цркве за уметности и консервацију, Београд 2007.
- Извори – Радомир Поповић, *Извори за црквену историју* (друго допуњено издање), Центар за Хришћанске студије, Београд 2006.
- Зп – Миодраг М. Петровић, *Законоправило Светога Саве1 (на српскословенском и српском језику)*, Манастир Жича 2004.

Литература

[1] Афанасјев, Н. (2003): *Црква Духа Светога*, Епархија банатска, Вршац.
[2] Афанасјев, Н. (2003): *Неуспели црквени округ* (Неудавшийся церковный округ, Православная мысль (Трудьы Православного Богословского Института в Париже), No. 9 1953) у Студије и чланци, Вршац.
[3] Афанасијев, Н. (1989): *Црква председавајућа у љубави. Примат апостола Петра*, Каленић.
[4] Williams, C. (1957): *A commentary on the Acts of the Apostles*, Black's New Testament Commentary.
[5] Gaudemet, J. (2000): *Chorepiscopus*, Routledge.
[6] Георгијевски, М. А. (1926): *Епископос (EPISKOPOS)*, Богословље, Београд.
[7] Зизјулас, Ј. (1997): *Јединство Цркве у светој евхаристији и у епископу у прва три века*, Беседа Н. Сад.
[8] Зизјулас, Ј. (2003): *Православље*, Хиландарски фонд при Богословском факултету СПЦ, Београд.

[9] Зизјулас, Ј. (2000): *Институција сабора*, Саборност, (тема броја Јединство Цркве), Епархија браничевска, Пожаревац.
[10] Јевтић, А. (1991): *Васељенски сабори и саборно предање Цркве*, На путевима Отаца, I-део, Трајна радна заједница ХРАСТ Заплањска 36, Београд.
[11] Konida,rhj(Iwa,nhj M) (2000): *Egceiri,dio Ekklhsiastikou, Dikai,ou*(Aqh,na.
[12] Лебедев, А.П. (2002): *Свештенство древне Васељенске Цркве*, Београд.
[13] Мајендрф Ј., (1997): *Империјално јединство и хришћанске деобе, Црква од 450. до 680.године,* Крагујевац-Каленић.
[14] Мајендорф, Ј. (1989): *Свети Петар у византијском богословљу*, Зборник радова „Примат апостола Петра", Крагујевац-Каленић.
[15] Мајендорф, Ј. (2003): *Један епископ у једном граду*, Видослов, Х. (Из књиге John Meyendorff, *Catholicity and the Church*, чланак „*One Bishop in One City*", изд. St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood, New York 1987.
[16] Митровић, Ч. (1909): *Расправе и чланци*, Београд.
[17] Momferra,tou(A) G) (1890): *Klhronomiko,n di,keon*(Aqh,nhsin.
[18] Поповић, Р. (2004): *Хришћанство на тлу источног Илирика пре досељавања Словена*, (друго доп. изд.), Београд.
[19] Петровић, М. (1998): *Два основна значења речи епископ*, Археографски прилози, 20 сепарат, Беоргад, 259.
[20] Перић, Д. (2006): *Црквено право*, Правни факултет универзитета у Београду-Центар за публикације, Београд.
[21] Римски Климент, *Коринћанима*, с. 42 PG I, 160.
[22] Sterk, A. (1998): *On Basil, Moses, and the Model Bishop The Cappadocian Legacy of Leadership*, Church History, Vol. 67, No. 2.
[23] Стефановић, Т. (1883): *Учење о епископској власти у првим вековима хришћанства*, Хришћански весник, V, Београд.
[24] Тројицки, С. (1925): *Чему нас уче канони I. Васељенског Сабора*, *штампарија „Св. Цар Константин*", Градина, Ниш .
[25] Trwia,noj Spu,roj N) –Poulh,j Gew,rgioj A): (2003): *Ekklhsiastiko, di,kaio*((ekd) Ant) N) Sakkou,la)(Aqh,na.
[26] Harnack,, A. (1924): *Die Mission und Ausbreitung des Christetums in den ersten drei Jahrhunderten*, Leipzig.

UDC
ID

Presbyter Zeljko Djuric, PhD
Academy of Serbain Orthodox Church for Fine Arts and Conservation, Belgrade

COMPENDIUM OF CANONICAL SOURSES FOR BISHOPRIC OFFICE

***Abstract**: In the earliest period – almost till 4th century – we had no degree divisions in the Church in the area of bishopric office, i.e. dignify. All of the prelates in the local Churches were bishops and all of them were successors of the Apostles. It means that there was no ranking according to place of ministration. Yet, complexity of the historical presence of the Institution as the Church of Christ is, led to elevation of one town and one area. So, bishop of the village was very early disappearing from the historical scene, because of that bishop in the town, or area, became focus of the office. That bishop gained whole the tributes and the tittles.*

KEY WORDS: *CHORBISHOP − BISHOP OF THE VILLAGE, BISHOP OF THE TOWN, METROPOLITAN, PATRIARCH, ARCHBISHOP.*

Снежана Берић, мастер
Факултеу за културу и медије, Универзитет Мегатренд, Београд

ГЛОБАЛИЗАМ КАО САВРЕМЕНА СВЕТСКА ПАРАДИГМА

Апстракт: *Карактер и промене у окружењу су увек имали утицај на пословање, управљање привредним субјектима и понашање самих менаџера. Међу неке од основних карактеристика савременог менаџмента могу се укључити следеће: све веће промене и повећање динамичности окружења, глобализација и интернационализација, мултикултурализам, реафирмација предузетништва, оријентација ка побољшању квалитета, социјална и друштвена одговорност, интердисциплинарност, појава и развој нових концепата, питања морала и етике, промене улоге самих менаџера. Процес светске глобализација у суштини представља обједињавање Света. С друге стране антиглобалисти истичу немоћ моћника да се о најважнијим тачкама за опстанак планете озбиљније договоре. Глобална стратегија представља балансирање између глобалне и нижих корака стратегије односно домаћег тржишта - језгро стратегије, и интернационализације стратегијског језгра.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *ГЛОБАЛИЗАЦИЈА, МЕНАЏМЕНТ, ИНТЕРНАЦИОНЛИЗАЦИЈА, МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ, ИНТЕДИСЦИПЛИНАРНОСТ, ГЛОБАЛНА СТРАТЕГИЈА, МОДЕЛИ МЕНАЏМЕНТА, СТРАТЕГИЈА ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЈЕ.*

Одређење појма глобализма

Схватање које је обележило крај 20. и почетак 21. века, обухватило све привредне гране, културу, просвету, спорт, ушло у све поре живота од врха државе до школе и породице, постало главна тема расправа од државника, уметника, научника до домаћица је глобализам.

По Клајну[1] глобализам је „начин гледања на ствари у целини, глобално, нарочито у политици и економији" и упућује на њему сродан или идентичан појам мондијализам, који одређује као „схватање да је човечанство јединствена заједница у којој треба да се успостави систем заједничких начела и правила, превазилазећи националне границе"[2].

Имајући у виду суштину глобализма, као његови основни елементи могу се детерминисати:

– глобализација као процес,
– институције које управљају процесом глобализације,
– етички универзализам као моћно средство у рукама „глобалиста",
– организациона култура мултинационалних компанија,
– глобални брендови, како у привреди, тако и у култури.

Глобализација као карактеристика савременог менаџмента

Карактер и промене у окружењу су увек имали утицај на пословање, управљање привредним субјектима и понашање самих менаџера. Таква је ситуација и данас, с тим што у савременим околностима окружење добија још већи значај. Због тога је изузетно важно да менаџери упознају и схвате основне тенденције у свим сегментима окружења пошто оне најдиректније утичу на промену њихове улоге. Истраживање најважнијих карактеристика савременог менаџмента неопходно је како би добили објекте оријентире за поређење и сагледавање основних обележја српских менаџера. Међу неке од основних карактеристика савременог менаџмента могу се укључити следеће[3]:

1) Све веће промене и повећање динамичности окружења – Окружење се може најједноставније објаснити као скуп спољашних институција и снага које утичу и погађају организационе перформансе. Постоје врло раз-

[1] Клајн И, Шипка М. , „Велики речник страних речи и израза , „Прометеј", Нови Сад, 2008. стр. 306

[2] Ибид , стр. 796

[3] Ерић Д. , На путу ка теорији „S" – три типа страних менаџера, Ексим формат, Београд 1998.

личити типови окружења. Опште окружење чини већи број економских, финансијских, политичких, правних, техничких, социјалних, демографских, и других фактора (или подокружења). Они директно и индиректно утичу на пословање привредних субјеката и опредељују пословне одлуке менаџера. На свим сегментима општег окружења настају врло велике промене. На пример, у економском окружењу се дешавају следеће промене: повећање међународне конкуренције, повећање улоге услужних делатности, велике промене на међународним финансијским тржиштима, итд. Техничко-технолошке промене су такође незаобилазне, као на пример: развој и усавршавање рачунара и информационе технологије, роботизација, промене у употреби енергије у супститути материјалних ресурса, промене у сфери биологије (генетски инжењеринг), итд. Социјални трендови укључују повећање образовног нивоа запослених и менаџера, све веће учешће жена, промене вредности и стила живота, итд.

Други тип окружења чини специфично окружење, које је за разлику од општег својствено сваком појединачном привредном субјекту. Њега чине: потрошачи, конкуренција, добављачи, кредитори, синдикати, влада, итд. Оно што је значајно за окруђење у савременом менаџменту је повећање степена промена у скоро свим његовим сегментима, и то како општем, тако и специфичном. Промене које се дешавају чине да окружење постаје веома динамично, интерактивно, са пуно фактора који доносе изненађења и ризике. Она предузећа која о томе не воде рачуна бивају изненађена и због тога трпе губитке или пропуштају шансе за постизање успеха.

2) Глобализација и интенационализација – Често се на западу може чути да је свет постао једно велико "глобално село". Глобализација подразумева рушење баријера националних тржишта, могућности пословања у више земаља и сусретање са све већом "глобалном" конкуренцијом. Она омогућава производњу и продају производа широм света. У таквим условима предузећа морају да стварају различита партнерства и стратегијске алијансе како би обезбедила опстанак, раст и развој. Скоро сваки производ се може саставити из делова који долазе из различитих крајева света. Свет савременог бизниса постаје свет без граница.

Интернационализација није нов феномен. Она је присутна од средине 60-тих, паралелно са развојем транснационалних и мултинационалних предузећа. Међутим, временом расте обим међународне трговине, инвестиција у иностранство и токова повезивања предузећа из различитих делова света. Такође, долази и до других промена. 1992. године настаје Европска унија. 1994. године је потписан споразум о слободном трговиском подручју Америке (FTAA – Free Trade Area of the Americas) који је уз споразум о слободној трговини у северној Америци (NAFTA – North American Free Trade Agreement)

отворио још више врата процесу интернационализације. Томе треба додати и отварање источноевропских бивших социјалистичких земаља, Русије, Кине, брз привредни развој земаља далеког истока, Јужне Америке, итд. Посебно битна димензија интернационализације се односи на стварање једног великог међународног финансијског тржишта. Међу његове најважније карактеристике може се укључити континуелност, што значи да савремена финансијска тржишта функционишу непрекидно 24 сата дневно.

3) Мултикултурализам – Ова карактеристика савременог менаџмента је логична последица претходних. С обзиром на велику динамичност окружења и токове глобализације и интернационализације неминовно је да долази до сусретања различитих фактора култура и традиција. Такође, долази до сусретања људи из различитих културних средина у оквиру исте организације, посебно уколико послује на међународном плану. Културни фактори, као што су језик, образовање, социјалне вредности, религија, навике становништва, итд, могу представљати у извесним случајевима баријере ка глобалном пословању. Њихово дејство је често много сложеније од других баријера (као на пример физичких, политичких, правних или трговачких) и због тога им се у савременим условима посвећује изузетно велика пажња. Сем тога, културни фактори имају снажан утицај на карактер самог менаџмента. Не управља се исто у предузећима у САД, Немачкој, Италији, Јапану, Пољској, Шпанији, Индији, Египту или Бразилу. Између земаља постоје значајне културне, историјске, традиционалне разлике.

4) Реафирмација предузетништва – У условима крупних и честих промена, нове идеје и способност креирања и коришћења иновација, избегавање изненађења и ризика, као и брзо прилагођавање, постају фактори који могу утицати на остваривање управљачких циљева. Побројани фактори су резултат других промена у окружењу, али и оштре конкурентске борбе на глобалном тржишту. У таквим условима поново се афирмише предузетнички дух, способности и понашање менаџера. Предузетништво се не везује искључиво за мале и флесибилне организације, него постаје императив и код великих организација у облику такозваног интерног предузетништва.

5) Оријетнација ка побољшању квалитета – У савременим условима квалитет постаје императив од кога зависи опстанак скоро сваке организације. Сама идеја квалитета је стара скоро 40 година. Од доба Edvardsa Deminga, Džozefa Jurana и Kaorua Išikave доживела је велику афирмацију. Данас стандарди квалитета постају шаблон пословања, понашања и одлучивања. Идеја квалитета је нашла своје уточиште и у многим савременим менаџерским концептима као што су TQC и TQM.

6) Социјална и друштвена одговорност – Савремени привредни субјекти не могу бити окренути само себи и остваривању искључиво својих економских циљева. Поред тога, менаџери морају да воде рачуна и о интересима шире друштвене заједнице и одређених интересних група. Питања социјалне и друштвене одговорности су посебно значајна за менаџере неких великих организација. Оне морају да имају висок ниво одговорности према дугорочним друштвеним циљевима, природном окружењу, младима, итд. На пример, менаџери ових организација посебно морају да брину о здрављу становништва (борба против болести, сиде, пушења, алкохолизма, дроге), заштити човекове околине, избегавању загађења, подизању образовног нивоа, заштити сиромашних, помоћи угроженима и сиромашнима, итд.

7) Интердисциплинарност - представља једну од најважнијих карактеристика савременог менаџмента. Менаџмент као наука је стар скоро 100 година. У међувремену је доживео снажан развој. Данас се са правом може рећи да је за изучавање менаџмента, планирања, организационе теорије и понашања потребно изучавање и великог броја научних дисциплина, као што су: економија, финансијска теорија и финансијски менаџмент, право, индустријски инжењеринг, социологија, психологија, антропологија, културологија, итд. Индердисциплинарност подразумева неопходност подизање нивоа знања из многих научних области и пред менаџере ствара константну потребу иновирања и освежавања, како својих, тако и знања својих сарадника и запослених.

8) Појава и развој нових концепата – Врло је тешко обухватити све нове концепте и приступе менаџменту. Само набрајање, без детаљније анализе би одузело доста времена и простора. Ипак, поменимо неке. На пример, Питерсов[4] концепт "либералног менаџмента" је оријентисан ка афирмацији креативности људи и препоручује се ригидним организацијама ради повећања флескибилности. Приступ динамичке обавезности је неоппходан услед велике комплексности окружења, глобализације, интернационализације и претварања света у једно велико "глобално село". Он значи преиспитивање досадашњих приступа менаџменту и афирмише потребу брзог прилагођавања великом степену промена. У управљању проманама такође постоји велики број концепата, као што су: концепт пословног реинжењеринга, реструктурирање, управљање тоталним квалитетом, оздрављење, пословни

[4] Tom Peters (рођен 1942) је био коаутор, *Guru,* за више од 20 година најпродаванијих пословних књига свих времена. "У потрази за изузетност", написан са својим колегама McKinsei Robert Vaterman sad za više od 20 godina najprodavanijih poslovnih knjiga svih vremena. "U potrazi za izuzetnost", написаних са својим колегама McKinsei консултант Robert Vaterman, први пут је објављен у SAD 1982 и продао милионе примерака.

заокрет, обнављање, регенерација, трансформација, итд... Често између многих не постоје суштинске разлике, пошто представљају различите начине за успешно управљање организацијама у савременим условима.

9) Питања морала и етике – Подизање и побољшање нивоа морала представља врло значајну групу питања. Највеће и најпознатије светске фирме имају креиране такозване "етичке кодексе" у којима се у виду формалних докумената дефинишу основне моралне вредности и правила које чланови организације треба да следе и поштују. Ипак, за висок ниво морала нису неопходна формална документа. Неморал, непоштење, неодговорност је тешко искоренити. Међутим, реч је о појавама које не трпи савремени менаџмент и које менаџери морају што више да елиминишу.

10) Промене улоге самих менаџера – Тенденције у савременом окружењу стварају пред менаџере нове изазове. Њихова улога се значајно мења. То би могли сумирати на следећи начин:

- Напушта се улога менаџера као крутог шефа која треба сви да се боје и који је недодирљив. Улога менаџера све више постаје улога тренера тима који мора да мотивише, храбри и подстиче креативну енергију чланова свог тима ка остваривању заједничких циљева.
- Менаџери морају велики део своје стваралачке енергије посветити стимулисању креативности, иновативности и предузетничког духа код својих сарадника. При томе је неопходно да траже нове начине за мотивацију.
- Подизање морала и побољашање етике. Менаџери морају представљати узор другим менаџерима и запосленима у организацији.
- Повећање флескибилности, спремности и способности брзог прилагођавања на промене. Отпори према променама су често главна кочница самих промена. Неретко се дешава да су управо менаџери на врху главни носиоци отпора. Савремени менаџмент то не толерише. Другим речима, динамизам промена и на моменте хаотично окружење врло брзо кажњавају круте и нефлесибилне менаџере и њихове фирме.
- Перманента потреба за подизањем одбразовног нивоа. Промене у сфери образовања су такође динамичне и крупне као и у другим сегментима окружења. Због тога менаџери морају бити свесни да с времена на време морају да иновирају своја знања и знања својих сарадника како би били у стању да прате савремене трендове. Овај захтев је посебно значајан за српске менаџере из најмање две групе разлога: многи о њих никада нису у току редовног школовања сис-

тематски изучавали менаџмент и промене у окружењу доводе до развоја менаџерске науке, појаве нових концепата и техника.

- Културно прилагођавање и упознавање – Овај захтев произилази из тенденције мултикултурализма и глобализације. Толеранција, разумевање, дијалог су битне карактеристике рада савремених менаџера.
- Повећање разноврсности радне снаге – Менаџери морају да имају у виду повећање квалификационог и образовног нивоа запослених. У том сегменту, долази и до других промена као што је све веће учешће жена, тд.

Савременици смо процеса светске глобализације, појаве која у својој суштини представља обједињавање Света. Границе између држава све више нестају, а географска удаљеност је све мања препрека за несметано функционисање тржишта.

Као прво питање у вези глобализације[5] наводи питање значења глобализације и истиче два становишта:

– глобализација је сталан, незадржив процес интеграције култура, тржишта и државних заједница,
– глобализација је идеолошки пројекат светских утицајних група којим се подстиче економска либерализација, са циљем експанзије либералне економије и светског тржишта.

Родоначелник теорије глобализације Ентони Гиденс довео је у интерактивну везу процесе модернизације и глобализације. Динамични карактер чини модерност "иманентно глобализирајућом ", а глобализација представља ширење модерности. Оно што мултинационалним компанијама недостаје, контрола над територијом и апарат присиле, надокнађује се глобализацијом војне моћи и међународном поделом рада. По Гиденсу односи између глобалних тенденција и локалних интереса нису нужно супротстављени, нити се међусобно искључују, а глобализацију је дефинисао[6] као "интензификацију друштвених односа на светском плану, која повезује удаљена места на такав начин да локална збивања уобличавају догађаји који су се одиграли километрима далеко и vice versa".

[5] В. Вулетић, „Савремене теорије о глобализацији у зборнику „Глобализација транзиције“ " , стр. 88, Институт друштвених наука, Београд, 2001.

[6] Gidens E. , „Последице модерности“ , стр. 69, Филип Вишњић , Београд, 1998.

Заједничка карактеристика бројних савремених покушаја одређења појма глобализације је имплементирање следећих аспеката у појам глобализације[7] :

– економски аспекти: трајно, интензивно, брзо и тржишном конкуренцијом регулисано повезивање у светским размерама финансијских, производних и активности размене,
– друштвено – институционални аспект: преовладавање односа отворене и међузависне урбане цивилизације,
– инфраструктурни аспект: повезивање капитала, робе, услуга, радне снаге и информација на велике дистанце,
– политички аспект: криза међународно правног суверенитета као и легитимности регулативне функције националне државе и формирање светских институција управљања,
– културни аспект: ширење западњачке културе путем транснационалних компанија масовних медија,
– војни и геостратешки аспект: смена биполарне униполарном структуром, са тенденцијом регионализације и мултиполаризације,
– еколошки аспект: опасност од исцрпљивања необновљивих природних извора.

Како се овај процес све више шири, и чини се све више неумитним, тако се распламсава и борба између глобалиста и антиглобалиста. Многе чињенице говоре у прилог процеса глобализације. Филозофију старих граница између држава, које су значајно отежавале проток људи и роба, више нико не може да врати. И најзначајније европске државе и економије одричу се своје националне валуте и прихватају заједничку валуту. Нико више не може да укине ИНТЕРНЕТ, нити да онемогући да се на светским берзама, захваљујући модерним телекомуникацијама тргује без прекида. Енглески језик полако, али сигурно, постаје основни језик за закључивање уговора у целом свету, на целој планети ће постојати само десетак авио компанија и по неколико ланаца хотела. У таквом амбијенту светски капитал настоји да у читавом свету уједначи прописе, правила, да пропише опште принципе, у оквиру којих су посебно значајни морални принципи. Општи морални принципи постали су посебно значајни обзиром на локалне обичаје, културу, па и правне норме.

С друге стране антиглобалисти истичу немоћ моћника да се о најважнијим тачкама за опстанак планете (екологија, дуговања најсиромашнијих замаља, разоружање) озбиљније договоре, сматрају да је реч само о дефинитивном успостављању доминације развијених над неразвијеним и јаких

[7] Вратуша – Жуњић В. „Тумачење глобализације и интереси друштвених актера,“, стр. 41 – 42 у зборнику „Глобализација транзиције“, Институт друштвених наука, Београд, 2001.

над слабима. Увидели су и тенденцију ка погоршавању властите позиције, у својим, чак и најбогатијим земљама, која се доводи у питање сваки пут када започне каква нова привредна интеграција глобалних размера праћена неизбежном реорганизацијом и реструктурирањем, чији је најчешћи епилог смањење броја запослених.

У прилог антиглобалистима су и подаци Светске банке[8] о токовима новца и учешћу у светским приходима. Само за сервисирање дуга са југа на север годишње се прелива 200 милијарди долара. Учешће 20% најбогатијег слоја становништва у глобалним приходима повећало се на 90%, док је учешће 20% најсиромашнијих у последњој деценији 20 века смањено на свега 1%.

Живимо у време када је глобални оквир постао основа понашања и деловање менаџера. Скоро сви производи на тржишту имају иностране конкуренцију. Организације и менаџери све више шире знања како да глобализују, тј повећају тржишно учешће и како да изграде глобалну стратегију.

Савремени теоретичари по Б. Машићу[9] предлажу три основна корака у развијању укупне, глобалне тј светске стратегије:

1. развијање језгра стратегије – основне одрживе конкурентске предности. Обично се развија најпре за домаће тржиште
2. интернационализација стратегијског језгра кроз интернационализацију активности експанзијом и путем прилагођавања
3. глобализација интернационалне стратегије помоћу интеграције стратегије широм света.

Глобална стратегија се разликује од мултинационалног приступа где компаније постављају своје филијале (субсидијаре) које производе производе и тргују производима и услугама према локалним потребама. Мунтинационалне компаније добро познају прва два корака међународног наступа. Међутим, трећи корак не познају добро јер глобализација одступа од прихваћене мудрости прилагођавања националним тржиштима.

Покретачи, односно детерминанте индустријске глобализације су: тржишни фактори, фактори трошкова, средине и конкуренције. Они су екстерно одређени, док су покретачи за глобалну стратегију односе на избор у свим земљама. Нпр: користи од стандардизације производа (услуга). Наравно, да при том треба поћи од покретача индустријске компаније.

Еминентни Michael Porter, професор Harvard Business School, проучавајући међународне успехе националних привреда у појединим индустријама (гранама), формулисао је модел детерминанти националне конкурентске

[8] М. Стојановић, „Кроћење глобализације“, стр. А2) Политика 17. новембар 2002.

[9] Б. Машић, „Менаџмент изазови и неки одговори у глобалној привреди“, Економски факултет,Београд, 1998.

предности. Портерова анализа је показала да предузећа стварају и одржавају конкурентску предност, али да успех праве прво у националној привреди, тј на домаћем тржишту. Битно је да домаћа средина треба да буде динамична, изазовна и да стимулира предузећа на иновативност и побољшање конкурентске предности. На такве процесе утичу четири детерминанте:

1. услови фактора: позиција нације у факторима производње као што су људски ресурси, физички ресурси, ресурси знања, ресурси капитала и инфраструктура, који су неопходни да се обезбеди конкуренција у грани,
2. услови тражње: карактер домаће тражње, сегментирање тражње, природа и антиципирање потреба купаца за производима и услугама гране,
3. повезане и подржавајуће гране: присуство или одсуство грана добављача и повезаних грана које су спремне да подрже појединачне гране,
4. стратегија, структура и ривалитет предузећа: начин стварања, организаовања и управљања предузећем, као и степен ривалитета на домаћем тржишту.

Истраживања су показала да детерминанте модела представљају узајамно подржавајући систем. Ефекат једне детерминанте утиче на стање других. Предњим факторима треба додати посебно место и улогу државе, односно владе у креирању адекватне климе и амбијента и на тај начин креирање и подстицање конкурентске предности.

Међупозиција, између чисто мултинационалне и чисто глобалне стратегије су могуће. За сваку димензију глобализације, видљиво је да мултинационална стратегија тражи максимизирање светских резултата максимизирањем локалне конкурентске предности, прихода или профита, док глобална стратегија тежи максимизирању светских резултата кроз интеграцију и остваривању светских резултата кроз интеграцију и остваривање значајног тржишног учешћа на свим главним тржиштима, комплетну стандардизацију, јединствен маркетиншки приступ, концетрација једне активности у свакој земљи и интегрисаности конкурентских потеза у свим земљама.

Као главне користи од глобалне стратегије истичу се:

- смањење трошкова
- побољашање квалитета производа и програма
- појачање преференција потрошача и
- повећање конкурентског леверица

Препреке у спровођењу глобалне стратегије се испољавају:
- повећањем трошкова менаџмента за додатну координацију,
- централизација може нарушити локалну мотивацију и морал,
- глобално стандардизован производ ретко задовољава потребе свих земаља (хамбургер McDonald's у Индији),
- концетрација активности може имати за резултат смањен степен флексибилности,
- униформни маркетинг смањује прилагодљивост локалном понашању потрошача,
- интегрисани конкурентски потези могу значити жртвовање профита или конкурентске позиције у појединим земљама.

Најуспешније стратегије су, по правилу, оне које представљају балансирање између глобалне и нижих корака стратегије (домаће тржиште – језгро стратегије, интернационализација стратегијског језгра).

Управљање процесом глобализације

Глобализација је снажно остваривана преко међународних корпорација које су преносиле, не само капитал и робу преко граница, већ и технологије. Глобализација је такође водила обнављању пажње на одавно успостављене међународне међувладине инситуције. Уједињене нације – које покушавају да одрже мир, Међународна оргнаизација рада (ILO) изворно основана 1919. године која у свету унапређује теме из свог делокруга рада под слоганом "пристојни рад", и Светску здравствену организацију (WHO), која се бави унапређењем здравствених услова нарочито у земљама у развоју.

Да би се разумело управљање процесом глобализације, важно је да се посматрају три главне институције: ММФ, Светска банка и Светска трговинска оргнаизација. Уз наведене, ту је и већи број других институција које играју одређене улоге у међународном економском систему: један број регионалних банака, мањих и млађих сестара Светске банке, затим велики број организација у склопу система УН, као што су Програм за развој Уједњених нација (UNDP) или конференција Уједињених нација за трговину и развој (UNCTAD), и многе друге. Те организације често имају становишта која су изразито другачија од оних у ММФ-у и Светској банци. На пример, Међународна оргнизација рада покреће питање да ли ММФ поклања сувише мало пажње правима радника, док се Азијска развојна банка залазе за "такмичарски плурализам", по коме би земљама у развоју биле стављене на располагање различите опције развојних стратегија.

Пажња је усмерена на ММФ и Светску банку, углавном због тога што су те две институције током последње две деценије биле у центру великих економских питања света укључујући финансијске кризе и транзицију ранијих комунистичких земаља ка тржишним економијама. ММФ и Светска банка потичу из Другог светског рата, и резултат су Међународне монетарне и финансијске конкференције у Brenton Vudsu у америчкој држави Nju Hempšajr јула 1944. године, као део заједничких напора да се финансира обнова Европе након разарања у Другом светском рату, а и да би се свет могао спасавати од будућих економских депресија. Пуно име Светске банке: Међународна банка за обнову и развој (IBRD) – одражава њену изворну замишљену мислију; последња реч "развој" додата је готово као накнадна примисао. У то време, највећи број земаља у развоју су још увек биле колоније, те је и оно мало шкртих економских развојних напора у њима које је и било могуће или требало предузети, било сматрано одговорношћу њихових европских господара[10].

Тежи задатак осигурања глобалне економске стабилности пирипао је ММФ-у, који је био задужен да спречи појаву још једне глобалне депресије. То је требало да буде учињено вршењем међународног притиска на земље које не дају свој адекватни удео у одржавању глобалне тражње допуштајући својим привредама да иду у рецесију. Када то буде потребно, Фонд би обезбеђивао ликвидност у виду зајмова оним земљама које се суочавају са економским опадањем те нису способне да стимулишту агрегатну тражњу својим сопстевним средствима.

У свом оригиналном концепту ММФ је био заснован на сазнању да тржишта често нису добро функционисала – те да то може резултирати огромном незапосленошћу и даљем подбачају у попуњавању фондова птробних земљама да би поново успоставиле нормално стање у својим привредама. Дакле, ММФ је био основан с уверењем да је потребна колективна акција на глобалном нивоу да би се одржала економска стабилност, управ као што су Уједнињене нације биле основане да спороводе колективну акцију зарад обезбеђења политичке стабилности. ММФ је јавна институција, финансијски заснована на новцу пореских обвезника широм света. То је важно да се не заборави, јер ММФ не извештава непосредно о свом раду ни грађане који га финансирају, а ни оне на чије животе утиче. Уместо тога, ММФ извештава министарства финансија и централне банке држава чланица. Ове пак обезбеђују своју контролу путем компликованог аранжмана гласања, углавном заснованог на економској снази земаља на крају Другог светског рата. Отад је било неких мањих прилагођавања, али најважније развијене земље "воде представу" уз само једну земљу САД која има ефективни вето.

[10] Dž. E. Stiglic, Противуречности глобализације SBM – x, Београд, 2004. , str.23 - 35

Данас се наставља релативно опадање трошкова транспорта и комуникација, и смањивање вештачких баријера за проток роба, услуга и капитала (иако остају баријере за слободно кретање радне снаге), ми имамо процес «глобализације» аналоган ранијим процесима у којима су створене националне економије. На несрећу, немамо светску владу, одговорну народу сваке земље да надгледа процес глобализације по методу упоредивом са начином на који су националне владе водиле процес национализације. Уместо тога, постоји систем који би могао бити назван глобално управљање без глобалне владе, односно систем у коме мало институција доминира сценом, али у којој су многи који су погођени њиховим одликама остављени скоро без права гласа. Настављање глобалне нестабилности, представља огроман трошак. Глобализација треба да буде преобликована тако да све земље имају глас у одлучивању о политикама које их се тичу, што може помоћи стварању нове глобалне економије у којој је раст одржив и стабилан, а његови плодови равномерније распоређени.

Стратегија интернационалног пословања

Међународно пословно повезивање врши се на основу принципа интернационалног менаџмента. Интернационални менаџмент је облик менаџмента који користи факторе окружења и интерне предности за наступ на светском тржишту. На њему је заснован успех мултинационалних корпорација.

Због повећања иностраних улагања и међународне трговине процес примене савремених принципа менаџмента у мултинационалном окружењу добија све више на значају.

Менаџери међународних компанија морају да познају основне принципе међународног менаџмента. Они морају да знају како се послује на глобалној светској сцени. Иако стратегије могу бити различите, основни концепти интернационлног менаџмента су исти.

Присутно је веровање да култура, путем неких од својих елемената, као што су: језик, религија, утиче на праксу менаџмена. На пример, Енглеска, САД и Канада су земља са Англо-Саксонском културом и успешна менаџмент пракса, у ове три земље, је релативно слична. На другој страни: САД, Египат и Јапан имају потпуно различиту културу и менаџмент праксу. На основу културних специфичности могу се сумирати основне сличности и разлике у пракси менаџмента[11]:

1. Не постоји универзалан начин деловања менаџера, како да се достигну циљеви организације. Циљеви се могу достићи коришћењем различих стилова менаџмента. Присутне су индивидуалне раз-

[11] М. Петровић , Међународни менаџмент, ФОН, Београд, 1996. стр. 25 - 26

лике између појединих менаџера код примене ауторитативног, односно партиципативног стила менаџмента. Традиционално САД су познате по коришћењу демократског - партиципативног стила менаџмента, док Немачка, Француска и већи број других развијених земаља, развија своје специфичне стилове менаџмента.

2. Више објективности у процесу доношења одлука постиже се у развијеним земљама.
3. Између менаџера у разним земљама постоје сличности и разлике. Сличности су изражене у облику коришћења општих принципа менаџмента да се обезбеди раст, развој и дугорочна стабилност организације, а разлике су изражене у облику културних вредности. Културни фактори представљају данас значајнију варијаблу међународног менаџмента.

Основне области деловања међународног менаџмента по М. Петровићу[12] су: 1. Међународно тржиште, 2. Међународна конкуренција, 3. Политички ризик и 4. Културни и етички развој.

1. Међународно тржиште. Основно обележја светског тржиша су: дефицит и суфицит производа, различита куповна моћ становништава и тежња појединих земаља да дефицит производа подмирују увозом. Свака нација тежи да обезбеди наступ на међународном тржишту у оној области у којој има компаративну предност. Трагање за иностраним предностима је последица тежње нација да суфицит домаћих производа размене за дефицитарне ресурсе на међународном тржишту. На овим основама се формира извозно-увозна оријентација једне привреде према другим привредама или међународном тржишту. Извоз олакшава обезбеђење дефицитарних ресурса. Мали број земаља има све ресурсе, који су потребни за њихов развој. Због тога ове земље теже да вишак својих ресурса размењују са другим привредама.

2. Међународна конкутренција. На сваком тржишту се формира потенцијална тражња, коју настоје задовољити домаће и иностране фирме ангажовањем својих потенцијала. Мултинационалне компаније развијају своје потенцијале кроз: ресурсе, технологију, цене, квалитет, поузданост производа, услове продаје и сервис. На основу расположивих ресурса земље корпорације развијају своје иностране пословне активности. Понуда производа или услуга одређеног квантитета и квалитета ствара конкуренцију на међународном тржишту.

3. Политички и економски ризик. Менаџемт мултинационалне компаније, све више, се суочава са политичким и економским ризиком. Анализа ових ризика је значајна за наступ на међународном тржишту и за дефини-

[12] Ибид стр. 26 - 27

сање стратегија и пословних резултата. Политички ризик је везан за економски систем и политичку ситуацију једне земље. Он има велики утицај на менаџерско одлучивање о локацији интернационалних активности.

4. Културни и етнички развој. Културни и етнички развој има снажан утицај на привредне и политичке одлуке о спољно трговинским односима једне земље. Имиграциона политика, на пример утиче на културне вредности једне земље, као што је то случај у САД, Енглеској и Немачкој. На другој страни постоје нације са једном етничком групом, као што су: Јапан и Кина. Што је једна држава етнички чистија, лакше је доносити политичке, економске и спољно трговинске одлуке. Поред етничке структуре, диференцирају се и генерацијске културне вредности. Млада генерација се, на пример, опире централизованом ауторитету и бирократији.

Савремени међународни менаџмент може се дефинисати са шест основних функција[13]: 1. Стратегијско планирање развоја интернационалне компаније, 2. Интернационално организовање, 3. Интернационална кадровска политика, 4. Интернационално комуницирање, 5. Преговарање о интернационалним операцијама, 6. Контрола интернационалних операција.

1. Стартегиским планирањем утврђују се стратегијска опредељења интернационалне компаније. Овом функцијом дефинише се мисија интернационалне компаније, њени стратегиски циљеви и скуп ефикасних стратегија потребних за њихову реализацију. Ефикасност стратегијског планирања зависи од могућности предвиђања развоја иностраних операција, као и од способности највишег руководства интернационалне компаније да доноси ефикасне стратегијске одлуке.

2. Интернационалним организовањем утврђују се облици организационе структуре интернационалне компаније. Успех интернационалне компаније, често, зависи од њене организационе структуре. Организација интернационалне компаније дизајнира се тако да одговара захтевима компаније за централизацијом и глобализацијом, као и да се задовоље потребе локалног тржишта и захтеви владе земље домаћина.

3. Интернационалном кадровском политиком усклађују се кадровски потенцијали мултинационалне компаније са општим и специфичним циљевима њеног развоја. Кадрови су основни носиоци раста и развоја мултинационалних компанија. Мултинационалне компаније се, стално, сређу са проблемима: селекције, експартијације, културне адаптације, мотивације и репетријације менаџерских и неменаџерских кадрова за интернационалне операције. Да би обезбедила реализацију својих циљева, интернационалне компаније морају да имају ефикасну кадровску политику, која је у функцији повећања њене пословне ефикасности и дугорочне стабилности.

[13] М. Петровић, „Међународни менаџмент“ , ФОН, Београд, 1996. , стр 27 - 29

4. Интернационално комуницирање представља значајну функцију међународног менаџмента. Комуницирањем се размењују поруке и информације између управе матичних компанија и менаџера њихових иностраних пословница и обезбеђује се могућност повратног реаговања на уочене девијације између остварених и жељених резултата. Обезбеђење ефикасног система комуницирања са својим пословницама у иностранству представља примарни задатак сваке интернационалне компаније.

5. Интернационално преговарање је значајна функција међународног менаџмента. Интернационални менаџери се стално укључују у разне процесе преговарања. Они преговарају са добављачима, купцима, банкама, локалним властима, матичном управом, надређенима или са својим сарадницима – радницима и менаџерима. Интернационалним преговарањем се усклађују интереси матичне компаније и њених пословница са интересима, добављача, купаца и општим или локалним интересима земаља домаћина. Да би интернационални менаџери били ефикасни преговарачи, морају познавати методе, технике и стратегије преговарања.

6. Контрола интернационалних активности је значајна менаџерска функција, којом се интегришу остварени и планирани резултати интернационалних операција. Контролом се прате остварења и утврђују девијације у односу на план и одржавају остварења у границама планираних резултата. Контролом се утврђује степен усклађености стварног понашања појединих делова интернационалне компаније у односу на планиране. Примарни задатак контроле је временско синхронизовање квантитативних и квалитативних резултата иностраних активности, који обезбеђују остварење дефинисаних циљева, као и да усмери менаџере да се понашају у складу са дефинисаним циљевима и планираним, односно, жељеним резултатима.

Основ припреме фирме за интернационализацију је изучавање принципа и стилова међународног менаџмента. Стилови међународног менаџмента су специфични облици деловања менаџера у појединим фирмама или друштвеним системима. У различитим економским и друштвеним системима развијени су и различити типови менаџмента. Ефикасан менаџмент се постиже са различитим стиловима менаџмента. Међутим, у многим случајевима за ефикасан менаџмент користе се слични стилови менаџмента, чак и у различитим културним срединама.

Глобализација пословања и наступа на светском тржишту, коју је према неким изворима прва увела Coca-Cola Company, представља феномен који све више постаје неопходност успешног пословања и развоја ор-ганизација на крају XX и почетку XXI века.

Еминентни професор и консултант у области менаџмента P. Drucker пише под насловом "Од светске трговине до светских инвестиција", да већи

део осме деценије двадесетог века обележава упоран застој у међународној трговини, али зато међународне инвестиције цветају као никад раније. Међународна инвестициона улагања су постала доминантан фактор светске привреде[14]. Исти аутор наводи да најмање једна трећина светске трговине готовим производима сада може да се назове интракомпанијском (трговином унутар исте компаније), на пример, из "Sonijeve" фабрике на мексичкој граници до "Sonijevog" постројења за завршну монтазу, преко границе у Сан Дијегу, или из "Фордове" фабрике мотора у САД, у "Фордов" производни објекат у Европи или Бразилу[15]. Или, израда неких од компонената за "Toyotin" аутомобил у NUMMI-ju (joint venture GM i Toyote), и њихова уградња у "Toyotinim" фабрикама у Јапану или неком другом монтажном капацитету у свету.

Успешне организације успевају у процесу глобализације, коју шведски аутор Jan Helling означава "глокализацијом" или глобалном локализацијом. Наиме, успешне организације су успеле да изграде своје активности глобално у многим регионима и културама са комплетним развојем производа, производњом и сервисом за купце, прилагођеним регионалним и локалним условима и захтевима[16] .

Савремене организације су све више принуђене да свој раст и развој конципирају ширећи се изван граница једне земље. У торн смислу се јавља проблем како формулисати стратегије у интернационалном (међународном) пословању. Један од аналитичких оквира за формулисање стратегија интернационализације пословања дао је М. Портер, који идентификује следеће стратегије[17]:

1. *Оријентација на глобалну конкуренцију* пуном линијом производа са претензијама да се конкурише у светским размерама. Ради се у основи о полицентричној оријентацији где је акценат на диференцирању и ниским трошковима као изворима конкурентске предности.

2. Глобални фокус у смислу да се фирма оријентише на одредени сегмент активности гране на којем ће конкурисати у светским размерама. Акценат је на сегментима где су препреке за улазак ниске и где се верује да се компанија може одбранити од упада неспецијализованих конкурената диференцирањем и ниским трошковима.

[14] P.F. Drucker, „Менаџмент за будућност“ Грмеч, Привредни преглед, Београд, 1995, стр 43

[15] P.F. Drucker, „Менаџмент за будућност“ Грмеч, Привредни преглед, Београд, 1995, стр 44

[16] Jan Helling, „Светски шампиони“ , Прометеј – Суботичке новине, Н. Сад – Суботица, 1993., стр 16

[17] Michael E. Porter , Competitive advantage, The free press, New York, 1985, стр. 294.

3. *Фокус на цело тржиште земље* са идејом да се конкурентска предност обезбеди кроз концентрацију на карактеристичне потребе у дотичној земљи.

4. *Оријентација на заштићени тржишни сегмент или нишу*$_y$ у смислу да се уђе натржиште оних земаља које су низом својих мера онемогућиле или отежале конкуренцију, те компанија улази на тако заштићено тржиште кроз продају лиценци, joint venture, и сл.

Табела 1: Главне карактеристике три базичне оријентације

Базична оријентација	Маркетинг	Производња	Финансије	Кадрови
Етноцентрична Доминација предузећа - родитеља	Глобално стандардизо-вана тржишта	Производњау земљи централе	Централизовано одлучивање од стране централе	Већи број кадрова иде у поједине земље ради лакшег комуницирања
Базична оријентација	Маркетинг	Производња	Финансије	Кадрови
Полицентрична Филијале независне	Маркетинг дифе-ренциран по земљама	Производња где је тржиште филијала	Децентрализо-вано одлучи-вање од стра-не филијала	Није изражена потреба за одла-зак кадрова у земљу филијала
Геоцентрична Балансирање етноцентричне и полицентричне	Балансирање трошкова и користи на бази тржишних потреба и стандардизације производње	Донекле централизоване ближе тржишту	Партиципати вно одлучивање на бази пер-формански предузећа као целине	Мешавина кадрова централе и трећих зема-ља са иску-ством из гло-балног пословања

Модели менаџмента растом и развојем транснационалне или мултинационалне организације условљени су базичном оријентацијом односа организације централе (родитеља) и њених филијала (деце). У том смислу може се говорити о три базична модела, и то: етноцентрични, полицентрични и геоцентрични, што се прегледно може видети са слике из табеле 1[18] .

[18] T. Bateman and C. Zeithami, management, Irwin, 1990.

Слика 1: Основни типови стратегија интернационализације

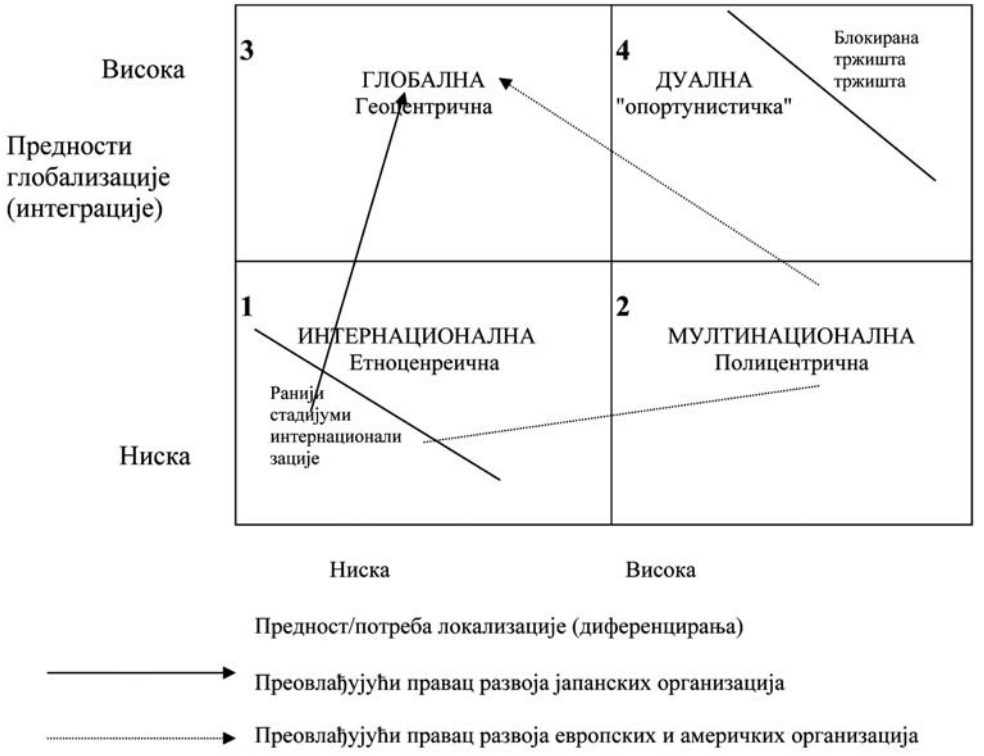

Етноцентрични модел карактерише доминација организације централе и на инотржишту. Иностранo тржиште се сматра као проширење домаћег, а филијале се сматрају као истурени делови централе (родитеља). У етноцентричном моделу маркетинг и производња се не диференцирају, по иноземљама финансије су централизоване, а већи број кадрова се обезбеђује из централе ради обезбеђења лакшег комуницирања.

Полицентрични модел управљања карактерише се независношћу филијала у иноземљама од централе, диференцираношћу маркетинга, производ-њом у земљи филијале и децентрализованим одлучивањем у области финансија. Није, значајније, изражена потреба за одласком кадрова у земље филијала.

Геоцентрични модел управљања представља форму балансирања из-међу етноцентричне и полицентричне оријентације. Геоцентрична оријентација базира се на комбиновању производног и географског критеријума са циљем да се оствари економија обима у производњи и маркетингу, по-лазећи од специфичности локалног тржишта. Дефинитивно комплетирање производа врши се у филијалама. У области управљања људ-

ских ресурса користи се мешавина кадрова централе и земаља филијала са искуством глобалног пословања.

Интересантно је запажање да преовлађујући правац развоја јапанских организација иде од етноцентрицне оријентације и стратегије интернационализације директно на геоцентрични модел, док преовлађујући правац развоја европских и америчких организација иде од етноцентрицне, преко полицентричне ка геоцентричној врсти стратегије. Наведени правци развоја могу се видети на слици 1[19] .

Литература

[1] Вулетић В., „Савремене теорије о глобализацији у зборнику „Глобализација транзиције“ “ ,Институт друштвених наука, Београд, 2001.
[2] Вратуша Д, Жуњић В. „Тумачење глобализације и интереси друштвених актера,“, стр. 41 – 42 у зборнику „Глобализација транзиције“, Институт друштвених наука, Београд, 2001.
[3] Gidens E. , „Последице модерности“ , стр. 69, Филип Вишњић , Београд, 1998.
[4] Drucker P.F. , „Менаџмент за будућност“ Грмеч, Привредни преглед, Београд, 1995.
[5] Ерић Д., На путу ка теорији „S“ – три типа страних менаџера, Ексим формат, Београд 1998.
[6] Клајн И, Шипка М. , „Велики речник страних речи и израза , „Прометеј“, Нови Сад, 2008
[7] Машић Б., „Менаџмент изазови и неки одговори у глобалној привреди“, Економски факултет,Београд, 1998.
[8] Петровић М., Међународни менаџмент, ФОН, Београд, 1996
[9] Porter E. M., Competitive advantage, The free press, New York, 1985
[10] Стојановић М., „Кроћење глобализације“, стр. А2) Политика 17. новембар 2002.
[11] Сенић Р. , Управљање растом и развојем предузећа, Савремана администрација, Београд, 1993.
[12] Stiglic E. Dž., Противуречности глобализације SBM – x, Београд, 2004.
[13] Helling J. , „Светски шампиони“ , Прометеј – Суботичке новине, Н. Сад – Суботица, 1993.

[19] Радослав Сенић, Управљање растом и развојем предузећа, Савремана администрација, Београд, 1993. , стр. 500

Snežana Berić, MA
Faculty for Culture and Media, Megatrend University, Belgrade

GLOBALISM AS MODERN WORLD PARADIGM

Abstract: *Among some of the basic characteristics of modern management may include the following: all the major changes and increased dynamic environment, globalization and internationalization, multiculturalism, reaffirmation of entrepreneurship, an orientation toward quality improvement, social and corporate social responsibility, interdisciplinary, the emergence and development of new concepts, questions of morality and ethics, the changing role of managers themselves. The process of world globalization is essentially a unification of the world. On the other hand emphasize the powerlessness of the powerful anti-globalists to be the most important points for the survival of the planet seriously agree. The global strategy is a balance between global and lower steps or strategies of the domestic market - the core strategy of internationalization and strategic core.*

KEY WORDS: *GLOBALIZATION, MANAGEMENT, INTERNATIONALISATION, MULTICULTURALISM, INTERDISCIPLINARITY, GLOBAL STRATEGIES, MANAGEMENT MODELS, THE STRATEGY OF INTERNATIONALIZATION.*

Бранко В. Јокић
Музеј у Приштини

СТАТУС СРПСКОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 1999-2011.

Апстракт *Недостаци система заштите културних добара у Србији морају се отклонити кроз дубоку реформу институција, односно кроз промене у политици и приступу културним добрима као темељном националном ресурсу. Реформе имају највећи изгледа да се остваре мудрим избором најпогоднијих решења из најмање два успешна европска модела, а у складу са националним могућностима и, у неку руку, традицијом и затеченим стањем. Међутим, основни циљ реформе, без обзира на решења и модел који се одаберете, треба да буде стварање услова за оспособљавање тимова стручњака који ће бити спремни да заштиту баштине поставе на потпуно професионални ниво. То је премиса и за рационално и ефикасно коришћење средстава намењених заштити и одржавању културних вредности. Нужна и дуго очекивана реформа система заштите културних добара у Србији треба да покрене и институционални принцип заштите сроске културне баштине на Косову и Метохији што конкретно значи: повратак протераних српских стручњака и наставак рада, реорганизацију установа културе, заштиту свих видова баштине и оспособљавање младог кадра за будући рад и старање о баштини, а на принципима европске позитивне праксе. Аутор разматра однос српске научне елите према питању културне баштине на Косову и Метохији као кључном сегменту српског културног идентитета.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *КУЛТУРНИ ИДЕНТИТЕТ, СРПСКА КУЛТУРНА БАШТИНА, ИНСЗИЗУЦИЈЕ КУЛЗУРЕ, КОСОВО И МЕЗОХИЈА*

Увод

Културно наслеђе на Косову и Метохији у дугој историји постојања није никада било изузето из политичких и ратних збивања на ширем простору Балкана. За боље разумевање садашњег статуса као и могућностима за заштиту и одрживи развој српског културног идентитета на Косову и Метохији, потребно је имати релевантна сазнања о природи српско-албанских односа у дужем временском периоду. Српско-албанске односе могуће је чињенично пратити од времена када су ова два народа дошла у позицију да деле исти животни простор. Потребно је нагласити да је реч о простору који данас називамо Косово и Метохија. Осовна карактеристика ових односа јесте да су током читаве историје они били супротстављени, често непријатељски. Такви односи су непрекидно подстицани и усмеравани од стране различитих међународних центара моћи и то редовно на штету српског народа.

Прво драстичније нарушавање српско-албански односа настаје након турске окупације овог простора и са мањим прекидима траје до данас. Основни генератор ремећења српско-албанских односа јесте претензија Албанаца да овладају српским животним и националним простором на Косову и Метохији. Масовни таласи алабанске колонизације долазе крајем XVII. Века, после Великог аустријско-турског рата. Исход овог рата драматично је утицао на повећање репресалија и злочина према српском народу. Неподношљиви услови живота присилили су значајан број Срба на егзодус познат као Велика сеоба Срба 1690. Исте или сличне несреће пратиле су српски народ на Косову и Метохији све до најновијег прогона Срба 1999. године, нажалост, у присуству међународних војних и цивилних власти. Иако је пустоносни турски поход отворио брешу алабанским усељеницима, ратни догађаји 1999. године ће вероватно бити одлучујућа фаза варварског пустошења српске супстанце у средишту српске државности и културе. Управо пред очима међународних институција уништено је преко 150 споменика културе српске провинијенције.

Полазећи од неспорне чињенице да је српска културна баштина на Косову и Метохији данас најугроженије наслеђе у Европи, обавеза је научне и културне јавности у Србији да у складу са европском праксом и вредностима покрену суштинске активности на стручном и дипломатском плану. Уосталом, право на заштиту културне баштине спада у корпус основних људских права на којима савремена цивилизација почива и инсистира. У свакој прилици те принципе треба подржати, истовремено захтевајући њихову примену и у очувању српске културне и верске баштине на Косову и Метохији. Та права се подједнако односе на заштиту археолошког, архитектонског (непокретног) и покретног културног наслеђа, нематеријалне културне баштине, културног окружења и одрживог развоја културног идентитета.

Појавни облици негирања постојања српског културног идентитета на Косову и Метохији и анахрони покушаји стварања некаквог *косоварског културног идентитета* су најдиректнији атак, не само на српски културни идентитет, већ и на европске вредности и праксу у заштити заједничког европског наслеђа. Пренебрегавање и фалсификовање историјских чињеница, промена топонима и систематско уништавање обележја вишевековног стваралаштва српског народа и српске цркве на Косову и Метохији незабележено је у савременој цивилизацији. Спремност да на стручном и институционалном нивоу аргументовано и постојано указујемо на погубност дискриминаторског односа албанске већине према очувању и развоју српског културног идентитета, наше је право и обавеза.

Политичко безбедносне прилике после јуна 1999. године

Мандат за гарантовање и ефективну заштиту универзалних вредности урођеног достојанства и једнаких неотуђивих права свих људи (која су основ слободе, правде и мира у свету), Резолуцијом Савета безбедности Уједињених нација 1244 додељен је управо Уједињеним нацијама у Покрајини Косово и Метохија после рата 1999. године. Тако је заштита људских живота, слободе и безбедности на Косову и Метохији постала обавеза јавне међународне власти – Администрације УНМИК и међународних војних снага, КФОР. Та обавеза је, на жалост, још јуна 1999. године и касније, до марта 2004. године, драстично нарушена – преко 220 000 Срба и припадника неалбанских заједница је изгнано, а око 120 хришћанских светиња и споменика девастирано и уништено.

Још једна у низу ерупција насиља албанског становништва над Србима у Покрајини, организована и спроведена са свим квалификацијама ПОГРОМА у периоду од 17-19. марта 2004. Године, није забринула нити покренула потребене активности са стране међународних представника власти на Косову и Метохији, као и свих релевантних чинилаца у мађународној заједници. Током трагичних догађања марта месеца у рушилачком налету хиљада Албанаца предвођених наоружаним групама екстремиста и припадницима Косовске полиције и тзв. Косовског заштитиног корпуса, широм Покрајине извршено је систематско етничко чишћење преосталих Срба и уништавање кућа, имовине, споменика културе и православних светиња. Међународне цивилне и војне снаге, у целини гледано, биле су „затечене“ и „изненађене“. Мартовски ПОГРОМ, који је однео неколико десетина живота, у коме је рањено више стотина лица, укључујући и припаднике КФОР-а, протерано преко 4 000 Срба, запаљено преко четири сто-

тине српских домова и разрушено или тешко оштећено 35 православних храмова и споменика културе, показао је право стање у Покрајини.

Зато је преко потребно нагласити да трагични догађаји на Косову и Метохији представљају операционализацију уништења српског историјског, духовног и културног простора од изузетног значаја за српски народ, државу и Цркву и његово превођење у другу албанску државу на Балкану. Приводи се крају остварење главног геополитичког циља Призренске лиге, са импликацијама у Прешевској удолини, западној Македонији и југоисточним областима Црне Горе. Албански покрет, утемељен на програму Призренске лиге, после 1912. године је наставио да делује као качачка герила у Краљевини Југославији, а посебно у периоду италијанске окупације и организовања квинслишке албанске агентуре. Оружане побуне и сукоб са Народноослободилачком војском Југославије су се наставили крајем 1944. и почетком 1945. године. Зато је на Косову и Метохији уведена војна управа, исто као и после Првог светског рата. Тако се процес геополитичког артикулисања албанског сецесионистичког покрета наставио и у послератном периоду, посебно у време доминације албаснке партократије на Косову и Метохији, када је великоалбански сецесионистички покрет изашао из илегале и кроз алабнизоване институције наставио да делује јавно. Од 1968. до 1989. процес је био посебно изражен, а од јуна 1999. године почиње најновија, умногоме завршна фаза косовског синдрома, која представља најкритичнији тренутак нововековне косовско-метохијске политичке, етничке и културне историје.

Ако се има у виду основни циљ – стварање још једне албанске државе на Балкану – "разумљиво" је да треба уништити све српско што је оставило трага на пројектованој територији. Албански тероризам траје више од два века и окренут је у првом реду против Срба и српске државе. По свом профилу, он спада у етнички, односно национално мотивисан тероризам и карактерише га изразита мржња према Србима, па у том смислу није стандардан етнотероризам. Мере репресије према српском становништву које имају за циљ њихово коначно напуштање кућа и домова, уништавање свих хришћанско-православних светиња и споменика културе који припадају том народу и сведоче о његовом присуству на тој територији у последњих десетак векова, уништавање комплетне инфраструктуре којом се служе припадници српског народа на одређеној територији и, коначно, уништавање српских гробаља. Албански терор је специфичан феномен који данас има све најгоре последице по Србе, али је исто тако јасно - да је то феномен који ће кад-тад донети велике проблеме и Европи.

Универзални значај српске културне баштине на Косову и Метохији

Настанак светиња Српске православне цркве и баштине српског народа и српске државе документовано се може пратити од раног средњег века до данашњих дана. Током своје дуге историје српске светиње су често биле изложене нападима разних освајача. У вековима турске власти трпели су и народ и светиње, али не у толикој мери као што се то догађа од јуна 1999. године, када је простор Косова и Метохије, следом неповољних политичких догађања постао протекторат Уједињених нација, на коме су смештене значајне војне и цивилне снаге Мисије УН.

Најбогатија уметничка група сакралне архитектуре коју је европска цивилизација наследила од хришћанског Истока налази се управо на територији Косова и Метохије, што потврђује и летимичан поглед на бројчане податке. Према регистру заштићених културних добара из 1986. и 1994. године, на простору Косова и Метохије заштићено је преко три стотине културних добара у *првој* и *трећој* категорији, са значајним бројем *евидентираних културних добара,* која се налазе у процесу претходне заштите.

Непрекинути след споменика током четири миленијума, од праисторије до наших дана, на најочигледнији начин потврђује историјску привлачност овог простора. Изузетно значајан број културних добара у највишим категоријама, посебно споменичко наслеђе из средњег века, упечатљиво показује да је српска средњовековна држава, коју обележава династија Немањића у континуитету од два века и десет владара (1168–1371. г.), својевремено припадала развијеним земљама Европе. То је баштина која је наставила традицију византијског градитељства и која је део својих верских грађевина и градова подигла на његовим темељима, а у некима, на јединствен и непоновљив начин, интегрисала и елементе западних средњовековних стилова, пре свега романике. Очит и поштовања достојан пример верске ширине представља чињеница да је краљ Стефан Дечански (1322–1331. г.) Христу Пантократору посветио велики надгробни храм у манастиру Дечанима, а зидање поверио фрањевцу Вити, припаднику реда Мале браће из Котора. Архитектура овог подручја добила је посебна обележја управо због тога што су на Косову и Метохији зидани и други надгробни храмови - Уроша III Милутина у Бањској и цара Душана код Призрена, у манастиру Светих арханђела и што је Пећка патријаршија, средиште духовног живота, са Светим апостолима у свом језгру, од XIII столећа била покојиште највиших српских духовних достојанственика.

Простор Косова и Метохије је у средњем веку био завичај великом броју угледних властелинских породица (Мусићи, Бранковићи, Лазаревићи), које су овде имале своје поседе, док су земљиштем богатим рудама распола-

гали у највећој мери сами владари. Они су даривали манастире огромним имањима са селима и катунима, тако да је највећи део данашње територије Косова и Метохије био прекривен црквеним поседима – метосима. Због тога су западни крајеви и добили назив грчког порекла – Метохија.

Уништавање српског културног наслеђа на Косову и Метохији

У дугим вековима турске власти становништво се окупљало у црквама и манастирима - све до обрта у ратној срећи аустријског генерала Пиколоминија, чији је поход против Османске империје српски народ на Косову и Метохији подржао, па је зато, страхујући од освете, био принуђен да се исели у крајеве преко Саве и Дунава (1690). Првих деценија XVIII века почело је узмицање Османског царства, а после Првог српског устанка (1804–1812. г.) власт је била приморана да прихвати захтеве великих сила, нарочито Русије, да штити хришћанско становништво на Балкану. Када су најзад, 1912. године, Србија и Црна Гора ослободиле Косово, Метохију и читаву Стару Србију, ниједан од исламских споменика није био порушен ни оскрнављен: Бајракли-џамија у Пећи, Синан-пашина џамија у Призрену, сграђена у XVII веку искључиво од камена и делова архитектонске пластике донесених из манастира Светих арханђела код Призрена (задужбине цара Душана), затим Царска (Фетих) џамија у Приштини или Хадум-џамија у Ђаковици.

Највећи број хришћанских храмова који су се, упркос свему, одржали вековима, на жалост, није опстао након последњих разарања, од 1999. године до данас, прецизније од доласка међународних војних и цивилних представника Мисије УН на простор Косова и Метохије. Уништавање и разарање хришћанског културног наслеђа Србије, посебно оног дела који датира из средњег века, а који се у другим европским државама чува са изузетном пажњом, незампаћено је у новијој европској историји.

Документ који је објавио Музеј у Приштини (са измештеним седиштем у Београду) указује на драматично стање хришћанске културне баштине и светиња на Косову и Метохији (Матовски погром). У публикацији су изнети подаци о **145** категорисаних и заштићених добара православно-хришћанске сакралне архитектуре и народног градитељства. У жељи да се што детаљније представе размере уништавања културне баштине, културним добрима су придодати и подаци о **16** хришћанских светиња уништених током најновијег таласа насиља у марту 2004. године, које стручне службе Републике Србије нису евидентирале као културна добра, али које имају неспоран значај за Српску православну цркву и српски народ на Косову и Метохији.

Поред детаљног увида у размере уништавања и насиља које је почињено марта 2004. године и које је представљено под насловом *Светиње и културна добра уништена у мартовском погрому,* у књизи су још два поглавља: *Уништена и оштећена културна добра на Косову и Метохији у периоду од 1999. до 2004. године* и *Угрожена културна добра на Косову и Метохији*. Све листе културних добара обухваћених овим документом израђене су на основу два званична документа Републике Србије: *Непокретна регистрована културна добра*, стање 31. 12. 1994. године, Република Србија, Републички завод за статистику, БИЛТЕН 372, Београд 1995, и *Споменичка баштина Косова и Метохије*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 2002. Сви подаци се односе само на споменике у првој и трећој категорији, што значи оне најзначајније. Подаци о светињама уништеним у мартовском погрому преузети су од Информативне службе Рашко–призренске епархије **(Напомена 1).**

У мартовском погрому уништено је 19 споменика културе – шест у првој категорији, што значи црквених грађевина из XIV, XV и XVI века и 16 светиња, цркава које нису категорисане, што је укупно 35 споменика и цркава.

У периоду од 1999. до 2004. године већ је било уништено 15 споменика културе у првој категорији и 23 у трећој категорији, што је укупно 38 споменика и објеката. У групи угрожених културних добара, споменика који су сачувани до данас, представљено је 88 културних добара – 31 у првој категорији и 57 у трећој категорији.

Након последњих вандалских насртаја албанских терориста на хришћанске светиње марта 2004. године, број уништених културних добара у првој категорији попео се на 21, а у трећој категорији на 36, што је укупно 57 споменика и објеката. Ако се имају у виду и сва остала уништена културна добра, као и светиње, коначан број премашује 140 споменика, светиња и објеката.

Јасно је да се ради о **организованом и намерном рушењу споменика и светиња,** чији је циљ да се избрише сваки траг о постојању хришћанске цивилизације и културне баштине Србије на том делу српске и европске територије који се налази под привременом управом Мисије УН. Уништавање је праћено фалсификовањем историјских чињеница, својатањем културне баштине и променом назива места и топонима. До сада, на жалост, нема адекватног одговора стручне и научне међународне јавности.

Као основни проблем у оквиру наставка процеса заштите и очувања хришћанске културне баштине на Косову и Метохији, истичемо **протеривање српских стручњака и установа културе из система заштите наслеђа:**

- српским стручњацима протераним јуна 1999. године онемогућени су слободан приступ и рад на културним добрима;

- за огромну већину споменика и објеката заштита се не врши;
- и тамо где је могуће деловати, контакти са стручњацима су редуковани, а самим тим и ефекти старања симболични;
- прописани режими заштите се не унапређују и не спроводе, мере заштите се не примењују, односно, ***примењују се селективно*** – указујемо на процес реконструкције *кула* у Метохији, који увелико тече и који је добрим делом завршен, као и на две обновљене џамије у првој категорији, Бајракли у Пећи и Хадум–џамија у Ђаковици, од три оштећене у току оружаних дејстава почетком 1999. године; у истом периоду није покренут процес обнове ниједног девастираног или порушеног хришћанског споменика;
- онемогућена је контрола институција заштите културних добара Републике Србије;
- вандализам над културним добрима се продужава без икаквих санкција за починиоце, како из 1999. г; тако и из 2004. године.

Од кључних проблема наводимо и **непоштовање међународне правне регулативе, као и примену политике „дуплих стандарда" од стране Администарције УНМИК.** Сви досадашњи покушаји владе Републике Србије да се са Администарцијом УНМИК-а успостави сарадња на заштити културне баштине, а у складу са потписаним међународним документима који се тичу начина организације власти и са конвенцијама као што је, пре свега, Хашка конвенција о заштити културних добара у оружаним сукобима, остали су без видљивих резулата.

Зато се залажемо за поштовање људских права и слободу кретања и рада, као основне предуслове за нормализацију живота и за даљу заштиту наслеђа и, очекујемо:

- доследну примену међународних конвенција и стандарда у домену културне баштине на Косову и Метохији;
- заштиту права свих баштиника културних добара на очување властитог наслеђа и повратак српских стручњака у систем заштите наслеђа, њихову пуну партиципацију и успостављање механизама који ће обезбедити поделу одговорности;
- континуитет односа према већ евидентираној, заштићеној и предложеној културној баштини;
- утврђивање стања културне и природне баштине, предлог мера ургентне и дугорочне заштите са листом приоритета, адекватну физичку, правну и стручну заштиту споменика, заштићене околине и природе, применом принципа интегралне заштите наслеђа;

  укључивање међународних експертских тимова и финансијску подршку.

Уметничко, културно и сакрално наслеђе Косова и Метохије (покретна и непокретна добра) претрпело је и наставља да трпи најтежа оштећења и уништавања не само од последица ратних разарања и даљих вандалских насртаја (посебно након доласка Мисије УН, 1999. године) већ и због прекида или смањења надзора и одржавања наслеђа. Небрига проузрокована актуелним политичким неизвесностима може проузроковати непоправљиве штете.

Подсећамо да је територија Косова и Метохије средиште културног, сакралног и уметничког наслеђа највише вредности, које не сведочи само о присуству различитих конфесија и цивилизација, већ је и витално раскршће култура. То наслеђе припада човечанству и мора бити заштићено и сачувано без обзира којој култури и конфесији припада, *а у складу са принципом европског „заједничког наслеђа“*. Спасавање и очување културне баштине на Косову и Метохији, посебно и даље угроженог хришћанског наслеђа, велики је изазов и обавеза савремене Европе. Да у Европи и свету постоје двојни стандарди потврђује недавни покушај извесног броја држава чланица УНЕСКО-а да испослују преименовање српских споменика на Косову и Метохији у косовске (косоварске споменике културе).

Међународне мисије на Косову и Метохији – извештаји о стању културног наслеђа

Разматрано је укупно седам извештаја.Међународна организација УНЕСКО је израдила чак 4 извештаја током целог периода оцењивања, а један извештај је саставио Центар *Мнемосуне*, једина стална национална организација која се бавила културном баштином у разматраном периоду у Покрајини.

Два извештаја припремиле су привремно и пригодно основане организације. Као директна реакција на текући рат на Балкану, праћен намерним разарањем културног наслеђа, шведска влада основала је и финансира кроз *Шведску агенцију за међународну кооперацију за развој* (Sida) организацију под називом *Културно наслеђе без граница* (CHwB) и која је сачинила један извештај. Други извештај саставила је организација под називом *Пројекат косовског културног наслеђа* (Kosovo Cultural Heritage Project), са седиштем у САД, финансирана преко хуманитарног фонда Пакард, а која је основана специјално ради прикупљања доказа о намерном уништавању баштине за потребе Тужилаштва Хашког суда. Чињеница да су тумачењу неких од најзначајнијих међународних Конвенција, Повеља и Препорука у домену културне баштине различити актери политичких и друштвених догађања на Косову и Метохији од 1999.године приступили са различитих страна (и

из различитих интереса), утицаће и на доношење низа других оцена сличних оној, коју су изрекли стручњаци СЕ, да је „приступ културној баштини на Косову и Метохији – јединствен на Балкану".

Важно је напоменути да су извештачи врло различито примењивали стандарде и консензусе проверене у пракси да би одредили свој задатак и дефинисали поље рада у осетљивим околностима. Конвенционално, на одредбама међународних и/или националних аката дефинисали су предмет извештавања мисије УНЕСКО-а из 1999 и 2003, као и Центра Мнемосуне 2003. године, док су делови предмета истраживања осталих извештача дефинисани уз помоћ модификација.

Српска стручна и шира културна јавност, али и један део међународне стручне јавности, током протеклих година суочен је с низом парадоксалних сазнања о садржају, значају и вредностима културне баштине на Косову и Метохији, али и са, најблаже речено, необичним професионалним и етичким односом неких представника стручних служби заштите наслеђа који су походили Покрајину. У посао оцењивања стања културне баштине на Косову и Метохији упустили су се једним делом они међународни стручњаци који немају никаквих сазнања о врло сложеним и комплексним културно-историјским односима Срба и представника албанске етничке заједнице на простору Косова и Метохије, или су им та сазнања врло ограничена и често индиректна. Тако поља нових истраживања за неке од позваних и присутних страних стручњака представљају простор за лично напредовање – преко ноћи, постају експерти за поднебље у које су тек дошли и о коме до јуче готово ништа нису знали. Високи хонорари и ненадана могућност за успон у каријери најчешће утичу на њихову одлуку да остану и дуже се баве новооткривеним темама. Нажалост, они постају најчешће и промотери само једне политике и једног уског виђења целокупне ситуације. Јер, сада са великом извесношћу можемо да претпоставимо да прве оцене о страдању баштине на Косову и Метохији већ током 1999. нису тако превиђале, или тако лапидарно тумачиле уништавање српске културне баштине и верских објеката, можда се мартовски погром 2004. не би ни догодио. Нека од сазнања до којих су дошли, а тичу се драстичне промене свеукупне животне безбедности за српски народ и српску културну баштину, или сазнања о моћној Администрацији УНМИК која се плаши реакција локалне албанске популације, сазнања о тензијама присутним у албанској заједници разапетој између мање и више радикалних политичких вођа – као да нису утицала на проценитеље стања културне баштине. Све до 2003. односно 2004. нема алармантних, упозоравајућих оцена које јасно говоре да са уништавањем српске културне баштине на Косову и Метохији, и то у присуству међународне војне силе, траје и највеће страдање хришћанске европске баштине од Другог светског рата

наовамо. Аутори разматраних извештаја и њихови наручиоци покушавали су да се уграде у косовско-метохијску реалност затварањем очију пред свим оним чињеницама које су реметиле већ изграђене, или наручене и пожељне слике о животу и културној баштини. Суочени са нескривеном мржњом припадника албанске етничке заједнице према српском народу, о којој сведоче редовно, иста осећања приписивали су и Србима, а да при томе најчешће нису ни разговарали ни са једним српским стручњаком или становником Покрајине. Њихови закључци су језиво безбрижни, бирократски и окренути само властитим користима у поређењу са оним што су констатовали на терену.

Српски стручњаци и служба заштите културних добара у Србији, високо вреднована у свету, дискредитована је изношењем низа паушалних оцена и флоскула о режимској политици спровођеној у домену културне баштине на Косову и Метохији, нетачним, непотпуним и неистинитим подацима о историјској и културној прошлости Покрајине, о заштићеним културним добрима, о њиховом броју, времену настанка, етничкој припадности. Процес помирења, у коме питање културне баштине игра једну од кључних улога, успорен је и усмерен ка решењима у која не верују ни они од међународних стручњака који су их и предлагали. Не само што се процес помирења доводи у питање, већ можда, због присутне мржње и деструкције коју исказују неки од представника албанске етничке заједнице, ни признавање легитимних циљева друге стране и спремност да се респектује и штити споменичко и друго културно наслеђе – немају перспективу. На тај начин, српски стручњаци (али и албански) стављени су у додатне (невидљиве) ограде бирократских процедура и политичких циљева и у њихово име увек (или најчешће) говори неко други.

Питање културне баштине на Косову и Метохији, још једном је потврдило да пројектоване медијске кампање имају фаталне последице по опоравак народа и територија после оружаних кофликата. Српски народ је после незампћене медијске сатанизације спроведене деведесетих година прошлог века, снашла још страшнија судбина: за разарање српске културне баштине као дела европског наслеђа, губитак елементарних људских права на живот, слободно кретање, рад и заштиту културног идентитета, до данас, још нико није оптужен. И поред изречених јасних оцена да се ради о намерном уништавању културне баштине једног народа, вандализму над верским светињама и земним остацима покојника (која трају, нажалост, и данас), донетим и усвојеним декларацијама светских организација, за културни геноцид који прати и даље исељавање српског народа са територије Косова и Метохије, још нико није одговарао, нити је прозван. УНЕСКО-ви извештаји посебно наглашавају улогу континуираног медијског рата којим се подгрева међуетничка мржња и шири потпуна безосећајност

и равнодушност према баштини „других“. Политичком пропагандом су захваћени и стручњаци, нарочито историчари па је на делу процес фабриковања историјских чињеница и фалсификовања документације.

Али, кључно нерешено политичко питање у Покрајини и даље остаје стално угрожавање безбедности српских православних споменика и житеља свих других националности, посебно, Срба. Ову косовску животну чињеницу прати и она која потврђује да између албанске и српске заједнице на Косову/УНМИК и даље нема поверења и успостављања дијалога, што се одражава и на кругове стручњака у области заштите наслеђа **(Напомена 2).**

Куле као културно или архитектонско наслеђе косовских Албанаца

– Пример за преименовање културног наслеђа и насилног стварања новог културног идентитета

Многи од чланова страних мисија, који су са разним мотивима долазили на Косово и Метохију после успостављања тамошње међународне војне и цивилне управе, били су импресионирани живописном архитектуром породичних сеоских стамбених кућа(кула) из XIX и почетка XX века (најстарије су можда чак и с краја XVIII, али је њихово датовање увек проблем због непостојања комплетнедокументације). Обично су бивали и забринути за њихово очување, с обзиром да су их затицали у разним фазама оштећености, било да су биле рушене, гађане, дизане у ваздух или паљене током непријатељстава 1998-1999. г; било да су биле напуштене или запуштене, било да су на њима вршене преправке које су уништиле њихову аутентичност. Страним посетиоцима се обично куле представљају као традиционална сеоска архитектура косовских Албанаца и као најважнији, заправо једини, споменички корпус њихове материјалне културне баштине, виталан за очување њиховог идентитета.

Косовски албански стручњаци и научници у ствари често имају проблем са споменичким наслеђем. Живе на територији која је густо посута чувеним споменицима - сведочанствима највиших домета цивилизација и култура народа који су им јуче били непријатељи, а увек им били страни, чак и кад су исте вере. То подједнако важи за српске средњевековне манастире, цркве и замкове, као и за исламске и хришћанске сакралне и профане споменике у старим градовима са српским именима, а који су своју урбану физиономију стицали током турске окупације Косова и Метохије, од XV до XVIII века. Једноставно, нема трагова албанских споменика на Косову. Сви постојећи споменици су туђи. Чак ни џамије, у које иде већина Албанаца, немају ничег специфично националног, ни у архитектури ни у

обредима – припадају универзалној исламској вери. Чак не сведоче ни о каквом историјском догађају од важности за Албанце. То је фрустрирајуће пре свега за елиту заједнице која је под непрестаном пропагандном тензијом за остварење територијалне независности на етничкој основи.

Одсуство осећаја за очување споменика као заједничке грађанске обавезе приметили су међу косовским Албанцима чланови мисија које брину о баштини. Градитељску баштину становници не осећају као своју, јер она то и није, па се не брину за питања њене аутентичности и кулурне вредности, већ само за њну употребну вредност. О томе сведоче бројни примери новокомпонованих џамија на темељима старих, преудешених чардака, модернизованих чаршија и кула са пробијеним огромним новим прозорима. Чак се и бензинске пумпе граде на археолошким налазиштима.

Проблем потребе за уско националним споменицима којих заправо нема, може се решити једино стварањем митова, односно фабриковањем споменика. Додуше, поље за продукцију је прилично уско, јер су периоди антике, средњег века и отоманске управе добро проучени и документовани. Остаје на располагању за фантастичне интерпретације увек захвална загонетна преисторија (време пре писаних споменика) и проналажење мало познатих и недовољно документованих предмета и зграда нејасног порекла и намене. Такво стварање националних митова је симпатично, све док не почне да се употребљава за наношење штете некој другој културној заједници или нацији.

Илиролатрија је већ деценијама плодна њива на којој се обучавају албански интелектуалци у патриотском доказивању староседелаштва. Археолошка налазишта и ископани фрагменти артефаката без записа и натписа могу се до миле воље маштовито интерпретирати тако да културна или крвна веза између преисторијских Илира и савремених Албанаца увек буде врућа и занимљива академска тема.

Куле су нешто друкчији случај – оне су релативно недавно подметнуте као врхунски споменици трајања диференцијалног албанског идентитета. Тиме се постиже више циљева: (1) храни се национални понос („најзад и ми имамо споменик"), (2) могуће је пооштрити оптужбу против Срба за ратни злочин јер нису уништили или оштетили само утврђену зграду него објект културног наслеђа, и (3) могуће је добити издашне међународне донације и грантове за пројекте рестаурације културних споменика.

Кула је фортификована породична стамбена зграда, у типичном случају на 3 нивоа или тавана (приземље + 2 спрата), од којих је средњи за мушкарце, а горњи за жене. Настале су вероватно као куће богатијих сеоских становника, способне да се бране од пљачке и башибозука у време немира на балканској периферији ослабљене Отоманске империје, после аустријско-турских ратова и током анархије и одметања локалних паша, а

на Косову и Метохији нарочито у периодима продужене несигурности у 19 веку. Посебан значај имале су куле за „затворене" албанске породице које су биле под притиском крвне освете.

Међутим, констатација да куле на Косову и Метохији припадају специфично албанској градитељској и културној баштини, врло тешко се може бранити. Ево неколико разлога за размишљање о том питању:

1. Куле (овде и даље увек у смислу утврђене породичне стамбене сеоске зграде на 3 нивоа) географски су распрострањене много шире него што се икад могао простирати албански живаљ. Има их или их је бар било нарочито много у Босни и Херцеговини, услед сличних историјских околности. И данас се у Босни пева стара песма „У Цазину бијела кула", у којој се описује кула у којој жене станују на трећем тавану **(Напомена 3).** Цазин је место у Босни на граници са Хрватском, стотинама километара удаљено од Косова.
2. Међу власницима кула на Косову и Метохији има или је бар било Срба пропорционално њиховом броју у односу на остале етничке заједнице. Познате су биле српске куле у општини Пећ, нарочито куле Јанићија Јоцкића, Милована Гојковића, Михаила Јовановића, које се налазе на Листи заштићених културних добара (Извештај Републичког завода за статистику 1994). Такође, и кула Томића у селу Кош, општина Исток. О српској кули Гарића (на путу Ђаковица-Дечани) снимљен је филм. Срби никад нису сматрали кулу албанском специфичношћу, нити њиховим националним обележјем. С друге стране, српска породица је много отворенијег типа од албанске (албанска сеоска кућа је опасана зидом) и брже се одрекла старе архитектуре, па је већина српских кула, пре него што су уочени њихова архитектонска занимљивост и споенички знчај, замењена новим стамбеним објектима. А потом, многе српске куле су, заједно са целокупним имањима, припале Албанцима током сукцесивног исељавања Срба са Косова крајем 19. и у 20. веку.
3. Кула није албанска реч. Не постоји албанска реч за породичну стамбену кулу.

Ако се, дакле, не може са пуном сигурношћу утврдити да су албанске куле на Косову и Метохији носилац њиховог етничког идентитета у културној баштини, онда је тешко бити сигуран да је рушење неке утврђене зграде у оружаном сукобу нешто више од рушења утврђене зграде, а поготово се не може тврдити да би Срби, који куле не сматрају албанским спомеником, разарали куле с намером да им угрозе национално-културни идентитет **(Напомена 4).**

Институционална заштита српске културне баштине на Косову и Метохији као једини могући начин очувања и одрживог развоја српског културног идентитета

У околностима привремене управе Мисије УН на том делу територије Србије заинтересоване стране се не осећају обавезним да своје ставове и наступе усаглашавају. Неусаглашеност ставова се негативно одражава на заштиту и обнову културне баштине. Постојећа сарадња српске стране са међународним представницима и ПИС-ом (Привременим албанским инстиуцијама Косова) остварује се без потребне процедуре, која је основа свке сарадње и која мора да се заснива на позитивној међународној пракси, а која, опет, заштиту властите културне баштине прокламује као неотуђиво право у склопу основних људских права. Настало стање погодује томе, да албанска страна наступа у преговорима о статусу културног наслеђа Косова и Метохије у својству баштиника и српске културне баштине. Управо у домену културне баштине, процењујемо, српска страна би требало да има примарну позицију, имајући посебно у виду садржај и значај српске културне баштине на Косову и Метохији. Зато је, сматрамо, оправдано поставити питање да ли је српска позиција у преговорима о културном наслеђу адекватна значају и бројности српских споменика?

На преговорима о будућем статусу Косова и Метохије који су вођени у Бечу, на Радној групи за културну баштину албанска страна је поставила питање повратка артефаката археолошке и етнографске збирке који су у поседу матичне установе културе са Косова и Метохије, Музеја у Приштини (са измештеним седиштем у Београду). Такав захтев се непрекидно поставља од 2000. године, без претходног увида у бројност и садржај покретног културног наслеђа на Косову и Метохији уопште. Што се албанске стране тиче, статус културне баштине, посебно праисторијског наслеђа, сагледава се и тумачи, искључиво у светлу великоалбанске политике и апсолутне негације права српског народа на заштиту и очување властите баштине. Овакав став има за циљ да у потпуности оспори и у перспективи потре постојање српског културног идентитета. Подсећамо, да је исходиште такве „политичке реалности“ у вишедеценијском фалсификовању историјских чињеница и материјалних доказа. Да би тезу о свом „миленијумском“ присуству на тлу Косова и Метохије лакше пласирали на међународном плану, повратак артефаката албанска страна је поставила као приоритетно питање. При томе, пренебрегавајући да дају одговор на питање статуса преко 90% покретних културних добара која се налазе у установама културе ПИС-а на Косову и Метохији. Примера ради, када је у питању праисторијски период, односно ископавање и формирање археолошке збирке, чији део албанска страна потражује, истраживања и иско-

павања су деценијама финансирана од стране институција државе Србије. Документовано се може утврдити да су сва ископавања вршили еминентни српски стручњаци уз касније укључивање албанских колега. Тако је једна од праисторијских фигурина „*божанство на трону*", која је као знак добре воље уступљена господину Михаелу Штајнеру, бивем шефу Мисије УН на Косову и Метохији, после еуфоричног дочека у Приштини проглашена „симболом културног идентитета косоварског народа". Данас се та фигурина у хиљадама примерака налази у канцеларијама Администрације УНМИК и привремених институција, дакле, порука је више него јасна и сви даљи кораци су предвидљиви.

За правилно разумевање питања статуса културних добара, представљамо чињенично стање. Јер, да би се могло разговарати о повратку артефаката у било ком правцу, потребно је прво, направити увид у стање покретног културног наслеђа, постићи договор о његовом статусу, па тек онда прићи питању техничке реализације, а у складу са одређењем статуса српских институција и културних добара.

Музеј у Приштини (са измештеним седиштем), као једна од матичних установа са Косова и Метохије на легалан и на законима Србије заснован начин чува део својих збирки. Врло мали део археолошке и етнографске збирке из матичне зграде у Приштини на регуларан начин је коришћен за потребе реализације изложби у периоду од 1998 - 1999. године, а које су унапред биле уговорене. Чињенице су добро познате и колегама албанске националности који су активно учествовали у реализацији изложби. О томе сведоче објављени каталози, фото и друга документација. Након присилног напуштања матичне зграде Музеја у Приштини 1999. године у депоима је остало око 30 000 предмета укључујући и градске музеје у Пећи, Призрену и Косовској Митровици.

У Народној и Универзитетској библиотеци „Иво Андрић" у Приштини остало је око 1 000 000 књига српског наслова са неутврђеним бројем старих и ретких књига.

У Галерији савремене уметности остала је целокупна збирка, тј. стална поставка са свом документацијом.

У Покрајинском заводу за заштиту споменика културе, као и у градским и регионалним заводима у Приштини и Призрену, остала је скоро сва техничка документација са неутврђеним бројем икона које су биле у поступку конзервације.

У Покрајинском архиву и градским архивима у Приштини, Призрену, Пећи, Гњилану и Косовској Митровици остала је огромна архивска грађа од значаја за државу Србију.

У Народном позоришту у Приштини остала је целокупна опрема драме, као и добар део опреме КУД „Венац" из Приштине.

Такође, остало је на стотине уметничких слика и уметнина у институцијама широм Косова и Метохије. И овим, непотпуним набрајањем садржаја покретног културног наслеђа на Косову и Метохији стиче се увид у изузетно бројно и значајно културно наслеђе о коме се држава Србија деценијама бринула и стварала стручне и финансијске услове за његову заштиту и презентацију. У даљем тексту следе детаљни подаци о установама културе на Косову и Метохији до 1999. године и након тога.

Дакле, имајући у виду услове у којима данас на Косову и Метохији живи српски народ, намеће се неизбежно питање опстанка и даљег развоја српске културе и очувања културне баштине. Да би се сачувала основна својства и функција културних добара, музејске, архивске, издавачке и библотечке делатности, сценско-музичког и другог савременог уметничког стваралаштва, сматрамо да би се успостављањем ***Регионалног центра за културу*** могле објединити поменуте функције (назив Регионални центар треба узети условно). Предлог о успостављању институције има своје утемељење **у оквиру политичког концепта владе Србије за децентрализацију и самоуправу** (План за политичко решење садашње ситуације на Косову и Метохији који је заједно са Одлуком објављен у „Службеном гласнику РС“ бр. 47/2004, од 12. маја 2004. године).

На основу истраживања и анкете коју је Музеј у Приштини (са измештеним седиштем) организовао у сарадњи са познатим стручњацима (др Милош Немањић, социолог, др Светлана Радовановић, етнолог и демограф, Бранко Радовановић, социолог-статистичар) можемо да констатујемо да су на Косову и Метохији у дужем временском периоду егзистирале најмање две националне културе и два културна идентитета. Настојања албанске етничке заједнице да у постојећој ситуацији преко моноетничких установа и институција насилно створи тзв. „косоварски“ културни идентитет, намеће неодложну потребу да понудимо решење које европска пракса познаје и примењује. То пре свега значи, да два или више културних идентитета могу да коегзистирају уколико за то постоји политичка воља заинтересованих страна. Да би се створио потребан амбијент за такву врсту коегзистенције у култури потребно је дефинисати јасну културну политику српског народа на Косову и Метохији, односно јасну културну политику у Србији. На тај начин би се избегла конфузија која постоји у свим доменима културног стваралаштва, а посебно у приступу на заштити културне баштине на Косову и Метохији. Постојеће стање је неодрживо и уколико се продужи прети да у најскорије време српски народ на Косову и Метохији изгуби свој културни идентитет.

Активним односом створила би се клима за афирмацију легитимних предлога. То подразумева неизоставно формирање институције, овде условно назване *Регионални културни центар*, која може да послужи као

добар пример у изграђивању другачијих односа међу етничким заједницама на Косову и Метохији.

Формирањем *Регионалног центра за културу* (*у прилогу,организациона шема Регионалног центра*) створиле би се основне претпоставке за наставак рада српских стручњака, што значи:

1. Престанак пасивног односа према иницијативама које се покрећу са различитих међународних нивоа и од стране заинтересованих домаћих институција и стручњака,
2. Очување стручног потенцијала, стварање нових кадрова и унапређење професионалног рада у свим доменима културе,
3. Значајан допринос опстанку српског народа на Косову и Метохији и стварање претпоставке за одрживи економски развој, јер културна баштина јесте снажан подстицај економском развоју.
4. Рационално коришћење кадровског потенцијала и финансијских средстава,
5. Очување, заштита и развој српског културног идентитета у будућности и, што је посебно важно, у ситуацији када се на Косову и Метохији систематски намеће „косоварски“ културни идентитет „косоварског народа“.

Предлог који је израдио Музеј у Приштини (са измештеним седиштем) нема претензију да до краја дефинише и прецизира градове или места која треба да буду узета у обзир за наставак рада установа културе, као ни да реши питање унутрашње организације и систематизацију радних места. Намера је била да се прикупе сви релевантни подаци, са терена и из државних институција, направи пресек стања, изврши анализа добијених резултата и представи идеја о оснивању Регионалног центра **(Напомена 5).**

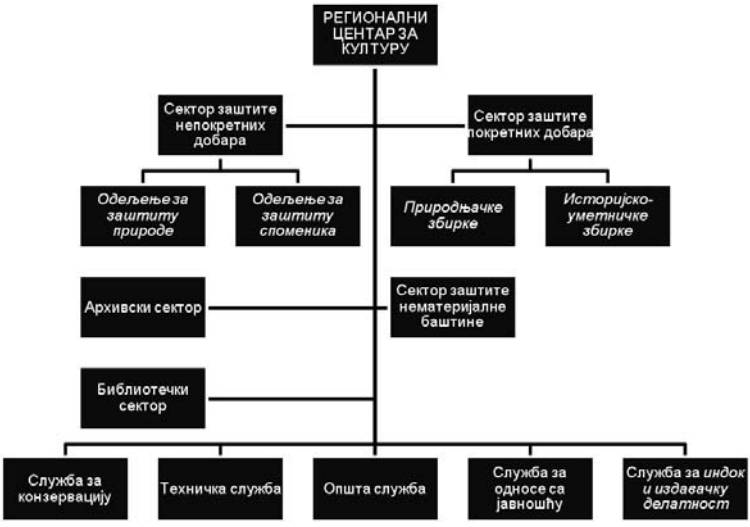

Напомене:

1. *Мартовски погром 2004*, Музеј у Приштини, Центар Mnemosyne, Београд 2004.
2. Ова оцена узима у разматрање следеће Извештаје о културној баштини на Косову и Метохији:

I. РАЗАРАЊЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ НА КОСОВУ, 1998-1999. ПОСЛЕРАТНО ИСТРАЖИВАЊЕ (03024863-03024873)

THE DESTRUCTION OF CULTURAL HERITAGE IN KOSOVO, 1998-1999. A POST WAR SURVEY (03024863-03024873)

Аутори: Andrew Herscher i Andras Riedlmayer
2001. Kosovo Cultural Heritage Project, Cambridge, Massachusetts USA
Packard Humanities Institute

Садржај Извештаја: 1.0 Увод; 1.1. Историјат истраживања; 1.2. Циљеви и методологија истраживања; 2.0 Резултати истраживања; 2.1. Оштећења културне баштине која се приписују НАТО бомбардовању; 2.2. Оштећења цивилне архитектуре од историјског значаја; 2.3. Оштећења исламске архитектонске баштине; 2.4. Оштећења католичке архитектонске баштине; 2.5. Оштећења српске православне архитектонске баштине; 3.0 Коришћење базе података; 4.0 Биографије главних истражитеља (стр. 1-11).

Извештај с насловом **РАЗАРАЊЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ НА КОСОВУ, 1998-1999. Послератно истраживање.“ (03024863-03024873)** чији су аутори **Ендрју Хершер** (**Andrew Herscher)** (предавач на Taubman College of Architecture and Urban Plannin, University of Michigan, у прилогу, Andrew Herscher CV 2006) и **Андраш Ридлмајер** (**Andras Riedlmayer)** (шеф Документационог програма Ага Кан (Aga Khan) за исламску архитектуру при Библиотеци лепих уметности Харвардског универзитета), прати и три додатка (анекса):

Додатак 1 – Карте оштећне или уништене културне баштине на Косову,

Додатак 2 – Опис и оцена документационих извора (стр. 17-22) и

Додатак 3 – Тврдње о уништавању културне баштине на Косову, 1998-1999 (стр. 23-24).

У саставу Извештаја је и документ с насловом **ДЕЛОВИ ИЗВЕШТАЈА ХАРВАРДСКОГ УНИВЕРЗИТЕТА НАЗВАНОГ: „УНИШТАВАЊЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ НА КОСОВУ, 1998-1999. Постратовско стање“**

Са додатним фотографијама места на које се оптужница односи (K0209346-K0209393), као и **напомене** (с редним бројем од 1-14, стр. 24-25).

Саставни део овог Извештаја је и документација која се односи на **230 верских објеката и културних добара** које су аутори обухватили теренским истраживањима (стр. *сс* 250).

II. UNESCO
RAPPORT DE MISSION AU KOSOVO

ROS Borath
Architecte DPLG – dipl. CESHCMA
Consultant de l'UNESCO
Mission du 01 novembre au 30 novembre 1999.

Стр. 1-29+Анекси (стране нису пагиниране)

Садржај Извештаја: I – УВОД; а. увод; б. опште напомене; ц. посећене институције; д. споменици и места; е. контактиране особе; II – ИНСТИТУЦИЈЕ КУЛТУРЕ НА КОСОВУ; а. институције; б. законодавство; III – АКЦИЈЕ; а.пројекти; б. ургентне интервенције; IV - ПРЕПОРУКЕ; V – АНЕКСИ; Планови; Фотографије;

III. CULTURAL HERITAGE WITHOUT BORDERDS (CHwB)

The Swedish Foundation for Cultural Heritage without Borders
REPORT
Fact Finding Mission to Kosovo 13-21 May 2000.
Mision Team Members:
Pal Anders Stensson, architect MSc, 13-20 May
Andreas Heymowski, architect MSc, 16-21 May
Стр. 1-19

СадржајИзвештаја:1.CULTURALHERITAGEWITHOUTBORDERSAND THE MISSION TEAM; 1.1. The Foundation Cultural Heritage without Borders, Sweden; 1.2. Mission Team Members; 2. OBJECTIVES; 3. INSTITUTIONS AND PEOPLE MET; 4. MISSION PROGRAMME / ITINERARY; 5. OBSERVATIONS; 5.1. Institutions, Provincial and Local; 5.2. Existinng Surveys and Inventories of Damaged Cultural Heritage Objects; 5.3. NGO's involved in the cultural heritage sector; 5.4. Existing Plans/Programs/Projects for the Built Cultural Heritage; 5.5. Other Existing Programs or initiatives within the Cultural Sector; 5.6.

Other Observations; 5.6.1. Some Characteristics of the Built Cultural Heritage of Kosovo; 5.6.2. Damaged or Threatened Cultural Heritage; 5.6.3. Experts on the Built Cultural Heritage in Kosovo; 5.6.4. Reconciliation and the Ethnic Question; 5.6.5. Co-operation within former Yugoslavia; 5.7. Project Proposals of Kosovo institutions; 5.8. Possible projects observed by the team; 6. EVALUATION; 6.1. Evaluation of observed programs and interventions; 6.2. Evaluation of Involved Institutions, Local and International; 6.2.1 General remarks; 6.2.2. Local Institutions; 6.2.3. International Organisations; 7. RECOMMENDATIONS / PRECONDITIONS; 7.1. Recommendations Concerning Surveys of Damaged Cultural Heritage Objects; 7.2. Recommendations on Building Restoration Programs and Restoration Work; 7.3. Recommendations Concerning the Kosovo Museum; 8. CONCLUSIONS; Appendix - Detailed Description of Institutions within the Cultural heritage Sector in Kosovo; The Team (CV)

IV. UNESCO
REPORT ON MISSION TO KOSOVO

Carlo Blasi, Prof. Architect Advisor
13-20 May 2001
Стр. 1-21

Садржај Извештаја: 1. ТРАЈАЊЕ И СВРХА МИСИЈЕ; 2. ЛИЧНОСТИ КОЈЕ СМО СРЕЛИ; 3. ЛИСТА МЕСТА И СПОМЕНИКА КОЈИ СУ ПОСЕЋЕНИ; 4. СТАЊЕ МЕСТА И СПОМЕНИКА; 5. ТЕХНИЧКА ОБУКА ЛОКАЛНОГ СТАНОВНИШТВА У ДОМЕНУ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ; 6. FILES FOR UNESCO Projects.

V. ФИНАЛНИ ИЗВЕШТАЈ ПРОЈЕКТА УРГЕНТНА ЗАШТИТА ПРИРОДНОГ И КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА У МЕТОХИЈИ, Београд, 2003

FINAL REPORT PROJECT: URGENT PROTECTION OF NATURAL AND CULTURAL HERITAGE IN METOHIJA, Belgrade, 2003.

Реализација: заједнички тим српских и италијанских стручњака
Jul 2001 – Jun 2002.
Стр. 1-424, са две карте у прилогу

Основне информације о Пројекту: Подршка - ИНТЕРСОС (INTERSOS),Рим; Финансијска подршка - АРКОБАЛЕНО(ARCOBALENO),

Рим; Редактор - Мирјана Менковић; Редакциони одбор - др Милка Чанак-Медић, др Војислав Васић, мр Мирјана Ђекић, мр Мирослав Станојловић, Флавио Тринца, Дејан Радовановић.

Садржај: Увод (стр. 7-17); Заштићена природна добра (стр.17-61); Национални парк Проклетије; Национални парк Шар-планина; Заштићена околина манастира Дечани; Заштићена околина манастира Пећка патријаршија; Велика Хоча; Остала заштићена природна добра; Сачувана културна добра (стр. 61-285); Општине: Дечани, Ђаковица, Исток, Клина, Ораховац, Пећ, Призрен, Србица, Штрпце, Урошевац; Оштећена и уништена културна добра (стр. 285-369), По општинама; Завршна разматрања (стр. 369-420); Регистар 420-424.

VI. CULTURAL HERITAGE IN KOSOVO

Protection and conservation of a multi-ethnic heritage in danger
Mission report
UNESCO 2003
Стр. 1-144

КУЛТУРНА БАШТИНА НА КОСОВУ

Заштита и чување угрожене мултиетничке баштине
Извештај мисије
УНЕСКО 2003

Садржај Извештаја: Предговор; Увод; Подаци о Мисији; Налази Мисије; Препоруке Мисије (стр. 3-12); Анекси: I. Експертски технички извештај о посећеним местима; Споменици византијске / праваославне архитектуре; Споменици исламске архитектуре; Вернакуларна архитектура и места различите културне баштине (стр. 12-121); II. Методологија и принципи чувања и обнове / опште препоруке (стр. 121-140); III. Програм мисије (стр. 140-144); IV. Састав мисије: 1. Horst Godicke, Head of Mission (GER), Chairman, UNESCO Intersectoral Working Group on South-East Europe; 2. Slobodan Ćurčić (USA), Proffesor of Byzantine Art and Archaelogy, Princeton University, USA; 3. Bengt O.H. Johansson (SWE), Honorary Member, Royal Swedish Academy of Fine Arts, Stockholm; 4. Saleh Lamei (EGY), Director-General, Center for Conservation and Preservation of Islamic Architectural Heritage, Cairo; 5. Christoph Machat (GER), Chairman, International Committee on Vernacular Architecture, International Council on Monuments and Sites (ICOMOS); 6. Emir Riza (ALB), Representative of the Albanian Institute for the Protection on Cultural Monuments, Tirana; V. Резолуција 1244 (1999), додато.

VII. CULTURAL HERITAGE IN KOSOVO

Protection and conservation of a multi-ethnic heritage in danger
Mission report
UNESCO 2004

КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ НА ЈУГОИСТОКУ ЕВРОПЕ: КОСОВО

Заштита и конзервација угроженог мултиетничког наслеђа
ИЗВЕШТАЈ МИСИЈЕ
26.-30. априла, 2004.
Серија Културно наслеђе на југоистоку Европе бр. 2
Стр. 1-59

Садржај Извештаја: Предговор, Увод, Препоруке Мисије (стр. 5-9); ИЗВЕШТАЈИ О ПОСЕЋЕНИМ ЛОКАЛИТЕТИМА (стр. 12-55); АНЕКС I. САСТАВ МИСИЈЕ: Marie-Paule Roudil, шеф Мисије,

Шеф УНЕСКО-ве Канцеларије у Венецији; Алексеј Лидов (Alexei Lidov) (Русија), Директор истраживачког центра за Источну хришћанску културу, Москва; Бисерка Пенкова (Бугарска), Национална Академија уметности, Софија; Томас Стефан (Thomas Stefan) (Аустрија), Проф. Института за историју уметности, Универзитет у Инсбруку, Инсбрук; Донателa Зари (Donatella Zari) (Italija); Рестауратор, Рим; У сарадњи са: Allesandro Bianchi, Централни институт за ресатурацију у Риму; И уз помоћ: Синише Шешум, УНЕСКО-ва канцеларија у Венецији, Шеф пројекта у Сарајеву; Мисију су пратили: Juozas Kazlas, В.Д. главни међународни представник; ПИС, Министарство за културу, омладину и спорт, УНМИК, Приштина; Dmitry Shlapachenko, Начелник за политичка питања (ПИО), Канцеларија SRGS, УНМИК; Yelena Baldanova, За координацију, ПИС, Министарство за културу, омладину и спорт, УНМИК, Приштина; Stefano Sgobba, ПИС, Министарство за културу, омладину и спорт, УНМИК, Приштина; Јеромонах Андреј Сајц и Никола Маљм; Представници СПЦ на Косову; Анекс II - програм мисије; Анекс III - потребе буџета; Анекс IV - званична преписка у вези са припремама мисије.

Напомињемо да овом оценом нису обухваћени ***Извештаји Савета Европе*** који се односе на Регионални програм за културно и природно наслеђе у ЈИ Европи који је покренут 2002/2003. године. Тај *Програм* и *Извештаји* који га прате захтевају посебну процену, јер су и садржински и методолошки усмерени на други начин. Наравно, Прогам Савета Европе има у виду све Извештаје о културној баштини који су настали 1999-2003. и касније.

3. У Цазину бијела кула (пева Зехра Деовић):
У Цазину бијела кула од три тавана,
у њој сједи лијепа Фата капетанова.
Њој долази млади Мујо сваке јације,
доноси јој огледало од три јазије.
Не треба ми огледало од три јазије,
ја сам лијепа и румена без огледала.

http://www.mp3.ba/?post=U%20Cazinu%20bijela%20kula%20-%20Zehra%20Deovic

4. За израду текста коришћени су подаци из следећих извештаја о стању културне баштине на Косову и Метохији: УНЕСКО (2001), УНЕСКО 2003 (стр. 8) и Парламентарна Скупштина Савета Европе AS/Cult/AA(2003) 14.

5. Кратки преглед установа културе на Косову и Метохији

- *Оцена стања* представља сажетак шире анализе постојећег стања културе на Косову и Метохији сачињене на на основу анкете спроведене на терену 2004–2005. године. У поређењу са стањем установа пред крај осамдесетих година 20. века, данас је слика потпуно измењена.
- Од преко 240 установа културе свих врста, колико их је било 1988. године, у којима је радило преко 1 200 стручњака и помоћног особља и које су биле мултиетничке по персоналном саставу, анкета показује да се ***данас на Косову и Метохији, у пет округа*** (Косовско-митровачком, Косовском, Косовско-поморавском, Призренском и Пећком) ***налази 79 установа и других организационих форми културе.***
- Постојеће установе су неуједначено распрострањене на простору од Косовске Митровице до Пећи, с највећом концентрацијом у Косовском и Косовско-митровачкм округу.
- ***У ужем смислу, установама културе припада 6 архива, 3 музеја и галерија, 5 библиотека, 1 завод за заштиту споменика културе и 2 позоришта, укупно 17 установа.*** Овом броју може се додати и ***15 домова културе, односно центара за културу, што укупно чини 32 установе културе.***
- ***Културно-уметничких друштава***, као посебне форме организованости културе, има укупно 14: 7 у Косовско-поморавском округу, 6 у Косовском округу и 1 у Призренском округу. Евидентирано је 34 запослена лица: 29 у КУД „Венац"/Чаглавица и 5 у КУД „Вук Караџић"/ Чаглавица. Од 34 запослена, 28 (82,3%) је са средњом стручном спремом. У ових 14 друштава активно делује 89 чланова. Друштва су пре 1999. године располагала са 3.650 м^2, данас, са 1.250 м^2.

- Следећа значајна групација организација су ***медијске – 8 радио и ТВ станица*** са највећом концентрацијом у Косовском округу, где је смештено 6 радио и ТВ станица. Још по једна медијска организација се налазе у Косовско-митровачком и Пећком округу. ***Медијске организације запошљавају 57 лица – 13 (22,8%) са високом и вишом стручном спремом и 39 (68,4%) са средњом стручном спремом***. Располажу са 410 м^2 радног простора.
- ***Спортских организација (клубови, савези и удружења) је 14*** – 8 у Косовском и 6 у Косовско-митровачком региону. Запослених је 32, од чега 30 лица у спортским савезима и удружењима. 9 (28,7%) лица је са високом и вишом стручном спремом.
- ***Организација Народне технике*** је издвојена као посебна организација, која има 6 запослених и располаже простором од 220 м^2.
- Анкетом је евидентирано и ***10 осталих, резидуалних организација***, међу којима су културно-просветне заједнице и сличне организације, са 36 запослених од којих су 4 (11,1%) са високом или вишом стручном спремом.

Branko V. Jokić
Priština's Museum

STATUS OF SERBIAN CULTURAL HERITAGE IN KOSOVO AND METOHIJA 1999-2011.

Abstract *Limitations of the system of conservation of cultural assets in Serbia have to be removed through a deep reform of institutions, including the changes in politics and approach to cultural assets as a fundamental national resource. The reforms have the greatest chance of success if they are based on a wise choice of most suitable solutions from at least two successful European models, combined with the national possibilities and partially with the tradition and present situation. However, the main goal of the reform, regardless of the solutions and the chosen model, should be creation of suitable conditions for training teams of experts who then will be ready to set the heritage conservation to a completely professional level. This is a premise for rational and efficient use of means allotted to conservation and protection of cultural assets. The much needed and long expected reforms of the system of conservation of cultural assets in Serbia should also initiate the institutional principle of conservation of Serbian cultural heritage at Kosovo and Metohija. This includes: return of exiled Serbian experts and continuation of their work, reorganization of cultural institutions and protection of all types of heritage, as well as training the young cadre for future work and caring for the heritage, all based on principles of European positive practices. The author considers the relationship of Serbian scientific elite of the question of cultural heritage at Kosovo and Metohija as the key segment of the Serbian cultural identity.*

KEY WORDS: *CULTURAL IDENTITY, SERBIAN CULTURAL HERITAGE, CULTURAL INSTITUTIONS, KOSOVO AND METOHIJA*

Љубица Његомир Живић
Превредна комора Србије

ЗАДУЖБИНЕ КАО СВЕДОК ВЕКОВА И МЕСТО СУСРЕТА КУЛТУРЕ И МОРАЛА

Резиме: *Рад се бави сагледавањем могућих проблема институција културе у земљи у транзицији, са нагласком на установу културе познату као Задужбина Иве Андрића. У мери у којој је Андрић својим књижевним делом ушао у ред чувара морала овдашње моралне заједнице, његова уметничка заоставштина и њена улога су у раскораку са новим, глобалним, вредностима. Задужбине у Србији, као витални сегменти домаће културе, успеле су да се одрже упркос чињеници да им је нарушен социо-економски и правни амбијент. Истовремено, у развијеном свету, у земљама у којима се култури приступа као драгоценом систему вредности, ставова и понашања, задужбине су одавно изборили себи повољнији порески третман. Пуних десет година било је неопходно сачекати, после петооктобарских промена из 2000. године, да Србија добије Закон о задужбинама и фондацијама. Све у свему, враћање ауторитета приватном власништву, као одлучан отклон од ранијег идеолошког модела друштвеног, могло је да ојача положај задужбина и задужбинарства, да нова стварност није донела и нови пословни амбијент и идеолошки систем.*

Кључне речи: *ИНСТИТУЦИЈЕ КУЛТУРЕ, ЗАКОН О ЗАДУЖБИНАМА, ФОНДАЦИЈЕ.*

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ И НОВЕ ВРЕДНОСТИ

У сагледавању могућих проблема институција културе у земљи у транзицији, а посебно установе каква је Задужбина Иве Андрића, ваља се подсетити на верификоване научне ставове. Ова Задужбина је настала у моралном миљеу српске заједнице и, уз све друго, у тој заједници игра и битну моралну улогу. Већ та чињеница указује на могуће тешкоће када дође до продора моралних правила друге врсте.

Већ смо рекли да, како каже идеолог неолиберализма Рикардо Петрела, глобализација тежи да суспендује све од значаја за локално, па, у максимално могућој мери, и морал заједнице који је препрека устоличењу вредности које прате неолибералну идеологију. Искушења која су пред Задужбином Иве Андрића назиру се већ овим поводом.

Да је дело овог нашег нобеловца настало у оквиру и под утицајем моралне заједнице у Србији говори већ и чињеница да се Андрић декларисао као српски писац, да би потом своје грандиозно дело завештао српском народу. Али о драматичној вези морала овдашње заједнице и његовог стваралаштва, на свој начин, начелно говоре и поставке социологије морала.

Сматра се, обично, да је уметност нешто супротно моралу и да, отуда, и не утиче на морал. Тако се каже да је обележје уметности слобода, док је морал обавеза.Такође се сматра да се уметност креће изнад стварности, док је морал део те стварности и још је и уређује. У духу оваквих размишљања је и став да је уметност играрија која је у основи неред, док је морал насупрот томе оличење строгог реда. Даље се мисли да се уметност не обазире на морал већ отуда што је она луксуз без циља, док је морал усмерен према основном друштвеном циљу, опстанку заједнице. Диркем је чак сматрао да свако неумерено развијање уметности у некој заједници недвосмислено говори да је у њој на сцени морална криза.

Овакве ставове, веома аргументовано, побија Радомир Лукић у својој „Социологији морала“ (1995:487, Б). Он каже да предмети или идеје, садржане у делима неких грана уметности, несумњиво утичу на морал већ отуда што је ту реч о чисто моралним идејама. Тако, утицај уметности на морал свакако не би требало порећи. Тај утицај постоји, иако у неким гранама уметности не мора да буде од великог значаја или непосредно очит.

Уметничко дело може и посредно да утиче на морал оплемењујући човека, очовечујући га тако што га чини осетљивијим на све што је људско. То је, по Лукићу, неспорно, исто колико је неспорно и то да уметничко дело само изузетно може да непосредно утиче на морал. Дакле, иако изузетно, уметност може и непосредно да утиче на морал. Дела неких грана уметности својом садржином могу да имају чак и снажан утицај на морал.

Лукић каже да садржина уметничког дела може да буде истоветна са садржајем било које друге духовне творевине, почев од вере па до, рецимо, обичаја. Али, када је таква духовна творевина садржај уметничког дела, на може да буде и утицајнија него иначе, зато што је добила естетски облик, који је сугестиван само она која се налази у уметничком делу, преко тог дела утиче на остали друштвени морал.

Јасно је, после свега, закључује Лукић (1995:488, Б), да, због тога што је садржина неких уметности конкретнија на претходно речени начин, те уметности јаче утичу на морал своје заједнице него оне апстрактније. Међу уметностима такве конкретније садржине најзначајнија је управо књижевност, а прате је и сликарство, позориште или плес. Музика и архитектура нису у овој комбинацији и њихов утицај је слабији.

Дакле, утицај уметности на морал и обрнуто је неспорна чињеница, али може да буде спора око тога у ком правцу и на којој је од те две стране јачи интензитет и иницијатива. Лукић, даље, закључује да је свако уметничко дело, а пре свега књижевно дело, настајало под утицајем неког морала и да је својим настанком и само почело да утиче на морал. Само књижевно дело утиче на морал тиме што испољава и на жив и очигледан начин отелотворава један морални став. Али, истовремено, он сведочи и да је поменуто дело настало под утицајем морала садржаног у том моралном ставу.

Управо зато што су све претходне тезе заправо неспорне теоријске чињенице, друштва су, због шансе да се путем уметности утиче на морал, стварала читаве уметничке дисциплине какве су, на пример, дечја књижевност или црквено сликарство. При томе, уколико је дело уметнички јаче, оно ће јаче и да утиче на оног ко у том делу ужива, тако да усвоји морални став који је садржан у том делу.

У мери у којој је Андрић својим књижевним делом ушао у ред чувара морала овдашње моралне заједнице, његова уметничка заоставштина и њена улога су у раскораку са новим вредностима.

Та непријатна чињеница може да буде амортизована једино тиме што је Андрић и светски писац, књижевник испред чијег имена може да се стави и универзални, дакле планетарни и цивилизацијски предзнак. Вредности које прате глобализацијске токове могле би, ипак, да се, у извесној мери, нађу на истој страни са интенцијом модела опстанка Андрићеве задужбине и у околностима транзиционе стварности. То што је Андрићева књижевност део универзалне, светске, дакле и глобалне баштине, може дати простора и за остварење основног Андрићевог наума, да његово дело служи заједници у Србији и настави своју комуникацију са њом као стуб српске моралне вертикале. То се чини могућим макар и кроз, од идеолога глобализације, дозвољену варијанту заштите културног идентитета заједнице Србије у коме је српска морална вертикала легитимни део.

Занимљиво је, али изнад свега и индикативно, да је појам морал у знатној мери избачен из јавне комуникацијске сфере у Србији и да је тај појам замењен еуфемизмом нове вредности. Тек је потребно, у научној дебати, утврдити да ли су нове вредности морал, али је зато неопходно одмах закључити да је морал присутан и када није политички опортуно помињати га.

Истовремено је чињеница да се нико од озбиљних аутора још није дрзнуо да нове вредности назове моралом. Чињеница је и да део политичке сцене који заговара либерализам као идеологију, а уз то и одговарајућу варијанту етичких правила, заправо упадљиво избегава да у својој реторици уопште изговори реч морал. Тај појам је за њих нешто немодерно, ретроградно, конзервативно, из арсенала омраженог популизма, кочница за интеграцију у светске токове, у вези је са патриотизмом (тај појам користе једино у пежоративном смислу) и са национализмом кога идентификују са фашизмом...

Али, не само данас, овакви изазови и претње моралу (и задужбинарству као његовој последици али и подршци), постојали су и у другој половини XX века, током векова отоманске владавине у Србији... Ипак, у свим тим временима опстајало је и задужбинарство као једна од значајних институционалних манифестација трајања моралне заједнице у Србији.

ЗАДУЖБИНАРСТВО, СРБИЈА И СВЕТ

Задужбине у Србији, као витални сегменти овдашње културе, успеле су да се одрже упркос чињеници да им социо-економски и правни амбијент, веома често, није ишао на руку. Сукоби стилова живота и морала који букте већ деценијама на овим просторима, нису погодовали одржавању свести о доброчинству као мери људскости и остварењу идеала човека.

Посебно место у томе имају медији који су, готово увек, били упрегнути у један модел мишљења, а данас су, скоро без остатка, тумачи идеолошке и моралне матрице неолиберализма у којој су кључне вредности стицање новца и добара и то кроз беспоштедну борбу свакога против свих на тржишту. У тој драматичној свакодневици, у којој је човек човеку вук, нема превише простора за чињење добрих дела, а ако их и има, она су на јавној сцени више предмет подсмеха него подршке.

Упркос томе, задужбине се жилаво одупиру околностима и данас функционишу у статусу правних лица чији су оснивање, егзистенција и делатност усмерени на остваривање друштвено општекорисних циљева најразличитијег спектра. Више је типова задужбина и оне се класификују по облику унутрашње организације, пореклу средстава и основној намени.

Тако се разликују приватне, јавне, независне, друштвене и друге и све су под утицајем англосаксонског права сврстстане у категорију непрофитних организација (non profit organisations) чиме се жели нагласити да нису основане ради стицања профита и његове расподеле већ ради усмерења профита (ако он уопште постоји, у ужем смислу те речи) на остварење универзалних, а у сваком случају општекорисних друштвених циљева.

Др Марија Алексић у свом раду „Управљање задужбинама у српском друштву у условима транзиције" каже да упоредно-правни преглед положаја задужбина у култури Србије упућује на закључак да „у нас нема задовољавајуће равотеже између циљева задужбина и правно-економских и других средстава која им стоје на располагању. У теоријским радовима на ову тему влада потпуно сагласје у ставу да је успостављање те равнотеже гаранција не само доследног извршења воље задужбинара (оснивача, легатора, ктитора), већ и трајности задужбине, њене укорењености у друштвени, економски, правни и културни амбијент", каже др Алексић у поменутом раду (Алексић М., 2010:220).

У Србији, у којој је у току процес транзиције, са свим последицама за позицију државе и појединца, па и моралне структуре заједнице, не виде се јасна опредељења државе, па и појединаца и заједнице у целини, да се позабаве положајем задужбина и реафирмацијом филантропског духа. То не значи да таквих настојања на свакој од ових страна нема, што, опет, говори и о проблемима, али и о одржању, какве такве, моралне вертикале овог друштва.

Уочљиво је, тако, да се порески статус непрофитних организација у Србији уређује у чак шест посебних закона и да у тим околностима, постојећа решења не иду баш сасвим на руку појединцима и групама које желе да део материјалног богатства које су стекли ставе на располагање заједници кроз задужбине и хуманитарне фондове. Пракса показује да се садашњим пореским законодавством донације у Србији чак и додатно оптерећују, а у неким ситуацијама долази чак и до двоструког опорезивања.

Истовремено, у развијеном свету, у земљама у којима се култури приступа као драгоценом систему вредности, ставова и понашања, задужбине су одавно изборили себи повољнији порески третман. Тако, у компаративној студији о културној политици у градовима Сан Франциско, Барселона и Монтреал, истраживач Беноа Лафортин нуди занимљиву евалуацију системских прописа који утичу на живот културних установа (Лафортин у зборнику „Јавна и културна политика", Београд, 2002, стр. 199). У поглављу „Фискална политика у служби система културе", аутор издваја пример Сан Франциска, у коме је фискална политика део укупне стратегије града; приватне фондације и добротворна удружења која изаберу да се региструју у овом граду ослобођени су плаћања пореза за првих пет година (стр. 200 поменутог текста). Сви велики пројекти изградње или

обнове подносе се Уметничкој комисији Сан Франциска ради контроле и дозволе („у циљу развоја културног наслеђа града"); као куриозитет своје врсте истиче се из истог извора податак да је у појединим квартовима забрањено подизати ресторане брзе хране како би се очувала стара, задужбинска здања и културно-историјска особеност тих квартова. У Сан Франциску постоји и јасна обавеза да се јавност унапред обавести о крупнијим инвестиционим пројектима, као и пракса да све те акције медији пажљиво и детаљно преиспитују.

Ма колико то, из угла наших савремених искустава, изгледало неуобичајено, са становишта неких научних гледања оно што се догађа са задужбинама у Сан Франциску само је одраз коректног односа према овом културном, а то значи и моралном, наслеђу. Таквим односом ова морална заједница, дакле, не само морална заједница Сан Франциска, већ и морална заједница САД, шаље поруку о томе какав заправо однос она има према себи самој.

Тај однос, опет, много је лакше разумети после подсећања на ставове проф. др Смиље Ракас о питањима прожимања и сукоба цивилизација:

„У тим условима глобалног утврђивања новог светског поретка, заснованог на цивилизацијским основама друштава која деле културне афинитете и међусобно сарађују, земље се углавном групишу око групе водећих држава, или око једне државе која чини језгро њихове цивилизације... Исто тако, западне универзалистичке тенденције долазе у сукоб са другим цивилизацијама, тај сукоб је најозбиљнији и најизраженији са исламом и Кином. Наиме, западњаци усвајају своју цивилизацију као јединствену а не као универзалну, и тако уједињени теже да је обнове и сачувају од могућих утицаја незападних друштава, док Американци реафирмишу свој западни идентитет" (Ракас С., 2006:220).

То што се догађа у Сан Франциску је и лекција за Србију. Тамошњи однос према задужбинама је логичан зато што је Сан Франциско само једна од заједница у снажној, интегрисаној моралној заједници САД. Разлике у искуству Србије и Сан Франциска говоре о разликама у снази моралних заједница и квалитету ширег друштвеног морала.

Своју научну оцену о томе даје и проф. др Смиља и каже:

„... У средишту свих промена у којима се савремена цивилизација нашла под утицајем глобализације, нашли су се и морал и етика, нашао се и систем вредности који се у високоразвијеним земљама налази у трансформацији па још увек није у потпуности установљен, у неразвијеним земљама је веома ослабљен а у земљама у транзицији је систем вредности још увек преузак...

...Наиме, укупан процес глобализације довео је морал, као општу човекову способност спознаје света, упознавања самог себе, других људи и њихових међусобних односа, којим се регулишу сви људски поступци

и сви њихови међусобни односи, до раскорака у смислу његовог даљег опстанка, његове трансформације или прилагођавања новим условима и околностима, па чак и до његовог нестанка" (Ракас С., 1995:221).

Карактеристика глобализације је да у овом процесу учествују потпуно неравноправни учесници, високоразвијене и политички моћне земље света које кроз разне организације и институције намећу своја правила понашања, обликујући тако нову политичку и културну реалност, при чему чувају свој идентитет а ремете културну разноликост других, тврди проф. Ракас (Ракас С., 2006:218).

У светлу овог става, веома јасно је зашто се задужбинарство у Србији данас налази пред тако великим изазовима, о чему сведоче и покушаји систематичног осликавања ситуације. У том смислу посебно је релевантно истраживање Бранке Павловић у публикацији „Поруке времена прошлих". Реч је о резултатима истраживања објављеног 2007. године.

Овим истраживњем је поуздано утврђено, најпре, да је ниво знања о филантропским активностима уопште, а посебно о задужбинарству прошлости, па и о дешавањима од 1992. године, веома скроман. Негде као да је дошло до прекида у комуникацији наших доброчиних предака са генерацијама којима су они остављали своје задужбине. То је тужан тренутак у вековном трајању моралне заједнице у Србији и незамислив, како смо видели, у чврсто интегрисаним моралним заједницама света.

Али, у Србији није проблем само одсуство свести о стварном моралном корену проблема, већ слика драматичних размера небриге која речито сведочи о угроженом систему вредности. Ту су посебно индикативни примери небриге према имовини и опоруци задужбинара. Најречитије о томе говори судбина Задужбине Милоша Црњанског, једног од највећих писаца који су стварали на српском језику. Годину дана после смрти писца (1893-1977), његова удовица Видосава је, предосећајући скоро и своју смрт, тестаментом завештала тадашњих 150 хиљада немачких марака уштеђевине за оснивање задужбине која би, објављивањем дела Црњанског, додељивањем награде са његовим именом домаћем писцу из области у којима се огледао Црњански, и наградом „Стражилово" за најбољи студентски рад о делу Црњанског, чувала успомену на великог песника, прозаисту, есејисту и путописца.

„За мене живот још има смисла и значаја само уколико бих још и сама могла допринети да се сачува трајна успомена на ту ретку и изузетну личност чије је дело ушло у саме врхове српске књижевности", записала је Видосава Црњански у тестаменту.

Епилог свега је да, већ три деценије, Задужбина Црњанског тавори без сталне адресе; око 90 одсто завештаног новца обезвредила је инфлација а део рукописне заоставштине Црњанског још се налази у кутијама од кошуља, непроучен и необрађен по узусима модерне текстологије.

Стан у коме је брачни пар Црњански живео, уместо да буде искоришћен у тестаментарне сврхе, после њихове смрти узела је општина Врачар. Тако је Задужбина Црњанског неколико година обитавала у Народној библиотеци Србије а затим била приморана да се пресели у простор једне приватне адвокатске канцеларије. Задужбину Црњанског је, на крају, када су истекли рокови привременог боравишта на адреси ове адвокатске канцеларије, под свој кров примило Удружење књижевника Србије, Француска 7 у Београду.

У овом старом здању, у центру главног града, Задужбина је смештена у скучену неудобну собицу од десетак квадратних метара до које се долази узаним мрачним ходником, где се са десне стране налази тоалет а са леве – умиваоник.

Сви апели Удружења књижевника Србије и културне јавности да се Задужбини Милоша Црњанског обезбеде стална адреса и бољи услови за рад, остали су без одјека у званичним телима.

Иначе, Задужбина Милоша Црњанског је у Регистру задужбина у култури Србије, које се води у Министарству културе (садржи укупно 113 установа), заведена под редним бројем 25.

О актуелној ситуацији на свој начин говори и приказ стања у задужбинарству из часописа „Маркетинг Србија“ у број 9. из 2007. године:

„Многе задужбине широм Србије нису обележене, запуштене су, а оснивачки капитал из кога би се евентуално могле обновити, више не постоји. О многима нема података, нити се зна где ти подаци постоје. Тиме су разорене основне премисе, обесмишљени циљеви и разлози задужбинара да њихова задужбина на трајан начин, означена њиховим именом, служи будућности народа...“

Све ово су јасни знаци да је на удару самобитност заједнице, њен национални и културни идентитет и да промене које су у току у Србији не доносе потенцијално корист већ и велике опасности. Транзиција унутар глобалистичких токова је огромно искушење за бројне народе у свету. Ову планетарну драму проф. др Смиља Ракас је дефинисала следећим ставом:

„На тај начин се (неолибералним концептом глобализације – прим. Љ. Њ.) угрожава национални идентитет појединих народа, посебно малих, неразвијених и оних у транзицији; негира се њихово културно одређење са одговарајућом традицијом и системом вредности; оспорава се њихова припадност култури и нацији као стваралачких бића и њихов државни суверенитет. Наравно, у уједињеном човечанству, сасвим сигурно, постоји потреба очувања самосталности и суверености националних држава, без обзира на различите степене њихове економске развијености и њихове независности. Опстанак националних држава у глобалном друштву представља основу очувања културног идентитета појединих народа“ (Ракас С., 2006:218).

ЗАДУЖБИНАРСТВО И ПРАВО – ИСТОРИЈСКИ АСПЕКТ

Немогуће је игнорисати историјски контекст у коме је смештен било који предмет научног посматрања, па и задужбинарство, а о том контексту довољно говоре правне норме и промене у њиховом корпусу од једне до друге крупне друштвене и политичке смене.

Први пропис који је у Србији регулисао ову област био је „Номоканон – Светосавска крмчија". У заповести број 25, глава 45, регулисан је корпус доброчиних завештања писаним завештајем.

„Ако неко у последњем завештају писано изрази жељу за оснивањем часног дома, то јест цркве, или станопријемнице, или обитавалишта убогих, или кухиње сиромашних, или болнице, наређујемо да се црква (дом) до истека пет година старањем епископа и старешине те области, а ако завестилац одређује подобне странопријемнике, или храниоце убогих или друге сличне управитеље или ако својим наследницима (омогући) такав избор, наређујемо да епископ тога места на сваки начин изврши што је записано наследницима, надгледајући да се здање добро прави, па ако нађе да управитељи нису од користи, овлаштен је да без икакве штете на њихово место стави способне... како би се све учинило по вољи покојника".

Задужбинарство помиње и Душанов законик, али је правну регулацију ова институција добила тек у Кнежевини Србији а потом и у Краљевини Србији. Реч је о законима из 1881, 1896, 1912. и 1930. године.

Тако је Закон о удруживању и зборовима из 1881. године о оквиру правног уређења ове области регулисао и непрофитни статус ових удружења.

Да је задужбинарство хватало маха у тадашњој Србији сведочи и чињеница да је ова област стекла такву важност да је била уређена и Уставом. Тако је у Уставу Кнежевине Србије, из 1888. године, у члану 194. забележено да ће „добротворни заводи или задужбине за просвету и друге цели, које за живота или за случај смрти оснују приватни људи својим имањем или фондовима, моћи опстати само по одобрењу државне власти основане по закону".

Следио је правни акт назван Законодавно решење о задужбинама у Србији. Донела га је Народна скупштина 1896. године и овај документ је сматран напредним за то доба. Решења у закону су наслоњена на претходно донети Устав. Овај акт, назван Законодавно решење, потписао је краљ Александар I Обреновић. Законодавним решењем је предвиђено да се „одлука о сваком појединачном случају доноси Краљевим указом, а на предлог министра просвете и црквених послова по саслушању Министарског савета, а у споразуму са Државним саветом".

Извршење овог решења је поверено министру народне привреде.

Овим законодавним решењем је указано на то да постоје бројни фондови различите намене и вредности, као и на потребу прецизнијег правног регулисања њиховог статуса и одговорности за остварење општекорисних циљева.

Будући да је дошло до правог размаха задужбинарства, наметнула се потреба за доношењем новог закона и то се и догодило 1912. године. Хронике кажу да су те године у Србији постојале 32 задужбине.

Ово богатство стављено на располагање заједнице, морало је да буде прецизније правно уређено, и у члану 1. је стајало да су задужбине „добротворне установе, заводи и фондови, која су поједина лица, физичка или правна, трајно основала својим имањем у каквом побожном или општекорисном циљу".

Задужбине су, према овом закону, осниване тестаментом добротвора који је морао да буде оверен у суду или полицији, а затим одобрен од надлежног министарства, државног савета и краља. Ако је било у питању оснивање задужбине „религиозног садржаја" захтевано је претходно „саслушање Архијерејског сабора".

По слову овог акта, за надзор и контролу рада задужбина било је одговорно министарство. Задатак министарства је био да оснује задужбински савет са законском дужношћу (чл. 17), да из области своје надлежности прописује правила о управи појединих задужбина, уколико их не би било у акту оснивача, и да „врши непосредни надзор над задужбинама које нису поверене државној управи већ управи појединих физичких или правних лица или одбора, да прибира и оцењује извештаје и билансе сваке задужбине и по њима цени исправност рада задужбинске управе".

Делимичне измене и допуне овог закона извршене су 1930. године, да би, убрзо, 1932. године, био донет и Правилник за примену Закона о задужбинама. Овим је правно прецизирано (чланом 18) да се задужбинско имање мора одржавати из редовних прихода задужбине а да се новчано пословање мора вршити преко Поштанске штедионице.

Правилником је наложено још да је Управа задужбине дужна да подноси годишњи извештај са билансним стањем задужбине, а Министарство просвете обавезано да тај извештај и билансно стање објави у „Службеним новинама".

Формираним фондом задужбине, односно задужбином, управљао је одбор чије је чланове одређивао дародавац својим тестаментом, или је то препуштао одређеној установи, најчешће оној којој је имовина завештана. Тако су у управним одборима задужбина, у XIX веку па све до Другог светског рата, седела истакнута имена српске културе и науке, личности беспрекорних моралних квалитета и репутације.

Бити у управном одбору неке од задужбина сматрало се посебном чашћу и признањем. Ти угледни појединци из тадашње српске моралне заједнице доносили су одлуке о правичној расподели средстава из фондова

једино неподељеном сагласношћу чланова одбора. Са каквим осећањем дужности и савесношћу су се изабрани чланови управних одбора задужбина односили према повереној имовини и средствима говори и следећа чињеница: „У раздобљу активног рада задужбина и фондова, све до Другог светског рата, у јавности није забележено да је нека личност из одбора учинила проневеру или злоупотребу (Павловић, Б., 2007:12).

Поменути Правилник за примену Закона о задужбинама је чланом 20 ослободио задужбине плаћања свих такси, пореза и државних приреза.

Период који је почео са половином XIX века и трајао до почетка Другог светског рата, био је златно доба задужбинараства. У том временском периоду основане су задужбине Николе Спасића, Алексе Крсмановића, Луке Ћеловића Требињца, Влајка Каленића, Илије Милосављевића Коларца, Николе Чупића, Симе Андрејевића Игуманова, Персиде Миленковић и других.

Какви су мотиви наводили тадашње угледне људе да своју имовину посвећују хуманим и општекорисним циљевима, то јест са каквим осећањем моралне дужности су своју тековину завештавали својој моралној заједници, најбоље се, заправо, види из поздравног говора академика Александра Белића на дан отварања Коларчевог народног универзитета 1932. године. У свом говору он је истицао да је Задужбина Илије М. Коларца најбоља илустрација патриотског и патријархалног односа према народу и служби народним интересима:

„Као што је некада јелинска етика сматрала онога који није помогао народном напретку да је готово крив пред својим народом, тако је и наша народна етика нераздвојно везала схватање животних циљева појединца са потребама народне целине“ (Друштво знања, 2009:240).

Подаци говоре да је друга половина претпрошлог века у Србији било време задужбинарског полета. Задужбинарски дух је цветао а Србији су остављене многе изузетно вредне и, са становишта општекорисних циљева, значајне задужбине. Многи овај период сматрају „златним“ периодом задужбинарства у Србији. Овакав задужбинарски полет је и логичан, јер је то период у који се ушло одмах после ослобађања од вишевековног турског ропства, оствареног по цену тешких личних и колективних жртава и страдања и у коме је, по цену страшних искушења, очувана српска морална заједница.

Жртве уграђене у слободу Србије још су биле у свежем сећању људи тог доба. Они који су преживели чинили су све што су могли да би општим напретком ту слободу, задужбину жртвованих у ослободилачким ратовима, осигурали, пре свега, јачањем државе и свих друштвених функција заједнице. Живи су се одуживали погинулима тако што су чинили све што су могли да дају нови смисао освојеној слободи у чије темеље су свесно уграђене бројне и страшне жртве. Свако је био дужан да заједници

пружи оно што може а они који су могли више, више су и давали. Дух ових обновитеља Србије и српског задужбинарства, овековечен ширином човекољубља, сија и данас неуништивим златним сјајем.

Међу бројним примерима задужбинарског реализовања моралне дужности према својој заједници неки су изузетни и по материјалној вредности и по ономе што доносе генарацијама које су уследиле и тек ће уследити. Реч је о задужбинама које, саме по себи, говоре о снази тада разгорене родољубиве свести, снази моралне заједнице Србије али и снази посвећености њених чланова човекољубивим циљевима и националном напретку. Оснивањем задужбина угледни појединци су утицали на развој своје заједнице, помагали отаџбини али и угроженим појединцима и након свог физичког нестанкаи тако улазили у ред истакнутих чувара морала своје заједнице. Њихов морални гест живеће док живи њихова морална заједница.

ЉУДИ ЗА ЉУДЕ: ЗЛАТНО ДОБА ЗАДУЖБИНАРСТВА

Први фонд, са завештаних 250 дуката, основали су ТОМА ВУЧИЋ ПЕРИШИЋ и ИЛИЈА МИЛОСАВЉЕВИЋ КОЛАРАЦ 1857. године. Фонд је у тадашњој, тек ослобођеној Србији, био намењен да би се помињали изгинули за отаџбину.

КАПЕТАН МИША АНАСТАСИЈЕВИЋ (1803-1885) био је најбогатији Србин свога времена. Био је велики добротвор српске просвете и културе и изнад свега патриота, задужбинар, човекољуб, а бавио се трговином, бродарским транспортом и пословима банкарства.

Пословна империја којом је управљао сматрана је првом српском мултинационалном компанијом и упошљавала је 10.000 људи. Његови послови су били толико разгранати да је трговачки бизнис обављао преко 23 филијале у разним местима на Сави и Дунаву. Располагао је флотом од 70 бродова.

Овај добротвор је стечени новац још за живота улагао у развој школства. Помагао је штампање књига на српском језику а између осталог ту су биле и књиге Вука Караџића и Матије Бана.

Миша Анастасијевић је био и оснивач и добротвор Београдске читаонице и њен председник пуних тридесет и девет година.

Данашњи ректорат Београдског универзитета је смештен у згради коју је, заправо, Миша Анастасиојевић поклонио „отечеству“ за просветне потребе 1863. године. Пре Ректората, у овој згради, познатој као Капетан Мишино здање, били су гимназија, Велика школа и Министарство про-

свете. Овим доброчиним гестом Мише Анастасијевића утемељена је прва задужбина у освит задужбинарства у обнављаној Србији. О тој задужбини се и данас са топлином говори као о Капетан Мишином здању, а студенти су склони да га од миља зову и чика Мишино здање.

ИЛИЈА МИЛОСАВЉЕВИЋ КОЛАРАЦ (1800-1878) је још један из те плејаде доброчиних људи са снажним осећањем дужности према својој отаџбини.

О њему је остало забележено да „није био човек речит; његова беседа је била сува и кратка, али сваки посао који би смислио и извршио, речито је указивао на Коларчеву велику памет и зрелу процену". Свој огромни пословни успех остварио је тргујући храном, житарицама, сољу, свињама и уз то је изучавао и вађење руда. Поред свих других послова, за државу је набављао шалитру.

Коларчеви савременици су говорили да је завршио само четири разреда основне школе. Али,истовремено се све време свог живота дружио са ученим људима.

Заједно са супругом Синђелијом, 1854. године, Коларац је постао члан Матице српске. Од тада је помагао развој српске књижевности, финансирао објављивање домаћих и преведених дела, а 1861. године је основао и Фонд за помагање и награђивање српских књижевника. Тај Фонд је 1875. године прерастао у Књижевни фонд са капиталом од 10.000 дуката.

Забележено је да је 1861. године помогао новчано и оснивање Српске правне академије у Новом Саду.

Илија Милосављевић Коларац је 1877. године сачинио тестамент и овим документом одредио да се, кроз његов Књижевни фонд, помаже српска књижевноста, а да се други део његовог капитала искористи за подизање зграде универзитета, у коме ће учени људи преносити и ширити знања народу. Зграда је завршена 1932. године и у њој је започео свој рад Коларчев народни универзитет.

Задужбина Илије Милосављевића Коларца је, тако, постала центар народног просвећивања. Овај центар просвете је замишљен тако да буде доступан сваком, без обзира на степен образовања. То је институција српске просвете и културе која и данас обавља своју просветитељску и културну мисију на начин како је то Коларац одредио својом последњом вољом. Коларчев народни универзитет је, тако, био и остао „специјализована просветна и културна установа, чија је превасходна намена презентовање јавности најзначајнијих остварења из књижевности и уметности и популаризација науке" (Друштво знања, 2009: 242).

Задужбина Илије Милосављевића Коларца је данас „установа која се некако невидљиво увлачи у школе, која попуњава оне празнине које друге

школе у друштвеном образовању остављају, ширећи љубав према знању и осећање његове вредности“ (исто).

На Коларчевом народном универзитету годишње се одржи више од 200 предавања, 50 књижевних вечери, 250 концерата и више од 30 изложби. У остваривању ових програма учествује више од 600 стваралаца.

НИКОЛА ЧУПИЋ (1836-1870) је ушао у ред великих српских добротвора тако што је отаџбини оставио све своје имање. Овај артиљеријски капетан, унук чувеног борца за слободу, Стојана Чупића (Змај од Ноћаја), запамћен је под дединим презименом (његово је било Куртовић). У младости је веровао да једино кроз војничку каријеру може да буде достојан наследник свог претка, а пред смрт (умро је рано у 34. години живота),опхрван болешћу, записао је:

„Кад не бејах срећан да будем од користи својој отаџбини на бојном пољу са сабљом у руци, оставићу све своје имање на просветне циљи, те да бар на овом пољу својој земљи помогнем. И просвета је оштра као бојни мач; и она може да погњави Турке, и да освети наше Косово“ (Гавриловић, 1901:108). Задужбина Чупић је одлуком свог одбора (1874) покренула издавачку делатност посебних издања и часопис „Годишњица Чупићеве задужбине“, који је изашао у 50 томова и оставио неизбрисив траг у српској научној периодици.

Захваљујући овој задужбини култура Србије је богатија за 33 књиге, међу којима су дела Чеде Мијатовића „Деспот Ђурађ Бранковић“, „Поменик знаменитих људи“ Милана Ђ. Милићевића,као и многа друга значајна остварења српске историје и књижевности.

СИМА АНДРЕЈЕВИЋ ИГУМАНОВ (1804-1882) је српски добротвор коме припада посебно истакнуто место у овдашњем задужбинарству. Био је трговац и богатство је стекао послујући у Цариграду, Одеси и Кијеву. Савременици су га упамтили по аскетском животу а он је, тако скроман, свој народ богато даривао. Градио је цркве, сиротишта, школе, домове ученика и материјално помагао певачка друштва и друге сличне културне подухвате. Памте га као човека који је помагао болесне и немоћне, стипендирао ученике и чинио друга слична доброчина дела члановима своје заједнице за које је чуо да су у невољи.

На дугом списку задужбина у Србији, оне са именом Симе Андрејевића Игуманова су од највеће опште користи за заједницу. Тако је Игуманов 1871. године у Призрену основао Православну српску богословију. Овај његов доброчини корак био је велики догађај не само за,тада, још неослобођене Србе у Старој Србији, него и за цео српски род. У Пројекту устројства Богословије у Призрену, забележено је да је њен задатак,односно

циљ „да спрема младиће српске народности, а православне вере у Отоманској империји, за народне свештенике и учитеље".

Мало се зна у најширој јавности да је Призренска богословија ишколовала више учитеља него свештеника, и да је дала више владика и тројицу српских патријарха: Варнаву, Гаврила и Павла. Прва двојица су били њени ученици, а трећи – који је до недавно био на трону СПЦ – професор.

И управо је заслугом патријарха Павла задужбина Симе Андрејевића Игуманова обновила рад у палати на београдским Теразијама изграђеној 1938. године. То је подразумевало и враћање ове палате Задужбини као правом власнику. Тим поводом је новинар НИН-а, Јован Јањић, приљежни биограф патријарха Павла, забележио ове речи његове светости:

„Када сам још као студент Богословског факултета у Београду пролазио поред великог здања на Теразијама, на чијем зиду крупним словима пише: Задужбина Симе Игуманова-Призренца, дивио сам се тој велелепној грађевини и њеном задужбинару. Тада ни слутио нисам да ћу већ кроз петнаестак година бити професор Богословије у Призрену, коју је такође основао и подигао Сима Андрејевић-Игуманов. Касније, као епископ рашко-призренски, често сам одлазио у манастир Светог Марка у Коришу, надомак Призрена, где смо се у храму, заједно са ђацима и професорима Призренске богословије, Богу молили, служећи Свету литургију, а онда у манастирској порти, на гробу Симе Игуманова држали помен ктитору овог манастира" (Јањић, 2008:5).

По завршетку Другог светског рата, са доласком нове комунистичке власти, у име „будућности", кренуо је обрачун са прошлошћу, што је, иначе, специјалност свих револуција. Нове, комунистичке вредности су приватну својину изгурале из круга моралних, па су се и задужбине, као продукт моралне заједнице са другачијим становиштем, нашле на удару. Држави се више допала зграда Игумановљеве палате него делатност која се у њој одвијала и зграда је национализована. То се одиграло по одлуци Министарства просвете Србије од 16. јула 1946. године. Одлуку је потписала Митра Митровић. У овом документу је закључено да „све досадашње управе задужбине Симе А. Игуманова имају веома крупне недостатке у вођењу задужбинских послова и књига". То је био основ да министарка одлучи да се дотадашња управа смени и да даље управљање задужбином пређе на задужбински одсек Министарства просвете Србије.

Задужбина се жалила на ове одлуке али нова морална и идеолошка конфигурација није имала разумевања за аргументе у жалби. Тако је Задужбини Симе Андрејевића Игуманова одузето право управљања имовином, затим да рентира станове у својој згради а после свега је 1950. године, по нечијој наредби, група радника чекићима разбила на крову палате скулп-

торску композицију „Сима Игуманов са синчићима“, уметничко дело које је украшавало Теразијски плато, којим је доминирала зграда.

Оваква ситуација се одржала до 1989. године. Тада је промењен пропис из 1972. који је дозвољавао да задужбине могу оснивати само друштвеноправна лица са средствима у друштвеној својини. Када су се ствари промениле у законима, дошло је време да се промене иу животу и митрополит Јован (који је замењивао у том тренутку болесног патријарха Германа) упутио је 12. јуна 1990. године захтев за упис Задужбине у Регистар Републичког секретаријата за културу.

Позитиван одговор државе је стигао 6. јула 1990. године и од тада тече нови живот Игумановљеве задужбине „са својством правног лица“. Избором епископа рашко-призренског Павла за новог патријарха српског (2. децембра 1990. године), Задужбина је добила главног стараоца који је то био до смрти (2009). Локална управа је ишла примером надлежних министарстава и Скупштина општине Стари град је 21. марта 1991. године донела решење којим се на задужбину преноси „право управљања и коришћења“ њене национализоване зграде на Теразијама „на период од 5 година“, а од 17. децембра исте године Игумановљева палата враћена је Задужбини у трајно власништво.

Други златни период српског задужбинарства био је између два светска рата. Опет је то време после тешке српске голготе у Првом светском рату, коју је обележило епско страдање али и епски подвиг (у темеље слободе милиони Срба положили су своје животе), обавезујући живе да испуњавају своју моралну дужност. Опет су они који су више имали, више и даровали народу, његовим потребама и националним циљевима.

У Архиву Србије постоји документација о 490 задужбина и фондација које су настале у том периоду. Највећи број задужбина је поверен на управљање Српској православној цркви, Српској краљевској академији (после Другог светског рата преименована у Српску академију наука и уметности – САНУ) и Београдском универзитету.

ПЕТАР I КАРАЂОРЂЕВИЋ (1844-1921), краљ Србије од 1903. године, а потом и суверен Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, наставио је традицију владарских завештања из историје свог народа и подигао Цркву Св. Ђорђа на Опленцу. Краљ Петар је био Карађорђев унук и син кнеза Александра и кнегиње Персиде.

Поред цркве на Опленцу, краљ Петар је својом иницијативом организовао и перманентно подупирао, задужбинску целину са бројним пратећим деловима имања, зградама и делатношћу. Правне основе будуће задужбине он је поставио тестаментарном одлуком од 1. децембра 1914. године (по новом календару).

Његова задужбина је била растурана и пљачкана у оба светска рата, а после ослобођења 1945. године, она је и укинута. Рад ове задужбине обновљен је 1992. године, али је спор око враћања имовине трајао до 1997. и окончан је пресудом Окружног суда у Крагујевцу, донетом 6. марта 1997. године.

О овој задужбини брине Управни одбор у чијем саставу је и представник краљевске породице. Управник задужбине у дужем периоду био је Миладин Гавриловић. Менаџер за односе са јавношћу ове задужбине 1993. и 1994. године био је Никола Т. Карађорђевић, син принца Томислава, који је последњих десет година живота провео на Опленцу, где је и сахрањен 16. јула 2000. године у крипти Храма Св. Ђорђа. Иначе, Задужбина краља Петра I објавила је обимне „Мемоаре" Томислава Карађорђевића. Њих је за штампу приредио Миле Недељковић.

КРАЉ АЛЕКСАНДАР I КАРАЂОРЂЕВИЋ (1888-1934) је, такође, ушао у ред чланова краљевске породице који су наставили задужбинарску традицију. Тако је Краљев фонд – фонд краља Александра I Карађорђевића, био највећи фонд основан после Првог светског рата у Београду. Овај фонд је, иначе, основан на дан венчања краља Александра са краљицом Маријом 8. јуна 1922. године. Фонд је основан ради помоћи истакнутим културним и просветним радницима, удовицама и ратној сирочади и примерним ученицима и студентима.

Краљ Александар је, такође, као своју задужбину, под именом „Краљица Марија" подигао и први студентски дом у Србији.

КРАЉИЦА НАТАЛИЈА ОБРЕНОВИЋ (1859-1941) је већи задужбинар из краљевске породице која је владала Србијом пре Карађорђевића. Она је била супруга краља Милана и после развода са њим живела је једно време у Француској. После убиства њеног сина, краља Александра(1903.), краљица Наталија је наследила владареву имовину у којој је била и такозвана Краљевска домена или Мајданпечка домена. Ово наследство, чим је пренето на њу, она је изјавом наменила Београдском универзитету, али је та њена намера правно спроведена тек 1933. године. Тада је домена проглашена за научни завод, односно универзитетско огледно добро. Ово имање се простирало на 7.777 хектара. Обухватало је шуме и рудишта и 1940. године је процењено на 17 милиона динара.

НИКОЛА СПАСИЋ (1838-1916) је био један од најзначајнијих добротвора свога времена. Хуманитарна делатност овог велетрговца из Београда нарочито је дошла до изражаја у време Првог балканског рата, али и Првог светског рата. Спасић је тако 1912. године организовао у Београду помоћну болницу за рањенике. Ову медицинску установу он је снабдевао

свим потребним инвентаром, лековима и храном. У овој болници је главна болничарка била његова супруга Нака.

У знак захвалности српској војсци, Никола Спасић је 1915. Године поклонио своју кућу Српском народном инвалидском фонду. Кажу да је овај доброчини гест направио по наговору своје супруге.

Спасић је основао и Друштво дечјих склоништа за бригу о деци београдских надничара и за њихов смештај. Међу бројним здањима, његовим новцем подигнутим, да служе у доброчине и општекорисне циљеве су и Градска болница у Београду, болнице у Куманову и Крупњу и Дом за изнемогле и сироте грађане у Књажевцу.

Својим тестаментом Спасић је заједници оставио покретну имовину, а уз то и три куће у Кнез Михаиловој улици. Вредности које је оставио свом народу су толике да су га савременици назвали српским Нобелом.

Све Спасићеве задужбине су радиле самостално, контролисане од сопствених задужбинских одбора.

ЛУКА ЋЕЛОВИЋ ТРЕБИЊАЦ (1854-1929) је још један велики доброчинитељ из реда веома богатих српских трговаца. Ћеловић није имао школе и био је једва писмен, али је у трговини успео да стекне огромно богатство. Упркос одсуству образовања, он је био уверен у моћ науке и привреде и посебно добро осмишљене културне политике. Највећи део свог богатства, 50 милиона ондашњих динара и 10 великих зграда, Ћеловић је оставио Београдском универзитету.

Ћеловић је, на своју иницијативу и својим новцем, остварио уређење и регулацију тока Саве и санирање до тада запуштеног дела Београда око железничке станице. Подигао је низ зграда и уредио парк чиме је овај део Београда добио европски изглед.

Ћеловићево писмо од 23. децембра 1925. године, са значајем тестамента, које је назвао „Основно писмо“, на дирљив начин је одредило је његову последњу вољу:

„Уверен да наука и привредни рад најјаче потпомажу правилан и сталан напредак свакога народа и да се неговањем млађих нараштаја најбоље обезбеђује будућност народна, и желећи дати јасна доказа о својој усрдној захвалности Краљевини Србији, мојој постојбини, и о своме великом поштовању науке, које сам целога века жудан био, у којој је данас средиште и главна творница за цело српско племе – Универзитет Краљевине Србије у Београду, оснивам задужбину под именом: Задужбина Луке Ћеловића Требињца, београдског трговца, којом ће руководити одбор састављен од ректора, проректора, декана и продекана свих факултета Београдског универзитета...“

ВУК СТЕФАНОВИЋ КАРАЏИЋ (1787-1864) је међу оним Србима који свом роду нису оставили материјална добра већ су у будућност своје заједнице уграђивали своје монументално духовно дело. Умро је у Бечу 8. фебруара 1864. године и, присутнима на самрти, прошапутао:

"Моја је сва и голема плата ако сам добро народу учинио и ако се тиме наш народ ухасни" (Поповић М., 1987:432).

Овај великан српске културе и писмености убрзо је у свом Тршићу заборављен. Кућа у којој је рођен је срушена и тек 1897. године, и тек су у време преноса Вукових посмртних остатака из Беча у Београд, тршићки сељаци Гајо Матић и Којо Марјановић, на месту где је била његова кућа, поставили велики храстов крст. Те године покренута је и акција, да се у Тршићу сагради Вукова спомен школа.

Срби су Вукову кућу поново подигли 1933. године, и на дан када је освештана 17. септембра 1933. године одржан је и први Вуков сабор. Од оснивања, сабор није одржан само једном, током Другог светског рата, 1943. године.

Четири године по оснивању Вуковог сабора, дакле 1937. године, Одбор за прославу 150. годишњице Вука Стефановића Караџића, предложио је да се, у циљу одавања дужног поштовања „оцу нашег духовног препорода" оснује посебно друштво које ће радити на „подизању наше националне културе у савременом духу, као уделу нашег народа у општој светској култури, а на народном темељу како га је Вук ударио".

На Оснивачкој скупштини одржаној 13. јануара 1938. године, представници просветних и културних установа основали су друштво под именом Вукова задужбина, са седиштем у Београду у улици Вука Караџића бр. 5/IV. Убрзо је (29. априла 1938. године) одржана седница у згради Српске краљевске академије, на којој су усвојена „Правила друштва", која је касније потврдило Министарство унутрашњих дела Краљевине Југославије (I бр. 13665/38).

Изабрани су органи Задужбине у чије редове су ушли истакнути појединци ондашње јавне сцене у Србији. За председника Управног одбора Задужбине изабран је академик Александар Белић, професор Универзитета и председник Српске краљевске академије. За секретара је изабран др Милош С. Московљевић, секретар Лексикографског одсека Српске краљевске академије а за благајника Задужбине др Милан Ст. Протић, главни директор Народне банке Србије.

Био је то значајан културни и друштвени догађај а Српски књижевни гласник (1938:380) објавио је „Проглас Вукове задужбине" у коме су истакнути њени важни циљеви:

а) Да награђује крупна изворна књижевна, уметничка и културно-научна дела израђена на основици наше народне културе како ју је Вук схватио, и

б) Да предузима нарочите послове који ће, у духу Вуковог рада, служити народном просвећивању и културном подизању, као на пример: издавању нарочитог Вуковог народног алманаха, јевтиних збирки одабраних народних песама и других дела која подстичу и потпомажу рад на чувању чистоте и лепоте нашег књижевног језика и на одржавању и снажењу карактерних особина наше националне културе уопште.

Непосредно после оснивања, Задужбина се ангажовала на подизању „Вуковог дома" у Лозници и одржавању Вукове куће у Тршићу. Одлучено је да се знатна материјална средства уплате за „Одбор за подизање споменика Вуку Караџићу" у Београду, а новчано је помаган и рад „Савета српских културних друштава". Према подацима које је систематизовао Славко Вејиновић, саветник у Вуковој задужбини, у 1938. години за ове намене је уплаћено више од 25.000 динара; у 1939. години 34.000, а у 1940. години 33.000 динара. Последње евидентиране уплате и исплате носе датум 19. март 1941. године. Седамнаест дана касније, шестог априла, немачки авиони су бомбардовали Београд.

После Другог светског рата, Вукова задужбина је престала са радом. Одбор Вуковог сабора, Културно-просветна заједница Србије и друге организације су 1972. године припремале оснивање Вукове задужбине, али намере нису остварене.

Вукова задужбина је, као невладина, самостална народна установа која се бави свим областима народног живота и стваралаштва у духу трајних вредности Вуковог дела, поново основана 1987. године. Била је то година обележавања двестоте годишњице рођења Вука Караџића. Та година је протекла у акцијама предузиманим под слоганом „Два века Вука" и у таквој атмосфери је потписан и „Споразум о оснивању Вукове задужбине".

Потписници овог споразума били су: Скупштина СР Србије, Републичка конференција ССРН Србије, САНУ, Војвођанска академија наука и уметности, Академија наука и уметности Косова, Матица српска, Републичка заједница културе, Републичка заједница науке, Републичка заједница основног образовања, Универзитет у Новом Саду, Универзитет у Приштини, Универзитет у Нишу, Универзитет „Светозар Марковић" у Крагујевцу, Универзитет уметности у Београду, СО Лозница, Удружење књижевника Србије, Културно-просветна заједница Србије, Матица исељеника Србије и ИРО „Просвета".

Овакав начин оснивања био је карактеристичан и законски могућ једино за фондације, али је у случају Вукове задужбине учињен изузетак са ваљаним разлогом – било би неприкладно да се дело реформатора срп-

ског језика стави под бригу установе која у имену носи страну реч – фондација.

Ово је био повод и за измену Закона о задужбинама, фондацијама и фондовима из 1989. године, у делу који је прописивао да задужбине могу да оснивају једино правни субјекти.

Вукова задужбина је 20. јула 1987. године уписана у Регистар задужбина, фондација и фондова – образац број 2, под редним бројем 7, у Републичком комитету за културу Социјалистичке Републике Србије, ближа ознака 022-1242/87-09.

Извршни одбор Одбора за прославу 200. годишњице рођења Вука Стефановића Караџића је 21. јула 1987. године разматрао и усвојио извештај о оснивању Вукове задужбине и одобрио припреме за почетак њеног рада.

Завршни радови на сређивању просторија Вукове задужбине довршени су 20. августа 1987. године. Тиме је отворен Дом Вукове задужбине. Ово здање се налази у Београд у Улици краља Милана бр. 2, у згради некадашњег трговца Димитрија Мите Голубовића, грађеној 1870/71. године, према пројекту архитекте Александра Бугарског, једног од највећих архитеката XIX века.

„СИРОМАШНИ ИМАЈУ ПРАВА, БОГАТИ ИМАЈУ ДУЖНОСТИ“

Помоћ српској просвети био је најјачи мотив задужбинара и тако је Београдски универзитет уочи Другог светског рата располагао са 75 задужбина и фондова.

Уз оне најкрупније дародавце, попут Луке Ћеловића, ту је и читав низ других који су Универзитету поклањали своју покретну и непокретну имовину како би подржали фондове за исплату студентских стипендија, подршку научним пројектима и уопште за потребе универзитета.

Према процењеној вредности имовине, по курсу динара из 1940. године, већи дародавци Београдског универзитета из Србије су били Сара и Васа Стојановић (1.626.938 динара), Илија Антоновић (1.448.645), Милоје Јовановић (1.450.383), патријарх Димитрије (1.050.000), Сава и Клеопатра Урошевић (961.635) и епископ Никанор (510.100).

Дародавци Београдског универзитета били су и Аустралијска задужбина (503.000 динара), Ернест Солвоја (500.000) и Карнегијева задужбина из Њујорка, која је 1920. године Београду поклонила тадашњих 100.000 долара да би од тог новца била подигнута Универзитетска библиотека.

Према правној регулативи, тада је све фондове, поклоне и задужбине, уз одобрење министра просвете, прихватао Универзитетски сенат.

Истовремено је важило правило за све задужбине да главница не може да се троши, а за деловање ових установа могу да служе само приходи или камата.

Највеће задужбине – Задужбина Луке Ћеловића Требињца и Огледно добро краљице Наталије („Наталијино“) биле су под непосредном управом Универзитетског сената.

Велики број вредних задужбина остављен је на располагање тадашњој Српској краљевској академији, која је после Другог светског рата преименована у Српску академију наука и уметности. Овој институцији науке завештано је и стављено на располагање, између 1889. и 1936. године, 65 задужбина. О каквој вредности је ту реч, најбоље говори чињеница да су приходи од задужбина и фондација премашивали средства којима је држава из буџета финансирала програме ове институције. Најзанимљивије је да су дародавци и утемељивачи ових задужбина и фондација били истакнути интелектуалци тога доба али и обични људи из народа, сељаци, чиновници, адвокати, трговци, лекари...

Иначе, приходи од задужбина и камате на орочена средства трошени су за објављивање и награђивање академијиних научних издања, за награђивање дела која није објавила Српска краљевска академија, за научна испитивања, за награђивање дела из лепе књижевности и помагање књижевника и за издавање популарних књига.

Међу задужбинарима тог доба било је и политичара, па је, тако, прву задужбину у корист Српске краљевске академије завештао Јован Мариновић, лице са тадашње српске политичке сцене. Своју одлуку је поткрепио ставом да задужбину оставља како би служила да „подстиче напредак лепе књижевности награђујући сваке године одличне поетске списе с моралном и патриотском тенденцијом“.

Неки од задужбинара, као Лазар Арсенијевић Баталака и Стевча Михаиловић, своју имовину су завештавали ради штампања њихових дела.

Академији су имовину завештавали и неки њени истакнути чланови, а највећу појединачну вредност је тако завештао Михаило Пупин. Главни капитал његове Задужбине износио је 1.350.000 динара.

Међу трговцима, доброчинитељима, који су своју имовину завештавали Академији, предњачио је Голуб Јанић (1853-1918). Овај успешни трговац и значајни национални прегалац и оснивач националне организације „Српска браћа“, заједно са братом Самуилом завештао је Академији имање у вредности тадашњих 7.000.000 динара. Међу добрима која је тако оставио Академији је и београдски хотел „Балкан“, изграђен на самим Теразијама. Јанић је новчано подржавао и градњу школа и учитељских станова по тадашњој јужној Србији (данашња Македонија), а, заједно са супругом, једној задужбини у Скопљу оставио је капитал од 1.500.000 динара.

У хроници српског задужбинарства један од светлијих ликова је позната српска добротворка Евгенија Кики. Она је своју одлуку задужбиновања објаснила настојањем да остане „изнад" времена:

„Да се врата мога дома не би затворила, а имовина растурила, пописивала и продавала, желим да се у мом дому живот продужи и све остављам српском народу". Овим је она јавно предочила своје снажно морално осећање интегрисаности у своју заједницу и осећање моралне дужности према њој, артикулишући на тај начин побуде свих других добротвора који су својим односом према отаџбини обележили једно време. То је време одрицања, жртвовања за своју заједницу, стављање интереса народне целине испред својих интереса и време када је појединац био свестан да је без окружења јаке и напредне заједнице веома угрожен. То је време које су обележили родољубље, филантропија и загледаност у будућност са свешћу да је она овом малом народу извесна само ако буде нештедимице улагао у своју културу и образовање и градио свест о националном јединству.

О томе сведоче саме опоруке задужбинара. Тако, у тестаменту Хаџи-Богдана Чаћеновића, између осталог пише:

„Стипендисти из наше задужбине школовани, дужни су по свршетку школовања служити у својој отаџбини".

Доброчинитељ Јован Голијанин је својим тестаментом одредио да се, новцем који оставља, мора отпочети градња Дома за старе и старице, дванаест година од његове смрти.

„Моја је жеља ваздашња била од када сам насто да са људима имам посла. Вазда сам сажаљевао старце и старице од добрих и поштених фамилија, па су вазда имале своје поштено владање и пристојно уживање, па су то некаквим тешким ванредним случајевима изгубили своје имање на поштен начин или васпитавајући своју децу, или их је неко појео или изварао, па су у своје старе дане остали без игдје ишта, па су дошли дотле да им треба пружити руку".

Коментаришући поруке из тестамената задужбинара, др Марија Алексић каже:„И иза опорука написаних невештом руком и слабим стилом, стајала је јасна намера – да задужбинарство почне да добија организоване форме и да у младој српској држави започне заснивање делатности и духа чији је дугорочни циљ општедруштвено добро. Поред побољшања квалитета живота читаве друштвене заједнице, ове установе остваривале су велики утицај и на развој система моралних вредности државе, сасвим у складу са изреком која изворно припада јеврејској култури, а постепено је задобијала атрибуте домаћег учења: "сиромашни имају права – богати дужности".

ЗАДУЖБИНЕ У ВРЕМЕНИМА ИДЕОЛОШКЕ ИСКЉУЧИВОСТИ

После Другог светског рата Србија је ушла у варијанту идеолошке искључивости у којој је на удару била приватна својина. Имовина задужбина постала је друштвена. Саме задужбине су се у основи одржале, али су многе од њих остале без вредне имовине која је национализована.

Закон, који се стриктно односио на ову област, у Србији је донет 1972. године.Тим Законом о задужбинама је утврђен положај и начин оснивања, управљања а уз то и јавности рада. Закон је дародавце и оснивaче ослободио плаћања пореза и доприноса за своје улоге. Имовина задужбина је постала друштвена и ослобођена је плаћања пореза и доприноса.

Послератна национализација је посебно погодила Београдски универзитет. Ова високошколска заједница је својевремено била међу три најбогатија универзитета у Европи и према прецизним подацима располагала је са 77 задужбина и 11 фондова вредних више од милијарду долара.

То је био период у коме су се мењала законска решења у овој области, али не и позиција задужбина. Тако је Закон о друштвеним организацијама и удружењима грађана из 1989. године настојао да уреди оснивање и рад непрофитних организација где су се убрајале и задужбине. Овај закон је третирао четири закона а међу њима и Закон о задужбинама,фондацијама и фондовима („Службени гласник“ РС,бр. 59/89).

Донет у идеолошком и правном окружењу у коме је доминирала друштвена својина, Закон о задужбинама је, у духу тог времена, уредио услове за оснивање задужбина, фондација и фондова и побројао са којим тo циљевима могу да се оснивају, ко ће њима управљати и под којим условима ће те установе престајати да постоје.

Оснивање задужбине је чланом 118 ближе уредио Закон о наслеђивању из 1995. године („Службени гладсник“ РС, бр. 46/95).

Са политичким променама у Србији после 2000. године, покренуте су иницијативе да се реафирмише дух задужбинарства у пуној мери. Тако је залагањем Савета за обнову задужбинарства, основаног на предлог Конгреса српског уједињења и Задужбине „Студеница“ из Сан Франциска, 2007. године, почело да се размишља о новом закону из ове области. Циљ савета је, иначе, био популарисање идеје задужбинарства као високоморалног чина, међу богатим људима у Србији, јер „задужбинарство се може унапредити првенствено променом начина мишљења и постојања, изградњом код људи свечовечанског ума, бриге,одговорности и љубави“.

У међувремену остало је да се отклоне негативне последице лоших решења из ранијих деценија. Један од тих наслеђених проблема јесте неспоразум, који се расплиће на судовима, настао национализацијом задужбинске имовине после Другог светског рата.

Ова национализација је највише погодила Београдски универзитет и током 2011. године трајало је још 50 спорова. Неке зграде, које су својевремено завештане Универзитету, у међувремену су срушене, неке су промениле намену, има их које су продате породицама које су се у њих уселиле, а у неким од објеката овог карактера основане су и приватне образовне институције.

Од београдских општина, само су Стари град и Врачар вратили имовину Београдском универзитету, док остале општине то одбијају.

Процес каквог-таквог враћања имовине Универзитету, почео је 1995. године и од тада је до 2011. године обновљен рад 13 задужбина и два фонда. Захваљујући томе, у 2011. години је 1985 студената примало месечне стипендије од нешто више од седам хиљада динара, а из овог буџета се годишње додељује двадесет награда по 25.000 динара, финансира се једно школовање и доделе се две награде запосленима у вредности од по око 2.000 евра.

Проблеми у области задужбинарства су наслеђени и у унутрашњости Србије. Задужбине су или запуштене или распродате. Тако је у Крагујевцу локална власт прекршила тестамент једног добротвора и на плацу у центру града, уместо болнице, никао је стамбено пословни објекат. Сличних примера има и у другим местима у Србији.

Ипак је, у међувремену, било и позитивних догађања. Тако је, на предлог Министарства културе, установљена и годишња награда за посебан допринос развоју културе кроз меценарство и донаторство, „Златни венац". Прва добитница била је госпођа Мадлена Цептер. Госпођа Цептер је у Земуну, на старим темељима, подигла ново здање Опере и позоришта „Мадленијанум", дародавац је највеће награде за женско литерарно стваралаштво „Женско перо", донира средства за награду „Добричин прстен", која се додељује за животно глумачко остварење, а мецена је и многобројним појединцима...

Српски пословни клуб „Привредник", основан 2002. године, био је својевремено покровитељ изложбе „Задужбине и задужбинарство у традицији српског народа" и истоимене монографије. Чланови клуба су се обавезали да ће чувати и наставити традицију Српског привредног друштва „Привредник" које је радило пре Другог светског рата и да ће наставити и са обавезама својих претходника давањем стипендија најбољим ђацима и студентима, помагањем установама за бригу о болесној деци и деци без родитеља, као и старим особама.

НОВИ ЗАКОН О ЗАДУЖБИНАМА И ФОНДАЦИЈАМА – ИЗМЕЂУ ШАНСИ И ИСКУШЕЊА

Пуних десет година било је неопходно сачекати, после петооктобарских промена из 2000. године, да Србија добије Закон о задужбинама и фондацијама. Тумачење тако дугог чекања инертношћу нове власти можда јесте тачно, али није и довољно.

Пуна истина лежи свакако и у недоумицама које су подгрејане оног часа када се Србија отворила према свету, улазећи у простор у коме су глобализацијски токови напросто тутњали, а носиоци нових вредности и новог неолибералног идејног модела, медијски агресивно, заузимали стратешки важне позиције на свим битним линијама одлучивања.

Нова ситуација је просто збрисала дотадашњи идеолошки и морални систем који се одржавао уз доминантно присуство друштвене својине док је приватна својина била на маргини. У центар је ушло приватно власништво уз маргиналну позицију државне својине, а овај преокрет је праћен и маргинализовањем позиције државе. Приватно је, у кратком року, готово сасвим преузело сав друштвени капитал. Али и тај приватни капитал је био или домаћи или страни-глобални. Онај део приватизације који је обављен ангажовањем домаћих газда, углавном је катастрофално завршен са уништеним фабрикама и отпуштеним радницима, а део приватизације капиталом из иностранства, пре свега капиталом транснационалних корпорација, случајно или не, завршен је веома ефикасно, што је овим фирмама, и интересима иза њих, донело доминантну позицију, и то не више само у привредном погледу. За тему овог рада је посебно битан сектор приватизације у сфери медија, где је, такође, стигао капитал транснационалних корпорација, и редакцијама у које је ушао обезбедио доминантну пропагандну и идеолошку позицију, са које ови новинарски колективи покушавају да себе представе и одсудним моралним арбитром.

Србија је данас фактички гробље својине приватизоване домаћим капиталом на коме је тешко очекивати новог Коларца, Игуманова, Николу Спасића или Мишу Анастасијевића. А од власника својине какви су транснационални гиганти „Салфорд“, „Ју Ес Стил“, „Филип Морис“ или „Бритиш американ тобако“, тешко је очекивати значајније задужбине какве су српској заједници ранијих векова, вођени осећањем моралне дужности, оставили, у њену моралну вертикалу чврсто интегрисани, поменути доброчинитељи. Привредне, финансијске и медијске корпорације, перјанице глобализације, су транснационалне само у односу на српску нацију и друге заједнице домаћине глобализацијских процеса, али и чврсто наслоњене на државе из којих су пошле у преливање богатства својој кући. Власници тих фирми задужбине могу оснивати само у САД, Британији или морал-

ним заједницама Западне Европе са којима су у моралном односу и према којима осећају моралну дужност.

Све у свему, враћање ауторитета приватном власништву, као одлучан отклон од ранијег идеолошког модела друштвеног, могло је да ојача положај задужбина и задужбинарства, да нова стварност није донела и нови пословни амбијент и идеолошки систем који, заправо, суспендују доброчине мотиве а који су Србији донели све оно што, од Раванице до данас, служи на општу корист овом народу.

То суспендовање, дакле, нема основ само у сужавању круга потенцијалних доброчинитеља, зато што је капитал контролисан од чланова моралне заједнице у Србији, фактички маргинализован на фарме пужева или пластенике са салатом. Суспезија доброчиних мотива је, уз то, логична већ и зато што општа клима у Србији, са новим, на јавној сцени доминантним неолибералним идеолошким представама, праћеним новим вредностима, није клима коју карактерише доброчинство у интересу сопствене моралне заједнице. Чему то, када је локално сметња утапању у глобално. Уосталом, Срби у транзицији су, или треба да буду, по мишљењу неолиберала, чланови светске заједнице а идеолошка и морална матрица њиховог размишљања и понашања је етички агрегат који је формулисао Рикардо Петрела. Да подсетимо још једном, Србима је држава сувишна као чувар разноликости интереса и дугорочних потреба, они морају да се помире са ускраћивањем заштите свему што има локални значај, тржиште морају да либерализују, да се на тржишту такмиче сви против свих и да они више нису људи упућени једни на друге, већ да у тој утакмици постоје само – победници и поражени.

Да овде није реч само о празној фикцији, уз све што се догађа пред нашим очима, ваља пажљиво прочитати недавно донети Закон о задужбинама и фондацијама у коме су задужбине, по члану 4., недобитне невладине организације. Одредница невладине је, то је јасно, појам који се директно везује за настанак и ток неолиберале глобализације.

То се истиче и на сајту wikipedia. Овде се појам невладина организација дефинише као „специфична форма организовања грађана“ и још додаје да се овај термин масовно користи у задње две деценије (од када се захуктала глобализација прим. Љ. Њ.) и уско је повезан са појмом цивилног друштва... Једна корисна дефиниција цивилног друштва је да је оно „сфера институција, организација и појединаца лоцираних између породице, државе и тржишта у којој људи учествују волонтерски да унапреде заједничке интересе“.

Невладине организације су, дакле, да подвучемо, појмовно и суштински уско повезане са цивилним друштвом где људи између (дакле, у простору изван) своје породице, своје државе и тржишта, унапређују заједничке инте-

ресе. Другим речима, ово је пут којим усамљени људи, изоловани од своје моралне заједнице, сада у светској заједници унапређују заједничке интересе. Овај став је, међутим, контрадикторан у својој суштини. Јер, избачени из своје породице и своје државе, људи су све мање људи а све више само ресурси, осуђени да у судару са моралним заједницама које су домицилне транснационалним корпорацијама, ајкулама светске тржишне привреде, изгубе и те преостале људске одлике. Те људске одлике они, напротив, могу да задрже само ако одбране своје моралне заједнице, јер остају људи само ако су окружени људима у својим моралним заједницама.

Уосталом човек не би био морално биће да није друштва, али ни друштво не би било морално друштво да није човека. Морално уздизање друштва над човеком исто толико је неосновано колико је истоветно неосновано уздизање човека над друштвом (Лукић Р., 1995: 368, Б). Србија је преживела идеологију колектива, сада јој преостаје да скупи снаге да преживи идеологију појединца.

Ма колико та идеологија тежила да избегне експлицитан и агресиван наступ, она је присутна и у овом Закону, као правно политичка арматура чији је циљ уређење једног сегмента друштвене сфере, али на начин који и овај законски инструмент интегрише у целину новоетаблираног вредносног система са идејом да дати друштвени поредак чини стабилним. Тако гледано, и овај закон је правни инструмент, који односе у свом домену уређује у интересу задужбина и задужбинарства, али само у мери у којој то не угрожава неолиберални идеолошки и морални дискурс. Проблем настаје оног часа када задужбинарство као еманација једног морала, једног разумевања заједнице и човека, уђе у несагласје са новим вредностима. Није тешко предпоставити на којој страни ће се, у оваквом неспоразуму, наћи овакав закон, али и цео корпус „надградње“ моделиран у духу неолибералног погледа на стварност.

У сваком случају то што су задужбине постале невладине организације (у земљама у транзицији оне ретко сарађују са локалном државом а у Србији смо сведоци да су оне ту само да државу киње, будући да је, по идеологији чланова светске заједнице организованих у невладиним организацијама, држава „сувишна као чувар разноликости интереса и дугорочних потреба“), објашњава се прецизније дефиницијом појма општекорисног циља у члану 3 овог закона. За ту дефиницију са очитим новим неолибералним идеолошким предзнаком локална заједница, као оквир задужбинарства је, наравно, преуска јер је општекорисни циљ уз остало и „промовисање и заштита људских, грађанских и мањинских права, промовисање демократских вредности, европских интеграција и међународног разумевања, одрживи развој, регионални развој.... заштита животиња...“.

Овом дефиницијом се не спречава оснивање задужбина чији је циљ помоћ члановима своје заједнице, и деловање ради, макар и у крајњој

линији, јачања заједнице у Србији, али се то ни на који начин и не помиње посебно, па тако и не подстиче, а према томе и не очекује.

Тиме је само правно заокружена једна културна политика, која је почела са транзицијом, и у којој за сада, сем ретких примера, и нема значајнијих нових доброчиних гестова појединаца, а ни потеза заједнице, који би показали како она схвата да је обавезује оно што су јој хумани људи остављали кроз векове.

Иронично је да је, будући да је такав, патетично глобалистички, сам дух Закона, због ових неолибералних идеолошких имплантата, латентно, у тешком неспоразуму са патриотском поруком у, на пример, тестаменту Илије М. Коларца, чији делови јасно говоре да је он, својим доброчиним гестом, у моралној комуникацији, пре свега, са својом моралном заједницом у Србији. Он жели да његов књижевни фонд „подмирује најпрече НАРОДНЕ потребе", да се из њега награђују „добра књижевна дела не само СРБА из данашње кнежевине него добра књижевна дела СРБА из свију предела СРПСКИХ, но и то само дела писана КИРИЛИЦОМ", затим да се „од свег имања образује фонд из кога ће се временом имати подићи СРПСКИ Универзитет", а да у називу Универзитета треба да стоји да је основан „на корист СВОГА НАРОДА". Коларац у својој последњој вољи даље каже:

„Ја желим да све моје наредбе остану непромењене док је СРПСТВА и СРБИЈЕ...". Он потом закључује своју опоруку, уз остало, и следећим ставом:

„Остављам аманет ученим патриотима СРБИМА који ће одборници бивати, да овај аманет сачувају кроз сва времена, и да се старају кроз сва времена ове фондове у добром стању одржати, и са њима у границама овог тестамента тако употребљење чинити, како ће НАРОД СРПСКИ највише користи имати".

У сваком случају, јасно је да би Коларац, да је знао да ће његова задужбина једног дана бити невладина организација (која, по дефиницији, има циљеве који превазилазе границе било које земље па и Србије и води рачуна о интересима Срба само у мери у којој су они чланови светске заједнице), вероватно добро размислио о свом доброчином кораку. Истовремено, оваква званична Србија каква је данас (у којој доминира неолиберална идеологија), може да толерише моралну творевину каква је Коларчева задужбина, али да у јавној сфери таквој варијанти доброчинства не посвећује било какву пажњу, да, заправо, игнорише ту задужбину, шаљући тим гестом поруку јавности шта о њој заиста мисли.

Ситуација, међутим, никако није безизлазна, јер је сукоб нових вредности и морала заједнице Србије, још далеко од коначног епилога, а том ставу свакако иде у прилог и једна одредба у Закону о задужбинама и фондацијама. Том одредбом је остављена могућност да и држава (држава може да се разуме и као репрезент моралне заједнице Србије, а свакако је

морална категорија те заједнице која се високо котира на њеној лествици вредности, ма колико била оспоравана као вредност од оних који заступају нове вредности) помогне материјално доброчиним установама – да и сама чини добро.

Ту је реч о члану 46 Закона у коме се каже: „Средства за подстицање или недостајући део средстава за финансирање програма који остварују задужбине основане ради остваривања општекорисног циља и фондације обезбеђују се у буџету Републике Србије, аутономне покрајине и јединице локалне самоуправе под условима и на начин прописан законом којим се уређује рад удружења и обезбеђивање средстава удружењима за реализовање програма од јавног интереса".

Тако смо близу закључка да је, излазећи из идеолошког шињела комунизма, српска морална заједница ушла у нови ригидни идеолошки период неолиберализма, што значи да проблеми институција, какве су задужбине, остају и даље, само ће попримити нове облике, али и да постоји простор (уз довољно снажан притисак моралне заједнице провоциран сталним присуством ове теме у јавности) да се задужбинарство одбрани, ојача и чак и развије..

У сваком случају, десет година од демократских промена у Србији, на основу упоредно-правног прегледа положаја појединих њених задужбина у култури, може се закључити да у нас још нема задовољавајуће равнотеже између циљева задужбина и правно-економских и других средстава која им стоје на располагању, а без те равнотеже нема не само доследног извршења воље задужбинара (оснивача, легатора, ктитора), већ и трајности задужбине, њене укорењености у друштвени, економски, правни и културни амбијент.

Иначе, у самим техничким решењима, овај Закон је као новину увео могућност два статусно правна облика – задужбину и фондацију, са јасно дефинисаним карактеристикама. Оба ова облика могу да оснивају пословно способна како правна тако и физичка лица и то и домаћа и страна (члан 10).

Основна имовина задужбине може бити у стварима, правима и новцу. Најмања вредност основне имовине неопходне за оснивање задужбине је 30.000 евра у динарској противвредности по средњем курсу Народне банке Србије на дан оснивања. Изузетно се у Регистар задужбина и фондација може уписати и задужбина чија је вредност основне имовине мања од 30.000 евра али по претходно прибављеном мишљењу министарства надлежног за културу о томе да је основна имовина задужбине довољна за остваривање циљева због којих се оснива (члан 12).

По овом закону задужбина је правно лице без чланова којем је оснивач наменио одређену имовину (основна имовина) ради доброчиног остваривања општекорисног циља или приватног интереса, односно циља који није забрањен Уставом или законом (члан 2. став 1).

Овај закон је фондацију дефинисао као правно лице без чланова и основне имовине које је основано ради доброчиног остваривања општекорисног циља који није забрањен Уставом или законом (члан 2, став 2).

По слову овог закона (члан 7), на средства која задужбина, која је основана ради остваривања општекорисног циља, и фондација стичу бестеретно (од добровољних прилога, донација, финансијских субвенција, заоставштина, и сл.) не плаћају се порези установљени законом (сви покушаји Задужбине Иве Андрића да се у њеном случају активира члан 7 Закона о задужбинама и фондацијама и да надлежна пореска управа престане да скида са рачуна ове доброчине установе ПДВ у износу од 18 процената остали су без ефекта а надлежна пореска управа тврди да је дужна да поштује једино важеће пореске прописе у које не спада и Закон о задужбинама и фондацијама).

Овај Закон уређује посебан правни режим за основну имовину задужбине, као и заштиту вредности основне имовине, након уписа задужбине у регистар.

Детаљно се, посебним прописаним стандардима, уређује унутрашња организација задужбине и фондације; између осталог, дефинише се одговорност управитеља и чланова управног одбора задужбине и фондације.

Занимљиво је да се у делу који се бави заштитом имовине задужбине, јасно постављају и обавезе чланова управног одбора и управитеља и налаже им се да у свом послу поступају са пажњом доброг домаћина, а приликом доношења одлука о коришћењу основне имовине задужбине као и одлука које се односе на привредне делатности које обавља задужбина, односно фондација, чланови управног одбора и управитељ поступају са пажњом доброг привредника (члан 42).

Закон предвиђа да чланови управног одбора и управитељ одговарају солидарно целокупном својом имовином за штету коју својом одлуком проузрокују задужбини или фондацији, ако је та одлука донета грубом непажњом или са намером да се проузрокује штета, осим ако су у поступку доношења одлуке издвојили своје мишљење у записник, или нису учествовали у доношењу одлуке (члан 43).

Закон детаљно уређује имовину задужбина и фондација и прописује услове под којима задужбине могу непосредно да обављају привредну делатност.

Ljubica Njegomir Živić
Chamber of Commerce and Industry of Serbia

FOUNDATIONS AS A WITNESS THROUGH CENTURIES AND MEETING PLACE OF CULTURE AND MORAL

Abstract: *The paper deals with reviewing of potential problems of cultural institutions in the country in transition, with emphasis on the cultural institution known as Ivo Andrić Foundation. To the extent in which Andrić entered with his literary work in the order as guardians of local moral of community, his artistic legacy and his role are in the conflict with the new, global, values. Foundations in Serbia, as the vital segments of the local culture, have managed to maintain despite the fact that they undermined own socio-economic and legal environment. At the same time, in the developed world, in countries where access to culture has a valuable system of values, with attitudes and behavior, foundations have long fought for favorable tax treatment. It has been necessary, long ten years to wait, until after October changes in 2000, that Serbia obtained Law on Legacies and foundations. All in all, with restoring the authority of private property, from the earlier ideological model of social proprety, can be strenghten the position of the foundation and legacies. But, the new reality has brought a new business and new ideological system.*

Key words: *CULTURAL INSTITUTIONS, LAW ON LEGACIES, FOUNDATIONS.*

Миомир Корач
Снежана Голубовић
Археолошки институт Београд

САВРЕМЕНА ПРЕЗЕНТАЦИЈА АНТИЧКИХ ЛОКАЛИТЕТА У СРБИЈИ

Резиме: *На територији двеју римских провинција Горње Мезије и Доња Паноније (данашња Србија) развијали су се велики градови, а на њиховим северним границама установљена је и граница римског Царства, такозвани Лимес. Остаци насеља, градова, логора данас представљају изузетно културно наслеђе Србије. Према прикупљеним подацима, ради се о неколико стотина локалитета, од којих ће већина сачекати неке будуће археологе, али најочуваније и најбоље истражене већ сада смо у могућности да представимо на начин на који се то ради у земљама са далеко дужом традицијом у презентацији археолошких налазишта. Најзначајнији римски град на територији данашње Србије био је Сирмијум односно Сремска Митровица, једна од четири царске престонице поред Рима, Милана и Никомедије, а осим тога и епископски центар. По значају га следи Виминацијум који је био главни град провинције Горње Мезије и стални логор легије Седме Клаудије. Презентација античког наслеђа управо је најуспелија на археолошком налазишту Виминацијум на коме је 2006. године формиран археолошки парк. Када је у питању данашњи главни град Србије, Београд (римски Singidunum), иако се налазио на изузетном стратешком положају, на ушћу Саве у Дунав, раскрсници речних и друмских путева, у антици је, за разлику од Сремске Митровице, имао мањи значај него што има данас. Од Рама, на траси пута некадашњег лимеса ређају се археолошки локалитети: Караташ, Костол, Шаркамен, Гамзиград, Ниш и Медијана, Царичин град, који се налазе се на такозваном Путу римских императора. Наиме, ради се о двогодишњем пројекту чија је идеја да се туристима омогући обилазак са једнодневним задржавањем на презентованим археолошким локалитетима по угледу на постојеће културне руте у Европи. Добро одржавани и презентовани археолошки локалитети представљају изузетан потенцијал за одрживи развој туризма у Србији и свако улагање у археолошка истраживања је вишеструко исплативо.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ, АРХЕОЛОШКО НАЛАЗИШТЕ, ЛИМЕС, ВИМИНАЦИЈУМ, КУЛТУРНА РУТА*

На територији данашње Србије у римско доба биле су формиране две провинције: Горња Мезија и Доња Панонија. У оквиру ове две провинције под римском управом развијали су се велики градови док је на њиховим северним границама установљена и граница римског Царства, такозвани лимес. Она се простирала од Британије на западу до Мале Азије на истоку и подразумевала је изградњу око 40 легијских логора (*castrum*) и низа мањих и већих утврђења. У утврђењима су боравиле римске јединице различите бројности, док су у логорима биле легије које су могле имати пет до шест хиљада војника. Остаци насеља, градова, логора данас представљају изузетно културно наслеђе Србије. Систематизација и картирање свих ових локалитета почела је још педесетих година XX века (Гарашанин,1951), али ни до данас није завршена. Према прикупљеним подацима, ради се о неколико стотина локалитета, од којих ће већина сачекати неке будуће археологе, али најочуваније и најбоље истражене већ сада смо у могућности да представимо на начин на који се то ради у земљама са далеко дужом традицијом у презентацији археолошких налазишта.

Сремска Митровица (*SIRMIUM*)

Несумњиво најзначајнији римски град на територији данашње Србије је Сирмијум односно Сремска Митровица. Био је једна од четири царске престонице поред Рима, Милана и Никомедије, а осим тога и епископски центар. Првобитно је био административни центар провинције Доње Паноније (*Pannonia Inferior*), а од Диоклецијанових реформи постаје седиште Друге Паноније (*Pannonia Secunda*); затим од 324. године и седиште илирички дијецезе велике префектуре *Italia Africa Illyricum*. Прво насеље основано је на територији домородачких племена Сирмијаца и Амантина (*civitas Sirmiensis et Amantinorum*). За време Флавијеваца, највероватније под Домицијановом влашћу (81–96), Сирмијум стиче статус колоније. Епиграфски је потврђен као *Flavia Sirmium, colonia Sirmium, Sirmensium* или *Sirmiensium*. О значају Сирмијума, сведочи и чињеница да је у њему Марко Аурелије имао царску палату у којој је и умро. У Сирмијуму су краће или дуже време боравили и римски императори Максимин Трачанин, узурпатори Ингенус и Регалијан, као и Аурелијан, Проб, Клаудије Готски, Галерије и Лициније, а октобра 314. године Константин Велики дефинитивно истерује Лициниј из овога града. Сирмијум се брзо развијао захваљујући, пре свега, речним комуникацијама, али и копненим путевима који су водили са запада на исток. Сам град је подигнут на раскрсници више саобраћајница, а једна од најважнијих је она која је водила из северне Италије, из Аквилеје, под називом *Via Militaris*. Током раноцарског периода град има исти статус као

и Виминацијум у суседној провинцији Горњој Мезији (*Moesia Superior*), али током касне антике, пре свега у доба тетрархије почетком IV века, постаје једна од четири престонице Римског царства. Овај високи ранг град је задржао само кратко време јер се услед изложености нападима варвара, царска престоница премешта у Хеладу. Град је задржао значај као војни центар и место окупљања војске у операцијама против надирућих варварских племена. У IV веку Сирмијум се помиње као један од најлепших и најбогатијих градова у Илирику. Шест императора рођено је у Сирмијуму или његовој непосредној околини: Трајан Деције, Хостилијан, Аурелијан, Проб, Максимијан Херкулије и Грацијан. Колико је Сирмијум био важан град не само за провинцију Панонију већ и за Римско царство, говори и податак да је у њему већи део живота проживео римски император Клаудије Готски (268–270), рођен у провинцији Далмацији, а у Сирмијуму умро од куге. Наследник римског императора Аурелијана био је Проб (276–282) који је и рођен и убијен управо у Сирмијуму, у такозваној „гвозденој кули" *(in turrem ferratem*). Због своје верности Аурелијану и Пробу, Максимијан Херкулије постао је и један од тетрарха. Рођен у Сирмијуму око 250. године, после неуспеле завере 309. или 310. године извршио је самоубиство. Оно што је изузетно значајно за градитељство Сирмијума је управо то, да је Максимијан Херкулије изградио царску палату и то у месту где је рођен, а његови родитељи радили као надничари (*ubi parentes eius exercebant opera mercenaria*). Повољна стратешка позиција која је граду донела брз развој ипак се показала и као неповољна околност. Приступачан у равници, наизменично је био освајан од Гота, Хуна, Гепида, Авара и Словена. Римљани су улагали велике напоре да град врате под своју власт, али су они најчешће били узалудни. Након периода који је трајао више од 200 година (од IV до VI века), град је остао у рушевинама (Кораћ, Голубовић, Мрђић, 2009, 30).

Са територије данашње Србије посведочено је неколико мартиријума или места где су страдали поклоници хришћанства. Сама реч мартир или мученик управо говори да је то особа која је страдала не одричући се своје вере. По броју мученика „сведока" (терминолошки корен речи је у грчком језику), Сирмијум је неоспорно на првом месту. У касној антици био је познат као један од важних хришћанских центара. У актима Аквилејског концила из 381. године, Сирмијум се помиње као „Глава Илирика" (*Caput Illyrici*). Први историјски потврђен епископ Сирмијума је Иринеј (*Iraeneus*). Његово име је забележено на универзалном календару мученика насталом у северној Италији крајем антике под називом Хијеронимов мартирологијум (*Martyrologium Hieronymianum*). Нажалост, није сачуван у оригиналу већ је до нас дошао преко неколико преписа из каролиншког доба. Иринеј је по римском календару страдао осам дана пре априлских Ида, тј. 6. априла 304. године, наводно на дан Васкрса Господњег. Прогони хришћанских

мученика у Сирмијуму су настављени, јер је само неколико дана касније, 9. априла, страдао и Иринејев ђакон по имену Димитрије. Осим Иринеја, као мученици се помињу и Димитрије, баштован Синерот (чији је мартириј посведочен), света Анастасија (која је у другој половини V века најпре пренета из Сирмијума у Цариград за столовања патријарха Генадија, а затим почетком IX века из Цариграда у Задар), као и Хермагора или Хермоген. Имена мученика указују да већина њих потиче из Грчке и да је христијанизација напредовала са те стране. Као учесник чувеног Никејског сабора одржаног 323. године помиње се епископ Домнус, док се за време Констанција II у Сирмијуму као христолошко учење јавља и аријанство.

Данас се антички остаци налазе испод савременог града и само су местимично презентовани, онолико колико то допушта простор између постојећих грађевина. Ситуација на терену веома ограничава обим истраживања, али истовремено пружа сву инфраструктуру потребну за презентовање античког наслеђа. Истраживања спроведена од средине XX века открила су делове хиподрома, више луксузних кућа украшених фрескама и мозаицима, градске бедеме, монументалну палату – царску резиденцију, делове акведуката и слично. Посебном конструкцијом од ламелираног дрвета покривена је царска палата и скоро 200 квадратних метара изузетно значајних мозаика (Сл. 1). Данас Сремска Митровица представља мањи регионални центар који нема ни приближан значај какав је римски град имао пре више од 1.600 година (Корач, Голубовић, Мрђић, 2009, 31).

Београд (*SINGIDUNUM*)

Када је у питању данашњи главни град Србије, Београд (римски *Singidunum*), на његовој територији прва насеља се јављају још у праисторији. Сам град се налази на изузетном стратешком положају, на ушћу Саве у Дунав, раскрсници речних и друмских путева. На простору Калемегдана и ужег центра града налазе се и најзначајнији остаци некадашњег келтског насеља, затим римског града и легијског логора, и напокон средњевековног града који је повремено припадао Византији, Угарској, Србији или Турској. Током римске доминације поред логора легије IV Флавије (*Legio IIII Flavia Felix*) развија се велико и богато цивилно насеље које захваљујући стратешком положају брзо напредује, те прво добија статус муниципијума (*municipium*) – града са делимичном аутономијом, а касније и статус колоније (*coloniae*) – односно града са потпуном аутономијом. Муниципијум постаје у време Хадријана, док статус колоније стиче у време Гордијана III. Београд је – и поред тога што се одувек налазио на важној раскрсници – у антици, за разлику од Сремске Митровице, имао мањи значај него што

има данас. Иако је достигао ранг колоније, највиши ранг у развоју једног провинцијског града у Римском царству, био је тек други, или чак трећи град у хијерархији, иза Виминацијума и касније Јустинијане Приме. Повољан положај погодовао је развоју трговине и занатства, али је привлачио и варварска племена која су надирала а, потом, нестајала на простору јужне Војводине. Вероватно је управо та изложеност нападима била од пресудног значаја да град, скоро до савременог доба, не избије у први план. Систематски је уништаван у варварским налетима Хуна од 441 до 443. године и Авара 584. године. Током рановизантијског периода сведен је на ранг обичног пограничног утврђења. Већи значај поново добија 1403. године када га деспот Стефан Лазаревић проглашава за престоницу Србије. Сукцесивне фортификације и насеља током минулог периода учинила су да чак и објекти из раног и касног средњег века буду скоро у потпуности уништени. Савремено насеље, модерни Београд, подигнуто је непосредно изнад остатака античког насеља. Управо због тога изглед античког града познат је само у фрагментима. Ретки и слабо очувани објекти, пре свега терме на платоу између Студентског трга и Кнез Михаилове улице, остају као сведоци некадашњег великог античког урбаног центра. Бедеми античког каструма још се уочавају само на појединим местима, на пример у Римској дворани Библиотеке града Београда где су презентовани заједно са делом водоводног система. Приликом градње подземне гараже, у парку на простору између Скупштине града и Републичке скупштине, истраживана је римска некропола на којој је нађено 56 гробова (Кораћ, Голубовић, Мрђић, 2009, 47).

Костолац (*VIMINACIUM*)

Презентација античког наслеђа најуспелија је на археолошком налазишту Виминацијум на коме је 2006. године формиран археолошки парк (Сл. 2). Виминацијум је био главни град провинције Горње Мезије (*Moesia Superior*) касније Прве Мезије (*Moesia Prima*) и стални логор легије Седме Клаудије (*VII Claudia Pia Fidelis*). На основу археолошких резултата закључено је да је војни логор највероватније настао у првим деценијама I века (Сл. 3). Стереоскопска анализа, као и анализа дигиталног модела терена, говори да је првобитни логор (*castrum*) био двоструко већих димензија од логора за који се сматра да је у њему касније била смештена легија VII Клаудија. То указује на могућност да су, одмах по оснивању, у Виминацијуму биле стациониране две легије.

Цивилно насеље стиче статус муниципијума (*municipium*) под Хадријаном, али налази на градским термама указују да је живот у граду био веома

жив већ у време Домицијана (81–96). Статус муниципијума подразумева и развијену градску управу. У време владавине Гордијана III (238–244) стиче статус колоније (*colonia*) римских грађана и добија право ковања локалног новца. Током припрема за ратове против Дакије (*Dacia* – данашња Румунија), у периоду од 101 – 107. године, император Трајан изабрао је Виминацијум за место окупљања легија и полазну тачку за напад на Децебала, краља Дачана. Наиме, положај града у равници, последњем широко отвореном простору испред ђердапске клисуре, био је идеалан за груписање већих војних снага што ће се дешавати и касније током дуге историје града. Низводно од Виминацијума тек је код Кладова могуће поново сконцентрисати веће војне снаге. Због тога су се у ђердапској клисури могле стационирати само помоћне јединице у мањим утврђењима (Мирковић, 1968, 70). Положај на ушћу Млаве у Дунав омогућио је брз економски развитак града. Изузетни налази откривени на некрополама око града потврђују претпоставке о великом богатству његових становника. Изградња термоелектране и ископавања угља на површинском копу "Дрмно", наметнули су обимна ископавања градске некрополе. Током ових истраживања пронађено је више од 14.000 гробова у којима је нађено око 40.000 предмета, а међу њима више од 700 златних и сребрних, те више десетина светских уникатa. На виминацијумској некрополи истражено је и више гробница са фрескама. У једној од њих пронађена је фреска са ликом младе жене која представља највећи домет касноантичког фреско-сликарства (Корać, 2000, 121).

Године 2002. истраживање римског града и легијског логора започето је применом најсавременије технологије. Први пут у нашој земљи урађена је стереоскопска анализа једног археолошког локалитета и извршена анализа сателитских снимака. На тај начин даљинском детекцијом откривен је 21 велики објекат пре било каквих археолошких истраживања. Георадар, магнетометар, термовизијска снимања, геоелектрична снимања, ГПС (*Global Positioning System*) субсантиметарске прецизности, даљинска детекција и сателитска навигација, нашли су широку примену у истраживању античког града Виминацијума и легијског логора. Такође је обављено и тродимензионално скенирање терена и објеката применом 3Д скенера. Унутар и око града откривени су амфитеатар, хиподром, тргови, храмови, улице са портицима, монументалне терме и трагови развијене инфраструктуре, пре свега улица, акведуката и канализације. Легијски логор је у потпуности је скениран геофизичким методама. Чињеница да се и антички град и легијски логор налазе у ораничним слојевима, у њивама, без савременог насеља над римским остацима, пружа јединствену прилику за упознавање свих аспеката живота у антици. На стотинама хектара обрадивих површина, налазе се предмети и фрагменти предмета из римског периода расути у браздама оранице. Наиме, економски просперитет овог града, чија је роба налазила

купце и ван граница матичне провинције, био је основа да на овом простору заживе и разноврсне уметничке радионице. Управо из тих радионица потичу нека од најзначајнијих дела фреско-сликарства у гробницама касноантичког периода. Фреске су, уз налазе из гробница, пружиле и значајне податке о почетку хришћанства на нашем простору. Пронађена осликана зидана гробница са "Небеским јахачем" и са "Христовим монограмом" пружа идеју о томе како су текли процеси преласка паганства у хришћанство и формирање првих хришћанских заједница на нашим просторима (Кораћ, Голубовић, Мрђић, 2009, 260).

Величина и значај Виминацијума последица су више чињеница, од којих треба поменути и богато залеђе у долини Млаве, али и изузетно повољан географски положај, како у систему одбране северних граница Царства, тако и у сплету комуникација и трговинском промету. Од до сада истражених објеката неколико је покривено посебним конструкцијама од ламелираног дрвета и презентовано јавности. То су:

1. Терме *(thermae)*, типично римске грађевине које не представљају само места за одржавање хигијене, већ и места за одмор и разне друштвене активности. Виминацијумске терме могу се издвојити не само по својој раскоши, већ и по специфичном архитектонском решењу, а дуг период у коме су биле у употреби (од I до IV века), омогућава да се јасно прате поједине фазе у градњи. Археолошка ископавања предузета су седамдесетих година XX века и почетком XXI. Установљено је да су терме имале 5 конхи од којих су 4 биле у функцији тепидаријума (базена са топлом водом) док је пета конха представљала фригидаријум (базен са хладном водом). Очуване су у нивоу хипокауста на коме се могу пратити више фаза изградње (Сл. 4). На основу остатака малтера са фрескама, мермерних оплата и подова прекривених мозаицима, закључено је да су терме биле раскошно декорисане. Велики број пронађених керамичких лампи указује на чињеницу да су биле коришћене и ноћу (Кораћ, Голубовић, Мрђић, 2009, 60).
2. Презентована је и северна капија (*Porta Praetoria*) војног логора Виминацијума (Сл. 5). Постојање земљаног утврђења, иако до сада није археолошки потврђено, може се очекивати још почетком I века, а приписује се једној од првих мезијских легија, *IV Scythica* или *V Macedonica*. Подизање првог каменог утврђења у другој половини I века везује се за легију VII Клаудију, која је ту била стационирана током целог античког периода. Димензије логора су утврђене геофизичким методама и анализом дигиталног модела терена, а износе 443 са 387 метара. Рушевине Виминацијума евидентирао је још у XVII веку, учени гроф Марсиљи, који је у више наврата обилазио наше крајеве и 1726. године објавио у Хагу чувено дело *Danubius Pannonico-Mysicus*. У њему се први пут бити објављује основа града и легијског логора Виминацијума. У другој половини XIX века још један истраживач, по имену Феликс Каниц,

обилази ове крајеве и објављује у Бечу скице и основе града и логора Виминацијума. Прва археолошка ископавања започињу 1882. године и везују се за архитекту Михала Валтровића, који је истраживао такозвани Велики и Мали град. Почетком прошлог века, 1902. године, Виминацијум ће истраживати ученик Михаила Валтровића и први српски школовани археолог Милоје Васић. Током заштитних ископавања, од 1976. до 1997. године, истраживана је виминацијумска некропола (Зотовић, Јордовић, 1990), а систематским археолошким ископавањима од 2002. започета су истраживања римског града и војног логора Виминацијума. Управо је у периоду од 2002. до 2003. године откривена северна капија легијског логора (Корач, Голубовић, Мрђић, 2009, 67). Остаци капије са масивним поплочањима, клоаком и богато украшеним архитектонским елементима указују на моћни одбрамбени систем чији је логор био део, будући да је саграђен на тадашњој северној граници Царства. Откривена остава бронзаног новца датованог од почетка IV до средине V века, указује на време страдања логора који је након хунске најезде 441. године напуштен и никада више није обновљен.

3. Маузолеј је истраживан током две кампање, 1997. и 2003. године и откривен је у целости (Сл. 6). Датовање објекта у средину III века пружило је основу за његово опредељење. Сама конструкција од два сегмента, подземне крипте и надземног храма, указала је да се ради о маузолеју у коме је сахрањена особа изузетно високог ранга и значаја. Претпоставља се да је могуће да је маузолеј припадао римском императору Хостилијану који је боравио на Виминацијуму током 251. године. Хостилијан је дошао на престо после трагичне смрти свог оца Трајана Деција (*Traian Decius*) и брата Херенија Етруска (*Herrenius Etruscus*), који су убијени у близини античког града Абритуса (*Abritus*) у данашњој Бугарској. Хостилијан током више месеци 251. године стратешки размешта римске легије на простору од Германије до ушћа Дунава у Црно море, а све због опасности која је долазила од надирућих Гота о чему нас обавештава Зосим (*Zosimos*), писац из друге половине V века и високи државни службеник под царем Теодосијем. И други писци попут Аурелија Виктора (*Aurelius Victor*), Псеудо-Аурелија Виктора и Еутропија (*Eutropius*), сви из IV века, истичу да је Хостилијан распоређивао римске трупе на ширем простору од средњег до доњег тока Дунава. Нажалост, у јесен новембра 251. године, Хостилијан умире од куге. Не наводи се тачно место његове смрти, али по свему судећи могуће да је то баш Виминацијум јер није познато да је Хостилијан напуштао територију овог града, нарочито имајући у виду консолидовање војних јединица и опасност од могућих удара варвара на границу Римског царства. Могуће да је у маузолеју извршена његова сахрана спаљивањем уз највеће почасти. Међу спаљеним костима нађени су, у изузетно лошем стању, сагорели и истопљени фрагменти стаклене посуде, фрагментована фибула и бронзани украсни ексери који су учвршћивали и форми-

рали дрвени ковчежић. Маузолеј се налази на 450 метара од источне капије легијског логора Виминацијума, на траси пута према Раму (*Lederata*) (Кораћ, Голубовић, Мрђић, 2009, 98).

4. Скелет мамутице старе преко милион година случајно је откривен у јуну 2009. године, да би у следећа два месеца био конзервиран и над њим подигнута затитна конструкција којом је омогућена презентација *in situ*. Мамутица је нађена 350 м источно од Царског маузолеја на простору који је некада припадао сливу праделте реке Мораве формираном када се повлачило Панонско море. Иако представља палеонтолошко налазиште, поменуто је као атрактивна и незаобилазна дестинација посетилаца археолошког парка Виминацијум.

Можда најзначајнији допринос презентацији римског живота, али и развијању савремене археолошке науке која данас представља интердисциплинарну науку, је изградња Научно-истраживачког центра (*Domus Scientarium*) у Виминацијуму (Сл. 7). Ради се о објекту са вишеструком наменом: за научнике из Србије и света који користе и које ће користити његове кабинете, библиотеку и атријуме за истраживања, рад са студентима, летње школе, те организације конгреса и тематских скупова, а истовремено и за смештај туриста који у показују изузетно интересовање за боравак на Виминацијуму.

Објекат је пројектован у форми римске виле рустике. Горњи ниво се састоји од низа атријума око којих се налазе радионице, лабораторије, као и просторије за смештај и индивидуални рад стручне екипе и смештај посетилаца. Ту је и библиотека са читаоницом, документациони центар, кухиња са трпезаријом, реплика римских терми са потенцијалом мањег спа центра. Доњи ниво је делимично изолована зона са повећаном безбедности и стриктном контролом климе због музејске збирке и депоа. Планирано је да посетиоци, конгреси и тематски скупови, уз друге туристичке атракције, доносе приходе из којих ће се финансирати даља истраживања и развој археолошког парка (Кораћ, Голубовић, Мрђић, 2009, 113).

Замишљено је да Виминацијум са својом специфичном понудом постане модел по коме ће се развијати остали антички локалитети у Србији и чинити јединствену мрежу археолошких налазишта приступачних посетиоцима из земље и света.

Од Рама (*Lederata*) на траси пута, некадашњег лимеса ређају се многобројни археолошки локалитети. О римским градитељским способностима говори низ подухвата спроведених на простору Ђердапске клисуре. Најзначајнији су пут уклесан у стену и Сипски канал, као и царске табле које величају ове радове. Сипски канал, чије се контуре и данас могу при-

метити, изграђен је скоро у исто време кад и мост код Костола (*Pontes*). О томе нас извештава натпис са табле нађене у близини кастела *Diana* које је имало улогу да штити улаз у канал. Римски пут је у најужим деловима клисуре данас, нажалост, потопљен. Његова градња је започела око 30. и трајала до 33. или 34. Године, а поправке су уследиле у Клаудијево време, од 41 до 44. године. Доградња је обављена у Домицијаново и Трајаново време. Местимично је био усечен у стену, а местимично је био сграђен на дрвеним подупирачима изнад саме реке. О овом великом подухвату говори низ табли које су уклесане у ђердапској клисури. За све ове подухвате заслужна је римска војска.

Нажалост, током целе историје лимес је претрпео велику штету, и то не због ратова, већ због немара, похлепе или несхватања историјских вредности. Градњом Ђердапског језера потопљено је 109 км дунавске обале, и на том простору 20 до сада познатих античких локалитета. Међу њима се налазе Доњи Милановац (*Taliatae*), и Текија (*Transdierna*). Од царских табли које су преживеле пад Римског царства, данас су видљиве само две које величају радове императора Трајана (Корач, Голубовић, Мрђић, 2009, 131).

Караташ (*DIANA*)

Римско и рановизантијско утврђење на обали Дунава налази се недалеко од Кладова. Логор је био у функцији заштите канала и одржавања несметане пловидбе, а постојао је у периоду од I до VI века. Уништен је током хунских освајања у V веку, а затим га Јустинијан I обнавља половином VI века, да би убрзо поново страдао приликом упада Авара. Дијана је једно од наших најбоље истражених пограничних утврђења и представља сјајан пример римског војног градитељства (Корач, Голубовић, Мрђић, 2009, 160).

Костол (*PONTES*)

Један од најимпозантнијих грађевинских подухвата сигурно је изградња моста преко Дунава, низводно од Кладова код места Костол. Прилаз мосту су браниле две фортификације: *Pontes* (на десној обали Дунава) и *Drobeta* (на левој обали). Архитекта Аполодор из Дамаска успео је да са двадесет камених стубова премости реку. Мост је грађен између 103. и 105. године, био је висок 50 метара и дугачак 1,127, са размацима између стубова од 56,7 м. Несумњиво, био је најдужи мост сграђен у антици. Извори о Трајановом мосту нису бројни, али пружају јасну слику о изгледу моста. Описали су га

Дион Касије, Прокопије и песник Цецес. Вековима касније гроф Алојзије Марсиљи и Феликс Каниц дали су нове описе остатака моста. Поред представа моста на новцу, детаљни рељеф на Трајановом стубу у Риму неми је сведок грандиозног градитељског дела и најбољи извор за проучавање његовог грађења (Кораћ, Голубовић, Мрђић, 2009, 161). С обзиром да се ради о архитектонском и градитељском чуду тог доба предвиђено је да и његова презентација буде примерена томе. Наиме, у делу корита реке би се поставиле пумпе које би избацивале водену пару до висине 50 м изнад реке на којој би се онда са два ласера пројектовао холограм Трајановог моста на месту на коме се некада налазио. На самој обали био би реконструисан део моста у природној величини постављен паралелно са током Дунава, а који би посетиоцима омогућио да се њиме прошетају и стекну утисак о некадашњој величини и изгледу моста (Максин, Пуцар, Милијић, Кораћ, 2011, 323).

Шаркамен

Шаркамен представља касноантички резиденцијално-меморијални комплекс који се налази око 25 км западно од Неготина у узаној и затвореној долини званој Врело удаљеној од комуникација, трговачких путева и свих трагова савременог живота. Комплекс је квадратне основе, димензија 90 х 90 м са зидовима изграђеним од камена и декоративним либажним редовима од опека у техници *opus mixtum*. Има десет кула унутрашњег пречника 9 м, а спољног 15 м. Утврђење је рађено у духу, према начелима и архитектонским мерама утврђења у Гамзиграду, само је мањих димензија. Претпоставља се да је утврђење у Шаркамену започето непосредно након проглашења Максимина Даје за цезара 305. године. Меморијални комплекс је чинило 5 објеката: мањи тумул са остацима сахрањених предака, поплочана платформа за упражњавање фунерарног култа, највероватније постоље за порфирну статуу императора, радионице за израду статуе и маузолеј са криптом ("грађевина са сводом") који је веома сличан Ромулином маузолеју у Гамзиграду. У Шаркаменском маузолеју вероватно је била сахрањена Ромулина кћер, сестра Галеријева, мајка Максимина Даје. Одређењу Шаркамена највећи допринос дао је пронађени сет златног царског накита, откривен у ниши стене на дну крипте маузолеја. Овај накит, вероватно само део гробног инвентара, хронолошки прилично хомоген датује се у другу половину III и почетак IV века и посредно потврђује империјални и божански значај покојнице, царице мајке. Максимин Даја (305–313), проглашењем за цезара уочи 1. маја 305. године на Диоклецијановом двору у Никомедији, стекао је могућност да у шаркаменској забити, месту свог рођења, подигне здање којим ће свакоме у Царству показати

да је он владар богом дан да води Римљане у бољу и извеснију будућност. Рана смрт га је спречила да велико здање и заврши, а даља истраживања ће показати докле је стигао и како је замислио комплекс у који је хтео да се повуче након одласка са власти (Корач, Голубовић, Мрђић, 2009, 174).

Гамзиград (*FELIX ROMULIANA*)

Резиденцијални комплекс са царском палатом императора Галерија заштићен монументалним бедемима са шестоугаоним кулама Ромулијана (*Felix Romuliana*) представља јединствени локалитет у Европи. Године 2007. уписан је на UNESCO Листу културног и природног наслеђа. Истраживања су показала да је на овом месту од обичног пољског имања из III и с почетка IV века, израсла велика и луксузна царска палата. Нагли развој уследио је након што је престо преузео Галерије (цезар 293–305, август 305–311) који се овде родио и који је овде и сахрањен. Унутар бедема уочене су две групације луксузних грађевина у оквиру којих су се налазили храмови на високим подијумима, терме, дворане за пријеме и приватне царске одаје. Објекти су богато украшени фрескама, штукатурама и подним мозаицима са фигуралним и геометријским мотивима. Првобитна основа компекса била је приближно правоугаоног облика, димензија 210 x 180 м са два улаза. Комплекс је убрзо проширен са 12 на 20 масивних кула осмоуганих основа, са два улаза, и то једним световног карактера на западној страни и другим сакралног карактера на источној страни. Резиденцијални комплекс зидан је у алтернацији камена беле и зелене боје и опеке, односно у техници *opus mixtum*. Комбинација боја, као и камена и опека, даје целом комплексу изванредан колорит и полихромију. Гај Валерије Галерије Максимијан (*Gaius Valerius Galerius Maximianus*) одужио се свом завичају подизањем величанствене палате. Грађена је од око 300. године па све до смрти Галерија, 311. године. У непосредној близини палате опасане моћним бедемима, на брду Магура, од 1989. до 1993. године истражена су два опљачкана и уништена маузолеја у којима су сачувани посмртни остаци царске породице. Ово Свето брдо *(Mons Sacer)* место је са кога су се, по прастарим паганским обичајима, Галерије и Ромула уздигли међу богове. Удаљеност од комуникација условила је деградацију и убрзано пропадање палате након промена на царском престолу. У периоду краћем од стотину година Ромулијана је постала поново само насеље земљорадника и мале војне посаде. Луксузна палата још од налета Хуна остала је спаљена и у рушевинама (Корач, Голубовић, Мрђић, 2009, 191). Данас доживљава процват захваљујући интензивним истраживањима која предузима интернационални археолошки тим и узнапредовалој конзервацији која омогућава добру презентацију.

Ниш (*NAISSUS*)

Наис је био значајан римски и рановизантијски град који се налазио на месту данашњег Ниша. Касније фортификације и савремено насеље скоро су у потпуности уништили остатке античког града. Римљани су запосели овај простор већ почетком I века након победе над Дарданцима. Локација града на важној трговачкој траси условила је његов брз економски развој, посебно током IV века, када је овде постојала радионица за израду оружја и радионица за производњу сребрног посуђа. Посебне налазе представљају бронзана глава императора Константина, статуа императора на престолу и остава сребрних тањира кованих поводом десетогодишњице Лицинијеве владавине. Истражени део некрополе потврдио је богатство грађана Наиса. Издвајају се гробнице са фрескама, међу којима се налазе и неке од најранијих хришћанских представа на простору Илирика.

Медијана (*MEDIANA*)

Медијана представља један од најзначајнијих античких локалитета на нашим просторима. Налази се на левој обали Нишаве, у близини Наиса. У питању је луксузни летњиковац подигнут, како се претпоставља, за Константина и његове наследнике. Централни објекат је вила са перистилом украшена изванредним подним мозаицима. Уз овај објекат констатовано је постојање терми и житница, као и развијен систем водоснабдевања са акведуктом и водоторњем. Објекат се датује у период раног IV века.

С обзиром да се оба локалитета налазе у савременом урбаном језгру града Ниша, лако су доступни, а могућности презентације изванредне.

Царичин град (IUSTINIANA PRIMA)

Локалитет се налази недалеко од Лебана, у близини Лесковца, познат је као један од најзначајнијих византијских градова у унутрашњости Балканског полуострва. Цар Јустинијан I, потекао из врлети јужне Србије, одлучио је да у свом родном крају подигне град који ће величати његово име. Град није опстајао ни стотину година и управо у тој чињеници лежи његов значај јер се један кратак сегмент историје може посматрати у затвореним условима. Град се састојао из три степенасто постављене линије бедема од којих је свака представљала самосталну одбрамбену целину. До сада су истражени више базилика и тргова, улица са пратећим објектима, већи део бедема и део система водоснабдевања, коме су припадали акведукт и

велика цистерна. Декоративни подни мозаици врхунац су касноантичке и рановизантијска уметности. С обзиром да је био црквени центар, архиепископи који су столовали у базилици на акропољу Јустинијане представљали су највишу верску власт, под чијом се јурисдикцијом налазио читав Илирик (Корач, Голубовић, Мрђић, 2009, 232). Изнад античких остатака не постоји савремено насеље, али околни пејсаж је бајковит, а могућности презентације веома добре.

Сви описани локалитети налазе се на такозваном Путу римских императора. Наиме, ради се о дугогодишњем пројекту чија је идеја да се туристима омогући обилазак са једнодневним задржавањем на презентованим археолошким локалитетима по угледу на постојеће културне руте у Европи. Предвиђено је да се понуди смештај прилагођен основној теми пута (типа Домуса у Виминацијуму), где би могли да пробају римска јела (али и јела из домаће кухиње), пију из римских пехара, носе римске тоге и тунике и слично. Добро одржавани и презентовани археолошки локалитети представљају изузетан потенцијал за одрживи развој туризма у Србији и свако улагање у археолошка истраживања су вишеструко исплатива.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Гарашанин, Милутин и Драга (1951), *Археолошка налазишта у Србији*, Просвета, Београд
[2] Korać Miomir, Golubović Snežana, Mrđić Nemanja (2009*), Itinerarium Romanum Serbiae*, Center for New Technologies Viminacium, Beograd.
[3] Korać Miomir (2000), *Slikarstvo grobnica u Viminacijumu*, Narodni muzej Požarevac, Požarevac.
[4] Maksin Marija, Pucar Mila, Milijić Saša, Korać Miomir (2011), *Održivi razvoj turizma u Evropskoj uniji i Srbiji*, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd.
[5] Mirković Miroslava (1968), *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd.
[6] Зотовић Љубица, Јордовић Часлав (1990), *Viminacivm I, некрōпола Више Гробаља*, Археолошки институт, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд.

Miomir Korać
Snežana Golubović
Archaeological Institute Belgrade

MODERN PRESENTATION OF ANTIQUE SITES IN SERBIA

Abstract: The remains of settlements, cities and camps at the territories of the two Roman provinces Upper Moesia and Lower Pannonia (now Serbia) today represent exceptional cultural heritage of Serbia. The best preserved and best-researched sites we are now able to present in the way it works in countries with a much longer tradition in the arrangement of archaeological sites. Presentation of the ancient heritage is the most successful at the archaeological site Viminacium where in 2006 was established archaeological park. Development of this site is used as the model for the other antique sites at Serbia on the so called Route of the Roman emperors. It is a longterm project with the idea to provide tourists visit, sojourn and experience of archaeological sites on the model of existing cultural routes in Europe. Well maintained archaeological sites represent a great potential for sustainable tourism development in Serbia, and any investment in archaeological research is worthwhile.

KEY WORDS: *CULTURAL HERITAGE, ARCHAEOLOGICAL SITES, LIMES, VIMINACIUM, CULTURAL ROUTE*

Мр Јадранка Божић
Народна библиотека Србије

СОЦИОЛИНГВИСТИЧКИ И АНТРОПОЛОШКИ ПРИСТУП ПОЗАЈМЉЕНИЦАМА С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ТУРЦИЗМЕ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

„Валови разлика, то је нешто чиме се Очинство мора исказује, не да би се од својега порода одалечило, него да би своју пребогату природу разиграло. Израз раскоши и ужитка, а никако повлачење раздјелне црте између вала и вала, што ће рећи човјека и човјека...“

Весна Крмпотић

Резиме: *У овом раду пошли смо од тезе да је наука о језику (лингвистика) једна од наукâ о човеку, односно да је лингвистика наука о човеку и његовом језику. А од свих наукâ о човеку, антропологија је у најтешњим везама са лингвистиком. Проучавање језика најбољи је пут ка разумевању суштине човекових психичких и интелектуалних способности, ка сазнавању човека. Језик захтева и претпоставља другога и у томе је његова антрополошка функционалност. Социолингвистика, као схватање језика којим се језик повезује с друштвеним чињеницама, тежи ка отварању науке о језику према другим наукама о човеку. Социолингвистичком аспекту проучавања језика својствено је вођење рачуна о говорној разноликости, а „сазнање о различитом“ предмет је културне антропологије, па се може рећи да овај рад сагледава и антрополошки аспект позајмљеница.*

Језичком позајмљивању мора се приђи интердисциплинарно; проучавање ове појаве требало би да се одвија на основама узајамног прожимања лингвистике и, пре свега, социологије, филозофије, психологије, антропологије, али и економије, географије, историје. Лексичко позајмљивање предмет је контактне лингвистике која проучава подручје језичких додира и језичких сукоба, насталих као резултат додира језикâ и културâ. Позајмљенице су изузетно осетљив показатељ и језичке и ванјезичке стварности одређеног друштва.

Годишњак Факултета за културу и медије, год. IV (2012): стр. 583-632

Отпор према туђицама и језички пуризам базирани су на предрасудама; међутим, страна лексика ни у ком погледу није штетна ако доприноси језичком споразумевању и ако се уклапа у језички систем примаоца. Појава преузимања речи из других језика својствена је свим језицима света и према њој се треба односити као према средству језичког богаћења. С обзиром на неисцрпне потенцијалне и практичне потребе језичког казивања, поготово у време свеопштег духовног и техничког развитка модерне цивилизације, основа народног језичког блага данас је недовољна. Здраво језичко осећање прима данас туђице као природни елемент језика, поготово када су у питању термини. Од страних речи данас се не може побећи: то је општељудска карактеристика сваког иоле садржајнијег говора.

То, дакако, не значи да ми немамо могућност да градимо своје нове речи. Напротив, њих налазимо свуда, нарочито у делима наших добрих савремених писаца и људи од пера. Оне се стварају спорадично или смишљено, али увек у духу нашег језика и језичког система – тамо где је то могуће.

У свом развоју српски језик је био широко отворен према туђицама, али је задржао свој природни, народни лик и особеност. Од свих балканских језика, највећи корпус турцизама, односно османизама, поседује управо српски језик.

Петовековни период владавине Турака Османлија на Балкану оставио је видне трагове и у језицима балканских народа. На ширење источњачких речи и њихову употребу код Срба и Хрвата, а нарочито код становништва Босне и Херцеговине, утицале су и наше народне умотворине које су прошкане турцизмима. Турцизми су се укоренили у народу, дајући говору свежину и сочност. Колико су турцизми у нашем народном језику били општеприхваћени и одомаћени, па и омиљени, показују наше народне песме, приче и пословице које су препуне речи турског порекла.

Улазећи у наш речник, турцизми су остављали своја граматичка обележја, уклапали су се у наш језик, добијали су наше морфолошке карактеристике. Без многих турцизама не бисмо могли, јер немамо замену. У новије доба турцизми померених значења активирани су и укључени у свакодневни говор између осталог и због потребе за свежином и оригиналношћу израза. Турцизми су најбројнији управо у делима босанскохерцеговачких писаца; они представљају посебно стилско обележје, саставни део изражајних средстава њихових јунака. Рекли смо понешто и о функционалности турцизама у делима Андрића, Селимовића, Кочића, Његоша и Боре Станковића.

А у оквиру дијахронијског разматрања функционисања турцизама у српском (српскохрватском) језику нисмо могли да пренебрегнемо феномен инаугурисања босанског (бошњачког) језика 1996. године као новог (посебног) јужнословенског језика.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *ПОЗАЈМЉЕНИЦЕ, СРПСКИ ЈЕЗИК, СОЦИОЛИНГВИСТИКА, КОНТАКТНА ЛИНГВИСТИКА, ТУРЦИЗМИ, ПУРИЗАМ, БОСАНСКИ ЈЕЗИК*

Рад посвећујем оријенталистима
Дарку Танасковићу и Александру Поповићу

Увод

Оно што нам цивилизација и народи остављају као споменике своје мисли, нису толико текстови, сматрао је структуралиста Фуко, колико речници и синтаксе, гласови њихових језика више него речи које су изговорене, мање сâм говор од оног што је тај говор учинио могућим: дискурзивност њиховог језика. Језик једног народа има свој речник, који је нека врста Библије свих сазнања тог народа; довољно је само да упоредимо речник једне нације у различитим временима, писао је просветитељ Дидро – па да имамо представу о њеном напредовању. А Русо је чак предлагао да се напише историја слободе и ропства на основу језика или пак историја схватања, предрасуда, сујеверја, уверења свих врста, о чему списи увек слабије сведоче него саме речи.

У овом раду покушаћемо да укажемо на неке аспекте социолингвистичког и антрополошког приступа проблематици позајмљеница уопште и да осветлимо у тим оквирима само један слој страних наноса у српском језику који обично називамо турцизмима.

Још пре настанка лингвистике у савременом смислу овог појма, кроз филозофске спекулације о природи језика провејава, већ од Платона, осећање да се суштина људског бића, бар једним делом, одражава у способности говора. Ову идеју следе и Декартов рационализам и његови следбеници у филозофској граматици, сматрајући да је језик најопипљивији доказ постојања разума. Отуда би, бар у начелу, проучавати језик значило – сазнавати човека. Сличне мисли касније налазимо нарочито код Вилхелма фон Хумболта, утемељивача савремене филозофије језика и опште лингвистике. У наше време овај став усвојио је и један од најзначајнијих савремених теоретичара језика Ноам Чомски.

Са стицањем аутономије, тридесетих година XX века, лингвистика се затвара у себе, постаје предмет уско-стручних студија. Тек после Другог светског рата наука о језику напушта академску издвојеност. Руше се зидови између лингвистике и других наука о човеку. У том правцу делују и нову снагу добијају старе интеграционистичке концепције московског и прашког лингвистичког круга, антрополошке лингвистике Франца Боаса и Едварда Сапира, а нешто касније придружује им се и Ноам Чомски.[1]

Од средине XX века језик почиње да се посматра као кључни елемент историје културе; сматрало се да је лингвистика развила доследан начин расветљавања културних феномена дефинишући их помоћу тзв. дубокоунутрашњих структура којих човек није свестан (Клод Леви – Строс). Антрополози су заинтересовани за све видове људског постојања: привреду, политику, религију, сродство, језик, технологију, уметност итд.

[1] Видети: Бугарски, Р. „Лингвистика о човеку". Београд, 1975, стр. 11–26.

Сапир лингвистику схвата као интегрални део проучавања човека. Језик је за њега „најзначајније и најколосалније дело које је људски дух створио... Појединац може у бескрај да мења овај облик, а да он при том не изгуби своје особене обрисе... Језик је најзнатнија и најшира уметност за коју знамо, горостасно и анонимно дело несвесних покољења.“[2]

Својим студијама друштвене функције језика, Сапир је зачетник истраживања његове улоге у стварању културе и њеном изражавању. Он је сматрао да је језички симболизам неопходно помагало при схватању карактеристичних обриса једне културе.

Према Едварду Сапиру, тип језичког општења у једном друштву зависи по правилу од културне атмосфере. Ово место у Сапировом учењу дало је подстрек за укључивање „антрополошких“ испитивања језика у програм лингвистичких студија.

Антрополошка лингвистика, чији су рани представници Франц Боас и Едвард Сапир, проучава однос језика и културе: да ли и у којој мери постоји условљеност између датог културног и одговарајућег језичког типа. Амерички научници поставили су језичке појаве у центар пажње: „језичко понашање“ разоткрива директно личност – носиоца одређеног културног типа.

Сапиров ученик Бенџамин Ли Ворф сматра да је идејни свет човека најтешње повезан са језичком структуром. Психолошки оквири човека у које се смештају утисци спољњег света обликовани су у ствари његовим језиком. Тековине антрополошке лингвистике укључују се данас у домен социолингвистичких студија.

Теорија језика Ноама Чомског стреми ка мистерији људског ума, тј. ка структурама и процесима који омогућавају вербално комуницирање. Ако је homo sapiens по дефиницији и homo loquens и ако способност усвајања и употребе језика подразумева специфичну и високо развијену менталну организацију, онда је проучавање језика најбољи пут ка разумевању суштине човекових психичких и интелектуалних капацитета – сматра Чомски.

Дубоко промишљено, можемо рећи да је лингвистика наука о човеку и његовом језику. Јер, доиста, лингвистика, бавећи се језиком, отвара један од, рекло би се, краћих путева сазнањима о човеку, његовој природи, стањима и процесима у њему и око њега, његовој психи, социјализацији (интеракцијама и културама), те о грађењу и остваривању човекових општих и посебних стваралачких моћи. Значењска поља појмова човек и језик подударају се, у језику је све што је и у човеку, и оно најинтимније и најдубље, као и оно најповршније.

Језички феномен савремени психолози уврштују у ред тзв. „виших облика психичког живота“, уз мишљење, интенционалност, вољу, „више емоције“ и др. Језик представља оно средство које човеку омогућава саз-

[2] Sapir, E. „Language**:** An Introduction to the Study of Speech“. New York**,** 1949, стр. 220.

нање и његову анализу, акумулирање и чување знања и његову размену, затим мишљење, уопштавање искуства појединца и искуства колектива, преношење знања кроз простор и кроз време. Језик је за човека средство, у суштини једино средство да другом човеку пренесе и од њега прими поруку. Према томе, језик захтева и претпоставља другог и у томе се огледа његова антрополошка функционалност. Из тога следи да друштво настаје са језиком. Појам друштвеног бића укључује у себе појам језичког бића.

Свака људска култура и сваки људски колектив, свесно или не, намерно или не, стварају себи онакво средство за споразумевање и стваралаштво какво им је потребно и мењају га усклађујући га редовно са новонасталим, измењеним потребама. У том смислу и нема „развијених" и „неразвијених", „култивисаних" и тзв. „примитивних" језика.

Неки аспекти социолингвистичког и антрополошког приступа проблематици позајмљеница

Од свих наука које се баве човеком, антропологија је у најтешњим и најпотпунијим везама са лингвистиком. Термин „социолингвистика", упоредо с терминима „социологија језика" и „социјална лингвистика", почео се шире примењивати тек 60–их година XX века на једну област језичких студија која има изразито међудисциплинарни карактер, пошто су за њу, осим лингвистике, заинтересоване и друге хуманистичке науке – социологија, психологија и антропологија.

Социолингвистика, заправо, и није некаква посебна лингвистичка научна дисциплина, него, једноставно, она област изучавања језичких појава, и оно схватање језика, у оквирима којих се језик на релевантан начин доводи у везу са чињеницама друштвеног карактера. Социолингвистика језику прилази првенствено са аспекта његове интеракцијске – комуникацијске функције. Она наслеђује основне теоријске поставке, па и појмовно–терминолошка решења од неких других дисциплина: теорије информације, комуникологије и семиологије.[3]

Својим појављивањем, социолингвистика следи опште тежње ка интердисциплинаризовању науке о језику, тј. ка њеном отварању према другим наукама о човеку. Савремена антрополингвистичка истраживања све су мање дисциплинарно институционализована, а све више на неки начин укључена у шире схваћен делокруг социолингвистике. Насупрот инваријантном правилу лингвистичке теорије, социолингвистика уводи појам социолингвистичког, тј. друштвено варијабилног правила.

[3] Видети: Радовановић, М. „Социолингвистика". Сремски Карловци – Нови Сад, 2003, стр. 13–39.

Еминентни амерички лингвиста Јуријел Вајнрајх у својој веома утицајној књизи „Језици у контакту“[4], која је умногоме допринела заснивању социолингвистичке теорије, наглашава да међусобни однос културâ у неком одређеном географском подручју одређује шта једна група учи од друге и дефинише празнине у речнику сваке од њих, које се, према потреби, могу попуњавати позајмљивањем.

Главна тема социолингвистичких студија је релација језик – друштво. Можемо рећи да социолингвистика у ужем смислу тежи првенствено сагледавању и научном тумачењу језичког понашања појединаца у одређеном друштвеном амбијенту. Социолингвистика у ширем смислу, пак, осветљава однос језика и друштва у целини, обухватајући компликовану проблематику језичког развоја, међујезичких укрштања и сл.[5]

Савремени амерички антрополог и лингвиста Дел Хајмз, запажен по оригиналним идејама које уводи у социолингвистичка и комуниколошка проучавања, у свом делу „Етнографија комуникације“ наглашава да је за социолингвистички приступ језику карактеристично вођење рачуна о говорној разноликости. Културна антропологија се и може дефинисати као „сазнање о различитом“. Антропологија нуди објашњење чињеница (односно обичаја и навика) које су нам чудне, необичне, несхватљиве јер су друкчије од оних које су нама блиске и нормалне.

Језичко позајмљивање (language borrowing) није искључиво лингвистичка категорија и не може се анализирати само општелингвистичким методама. Нужне су и друге науке као што су социологија, филозофија, психологија, антропологија, као и економија, географија, историја итд. Стога су језичко позајмљивање и многе друге лингвистичке и социолошке појаве везане уз то проучавање сврстане у социолингвистику. Ова грана лингвистике је ипак преширока, па се језичко позајмљивање и све појаве везане уз њу класификују у нову грану науке о језику – лингвистику језичких додира или контактну лингвистику (contact linguistics).[6] Ова област науке о језику обухвата и проучава целокупно подручје језичких додира и језичких сукоба, билингвизам и мултилингвизам, превођење и усвајање других језика, тј. све облике интерференције који се јављају као резултат додира језикâ и културâ на свим нивоима.

Проблем међујезичких прожимања стар је онолико колико је стар људски род и колико су стари језици којима се човечанство служи. Тешко је наћи неки језик који у својој историји није био подложан утицају са стране и који, с друге стране, није имао утицаја на неки други језик. Ово је схва-

4 Weinreich, U. „Languages in Contact“. New York, 1953.

5 Видети: Ивић, М. „Правси у лингвистиси“. Љубљана, 1978, стр. 262.

6 Видети: Филиповић, Р. „Теорија језика у контакту“. Загреб, 1986, стр. 26.

тљиво ако се зна да је вечита тежња људи да шире своја знања и да успостављају везе с другим људима.

Као што смо рекли, сасвим је природно и логично да су језици долазили у контакт и утицали једни на друге од самих својих почетака. Међутим, главна питања лингвистичког позајмљивања привукла су пажњу лингвиста тек у XVIII веку. То су били лексикографи који су се сусрели с проблемом позајмљеница (loanwords) сакупљајући речничку грађу, а посебно проучавајући страно порекло речи.

Лингвиста Ејнар Хауген средином XX века уводи нов термин „језичко позајмљивање" који је прихваћен уместо старог „мешање језика." По њему, то је „процес који се одвија када билингвални говорник репродукује узорак једног језика у другом". Овај термин ће бити у употреби све до појаве новог – „језици у контакту", који ће превладати.

Четрдесетих и педесетих година XX века објављена су досад ненадмашена дела из контактне лингвистике – класична дела четворице лингвиста - Вернера Леополда, Ејнара Хаугена, Јуријела Вајнрајха и Вилијама Мекија - који су билингвизам поставили у центар истраживања језичких контаката, те тако поставили темеље модерној теорији језика у контакту.

Постоји много приступа проблему језичке интерференције и ту имају удела психолози, социолози, антрополози, педагози и други научници у подробнијем анализирању позадине и прилика које условљавају билингвизам. Тако је билингвизам постао предмет проучавања нових научних дисциплина које су на граници с лингвистиком, као што су психолингвистика, етнолингвистика. Билингвизам је један али не и неопходан услов за језичко позајмљивање.

Позајмљивање (borrowing) као термин употребљава већ Едвард Сапир у свом (већ) наведеном делу („Language"). Сапир помиње и културно позајмљивање. Кад се јави културно позајмљивање, увек је могуће да се преузму и с тим повезане речи. Тако је сваки културни талас уносио у језик нови улог позајмљеница. Пажљива анализа таквих позајмљеница може донети врло занимљива сазнања у вези с културном историјом.

По Сапировом мишљењу, садржина сваке културе може се изразити властитим језиком. Нова културна искуства често обавезују на проширивање расположивих средстава једног језика, али такво ширење није никада произвољни додатак грађи и формама које већ постоје – оно је само даља примена и разрада начелâ која се већ користе.[7]

Језичке промене могу се поделити на фонетске промене, промене форме и промене речника. Промене у речнику условљене су различитим узроцима, од којих је већина културне природе. Речник је веома осетљив пока-

[7] Видети: Сапир, Е .„Огледи из културне антропологије". Београд, 1974, стр. 24. и даље

затеҗ културе једног народа, а промена значења речи, нестајање старих те стварање и позајмљивање нових зависи од историје културе као такве.

Од језичких промена изазваних очитијим типовима додира, најважнију улогу у историји језика игра, рекли бисмо, „позајмљивање" речи преко језичких граница. То позајмљивање природно иде руку под руку с културном дифузијом. Анализа порекла речи у неком језику често је значајан показатеҗ смера културног утицаја.

Стицању праве слике о домету граматичких мешавина сметају две појаве, више пута описане у литератури о језичком позајмљивању. Једна је да језик углавном позајмљује само оне елементе за које већ има извесне предуслове у домаћем систему, за које постоји „празно поље" – казано структуралистичком терминологијом. Друга и још важнија препрека састоји се у следећем: последица мешања двају морфолошких система увек је њихово упрошћавање – ако један има компликовану промену, а други једноставну, деловаће овај други на први а не обрнуто.

Језгро лексичког система једним својим огранком повезано је са системима свих осталих језика с којима долази у додир. Стране речи се крећу по том мосту у правцу централног језгра, постепено се одомаћујући у ширини употребе, у облику, у значењу, у начину деривације. Поједини фактори као што су немотивисаност, свест о пореклу речи, страно значење, судар са домаћим синонимом – могу успорити или зауставити тај процес.[8]

Што се пак тиче терминолошке проблематике, ту налазимо целу скалу од страних речи – преко речи страног порекла и позајмљеница, до туђица и варваризама. У сâмом избору термина увелико се огледају ставови према означеним појавама, махом негативни – у нешто мањој мери код туђица, а највише код варваризама. Уопште узев, вероватно је најприкладнији општи, вредносно неутрални, термин позајмљеница који у новије време српски лингвисти све чешће употребљавају.

Позајмице улазе у језик истим путевима као и термини из науке и културе: преко школе, литературе, штампе, радија и телевизије. Временом и једна и друга врста речи прелази исти пут „на доле", што нас наводи да и несвесно изједначимо „страно" са непопуларним, а „домаће" са распрострањеним.

Традиционална подела на домаће и стране елементе у једном језику има веома дубоке корене, услед којих и јесте толико пријемчива за свест обичног говорника. Веома занимљиво објашњење узрока ове дистинкције даје Ранко Бугарски: „Далеки почетак, како нам изгледа, можемо да потражимо у антрополошкој и филозофској подлози овог и сличних питања – у примордијалним дихотомијама *ми/они* и *наше/њихово*, које своју онтогенетску пројекцију имају у тренутку када дете, усвајајући језик, првом свесном употребом заменице *ја* себе конституише као јединку издвојену из околног,

[8] Видети: Клајн, И. „Лингвистичке студије", Београд, 2000, стр. 48–49.

претходно инклузивног и неиздиференцираног света. Отуда се лако прелази на социопсихолошки и социополитички терен – образовање друштвених заједница, које подразумева ограђивање и неговање свог и заштиту од туђег, при чему се општа свест о колективном идентитету спецификује у правцу етничког, верског, националног, културног па и језичког идентитета.[9]

Могао би неко да примети да „страно" и „домаће" уопште нису конкретне језичке категорије, већ да постоје само субјективно у свести говорног лица. То је тачно, и тачно је да би осећање, кад би се дало мерити, било првенствени и најсигурнији критеријум за дефиницију стране речи.

У европској лингвистици опште је познато да стране речи имају наглашено експресивну обојеност (разуме се, под условом да то нису технички термини). Због тога се оне обично крећу супротним смеровима по пољу експресивности. Једне од њих се деградирају (то је чешћи случај), друге се сублимишу у својој изражајности и почињу да значе нешто узвишено (ово је ређе). Сублимирана је нпр. реч „аманет"; деградирана је реч „фукара".

Успостављању и одржавању језичког идентитета супротстављају се појаве као што су језички контакти, утицаји, позајмљивање, вишејезичност многих говорних заједница – што води флуктуацији, језичком мешању. А као типична психолошка реакција на осећање говорника да је њихов језик угрожен јавља се пуризам. Његов екстремни облик представља емотивни и милитантни пуризам са јасном тенденцијом чишћења језика од свега што је „туђе". Ранко Бугарски наглашава да овакав пуризам наноси непроцењиву штету не само сâмом језику, већ и говорној заједници јер подстиче „аутистично затварање и подиже брану узајамном оплођавању језика и култура". Језички је пуризам заправо израз ксенофобије.

Насупрот раширеном мишљењу како се ради о модерном феномену, језички пуризам је у суштини древна појава. Може се рећи да се свака језичка заједница увек на известан начин односи према свом језику пуристички. Пуризам је у неком минималном облику инхерентан било којем језичком систему, а Дубравко Шкиљан тврди да се експлицитан доказ за такав однос може наћи у античким цивилизацијама и код Грка и код Римљана; наиме, у схематизму античке реторике стилским особинама припадају и *Хеллēнисмóс,* односно *Latinitas* или *puritas*, дакле употреба „чистог", исправног грчког или латинског језика.[10]

Шкиљан даље разматра однос језичке заједнице, односно говорника неког језика према туђицама. Индивидуални став према речима страног порекла и према туђости може варирати од *nihil humanum a me alienum*

[9] Бугарски, Р. "Стране речи данас: појам, употреба, ставови". У: *О лексичким īозајмљеницама*, Београд–Суботица, 1996, стр. 19. и даље.

[10] Видети: Шкиљан, Д. „Туђице и туђинци". У: *Интеркултуралност versus расизам и ксенофобија*. Београд, 1998, стр. 39–56.

puto, при чему се у принципу све речи свих језика сматрају властитима, па до идиосинкрастичког одбијања као страног свега онога што не припада најужем матерњем језику и говору.

Међутим, будући да је језик само апстрактан систем, а не живи организам, и будући да ниједна језичка заједница, ма какве промене њен језик претрпео, не престаје комуницирати, по Шкиљану, кад се говори о угрожености језика или чак о његовој смрти, заправо се мисли на угроженост говорника, дакле угроженост језичке заједнице, а не на њено нестајање: према томе, у основи није реч о туђицама него о туђинцима.

О овој теми веома промишљено говори и Дарко Танасковић: „Као, по свему судећи, универзална језичка категорија, а с обзиром на свој особени, условно речено, ванјезички статус релативно лако препознатљивог отиска друштвено–историјских, политичких, економских и културних односа и кретања у ткиву језика, позајмљенице су у најмање двојаком смислу изузетно осетљив и поуздан барометар, или боље, сеизмографски индикатор за уочавање различитих тенденција и усмеравања употребе језика, уз претходећи или пратећи идеолошко–политички дискурс о језику ... Пре свега, чињеницом самога свога постојања и живота у језику, позајмљенице веома речито говоре, поред језичке, и о ванјезичкој стварности одређене заједнице ... С друге стране, свесни однос заједнице... према позајмљеницама, непогрешиви је показатељ културног испољавања општих идејних, идеолошких и политичких ставова...“[11]

О позајмљеницама, њиховој прихватљивости/неприхватљивости и пореклу спремни су да суде чак и они који их међу тзв. „домаћим“ или „народним“, дакле „нашим“ и „добрим“ речима не могу ваљано ни разазнати. О синдрому пуристичког слепила духовити коментар даје Светлана Слапшак: „Оно што пуристима смета у стилистици свакодневних говора (уличног, медијског, а богме и функционерског) јесу туђице. Систем детектовања туђица је, међутим, најслабији, премда понекад најживописнији део пуристичке акције. Прво, пуристи обично примећују само туђице које се лако препознају, или су сасвим младе и искачу видљиво из свакодневне лексике: стручну терминологију, англицизме и латинизме. Русизми по правилу остају непримећени, а детекција постаје комична кад се пуристи одлуче да наведу речи које су по њиховом мишљењу, лепе, наше домаће, народне речи.“[12]

Очито се ради о лаичким ставовима и судовима из домена „народне лингвистике“. Али застрањивања пуриста нису само смешна; у најмању руку, пуризам је идеологија примењена на језик. „Нигде, вероватно – по

[11] Танасковић, Д. „Социолингвистички аспекти идеологизације позајмљеница“, У: *Језик у савременој комуникацији*. Београд, 1982, стр. 96–97. и даље

[12] Слапшак, С. „Симптоми фебрилне ксенофобије“. У: *Књижевна реч*, Београд, XI, 188, 1982. стр. 4.

речима Д. Танасковића – као у беспризивном пуристичком прописивању лексичке и фразеолошке правилности пут од 'смешних' и неквалификованих судова, заправо предубеђења, народне лингвистике до реалне, а погубне, нормативистичке делотворности, под одређеним друштвено–историјским околностима, не може бити краћи и апсурднији."[13]

Стога се сваки разговор о статусу и судбини позајмљеница спонтано одређује кроз заузимање става према пуризму. Познати стручњак за језичко позајмљивање Луј Дерој пуризам одређује као „дефанзивни став углавном образованих људи који свој матерњи, или, у најмању руку, језик с којим су срасли сматрају баштином што је с побожном верношћу треба чувати."[14]

У штампи многих земаља често избијају полемике између читалаца који, из пуризма или из тежње за јасноћом, осуђују употребу страних речи, и оних који им одговарају да без позајмљивања језик не може опстати. На крају и једна и друга страна увиди да је немогуће донети коначан суд, јер се не зна где је допуштена граница страног. А старо правило каже да у језику нема правих синонима.

Начелна уздржаност према пуризму никако не би смела да значи и аутоматску осуду сваког историјски познатог покрета чишћења домаћег језика од страних елемената. Примера бриге и борбе за изворну чистоту језика, као важног конститутивног елемента националног идентитета, поготово у раздобљима његове угрожености, имамо довољно и у сопственој прошлости.

У вези са језичким нејединством и разноврсношћу, Бранимир Стојковић наводи веома занимљиво тумачење мита о Вавилонској кули Харалда Вајнриха. Он сматра да је психолошка функција овог мита управо у превазилажењу доминантног осећања страности пред особама које не говоре наш језик. Јер мит о Вавилонској кули нам казује да је читав људски род говорио истим језиком, а да су различити, узајамно неразумљиви језици божја казна за људе који су хтели да досегну Бога градећи Кулу. Функција симбола Вавилонске куле је, дакле, пројективна – довођењем у први план узрока дезинтеграције језичког јединства људског рода, евоцира се стање које му је претходило."[15]

Богатство једног језика огледа се у његовим изражајним способностима. Што је већи лексички фонд језика, веће су и његове могућности да искаже различите семантичке нијансе.

---

[13] Танасковић, Д„. op. cit, стр. 99.

[14] Deroy, L. „L' Emprunt linguistique". Paris, 1980, стр. 299–300. Цитирано према: Танасковић, Д., ibidem, стр. 100.

[15] Видети: Стојковић, Б. „Интеркултуралност, интракултуралност и међународно комуницирање". У: *Интеркултуралност versus расизам и ксенофобија*". Београд, 1998, стр. 93–108.

Са етимолошког гледишта речи се деле на домаће и стране. Лаици замишљају да се увек тачно зна шта је домаћа, а шта страна реч, док стручњаци добро знају да је таква проста дихотомија упрошћена до произвољности. И даље остаје отворено питање којим је Иван Клајн насловио своју студију „Страна реч – шта је то?“ још далеке 1967. године. Још увек стоји и његов закључак да подела речи на домаће и стране има лингвистичког оправдања, али само уз неопходно нијансирање, а никако као проста поларизација. На пример, вероватно ће већина људи погодити да су речи као авлија, ђердан, кавга, пазар или баклава – турцизми, дакле стране речи, али мало ко зна да су истог, оријенталног порекла и стотине речи које су толико одомаћене да их више не осећамо као стране, а без којих би данас било веома тешко говорити о најобичнијим стварима. Ранко Бугарски наводи пример чарапа, папуча, сандала и чизама[16] – шта бисмо обували да их немамо? Све су то турцизми. Ако је овако у свакодневном говору, о ситуацији у појединим стручним областима не треба ни да говоримо.

Без обзира на терминолошке тешкоће, битно је да се првенство начелно не даје етимологији, као темељној одредници речи које се називају странима, него одомаћености, степену интегрисаности у језику примаоца, као релевантнијем и адекватнијем мерилу употребне вредности лексичких јединица. Препоручује се промена тежишта од историјских извора ка прагматичкој реалности, што више одговара потребама савременог човека.

Када се говори о употреби страних речи, обично се каже да је она оправдана у два случаја: када се желе постићи одређени стилски ефекти, нпр. избором маркиране стране речи или варирањем синонима ради избегавања монотоније, и у ситуацијама када недостаје домаћа реч за неку ствар или појам. Али, у пракси се показује, врло често, да наша домаћа „лепа реч“, није увек адекватна замена за страну реч. На пример, семантичка и асоцијативна поља речи *компјутер* и *рачунар* не поклапају се у потпуности а постоји и битна разлика у деривационом потенцијалу, који је обично богатији код интернационалне терминологије, него код домаћих „замена“. Нарочито када је реч о стручној терминологији, премда не само ту, неопходне су нам и позајмљене речи, нарочито оне интернационалног распона.

Већ и на основу језичког осећања није тешко разазнати да готово ни једна од домаћих замена нема исту семантичку употребну вредност као страна реч: нпр. *додир, веза* се уместо *контакти* неће употребити, рецимо, у исказима као што су: „дипломатски контакти“, „контакти између преговарача“ и сл.; наше речи *смушен, сметен, збркан* једва да добро замењује реч *конфузан* у исказима: „конфузно излагање“, „конфузна ситуација“ и сл.; на исти начин синонимне речи *књижевност* и *литература* нису међусобно замењиве, рецимо, уз одредбе „стручни“ или „народни“; може се, наиме, рећи, „стручна литература“

[16] Бугарски. Р. op. cit, стр. 18.

и „народна књижевност“, али не и „народна литература“ или „стручна књижевност“, као што ни *пацијент* и *болесник* нису увек једнозначни: пацијент не мора обавезно бити и болесник (болестан) итд.

Разматрајући стилистички аспект лексичког позајмљивања, лингвиста Жарко Муљачић[17] закључује да је свака позајмљеница, само ако се заиста укотвила у *langue* (језик) оправдана, чиме се укида дихотомија између нужних и луксузних позајмљеница (све су више или мање нужне) и између оних из афективних и оних из интелектуалних разлога (све су више или мање настале из стилистичких разлога, у оквиру модерне перспективе која интегрише стилистику у *langue*).

Све позајмљенице су, барем у прво доба свог „живота“ у новом језичком медију, афективно обојене. С обзиром да се афективни „набој“ неке речи дугом употребом истроши, некад снажне речи постају стилистички неутралне или се чак, као излизане, повлаче из употребе. Стога процес позајмљивања никад не престаје.

Говорном субјекту који је недовољно лингвистички и филозофски поткован може се чинити да је његов језик без лексичких празнима – лакуна. Неки лингвисти држе да лакуне постоје само на лексиколошком, а не на синтаксичком плану, јер, ако не постоји домаћа реч за страну, та се реч може увек описно изразити. Само, то никад није оно право. Лексичке лакуне се могу уклонити само помоћу неологизама који могу потицати из „домаћих“ средстава или из „увоза“.

Ако се запитамо има ли лакуна у лексици, одговорићемо – да, има, али ..., што значи да језици нису никад дефективни у апсолутном смислу, већ да су релативно ефицијентни. Наличје горњег питања било би: Има ли у лексици апсолутних (правих) синонима – а одговор је поново половичан – нема, али..., при чему ћемо мислити на разлике између ономасиолошког и семасиолошког приступа садржају неког језичког знака. Муљачић наводи као пример белгијско–француско *septante* (70) и париско стандардно *soixante-dix* (70), који ономасиолошки вреде потпуно једнако, тј. одговарају појму седамдесет, док са семасиолошке тачке гледишта имају око свог појмовног садржаја колут конотата који стилистички нијансирају те две речи, па су тако оне само ономасиолошки гледано синоними.

Ако пођемо од дефиниције да је стил нормативни принцип који уједињује избор или стварање лингвистичких средстава за комуникацију, онда се пишчев или говорников избор одређује између три могућности: да изабере реч или израз из свог матерњег језика, из страних језика или да употреби позајмљенице. Стилистичке функције позајмљеница у језику примаоцу биле би: стварање стране атмосфере; тежња аутора путописне и

[17] Муљачић, Ж. „О стилистичком аспекту лексичког посуђивања“. У: *Умјетност ријечи*, Загреб, XIV 1–2, 1970, стр. 155–163.

научне литературе да достигне што већу аутентичност и прецизност описа; жеља писца да се изрази кратко и економично; употреба позајмљенице у игри речи или кад се желе постићи комични ефекти.

Отпор према туђицама утемељен је на овешталим предрасудама да страна реч и све што долази са стране, неумитно разара домаће језичко ткиво, а тиме и национални и културни идентитет. Тај страх је вероватно генетски укорењен у свести наших људи, као траг вишевековног живота под туђинском влашћу.

Страна лексика нипошто не нагриза и не топи корпус језика примаоца. Нови језички материјал, било страни било домаћи, уколико се уклапа у систем или бива у њему прихваћен као валидан елемент споразумевања и комуникације не може бити ни у ком погледу штетан. Напротив, оно што доприноси језичком изражавању и споразумевању, а не ремети основне одлике језичког система, представља важан елемент богаћења комуникације, служећи тиме прогресивном процесу језичког развоја.[18]

Појава преузимања речи из других језика својствена је свим језицима развијених цивилизација и њу треба посматрати као средство којим се језик богати, а тиме се и значајно шире његове изражајне могућности. С обзиром на неисцрпне потенцијалне и практичне потребе језичког казивања, поготово у време свеопштег духовног и индустријско–техничког развитка модерне цивилизације, база фолклорног језичког потенцијала данас је апсолутно недовољна.

Страна реч може и мора имати своје место, нарочито у тзв. функционалним стиловима (у терминологији, политици, администрацији) и када се ради о речима које су одавно ушле у наш језик.

Здраво језичко осећање прима данас позајмљенице као нормалну компоненту језика, поготово када се ради о изразима који имају карактер термина. Немогуће је све калкирати (преводити), а то не би било ни добро.

Не може се свака страна реч заменити домаћом, чак ни свака која има блиску кореспонденцију на домаћем тлу и за коју се мисли да је лако замењива. Треба имати на уму огромну раскриљеност савременог интелектуалног живота која захтева семантички све истанчаније обележавање појмова, и то не само обележавање нових сазнајних садржаја, него и истанчаније разјашњавање, цизелирање познатога. Митар Пешикан пише: „Данас је ... просто незамислив класични неговатељ језичке правилности, са онако строгим нормативним односом какав запажамо нпр. у Маретићевом 'Језичком савјетнику'".[19] На

[18] Видети: Фекете, Е. „Отпор према туђицама". У: *О лексичким позајмљеницама*, Београд–Суботица, 1996, стр. 53–57, и поглавље „Туђице". У: Ћупић Д., Фекете, Е., Терзић, Б. „*Слово о језику*". Београд, 1996, стр. 149–188

[19] Пешикан, М. „Лексичко благо нашег језика и нормативни однос према њему". У: *Наш језик*, Београд, XVIII/1–2, стр. 80.

другом месту: „Претерано језичко чистунство и гоњење интернационалних речи у ствари [је] кочење прогреса: Апсолутни језички пуризам мора изгубити дах“.[20]

Постоје безбројне стране речи које, ако и имају домаће парњаке, несумњиво придају данашњем говору ипак неки потребни призвук, принесак, асоцијацију – а модерни језик, као и целокупно савремено саопштавање као сва уметност, изузетно су проткани асоцијативношћу. Од ње не само да не треба бежати, него се данас и не може побећи. То је општељудска, антрополошка, светска карактеристика сваке иоле садржајније денотације. Навешћемо неколико примера непотпуне преводивости појединих страних речи: *дистанца* није увек исто што и растојање, одстојање; *модернизација* није исто што и осавремењавање, *апел* што и позив, *тачност* и *прецизност*.[21] *Цоїинī* није обично трчање, *имиџ* није само слика, портрет, *кадија* – судија.

Стране речи на подручју науке имају предност управо зато што, према речима Ирене Грицкат, напоредо са свежим размишљањима мора да иде несмалаксало изражавање, мора да иде у извесном смислу издвојена и повлашћена лексика, која није оптерећена и строшена тривијалним, свакодневним представама. Сем тога, стране речи махом се зачињу у међународним културним круговима, одакле их сви народи преузимају.

Феномен страних речи не треба митологизовати.

Током целокупног свог развоја, српски језик је прихватао стране утицаје, нарочито лексичке. То је сасвим нормално ако узмемо у обзир историју овог језика и народа који њиме говори. Средњевековни нанос стране лексике обележен је првенствено грцизмима и латинизмима, а после тога наилази време оријенталних речи, особито турских. Осамнаести век донео је руске речи, а деветнаести доста француских и немачких. После Другог светског рата ушли су у наш језик поново русизми, а последњих деценија XX века наш језик је запљуснут англицизмима.

Позајмљенице, речи страног порекла, у једном језику осећају се страним речима све док се у потпуности не уклопе у граматичку структуру језика-примаоца. Једна страна реч осећа се таквом у неком језику све док чува своје фонетске, морфолошке, творбене и прозодијске особености. Када се те њене компоненте саобразе са одговарајућим особинама језика-примаоца, она постаје саставни део не само вокабулара, него и граматике језика-примаоца. Ако позајмљеница у својој гласовној структури нема елементе који би се противили језичком осећању тог становништва, она улази у лексику и више се не осећа као страна реч.

[20] Пешикан, М. „Наш књижевни језик на сто година послије Вука“. Београд: 1970, стр. 189, 200.

[21] Видети: Грицкат, И. „Наш стандардни језик као пратилац општих облика културе“. У: *Зборник за филолоїију и линївисшику*, Нови Сад, XXVI/2, 1983, стр. 84–86.

Већ годинама се протестује против употребе синтагми типа *Сава Центар* или *Карић банка*, с образложењем да оне нису аутохтоне у српском језику.[22] „Дозвољен" би био само обрнут редослед чланова синтагме – *Центар Сава*, *Банка Карић*. Мада је овај други назив још увек примеренији српској синтакси, морамо ипак рећи да слична одступања од њених узуса – од наших старијих синтагми као *бисер–трава, извор–вода* и турцизама као *сахат–кула, ћетен–алва, дуванкеса, ћорсокак*, до *налив–пера, спомен–плоче* и *Дунав станице* – убедљиво антедатирају прокажени енглески утицај на овим просторима. Ови примери отворили су пут у XX веку германизмима (*клавир–штимер*, *актен–ташна, пакпајир, генералштаб*) и англицизмима (*шоу–бизнис, компакт–диск*, *џин–тоник*, *прес–конференција, шок–терапија*).

Ови примери показују колико су у праву они проучаваоци контактних феномена у језику који истичу да се много тога у неком језику може зачети под утицајем другог језика, али да се најлакше прихвата, и најбољу перспективу има, оно што у систему примаоца већ има подлогу.

С обзиром да позајмљеница увек подразумева извесну материјалну супериорност, карактер позајмљеница зависи од материјалне базе. Стога су позајмљенице углавном именице, а у граматици се очитује највећи страни утицај у категорији плурала именица. Да би се утицало на глаголски систем, био би потребан знатно интимнији додир међу народима.

Начелно гледано, може се говорити о три врсте међујезичких контаката, односно о три типа говора у којима се огледају међујезички контакти.[23] Први је *миграциони контактни тип* говора који је резултат вишевековних међујезичких додира и који, често, обухвата све граматичке категорије једног или више језика. Такав је случај са јужнословенским језицима. Други говорни тип, који бисмо могли назвати *нестални контактни тип*, постоји у случајевима када носиоци једног језика запоседну подручје другог језика, али не у толико бројном односу да би новопридошлице биле јаче од староседелаца. Примера за то нуде сви освајачки ратови. Вишевековна веза турског језика, као језика владајуће нације, и српскохрватског језика, типичан је пример за овај тип међујезичких додира. Трећи говорни тип би се могао назвати *стални или гранични контактни тип*, јер га налазимо у пограничним областима свих језика. За разлику од претходна два, овај тип међујезичких контаката има трајну вредност и, безмало, равноправну улогу језика у контакту. Добар пример за овај тип говора је романски утицај на наше говоре од Боке до италијанске границе.

[22] Видети: Бугарски, Р. „Стране речи данас: појам, употреба, ставови" стр. 23–24. и Клајн, И. „Два правописна проблема у вези са страним речима", стр. 122. У: „*О лексичким позајмљеницама*".

[23] Видети: Пецо, А. „Језички контакти и језички системи". У: *Јужнословенски филолог*, Београд, XLIII, 1987, стр. 57–63.

Језички идентитет сачињавају бар три компоненте: једна је структурална (какав је неки језик), друга је генетска (из чега је настао), а трећа компонента је социолингвистичка (како га вреднују његови говорници). У случају српскохрватског језика, а дејством политичких чинилаца који су кулминирали у ратовању на југословенској територији деведесетих година XX века, социолингвистичка компонента његовог језичког идентитета је однела превагу над структуралном и генетском, па су доскорашње варијанте стандардног српскохрватског језика подигнуте на ранг засебних језика – српског, хрватског, бошњачког и црногорског.

Сличности између два или више језика потичу из више извора. Прво, од језичких универзалија – заједничких, иако различито испољених, обележја свих језика света. И друго, од контаката и позајмљивања између језика. Језици у просторном суседству могу, услед дуготрајног додира њихових говорних заједница, да развију заједничке типолошке црте, односно структуралне карактеристике које нису део њиховог генетског наслеђа, нити пак општије типолошке сличности. Тако се могу образовати језички савези (нем. Sprachbund) – групе тако повезаних језика какве налазимо на Балкану, Кавказу, Скандинавији.

Добар пример представља управо балкански језички савез, са стеченим заједничким обележјима граматичке структуре (нпр. постпозитивни члан, одсуство инфинитива), која испољавају језици у веома различитим степенима генетског сродства – албански, грчки, румунски, македонски, бугарски, те јужни дијалекти српскохрватског. У књизи Хелмута Шалера „Балкански језици“ *(Die Balkansprachen*, 1979.) извршено је разграничење појмова „балкански језици“ и „језици Балкана“. „Балкански језици“ су они који садрже примарне одлике балканских језика, њихове опште граматичке особености – балканизме (албански, македонски, бугарски, румунски). „Језици Балкана“, који се налазе на периферији језичког савеза, имају само појединачне балканизме (грчки и српски).[24]

У оквиру балканског језичког савеза развијају се заједничке граматичке црте. Ту постоји и додатно дејство „споља“ у виду заједничког културног слоја, пореклом из турско–исламске цивилизације, у одговарајућим сегментима речникâ свих балканских језика. Ови турцизми приближавају те језике упркос њиховој разноликости и омогућавају извесно културно разумевање међу њиховим говорницима.

[24] Видети: Станишић, В. „Балканизми у српскохрватском језику. У: *Балканика,* Београд, 16/17, 1987, стр. 245–265.

Турцизми у срӣском језику

Од свих балканских језика највећи корпус турцизама поседује српски језик. Сагледавајући генерално социолингвистички и антрополошки аспект позајмљеница у овом раду, управо је бројност и распрострањеност турцизама у српском језику био један од разлога што смо се одлучили да се на њих посебно осврнемо.

Овде се мора нагласити да су „турцизми“ у ствари „османизми“ (или „отоманизми“), јер се ради о два потпуно „различита“ језика. Османски језик је, наиме, до те мере био прошаран арапским и персијским (не само речима, него и граматиком, синтаксом, конструкцијама, итд.), да је постао потпуно неразумљив јучерашњем и данашњем турском читаоцу, сем када је буквално „преведен“ на „ново–турски“ (од 1925. године наовамо).

Турцизми су у српском језику не само веома бројни, него по неким мишљењима сачињавају најкрупнији, па и најмаркантнији део страних речи у нашем лексичком фонду. Историјско објашњење за њихово позајмљивање налазимо, пре свега, у вековном присуству и утицају оријенталне културе и језика на балканском тлу посредством Турака.

Тај утицај је, истина, одласком турске власти из наших крајева свакако слабио у одређеним сферама живота (друштвено–политичко и војно уређење, административно–правни послови, занатство, обичаји и сл.) што се на језичком плану такође морало одразити у све мањем присуству лексике оријенталног порекла везане за појмове из тих области (нпр. *сӣахија, сердар, субаша, сӣахилук, тӣаӣија, ферман* итд.).

С друге стране, у српском језику се ипак задржао знатан део примљене материјалне и духовне културе, а с њим и турцизми којима се именују појмови оријенталног порекла. Међу њима су и они турцизми који су одолели и најоштријим пуристичким тенденцијама, јер за њих ни по одласку Турака до дана данашњег нису изнађени адекватни еквиваленти (нпр. *чараӣа, чизма, бубреӣ, леӣеза, јоӣурт, дуӣме, челик, чај, дуван* и сл.).

Интензитет оријенталних утицаја није био подједнак у свим деловима српскохрватског говорног подручја, нити код свих националних група и друштвених слојева, већ је зависио од дужине трајања турске владавине на одређеном географском простору, затим од процента исламизованог становништва, од постојања већих урбаних центара, од географске конфигурације и развијености саобраћајница итд.

Са становишта савременог језичког стања то практично значи да ће оријентални утицаји бити присутнији, нпр. на тлу Србије него на подручју Хрватске, те да ће највише бити изражени у босанскохерцеговачком језичком изразу, а у оквирима саме Босне и Херцеговине, више оријенталних компонената наћи ће се код исламизованог живља.

С обзиром на терминолошку непрецизност и вишеслојност сâмог појма, као и на постојање различитих термина, неопходно је на почетку бављења турцизмима изоштрити оптику. Према Рикарду Симеону[25], који даје најширу и најопштију лингвистичку дефиницију термина *турцизам*, то је „ријеч или израз турског подријетла у којем другом језику". Међутим, на сведеност овог одређења указао је Дарко Танасковић[26], наглашавајући различите нивое које у себи садржи термин *турцизам* и сматрајући да је критеријум оваквог одређивања више „културно–историјски, цивилизацијски (...) него лингвистички". Под турцизмима, односно османизмима се углавном подразумевају речи и изрази из оријенталних језика, примљени већином посредством турског (прецизније: турско–османског) језика, без обзира на дубљу етимологију. У складу са терминолошком праксом, под турцизмима ћемо у овом раду подразумевати речи и изразе који су у наш језик доспели из турског или посредством турског језика, а могу бити турског, арапског, персијског, грчког, латинског или неког другог порекла.

О правој појави турцизама у словенским и уопште балканским језицима може се говорити од доласка Османских Турака на Балканско полуострво у XIV веку. Петовековни период њихове владавине у овим крајевима оставио је видне трагове и у језицима балканских народа.

На једној страни, српски градови улазе у сферу левантске цивилизације, а на другој, српска села се враћају патријархалном начину живота, својим ранијим културним обрасцима и духу, затвореним и аутохтоним. Градови, као трговачка и занатска средишта, изложени су снажним оријенталним утицајима. Заједнички живот Турака и хришћана у балканским градовима, где су обични људи, трговци, војници, световна и службена лица били упућени једни на друге, омогућио је својеврсна прожимања и струјања у свакодневном животу и култури. Староседеоци су прихватали начин одевања, исхрану, музику, игру, обичаје. Тако су се народна искуства и традиција Турака, без обзира на непознавање језика, постепено и неосетно увлачили у живот хришћанског света. Током XVI века Турци доводе у српске градове занатлије који раде за потребе војске. Долази до процвата извесних заната, развија се трговина и саобраћај са Истоком.

У свом освајачком походу војно и организационо супериорна и снажна Турска Царевина носила је са собом и нове облике живота, нову (источњачку) културу, нове појмове своје административно–управне и војне власти, нову веру и, свакако, свој језик. Сматра се да су турцизме у нашем језику највише ширили турска војска и администрација, затим домаћи муслимани, грађани и чиновници.

[25] Симеон, Р. „Енциклопедијски рјечник лингвистичких назива". Загреб. 1969, II, стр. 643.

[26] Видети: Танасковић, Д.ор. cit, стр. 110–111.

Турци су дошли као носиоци новог друштвеног и државног уређења и као носиоци источне, исламске културе. Они су у то време били народ другачије, делом више радне културе. Са собом су донели многе предмете за домаћинство који до тада у Србији нису постојали. Зато су називи тих предмета остали до данас у употреби.

Исламизовано становништво прима туђе речи из веронауке и Курана, имућнији се школују у Цариграду, одакле се потом враћају у домовину са знањем турског језика. Деловање тих, у Цариграду школованих, генерација на наш језик нарочито је дошло до изражаја у верским школама и у проповедима. На ширење источњачких речи и њихову широку употребу код Срба и Хрвата, а нарочито код становништва Босне и Херцеговине, све до данашњих дана утицале су и наше народне песме (и усмена традиција уопште) који су проткани турцизмима. Тако бројни турцизми постају неминовност.

У таквим околностима, и уз потребу да се омогући што боља и шира комуникација у новим условима живота, стварана је повољна ситуација за интерференцију (нарочито лексичку). Томе у прилог ишла је делимично и мода, односно потреба да виши слојеви (чак и они неисламизовани) иду (и језички) укорак с временом и приближе се владајућој класи.

При одређивању места турцизама у српском језику, треба имати на уму да турски утицај није био подједнако интензиван у свим деловима нашег језичког подручја. Стога су за сагледавање оријенталних наноса у тим оквирима од посебне важности неки ванлингвистички чиниоци који су често одређивали и судбину турцизама. У том светлу посматрана, сигурно је да ће се шира употреба турцизама јавити у оним крајевима у којима је турска владавина најдуже трајала, а затим тамо где је исламизација домаћег становништва имала веће размере. У оквиру српскохрватског језичког подручја јасно је да ће речник босанскохерцеговачког становништва, (посебно муслиманског), бити најбогатији оријенталним наносима, мада турцизама има и у другим говорима. Проучавање турцизама код нас од посебне је важности за разумевање наше народне књижевности и језика.

У нашим турцизмима огледа се читав живот оног дела нашег народа који је био у вишевековним тешњим везама с Турцима. У српски језик се, с новим појмовима, појавама, предметима и обичајима, уносе и њихови називи. Указаћемо на нека подручја људског живота и људске делатности у којима још и данас живе турцизми, или као незамењиве речи, или као речи које се употребљавају напоредо с нашим речима. У лексици српског језика налазимо турцизме у називима за различите појмове и предмете везане за кућу и домаћинство (*басамак, вајат, капија, одаја, тараба, конак, пешкир, јорган, џезва*); за одећу и обућу (*јелек, фес, шалваре, кабаница, марама, чарапе, чизме*); за јело и пиће (*ђеврек, пекмез, ракија, ћувеч, шећер, кафа, пилав, ајвар*);

за занимања и алатке (*сајџија, казанџија, занат, дервиш, турџија, чекић*); за породични и лични живот (*аџа, ашиковање, дилбер, комшија, теферич, шенлук*); за религију и обичаје (*амајлија, џамија, хоџа, бајрам, рамазан, ефендија*); за војску, трговину и администрацију (*тапија, телал, харамбаша, зулум, муштерија, пазар, барутана, бусија, кавџа*). С друге стране, у српском језику су се нашли и они турцизми чијем посуђивању није претходило преузимање туђег појма, већ је за постојећу појаву или појам позајмљено само још једно, ново, име. Такви турцизми данас егзистирају обично као синоними домаћих (или неоријенталних страних речи). Иако се један део турцизама сматра обележјем појединих говора као некњижеван, велики број ових речи нашао је своје место и у стандардном језику – било да се ради о мање или више равноправним синонимима, о турцизмима који се јављају у функцији стилогеног елемента, или о оној категорији турцизама који у оквиру норме не налазе адекватан домаћи синоним.

У групу синонима који су у стандардном језику мање–више равноправни спадају: *паре*–новац, *куршум*–метак, *чобанин*–пастир, *бадава*–узалуд, *сандук*–ковчег итд. У групу синонима стилски или регионално маркираних могу се сврстати примери: *мајдан*–рудник, *сокак*–улица, *муштерија*–купац, *ћошак*–угао, кут, *авлија*–двориште, *ћуприја*–мост итд. Изразито стилски маркирани били би турцизми: *адет, ашиковање*, *дерт, мерак, муштулук, беримет, ћеиф* итд.

Међу турцизмима постоје речи које су се потпуно одомаћиле у српском језику, које уопште немају замену (нпр. *бакар, боја, чарапа, калуп, кула, кутија, лимун, сапун*, *шатор, занат, пита, баклава, ибрик, тамбура, шећер*) и речи за које се може наћи замена, али се не тражи, или замена није шире усвојена (нпр. *алат, барут, јастук*, *јорган, кајмак, кашика, кавез, маказе, сандале, торба, марама*).

Чињеница је да турцизми више нису актуелни као некада. Многи од њих стекли су фамилијарну, регионалну или провинцијалну боју и стога се наставља тенденција, испољена још пре Другог светског рата, њиховог замењивања домаћим изразима. Турцизми као *пенџер, тефтер, адет* и сл. дефинитивно су застарели; други, нпр. *авлија, дућан, сајџија* – осетно се ређе користе него њихови синоними двориште, продавница, часовничар. У другим случајевима долази до стилске диференцијације, па се нпр, речи као *комшија, ћошак, џабе* задржавају као афективне, насупрот стилски неутралним сусед, угао, бесплатно.

Интересантна је чињеница да је у процесу чишћења српског језика од туђих, позајмљених речи, према турцизмима постојао увек блажи став него према осталим туђицама. Држање Вука, Јагића, Маретића и Враза према турцизмима много је блаже од њиховог става нпр. према германизмима. То је зато што се наш језик под турском управом развијао слободно, турска

влада није свој језик силом наметала покореним народима. Присуство турцизама у језику није вређало језичке осећаје нашег народа.

И они турцизми који имају адекватну замену у нашем језику, толеришу се и радо користе чак и у савременом књижевном и публицистичком језику: нпр. *кијамет, ћорсокак, уједурма, ортаклук, јавашлук.*

„Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду“[27] обухвата период између 1660. и 1817. године, тј. до појаве Вуковог „Рјечника“. Велимир Михајловић је прикупио 638 турцизама, од којих више од стотине нема у Вуковом *Ријечнику* из 1818. године. Ово веома значајно дело открива нам узбудљиву драму целог једног народа разапетог између Турске и Аустрије али и пред својим језиком. Опсервирајући ово временско раздобље, Драгиша Витошевић нам вели: „Потуцајући се по свету, бежећи, ратујући, ми смо многе своје речи погубили и заборавили; а друге, потребне, никад нисмо ни створили. Сада нам долазе разне туђице са свих страна... нудећи помоћ, стварну или привидну; а све им иде наруку, сви их натурају: све установе, цео јавни живот. Идемо им наруку и ми сâми јер морамо хватати корак, надокнађивати, образовати се, па тако неизбежно и ... – позајмљивати.“[28]

Овај речник слика нам ту праву језичку ветрометину на којој ћемо потом живети, углавном, до данас. Ваља признати да се добар део оновремених позајмица показао – потребним. Примера ради, узмимо само једно слово. Б. Од Немаца смо тада добили ове речи*: баласт, биртија, бутер;* од Француза*: букет, багатела, бал;* од Италијана*: балкон, бокал, банка;* од Турака*: базар, бостан, бадем, башта, берберин;* од Мађара*: бунда, битанга, бокор;* од Грка*: библиотека, босиљак, базилика* итд.

Нове, позајмљене речи узимају се ради означавања нових појмова, као и из недовољности домаћег речника, али не само због тога. Са образовањем, просвећивањем, са формирањем градова јавља се и тежња за истанчанијим укусом и изражавањем. Тако Доситеј Обрадовић, на пример, уводи речи деликатан, рафиниран.

У то време запажамо две врсте позајмљеница: поред „западних“ – европеизама, ту су нам још од раније „источни“ – турцизми. Кроз ову поделу оцртавају се два друштвена слоја: обичан народ и „виша“ или „учена класа“ и, такође, два језика: усмени и писани, књижевни. Турцизми су се широко угнездили у народу и у редовима занатлија и трговаца, допирући и до највиших слојева, дајући говору извесну свежину и сочност, док су пак европеизми углавном остајали у тим горњим слојевима.

---

[27] Михајловић, В, „Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду“. I-II.: Нови Сад, 1972/73.

[28] Витошевић, Д. „Стране речи пре Вука“. У: *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, Нови Сад, књ. XXXIII/2, 1985, стр. 334 и даље.

Укорењеност источњачких израза у нашем народном језику и мишљењу јасно је изражена. Свежи језик народних песама, прича и пословица препун је турцизама. А највећа почаст која се може указати једној страној речи је да уђе у пословицу, јер то значи да је она не само општеприхваћена, већ и омиљена. У нашим пословицама и изрекама број страних речи је сасвим мали, док је број турских и источних врло велики: „Од *инаћа* нема горег *занаћа*“, „Не би дао ни *луле дувана*“, „Зна се злато и у *ђубрећу*“.

Највећи писац тог времена Доситеј Обрадовић у свом речнику има подоста турцизама, што је истовремено и парадоксално и један од доказа Доситејеве блискости народу и народном говору. Он користи и ове речи: *бабо, арамбаша, будалаштина, инаћ, кавīа.* И у његовим пословицама има турцизама: „Неће вук пса пред *авлијом*“, „Боље је да страда *кеса* него правица“. Иако је волео звук матерње речи, Доситеј је имао симпатије и према позајмљеном, али у народу усвојеном изразу јер је мудро схватао да је најважније бити схваћен и служити се речима које народ најбоље разуме.

Наши стари језикољупци сматрали су да и турцизме, као и остале позајмљенице, ваља објашњавати нашима, па и када би источна реч била раширенија. Најчешће се представља најпре „нашица“, па затим и гошћа: двор (*авлија*), прах (*барућ*), покривач (*јорīан*) итд.

Драгиша Витошевић запажа обиље веома лепих наших или словенских речи за које на жалост није било неког да се о њима побрине, и које су замењене новим, турским речима: *врћ, травник* (башта), *лествице* (басамаци), *купељ* и *тепилице* (илиџа), *узīлавник* (јастук), *ветрилце, вејка, ладило* (лепеза), *рукодеља* (занатлија), *īвозд* (ексер), *млаћ* (чекић) – све су то наше скоро потпуно ишчезле, а тако лепе речи.

Из овог речника сазнајемо шта смо имали уместо речи *боја* и пре ње; то је цела прегршт старих словенских речи: *цвећ, лице, шар*, које су потом све, у том значењу, умрле. Витошевић закључује: „И ту се већ показује оно што ће временом постајати све јасније: да несрећа нашег језика није у његовом наводном сиромаштву, већ напротив, у његовом богатству“.

Поједине речи, као турски *кантар* и немачка *ваīа,* турски *зембиљ* и немачки *кофер*, у основи остају различите и обогаћују језик не уносећи недоумице. Народни стваралачки дух никад не мирује и не мири се да страну реч држи као неку „позајмљеницу“, већ је потпуно усваја и умножава, „жени и удаје“ и од апса прави уапсити, и тако редом: зауларити, истуткалисати. Према Витошевићу, однос према страним речима „био је у нас просветитељски и стваралачки, у духу наших потреба и културног наслеђа, пре свега оног нашег правила из средњег века: да се за страни назив тражи домаћи израз. Усвајајући те позајмљенице као нешто неизбежно, што постаје и наше, наш писац настоји да изгради и одговарајућу домаћу замену, или бар објашњење и да потом и једне и друге препусти

људској разборитости и укусу. То објашњавање и 'тумачење мање познатих речи' ... значило је и чување свог језичког стада, прибирање и пребројавање, да се не погуби. ...Ако се на туђим речима морало живети јавно, настојало се да се са својима остаје 'насамо', 'приватно', бар у некој 'загради'. Ту нема изузетака ни код турцизама: иако прихваћени и одомаћени, они ипак призивају и домаћу реч.“[29]

Судови Драгише Витошевића, несумњиво занимљиви, самосвојни и подстицајни, руковођени су ипак, пре свега његовим химничким и сâмим тим каткада некритичким односом према свему што припада народу и његовом животу и језику.

Из Вуковог „Српског рјечника“ из 1818. године[30], незаменљивом делу наше лексикографије, прокламативно су били прогнани књишки елементи. Међутим, од самог почетка се показало да је немогуће градити књижевни језик искључиво од елемената који се налазе у народном језику. Има толико ствари о којима се не може писати с изражајним фондом „пастира и тежака“. Неке од тих речи биле су црквенословенске, док је друге сковао сам Вук у духу народног језика.

Вук Караџић није био строг ни према позајмљеним речима из других извора, и чак је доказивао неопходност да се задрже извесни турцизми. Добро су познате његове формулације на стр. XX Предговора *Рјечнику*: „Турске ријечи.. .назначио сам звјездицом (*) ... Највише од ови Турскије ријечи могу се без сваке муке ишћерати из нашег језика, зашто имамо Српске мјесто њи; а ђекоје се може бити ни у години дана не спомињу: али сам и ја опет писао, зашто сам чуо ће се у народу говоре, или пјевају; а има неколико и такови ријечи Турски, које ћемо морати задржати и посвојити, н. п. боја ..., аманет, тепсија, ђерђеф, топ, барјак, барјактар, брк, бурмут..., чакшире... Али зато опет никакав паметан човек не може рећи, да је Српски језик опогањен туђим ријечма... Данас нема на овом свијету ниједнога језика. у коме нема туђи ријечи... Али зато опет ја туђе ријечи не браним, него и ја кажем, да се треба трудити и чистити језик од туђи ријечи... колико се може; али што се не може, не треба за оно мрзити на језик... опет је боље узети туђу ријеч, која је позната у народу, него ли наопако нову градити...“

Миодраг Поповић је Вуков „Српски рјечник“ назвао "Памтивеком„.[31] Он прихвата став Јована Цвијића о обнови српског патријархалног друштва под турском влашћу; Цвијић наиме говори о трослојној култури српског патријархалног друштва – паганској, хришћанској и оријенталној. Поповић истиче да су са Оријента, уз сва турска зла, долазила и многа мате-

[29] Витошевић, Д. op.cit, стр. 347.

[30] Караџић, В. С. „Српски рјечник: (1818)“. Београд, 1987.

[31] Види: Поповић, М. „Памтивек – Српски Рјечник Вука Стефановића Караџића“, Београд, 1983.

ријална и духовна добра, а по одласку Турака, преносилаца оријенталне културе, остала нам је једна од трајних компоненти нашег трослојног духовног живота, богата ризница појмова и речи којима и данас мислимо, говоримо и пишемо. Неопходно је раздвојити ратоборни и агресивни ислам од култивисаног и оплемењеног Истока. Вуку је био стран пуризам, према речима Павла Ивића, „та болест слабачких, малодушних, и уплашених за егзистенцију". „У време кад су 'Турчин' и 'душманин' били такорећи синоними, ... Вуков став према турским речима био је слободан од мржње и од комплекса мање вредности. Тако је велики реалиста Вук отворио пут богаћењу нашег књижевног језика из обају могућих извора, преузимањем из других језика и, у ограниченој мери, стварањем неологизама по обрасцима већ присутним у језику. Ово је било преко потребно јер је у епохама које су следиле брзи развој нашег друштва доносио – и још увек доноси – у свакој деценији хиљаде нових појмова и с њима хиљаде нових речи."[32]

Ни после готово два века од објављивања „Рјечника", српски филолози нису до краја критички проучили порекло турцизама. Не зна се тачно како су се ширили и одомаћивали у разним срединама, варошкој и сеоској, муслиманској и хришћанској; како је долазило до мутације појединих источњачких речи и њиховог уграђивања у наш говор. Оцењени као површински лексички слој интерпориран у наш језик под притиском освајача, турцизми су дуго третирани као нешто ефемерно, без дубљег корена у српском језику, нешто што Србе подсећа на времена робовања под Турцима.

Ипак, на овом месту ваља навести радове који су изашли након Вуковог „Рјечника", а чији је предмет филолошка анализа турцизама у српскохрватском језику; пре свега пионирско дело Фрање Миклошића „Турски елементи у југоисточним и источним европским језицима", објављено у Бечу 1884–1887, а онда свакако и „Прилоге проучавању турцизама у српскохрватском језику" Петра Скока из 1937. год.

Упоређивање спскохрватских османизама (турцизама) са одговарајућим речима турско–османског језика у раду Милана Адамовића,[33] показало је да се српскохрватски османизми подударају у фонетском погледу највише са речима балканских дијалеката османског језика. Он закључује да су ове речи и потекле из наведених дијалеката, а доказивањем дијалекатског порекла српскохрватских османизама оснажује се уверење да је српскохрватски језик примио несразмерно више турских речи путем додира широких маса народа него преко писаних текстова и делатности интелектуалаца.

Међујезичка веза српског и турског језика уродила је знатнијим лексичким продором. Од бројних турцизама које налазимо у нашем језику као и

[32] Ивић, П. „Српски народ и његов језик", Београд, 1986, стр. 243–244.

[33] Видети: Адамовић, М., „О пореклу српскохрватских османизама", 1973.

у Вуковим *Рјечницима,* а њих може бити и преко десет хиљада, најбројнији су они у области именица. Међу турцизмима у *Рјечнику* су и изведене речи, које су настале од српских корена и турских префикса и суфикса. Међу турцизмима на списку преовлађују именице; придева, прилога, глагола је много мање. Међу изведеним речима које нису на овом списку број придева и глагола приближава се броју именица, што је знак трајнијег утицаја једног језика на други – турског на српски. Мноштво изведеница из исте речи турског, арапског или персијског порекла такође сведочи о томе да су се неки турцизми трајно укоренили у народном говору. Ако је из њих настао толики број нових „туђица", могли бисмо рећи да оне нису ни биле „туђе" речи, већ посвојене. С обзиром на промене њиховог гласовног лика, Миодраг Поповић сматра да би. прецизнији израз за многе од ових посвојеница био посрбљеница, а да би назив „посрбљене оријенталне речи" свакако више одговарао њиховој правој природи од термина турцизми.

Скоро све ове речи живе и данас у лексичком фонду савременог српског књижевног језика, једино је учестаност неких речи мања. Скоро све су задржане и у Матичином „*Речнику*".[34] Редактори овог речника преузели су од Вука и већину изведеница из његових турцизама. Све ово показује да из корена неких оријенталних речи, дубоко укопаних у српски језик, непрестано бујају нови изданци.

Према Поповићевом мишљењу, Вук Караџић са својим *Рјечником* и Филип Вишњић с песмама о буни против Турака, највећи су „кривци" што се у лексичком фонду нашег језика сачувало толико турцизама.

Јован Цвијић је сматрао да је турско доба за наш народ „периода етнографске рекреације и враћања првобитној етнографској свежини". Наиме, етничка ренесанса под Турцима оживела је народне ритуале, веровања и предања наслеђена од памтивека, али није истиснула већ асимиловане слојеве хришћанско–византијске културе.

Обогаћен „посрбљеним оријенталним речима", очувани народни језик, а не ритуали и предања, постао је главно везивно ткиво између исламизованог становништва и матичног етноса. Посрбљене турске, арапске и персијске речи, које су преко домаћих муслимана масовно продирале у говор српских сељака, везивале су српски етникум са исламизованим делом јужнословенског становништва.

За судбину позајмљеница је, (поред помињаних ванлингвистичких момената), врло значајна и способност једне лексеме да се уклапа у деривациони систем језика–примаоца: што је већи број домаћих деривата једне позајмљенице, то је већа могућност њеног опстанка у језику примаоцу. Исти ефекат на судбину туђица има могућност развоја фигуративних значења, што утиче на употребну вредност таквих речи. Чињеница да су се

[34] „Речник српскохрватског књижевног језика", I-VI, Матица српска, Нови Сад, 1982.

бројни турцизми уклопили у наведене „олакшавајуће околности“, говори о њиховом месту у лексичком систему српског језика.

Мада је доласком Турака на српско језичко подручје знатно измењена слика наше дијалекатске карте а дошло је и до виднијих промена у структури друштва, језичка слика није пратила све те измене: наиме, језик је и даље остао српски. Значи, турски језик, мада је био језик владајуће нације, није успео, ни после вишевековног присуства на српском језичком тлу, да разори основна граматичка обележја нашег језика. Поставља се питање: зашто? – Одговора може бити више.[35] Пре свега, бројчани однос припадника ових двају језика није никада био такав да је могао угрозити језичку индивидуалност домаћег становништва. Поред тога, у питању су потпуно различити језички типови: аглутинативни – деклинациони, односно, флективно – синтетички. А могла је постојати и одбојност према владајућој нацији и њеном језику, бар код једног дела домаћег становништва. Чињеница је да заправо нигде није заживео билингвизам као шира друштвена појава.

Турцизми су, улазећи у наш речник, остављали своја граматичка обележја на вратима нашег језика и облачили су се у наше граматичко рухо. Уклапали су се у нашу деклинацију, примали су обележја нашег рода и броја, добијали су наше морфолошке карактеристике. Турцизми не омогућавају њиховим познаваоцима успостављање ни најелементарније комуникације са онима којима је турски матерњи језик. Зашто? – Наш речник не садржи изворне облике турских речи; све су те речи, улазећи у наш језик, попримиле фонетско–морфолошке облике нашег језика. А друго, међу турцизмима у српском језику нема ниједног глаголског облика, ниједне падежне синтагме, односно, нема реченицотворних елемената. А без тих речи нема реченице, нема комуникације.

Дугогодишња присутност Турака на Балкану оставила је трага у говору скоро свих његових становника. Трифун Павловић Кађурел је нпр., проучавао говор бачких Буњеваца[36] и дао занимљива запажања. Ширењу муслиманске антропонимије међу хришћанским становништвом пуно је допринело тзв. „шишано кумство“. Оно се састојало у томе што је хришћанско дете крштавао „Турчин“ (муслиман) и по правилу му давао „турско“ (муслиманско) лично име. (Приликом крштења одсекао би му прамен косе – отуда „шишано кумство“).

Исто тако, уколико се у једној породици деца нису могла одржати новорођенчету је давано „турско“ (муслиманско) лично име, јер, по народном веровању, „на Турчина неће болест“. На овај начин су многа хришћанска деца (пре свега мушка) добијала муслиманска имена од којих су касније настајала презимена.

[35] Видети: Пецо, А. op. cit., стр. 60–62.

[36] Видети: Кађурел, Т.П. „Турцизми у антропонимији бачких Буњеваца“. У: *Руковеѿ*, 6, 1988, стр. 706–717.

Турски утицај се тако огледа у многим буњевачким презименима: *Скендеровић, Јусић, Узуновић, Ћосић, Чолаковић, Чолић, Карић, Терзић, Туцаковић, Кујунџић, Дунђеровић, Башић, Малбашић, Аџић, Беговић, Пашић, Лалић, Бошњак, Бабић, Дедић* и др.

Вишевековна активна фаза утицаја турског на балканске језике, а у том смислу и на српски, окончана је националним ослобађањем балканских народа и стварањем нових држава крајем XIX и почетком XX века. Сведоци смо повременог мање или више агресивног покушаја чишћења турцизама из српског језика. Говорећи о недопустивости ове појаве, Драго Ћупић пише: „То је неприродан и насилан чин. Јер, речи турског порекла (па и друге персијске, иранске и ирачке речи) које су Турци донели, код нашег народа су давно прихваћене. Оне су стилски, језички, и структурално утопљене у наш језик. Без многих од њих не бисмо могли, јер немамо замену. Како бисмо другачије звали: *јорган, јастук, пешкир, џеп, шећер, памук, мараму, кашику, бубрег, чарапе, челик, јорган, калуп, ракију*... Замислите како звучи – 'На Дрини – мост'?! ... Турцизми су упливали у природни ток развоја нашег језика, дошавши с Турцима на Балкан. Турци су у то време били народ више радне културе. Са собом су донели многе предмете за домаћинство који до тада у Србији нису постојали... Коначно, турска лексика је обогатила српски језик. Дала му је посебну јасноћу и оштрину, али га није изменила."[37]

На почетку гласници непознате, туђе културе, према којој су балкански народи морали бити резервисани, тим пре што је дошла истовремено са освајачима, затим мост између господара и раје, ислама и хришћанства, Анадолије и Балкана, турцизми ће временом, заједно са свим оним што је долазило са Оријента, ући у састав нове симбиотске културе на Балканском полуострву.

Отпор према турцизмима у име националне чистоте језика, према мишљењу Дарка Танасковића, никако није отпор према речи, већ против њиховог стварног или претпостављеног цивилизацијског садржаја који се, у односу на сопствени стварни или претпостављени цивилизацијски идентитет, и поред свих ограда, заправо сматра бар за једну степеницу нижим и ретроградним.[38] Свака пуристичка истрага турцизама на овим нашим (ексјугословенским) просторима у крајњој линији је одбијање да се буде Балкан, настојање да се што је даље могуће побегне од „оног обележја, када једном речцом 'балкански' хоћемо да објаснимо и искажемо ово тло."[39] Антоније Исаковић, поред осталог, пише: „Турска окупација, засек који се десио тако је дубок – да је остао трајан и увек жив.... И тако су настали:

[37] Ћупић, Д., „Вечерње новости", 30. И 1995. Видети и: Банџовић, С. „Зов истраге". У: *Интеркултуралност versus расизам и ксенофобија*, стр. 343–364.

[38] Видети: Танасковић, Д. op. cit., стр. 107.

[39] Видети: Исаковић, А. „Три сусрета са Андрићем", У: *Књижевне новине*, Београд, XXXIV, 656, 1982, 5.

'балкански човек', ... 'балканске трзавице'... И под тим синтагмама подразумевамо и разумемо онај један тамнији и скровито упоран... једва видљив слој. Но, увек га наслућујемо и налазимо".

У XX веку скован је појам „балканизација" као синоним за повратак племенском, заосталом, примитивном и варварском. Бугарска историчарка и османиста Марија Тодорова у свом делу „Имагинарни Балкан"[40] закључује да је Балкан, колевка европске цивилизације – византијско и османско наслеђе."У прегледу различитих наслеђа која су обликовала ово југоисточно полуострво Европе, пише Тодорова, „као кључна могу се издвојити два наслеђа. Једно је миленијум Византије с њеним дубоким политичким, институционалним, законским, верским и културним утицајем. Друго је петстогодишња отоманска владавина, најдужи период политичког јединства који је ово полуострво икада доживело и током ког је добило своје садашње име."[41]

Тодорова је непогрешиво осетила да је *балканизам*, тј. редукционизам и стварање стереотипа о Балкану досегао забрињавајући и опасан интензитет. Географски неодвојив од Европе, али балканистички конструисан као „унутрашња (културна) другост" нижег реда, Балкан је „згодно послужио да апсорбује мноштво екстернализованих политичких, идеолошких и културних фрустрација које потичу из тензија и противречности својствених регионима и друштвима изван Балкана."

Временски период од пет векова представља значајан фактор за интегрисање позајмљеница у лексички систем језика примаоца. Дариа Шито у свом веома занимљивом раду[42] говори о семантичким променама које су турцизми претрпели у новије доба под утицајем различитих социолингвистичких фактора, а у циљу прилагођавања савременим комуникацијским потребама. Нова значења турцизама настала су у периоду тзв. секундарне адаптације кроз коју пролази одређени број позајмљеница које су тако добро уклопљене у језику–примаоцу да се у њему понашају као домаће речи. У том периоду долази до проширења значења позајмљенице, јер њена првобитна функција прецизног именовања одређених. предмета и .појава из културе и цивилизације језика–даваоца слаби и нестаје с променом друштвених околности у којима је била актуелна.

С престанком турске доминације нестали су и објективни услови који су тражили сталну примену турцизама. Реално би било очекивати да су током XX и почетком XXI века турцизми у знатној мери ишчезли из језичке употребе. Међутим, евидентно је да су још увек у доста живој упо-

40 Тодорова, М. „Имагинарни Балкан", Београд, 1998.

41 Тодорова, М. op. cit. стр. 31.

42 Шито, Д. „Комуникацијска условљеност одређених семантичких промјена на примјеру неких турцизама." У: *Књижевност и језик*, Београд, XXXVI, 1, 1989, стр. 22–28.

треби у свакодневном говору, а можемо их наћи и с новим актуализованим значењима код савремених писаца, као и у штампи.

Дариа Шито наводи узроке које сматра битним за задржавање турцизама у језичком знању људи, њихове семантичке промене и честу употребу у урбаном колоквијалном изразу, а то су: историјски (традиција њихове употребе), социјални (социјално окружење и процеси социјализације), психолошки (смена генерација, мода и престиж), потреба за новом речи (свежина и оригиналност исте). Комуникацијска условљеност садржи се у свим наведеним факторима.

Фактори моде и престижа неодвојиви су од потребе за новом речи, за коју бисмо могли рећи да представља њихов праузрок. Турцизми померених значења активирани су и укључени у свакодневни говор између осталог и због потребе за свежином и оригиналношћу израза која се одувек осећала, а нарочито данас, у времену опште бирократизације живота, мишљења и говора. Вероватно је то разлог и све јачег продора жаргона у свакодневни урбани говор. Дариа Шито запажа да емоционално–експресивну обојеност турцизама нису уочили само корисници жаргона, већ и људи из мас–медија. Наиме, мас–медији све више користе шарм колоквијалног идиома, приступачнијег и ближег већини говорника.

Као примере турцизама с помереним значењима за које сматрамо да су потекли из жаргона, а данас се користе без обзира на територијалну или неку другу припадност, навешћемо следеће лексеме: *беī, буздован, росīија*.

Беī (изворно: значење забележено код Шкаљића[43]: титула муслиманског властелина, племића; ново нерегистровано значење: поштован човек, човек–господин, богаташ)

Буздован (изворно: врста старинског оружја, топуз; фигуративно: глупак, будала)

Росīија (изворно: проститутка; фигуративно: злобна, покварена жена)

Примећујемо да је код ових лексема дошло до делимичних семантичких померања, тј. до проширивања једне од компоненти примарног значења одређеним асоцијативним путевима.

Дариа Шито закључује: „Нова значења турцизама су настала узајамним дјеловањем различитих социолингвистичких чинилаца... али проширили су се међу говорницима најразличитијих профила захваљујући пресудном утицају разноврсних комуникацијских медија. Дакле, комуникацијска условљеност која се садржи у сваком од приказаних чинилаца и која представља важну карику њихове повезаности и међусобне комплементарности, такође је и пресудан разлог за семантичко прилагођавање турцизама захтјевима новог времена и њихову активну употребу у савременом урбаном изразу.“[44]

[43] Шкаљић, А. „Турцизми у српскохрватском језику“. Сарајево, 1985.

[44] Шито, Д. op. cit., стр. 27–28.

Танасковић у свом наведеном раду[45] уочава занимљиву појаву новијег датума везану за речи оријенталног порекла у српском језику. На примеру писма којим је једна босанска фабрика на неуобичајен начин изразила протест свом словеначком партнеру од кога је претходно добила пословни допис на словеначком језику и на још неколико савремених примера он разматра проблем идеологизације позајмљеница. У том писму су турцизми и речи оријенталног порекла, до тада незабележени у речницима турцизама, на такав начин намерно састављени да чине текст готово неразумљивим. Он ову појаву назива „псеудотурцизмима" које дефинише као „речи и изразе, махом арапског, турског и персијског порекла, адаптиране по узору на османизме и интенционално уведене у писани ређе и говорни језик постосманског периода."

Те речи најчешће нису део живе језичке праксе, већ се могу сврстати у „исламизме", под којима Танасковић подразумева све оријентализме који се ближе односе на духовне и световне манифестације исламског религијског система и на муслиманске обичаје. Он се пита каква је заправо и одакле извире ванјезичка мотивисаност стварања „псеудотурцизама", а одговоре налази у збивањима на светском плану, а пре свега у одлучном политичком наступању (пан)исламске идеологије у међународним односима. Јасно је да се систематским активирањем што већег броја исламизама у језичког комуникацији жели сугерисати нешто у идеолошкој равни, а то је „идилична атмосфера озареног исламског правоверја."

Језички елементи који су увек стилистичко–конотативно релевантни, тј. увек одређеном тексту дају извесну стилску вредност, зову се *стилеми*. Турцизми као лексичко–стилски маркирани елементи, који ће у одређеним комуникационим или ситуационим контекстима бити примењени, стилеми су баш по томе што код слушалаца, захваљујући њиховом језичком искуству, конотирају и тако текст стилистички маркирају.[46]

Турцизми као лексички стилеми јављају се у тексту као саставном делу комуникационог контекста. Један „стилотип", какви су турцизми у нашем језику, функционише као сигнал за известан „контекстуални тип". Турцизми граде „стилотип" који је такорећи лексичка, контекстуално условљена очекујућа стилска вредност текста.

Радови који сагледавају турцизме са социолингвистичког становишта чине једну целину с радовима који са стилистичко–функционалног аспекта обрађују турцизме код појединих писаца јер их истражују на синхронијском нивоу и у оквиру српског језичког корпуса, апстрахујући њихов однос према језику–даваоцу и дијахронији.

[45] Танасковић, Д. op. cit., стр. 108–112.

[46] Видети: Врљић, С. „Стилска вриједност турцизама у нашем језику". У: Мост, Мостар, XVII 83/84, 1990, стр. 91–93.

Турцизми у српскохрватској књижевности

Питање турцизама у нашем језику веома је сложено, а њихово проучавање значајно је пре свега због чињенице што је известан број често незамењив домаћом лексиком, посебно што се јављају не само у народном стваралаштву, већ и у модерној прозној литератури. Присутни више векова у нашем говорном и књижевном језику, турцизми се и данас јављају као важан чинилац у изучавању српскохрватског језика на дијахронијском плану. У досадашњим радовима обрађено је и објашњено неколико хиљада ових позајмица почев од Вука, Скока и Миклошића па до Шкаљића.

Иако је употреба турцизама била веома раширена у нашој књижевности, неопходно је правити разлику између књижевника из крајева где се ови и данас употребљавају у свакодневном говору, као што су књижевници Босне и Херцеговине, и оних писаца који у своја дела уносе само неопходан број ових туђица што су се усталиле у говору и постале асимилирани део домаће лексике.

Турцизми су најбројнији управо у делима писаца са босанскохерцеговачких простора. То је сасвим природно, јер су ови писци носили тај лексички фонд у свом речнику, знали су његове семантичке вредности. Истина, за неке од тих позајмљеница ми ни данас немамо адекватну замену; за неке постоји домаћа реч, али су књижевници били свесни чињенице да није увек добро страну реч замењивати домаћом. Туђице имају не само стилску оправданост, него и своју историјску условљеност. Јер, турцизми су у једном периоду историје наших народа били саставни део њихових изражајних средстава. Занемарити тај моменат значило би одступити од језичке стварности дате епохе.

Ваља истаћи да су босанскохерцеговачки књижевници знали турцизмима наћи право место у свом изразу и делу, да су их, уз то, веома добро познавали, облички и семантички, што је и потврда запажању Исидоре Секулић: „Може Босанац, кад хоће, или кад му за што треба, може да убаци у свој речник још један речник, турски, и добије нов ритам и нове боје“[47], као и констатацији Александра Белића: „... Код многих речи босански писци осећају основно значење речи, готово етимолошко, које је другде избледело и замењено новим, изведеним значењима.“[48]

Турцизми дају боју толиким делима наше домаће књижевности. Када говоримо о турцизмима као стилогеним елементима у делима босанских писаца, треба нагласити да тај део речничког блага није код њих употребљен

[47] Секулић, И. „Огледи и записи – Босански језик, говор, стил“. Нови Сад–Београд, 1971, стр. 485.

[48] Белић, А. „Босански језик или стил?“ У: *Наш језик*, Београд, II св. 3, 1936, стр. 65–69.

због недостатка домаће речи којом би аутори исказали своје мисли. Турцизми су овде посебно стилско обележје, говорна особина која чини саставни део изражајних средстава њихових јунака. Без такве лексике њихово излагање било би мање уверљиво, мање реално.

Разматрајући турцизме у делу **Иве Андрића**[49], не можемо пренебрегнути чињеницу да је он не само одрастао у Босни, него је у њој спознао и многе истине о људима и њиховом животу на овим балканским врлетима. Он је тај лексички слој познавао, носио га у свом речнику и био је свестан да би његово искључивање из дела умањило аутентичност пишчевог исказа.

Радње Андрићевих романа и приповедака, па и лексика која их прати, нису имале за предмет унутарњи живот Босне, поготово не живот босанских Муслимана. Тај део босанског живота Андрићу је био мање доступан. „Ја сам", каже на једном месту Андрић, „довео литературу до прага босанске куће, Меша је увео литературу у босанску кућу." – Меша Селимовић је много боље познавао прилике у босанској муслиманској средини.

Што се тиче структуре Андрићевих турцизама, највећи број је из области свакодневних људских преокупација: кућа и око куће, трговина и администрација. Мање је речи из сфере унутарњих људских преокупација, из интимног живота и верске терминологије. Турцизме везане за исламску религију нуди нам знатно више Селимовић у роману „Дервиш и смрт". Ове разлике условљене су не само тематиком романа код Андрића и Селимовића, него и њиховим породичним пореклом.

Осветлићемо, накратко, неке турцизме – *ћуприја* и *авлија* – који су знатно обогатили семантичку компоненту Андрићевог језика. У насловима његових дела укрштају се наша реч „мост" („Мост на Жепи") и турцизам „ћуприја" („На Дрини ћуприја"). Да ли су та два појма синоними? – У лингвистичкој науци превладава став да нема правих синонима. Не постоје две речи које су у потпуности међусобно замењиве**.** И у свакој прилици.

Српска реч *мост* и турцизам *ћуприја* не само да потичу из различитих извора, различита им је етимологија, различити су им ареали јављања, него им је и семантичка компонента почесто неједнака. У османизму *ћуприја* радња се шири, обухвата цео простор у којем се налази тај грађевински објекат. А и његова временска димензија је увек присутна. Док се у роману „На Дрини ћуприја" износи историја ширих простора и дубљих временских сезања, дотле се у приповеци „Мост на Жепи" говори о једној одређеној грађевинској творевини. Уношењем турцизма *ћуприја* у наслов свог романа, писац је одредио и временску димензију радње о којој ће писати,

[49] Видети: Пецо, А.„Слика босанских говора у романима Иве Андрића", стр. 286–311 и „Један поглед на турцизме у писаној ријечи Иве Андрића", стр. 333–345. У: „*Писци и њихов језик*".

а исто тако и проблематику која има дубоку историјску подлогу и везана је за одређени крај. Такође, наслов Андрићевог романа подсећа на нешто битно за тај роман, на народни десетерац. Наиме, „На Дрини ћуприја" је друга половина десетерца. А музика речи, музика реченице, никако није само неки спољни украс.

Писац нас и сам обавештава о томе да је цела синтагма – „На Дрини ћуприја" – преузета из народног предања: „Тако се на капији, између неба, реке и брда, нараштај за нараштајем учио да не жали преко мере оно што мутна вода однесе. Ту је у њих улазила несвесна филозофија касабе: да је живот несхватљиво чудо, јер се непрестано троши и осипа, а ипак траје и стоји чврсто као на Дрини ћуприја."

И Невенка Кошутић–Брозовић, која се бавила проблемом превођења или транспозиције Андрићевих турцизама у ткиво различитих језика, примећује: „Сама ријеч *ћуприја* коју Андрић... у својем роману вјешто и зналачки измјењује са афективно необојеном ријечи *мост*, свједочи нам да турцизми у Андрићевим текстовима немају само функцију тачнога означавања предмета и појмова који су нам пристигли с исламском цивилизацијом, већ да у случајевима када за њих имамо у своме језику синониме дочаравају један посебан угођај."[50]

Други турцизам који је привукао нашу пажњу је реч *авлија* , која се такође налази у наслову једног Андрићевог романа – „Проклета авлија". Авлија је много шири појам од наше речи двориште. И иначе, а поготово у Андрићевом роману. „Проклета авлија" је стамболски истражни затвор, а то је „читава варошица од затвореника и стражара коју Левантинци и морнари разних народности називају Депосито, а која је познатија под именом 'Проклета авлија'."

Гун Бергман у својој студији о Андрићевим турцизмима у роману „На Дрини ћуприја"[51], издваја један други пар речи – *ћепенак* и *мандал* . „Реч 'ћепенак' је аутор објаснио на следећи начин: 'Предњи део дућана који се подиже и служи као врата на дућану.' Није лако предочити ову конструкцију. Тешкоћа се увећава чињеницом да се власник радње понекад описује како седи на ћепенку радње. А ћепенак се затвара помоћу мандала, како нам Андрић објашњава". Ауторка закључује да је реалност замућена речима тешко објашњива. Ове речи дају слику културног окружења које више не постоји; дају локалну и историјску боју.[52]

[50] Кошутић–Брозовић, Н. „Прилог проблему превођења турцизама у Андрићевим делима", *Мостови.* Београд X, 39, 1979, стр. 177–189.

[51] Видети: Bergman, G. **„**Tyrkisms in Ivo Andrić's Na Drini Ćuprija examined from the points of view of literary style and cultural history", Upsala, 1969.

[52] Г. Бергман напомиње да је проблем превођења био решен тек кад јој је Андрић послао пар шематских цртежа с детаљним описима дућана са ћепенком и мандалом

Турцизми у Андрићевом тексту немају само семантичку већ и стилску вредност и функцију. Описујући средину у којој су се сукобљавале и прожимале две цивилизације и два погледа на свет, Андрић то исказује не само на садржајном већ и на изражајном плану, те тако турцизми постају интегрални структурални елемент његовог стварања.

Функционалност турцизама у роману **Меше Селимовића** „Дервиш и смрт“[53] битно се разликује од оне у Андрићевим делима. Другачија се лексика јавља у делу које нам говори о унутарњем животу једне личности, а другачија, опет, у делу које нара дочарава живот једне касабе. То су два засебна света. Управо је то и разлог што у Андрићевом роману „На Дрини ћуприја“ не налазимо исту лексику као у Селимовићевом роману „Дервиш и смрт“, иако су им и временски и просторни параметри слични.

С обзиром да је у роману реч о животу дервиша, припаднику мистичког верског братства (реда) у исламу, тј. једном, да тако кажемо, „муслиманском калуђеру“, „мистику“, „богомољцу“[54] у Босни у првим вековима турске владавине – било би логично очекивати велики број турцизама. Међутим, турцизми овде чине врло мали део лексичког фонда. Писац је тежио ка савршенству своје писане речи и тражио је домаћу реч за исказивање својих мисли. Његови турцизми брижљиво су бирани и дата им је посебна функција у делу.

Већ сам избор турцизма *дервиш* у наслову, с обзиром на његову семантичку компоненту, пружао је писцу широко поље за властита размишљања и дубока понирања у све поре људског живота, у дубоку, универзалну филозофију.

Лична имена код Селимовића имају своју стилску вредност. Она осликавају различите друштвене слојеве. Селимовић је увео литературу у босанску кућу, завирио у интимни део њеног живота. Отуда религијска лексика. Писац је имао строге критеријуме при одабиру речи оријенталног

[53] Видети: Пецо, А. „Функционалност турцизама у роману Дервиш и смрт Меше Селимовића“ У: *Писци и њихов језик*, Београд, 1990, стр. 346–362.

[54] Иначе, сама реч „дервиш“ осим овог горњег значења, има још и ова следећа : „сиромах“, „убог човек“, „понизан, смеран човек“, „просјак“, итд. (Видети свакако одредницу „Дервиш“ у: Смаилагић, Н. „*Лексикон ислама*“, Сарајево, 1990, стр. 120–121 и „Тасавуф“, стр. 597–599. За сва питања која додирују исламску мистику незаобилазна је књига „Суфизам“, прир. Танасковић, Д. и Шоп, И., Београд, 1981, пре свега стр. 7–42 и 118–126.).

Што се тиче романа Меше Селимовића (*Дервиш и смрт*), ваља знати: као прво – да је то у ствари једна алегорија, која се односи на трагичну смрт његовог рођеног брата, партизана (стрељаног „за пример“, од стране тих истих партизана, под мутним околностима, за време Другог светског рата; и друго – да он лично (по његовим сопственим речима) није познавао ни Кур’ан, ни исламску мистику, што, наравно, нимало не умањује огромну вредност тог изванредног списа.

порекла. Само је у изузетним случајевима посезао за страним речима. И за сваку такву реч имао је стилско оправдање. Селимовић се односио према турцизмима као према нечему што јесте наше, што се ту затекло, али што није важније од нашег лексичког фонда.

Сенахид Халиловић је у контексту свог истраживања функционалности турцизама у роману „Дервиш и смрт" покушао да их систематизује према њиховим стилским вредностима (турцизми у функцији архаичности, компарације, градације, пежоративности, ироничности, експресивности и метафоричности).[55]

Турцизме Селимовић користи само онда када се говори о спољашњем свету; када се, пак, прелази на лични терен и осветљава унутарња физиономија појединих ликова, турцизмима нема места. Читалац их не осјећа као нешто придодато, накалемљено; напротив, „сваки од њих доима се као свјетионик, жаруља из тих времена, а сви скупа, умјешно распоређени, освјетљавају пред нама слику Босне и сплет међуљудских односа за вријеме владавине Турака."[56]

На основу заступљености турцизама у целокупном делу **Петра Кочића** може се претпоставити да оријенталне наносе он није сматрао негативним и туђим утицајем, нити да они језик чине накарадним. Кочић је у својим делима настојао да дâ што вернију слику народног говора, нарочито у приповедачком стилу и језику литерарних ликова, а народни говор његовог завичаја и уопште његове „врлетне Босне" не оскудева у турцизмима. Своју сврсисходност Кочићеви турцизми налазе понекад као незамењиве речи, каткад као термини из турских времена, као средство за истицање старог „*вакта и земана*", па онда да се причање стилски „освежи", да се појача експресивни утисак или, пак, да се верно пренесе „*еглен*" његовог Симеуна Ђака, Оца Партеније, Смаје Субаше, Омеше Мустића, ... Понекад, опет, да се истом мером врати „куферашима" (туђинском аустријском утицају) за њихов неразумљив говор, „бркљачење" и непознавање нашег народног језика.[57]

Након разматрања функционалности турцизама у делима највећих босанских књижевника, осврнућемо се на још један занимљив пример – **Његошев** „Горски вијенац"**.** У овом делу има подоста турцизама. Они понајвише служе да се њима осликају реалије турског (оријенталног) начина живљења, али се употребљавају и као *поетизми*. Тиме је Његош уједно постигао и оно што се у поетици обично назива „локална боја" средине, дакле, и уверљивост свог причања.

[55] Видети: Халиловић, С. „Турцизми у Дервишу и смрти Меше Селимовића: семантичке и стилске вриједности". У: *Књижевни језик*, Сарајево, 4, 1980, стр. 25-33.

[56] Халиловић, С. op. cit., стр. 33.

[57] Видети: Глибановић–Вајзовић, Х. „Турцизми у дјелу Петра Кочића". У: *Радови*, Задар, IX 1982. стр. 257–344.

Богдан Дабић у свом раду о турцизмима у „Горском вијенцу“[58] примећује да се и на примеру турцизама показала исправном тврдња модерне лингвистике да сваки контакт носилаца двају језика мора да се одрази и на плану језика. А Црногорци нису само ратовали против Турака, него су с њима и трговали.

Покушаћемо да осветлимо и неке особености турцизама у прозном стваралаштву српског реалисте **Борисава Станковића**, који је, као ретко који наш књижевник, веома функционално употребљавао те туђице успевајући да на најбољи начин дочара локални колорит и амбијент у коме делују јунаци његових дела. Наравно, реч је само о његовим делима из врањанског живота. Али његово Врање постаје метафора једног живог, изванредно оживотвореног сегмента балканског живота, чије се границе простиру на три мора. И заиста, писац „Коштане“, „Нечисте крви“ и збирке приповедака „Стари дани“ најзамашније је балкански од свих српских приповедача.

Бора Станковић је у српски реализам унео особени начин казивања обогаћујући своје дело, поред осталог, и дубоким понирањем у језик средине коју је описивао, обојивши га мешаном лексиком; поред турцизама, у његовом делу налазимо известан број грчких, бугарских и албанских речи. Он се по употреби турцизама разликује од осталих српских писаца. Пре свега, источњачки утицај није престао ослобођењем Врања 1878. године, већ се наставио и у време пишчевог детињства. Оријентализам је уткан у његово дело као непрекидна нит, будући да је писац био присно везан за тло родног Врања, градића на прагу Оријента.[59]

Као најважнију особеност Станковићевих турцизама у односу на остале српске књижевнике, Славољуб Ђинђић истиче блискост њиховог фонетског лика, често и морфолошког облика, с моделом турских речи – није долазило до адаптације. У врањанском говору турцизми су примани директним језичким контактом говорникâ, а не посредним преношењем (посредством школованих људи и сл.). Највећи број турцизама је узет из турског говорног језика, односно различитих анадолских говора. То важи и за већи део турцизама у српскохрватском језику, сматра Ђинђић. Та се чињеница, по његовом мишљењу, врло често пренебрегава и у значајнијим радовима, па се истиче претежна улога посредног преношења, а занемарује се фонетски лик изворне речи из времена када је позајмљена; тако се, приликом тумачења турцизама, по сваку цену даје данашњи фонетски лик турске речи, што је погрешан пут у тумачењу. (Критика је пре свега упућена Шкаљићевом речнику[60]).

[58] Дабић, Б. „Слој турцизама у лексици Горског вијенца Петра II Петровића Његоша“: У: *Књижевни језик*, Сарајево, 2, 1980, стр. 7–19.

[59] Видети: Ђинђић, С. „Ка турцизмима Боре Станковића“. У: *О Борисаву Станковићу*, (прир.) Стојковић, Ж., 1988, стр. 355–366.

[60] Шкаљић, А., op. cit.

Проблем „бошњачког“ односно „босанског“ језика данас

„... дијалект је само језик који је изгубио битку, а језик само дијалект који је политички успео“.

(Луј–Жан Калве)

Током деведесетих година XX века, под снажним притиском центрифугалних сила у међунационалним односима које су појачане страховитим ратним сукобима, разарањима и етничким чишћењима на свим странама, а још више као последица формирања националних држава, што је нужно утицало и на измену комуникацијских мрежа, распало се стандардно језичко заједништво Срба, Хрвата, Бошњака и Црногораца. Наиме, од 1990. године, дотадашњи назив заједничког језика *српскохрватски* (хрватскосрпски, хрватски или српски) у духу политичких подела и бежања од сваког заједништва, избачен је из опште и службене употребе, а уместо њега узети су једнонационални називи: српски, хрватски, бошњачки (службено у БиХ босански), а сада већ и црногорски језик.[61]

Разлике између ранијих (до 1990. год.) и садашњих приступа класификацији и номинацији језичких идиома на српскохрватском говорном простору појашњене су у радовима Далибора Брозовића и Павла Ивића пре и после 1990. године.[62]

Српскохрватски језик, односно језик Срба, Хрвата, Бошњака и Црногораца је сложена и слојевита појава. Особеност тог језика је у томе што се њиме као средством етничке комуникације и уједно као инструментом културе и цивилизације служе четири нације; што су дијалекти којима говоре структурно изузетно разнолики, толико да се с правом може рећи да је то „најхетерогенији славенски дијасистем“.[63]

И поред интензивних настојања (посебно код Хрвата) да се, архаизацијом, калкирањем (чак и интернационализама) и *новотворбом* новопроглашени посебни национални језички стандарди (српски, хрватски, бошњачки и црногорски), међусобно што више удаље у лексици, а делимично и у граматичкој структури – није угрожена међусобна разумљивост и комуникација, и то пре свега због чињенице да та четири стандарда имају

61 Видети: Шипка, М. „Језик и политика“. Београд, 2006. стр. 106–143.

62 Брозовић, Д., Ивић, П. „Језик, српскохрватски/хрватскосрпски, хрватски или српски“. Загреб, 1988, V-XI стр. 1–119.
Брозовић, Д. „Лингвистички називи на средњојужнославенском подручју“. У: *Језик и демократизација* (Зборник радова). Сарајево, 2001, књ. 12, стр. 25–32.
Ивић, П. „Српски дијалекти и њихова класификација“. У: Зборник *Матице српске за филологију и лингвистику*, Нови Сад, XLI/2, 1998, стр. 113–132.

63 Брозовић, Д., Ивић, П. op. cit.., стр. 3.

заједничку новоштокавску дијалекатску основицу. (У последње време у Хрватској је, после читаве деценије форсирања радикалног пуризма у норми и пракси приметно извесно „опуштање“, па се и у јавним медијима могу срести досад проскрибовани и прогоњени „србизми“ и други „изми“ који су се настојали заменити *калковима* (нпр. телефон – брзоглас, комисија – повјеренство, датум – надневак, цивилизација – уљудба, хеликоптер – зракомлат и сл.).

У науци о језику такође је дошло до коренитих промена: гасе се заједничке научне и академске дисциплине (*југославистика* и *сербокроатистика*) а развијају се посебне националне лингвистичке дисциплине (*србистика, кроатистика*, *бошњакистика* и, вероватно, „*монтенегристика*“).

У члану 10. новог Устава Републике Србије из 2006. године стоји: „У Републици Србији у службеној употреби су српски језик и ћирилично писмо“.

У академским круговима поштује се дистинкција између „српскохрватског“ и „српског“ која постоји на семантичком плану, па се обе ознаке према критеријуму прикладности јављају у дисертацијама, књигама, научним часописима и осталим стручним публикацијама. При томе је једночлани термин данас обичнији, док је двочлани донекле маркиран, тј. употребљава се када за то постоје нарочити разлози (најчешће то зависи од проучаване грађе).[64]

Ранко Бугарски изражава и наш лични став: „Данас се несумњиво још увек многи људи осећају говорницима српскохрватског језика и идентификују управо с њим, а не са неким од његових варијетета; ја сам, нпр., један од њих и такво право и даље тражим за себе – као год што поштујем и право других да свој матерњи језик осећају и именују као српски, хрватски, босански, црногорски или како друкчије“[65].

У контексту нашег приоритетног социолингвистичког испитивања позајмљеница и турцизама у српском језику намеће нам се тако и проблем „бошњачког“ односно „босанског“ језика данас.

Босански језик као нови (посебан) јужнословенски језик званично је инаугурисан 1996. год. објављивањем „Правописа босанског језика“ (Сенахид Халиловић, 1996.). Према том *Правопису*, босански језик се разликује од сродних српског и хрватског језика по неким лингвистичким карактеристикама од којих су најважније: 1) употреба звучних облика у појединим речима а нарочито употреба фонеме „х“ у одређеним речима (нпр. *кахва* на босанском језику = *кафа* на српском = *кава* на хрватском; *лахкомислен* на босанском = *лакомислен* на српском и хрватском језику.); 2) велика (и намерна) употреба речи „турског“ порекла, тј. оријенталног (турског, персијског или

[64] Видети: Бугарски, Р. „Лица језика: социолингвистичке теме“. Београд, 2001, стр. 29.

[65] Ибидем, стр. 38.

арапског али које су у Босну и Херцеговину стигле преко турског језика) – (нпр. *акшам* = сумрак; *адет* = обичај или *амиџа* = стриц и др.)[66]

Наглашавањем турцизама и квазитурцизама у босанском језику постижу се два (социолингвистичка и етнонационално–лингвистичка) циља у оквиру симболичке функције коју има језик у БиХ: 1) врши се унутрашња хомогенизација нације (сви који живе у БиХ номинално говоре босанским језиком) и 2) ствара се спољашња хетерогенизација етнолингвистичке, односно конфесионалнолингвистичке нације.

Назив једног језика може се посматрати и проучавати с три различита, у нашим приликама често међусобно повезана и испреплетена стајалишта: 1) као чисто лингвистичко (терминолошко) питање; 2) као политички проблем и 3) као уставноправна и уопште правна категорија.

Оно што се званично назива *босанским* језиком практично се стандардизује као *бошњачки* језик (тј. језик босанско–херцеговачких Муслимана). Вероватно је да је по питању назива језика термин *босански* истиснуо термин *бошњачки* из два разлога: 1) јер назив *бошњачки* нема никакву историјску традицију, док је назив *босански* има; и 2) јер се називом *босански* жели остварити асимилација српског и хрватског живља у БиХ у босански етнички корпус.

Лингвистички (творбени и терминолошки) разлози иду у прилог називу *бошњачки*, па је тај назив за језик Бошњака прихваћен у српском и хрватском језичком стандарду. Пошто су Бошњаци, из културноисторијских и политичких разлога ипак изабрали назив *босански* језик, настао је спор, који је на Уставном суду Федерације БиХ разрешен тако што је назив *бошњачки* проглашен неуставним. На тај начин је судском интервенцијом наметнут назив „босански језик". Термин *босански језик* настао је у новије време као ознака за језик босанских Муслимана. Тај термин је постојао, додуше, и раније, али је он имао други и у разним временима и срединама различит смисаони садржај – од исусовца и католичког реставратора Бартола Кашића, преко турских времена, до аустроугарских покушаја наметања тог назива свим становницима БиХ и егзалтираности Исидоре Секулић лепотом босанског језика.

Наиме, у тексту „Босански језик, говор, стил"[67] Исидора је 1941. године писала проницљиво о разликама и сличностима у Босни које се уједињују у јединству језика и говора, језика „који је тајанствен у својој моћи и некварљивости... Босанци собом ложе ону тамну ватру која у њихову стилу и језику никад не догорева. Четири босанске вере гледају се као иза пушкарница, свака вера се прилагођује скривеним идеалима, али сва мука духа и тела Босне цеди своју вредност у један једини језички израз..."

[66] Видети: Сотировић, В. Б. „Социолингвистички аспект распада Југославије и српско национално питање", Вилњус, 2006, стр. 113 – 146.

[67] Видети: Секулић, И. у *„Политици"*, 1941. год.

Данас бисмо могли рећи да ни од корова нема оне „лијепе тишине“ о којој пише Иво Андрић, већ се увелико у свакодневном животу исказују Исидорина наслућивања о језику као жижи у којој се „четири босанске вере гледају као иза пушкарница...“

Језички стручњаци сматрају да на простору бивше Југославије новопрокламовани самостални језици, српски, хрватски, бошњачки (босански) и црногорски, представљају још увек заједништво стандарднојезичког система на свим нивоима лингвистичког израза: фонологији, синтакси, морфологији, семантици. О заједничкој лингвистичкој структури ова четири језика можда најбоље говори чињеница да је међусобна разумљивост њихових говорника готово стопроцентна. Другим речима, српски, хрватски, бошњачки (босански) и црногорски језик се још увек „разликују углавном по имену, веома мало по супстанци, и практично нимало по структури.[68]

Уместо закључка

На крају овог рада, закључујући ову социолингвистичку и антрополошку анализу позајмљеница уопште, и посебно турцизама у српском језику, можемо рећи да је српски језик несумњиво задржао свој природни, народни, словенски лик, макар био широкогрудо отворен ка туђицама.[69]

Туђице и у другој половини XX и почетком XXI века чине претежни део нових речи. При том, слажемо се с мишљењем Ивана Клајна[70] да није у питању „најезда“ или „поплава страних речи“, како би то приказали пуристи, „него недовољне стваралачке моћи домаћег вокабулара.“ На трагу тих мисли је и Милован Данојлић: „Језичко проналазаштво нам је затајило. Хрватски писци, с променљивом срећом, кују нове речи. Српски се устежу...“

Залажући се за крајње толерантан однос према речима страног порекла, Бранислав Брборић пише: „Када је о туђицама реч, и кад је реч о језичком стандарду, предрасуде су непожељне и неупутне, колико год разумљиве биле у бујици народног живота... Треба их учити и знати, добро их гласовно и облички, тј. фонолошки и морфолошки, прилагођавати, употребљавати их с мером, без аверзије. Кад се ваљано науче, тачно и умесно употребе, оне престају бити туђице и постају – нашице, домородице, својице, властитнице.“[71]

[68] Видети: Бугарски, Р. „Језик од мира до рата“. Београд, 1996, стр. 151–156.

[69] Видети: Бошковић, Р. „О лексичкој и стилској диференцијацији српскога и хрватскога књижевног језика“. У: *Наш језик*, Београд, 3, 1935, стр. 277–282.

[70] Видети: Клајн, И. „Лексика“. У: *Срūски језик на крају века*, ур. Радовановић, М. 1996, стр. 37–87.

[71] Брборић, Б. „Однос према туђицама: с мером али без аверзије“. У: *О лексичкимūозајмљеницама*", Београд-Суботица, 1996, стр. 48.

Враћајући се на идеју мултикултуралности или културне разноликости са почетка овог нашег рада, мишљења смо да, кад је у питању наука о човеку и његовом језику, упорно треба инсистирати на неукорењености, дислоцираности, мешању форми, садржаја и облика, на перманентном устрајавању на разноликости, толеранцији. Наравно да различитост подразумева обогаћење и адут, а не осиромашење или претњу. Андреа Семприни нас подсећа „да различитост није једноставно и није само један филозофски концепт, нити нека семантичка форма. Различитост је пре свега једна конкретна реалност, један људски и друштвени процес, она се остварује кроз људе, у пракси њиховог свакодневног живота.“[72]

Витгенштајнове су речи да је „сваки дати језик један облик живота“. Што ће рећи да нам дати језик у одређеном периоду свог развоја – јер језик, као и све људско, еволуира, мења се током времена – умногоме одређује, или, тачније, предодређује нашу визију света, нашу мисао. Исидора Секулић вели: „Какав је чији народни језик, онаква му је машта о лепоти и вечности.“ У Софокловој трагедији Грк Ајакс каже: „Оно што људе носи није делање него реч.“

ЛИТЕРАТУРА

[1] Адамовић, М. „О пореклу српскохрватских османизама“. У: *Јужнословенски филолоī, Беоīрад,* књ. XXX/1–2, стр. 229–236.

[2] „Актуелни проблеми граматике српског језика“: зборник, (ред.) Ивић, М. Суботица–Београд, 1999.

[3] Антонијевић, Д. „Балкански и средњоевропски слојеви у српској народној култури“. У: *Срби у европској цивилизацији*, зборник, (ур.) Самарџић, Р., Београд, 1993, стр. 175–183.

[4] Banfi, E. „Linguistica balcanica, Bologna, 1985, 104–106.

[5] Белић, А. „Босански језик или стил?“. У: Наш језик, Београд, II, св. 3, 1936, стр. 65–69.

[6] Bergman, G. "Turkisms in Ivo Andric's Na Drini ćuprija examined from the points of view of literary style and cultural history", Upsala, 1969.

[7] Берић–Ђукић, В. „Из контактне лингвистике“, Нови Сад, 1993.

[8] Божић, Ј. „Језичке позајмљенице у социолингвистичком кључу“. У: *Гласник Народне библиоīеке Србије,* Београд, 1/2003, стр. 215–230.

[9] Брборић, Б. „Назив 'босански' изван норме“. У: *Полиīика*, Београд, 15. X 1998., стр. 23.

[10] Брборић, Б. „Нација и држава са (социо)лингвистичког становишта“, У: *Јужнословенски филолоī*, Београд, LVIL/1–2, 2000, стр. 139–147.

[72] Видети: Семприни, А. „Мултикултурализам“. Београд, 1999, стр. 9 и даље

[11] Брборић, Б. „О језичком расколу – Социолингвистички огледи I“, Београд–Нови Сад, 2000.
[12] Брборић, Б. „С језика на језик – Социолингвистички огледи II“, Београд–Нови Сад, 2001.
[13] Брборић, Б. „Однос према туђицама: с мером али без аверзије“. У: *О лексичким позајмљеницама*, Београд-Суботица, 1996, стр. 27-49.
[14] Брозовић, Д. „Лингвистички називи на средњејужнославенском подручју“. У: *Језик и демократизација*, Сарајево, књ. 12, 2001, стр. 25–32.
[15] Брозовић, Д., Ивић, П. „Језик, српскохрватски/хрватскосрпски, хрватски или српски“, Загреб, V-XI, 1988, стр. 1–119.
[16] Бугарски, Р. „Језик и лингвистика“, Београд, 1996.
[17] Бугарски, Р. „Језици“, Београд, 1997.
[18] Бугарски, Р. „Језик и друштво“,(ур.), У: *Култура*, Београд, 25, 1974.
[19] Бугарски, Р. Језик у контексту“, Београд, 1997.
[20] Бугарски, Р. „Језик од мира до рата“, Београд, 1997.
[21] Бугарски, Р. „Језик у друштвеној кризи“, Београд, 1997.
[22] Бугарски, Р. (ур.), „Лингвистика“. У: *Трећи програм Радио–Београда*, 1973.
[23] Бугарски, Р. „Лингвистика о човеку“, Београд, 1975.
[24] Бугарски, Р. (ур.) „Психолингвистика“. У: *Трећи програм Радио–Београда*, I, 44, 1980.
[25] Bugarski, R., Hawkesworth (eds.), "Language in the Former Yugoslav Lands", Bloomington, Indiana, 2004.
[26] Бугарски, Р. „Лица језика“, Београд, 2001.
[27] Бугарски, Р. „Социолингвистичке теме“. У: *Трећи програм Радио–Београда*, Београд, 55, 1982/4, стр. 159–193.
[28] Вајзовић, Х. „Оријентализми у књижевном дјелу – лингвистичка анализа“, Сарајево, књ. 9, 1999.
[29] Вајзовић, Х. „Социолингвистички статус оријентализама у босанском, хрватском, српском језику“. У: Wiener Slawistischer Almanah, Wien, 2003, str. 283–302.
[30] Виготски, Л. „Мишљење и говор“, Београд, 1977.
[31] Витошевић, Д. „Српски језик у средњем веку“. У: *Међај*, Ужице, 8, 1985.
[32] Витошевић, Д. „Стране речи пре Вука“. У: *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, Нови Сад, XXXIII, 2, 1985.
[33] Влаховић, П. „Процес исламизације у неким нашим крајевима“. У: *Гласник Етнографског института*, Београд, XXX, 1981.
[34] Врљић, С. „Стилска вриједност турцизама у нашем језику“. У: *Мост,* Мостар, XVII, 83/84, 1990, стр. 91–93.
[35] Глибановић–Вајзовић, Х. „Турцизми у дјелу Петра Кочића“. У: *Радови*, Задар, IX, 1982, стр. 257–344.

[36] Глибановић–Вајзовић, Х. „О турцизмима са совиолингвистичког становишта“. У: *Књижевни језик*, Сарајево, 15/2, 1986, стр. 141–147.
[37] Грицкат, И. „Наш стандардни језик као пратилац општих облика културе“, У: *Зборник за филологију и лингвистику*, Нови Сад, XXVI, 2, 1983.
[38] Дабић, Б. „Слој турцизама у лексици Горског вијенца Петра II Петровића Његоша“. У: *Књижевни језик,* Сарајево, 9/3, 1980, стр. 7–19.
[39] Данојлић, М. „Мука с речима“, Београд, 1990.
[40] Данојлић, М. „Одбрана језика“. (Писмо београдском пријатељу). У: *Политика*, 10. IX 1995.
[41] Deroy, L.. "L'Emprunt linguistique". Paris, 1980.
[42] Ђинђић, С. „Ка турцизмима Боре Станковића“. У: *О Борисаву Станковићу*, зборник, (прир.), Стојковић, Ж. , Београд, 1988, стр. 355–366.
[43] Елезовић, Г. „Речник косовско–метохијског дијалекта“, I-II, Приштина, 1988.
[44] Ивић, М. „Правци у лингвистици“, Љубљана, 1978.
[45] Ивић, П. „О језику“. У: *Република Српска Крајина*, Книн, 1996, стр. 143-158.
[46] Ивић, П. „Српски народ и његов језик“, Београд, 1986.
[47] Ивић, П. „Српски дијалекти и њихова класификација“. У: *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, Нови Сад, XLI/2, 1998, стр. 113–132.
[48] „*Интеркултуралност versus расизам и ксенофобија*“: Зборник, (прир.) Јакшић, Б. Београд, 1998.
[49] Исаковић, А. „Три сусрета са Андрићем“. У: *Књижевне новине*, Београд, XXXIV, 656, 1982.
[50] „*Језик у савременој комуникацији*“: зборник, (ур.) Вуловић, Д. Београд, 1982.
[51] „*Језик и демократизација*“, зборник, књ. 12, Сарајево, 2001.
[52] „*Језичка политика и планирање језика у Југославији*“, зборник, (ур.) Васић, В. Нови Сад, 1990.
[53] Јутронић–Тихомировић, Д. (ред.) „Социолингвистика“. У: *Аргументи*, Ријека, 4, 1980.
[54] Караџић, В. С. „Српски ријечник“, (1818), Београд, 1987.
[55] Касирер, Е. „Језик“. У: *Филозофија симболичких облика*", Нови Сад, I, 1985.
[56] Kazazis, K. "The Status of Tyrkisms in the Present-day Balkan Languages". U: *Aspects of the Balkans* – Continuity *and Change*, Birnbaum, H. and Vryonis S. Jr. (eds.), The Hague – Paris, 1972, стр. 87–117.
[57] Клајн. И. „Страна реч – шта је то?“. У: *Зборник за филологију и лингвистику*, Нови Сад, X, 1967.
[58] Клајн. И. „Утицаји енглеског језика у италијанском“, Београд, 1971.
[59] Клајн, И. „Лингвистичке студије“, Београд, 2000.

[60] Кошутић–Брозовић, Н. „Прилог проблему превођења турцизама у Андрићевим делима“. У: *Мостови*, Београд, X, 39, 1979, 177–189.
[61] Кребер, А. Л. „Антропологија данас“, Београд, 1972.
[62] Марић, С. „О језику и језикословљу данас“, Нови Сад, 1982.
[63] Медић, М. „Најезда страних речи на српски језик“, Београд, 2000.
[64] Михајловић, В „Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду“, I-II, Нови Сад, 1972/73.
[65] Миклошић, Ф. „Турски елементи у југоисточним и источним европским језицима, Беч, 1884–1887.
[66] Муљачић, Ж. „О стилистичком аспекту лексичког посуђивања“. У: *Умјетност ријечи*, Загреб, XIV, 1–2, 1970, стр. 155–163.
[67] „*О лексичким позајмљеницама*“, зборник, (ред.) Ивић, М. Београд–Суботица, 1996.
[68] Павловић–Кањурел, Т. „Турцизми у антропонимији бачких Буњеваца“. У: *Руковет*, Суботица, 6, 1988, стр. 706–717.
[69] Петровић, С. „О речима персијског порекла у српском језику“. У: *Персијска култура на простору Југославије*, зборник, Београд, 2001, стр. 72–79.
[70] Петровић, С. „Историјат и стање проучавања турцизама у српскохрватском језику“. У: *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, Нови Сад, XXXVI 1987, стр. 57–64.
[71] Пецо, А. „Језички контакти и језички системи“. У: *Јужнословенски филолог*, Београд, XLIII, 1987, стр. 57–64.
[72] Пецо, А. „Писци и њихов језик“, Београд, 1990.
[73] Пецо, А. Турцизми у Вуковим рјечницима“, Београд, 1987.
[74] Пешикан, М. „Лексичко благо нашег језика и нормативни однос према њему“. У: *Наш језик*, Београд, XVIII, 1/2, стр. 80–92.
[75] Пешикан, М. „Наш књижевни језик на сто година послије Вука“, Београд, 1970.
[76] Пипер, П. „Српски између великих и малих језика“, Београд, 2003.
[77] Popovic, A."L' islam balkanique ", Berlin, 1986.
[78] Поповић, М. „Памтивек – Српски Рјечник Вука Ст. Караџића“, Београд, 1983.
[79] Радовановић, М. „Стандардни језик, његове варијанте, субваријанте и урбано–регионалне реализације (раслојавање и промовисање) – са библиографијом“. У: *Језик и демократизација*, Сарајево, 2001, стр. 169–178.
[80] Радовановић, М. „Социолингвистика“. Нови Сад, 1986.
[81] „*Република Српска Крајина*“, зборник, (ур.) Каличанин, З., Книн, 1996.
[82] „Речник српскохрватског књижевног језика“, I-VI, Матица српска, Нови Сад, 1982.
[83] Сапир, Е. „Огледи из културне антропологије“, Београд, 1974.

[84] Секулић, И. „Огледи и записи – Босански језик, говор, стил“ Нови Сад–Београд, 1971.
[85] Семприни, А. „Мултикултурализам“, Београд, 1999.
[86] Симеон, Р. „Енциклопедијски рјечник лингвистичких. назива“, Загреб, 1969.
[87] Скок, П. „Прилози проучавању турцизама у српскохрватском језику“. У: Славиа, Праг, XV, 1937.
[88] Слапшак, С. „Симптоми фебрилне ксенофобије“. У: *Књижевна реч*, Београд, XI, 188, 1982, стр. 4.
[89] Смаиловић, Н. „Лексикон ислама“, Сарајево, 1990.
[90] „*Срби у европској цивилизацији*“, зборник, (ур.) Самарџић, Р., Београд, 1993.
[91] „*Српски језик на крају века*“, зборник, (ред.) Радовановић, М., Београд, 1996.
[92] „*Српско питање данас*“, зборник, Београд, 1995.
[93] Станишић, В. „Балканизми у српскохрватском језику“. У: *Балканика*, Београд, 16/17, 1987, стр. 245–265.
[94] Станковић, Г. „Појединац и културни идентитет Балкана“. У: *Градина*, Ниш, XXXII, 5, 1997.
[95] Стојановић, Т. „Балканска цивилизација“, Београд, 1995.
[96] Стојковић, Б. „Мултикултурализам, Балкан и планетарна култура“. У: Семприни, А. *Мултикултурализам*, (поговор), стр. 147–159.
[97] Танасковић, Д. „Поводом ставова о језичкој политици и планирању језика“, У: *Језичка политика и планирање језика у Југославији*, Нови Сад, 1990.
[98] Танасковић, Д. „Социолингвистички аспекти идеологизације позајмљеница“. У: *Језик у савременој комуникацији*, Београд, 1982, стр. 96–115.
[99] „На Истоку Запада: разговори са Дарком Танасковићем“, (прир.) Јевтић, М., Београд, 2000.
[100] Танасковић Д., Шоп, И. (прир.) „Суфизам“, Београд, 1981.
[101] Тодорова, М. „Имагинарни Балкан“, Београд, 1998.
[102] „Свет језика:разговори са Егоном Фекете“, (прир.) Јевтић, М., Београд, 2000.
[103] Филиповић, Р. „Теорија језика у контакту“, Загреб, 1986.
[104] Хајмз, Д. „Етнографија комуникације“, Београд, 1980.
[105] Халиловић, С. „Турцизми у Дервишу и смрти Меше Селимовића, семан тичке и стилске вриједности“. У: *Књижевни језик*, Сарајево, 9/4, 1980, стр. 25–33.
[106] Халиловић, С. „Правопис босанскога језика“, Сарајево, 1996.
[107] Ћирилов, Ј. „Хрватско–српски рјечник иначица / Српско–хрватски речник варијаната“, Београд, 1994.

[108] Ћорић, Б. „Позајмљенице и врсте речи“. У: *Врсте речи у српском језику*, Београд, 27/2, 1998, стр. 253–261.
[109] Ћупић, Д, Терзић, Б., Фекете, Е. „Слово о језику“, Београд, 1996.
[110] Фуко, М. „Ријечи и ствари“, Београд, 1971.
[111] Шијаковић, Б. „Критика балканистичког дискурса“, Никшић, 2000.
[112] Шито, Д. „Комуникацијска условљеност одређених семантичких промјена на примјеру неких турцизама“. У: *Књижевност и језик*, Београд, XXXVI/1, 1989, стр. 22–28.
[113] Шито, Д. „Семантичка помјерања при употреби турцизама у савременом говору и утицај социолингвистичких фактора на њих“. У: *Књижевни језик*, Сарајево, 15/2, 1986, стр. 141–147.
[114] Шипка, М. „Језик и политика“, Београд, 2006.
[115] Шипка, М. „Стандардни језик и национални односи у БиХ (1850–2000)“, Документи, Сарајево, књ. 11, 2001.
[116] Шкаљић, А. „Турцизми у српскохрватском језику“, Сарајево, 1985.
[117] Шкиљан, Д. „Поглед у лингвистику“, Загреб, 1980.
[118] Шкиљан, Д. „Стара језичка права и нове мањине“. У: *Језик и демократизација*, Сарајево, 2001, стр. 179–190.
[119] Шоп, И. „Исток у српској књижевности“, Београд, 1982.
[120] Шоп, И. „Оријент у Вуковом Ријечнику“. У: Културе Истока, Београд, 5, 1985.
[121] Weinreich, U. "Languages in Contact", New York, 1953.

Mr Jadranka Božić
National Library of Serbia

SOCIOLINGUISTIC AND ANTHROPOLOGICAL APPROACH TO LOAN-WORDS WITH SPECIAL EMPHASIS ON THE TURKISH LOAN-WORDS IN SERBIAN LANGUAGE

SUMMARY *In this paper we started from the premise that the science of language (linguistics) is one of the sciences of man, that linguistics is the study of man and his language. Anthropology is in the closest connections with linguistics of all sciences of man. The study of language is the best way to understanding the essence of man's physical and intellectual abilities. Language requires and presupposes the other (man) and that is its anthropological function. Sociolinguistics aims at opening the science of language to the other sciences of man. Sociolinguistic aspects of language takes care of speech diversity. "Knowledge of the different" is subject of cultural anthropology, and it can be said that this paper examines the anthropological aspect of loanwords too.*

Linguistic borrowing must have interdisciplinary approach. Study of this phenomenon should be developed on a mutual permeation of linguistics and, above all, sociology, philosophy, psychology, anthropology, economics, geography, history. Contact linguistics studies lexical borrowing, which examines area of language contact and language conflict. Loanwords are extremely sensitive indicator of linguistic and nonlinguistics reality of society.

Resistance to foreign words and language purism are based on prejudice. Foreign vocabulary is not harmful if it contributes to language understanding and if it fits into the language system of the recipient. The appearance of taking words from other languages is inherent in all languages of the world. Basis of people's vocabulary is still insufficient.

This of course does not mean we dont have opportunity to build new words. On the contrary, we find them everywhere, especially in our good works of contemporary writers and men of letters.

In its development Serbian language was widely open to foreign words, but it has retained its natural, national character and personality. Just Serbian language has the biggest corpus of turkisms of all Balkan languages.

Period of five centuries of Ottoman Turkish rule on the Balkan has left visible traces in the languages of the Balkan peoples. The spread of oriental words and their use of the Serbs and Croats, especially to the population of Bosnia and Herzegovina, has influenced our popular proverbs that are woven by turkisms. Turkisms were rooted in the nation, giving to the speech freshness and juiciness. How much Turkish loanwords were generally accepted and domesticated in our national language, even preferred, according to our folk songs, stories and proverbs that are full of words of Turkish origin.

Entering into our vocabulary, turkisms left their grammatical features, they fit into our language, given our morphological characteristics. For many turkisms we have no replacement. In recent times turkisms that changed their meanings are activated and incorporated into everyday speech caused by need for freshness and originality of expression. Turkisms are the most numerous precisely in the works of Bosnian and Hercegovinian writers. It represent a special stylistic feature. In this paper we said some things about the functionality of turkisms in literary works of Andrić, Selimović, Kocić, Njegoš and B. Stanković.

In this text we could not ignore the phenomenon of inauguration Bosnian language 1996. as a new (separate) South Slavic language.

KEY WORDS: *LOANWORDS, SERBIAN LANGUAGE, SOCIOLINGUISTICS, CONTACT LINGUISTICS, TURKISMS, PURISM, BOSNIAN LANGUAGE*

Јелена Арнаутовић
Факултет музичке уметности у Београду,
Факултет уметности у Приштини

КУЛТУРНА ПОЛИТИКА РАДИО БЕОГРАДА У СФРЈ: СЛУЧАЈ ЏЕЗ МУЗИКЕ

Резиме: *Културна политика Радио Београда у СФРЈ била је усмеравана сложеним односима утицаја политичких и економских фактора. Домен популарне музике представљао је један од најважнијих простора за ширење утицаја са Запада, те је имао и улогу „вентила", отклона од наметаних социјалистичких идеологија, и велики значај у модернизацији и либерализацији српске и југословенске културе и свакодневног живота. Анализом статуса џез музике на Радио Београду, може се поставити теза да је џез, као продукт и симбол америчке културе, имао функцију својеврсног еталона продора утицаја са Запада у српском медијском простору. Мапирањем кључних пунктова у развоју српске џез сцене до 1990. године, биће приказан занимљив пут овог жанра у културној политици Радио Београда од политички „неподобне" и забрањиване музике, преко усвајања компромисног решења у виду политички и тржишно „подобног" споја џеза и револуционарне и народне музике, па све до фазе етаблираног продукта на граници између „високе" и популарне културе, какво ће значење задржати до данас.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *ЏЕЗ МУЗИКА, РАДИО БЕОГРАД, РЕЖИМ, КОМЕРЦИЈАЛИЗАЦИЈА*

Увод

Као јавни радиодифузни сервис и један од најутицајнијих медија у земљи, Радио Београд је у СФРЈ био под непосредном контролом власти. Интензитет и врста утицаја политике на делатност Радио Београда мењали су се више пута током овог периода, у зависности од промена у политичкој сфери државе, али је све време овај јавни сервис третиран као веома важно средство за промовисање доминантних идеологија. Иако је оваква функција специфична за медије уопште, треба имати у виду да је у тоталитарним друштвима медије могуће много непосредније контролисати него у плуралистичким друштвима. Контролом над Радио Београдом, односно упућивањем на строгу селекцију пласираних садржаја, југословенска тоталитарна власт настојала је да успостави и контролу над свакодневним животом становништва, што је представљало једно од кључних средстава за одржавање њене моћи. Међутим, иако је у одређеним етапама југословенски режим имао изразито репресивне облике деловања, отварање земље ка Западу започето још у шестој деценији представљало је најважнији простор за развијање политичких, друштвених и културних алтернатива те стога и за почетак све већег отклона од утицаја власти. Стога су управо све интензивнији утицаји са Запада имали улогу „вентила", отклона од наметаних идеологија, подривајући моћ врховне власти да контролише „масе", те су имали и пресудну улогу у модернизацији и либерализацији српског и југословенског друштва. Такви утицаји били су најочигледнији у сфери медијске и популарне културе, и испољили су се пре свега у примени и развоју тржишних механизама капиталистичких земаља, а сходно томе и у дерегулацији и комерцијализацији медијских институција.

Као парадигматичан пример за анализу културне политике Радио Београда у СФРЈ одабрана је џез музика, јер је овај жанр значајну улогу у дерегулацији српског јавног радиодифузног сервиса и отварању простора за уплив културалних вредности које нису нужно биле повезане уз социјалистички концепт културе и уметности. У раду ћу изложити тезу да је џез музика, као продукт и симбол америчке културе нарочито током шесте деценије, имала функцију својеврсног еталона продора утицаја са Запада на Радио Београд, пре свега у смислу преноса модела, стилова и симбола америчке популарне културе, а уједно и отклона од „источних модела" у култури и свакодневном животу.

Џез музика и соцреализам

До појаве забавне и рок музике у другој половини педесетих година, џез је, као тада једини жанр популарне музике (поред разних видова музике за игру с којима је често био поистовећиван, али од којих је био далеко популарнији), у великој мери допринео развоју популарне културе на југословенским просторима, а као америчка музика имао је и улогу отклона од соцреалистичког вида културе и забаве и отварања простора ка актуелним трендовима са Запада. Стога и не чуди што су џезу, као означитељу америчке културе, у првим послератним годинама партијски челници у Србији придавали политичке конотације те га и забрањивали у првим послератним годинама. Наиме, како тврди Предраг Марковић, режим је толерисао игранке и школе плеса јер су сматране „добрим начином да се младеж држи на окупу", али је проблем било питање на који начин ускладити „здраву социјалистичку игру" и „декадентне звукове џеза, јер требало је пронаћи начин да се народ забавља и плеше али да то буде и на „напредним основама". Из тог разлога су у првим послератним годинама игранке почињале говорима политичких комесара и рецитацијама након којих је следило певање партизанских и народних песама а повремено и италијанских напева.[1] Овакав однос према џез музици у Србији био је последица отпора овом жанру у Совјетском Савезу, при чему су у обе земље наводни негативни аспекти џеза описивани на врло сличан начин. Како помиње Петар Луковић, у тек ослобођеној Југославији, на сваку врсту музике која није била на линији руских попевки, партизанских маршева или традиционалних народних песама „претходно очишћених од идеолошких настраности", гледало се као на „врло опасног непријатеља који само вреба тренутак да преко лаких нота и жестоких ритмова сруши народни режим и поново у праксу уведе мрску диктатуру буржоазије".[2] Из наведених разлога, у првим послератним годинама у Србији, јавно извођење џез музике било је тумачено као својеврсни атак на режим те су неретко коришћене и насилне методе да би се обуставили овакви видови забаве. У том смислу је занимљиво поменути гостовање Плесног оркестра Радио Љубљане на КНУ (Коларчев народни универзитет) 1947. године. С обзиром на то да је оркестар изводио џез нумере тада актуелних америчких звезда, полиција је покушавала да спречи публику да уђе у салу, а након концерта је и ухапсила неколико посетилаца. Поменути догађај такође сведочи да је политичка репресија у првим послератним годинама била јача у Србији него у Словенији, с обзиром на то да је оркестру словеначког државног радија већ у то време било дозвољено да јавно изводи џез музику.

[1] Марковић, 1995 (392).

[2] Luković, 1989 (19).

Овакав однос према џез музици у првим послератним годинама био је заступљен и на Радио Београду, који је као јавни сервис радиодифузије и најутицајнији медиј у Србији тих година био под непосредном контролом власти. Занимљиво је у том смислу сведочење Радета Миливојевића да је у првим послератним годинама емитовање песама на РБГ-у (Радио Београду) одобравао уредник који је на посао наводно долазио у војничкој униформи, често наоружан шмајсером. На удару таквог цензора нарочито су били високи тонови у џез импровизацијама, чије свирање и емитовање је било забрањено. Осим због „превисоких" тонова, џез је у то време на РБГ-у био неподесан и због брзог темпа у којем се изводио и због „превише ритма", док на пример спори ритам блуз музике није толико сметао уредницима радија и организаторима приредби. Луковић наводи да су у то време у редакцијама РБГ-а скоро сви кадрови презирали џез и користили сваку прилику да то јавно потврде. Међу ретким изузецима у овом погледу били су Душан Видак и Дарко Краљић који су покушавали на различите начине да „прошверцују" џез музику на радио, односно да избегну „мач цензуре" која је забрањивала енглески језик и мелодије које би се учиниле „капиталистичким". Сматра се и да је први заобилазни канал за емитовање џеза на РБГ-у пронађен у форми емисија са рекламама и малим огласима, у оквиру којих су у получасовном термину сваког поподнева емитовани и оригинални снимци популарних америчких џезера. Видак помиње да џез музика „никако у официјалним сферама није наилазила на допадање, чак ни код водећих људи у Радио Београду, Михајла Вукдраговића или Миленка Живковића, врло утицајних музичких личности које нису гајиле симпатије према џезу".[3] И Предраг Стефановић Гроф тврди да су у првим послератним годинама, „подржани званичним политичким ставом, такозвани „озбиљни" музичари давали негативне оцене џеза".[4] Неретко је био случај да се и на партијским састанцима расправља о џез музици на радију. Тако је на пример џез музика била повод да се на седници Агитпропа ЦК КПЈ 15.12.1948. године истакне да до тада рад радиостаница није био контролисан у целини и да стога Агитпроп треба одмах да преузме пуну контролу над радијским програмима. Исте године је на партијским састанцима, услед „бриге за душевно и морално здравље омладине", констатовано да су игранке на факултетима препуне и да се дозвољава наступ оркестрима који свирају без контроле.[5] Међутим, ни овако снажна политичка репресија није могла да спречи и заустави развој џез музике у Србији; упркос одсуству грамофона и плоча и гостовања страних музичара и упркос чињеници да се џез скоро уопште није могао чути на

[3] Исто (15).

[4] Stefanović Grof, 1998 (8).

[5] Марковић, 1995 (393, 394).

таласима РБГ-а, љубитељи ове музике ипак су налазили начине да је чују. Према Марковићу, Главна два таква извора биле су емисије радио-станице Глас Америке (Voice of America), попут емисије *Jazz Hour* Вилиса Коновера (Willis Conover) и одлазак „куражних појединаца у будно надгледану Америчку читаоницу" која је поседовала аранжмане музике за игру намењене америчким школским оркестрима.[6]

Заокрет политичког курса након раскида Југославије са Информбироом 1948. године, условио је да дотадашњи искључиви, бескрупомисни ставови у погледу америчке популарне музике постепено бивају ублажени. Тако је на пример у закључку 14. пленума ЦК Народне омладине Југославије 1950. године истакнуто да треба „...водити сталну борбу против идеолошког утицаја остатака потучене буржоазије и посебно малограђанске стихије на омладину, али при томе не заузимати секташки став према појединим слојевима омладине, већ откривати корене непријатељског идеолошког утицаја."[7] На седници Агитпропа 6.10.1950. године донет је предлог о интензивнијем развијању културно-уметничког живота, забаве и разоноде у Београду, у којем се предвиђа много више места и прилика за игру (матинеи, школе играња, денсинг сале, балови и слично) са сталним џез оркестрима и шлагер-певачима, и већи број „кафанских музика" са комбинованим репертоаром („лака" музика, музика за игру, народна музика).[8] Дарко Краљић сведочи да се, са „попуштањем вентила", на игранкама почело свирати слободније и да је чак и на РБГ-у почело емитовање џеза на енглеском језику. Петар Луковић такође тврди да се раскид са Совјетским Савезом одразио и на музичку политику РБГ-а, јер након што су уклоњене пригодне песме о Стаљину и руски вокали, западњачка музика је постала присутнија, а акценат је стављен на домаће песме, певаче и композиторе.[9]

Џез музика као еталон продора утицаја са Запада

Процеси либерализације и „позадњапачења" културе и свакодневног живота у Србији нарочито се интензивирају током педесетих година, што се у великој мери одразило и на статус џез музике. Предраг Марковић сматра да су на бољи статус џеза можда утицале и бескомпромисне осуде овог жанра у другим социјалистичким земљама, те да је „ослобађање" џеза (а потом и забавне музике) у Југославији било средство пропагирања „идиличног" начина живота у овој земљи, односно пласирања имица „меког

6 Исто (393).

7 Luković, 1989 (41).

8 Марковић, 1995 (393).

9 Luković, 1989 (12, 13).

социјализма". На овај начин се могу протумачити редовне турнеје југословенских џез оркестара и ансамбала по земљама Источне Европе од друге половине педесетих година, а симптоматична је и изјава Добривоја Видића, тадашњег југословенског амбасадора у Мађарској, да су све џез песме Дарка Краљића, преведене на мађарски, „највећа и најбоља југословенска пропаганда".[10] У сваком случају, педесете године се углавном називају „златним годинама" џез музике у Србији. Наиме, у овој деценији долази до активне делатности Забавног оркестра РБГ-а (1960. године названог Џез оркестар РТБ), у почетку само за потребе радија, да би потом уследили и први јавни концерти, интензивна сарадња са радијским џез оркестрима из Загреба и Љубљане и први наступи у иностранству. Један од одлучујућих корака у институционализацији џез музике било је и формирање Удружења џез музичара у мају 1953. године. Светолик Јаковљевић, један од највећих тадашњих бораца за афирмацију џез музике, истиче да је Удружење џез музичара прва организација која је систематски окупљала музичаре и организовала концерте џез музике и која је стога постала битан чинилац у организацији забавно-музичког живота у Београду, па и целој СФРЈ, нарочито током првих десет година свог деловања. Удружење је организовало предавања, концерте и такмичења џез оркестара, гостовања страних џез-стручњака и џез оркестара, формирало је први џез клуб у Србији, основало је први курс џеза на Балкану, покренуло је лист о џезу и информативни Билтен Удружења; организовало је набавке партитура џез музике из иностранства и штампање партитура домаће и стране џез и забавне музике а у сарадњи са РБГ-ом спроводило је акције *Млади пред микрофоном* у оквиру којих су откривани неки касније врло популарни певачи, попут Ђорђа Марјановића. Удружење је активно деловало на плану међурепубличке сарадње, у виду организовања турнеја џез оркестара по целој земљи и слања музичких екипа на деонице пута „Братство-јединство". Од посебног је значаја поменути да је Удружење 1960. године организовало први џез фестивал на Бледу који ће прославити Југославију у Европи наредних година. На овом фестивалу чланови управе Удружења наступали су као овлашћени представници РБГ-а, чему је доста допринео тадашњи главни музички уредник радија Јосип Калчић. Пробој џез музике у Србији педесетих година обележен је и првим гостовањима водећих страних џез музичара и постепеним уласком џеза и у институције „високе" културе, пре свега на КНУ и у позориште. Године 1954. у Београду је први пут гостовао инострани џез састав, трио Немице Јуте Хит (Yuta Heith), што је представљало и прву прилику да се у Србији уживо види како изгледа комплетан сет бубњева. Две године касније у Београду је са својим оркестром два пута наступао чувени џез музичар Дизи Гилеспи (Dizzy Ghilespy)

[10] Марковић, 1995 (397).

(на КНУ и у Дому гарде) а на Правном факултету пред око 500 посетилаца одржао је предавање џез публициста Маршал Стернс (Marchal Starns). Наредних година одржано је више џез концерата у Дому синдиката, од којих су најзначајнији били наступи Еле Фицџералд (Ella Fitzgerald) 1961. године и Луја Армстронга (Louis Armstrong) 1965. године.

Занимљиво је, међутим, да су упркос оваквим очигледним показатељима неспутаног развоја и популарности џез музике, челници режима и даље одбијали да званично признају овај жанр. На пример, Петар Вујић тврди да су током педесетих година чланови Удружења џез музичара често позивани на састанке разних партијских комисија на којима је расправљано о утицају џеза на масе и могућности да се џез укључи у „нов социјалистички живот"; у те сврхе, џезерима је предлагано да пишу шлагере са соцреалистичким темама, као што су задруге, радници, трактори и слично. Вујић помиње да су идеолози „дигли руке" од џезера тек од 1957. године, када се појавила забавна музика и фестивали забавне музике.[11] Из тог разлога су се у београдској штампи и у шестој деценији могле читати оштре критике џез музике и других модерних плесова. Критике и осуде џез музике континуирано су писали Душан Драговић, Иван Ивањи и Милутин Чолић, а музиколог Душан Плавша 1952. године у листу НИН чак даје „теоријско" објашњење штетности џеза, уз адорновски интониран коментар да џез има за циљ само да разоноди и опусти и тако, као својеврсни опијум за народ, скрене пажњу са горућих друштвених проблема. Предраг Марковић ову појаву тумачи као последицу не само политичког догматизма, већ и „традиционалног патријархализма и пуританизма", јер је свим критичарима џеза највише сметала извесна доза распусности и еротике коју су проналазили у овој музици, пре свега у игрању уз њу. Од посебног је значаја поменути и да је 1953. године џез два пута јавно критиковао и сам Тито. Наиме, у разговору са делегатима Другог конгреса Савеза музичара Југославије, Тито је изјавио: „Данас, видите, све више преовладава џез музика. Ми се много љутимо због тога, јер џез музика не одговара нашем карактеру и нашој стварности. (...) Не може се једна ствар као што је музика решавати кроз привредни рачун (...) Ако допустимо да превлада оно што долази извана и задовољава накарадна, нама туђа схватања о музици, ви нећете моћи васпитно деловати и у музици ће преовлађивати оно што нема високо културни значај (...) Људи могу постати деформисани, а то у судбоносним часовима хисторије може бити и фатално."[12] Међутим, чак ни Титове критике нису значиле почетак кампање против џеза.

Статус џез музике на РБГ-у педесетих година одсликава овај конфликтни однос између тежње да се удовољи захтевима режима, с једне стране, и

[11] Luković, 1989 (41).

[12] Марковић, 1995 (396, 397).

тежње да се усвоје и афирмишу садржаји који су у свакодневном животу већ били прихваћени и популарни. Како тврди Светолик Јаковљевић, иако су мали џез састави већ око 1950. године свирали на КНУ-у, РБГ је и даље имао строге критеријуме у вези са музичким програмом, у складу са постулатима „званичне естетике": „Све је морало бити углађено и смирено и никакви ексцеси попут певача Луја Армстронга или високог регистра трубе нису могли проћи у програм, јер би глас неког политичара још увек повремено телефоном скренуо пажњу на музику која му није била по вољи. И то би одмах добило политичку димензију, што је непријатно оџекивало у редакцији или код грешног уредника."[13] О томе сведочи и Варткес Баронијан: „На радију је Армстронг био забрањен. Једноставно, по идеолошкој процени он је имао лоше импостиран глас, није имао слуха, није певао чисто! За Армстронга није било места на програму радија! Та чињеница да је џез био не само занемарен него и прогањан толико је драстична да је стварно не можемо заобићи."[14] Међутим, како тврди Баронијан, РБГ је почетком шесте деценије уједно био и центар окупљања љубитеља џеза: „У дискотеци радија постојале су плоче које нису ишле у програм. У исто то време у радију су организоване сеансе слушања (ових) плоча. Мислим да је једну од првих организовао Коста Бабић; касније смо Стева Маркићевић и ја организовали слушање плоча, нарочито нових снимака Стена Кентона, Џјука Елингтона, Стена Геца. У студију 8 и студију 10, где су биле прирећиване те сеансе, често није било места за све који су желели да слушају ову музику."[15]

И статус Забавног оркестра РБГ-а илуструје амбивалентни однос радија према џез музици, односно настојање да се ова музика пласира у јавност али у „закамуфлираном" виду. Тако Светолик Јаковљевић напомиње да је репертоар Забавног оркестра у почетку био „естрадни", окренут домаћим композицијама и корачницама „уз врло мало џеза у његовом изворном смислу". У складу са владајућим идеолошким усмерењима тога доба и совјетским узорима, оркестар је требало да изводи корачнице, ратне и радничке песме, валцере, полке и танго, по који фокстрот или слоу-фокс. Бубиша Симић сведочи да чланови овог оркестра крајем четрдесетих година нису смели свирати брзе песме, нити високе тонове и компликоване ритмове, а нарочито импровизације. Ни након укидања до тада обавезних руских мелодија у јесен 1948. године, нису се смеле изводити америчке композиције, бар не у већој мери, али је отворен простор за француске и италијанске песме, а нарочито за домаће џез композиције које су писали Краљић, Гутеша, Адамич, Аца Нећак и други.[16] Иако су од почетка шесте деценије у

[13] Jakovljević, 2003 (95).

[14] Исто (78).

[15] Исто (79).

[16] Luković, 1989 (33, 34).

репертоару Забавног оркестра све чешће налазиле место и стране џез композиције, њихови наслови морали су бити превођени на српски језик, јер су једино на тај начин могле бити пласиране у јавности. На РБГ-у редовно су контролисани чланови Забавног оркестра шта свирају, како се понашају и облаче. Такође, с обзиром на то да Симић и Гутеша нису били у партизанима током рата, тадашња комисија радија (Ђорђе Караклајић, Душан Плавша и Андрија Прегер) помно је преслушавала сваку њихову композицију. „Уколико би комисија нашла да се свира на амерички начин, са много синкопа и наглашеним ритмом, то је одбацивано. Комисија је била строга, а њене одлуке шта ће се свирати а шта неће биле су неопозиве."[17] Занимљиво је у том смислу и да је на једној од плоча снимљених у ПГП РТБ-у (Продукција грамофонских плоча Радио-Телевизије Београд) почетком педесетих година, Забавни оркестар РБГ-а насловљен као „Оркестар Илије Генића", јер „није било згодно да званични оркестар Радио Београда свира џез, па још то и снима на плоче".[18] Ипак, као оркестар јавног сервиса радиодифузије, Забавни оркестар је од самог почетка рада коришћен и као средство државне културне политике, на шта између осталог указују његови наступи на прославама Дана младости и на великим радним акцијама а потом и турнеје по Совјетском Савезу.

Од средине шесте деценије, на РБГ-у знатно попуштају отпори џез музици, делом и услед све интензивније афирмације овог музичког жанра на другим југословенским радио-станицама. О томе се чак писало и у годишњем извештају америчке амбасаде: „Вероватно најупадљивија манифестација западног утицаја у југословенском радио-програму је изненађујуће велики простор посвећен америчкој џез музици. Џез је амерички, извођен од америчких оркестара. Велики број ових плоча је добијен од USIS-a (Амерички информативни сервис – прим.аутора). Друге су купљене у Америци или Западној Европи од оскудних југословенских девизних резерви."[19] По мишљењу Светолика Јаковљевића, важан подстрек афирмацији џеза на РБГ-у долазио је из Новог Сада чија је радио-станица (основана 1949. године) имала задатак „прављења противтеже Источном блоку", нарочито у оквиру емисије *Рандеву са музиком*. Крајем педесетих година и на РБГ-у се уводе прве емисије посвећене џез музици. Јаковљевић помиње да је у оквиру емисије *Ново, актуелно и занимљиво* Варткес Баронијан нарочито инсистирао на емитовању новитета џез музике и да је у исту раван стављао уметничку, џез и рок музику, а Живко Димитријевић, тада-

17 Stefanović Grof, 1998 (8).

18 Jakovljević, 2003 (83).

19 Марковић, 1995 (397). Остаје међутим питање колико се ово запажање односило на РБГ а колико на остале радио-станице, с обзиром на то да се у извештају говори о југословенској радиодифузији у целини.

шњи шеф забавне редакције РБГ-а, истиче да су 1958. године покренуте и прве редовне емисије о џезу *За љубитеље џеза* и *Панорама џеза*.[20] Пробој џеза на РБГ-у подстицала је донекле и ПГП РТБ, која је у своја издања већ на самом почетку рада уврстила и џез музику. Наиме, већ 1952. и 1953. године, међу 15 плоча произведених за интерне потребе архивирања звучног материјала РБГ-а, налазила су се и два снимка џез музике у извођењу Забавног оркестра РБГ-а. Међутим, како тврди Јаковљевић, сачувано је само неколико снимака домаћег извођења џеза пре шездесетих година. Узрок овога пута није био идеолошке, већ техничке природе. Јер, током педесетих година концерти џез музике су на РБГ-у били преношени, понекад снимљени за једно одложено емитовање након чега су брисани, а при том техничка страна таквих снимака углавном није задовољавала основне професионалне стандарде. С обзиром на то да тек крајем 1959. године ПГП РТБ издаје прву плочу у бољем техничком стандарду и намењену не само потребама радија већ и тржишту, прва издата плоча неког домаћег џез састава (у питању је био оркестар *Динамо*) датира из 1960. године.

Елитни статус џез музике

У разматрању статуса џеза у Србији и на РБГ-у, велики простор посвећен је периоду од 1945. до 1960. године јер је управо у том раздобљу џез музика чинила мејнстрим у популарној музици на југословенским просторима. Међутим, од краја шесте деценије па надаље, услед појаве забавне и рок музике џез музика у Србији постепено бива ослобођена и идеолошких и комерцијалних предзнака; наиме, отпор власти продуктима „трулог Запада" усмерава се од седме деценије на рок музику, док улогу најпопуларнијег музичког жанра преузима забавна музика. Тако је џез у Србији од шездесетих година престао да буде интересантан и за режим и за тржиште, односно не само да више није прогоњен, већ ни не привлачи већу пажњу јавности. Важно је напоменути и да од седме деценије џез и у Србији и на светској музичкој сцени не само да је изгубио на својој популарности и актуелности, него је и постао етаблиран и академизован. Наиме, као што тврди Предраг Марковић, извођење и слушање џеза у Србији се од седме деценије све више ограничава на школоване музичаре и, уопште, на интелектуалне кругове, а истовремено џез музичари постају сасвим етаблирани и изузетно плаћени. Такође, за разлику од других жанрова популарне музике, џез у великој мери постаје везан за институције „високе" културе (пре свега за позориште Савремени театар, данашње Позориште на Теразијама, познато по тада изузетно либералном репертоару за једну социјалистичку земљу),

[20] Jakovljević, 2003 (96).

што га донекле приближава статусу „озбиљне" музике. Такав статус џез је задобио и у оквиру РБГ-а, што се на пример уочава у чињеници да је то био једини жанр популарне музике који је (у деветој деценији) био заступљен на Трећем програму, као и у чињеници да је Џез оркестар РТБ-а редовно изводио џез музику на КНУ, најпрестижнијој институцији „озбиљне" музике у Србији. Занимљиво је, међутим, да се почеци академизовања и опадања популарности џеза временски подударају са прихватањем овог жанра у партијским круговима (без чега, уосталом, академизовање џеза не би ни било могуће), те је, парадоксално, у музичком животу и на РБГ-у у потпуности отворен простор за афирмисање џез музике тек у тренутку када је овај жанр знатно изгубио на популарности. Отварању домаће џез сцене према свету пре свега је допринело покретање интернационалних џез фестивала, прво на Бледу (од 1961. године) а потом и у Београду, у виду *Београдског џез фестивала* (од 1971. године). Упоредо са редовним гостовањима иностраних џез музичара у Београду, у осмој деценији започињу и све чешћи наступи српских џезера у иностранству и њихова сарадња са иностраним музичарима у чему је, захваљујући томе што је иза њега стајала једна од најмоћнијих медијских институција у СФРЈ, убедљиво предњачио Џез оркестар РТБ-а. Током шездесетих и седамдесетих година оркестар је са запаженим успесима више пута гостовао у Француској, Немачкој, Италији, Грчкој, Пољској, Мађарској, Чехословачкој, Румунији и Совјетском Савезу, али је његова улога ипак првенствено остала важна на различитим културним манифестацијама и фестивалима на домаћим просторима. Џез музика је у осмој и деветој деценији афирмисана и у оквиру различитих емисија РБГ-а, нарочито емисије *Сав тај џез*, покренуте 1980. године. Од популарних емисија РБГ-а посвећених џезу у овом периоду издвајају се и емисије *Абецеда џеза*, *На путу за Њу Орлеанс*, *Џез у акцији*, *Прича о џезу*, *Споменар*, *Музика моје младости* итд.

Чињеница да је џез музика у Србији од шездесетих година потиснута у други план, тумачена је на различите начине. Чешки писац Јожеф Шкворецки сматра да се након коначног прихватања џеза у социјалистичким земљама губи бунтовнички набој у новој „умивеној верзији", што изазива и опадање интересовања за џез.[21] Милош Крстић узроке кризе џеза у Србији види пре свега у појави рок музике те тврди да се услед тадашње „агресивне експанзије рока у свету" „почетници у џезу удаљавају од самог џеза", при чему су „многи заведени електрификацијом музичке сцене". Други проблем Крстић види у томе што су се многи дотадашњи српски џез музичари „одали лагодном животу на уносним турнејама по СССР и кафанском раду у Немачкој".[22] По мишљењу Војислава Ђоновића, једног од

[21] Марковић, 1995 (398).

[22] Krstić, 2003 (15).

водећих џез гитариста у послератном Београду, до опадања интересовања за џез је дошло јер се престало са иновацијама и експериментима у оквиру овог жанра, и јер су примат на сцени популарне музике преузели фестивали забавне музике па „прави џез више није имао шансу".[23] У оваквим околностима, како би привукли пажњу јавности многи џез музичари се већ од шездесетих година окрећу извођењу других, популарнијих (и профитабилнијих) жанрова и уношењу њихових елемената у џез музику. У том смислу нарочито се издваја деловање Џез оркестра РТБ-а, који је у јавности много чешће наступао као пратња певачима на фестивалима народне и забавне музике, него као ансамбл који изводи џез, и у чијем репертоару су све чешће налазиле место џез обраде „изворне" народне музике, револуционарних песама, па чак и нумера духовне и „озбиљне" музике. Једном од првих обрада народне песме у џез маниру сматра се Симићева обрада македонске народне песме *Чаје шукарије* 1961. године за Џез оркестар РТБ. С обзиром на то да се ова обрада показала веома популарном и у земљи и у иностранству, касније су многи композитори у Србији правили џез аранжмане фолклорних мелодија.[24]

Дакле, уочава се да је почевши од шездесетих година џез музика у Србији у извесној мери попримила комерцијалне аспекте, односно да се услед знатног опадања популарности „чистог" џеза почело прибегавати синтези овог жанра са елементима популарнијих музичких жанрова, то јест прилагођавању џез музике новим захтевима музичког тржишта. Чињеница да је Џез оркестар РТБ-а предњачио у овом новом тренду, може се објаснити не само настојањем да се прилагоди захтевима музичког тржишта у земљи, већ и тиме да је као званични ансамбл ове медијске куће морао да удовољава и њеним разноврсним програмским захтевима. На тај начин, Џез оркестар РТБ-а поново је задобио одлике „естрадног састава", али за разлику од почетног периода његовог деловања, овог пута узроци за то нису били идеолошке природе. То потврђује и изјава Бубише Симића 1973. године да Џез оркестар РТБ-а наводно нема услове да се посвети џез музици и стога и да подстиче интересовање младих за овај жанр, јер је као професионални радио-оркестар принуђен да изводи „све врсте музике коју захтевају програми РТВ – од забавне, фестивалске и дечје, до симфонијског џеза".[25]

[23] Luković, 1989 (22).

[24] Многи џез ансамбли у Србији су од око средине осме деценије, када рок музика улази у мејнстрим, изводили разноврсне видове фузије џеза и рок музике (free-jazz, jazz rock, progressive jazz…). Утицаји су текли и у обрнутом смеру, те у истом периоду постаје карактеристично имплементирање елемената џеза у рок музику (прогресивни рок). Фузије музичких жанрова у Србији биле су последица појаве овог тренда на тадашњој светској музичкој сцени.

[25] Stefanović Grof, 1998 (72, 73).

Од значаја за тему овог рада су и учешћа Џез оркестра РТБ-а на сусретима плесних (забавних) оркестара ЈРТ-а (Југословенска радио-телевизија) који су се у организацији ЈРТ-а од 1974. године одржавали сваке године у Раденцима под називом *Глазбена йарада „Три срца"*. На овој манифестацији, на којој се редовно расправљало и о статусу џез музике на радију и на којој су одржаване и изложбе нових плоча џез музике, забавни и џез оркестри из целе СФРЈ имали су задатак да у свом аранжману изведу композицију на једну задату тему, која је углавном преузимана из „изворне" народне музике или из партизанских песама.[26] Овакве обраде биле су врло популарне те су, за разлику од „чисте" џез музике, врло често издаване на плочама ПГП РТБ-а и емитоване на програмима РБГ-а.[27] Услед тога се, нарочито почетком девете деценије, развија тренд обрађивања песама из НОБ-а у џез маниру, пре свега у оквиру делатности Џез оркестра РТБ-а. Тако је на пример крајем 1980. године Џез оркестар за ПГП РТБ издао плочу *По шумама и їорама* са џез аранжманима 12 најпопуларнијих партизанских песама. Наведени подаци нарочито су занимљиви ако се има у виду да су пре ове плоче у ПГП РТБ-у објављене само две самосталне плоче Џез оркестра РТБ-а (1963. и 1978.), односно да је ова дискографска кућа радо прихватала све врсте џез обрада као и снимке на којима је овај оркестар пратио певаче забавне и народне музике, док је према „чистој" џез музици показала велику резерву. Сходно томе, у оваквом односу ПГП РТБ-а (и РБГ-а који је пре свега емитовао музику издавану у ПГП РТБ-у), уочава се како изражена доминација тржишног начела, тако и тежња да се удовољи затевима режима (у погледу обрада песама из НОБ-а које су при том имале и знатан комерцијални потенцијал). Такође, обрађивањем песама из НОБ-а не само за потребе такмичења у Раденцима (које је при том функционисало и као пропаганда идеологија југословенства у време све изразитијих међурепубличких криза), већ и бројних државних јубилеја, Џез оркестар РТБ-а не само да је потврдио подложност РТБ-а политичкој инструментализацији, већ је и у извесном смислу учинио џез „режимском" музиком.

[26] Stojković, 1979 (7); Stojković 1980 (3).

[27] Stojković, 1982 (8).

Закључак

На примеру анализе статуса џез музике на Радио Београду у СФРЈ, може се стећи увид и у целокупну културну политику овог медија у периоду 1945-1990. године. Политички „неподобни" музички жанрови развијали су се у почетку изван оквира ове институције. Прихватани су и афирмисани прво на љубљанским и загребачким радијским станицама (и дискографским кућама), а тек потом и на београдским државним медијима. При том су за увођење „забрањене" музике на РБГ првенствено биле заслужне континуиране интервенције ретких појединаца запослених на радију, који су користили свој положај и везе са партијским круговима за пласирање спорних музичких садржаја.

Са порастом популарности непожељног музичког жанра, растао је и његов комерцијални потенцијал те и интересовање медија за њега. Прихватање џез музике је, на пример, у великој мери допринело отварању медијских простора и за друге иновације са Запада, пре свега за рок музику. Томе је знатно помогло и објављивање плоча у ПГП РТБ-у која је, за разлику од РБГ-а, имала либералнију програмску политику, превасходно усмеравану тржишним принципима. Од средине седамдесетих година и у културној политици РБГ-а запажа се све интензивнија комерцијализација музичког програма. Снимају се и емитују аранжмани „изворних" народних песама и песама из НОБ-а, чиме се џез и други жанрови популарне музике приближавају укусима шире публике а истовремено остају у оквирима политичке „подобности".

Као један од најутицајнијих медија у СФРЈ, Радио Београд је у великој мери утицао на конструисање музичких укуса своје многобројне публике. Будући да су медији одувек били у већој или мањој мери контролисани политичким и тржишним интересима, за реципијенте медијских садржаја је од пресудне важности развијање медијске писмености односно свести о поменутим односима моћи.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Jakovljević, Svetolik (2003), *Jedan vek džeza & kratki prilozi za izučavanje džeza u Srbiji,* Knjižara Zagor.
[2] Krstić, Miloš (2003), Razvoj Srbije i Srba u džezu: Istočno zapadni bi-bap (odlomci iz knjige *Vek džeza: od Sent Luisa do Beograda*), priredio Nebojša Grujičić, *Vreme* br. 630, http://www.vreme.com.
[3] Luković, Petar (1989), *Bolja prošlost: prizori iz muzičkog života Jugoslavije 1940-1989*, NIRO „Mladost".
[4] Марковић, Предраг (1995), *Друштвени живот Београда 1948-1965: утицаји света подељеног на Исток и Запад*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.
[5] Stefanović Grof, Predrag (1998), *Džez orkestar Radio-televizije Beograd: prvih četrdeset godina*, Radio-Beograd.
[6] Stojković, Milica (1979), Plesni orkestar u Radencima, *Informator RTB*, br. 259, RTB.
[7] Stojković Milica (1980), Trijumf naše zabavne muzike, *Informator RTB*, br. 270, RTB.
[8] Stojković, Milica (1982), „Tiho noći" – muzika uz koju se pati i uz koju se igra, *Informator RTB*, br. 295, RTB.

Jelena Arnautović
Faculty of Music Art in Belgrade, Faculty of Arts in Priština

THE CULTURAL POLICY OF RADIO BELGRADE IN SFRJ: THE CASE OF JAZZ MUSIC

Abstract: *In former Yugoslavia, the cultural policy of Radio-Belgrade was directed by complex relations of political and economical factors. It is analyzed on the case study of jazz music. As an American product, at first jazz was forbidden by the Communist Party, and therefore it couldn't be broadcasted on Radio Belgrade. During the fifties and sixties, jazz became very popular in Serbia, and Radio-Belgrade started using its commercial potentials. Also, the politicians realized a possibility for using that genre for their own goals.*

KEY WORDS: *RADIO BELGRADE, JAZZ MUSIC, REGIME, COMMERCIALIZATION*

Невена Јанићијевић Матић
Факултет за културу и медије Мегатренд универзитета

ФАНТАСТИЧНА КЊИЖЕВНОСТ У ЕВРОПИ XIX И XX ВЕКА

Резиме : *Појам фантастичне књижевности не може се једноставно одредити с обзиром на различита тумачења овог жанра. Такође, неки аутори сматрају да је настала у доба романтизма и постромантизма у 19. и да се наставила у 20. веку са појавом научне фантастике. Други аутори пак, тврде да се фантастика може наћи у свим књижевним епохама. Константа фантастичне књижевности су чудовишна бића и упилив страног у поље нормалног, а њене најчешће теме су двојник, гигантизам, добро и зло, вампири и друга наднаравна бића.С обзиром да је фантастична књижевности у Европи (са Поом у Америци) дала значајна књижевна остварења, у раду је дат кратак преглед фантастичне књижевности који започиње њеном претечом- готским романом, а потом се помињу најважнији писци који су у својим романима и причама користили фантастичне теме. У Француској то је био Ги де Мопасан, у Немачкој А. Т. Хофман, у Енглеској Волпол и Мери Шели (готски роман), у Америци Е. А. По, у Русији Достојевски и у Шпанији, Антонио Рос Олано,између осталих. Током ова два века фантастична књижевност као жанр се мењала и добијала неке нове особине због чега је названа неофантастиком.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ : *ФАНТАСТИЧНА КЊИЖЕВНОСТ, НЕОФАНТАСТИКА, ГОТСКИ РОМАН, НАДНАРАВНА БИЋА, ДВОЈНИК, ВАМПИРИЗАМ*

УВОД

Касни романтизам представља оживљавање националне свести као облик отпора према Наполеоновим освајањима у Европи. У таквом окружењу под окриљем овог покрета, долази до револуције у хуманистичким наукама где улогу магије преузима модерна наука. У вези са тим Далибор Солдатић у својој књизи *Прилози за теорију нової хиспаноамеричкої романа* каже да се „фантастична књижевност XIX века јавља не само као замена за чудесно већ представља и неку врсту изазова законима које поставља наука."[1] Фантастичну књижевност не можемо одредити без разматрања друштвеног окружења, који преставља сукоб између појединца и друштва. Млади романтичари желе да ослободе уметност свих спона, писци постају индивидуалисти, који се ослањају се на филозофију својих савременика „где објективни свет зависи од стваралачког субјекта ."[2]

Фантастична књижевност настаје у Енглеској крајем XIX века у делима Хораса Валпола (Horace Walpole) и појавом *готског романа*. Фантастична књижевност обухвата дела која је тешко класификовати., због чега је важно проучити значење и еволуцију фантастичних митова. Он се ствара комбинацијом тема а то су „двојник, гигантизам, добро и зло, инвазија чудних бића."[3] Наравно то су све стари митови који су модернизовани, али се могу поделити у два правца: један у којем „опасност долази споља из непознатих светова и угоржава човеков познати свет и други где човек сам прави опасност, и до одређеног тренутка њоме влада , да би се на крају она окренула против њега".[4] Непознавање одакле долази опасност само повећава код човека страх који чини основу „фантастичног".

Код дефинисања фантастичне књижевности, врло је тешко одредити да ли она представља посебан књижевни жанр или припада неком књижевном покрету. Неки критичари је везују за одређена раздобља (романтизам, XIX век,) док други сматрају да је она постојала у свим књижевним епохама.

Књига којом се започиње фантастика у Европи је *Рукопис нађен у Сарагоси* Јана Потоцког почетком XIX века. Фантастика у Француској, Немачкој, Русији, Америци и Шпанији садржи извесне разлике али оно што им је заједничко то је суочавање човека са стварношћу, његов раскид са традиционалним и трагање за друкчијом сликом стварности".[5] Млади

[1] Солдатић,Далибор, *Прилози за теорију нової хиспаноамеричкої романа*,Филолошки факултет,Београд, Нова светлост, Крагујевац, 2002, стр.105

[2] Žmegač, Viktor," Razvoj romantičnog pokreta" u Žmegač,Viktor, Škreb, Zdenko, (Urednici u *Njemačka književnost*, SNL,Zagreb,1986, стр.86

[3] Солдатић , Далибор,op.cit., стр.119

[4] Ibidem, стр.86

[5] Žmegač, Viktor, op.cit.стр.105

писци тог доба попут Е.Т.А. Хофмана (E.T.A.Hoffman), Ги де Мопасана (Guy de Maupassant), Е.А. Поа (E.A.Poe), пишу приповетке у којима је ..фантастично један вид освајања стварног од стране имагинарног."[6]

ТУМАЧЕЊА ФАНТАСТИКЕ КАО ЖАНРА, ЊЕНО ДЕФИНИСАЊЕ И ТЕМЕ

Бројна су тумачења фантастичне књижевности. По дефиницији она представља „слике створене уобразиљом, у којима се стварност појављује у преувеличаном, тајанственом виду, као чудо и чаролија." [7] Као што се и сама фантастика развијала тако се мењала критичка и теоријска мисао о овој области. Фантастична књижевност настаје из „предања и легенди где се стварност појављује као нешто тајанствено, као чаролија" у сукобу две равни: реалног тј. природног и натприродног. Само схватање света је двојако: с једне стране јавља се страх и стрепња, а са друге жеља за апсолутним стањем које укида невоље и сам страх. Фантастика представља „чудесно -језовито на начин који читаоца и ликове доводи у ситуацију да нису више сигурни у границе између стварности и имагинације."[8]

Да би се одредила фантастична књижевност било би потребно сврстати је у књижевни жанр, али у овом случају коначног одговора нема. Мајкл Лорд (Michel Lord) наводи речи познатог теоретичара Чарлса Гривела (Charles Grivel) „Не знам шта је то фантастика: Кажу ми али не верујем, ... није жанр, није други свет....а да је *нешто , јесте."* [9] Дела која су писана су одвише разнолика и могу се наћи у било ком наративном облику, те се због тога не могу сврстати у један жанр. Такође, неки аутори фантастику стављају у одређена раздобља - романтизам, предромантизам у XIX веку, научну фантастику у XX веку. Други пак сматрају да се она развила из митова и легенди, преко фантастичних прича, те да је била присутна у свим раздобљима књижевног стваралаштва.

Једна од важних студија која се бавила питањем фантастике је књига Цветана Тодорова *Увод у фантастичну књижевност.*[10] Тодоров је дефи-

6 Солдатић, Далибор,ор. cit.стр.110

7 Бандић, Милош, „Фантастика", у Живковић , Драгиша, (уредник), *Речник књижевних термина*,Нолит, Институт за књижевност и уметност у Београду, Београд,1985. стр.200

8 ibídem, стр. 200.

9 Grivel , Charles,, „La ogranización sintagmática del relato fantástico" , en *El relato fantástico, Historia y sistema,* Rsco, A. Bibl. Filológica, Ed. Colegio de España, Salamanca 1998., p.14.

10 Тодоров, Цветан,*Увод у фантастичну књижевност,* превела А.Манчић-Милић,Рад,Београд, 1987.

нише као жанр између стварног и надреалног; када у стварности долази до недостатка објашњења уводи се „ фантастично „ не би ли се човек запитао да ли је то на крају ипак стварност.[11] Он наводи Луја Вакса (Louis Vax) који у својој студији *Фантастична уметност и књижевност* каже да „фантастично представља нама сличне људе који живе у стварном свету као и ми и изненада се нађу у присуству необјашњивог. „[12]

Једну од дефиниција *фантастичног* дао је и писац Х.П. Лавкрофт (Lovecraft) који у својој студији *Натприродни хорор у књижевности* (Supernatural Horror in Literature) наводи да је фантастична она књижевност „која је кадра да изазове страх у читаоцу"[13]. Ипак фантастична књижевност у истој мери делује и у „сфери маште и стварности, где је важан чинилац веродостојност, односно читалац мора да верује, а као неопходан део преплитања ове две равни стварности јавља се елеменат судара."[14]

У књизи *Прилози за теорију новог хиспаноамеричког романа,* Далибор Солдатић поставља неке константе фантастичне књижевности као што су: чудовишна бића, наказе које прелазе правила природе, времена и простора. „Њихова чудовишност се заснива на дихотомској опозицији између нормалног и абнормалног, ... што отвара богатство тема."[15] Управо тај уплив страног у поље нормалног доводи до шока и „представља покретачку снагу фантастичног, а да би се то остварило и да би то абнормално имало своју функцију као антипод нормалном поретку ствари, потребно је да се опише тај „поредак који ће бити угрожен, нападнут и евентуално разбијен."[16]

Фантастична књижевност у домену тема којима се бави је врло разноврсна. Теме као што су двојник, гигантизам, добро и зло, вампири, проистекле су из колективне свести о митовима који су и раније постојали, те се сматра да они могу да се поделе у два правца: „први у којем опасност долази споља из непознатих светова, да би освојила човеков познати свет, и други правац, у коме човек ствара опасност и до одређеног тренутка влада њоме да би се на крају, она окренула против њега."[17] Тема двојника, на пример, која није само слика одраза у огледалу већ и један засебан свет који живи свој живот угрожавајући самог јунака, једна је од најзаступљенијих тема у фантастичној књижевности.

---

11 Idem., str.30

12 Idem. str.27

13 González, Joan, Escudé, *Historia del cuento clásico del terror*,Biblioteca Digital Cuidad Seva.

14 Солдатић, Д.,op.cit., стр.111

15 Idem., str. 113.

16 Idem.str.113

17 Idem., str.119

Што се тиче форме писања писци су фантастичну књижевност писали у облику романа или још чешће као приповетку, јер је она на најсажетији могући начин уобличавала тему и структуру фантастичног дела.

ГОТСКИ РОМАН КАО ПРЕТЕЧА ФАНТАСТИЧНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Крајем XVIII века у Енглеској роман као књижевна врста је постао врло популаран. Круг читалаца се шири, те велике писце славе и интелектуалне елите и људи са улице. Књижари организују библиотеке за позајмљивање књига, чији су чланови већином биле жене које су такође писале романе као што су Ен Редклиф (Ann Radcliffe) и Мери Шели (Mary Shelly). То је била „једна карактеристична мода писања романа страве, познатог као *готски роман.*"[18]

Готски роман је реакција на реалистичке романе XVIII века, а они представљају незадовољство аутора друштвеним стањем. Као једна од од предходница фантастичне књижевности је правац *ескапизам* (escape- бежање) где читалац такође бежи од стварности, јер га писац одводи у неки лепши свет, где се дешавају тајни заплети, ... борбе против демона . „[19].

Сам назив *готски* у романтизму представља средњовековне споменике да би као правац означио „романе пуне језе, мрачних заплета и тајанствених догађаја ..." радња се углавном заснивала на средњовековним мотивима или се дешавала у средњовековном амбијенту."[20] Писци су желели да код читаоца изазову страх, те су мрак, страва , кошмари и натприродне појаве чести елементи фантастике.

У првом готском роману, *Отрански замак* (The Castle Otrante) аутора Хораса Валпола, тајанствени ходници и врата, читава сценографија замка где се обично дешава радња романа, само појачавају оно тајанствено што се догађа унутар његових зидина. Оживљавање мртвих, као и фантастичне слике где из мермерног кипа цури крв, само су неке од особености овог романа. Валпол даје почетну смерницу које ће касније усвојити писци фантастичне књижевности, а то је да се „ирационално не сме појављивати на свакој страници, оно треба да се јавља на кулминантним тачкама радње".[21]

---

[18] Ковачевић, Иванка, „Роман"у Ковачевић , Џакула, Бранко, Костић, Веселин (уредници), *Енглеска књижевност II*, Нолит. Београд, стр.299

[19] Ковачевић, op. cit., стр.17

[20] Костић, Веселин „Готски роман", у Живковић , Драгиша, *Речник*.op.cit. стр.224

[21] Урошевић, Влада, „Најава фантастике, енглески готски роман, у *Енглеска књижевност*,op. cit. стр.124

Но једна енглеска списатељица написала је 1818. године, роман који је привукао пажњу читалаца и критике.То је била Мери Шели , супруга песника Персија Шелија (Percy Shelly). Док је боравила на језеру у Швајцарској, у друштву неколицине писаца, једне олујне ноћи договорили су се да свако напише причу о духовима. Мери Шели је тада написала роман *Франкештајн* (Frankestein) са поднасловом *Модерни Прометеј.* Шелијева узима причу ужаса из готског романа, где научник и лекар Франкештајн прави од неживе материје човека. У моменту када ствара, Франкештајн није свестан зла који чини. Тек кад се чудовиште пробуди он то схвата, а ужас и страх су присутни као фантастични моменти. „Прича о Франкештајну ни до данас није изгубила актуелност јер се у облику фантастичне повести транспонује страх који модеран човек осећа пред покушајима науке да продре у тајну живота.»[22]

У роману се јавља и двојник (doppleganger), која је једна од основних фантастичних тема. Тај термин се први пут јавља код немачког писца Жан Пола (Jean Paul), а касније и код Хофмана, Достојевског и Поа. Монструм је двојник самог Франкештајна и они су нераскидиво везани један за другог.Они прате оног другог до самог краја. Чак и када је научник свестан да монструм може да уништи његову породицу, он није у стању да га спречи.. Он представља огледало самог Франкештајна и када он на крају гине и само чудовиште не жели више да живи. Овај мит подсећа на друге митове као што је Фауст, који желе да достигну знање веће од људског, али док „Фауст уз помоћ ђавола тражи еликсир живота , Франкештајн сам ствара ђавола.»[23]

НЕМАЧКИ РОМАНТИЗАМ И ФАНТАСТИКА

Ернест Теодор Вилхем Хофман, ствара у доба друштвених и политичких трзавица у Немачкој. Склон доброј опсервацији ликова и друштвених односа, он оштро критикује друштво. Вешто користи теме и фантастичне ликове: двојника, подвојене личности, магнетизере и алхемичаре. Хофман је схватао човека као променљиву личност која произилази из односа човека и стварности и њиховог константног сукоба.Он је сам био свој двојник и државни секретар и занесени композитор. Први је у европској литератури разбио једноличан класичан шаблон психолошког лика и поставио модерну тезу према којој је „личност скуп најразноврснијих личности и ликова са свим могућим прелазима из једне крајности у другу.»[24] Открио и показао оно што се налази у подсвесном, где владају инстинкти.

[22] Idem., стр. 314

[23] idem.стр.314

[24] Idem., стр.9

Он је сматрао да се у самом човеку налази пакао и свако је способан и за добро и за зло. Хофман решава тај проблем фиктивним оживљавањем које има вредност стварног растерећења тако да сам јунак не постаје злочинац. Фиктивно постаје највиша стварност, а да би се тежак живот пун беде и сиромаштва некако преживео, писац уводи хумор. То шаљиво лице пакла живот чини лепим и ствара хармонију човека са светом .Такође бави се универзалним питањем човековог *ја* где оно представља постојећу стварност која је у складу са одредницама немачких филозофа, а то је субјективни идеализам. Ипак и даље сматра да личност човека тежи свом јединству са космосом.

У приповеткама као што је «Пескар» јављају се преображени ликови, тајанствени и зли чаробњаци , фантастичне појаве који нису искључиво израз Хофманове склоности за чудно, за коју је он мислио да произилази из саме природе човека већ «чисто субјективна категорија ... где се могу сагледати реални психолошки или друштвени односи.»[25] Многи критичари сматрају да су ти саламандери и магнетизери фантастична пројекција наше маште, нашег унутрашњег ја.

Хофманове визије чаробњака који помоћу магије држе људе под својом влашћу у стварности имају реално језгро. Самом писцу се дешава да као чиновник у сусрету са бирократијом губи своја права и слободу и мора да јој се потчињава. Под велом фантастичних симбола он скрива реалне покретаче, због страха од цензуре.

ФАНТАСТИКА У СЕВЕРНОЈ АМЕРИЦИ

Књижевно дело Едгар Алан Поа обележено је романтичарским схватањима о уметничком стварању и његовој несвакидашњој, меланхоличној природи. Његова биографија могла би да послужи као тема за готски роман у коме се најмрачније ствари не дешавају у напуштеном замку већ у пишчевом уму. Необична стања свести, прожимају како његов живот тако и дело. По је сматрао да је човекова перцепција стварности спутана његовим местом у времену и простору, као и да је писање песама најузвишенији облик писања**.** Но, његов живот се изненада завршава у 37. години. После још једне у низу бурно проведене ноћи и вероватно конзумирања велике количине алкохола ,наступила је прерана смрт. Необичан, тежак и надасве буран живот који је водио По, оставили су позитиван траг у његовом књижевном опусу. Иако није написао много, оно што је остало за њим указује на одлично познавање поезије као и на таленат да то знање пренесе на само стварање песме.

[25] Idem., стр.14

Песме као што су *Гавран, Елдорадо* или *Анабел Ли,* где «жене блистају у средишту натприродног сјаја, «[26] говоре о песнику високог сензибилитета који је стварао један другачији свет од оног реалног што га је доживљавао.

У својим приповеткама бавио се готским темама којима даје нови облик, вешто избегавајући монотонију и уводећи нове елементе. Теме су: двојници, смрт, лудило, болести, разградња личности или несвакидашње особине јунака. Једна од главних особина његове прозе је стварање атмосфере коју узима из готског романа и опис менталних стања која су његова креација. Психологијом свести По се бавио проучавајући своју свопствену личност.

У приповетци «Вилијам Вилсон « (William Wilson), долази до разградње личности главног јунака и појаве двојника као последице tog postupka. Критичари Винсент Буранели и Едвард Дејвидсон (Edward Davidson), сматрају да би приповетка била још једна прича о „моралном и посрнулом човеку кога стиже заслужена казна, али је њени фантастични елементи чине другачијом и оригиналнијом."[27]

Ова приповетка је утицала на појаву романа «*Др. Џекил и Мистер* Хајд» (Dr. Jekyll and Mr. Hyde) Роберта Луиса Стивенсона (Robert Luis Stevenson) који се бави темом разградње човека на његову мрачну и добру страну.

Једна од тема фантастичне књижевности је и тема издвојености и отуђености од устаљеног културног поретка. У приповеци Е. А. Поа «Маска црвене смрти», главни јунак Просперо, одвајање од света види као једини начин да се победи смрт коју доноси епидемија куге. У ванвременској атмосфери, у којој се налази замак, кнез Просперо позива своје пријатеље, да би се склонили од болести која пустоши земљу. Контраст спољашњег и унутрашњег света изазива језу, као на пр. варка чула: светлосни ефекти у замку који «стварају мноштво сјајних и фантастичних утисака»[28] како каже наратор. Кључно место приповетке је «црна одаја,» која је језива а најстрашније у њој је часовник од абоносовине, који се оглашава чудесним звуком. Просперо приређује маскенбал (још један фантастични елеменат, где маска преставља симбол прикривања идентитета). Откуцаји часовника сваки пут заустављају забаву до сабласног мира, доводећи госте у стање транса испуњеног стравом. Сат симболизује неминовни долазак смрти који се све више приближава. Главни догађај дешава се у поноћ, (а ноћ је коришћена као фантастични елеменат), где кроз одаје пролази висока прилика одевена у мртвачки покров а маска коју је одабрала била је маска *Црвене смрти*. Реакције на њено појављивање писац пажљиво градира: прво су то само заинтересовани погледи и дивљење због смелости да неко

[26] Pacić, Brankica,*The big major nineteenth century American writers*,Filološki fakultet, Beograd, Nova Svjetlost, Kragujevac, Фототипско издање, стр. 61

[27] Idem. p.75

[28] Idem. стр.142

да изазива опаку болест као и саму смрт, па до беса што се усуђује да у тај заштићени свет уведе и саму помињање на реалност спољашњег света.[29] Незвани гост води Проспера до црне одаје у којој кнез пада мртав. Гости са ужасом схватају да прилика нема „никакво опипљиво обличје» [30], те да се куга под маском црвене смрти увукла у замак и да никоме од њих више нема спаса. На крају По каже „А Тама , Распадање и Црвена Смрт утврдише своју неограничену власт над свим и свачим."[31] Персонификацијом смрти, вешто користећи маску, као елемент фантастике, По успева да споји реалистичан свет са фантастичним догађајем.

Критичари и биографи Едгар Алан Поа наводе да јунаци не само да личе једни на друге, већ већина њих ликом личи и на свог писца. Егзотични и мрачни предели, болести и смрт су пројекције унутрашњег стања јунака. Фасциниран сновима и страховима, По своје приче темељи на кобној граници рационалног и метафизичког. Његови јунаци су преосетљиви, сензибилни, а оно што их уздиже и уништава је њихова пренапрегнута перцепција.

ФАНТАСТИКА У ФРАНЦУСКОЈ

Фантастична књижевност није била писана само на немачком и англосаксонском подручју. Наследници Хофмана и Поа су настали и у Француској. Теме као што су : натприродно, двојник, магија, стварање вештачког човека већ су постојале.

Претеча француских романтичара у XVIII веку је француски писац Казот (Cazotte) са својим „Заљубљеним ђаволом", где се сентимент љубави изједначава са фантастичним, а ту су још и Мопасан, Нодије, Готије, Нервал, и други. Године 1830. излази манифест *Фантастично у књижевности*" (*Du fantastique en la litterature*), Шарла Нодијеа (Charles Nodier) који у Француску уводи фантастику и бави темама халуцинација и натприродног.

Један од писаца који је обележио своје доба био је Ги де Мопасан. Мопасан је написао око триста приповедака, више романа где као добар реалистичар запажа сваки детаљ. Радивоје Константиновић каже да је, «критика дуго живела у заблуди мислећи да Мопасан спонтано пише о ономе што је доживео и видео ... међутим Мопасанов реализам није обична репродукција стварности већ један сложен уметнички метод.»[32] Чврстина конструкције, јасноћа писања карактеристике су Мопасанове прозе, а форма варира од

[29] Buranelli, op.cit.p.88.

[30] По, Е.А., op. cit.стр.146.

[31] Idem

[32] Константиновић, Радивоје „Ги де Мопасан"" у Цакула , Бранко, *Француска књижевност*, (од 1850-1933) , књига III, Нолит, Београд, 1981. стр.164

писама, дијалога до дневника. Наратор може да учествује у самом догађају као у приповетци *Он* или само да прича о њему као у *Орли*. Фантастично представља главни елемент приче иако се оно развија и разликује од фантастичног код Поа или Хофмана. Неки ликови су бледи, дрхтави, изједени неком унутрашњом необјашњивом силом (*Орла, Он*). Писац фантастично подиже на психолошки ниво, јер унутрашња страна човека влада спољашњом. Потпуно подређени тим силама које долазе извана, ликови полако падају у лудило или бивају уништени од њих. Други су „пак, људи који живе у нормалном окружењу и прихватају уплив фантастичног у њихову стварност иако њихова природа није томе склона."[33] Они носе особине фантастичних ликова, усамљеници су, самотњаци. Мопасан своје новеле гради на најбаналнијем догађају где долази до уплива фантастичног.

Писац користи тему двојника у својим приповеткама и, као раније код Поа или Хофмана, он ставља главног јунака пред питање како и зашто се јавља то друго ја. Ипак то нису неки спољни утицаји или неке необјашњиве силе, већ сам јунак који има неку врсту психолошког двојника. Његови јунаци виде оно што је за све друге невидљиво, било да их напада слика или неземаљска бића која желе да преузму свет. Они губе место у домену искуства те је «лудило једини облик разума.»[34] Сами јунаци у жељи да открију тајну свог бића баве се свесним и несвесним. То су психолошки случајеви, а сам Мопасан каже „привлаче ме лудаци.» [35] Он уводи новину у фантастичну књижевност, тј. везу лудила са књижевношћу. Граница између менталне болести и здравља је танка, она може да се пређе у сваком тренутку, тамо «где ја постаје други.»[36] Лудило окружује човека, те је безнадежан напор да се докаже другима и сами себи да нису луди. То фантастичном даје драматичну ноту.

У приповеци «Орла « Мопасан тачно клинички описује страх код човека, а главни јунак је уплашен пред појавом да му неко или нешто узима ноћу млеко са стола. Он открива да непознато има наличје познатог, оно има своје обличје које човек не уме да види. Међутим сама метаморфоза се одиграва у човеку а због немогућности да објасни о чему се ради. Јавља се сумња да су то „можда нека ванземаљска бића, утваре или метаморфоза коју називамо лудилом.» [37]

Мопасан допушта да у наизглед обичном окружењу, непознато дође до његових јунака, сматрајући да то чудно и тајанствено « није могуће објас-

[33] Idem, стр.165.

[34] Idem. стр.356

[35] Idem. стр.357

[36] Idem. стр.357.

[37] Idem.стр.357.

нити уз помоћ здравог разума.» [38] Донат доводи у питање шта је фантастично код Мопасана, и сматра да то није само упад непознатог у свакодневни живот већ да је то уништење саме свести која се налази у човеку без икаквог разумског објашњења или реакције. То је немогућност да се савлада непознато, јер, «Човјек се заиста боји само онога што не разумије".[39] Човек се раније плашио разних појава и утвара и придавао им религиозни карактер, свет је тада био тајанствен. Писац жели да остане у том свету иако у приповетци «Страх» пише: «Веле људи: нема више фантастике, ни чудесних вјеровања, све што није протумачено бит ће једног дана протумачиво.»[40] Развојем науке и емпиријске филозофијске мисли у XIX веку, човек све мање верује а нестаје и правог страха.

ФАНТАСТИКА У РУСИЈИ

Бројни руски писци попут Гогоља, Достојевског, Љескова или Тургењева користили су фантастчне елементе у својим приповеткама не би ли их обогатили и дали им нове садржаје. Милица Николић у предговору *Антологије руске фантастике* сматра да са њима почиње велико „сневање" руске фантастике .[41]

Достојевски се бавио и темом двојника, тако честом за фантастичну књижевност. Но свет овог писца има логику другачију но у свакодневном животу, њега интересује логика сна, где ликови прескачу пространства и време да би дошли до неких одговора. Тако он каже да „ако једном сазнаш истину и видиш је, онда знаш да је она истина и да нема друге и да је не може бити спавали или живели ... добро, нека је сан, нека је, али ја сам тај живот који ви толико славите хтео да угасим самоубиством, а мој сан, мој сан - о, он ми је открио нов, велик, обновљен, моћан живот." [42]

Када је Достојевски написао *Двојника*, критика из тог времена је очекивала нову социјалну приповетку као што су били *Бедни људи*, али то је био „први психолошки роман у руској књижевности ."[43] Писац је створио нови тип двојника, на принципу апсолутне сличности портрета и супротности духа, а радња дела почиње даном када је јунак изменио своју уобичајену

[38] Idem.стр.349

[39] Idem. стр.352

[40] Idem.стр.351

[41] Николић,Милица,"Руска стихија сна",у Мишић Зоран, (уредник), *Антологија руске фантастике*, Нолит, Београд, стр.10

[42] Idem. стр.14.

[43] Бабовић, Милисав, „Ф.М.Достојевски"" у Џакула, Бранко (уредник) *Руска књижевност* II,Свјетлост, Сарајево, Нолит, Београд,1978, стр.163.

животну путању и без видљивих мотива учинио необјашњиве поступке. Одсуство мотива ствара тајанственост, која је важан елеменат фантастике. Достојевски је наметнуо „двојство целој структури романа: две етапе развоја самог јунака, два плана приповедања." [44] Изјаве главног јунака, Гољаткина, да је он мали човек притиснут хијерархијом, незадовољан у души, покушавајући да невољу претвори у врлину, продор су у јунакову психу. Он жели да се ослободи осећања инфериорности и да се изједначи са својом околином. Такође тежи да проживи дан као људи који су успели у животу те илузијом замењује живот. Вожња кочијама „Невски проспект", на почетку приповетке, његова је илузија да је крочио у високо друштво, док је пешачење на Фонтанаку , на крају, његов реални животни оквир. Он је заљубљен у ћерку свог старешине, Клару, и жели да се њоме ожени, али на њеном рођендану бива исмејан и истеран из куће.Ако је његова свест пре фијаска са рођендана била у свету чињеница, после тог догађаја он губи ту релацију. Пораз је узрок што се личност пребацила у друго психичко стање, где долази до појаве двојника.Он се јавља када се угрожена егзистенција не мири са чињеницама, те се „девијантна психа јунака открива у дијалозима, сновима неадекватним понашањем због замене реалности фикцијама."[45] Фиктивна (а за самог Гољаткина реална) прилика, та његова другост, је сушта супротност самог јунака. По особинама је све оно што Гољаткин није, (а чему свакако тежи): самоуверен, комуникативан, поштован и омиљен у друштву. Процес раздвајања личности тече постепено где жељу да се побегне од стварности смењује мутно привиђење нечијег присуства поред себе. Затим следи сусрет са непознатим и завршава се препознавањем двојника и несвестицом проузрокованом нервним растројством. Радња се даље одвија у сталном смењивању планова реалности виђене од других (самог писца, осталих личности у роману) и Гољаткинових кошмара.

Читав роман траје четири дана, што је кратак временски рок за овог писца, а поглавља су у „асиметричном распореду у складу са асиметријом јунаковог доживљаја света."[46]

Достојевски је успео да осети да је људском бићу танана граница између физичког и психичког где претапање сна и јаве потврђује да увек има више одговора, и да се сам Достојевски држи амбивалентности према животу па и према свом делу уопште.

[44] Idem.стр.164

[45] Idem.

[46] Idem.стр.165

ФАНТАСТИКА У ШПАНИЈИ

Истраживачи шпанске књижевности као што су Менендес Пидал (Menéndez Pidal), Дамасо Алонсо (Dámaso Alonso), сматрају да нема капиталних дела фантастичне књижевности написане на шпанском језику. Но слажу се са тим да су писци почев од Кеведа (F.Quevedo), Лопеа (Lope de Vega) и Калдерона (Calderón de la Barca) до романтичара и реалистичара какви су били Е. Басан (E.P.Bazán), Бекер (Bécqer), Перуђо (Perucho), и касније у XX веку, А.М.Матуте (A.Matute), Ферлосијо (Ferlosio), писали између осталог и дела са фантастичном тематиком.

Антонио Рос де Олано (Antonio Ros de Olano), писао је у време романтизма, а почео је своју каријеру као војник, бавио се политиком и био министар и амбасадор у Португалу. Писао је песме и прозу, где важно место заузимају и фантастичне приповетке.

Његово дело се не може схватити без узимања у обзир политике, друштва, науке, и самог човека у романтичном окружењу.Он пише кратки фантастични роман *Доктор Лањуела,* а Викторија Г. Гонсалес (Victoria G. González) наводи мишљење Хауме Понта (Jaume Pont) „да је ово дело има двојаку структуру, у првом делу су фантастични елементи док у другом преовладјују пикарски." [47]

Јунаци Рос де Оланових приповедака, боре се са својим љубавима, а у додиру са стварношћу они губе битку. Аутор користи гротескне и фантастичне елементе «да што вернije прикаже разлику између стварног и нестварног, божанског и ђаволског и све то у лику жене као носиоца тог двојства.»[48]

Густав Адолфо Бекер (Gustavo Adolfo Bécquer) познат у XIX веку по свом лирском делу, такође је писао и прозу. Ту спадају и његове *Леīенде* које се баве причама из старине, народном традицијом, уз коришћење фантастике као елемента дубље спознаје од разума. Написао је неких 14 приповедака које се могу назвати фантастичним. Бернардо Е. Гутијерес (Bernardo,E. Guttieréz) сматра да Бекерове легенде спадају и ону врсту фантастичне књижевности коју А. Риско (A. Risco) назива „*чудесном*" (maravilloso). Наиме, он каже да је фантастична књижевност, настала као «судар стварног и нестварног и која производи недоумицу код читалаца, а може се разврстати у четири групе".

Прва је *чудесна* (lo maravilloso) где је натприродно прихваћено, друга је *фантастична* (lo fantástico) која се заснива на сумњи, трећа је *чудесно инструментална* (lo maravilloso instrumental) која је блиска научној фантастици и четврта је *чудесно објашњено* (lo maravilloso explicado) где је над-

[47] G. González, Victoria, *Luces y sombras amorosas en la obra narrativa de Antonio Ros de Olano*,Artfara.com. Revista 5

[48] Idem.

наравно ограничено на одређене моменте.»[49] Други аутори, опет, сматрају да његове легенде садрже фантастичне елементе као што су: фантастична прича у реалистичном амбијенту, супростављеност читаоца и ликова у односу на оно што се десило, дијалектика реалног и нестварног, као и однос писца према фантастичном што за циљ има веродостојност, односно прихватање натприродног од стране читаоца.

У *Леїендама* Бекер показује велико интересовање према народним мотивима, па их комбинује са фантастичним елементима стварајући један посебан поглед на свет. Главне теме његових приповедака су: фаталне и недостижне жене које доводе до пропасти главног јунака, натприродне појаве, авети, смрт, врацбине, повратак мртвих у свет живих који доводи до кобног краја.

У приповетци *Брдо душа* , силе зла неправедно нападају главног јунака. Љубав као веза између двоје главних јунака је представљена као космичка јер доводи до трагичног расплета. «[50] Бекер на реалистичан описује куће, запуштене замкове , природу која романтично повезује са фантастичним. Он уводи главног јунака у одређен простор, пре него се радња развије те припрема читаоца за долазак натприродног. Управо ти застрашујући описи природе подижу тензију и држе читаоца у страху до самог краја приповетке. Појава фаталне девојке приморава несрећног младића Алонса да оде на озлоглашено брдо где обитавају мртве душе да јој нађе огрлицу. Народна легенда каже да те ноћи, душе темплара који су погинули на том брду, излазе да праве крвави пир, и Алонсо постаје њихова жртва. Несрећна Беатриса видевши да нема младића и сама умире. Светлост и сенка доприносе напетој атмосфери (у само свитање девојка налази изгубљену огрлицу у кући), а такође представљају на симболичан начин «борбу између традиције и напретка, љубави и заборава, живота и смрти».[51] Писац савршено користи естетику страха,тајанствени амбијент гробља, ноћ, сенке, пут у непознато и доводи нас до самог краја приповетке где тама полако прелази у светлост и у том моменту време стаје. Појављује се фантастичан тренутак, где ловац годинама касније, шетајући по шуми мисли да је видео сенке темплара и војника које јури девојка око Алонсовог гроба.

Педро Антонио де Аларкон (Pedro Antonio de Alarcón) је био писац и новинар који својим животом и делом осликава живот у Шпанији у другој половини XIX века.

---

[49] Gutiérrez, Díaz, Esteban, Bernardo, *El cuento español del siglo XIX* ,_Col. Arcadia de las letras_. Ed. Del laberinto, S:A. Madrid, 2003, str.109

[50] Izquierda, P. „Prólogo „ en G.A.Bécquer *Las leyendas*. Ed. Izquierda, Cátedra, Madrid, 1999. p.23

[51] Sebold. P. Russel, „Hacia Bécquer: Vislumbres del fántastico „ , al cuidado de Rico, Francisco, y Zavala , Iris, *Historia y crítica de la literatura española,* Crítica, Grijalbo, Mondadori, Barcelona,1994, p.205

У његовој збирци се налазе и приче са фантастичном тематиком, као што су : *Висока жена* коју он сам назива *„страшна прича”*[52] (el cuente del miedo). Аларкон у прологу књиге каже да је из те збирке за њега највреднија приповетка *Пријатељ смрти,*[53] Многи критичари сматрају, а међу њима и Б. Гојанес, да је то приповетка савршена по својој структури, где је на мајсторски начин описан живот до тренутка смрти, односно та „обмана коју чини живот“ [54] између рођења и смрти. Добро су укомпоновани дијалози и описи као и стварање саме «смрти» као личности. *Висока жена* је по мишљењу његових колега Емилије Пардо Басан и Асорина (Azorín), приповетка која је спојем фантастичног и стварности превазишла друге шпанске приповедаче и «приближила се са својим елементима ноћне море и халуцинација Поу и Хофману.»[55]

Шпанска књижвност у XX веку, односно проза до 60-тих година двадесетог века (сем надреализма као авангардног правца), већином се заснивала на писању дела која су била блиска реализму. Но после Другог светског рата, неки писци су желели да се опробају и у другим књижевним правцима, па им је фантасична тема у романима или приповеткама изгледала као нешто вредно помена.

ЗАКЉУЧАК

Европска фантастична књижевност имала је значајна остварења у разним националним књижевностима XIX и XX века у Европи. У XX веку извршила је значајан утицај и на књижевност писану на хиспаноамерчком тлу. Временом се мењала и добила неке нове особине због чега је названа „неофантастиком”. Овај термин се јавља да би се јасније одредиле и друге врсте фантастичне књижевности које су настале у Хиспаноамерици, као што су : *чудесни реализам* (realismo maravilloso), где су легенде, веровања и бајке смештене у сферу чисте маште *и магични реализам* (realismo mágico) где долази до разбијања стварности која се притом не дезинтегрише већ се једна стварност склапа са другом. Фантастично и чудесно престављају „два начина испољавања и приступа стварности .[56] Традиционална фантастична књижевност, сама по себи има фантастичан елеменат, где упад у непознато доводи до страха, код неофантастике, међутим, фантастични

[52] G.Esteban, *El cuento en el siglo XIX,* op.cit.93

[53] ”Idem.98

[54] Idem.p.99

[55] Idem. p.99

[56] Солдатић, Д. op. cit.,стр.121

елеменат смештен је у неки други поредак коме не припада, али кога на неки начин модификује иако не изазива никакв страх код читаоца.

Сам назив „фантастично" у XIX веку подразумева дела повезана са утварама, тајанственим појавама, а касније студије, у XX веку сматрају да су обележја овог жанра: „судар стварног и имагинарног, при том имагинарно нарушава затворени поредак; а то нарушавање изазива страх и шок"[57]

Функција фантастичне књижевности се мењала кроз историју фантастичног жанра, имајући у виду и друштвено окружење. Настала као поигравање са страхом, да би наставила да трага за другачијом сликом стварности, разбијајући постојећу стварност. Дела фантастичне књижевности су утицала и на ствараоце из XX века, који су ове занимљиве теме користили у својим делима, највише на филму (хорор и научно-фантастични филм). Ова грана уметности је својим визуелним ефектом успела да на невероватан начин споји суспенс и напетост из књижевности и да га верно пренесе гледаоцу тј. читаоцу.

ПРИМАРНА ЛИТЕРАТУРА

[1] Alarcón, Pedro, Antonio de, *Los cuentos, El amigo de la muerte*, Alicante, Biblioteca Virtual Cervantes

[2] Becquér, Gustavo, Antonio, *Las leyendas*, Ed. P. Izquierda, Cátedra, Madrid, 1999.

[3] Хофман, Е.Т.А. *Принцеза Брамбила и друīе ūриче*, приредио Богосављевић, Срђан, Светови, Нови Сад, 1998.

[4] Maupassant, Guy de, *Umiranje duše,* (novele II), pogovor, Donat, Branimir, Nakladni Zavod M.H., Zagreb, 1985.

[5] Maupassant, Guy de, *Horla et autre contes fantastiques*, note établis par Alain Gérandelle, Clasiques Hachette, Conte de XIX siecle, París, 1965.

[6] Matute, Ana María, en *La narrativa española contemporánea,* dir. Menchén, Antonio, ,Ed. Alcalá, S.A. Madrid. 1992. p.p.16-21

[7] *Немачки романūичари, Одабране ūрūовеūке II*, Библ. Орфеј, Мишић, Зоран (уредник), Нолит, Београд,1959.

[8] По, Едгар, Алан, *Одабрана дела,* избор, Мишић, Зоран, Библиотека Орфеј, Нолит, Београд, 1964.

[9] Shelly, Mary, *Frankestein,* Ed. A. Ballesteros y S.Caporale, Col. Almar, anglística, dir. A.Celada, Salamanca, 1999.

[57] Idem., стр.111

АНТОЛОГИЈЕ И СЕКУНДАРНА ЛИТЕРАТУРА

[1] *Антологија руске фантастике, XIX и XX века*, приредла Николић, Милица, предговор Руска стихија сна, Библ. Орфеј, Мишић, Зоран, (уредник), Нолит, Београд, 1966.

[2] *Antología siete narradores de hoy,* Selec. y presentacíon de Santos, Jesús, Taurus, Madrid, 1969.

[3] Buranelli, Vincent, Edgar Alan Poe, in *Fiction themes*, Twayne Publishers, INC:, New York, 1961. p.p.64-87

[4] Gutiérrez, E. D.Bernando,*El cuento español del siglo XIX*,Col Arcadia de las letras, Ed. De laberinto. Madrid, 2003.

[5] Cremades, Enrique, *Los relatos de Juan Valera,* Universidad de Alicante, Bibl. Virtual de Cervantes, 2003.

[6] Davidson, Edward, „The tale as alegory „*in Interpretations of american literature,* Ed. By_Feidelson, Ch., and Bradtkomb, P. Oxford, University press, London, 1959. p.p.63-83

[7] *Енглеска књижевност II*, „Увод", Ковачевић, Иванка, Џакула, Бранко и Костић, Веселин (Уредници), Свјетлост, Завод за уџбенике и наставна средства, Сарајево, 1992.

[8] *Француска књижевност III-1,* „Ги де Мопасан", Константиновић, Р. Џакула, Бранко (уредник). Нолит, Београд, 1981. Стр.163-168

[9] Galván, G. Victoria, *Luces y sombras amorosas en la obra narrativa de Antonio Ros de Olano,*Artfara, com. Revista 5

[10] Goyanes, Baquero, *El cuento español del siglo XX,*Biblioteca Virtual de Cervantes, 2003.

[11] *Historia y crítica de la literatura española*, (Romanticismo y realismo), „Hacia Bécqer" y „Vislumbres del cuento fantástico", Sebold, R., dirigido por Rico, F. Grijalbo, Mondadori, Barcelona, 1994. pp. 204-217

[12] *Manual de la literatura española,* (Ёpoca de realismo, época de postguerra), Introducción, Pedraza, Felipe, Caceres, Rodrígue, Cénlit, Ed. S.L.1983.

[13] *Немачки романтичари,*_предговор,"Лутања по романтици", Мишић, „Фантастично и реално – симболике „Глушчевић, Нолит, Београд, 1959.

[14] Pacić, Brankica, *The big ten major nineteenth century american writters*, Filološki fakultet, Beograd, Nova Svjetlost, Kragujevac, fototipsko izdanje,pp.60-70

[15] *Руска књижвност, II,"*Ф.М.Достојевски", Бабовић, Милисав, Џакула, Б. (уредник), Свјетлост, Сарајево, Нолит, Београд, стр.163-165

[16] Risco, Antonio, *Relato fantástico, Historia y sistema,* „La ogranización fantástica del relato fantástico", Lord, M. Bibl. Filológica, Ed. Colegio de España,Salamanca 1998. pp11-43

[17] Солдатић, Далибор, *Прилози за теорију новог хиспаноамеричког романа,*_Филолошки факултет, Београд, Нова Светлост, Крагујевац, 2002.

[18] Тодоров, Цветан*, Увод у фантастичну књижевност*, превела Манчић, А., Рад, Београд,1987.

Nevena Janićijević Matić
Faculty for Culture and Media, Megatrend University

FANTASTIC LITERATURE IN EUROPE OF THE XIX AND XX CENTURY

Summary:It *is not simple to define fantastic literature since there are meny different opinions about this genre. Some authors think that it appeared in the epoch of Romanticism and post-Romanticisim of the XIX century, and that it continued with the science fiction of the XX century. Others consider that fantastic elements can be found in all literary epochs. The constant characteristics of fantastic literature are monstruos beings and the immersion of strange elements into the field of normality, while its most frequent themes are doppelganger, gigantism, good and evil, vampires and other supernatural beings.Since European fantastic literature brought about some very important literary works, the paper deals with a short surwey of the most prominent authors and their work. Among them are H. Walpole and Mary Shelley in England (gothic novels), Guy de |Maupassant in France, A.T. Hoffman in Germany, Dostoievsky in Russia, Antonio Ros Olano in Spain, and E. A. Poe in America.During these two centuries fantastic literature has changed and got some new features. That is why it has been named neofantastic literature.*

KEY WORDS: *FANTASTIC LITERATURE, NEOFANTASTIC LITERATURE, GOTHIC NOVEL, SUPERNATURAL BEINGS, DOPPELGANGER, VAMPIRISM*

Јован Јањић, мастер
Факултет за културу и медије Мегатренд универзитета

ВЕРСКЕ ПРИЛИКЕ У РИМСКОЈ ИМПЕРИЈИ ПРЕ МИЛАНСКОГ ЕДИКТА

Резиме: *Многобоштво у римској држави разгранало се толико да су истицани богови за све и свашта. И управо као такво, многобоштво све више се показивало као – незнабоштво. Многобожачке религије нису могле да духовно засите, па је било општераширено безверје. У таквим приликама римско друштво све више је сазревало за религиозно-морални препород. Њега је донело хришћанство, које ће, иако често немилосрдно гоњено, прожети целу римску имерију и пред којим ће поклекнути дотадашње многобожачке религије. Сами прогони хришћана који су се дешавали до доношења Миланског едикта 313. године показују колико је хришћанство било јако и колико се развило у тим првим вековима. Зар би било потребе да се моћна држава тако предано и окрутно обрачунава са хрићанима да су они били нека мала и безначајна заједница?! И да се поводом хришћана доносе државни закони и царске наредбе?!*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *ХРИШЋАНСТВО, ХРИШЋАНИ, ПРОГОНИ, РЕЛИГИЈА, РИМСКА ДРЖАВА, МНОГОБОШТВО, НЕЗНАБОШТВО*

Незнабожачко многобоштво и општераширено безверје

Хришћанство као религија појавило се онда када је владајуће многобоштво почело све јасније да се показује као – незнабоштво! Многобоштво се толико развило да су за све и свашта призвођени тобожњи богови. А, опет, духовна глад се није смањивала.

У време настанка хришћанске ере у пространој, светски доминантној римској држави сваки народ имао је посебно своје богове, своје посебно богослужење, па тако уместо да вера повезује људе међу собом и са Богом, она је у тадашњем свету разједињавала људе и отуђивала народе један од другога[1]. Једини народ тога времена који се држао монотеизма били су Јевреји, који су веровали у једног невидљивог Бога, док су се сви други народи, поред пантеизма, обожавања целог универзума, држали политеизма, служећи разним својим божанствима[2]. Тако, Вавилонци и њима сродни суседни народи обожавали су звезде, Персијанци ватру, Египћани корисне и опасне животиње, а Грци и Римљани персонификације природних сила, појединих делова света и природе, физичких и духовних својстава, па и власти владара, а отуда у време римских царева и саме цареве[3].

Многобоштво, иначе, вероватно да никада и нигде није било толико развијено и разуђено као у римској држави. Из једног божанства често су се производила многа друга божанства. Поједине природне појаве и поједини животни процеси били су тако издељени да је број богова ишао готово у бескрај[4]. Тако, примера ради, Силван је бог шуме, а Лимфа божица потока. Е, сад, свака шума има свог Силвана и сваки поток своју Лимфу. Семену док не проклија божица је Сеја, кад проклија божица је Сегетија, а семену сабраном у житницу божица је Тутилина. Исто тако, и човеку, од рођења до смрти, за све што му је потребно у животу и кроз шта све пролази, додељивана су разна божанства: Едула учи дете да једе, Потина да пије, Куба чува његову постељу, Осипаго јача дечје кости, а Карна мишиће, Статина га учи да стоји, Адеона да иде мајци, а Абеона да иде од мајке, Фабулин, Фарин и Локуциј уче дете да говори, Интердука га води у школу, а Домидука кући из школе, Волета и Стимула јачају му вољу, а Менс, Кацију и Сенција дају моћ схватања... И све тако – у бескрај.[5]

---

1 Др Никодим Милаш, *Православно црквено право*, треће издање на српском језику, Београд 1926, стр. 1.

2 Јевсевије Поповић, *Општа црквена историја*, књига I, с немачког превео ђакон др Мојсије Стојков, друго фототипско издање, Нови Сад 1995. (Сремски Карловци 1912), стр. 89.

3 Исто

4 Протојереј др Лазар Милин, *Научно оправдање религије – Историја религије*, књига 2, Београд 1997, стр. 284.

5 Исто

По више богова имале су и поједине ствари. Тако, на пример, бог кућних врата био је Форкул, док је бог прага био Лиментин, а божица шарки на вратима Кареда.[6]

Тешко је наћи нешто што није било подведено под неко божанство. Чак је постојао и бог ђубрета, Стеркул![7]

Исто тако, постојала су и божанства којима је поверавано чување поједине стоке или да се брину неком од занимања којим су се бавили стари Римљани: Бубон се старао о биковима, Палес о овцама, а сматрало се да Флора и Силван чувају пастире; баштовани су поштовали Путу и Помону, а трговци Меркурија...[8]

Поред ових бескрајно много „малих" богова, постојали су и они велики, од општег значаја, који су имали свој пандам у грчкој религији. Врховни бог у римској религији, чији је култ имао највећи државни и политички значај, био је Јупитер. Он је, попут грчког Зевса, називан оцем[9]. Био је бог неба, времена и муња. Сматран је заштитником права. Поистовећена са Зевсовом Хером, била је његова жена Јунона, богиња Месеца и порођаја и покровитељица удатих жена, која је временом постала богиња породице, покровитељица Рима и заштитница целе римске државе[10]. Поред Јупитера, као најзначајније римско божанство поштован је Марс, који је у званичном култу био бог рата, али га је сеоско становништво сматрало и за божанство земљорадње и сточарства. Он је најчешће приказиван као грчки Ареј.[11] Једно од најстаријих и највећих римских божанстава, чији је култ установио још Ромул, био је и Јанус, бог свих пролаза, јавних капија и кућних врата, чувар света и целог космоса, отац богова и људи.[12] Пошто је имао звање бога свих пролаза, који осматра сваки улазак и излазак, редовано је представљан са два лица. Првобитно сличан грчком богу Хроносу био је римски бог усева Сатурн[13]. Римска богиња домаћег огњишта и хране која се на њему припрема Веста поистовећује се са грчком богињом Хетијом[14]. Богиња Минерва, заштитница свих заната и занатлија, постепено је хеленизована, па је примила и функције богиње Атене[15], заштитнице науке и

6 Исто

7 Исто

8 Исто

9 Исто, 285.

10 Александрина Цермановић-Кузмановић и Драгослав Срејовић, *Лексикон религија и митова древне Европе*, Београд 1992, стр. 264.

11 Исто, 333-334.

12 Исто, 260.

13 Др Лазар Милин, нав. дело, 285.

14 Александрина Цермановић-Кузмановић и Драгослав Срејовић, нав. дело, 556-557.

15 Исто, 353.

уметности. Богиња плодности, материнства и дивљачи Дијана у римској религији брзо је поистовећена са грчком богињом Артемидом[16], а римска богиња лепоте и љубави Верона поштована је и као грчка Афродита[17]...

Из ових религијских паралела види се да су прагматични Римљани од духовно маштовитих Грка преузимали и славили као своја божанства. Говори то и да је у римској држави, и поред мноштва свакаквих богова за све и свашта, владала духовна глад за истинском вером!

Многобоштво било је толико разгранато да је било немогуће да се утврди тачно колико је све било којекаквих божанстава. Варон је рачунао да их има 30 000, а Петроније се жалио да их у неким градовима има више него људи![18]

Римљани се нису противили туђим религијама, уколико се оне покоравају римским законима и царским наредбама[19], или, још прецизније речено, уколико су оне у духу владајуће политике римске државе.

Религији је придаван велики значај, јер је сматрано да она доприноси и благостању народа и снази саме римске државе. Отуда су и свештеници, разних врста, који су радили на одржавању јавног култа, уживали велики углед и имали велики политички утицај на државне послове. А правнички дух римске државе био је видљив и у религијским пословима: обред приношења жртава или неки други верски чин морао је да се изводи тачно по прописаним правилима и формулама, а ако би се учинила нека погрешка или неки пропуст, морало је да се све понови испочетка, пошто такав обред не би имао никакву вредност.[20]

Највише религијско тело био је колегијум понтифекса од 15 чланова, на чијем челу је био pontifex maximus, који је као врховни свештеник имао сакрална права цара. Пиакули су се старали за тачно и правилно приношење жртава и вршење других обреда. Фламини су такође имали свој понтификални колегијум од 15 чланова, који су сачињавали 3 велика и 12 малих, сваки од великих фламина служио је по једном богу. И аугури, који су вољу богова тумачили по лету и певању птица, мућама, правцу дима на жртвенику и разним другим знамењима, имали су своје колегијуме, у почетку од 3, а касније од 16 чланова.[21] Велика улога придавана је и весталкама, које су бринуле о ватри у храмовима.

---

16 Исто, 104.

17 Исто, 556.

18 Вил Џјурант, *Цезар и Христ* (превео са енглеског Љубомир Величков), Београд, 1996, стр. 75.

19 Др Лазар Милин, нав. дело, 287.

20 Исто, 285.

21 Исто, 286.

Али, и поред толико „богова“, бројних и строго формализованих ритуала и државног покровитељства у свему томе, тадашња религија није могла да духовно засити, па је било општераширено безверје; Цицерон каже да у његово време ни бабе нису веровале у оно што су римски свештеници, аугури, учили, и да се човек морао чудити што аугур кад сретне аугура не сме у очи да га погледа[22].

Римско друштво све више је сазревало за један религиозно-морални препород[23]. Њега је донело хришћанство, које ће, иако често немилосрдно гоњено, прожети целу римску имерију и пред којим ће поклекнути дотадашње многобожачке религије.

Ширење хришћанства и прогон хришћана

Зачетник ере хришћанске и оснивач Цркве[24] је Богочовек Исус Христос. Дело Његово на Земљи наставило је 12 Његових ученика, апостола. Господ заповеда апостолима, а преко њих и свим хришћанима: „Идите, дакле, и научите све народе крстећи их у име Оца и Сина и Светога Духа, учећи их да држе све што сам вам заповједио; и, ево, ја сам са вама у све дане до свршетка вијека. Амин.“ (Мт 28, 19-20)

Хришћанство се брзо ширило по свету: апостоли су оснивали црквене општине и рукополагали епископе и презвитере (свештенике), а онда епископима које су поставили за старешине пишу посланице, којима их упућују како да обављају своју службу.[25] Дело апостола настављају епископи...

Васкрсење и вазнесење Исуса Христа, како пише писац прве праве историје Цркве епископ кесаријски Јевсевије Памфил, „постаде познато многима“[26]. О томе је одмах био обавештен и сам римски цар, јер је још од најстаријих времена постојао обичај, али и обавеза да обласне старешине о свему значајном извештавају врховну власт, да би император био обавештен о свему што му се дешава у царству. Из тог разлога је и Пилат обавестио цара Тиберија да се у Палестини шири глас о Христовом васкрсењу и да многи у Њега верују као у Бога, али и да су њему самом (Пилату)

22 Јевсевије Поповић, нав. дело, 89-90.

23 Др Лазар Милин, нав. дело, 287.

24 Под појмом Црква у овом раду мисли се искључиво на Цркву хришћанску, сходно њеном одређењу у деветом члану Символа вере, у којем се каже да је она „једна, света, саборна и апостолска“.

25 Димшо Перић, *Црквено право*, друго измењено и допуњено издање, Београд, 1999, стр. 20-21.

26 Јевсевије Памфил, *Историја Цркве* (превео са руског Слободан Продић), Шибеник, 2003. (Москва, 2001), књига друга, 2. глава

позната Христова чуда. Тиберије је о овоме обавештава Сенат, међутим тај извештај бива одбачен, уз образложење да међу Римљанима нико није могао бити поштован као бог, ако то није одлучено гласањем и декретом истог тог Сената![27]

А ево шта о томе велики познавалац римских закона, веома учени и познати Тертулијан пише у својој апологији у одбрану хришћана, написаној на латинском и преведеној на грчки језик: „Рећи ћемо о происхођењу таквих закона: по древном декрету, император не може ни једног бога признати пре него што о томе одлуку не донесе Сенат. Марко Емилије тако је поступио у вези са некаквим идолом Алвурином. Сама околност да се код вас (Римљана) божије достојанство дарује некаквим људским декретом, то је нама од користи јер ако се бог не свиди човеку, он тада неће постати бог. То значи да је човек тај који има власт над богом. Тиберије, у чије време се име хришћанско рашири по свету, дође вест из Палестине (а то је била његова отаџбина) о Христовом учењу и он о томе извести Сенат уз напомену да му је то учење по вољи. Сенат то ипак одбацује због тога што он о томе није први обавештен. И поред тога, Тиберије је остао при свом мишљењу и претио је смрћу онима који би се усудили да нападају на хришћане..."[28]

Глас о Христовом учењу брзо се, преко проповедника, раширио на све стране. О томе сведочи и апостол Павле у својој посланици Римљанима: „По свој земљи отиде глас њихов, и до крајева васељене ријечи њихове" (Рим. 10, 18).

Само на први празник Педесетнице, педесети дан од Христовог васкрсења, на дан силаска Духа Светог на апостоле, како сведоче Дела апостолска, за време проповеди Светог Петра крштено је три хиљаде људи (Дап. 2, 41), па је у Јерусалиму створена прва хришћанска заједница. Потом ће после чудесног исцељења, „у име Исуса Христа-Назареанина", једног просјака, хромог од рођења, којег су добро познавали сви становници Јерусалима, и проповеди апостола Павла која је затим уследила у хришћанство прећи још око пет хиљада људи...

Прва хришћанска општина у Јерусалиму била је узор за оснивање других хришћанских општина.[29]

Хришћанство се у почетку утврдило, најпре, у већим и важнијим градовима, али се веома брзо оно почело ширити и по мањим местима и по селима.[30]

---

27 Исто, 2,2

28 Тертулијан, „Апологија", V, 1-2 /руски превод: „Богосл. рад.", Москва, 1984. 25, стр. 176-202/, према *Историји Цркве* Јевсевија Памфила, 2, 2.

29 Димшо Перић, нав. дело, 20.

30 Др Никодим Милаш, *Православно црквено право*, стр. 315; Тимоти Вер, *Православна црква* (превела Љиљана Благојевић), Београд, 2001, стр. 22.

Јевсевије Кесаријски за та прва времена Цркве каже: „И заиста, у сваком граду и сваком селу (попут житних поља) појавише се цркве[31] које су биле препуне хришћана.“[32] Десила се, данашњим речником речено, својеврсна духовна револуција, највећа у досадашњој историји: „Људи су одлазили од незнабожачког многобоштва, исповедајући да постоји и јесте само један Бог, Творац свега што постоји; и почели су следити заповести Његове, живети истинским благочешћем по надахнућу Духом Светим.“[33]

На хришћанство се у почетку није обраћала посебна пажња, пошто је оно сматрано неком врстом јудејске вере, а јудејство је, ипак, била законита религија. Али, како се хришћанство ширило тако је све више скретало пажњу многобожачког света. Виделе су се разлике између хришћанства и јудејства. Било је посебно уочљиво што се већина хришћана из многобоштва одлучно супротставила да римском императору указује божанске почасти и да обожава римска божанства[34]. То је био разлог да незнабошци оптуже хришћане за атеизам! До тих оптужби дошло је на најприроднији начин[35], пошто је у незнабожачкој религији, услед празнине њене унутрашње садржине, суштина сведена на обреде.

Отпочеле су клевете и измишљање разних оптужби. На разне начине подстицана је мржња према хришћанима. Незнабожачке масе укључивале су се у прогоне хришћана, мислећи да тако умилостивљују своје богове, али и штите Римско царство од невоља, које су, како су тумачили њихови жреци, долазиле као гнев богова због хришћанске „безбожности и неморала“, па је ситуација постала крајње опасна по хришћанство[36].

Прогони хришћана обележили су прва три и почетак четвртог века. Али, они нису били увек истог интензитета, нити исти у свим деловима царства. Зависило је то највише од личног односа царева према хришћанима. Устаљено је, углавном, мишљење да је у том времену било десет гоњења. И то за време следећих царева: Нерона, Домицијана, Трајана, Марка Аурелија, Септимија Севера, Максимина Трачанина, Деција Трајана, Валеријана, Аврелијана и Диоклецијана, његових савладара и најближих наследника. Тих десет гоњења, како се сматра, први су издвојили, почетком V века, Павле Орозије и Августин, настојећи да их доведу у везу са десет Божјих казни које су снашле Египћане у Мојсијево време, али и симболично да

31 Овде се сасвим сигурно мисли на заједнице хришћана, на црквене општине.

32 Јевсевије Памфил, *Историја Цркве*, 2, 3.

33 Исто, 2,3

34 Др Радомир В. Поповић, *Извори за Црквену историју*, Београд, 2001, стр. 57.

35 П. Малицки, *Историја хришћанске цркве*, први део (превео са руског Лазар Ј. Радоњић), фототипија, Београд, 1993, стр. 46.

36 Др Лазар Милин, *Научно оправдање религије – Апологетика*, књига 1, треће издање, Шид, 1995, стр. 41.

прикаже као десет рогова звери, која у Апокалипси представља антихриста.[37] Међутим, ако би се бројала сва гоњења било би их знатно више, а ако би се бројала само она највећа, дуготрајнија, са свим одликама погрома, можда би их за неко било мање од десет.

1. Римски император који је први почео да прогони хришћане био је Нерон (54-68). Први велики прогон збио се после спаљивања Рима 64. године. Пожар, који је букнуо у ноћи између 18. и 19. јула, харао је шест дана и седам ноћи[38]. После њега, од четрнаест делова града остала су само четири дела. Три дела града уништена су до темеља. Одмах по његовом избијању пронеле су се приче да је Рим запаљен по Нероновом наређењу, да би на тај начин издејствовао преуређење престонице према свом нахођењу. А да би стао на пут тим причама, како сведочи познати римски историчар Тацит, који је и сам боловао од мржње према хришћанима, Нерон кривце „пронађе" међу људима омраженим „које народ називаше хришћанима" и „стане их кажњавати пробраним мукама". Затим Тацит описује: „Најпре су похватани људи који су исповедали ту веру, а затим су они проказали читаво мноштво других. Њима није доказана толика кривица за подметање пожара колико мржња на људски род. Погубљење хришћана служило је осталима за забаву: облачили су их у коже дивљих звери, пуштали псе да их растржу, распињали их на крстове и палили, попут буктиња, кад се спусти ноћ. Нерон је дао своје вртове за те представе, приређивао циркуске игре и, одевен у кочијашко одело, умешао би се међу светину, или би са својим колима и сам учествовао у тркама." Потом Тацит, из неких разлога, истиче „и мада су хришћани иначе били криви и заслуживали најтежу казну" – можда само зато што су хришћани! – „рађала се у народу самилост према њима јер су падали као жртва свирепости једног човека, а не за опште добро".[39]

Овај прогон још више је скренуо пажњу на хришћане. А да су хришћани већ у то време били тако слаби зар би их тако моћни и силни Нерон окривио за спаљивање Рима?!

Четири године трајала су ова тада започета гоњења у Риму, све до Неронове смрти. Сведочења казују да су за време његове владавине, највероватније 67. године, у Риму мученички пострадали и апостоли Петар и Павле[40]. Али, ипак, Неронови прогони нису уништили хришћанску заједницу у Риму, што се посебно показало после пада Јерусалима 70. године, када је управо заједница хришћана у Риму избила на површину као заједница од

[37] Јевсевије Поповић, *Опћа црквена историја, I*, 247.

[38] Гај Светоније Транквил, *Дванаест римских царева* (превео Никола Шоп), Београд, 2003, стр. 106.

[39] Корнелије Тацит, *Анали* (превела Љиљана Црепајац), Београд, 1970, књ. 15, 44.

[40] Јевсевије Памфил, *Историја Цркве*, 2, 25.

посебног значаја, и када се „средиште ка којем су хришћани стремили“ преместило у царски град, што ће уродити „последицама веома значајним за потоњи развој хришћанске религије“.[41]

2. После Неронове смрти, до ступања на престо Домицијана (81-96) није било неког већег гоњења хришћана. Домицијан је био подозрив и необично сујетан, жељан да га обожавају, па се у таквом његовом карактеру, пре свега, и може видети главни разлог што је устао против хришћана. Како се доста говорило о Царству Христовом то је незнабошцима звучало као рушење Римског царства и оснивање нове државе. А Домицијанова сујета није могла да издржи ни то што му хришћани нису указивали божанске почасти.[42]

За њега Јевсевије Кесаријски пише: „Домицијан је био свиреп према људима. У Риму је, без суда, казнио мноштво виђених и познатих људи. На хиљаде људи, без кривице, послао је у прогонство и одузео им имовину. Пред свој крај, себе је показао као Нероновог наследника у мржњи према Богу. Он је био други који је против нас подигао прогон, мада његов отац (Веспазијан) није имао ништа против нас.“[43]

3. Протекле су две године мира, за време Нерве (96-98), а онда, доласком на престо цара Трајана (98-117), долази до нових прогона. Трајан обнавља старе римске законе против „Religiones peregrinae“, страних религија, оних које не спадају међу државно признате религије, и против „Collegia illicita“, незаконитих друштава. У оба случаја хришћанство је на удару.[44] Закони су изузетно строги, а пријава код државних намесника много. Да су сви пријављени кажњени по закону, то би необично много њих било кажњено смрћу![45]

Из тог разлога и проконзул провинције Витинија (у малој Азији) Гај Плиније Млађи, 112. године, писмом тражи савет од цара како да поступа у спровођењу закона, пита „да ли је кажњиво већ и само то што се [неко] зове хришћанином, или треба казнити само злочине и преступе у вези са тим именом“. Он каже да ово питање заслужује одговор „у првом реду због великог броја људи који се налазе у опасности“, јер, како напомиње, „велик број људи свих година узраста и свих сталежа, оба пола такође, доводе се и биће и даље довођени у опасност“.[46]

Цар Трајан одговара свом пријатељу Плинију да је „немогуће да се да неко опште правило и неки одређени облик шта треба радити“, а онда

41 Тревор Линг, *Историја религије Истока и Запада* (с енглеског превео Воја Чолановић), четврто издање, Београд, 2000, стр. 200.

42 Јевсевије Поповић, *Општа црквена историја*, I, 249.

43 Јевсевије Памфил, *Историја Цркве*, 3, 17.

44 Јевсевије Поповић, *Општа црквена историја,I*, 249-250.

45 Исто, 250.

46 Гај Плиније Млађи, *Писма* (превео Албин Вилхар), Београд, 1982, стр. 364-366.

саветује: „Не треба их гонити, али ако буду пријављени и оптужени, онда их треба казнити, али ако неко порекне да је хришћанин, и ако то јавно докаже приношењем жртава нашим боговима, нека је и био сумњив у прошлости, треба да због свог кајања добије опроштај.“[47] У наставку свог писма Трајан још каже и да „анонимне доставе не смеју да играју никакву улогу при оптужби: јер оне стварају најгори пример и нимало не одговарају духу нашег времена“.

Али, и поред тог Трајановог позивања да се одбаце анонимне доставе, црквени историчар Александар Шмеман[48] каже да је хришћанство у овом његовом рескрипту било „осуђено свом тежином римскога закона“, јер од тог тренутка свако ко је окривљен зато што је хришћанин и ко се није оправдао приношењем жртве боговима, био је осуђен на смрт. Хришћанство је стављено ван закона: „Ви не треба да постојите“...[49]

Трајанов одговор Плинију Млађем, како примећује др Филарет Гранић[50], „први је писмено формулисани начелни став римске државне власти према хришћанству“[51].

Ситуација је сасвим чиста за сагледавање односа римске власти према хришћанима: из Плинијевог писма се види да он код хришћана не налази ништа што би се могло оквалификовати као кривично дело, а из Трајановог одговора се види да и кад нема основа за кривични поступак треба применити полицијски поступак. Цар заповеда да их не треба званично гонити, нити ићи према анонимним доставама (пошто то ствара лошу слику о држави), већ да треба поступати по конкретним пријавама и кажњавати све оне који истрајавају у хришћанству, који одбијају да принесу жртве римским боговима.

Према хришћанима се примењује нека посебна врста поступка, који представља мешавину редовног кривичног и полицијског поступка. А разлог за примену такве врсте поступка може се потражити у чињеници што до тада римско право није имало искуства, нити предвиђен механизам за

47 Исто, 366-367.

48 Александар Шмеман (1921-1983), протојереј, професор црквене историје на Институту светог Сергија у Паризу, а потом црквене историје и литургичког богословља на Академији св. Владимира у Њујорку, чији је био и ректор.

49 Протојереј Александар Шмеман, *Историјски пут православља* (са руског провели Марија Марковић и Бранислав Марковић), Цетиње, 1994, стр. 61-62.

50 Архимандрит др Филарет (световно Бранко) Гранић (1883- 1948), професор византологије и античке историје на Филозофском факултету у Скопљу, патрологије и канонског права на Богословском факултету и византијске историје на Филозофском факултету у Београду; редовни члан Српске академије наука...

51 Др Филарет Гранић, *Римска држава и хришћанска црква до Галеријева едикта о толеранцији (311. године*), у *Зборнику радова*, „Богословље“, свеска 1 и 2, Београд, 1998, стр. 267.

иступање против вере „тако универзалне тенденције, тако изразите искључивости, толике експанзивне моћи и тако високог моралног карактера, као што је била хришћанска", па је римска државна власт, „против непријатеља овакве природе", морала да створи нов, ефикаснији поступак.[52]

Начела истакнута у Трајановом писму имала су процесну важност и била оријентир римским државним властима све до III века, тако да је правни положај хришћанства у овом периоду остао, бар начелно, неизмењен.[53]

После скоро две деценије Трајанове владавине, на престо долази Елије Адријан (117-138), чија ће владавина бити и нешто дужа. Остало је забележено да су се за то његово време огласили први хришћански апологети, који од цара писмено траже заштиту за хришћане. Прво је то учинио апостолски ученик Квадрат или Кодрат, а потом и филозоф Аристид. Император је ублажио стање хришћана, тако што је наредио да се не кажњавају све док се не докаже да су учинили какав конкретан злочин. Али, и поред овог царевог рескрипта, хришћане су гонили Јудеји у Палестини, који су се под лажним месијом Бар Кохбом (131-135) побунили против Римљана, али и други на другим местима.[54]

Адријанов наследник био је Антонин Пија (138-161), који је прозван Благочестиви[55]. Он, као цар, није гонио хришћане, шта више сматра се да их је лично штитио од крвавих насиља којима су били изложени од нижих власти и многобожачке светине. После земљотреса, пожара и других несрећа које су се дешавале, светина је, поготово у малој Азији, устајала против хришћана, окривљујући их као узрочнике за гнев њихових богова. Незнабожачка светина или је сама пресуђивала или је од власти тражила да их она смртно казни!

4. За разлику од претходна два цара, Марко Аурелије (161-180) имао је изразито непријатељски став према хришћанима. Његов надимак је био Филозоф. Вероватно зато што је био под великим утицајем незнабожачких филозофа, са којима је, поред осталог, делио мишљење о хришћанима као о људима које треба презирати, сматрајући да они поткопавањем државне религије поткопавају саму римску државу. У гоњењу хришћана био је толико строг да је са свих страна добијао представке, апологије и молбе за правичност и човекољубље.[56]

На такав његов однос према хришћанима утицало је и то што је, иако образован, био сујеверан. А за сујеверје је, пак, оптуживао највише

52 Исто, 268.

53 Исто

54 Јевсевије Поповић, нав. дело, 251.

55 Јевсевије Памфил, 4, 9.

56 Јевсевије Поповић, 252.

хришћане. Тако, када би се десила нека криза, временска непогода, епидемија болести или нека друга несрећа, издавао је законе против сујеверја, који су се углавном односили на хришћане[57]. Међутим, остала су забележена сведочења хришћанских, али и других историчара и хроничара из тих првих векова да се догодило да Марко Аурелије, услед једног чуда, престане са гоњењем хришћана. Десило се то 174. године, у току рата са Германима и Сарматима, када се његова војска нашла у великој опасности због жеђи. У таквој ситуацији војници једне легије, међу којима је било доста хришћана, клекнуше и молитвено од Бога затражише кишу да би утолили жеђ. Одмах затим „велики страх натера непријатеља на бег јер започе силно невреме и грмљавина и јак пљусак се изли на оне који су стрдавали од жеђи, повративши им снагу онда када их је она већ напуштала", пише Јевсевије Кесаријски, напомињући да „казивање о томе постоји и код писаца који су далеко од наше вере, али који казују о догађајима из тих времена". Услед тога што се догодило император је овој легији дао име *Молитвоносна легија* (неки са латинског преводе – *Громоносна легија*). Тертулијан сведочи да је Марко Аурелије после тога запретио смрћу свима који су нападали хришћане.[58]

Међутим, већ 177. године, под притиском незнабожачке јавности која хришћане окривљује за недаће у држави, он издаје службени проглас којим наређује кажњавање оних који новим учењима изазивају немире тако што „подбадају неуравнотежене умове људи".[59] Исте те године долази до прогона хришћана у Галији.

Наследник Марка Аурелија, његов син Комод (180-192) није гонио хришћане. Сматра се да то понајвише није чинио из љубави према својој жени Марцији, хришћанки, која је била нижег социјалног порекла. Али, ипак, било је случајева да и за његово време неки хришћани мученички скончају.[60]

5. У првом делу своје владавине ни Септимија Север (193-211) није гонио хришћане, шта више био је и њихов заштитник, пошто га је један хришћанин, роб Прокул, „уљем" излечио од неке тешке болести. Међутим, негде на средини његове владавине долази до обрта у његовом односу према хришћанима. Током обиласка источних провинција, 202. године, он доноси одлуку (више историчара пише као да је то био његов посебан едикт, међутим Филарет Гранић сматра да је та одлука морала имати карактер рескрипта, издатог у облику одговора на питање неког од провинцијских намесника[61]) да се строгим казнама забрани прелазак у хришћанство.

[57] Др Радомир В. Поповић, *Извори за Црквену историју*, 58.

[58] Јевсевије Памфил, 5, 5.

[59] Вил Џјурант, *Цезар и Христ*, 736.

[60] Јевсевије Поповић, 254.

[61] Др Филарет Гранић, нав. дело, 269.

Имајући у виду да је претходне године забранио прелазак у јудаизам, може се претпоставити да је то учинио под великим притиском многобожаца, који у први мах нису препознали разлику између јудаизма и хришћанства, а да су им главна мета напада били хришћани!

Према писању Јевсевија Кесаријског, исход је био следећи: „Када је Север почео да прогони Цркву, борци за веру су по многим областима своје исповедање окончали блиставим мучеништвом. Њих је нарочито било у Александрији. Египат и читава Тиваида[62] беху попут велике арене где су страдавали борци Божји. С великим трпљењем и храброшћу, они су подносили разне муке да би задобили победнички венац од Господа. Међу тим мученицима био је и Леонид, отац Оригенов[63], кога су обезглавили..."[64] Гоњења су била таква да су хришћани опет, као и за време Нерона, помислили да је дошао крај света, да је наступило време антихриста, оног посланика сатаниног, за кога се у *Откровењу* Јовановом и у другој Павловој посланици Солуњанима каже да ће се појавити при крају света, али кога ће Христос уништити када по други пут дође.[65]

Овог императора, који се уписао међу највеће гониоце Цркве наследила су његова два сина, Гет (Хет) и Антонин, који је имао надимак Каракала. Убрзо после тога, већ следеће (212) године по очевој смрти, Каракала (211-217) убија брата и остаје једини владар. После његове смрти, власт на кратко узурпира Макрин (217-218), а онда је преузима Каракалин син Хелијогабал (218-222), чија је жена Северина била пријатељица хришћана. Ни Каракала, ни Хелијогабал нису лично гонили хришћане, али је ипак и за њиховог времена било гоњења. У периоду њихове владавине јуриста Домиције Улпијан приредио је збирку царских наредби које су до тада издаване против хришћана.[66]

Толерантног Хелијогабала наслеђује још толерантнији, могло би се рећи пријатељ хришћана, Александар Север (222-235), који је за ову веру имао толико осећаја да је на зидовима своје палате исписао речи Христове: „Што хоћете да вама други чине, чините и ви другима." Да има такав осећај за хришћанску веру сигурно је увелико допринела његова мати Јулија Мамеа, која је још пре синовљевог ступања на престо имала разговаре са истакнутим теолозима, а посебно са Оригеном. Александар Север хришћанству је био наклоњен, али се и даље није одрицао многобоштва. Види се то и по томе што је дао да се подигне статуа Христу, али – међу његовим домаћим боговима.

62 Најјужнији део египатског Мисира.

63 Ориген, чувени хришћански учитељ и писац.

64 Јевсевије Памфил, *Историја Цркве*, 6, 1.

65 Јевсевије Поповић, нав. дело, 254.

66 Исто, 255.

Александра Севера 235. године убили су његови војници, и од тада наступа доста нестабилно време по римско царство, јер главну реч преузима војска. У току следећих 50 година на престолу римске државе измењало се чак 26 царева, од којих је само један умро природном смрћу![67] Увелико долази до изражаја она теза – да се власт у Римском царству може назвати војном влашћу![68] Имало је све то утицаја и на хришћанство. Јер, у таквој ситуацији, где су цареви силом збацивани, однос према хришћанима онога ко је на престолу често је зависио и од тога какав је однос према њима имао његов претходник на том престолу.

6. Тако, Максимин Трачанин (235-238), „из мржње према Александру [Северу] и његовом дому где је било пуно верујућих хришћана“[69], започиње нови велики талас гоњења хришћана, устремивши се при том на оне који су били на челу Цркве. Овај прогон био је додатно увелико појачан тиме што су у њега поново биле укључене многобожачке масе, које су наступале у име тобожњих државних интереса. У овом времену Ориген је написао своје познато дело „О мучeништву“.

После трогодишње Максиминове владавине, за хришћане наступа период једанаестогодишњег мира, поготово за време Филипа Арапина (244-249), коме је последње две године савладар био истоимени син, Филип (Млађи). Из тог времена остала су забележена казивања да је цар Филип једном приликом о Васкрсу пожелео да се, на свеноћном бденију, помоли заједно са хришћанима у храму, али да то није дозволио надлежни епископ, тражећи да се најпре исповеди а онда да стоји на месту за покајнике. Он је то, каже се, беспоговорно прихватио, показујући тако, на делу, своју побожност.[70]

7. Овог хришћанима наклоњеног цара убија и наслеђује Деције Трајан (249-251), који одмах потом, „из мржње према Филипу“[71], започиње прогон Цркве.

Са њим долази до нових, званично пооштрених односа између римске државе и хришћанске цркве.

Гоњење путем рескрипта замењује гоњење путем едикта[72].

Уместо дотадашње праксе доношења специјалних одлука којима се регулишу услови под којима месне власти да кажњавају хришћане, сада

67 Михаил Ростовцев, *Историја старога света* (с енглеског превеле Милица Михајловић и Нада Ђурчија-Продановић), друго издање, Нови Сад, 1990, стр. 453.

68 *Оксфордска историја римског света*, приредили Џон Бордман, Џаспер Грифин и Озвин Мари, (превела с енглеског Слађана Танасијевић), Београд, 1999, стр. 187.

69 Јевсевије Памфил, књ. 6, гл. 28.

70 Исто, 6, 34.

71 Исто, 6, 39.

72 Др Филарет Гранић, нав. дело, на истом месту, стр. 269.

централна државна власт преузима на себе иницијативу у трагању и кажњавању хришћана, да би радикално сузбила и уништила хришћанство у својој империји.[73]

Децију је сматрао да хришћанство подрива темеље римске империје, и да зато треба уништити њега, да не би ускоро пропала римска држава. Из тог разлога, у децембру 249. или у јануару 250. године, издаје едикт којим се предвиђа опште гоњење и хришћана и хришћанства. Овим едиктом захтевано је од сваког грађанина да одају почаст римским боговима, да се придруже општој молитви (*supplicatio*) божанствима, која су како је светина веровала, спашавала Рим када је он био угрожен[74]. Свим државним намесницима и њиховим потчињеним чиновницима тада је било наређено да истребе хришћанство, тако што ће његове предводнике казнити смрћу, а остале хришћане натерати да се, приношењем жртава, приклоне римским боговима, с тим ако на то не пристану да се и сви они казне истом казном, смрћу.

Сва државна средства била су употребљена како би се хришћани натерали на приклањање државној религији[75].

С обзиром на тадашњу бројност и распрострањеност хришћана, било је то до тада њихово најмасовније гоњење. Срећа је да тај страшан талас прогона није потрајао дуго – две године, колико је трајала и Трајанова власт, док он и његови синови нису поубијани.

На престо долази Гал (251-253). Али, како широм империје завлада куга то он издаде указ којим нареди да сви приносе жртве богу Аполону, и већ тиме даде нови основ за прогон хришћана.

8. Цар Валеријан (253-260) на почетку своје владавине, како се дознаје из једног писма светог Дионисија, епископа александријског,[76] био је према хришћанима „толико милостив и доброжитељан", као што „не беше нико од императора, чак ни они за које се говорило да су хришћани"[77]. Било је тако док га његов љубимац војсковођа Фулвија Макријан, вођа египатских магова, постепено не убеди да промени став према хришћанима, „да их прогони као непријатеље"[78]. Цар је потпао под његову „магију", па 257. године издаје едикт којим забрањује хришћанима да се окупљају на гробљима и на другим местима ради богослужења, а следеће 258. године едикт којим наређује казне за све епископе, свештенике и ђаконе који не одустану од те

73 Исто, 269.

74 Вил Џјурант, *Цезар и Христ*, 737.

75 Тревор Линг, *Историја религије Истока и Запада* (с енглеског превео Воја Чолановић), четврто издање, Београд, 2000, стр. 222.

76 Извор: Јевсевије Памфил, *Историја Цркве*, 7, 10.

77 Овде се сигурно мисли на императоре који су били наклоњени хришћанима, ако што су били Филип Арапин и његов син, и вероватно Александар Север.

78 Дионисије у писму Ермамону (Јевсевије Памфил, *Историја Цркве*, 7, 10)

своје дужности, док се за друге грађане на вишим друштвеним положајима, ако се докаже да су хришћани, наређује лишавање римског грађанства и имовине, а онда и нека од казни, рецимо слање на принудни рад.

У рату са Персијанцима Валеријан бива заробљен, а потом, током мучења, и умире. Наслеђује га његов син Галијен (260-268), који према хришћанима има сасвим другачији однос. Он не само да опозива едикте свога оца којима је налагано гоњење хришћана, него и враћа Цркви хришћанској богослужбена станишта, гробља, земљу, куће и другу одузету имовину.

Оригинални текст тог Галијеновог едикта или указа, којим је наложено да се прекине са гоњењем хришћана, свештенству допуштено да слободно обавља своје дужности и наређено враћање одузете имовине, није сачуван, али се за његов садржај зна на основу рескрипта који доноси Јевсевије Кесаријски[79], а који гласи:

„Самодржац, кесар Публије Ликиније Галијен, благочестиви, срећни, август – Дионисију и осталим епископима.

Заповедам да се по читавом свету рашири глас о мојој добронамерној жељи: нека се удаље сви[80] са ваших богослужбених места да би ви, сагласно мојој одлуци, могли да вршите своју службу неузнемиравани ни од кога. Нека вам је увек при руци препис ове моје заповести да вас нико не би узнемиравао. И Аврелије Кириниј, врховни прокуратор, има се управљати по овој наредби."

Јевсевије наводи да је постојала још једна његова одлука којом је наређено да се епископи врате из прогонства и да поново заузму своја пређашња места.[81]

Посебно великог значаја био је и Галијанов указ из 262. године, којим се хришћанима даје право погребног друштва. Оно се старало о погребу својих чланова, а састајало једанпут месечно ради прикупљања средстава у религиозне сврхе. Као такво, ово друштво признавано је за правно лице. Имало је своја имања, међу којима су биле и зграде које су сами зидали. Тиме се, по овом питању, како каже професор др Благота Гардашевић, јавља и прво признање хришћанских општина од римске државе.[82]

Иначе, у прво време Галијенове владавине долази до подела у римској империји, над појединим областима и регионима наметнули су се посебни владари, али за те „напрслине" римске државе овај император није, попут више својих претходника, оптуживао хришћане. Није ни имао разлога. А нису га имали ни његови претходници, па су то ипак чинили.

79 Јевсевије Памфил, *Историја Цркве*, 7, 13.

80 Односи се на незнабошце који су заузели хришћанске храмове.

81 Јевсевије Памфил, *Историја Цркве*, 7, 13.

82 Благота Гардашевић, *Улоīа ӣрвих хришћанских оӣшӣина у орīанизацији цркве*, у зборнику *Избор црквено-ӣравних радова*, Београд, 2002, стр. 49.

Хришћани су имали мира и за време краткотрајне владавине његовог наследника Клаудија II Готског (268-270).

9. Наставило се тако и за време обновитеља државе Аврелијана (270-275), који је због свог толерантног односа према хришћанима био чак позван да пресуди у једном њиховом спору око епископског престола у Антиохији[83]. Међутим, последње године своје владавине, 275. године, он издаје едикт о гоњењу хришћана. Мир је, срећом, само на кратко био узурпиран, јер је Аврелијан ускоро у завери убијен.

Већ за време првог његовог наследника Тацита (275-276) мир се не само повратио, него и усталио, све до 303. године, до Диоклецијанових прогона. Тако, ако се изузму Аврелијанов краткотрајни прогон и још нека појединa одступања с мученичким страдањима, хришћанство је, почев од Галијановог ступања на престо 260. године, имало више од четири деценије несметаног развоја.

10. Последњи велики прогон хришћана, али и највећи у хришћанској историји, био је за време Диоклецијана, његових савладара и најближих наследника (284-312).

И Диоклецијан, попут неких својих претходника, био је испочетка, чак већи део своје владавине, толерантан према хришћанима. С обзиром на његову дугу владавину, овде је тај период мира за хришћане, изузимајући нека појединa крвава гоњења, био и најдужи – деветнаест година (284-303). Шта више, могло би се рећи да су хришћани у највећем делу тог периода имали његову наклоност. Диоклецијанова и супруга Приска и ћерка Валерија биле су хришћанке. На самом његовом двору било је доста хришћана, који су слободно говорили о Богу и држали се хришћанских обичаја[84]. На место древних храмова, сада су подизане велелепне цркве[85], а већ угледан храм хришћани су имали и у Диоклецијановој престоници Никомидији.

Његов најважнији задатак био је да што више ојача свој положај и да империји поврати јединство и стабилност, који су били увелико нарушени разним унутрашњим сукобима, услед тешких друштвених и економских приликама (порези су бивали све већи), али и тако успостављене организације војске, која је своју моћ често користила за освајање што више власти. Угледајући се на свог два и по века старијег претходника Аугуста и спроводећи обиман програм реформи у области јавног и приватног живота, Диоклецијан је, после неколико деценија анархије и ратова, како у земљи тако и са спољним светом, успео да за неко време успостави ред у држави, као и да је одбрани од спољних непријатеља. Познати историчар из прве половине XX века Михаил Ростовцев закључује да је снага Диоклеција-

[83] Јевсевије Поповић, *Општа црквена историја*, I, 258.

[84] Јевсевије Памфил, *Историја Цркве*, 8, 1.

[85] Исто

нова, као и Аугустова, била у томе што је схватио расположење свог времена и што је умео да га искористи. При том, као и његов претходник на кога се угледао, он није створио никаве нове принципе, већ је само скупио оно што се неприметно развило у збрци времена, систематизовао га и дао му трајну законску форму. А у свему томе његов главни циљ није било благостање народа, него обнова и јачање државе.[86]

Једнакост међу својим поданицима, коју је прокламовао, како иронично истиче Ростовцев, заиста се показала међу већином, али тако што су сви били подједнако сиромашни и подјармљени![87]

Убрзо по доласку на власт Диоклецијан схвата да један владар, уз сву аутократску власт коју има као цар, тешко може да влада једном таквом државом светских размера, да јој обезбеди унутрашњи ред и мир и одбрану од спољних непријатеља. Зато уводи нови облик владавине, по систему тетрахије (четворовладе). Долази до поделе царства и царске власти, али тако да се очува јединство државе. Власт над западним делом царства, већ 286. године, поверава једном од својих најспособнијих војсковођа Валерију Максимијану, којег узима за свог савладара[88], доделивши и њему титулу *авīусӣ (augustus*), с тим што је за себе задржао звање *ӣрвоī авīусӣа (protaugustus*). Затим, 293. године, оба августа, који су се сматрали браћом, узимају себи по једног помоћника, са титулом *цезар (caesar*). Први август Диоклецијан своју ћерку даје за Галерија, кога потом усиновљује и узима за цезара, исто то чини и други август Максимијан, који за зета, посинка и цезара узима Констанција Хлора. Држава је тако подељена на четири дела, којима управљају два августа и два цезара. Сваки од њих четворице има своју војску, извршну власт и преторијанског префекта, као главног помоћника. Свако је себи одабрао престоницу: Диоклецијан је у Никомидији, Максимијан у Медиолануму (касније у Равени), Галерије у Сирмиуму, а Констанције Хлор у Триеру.

Поделом земље на четири дела умножиле су се војне јединице, јер су поједини савладари хтели да их имају више него што су имали ранији цареви који су сами владали државом. То је допринело да порези постану огромни, услед чега су многи колони одустајали од сетве, а поља претварали у шуме.[89]

На потоњи однос Диоклецијана према хришћанству сигурно је донекле утицао и сам политички систем који је он успоставио, прелазећи са

86 Михаил Ростовцев, *Исӣорија сӣароīа свеӣа*, II издање, Нови Сад, 1990, стр. 461.

87 Исто, 467.

88 Овом поделом фактички је започела је каснија подела Римског царства на Источно и Западно.

89 Лактанције, *О смрӣи ӣроīониӣеља* (превела Милена Милин), VII, објављено у часопису „Источник“, број 41, Београд, 2002.

принципата на *доминат*. Према том систему владавине, цар више није само један од римских грађанина, Први Грађанин, или Принцепс, већ dominus (господар), који је, очигледно по угледу на поредак источњачких монархија, постао једном за свагда „господар и бог". Цар се представља као инкарнација божанства. Види се то и по томе што му се одају божанске почасти: при његовој појави, или када му неко приступи, ничице се пада на колена и љуби руб његове царске одеће. А и сама одећа га издваја од осталог света: она је сашивена од свиле и пурпурне тканине, украшена златом и драгим камењем.[90]

Ипак, сматра се да је одлучујући утицај на Диоклецијана да промени став према хришћанима имао његов цезар, посинак и зет Галерије. Као велики противник хришћанства, а користећи наклоност првог владара империје, Галерије је упорно настојао да убеди Диоклецијана да и он заузме непријатељски став према хришћанима, јер су они, тобоже, непријатељи римске државе. Убеђивао га је с причом како, наводно, због хришћанства римској држави прети пропаст, па да не би дошло до тога, да буде уништена римска држава, треба уништити хришћанство. Галерије је успео да убеди Диоклецијана, што лажима, што подметањима и изазивањем злодела за шта је, без икаквих разлога, оптуживао хришћане. Од Диоклецијана је најпре издејствовао сагласност да из војске искључи све хришћане. Рачунао је да ће се са хришћанством лакше обрачунати ако се прво из војске избаце хришћани.[91]

Одмах после тога, 303. године, долази до свеопштег крвавог гоњења хришћана. О тим прогонима остала су записана сведочења савременика, који су били очевидци многих злодела према хришћанима, епископа кесаријског Јевсевија Памфила (у његовој *Историји Цркве*) и Лактанција (у делу *О смрти прогонитеља*).

У току 303. и 304. године Диоклецијан, по наговору Галерија, доноси четири едикта против хришћана.

Првим едиктом, објављеним 24. фебруара 303. године, наређено је да се цркве руше до темеља, а свете и богослужбене књиге спаљују[92]. Поред тога, наређено је да се хришћани лише свих високих звања и титула и да се сматрају подложним истрази са мучењем, без обзира на то из ког су друштвеног слоја. Против њих се могао покренути сваки поступак, а они га, немајући ни слободе ни права гласа, нису могли водити ни ако је реч о нанетој неправди, о пребијању или крађи.[93] Јевсевије Кесаријски пише:

[90] Н. А. Машкин, *Историја старог Рима* (превео с руског Мирослав Марковић), шесто издање, Београд, 1987, стр. 485-486.

[91] Јевсевије Памфил, *Историја Цркве*, 8, 4.

[92] Јевсевије Памфил, *Историја Цркве*, 8, 2.

[93] Лактанције, *О смрти прогонитеља*, XIII

„Својим очима смо гледали како цркве бивају рушене до темеља, а божанствене и свете књиге износили су на тргове и тамо их спаљивали. Видели смо такође како су се пастири цркве скривали по разним местима и како су их тамо проналазили и како су се затим непријатељски исмевали над њима.“[94] Дан пре него што је обнародован овај едикт до темеља је порушена и црква у Диоклецијановој престоници Никомидији.

Али, и поред свега тога, Галерије није био задовољан овим едиктом, па да би Диоклецијана навео да се одлучи за још суровији прогон, са својим људима подмеће пожар у палати. „Истовремено са палатом запалила се и страшна мржња према хришћанима“, који су оптужени као државни непријатељи, јер су, тобоже, хтели „да оба императора буду живи спаљени у сопственом двору“.[95] Диоклецијан, захваћен бесом, одмах почиње са погубљењем својих дворана. Лично је гледао како су невини горели у ватри.[96] После петнаест дана подметнут је још један пожар; Диоклецијанов бес био је још већи, и он се сада није задржао на дворским робовима, него се пренео на све хришћане. Диоклецијан је прво натерао супругу Приску и ћерку Валерију да принесу жртве римским боговима, а затим су судије разаслате по свим паганским храмовима, сви су терани да приносе жртве.[97]

Другим едиктом издатим те године наређено је да се похапсе епископи, свештеници, ђакони и сви свештенослужитељи и да се онда принуде да принесу жртве римским боговима. А већ следећим едиктом наређено је да сви морају да принесу жртве. Они који су то прихватили пуштани су на слободу, а они који на то нису пристајали мучени су на сваки могући начин и кажњавани најтежим казнама.

Савременик тих прогона Лактанције сведочи: „Људи свих животних доба и оба пола терани су на ломачу, и то не појединачно, јер их је било велико мноштво, него их је у гомилама захватала ватра.“[98] А Јевсевије Кесаријски каже да „није могуће испричати колико тада беше мука које смо својим очима гледали и по градовима и селима“[99], а затим наводи неке од суровости којима су били подвргнути хришћани, о којима, заиста, није лако ни читати. Пред овим прогонима, како сведочи, „хиљаде људи“ одмах је поклекло, али је „небројено више“ оних који су издржали све муке, бичевање, откидање комада меса клештима за мучење[100]. „Могао бих“, каже Јевсевије, „споменути на хиљаде

94 Јевсевије Памфил, *Историја Цркве*, 8, 2.

95 Лактанције, *О смрти прогонитеља*, XIV

96 Исто

97 Исто, XV

98 Исто

99 Јевсевије Памфил, *Историја Цркве*, књ. 8, гл. 4.

100 Исто, 8, 3.

хришћана који показаше велику храброст у исповедању вере, и то не само током овог прогона, него и раније, када су се сви наслађивали миром“[101].

Намере да се хришћанство уништи очигледне су и по писмима упућеним Максимијану и Констанцију, да и они, у западном делу империје, поступе попут Диоклецијана и Галерија[102]. Максимијан је то одмах прихватио, док за Констанција његов савременик Лактанције пише, „да не би изгледало да не прихвата налоге старијих владара, дозволио је да се поруше капеле, у ствари само зидови“, али је сачувао „неоштећен Божји храм који се налази у људима“.[103] А епископ Јевсевије за Констанција каже да се влашћу служио онако како доличи владару; не само да није рушио цркве и да није улазио у заверу са онима који су устали на хришћане, „него је чак и штитио хришћане, онолико колико је било у његовој могућности“.[104]

Првог маја 305. године Диоклецијан и Максимијан се повлаче са власти. И у томе је главну улогу имао Галерије. Диоклецијана је привидно љубазно наговарао, а у суштини приморавао да одступи са власти, док је Максимијана већ био заплашио претњом да ће изазвати грађански рат. После тога Галерије, који је до тада био четврти по рангу у власти, наметну се да буде први, протоавгуст, сматрајући себе јединим владаром света. Заобишао је Констанција, на кога је био ред да буде старији август, ниподаштавајући га због његове благе нарави и слабог телесног здравља.

Следећег лета, 25. јула 306. године Констанције умире, а на издисају власт предаје свом сину Константину, кога војска, из великог поштовања и према његовом оцу и према њему, одмах извика за самодршца и августа.

У тој години Максимијанов син Максенције сам себе је прогласио за цезара, а у следећој 307. години присвојио је и титулу августа. Тако се десило да Римска империја тада има пет владара. И да сви добију или присвоје титулу августа! (Галерије и Флавије Север – којег после убиства од својих војника наслеђује Лициније – владају на истоку, а Максенције, Максимин Даја и Константин на западу.)

За хришћане, у то време, ове промене владара нису имале неког посебног значаја, јер се њихово гоњење наставило.

У почетку, када је завладао Римом, да би се додворио народу и да би показао да је бољи и милостивији од својих предака, Максенције је издао заповест да престане прогон хришћана[105]. Али, с обзиром на његов карактер тиранина, била су то само празна слова.

---

101 Исто, 8, 4.

102 Лактанције, *О смрти прогонитеља*, XV

103 Исто

104 Јевсевије Памфил, *Историја Цркве*, књ. 8, гл. 13. и 17.

105 Јевсевије Памфил, *Историја Цркве*, 8, 14.

Сви тадашњи владари прогонили су хришћане, изузев Константина, који се угледао на свог оца.

Падале су многе хришћанске жртве, али се хришћанство није предавало. Само Солин, у близини Диклецијанове палате, видео је на десетине свештеника на смрт уморених због исповедања Христове вере[106].

Предводник ових највећих прогона хришћана Галерије попустио је тек пошто је био савладан тешком болешћу. Понижен је и дотучен болешћу која је немилосрдно и неповратно разарала његово тело (на отвореним ранама црви су изједали тело чији су се сви удови у смраду распадали). После целе једне године мука са неподношљивим боловима био је приморан да исповеди Бога[107]. У тим мукама позвао је оне који су били око њега да би чули и пренели његову наредбу да се прекине прогон хришћана и да се царским указом и законом допусти изградња цркви, у којима се могу слободно обављати богослужења, са молитвама за империју, па и за императора. То што је усмено наређено преточено је у едикт, чији је рескрипт на све стране разаслат и по градовима истакнут.

Едикт је издан у име Галерија, његовог изабраног наследника на истоку Лициниј а и хришћанима иначе наклоњеног августа на западу Константина.

Обнародован је у Никомидији 30. априла 311. године.

А садржај његов онакав какав је, преводећи са латинског на грчки језик („колико је то у нашој моћи“, како сам каже), сачувао епископ кесаријски Јевсевије[108], гласи:

„Самодржац, кесар, Галерије Валерије, Максимин, непобедиви, август, велики првосвештеник који је победио Германију, који је победио Египат, који је победио Тиваиду, који је пет пута победио Сармате, који је победио Персијанце, који је два пута победио Карпате, који је шест пута победио Јермене, који је победио Миђане, који је победио Адијабене (Адијављане); трибун по дванаести пут, конзул по осми пут, отац отаџбине, проконзул. И самодржац, кесар, Флавије Валерије Константин, благочестиви, срећни, непобедиви, август, велики првосвештеник, трибун по пети пут, конзул, самодржац по пети пут, отац отаџбине, проконзул. И самодржац, кесар, Валерије Лициније, благочестиви, срећни, непобедиви, август, велики првосвештеник, трибун по четврти пут, самодржац по трећи пут, конзул, отац отаџбине, проконзул – желимо да сте здрави сви ви који живите у нашим областима!

---

106 Епископ Никодим Милаш, *Православна Далмација*, Београд, 1989, стр. 73.

107 Лактанције, *О смрти прогонитеља*, XXXIII

108 Јевсевије Памфил, *Историја Цркве*, 8, 17. (Без уводног дела титулисања и поздрава, забележио га је и Лактанције у свом делу *О смрти прогонитеља*, XXXIV!)

Између осталих наредби које смо издали у корист и на добро народа, издали смо и оне кроз које смо желели да Римљани живе сагласно древним законима и општедруштвеним установама, те да се постарамо и око тога да хришћани оставе учење својих предака и да се уразуме. Јер ти људи се тако изметнуше својим понашањем, тако се поведоше за безумљем да одступише од древних закона и уводе оне (законе) који су њима по вољи. Па како и сами различито мисле, због тога су и подељени међу собом. Међутим, кад смо издали указ којим смо им наредили да се врате у древни закон, многи од њих изложише се опасности, или доведени у забуну, погибоше на разне начине. Видели смо да већина њих остаје у својим заблудама и одбија да се поклони небеским боговима како то доликује, а такође смо видели да не желе да се одрекну свог, хришћанског, Бога. Зато смо нашли за корисно, због нашег човекољубља и обичаја, као што то свагда чинимо, да будемо снисходљиви према хришћанима, и због тога им допуштамо да остану у својој вери и нека подижу зграде у којима ће се скупљати по свом молитвеном обичају. Једино неће смети да чине било шта што је противно земаљском поретку.

Судијама ћемо разаслати нарочиту посланицу да знају како да се опходе. А за ову нашу снисходљивост, хришћани ће бити дужни да се своме Богу моле за здравље и благостање целе државе да би она (држава) била у срећи и напретку, и они сами спокојно обитавали у својим домовима."

Иако донет под именима тројице владара, овај едикт, по тону, али и по садржају, који одговара новонасталим приликама, у највећој мери, а могло би се рећи и сасвим потпуно, припада Галерију.

Осим оног што је најважније – прекида прогона хришћана, овим едиктом индиректно се признаје пораз у борби са хришћанством, али и настоји да се ти прогони некако оправдају, иако се њихов бесмисао назире и из самих тих речи. При том, из њега и даље провејава дух многобоштва, као још увек главног духовног обележја римске државе.

Хришћанству се даје „уступак" само зато што није могло бити побеђено, и што је то, у постојећим приликама, како се после свега увидело, у интересу империје, и још више у интересу императора који је био предводник највећих прогона у хришћанској историји!

Једноставно речено, био је то акт само званичне толеранције, али не и дефинитивне легализације хришћанства[109]. Међутим, без обзира колико овај едикт, силом прилика, био изнуђен, он је донекле имао значаја и за нешто што сигурно није био циљ његовог првог доносиоца, а то је – стварање климе за потоње дефинитивно правно утемељење хришћанства.

Кад се цар који се према хришћанима односио баш као тиранин на самрти призна пораз у тим прогонима и још званично нареди да се хришћа-

[109] Срђан Шаркић, *Правне и политичке идеје у Источном римском царству*, Београд, 1984, стр. 141.

нима омогући слободно исповедање вере, онда то не може да остане без великог одјека!

Завладало је велико одушевљење због овог едикта, а само неколико дана по његовом објављивању Галерије умире (5. маја 311). Прогони још нису свуда сасвим обустављени. Максимин Даја, који је владао делом истока, није хтео да се сагласи са едиктом који је потписао његов савладар Лициније. Исто тако и на западу Максенције није хтео да се покори Константиновој вољи.

Максимин већ после шест месеци настави да прогони хришћане у малој Азији. Издао је свој посебан едикт против хришћана, који је био истакнут на стубовима од бронзе „посред сваког града", тако да су царске речи биле „изложене народу по читавој области којом је он управљао"[110]. Овим едиктом хришћани су позивани да се одрекну своје вере, па ће им „живот бити претворен у велику сласт", а ако тако не поступе, поручивано је локалном становништву, „онда нека оду на страну и нека буду прогнани далеко од вашег града и ваше области".[111]

Због тога Константин, крајем 312. године, Максимину упућује писмо, којим захтева да прекине са прогонима и да се понаша у складу са едиктом из 311. године.[112]

Спровођење Максиминовог едикта о прогону хришћана било је ометено неочекиваном појавом глади, куге и неке нове болести, услед чега је много људи страдало. „Тако беше кажњен Максимин због указа против хришћана", узвикује сведок тога времена Јевсевије Кесаријски[113]. И истиче да су у тим великим невољама управо хришћани показали велико милосрђе, што је задивило незнабошце, а многе и навело да и они приступе хришћанству.

Долази потом, 313. године, и до рата између Максимина и Лицинија. Лициније победи, а Максимин се „срамотно врати у један део своје некадашње области", где сад „и он поче да слави Бога кога поштују хришћани".[114] При том издаје и нови едикт у корист хришћана. Али, иако под његовим именом, то је сад већ углавном резултат дела Константина и Лицинија.

Победом Константина над Максенцијем на западу и Лицинија над Максимином на истоку створене су прилике да римска држава, без неких већих сметњи, почне да исписује нове, другачије странице историје.

Едикт који су заједнички донели 313. године у Милану – па отуда названим Милански едикт – био је од огромног значаја не само за хришћан-

110 Јевсевије Памфил, *Историја Цркве*, 9, 7.

111 Исто

112 Срђан Шаркић, *Правне и политичке идеје у Источном римском царству*, 141.

113 Јевсевије Памфил, *Историја Цркве*, 9, 8.

114 Исто, 9, 10.

ство, које је њиме дефинитивно легализовано, него и за целокупну цивилизацију, која се мери према хришћанству!

Са Миланским едиктом завршава се један, најтежи период у историји хришћанства – обележен прогонима. А њих не би ни било да хришћанство није показивало велику живост, која се исказивала у задобијању све већег броја присталица, у свим друштвеним слојевима и на свим странама.

Писац свеобухватне *Историје цивилизације* Вил Џјурант каже да „нема веће драме у људској историји: мала скупина хришћана, презрена и угњетавана под низом царева, подноси сва искушења са жарком истрајношћу, мирно увећава свој број, гради ред док њихови непријатељи стварају хаос, бори се речју против мача, надом против окрутности, и на крају побеђује најснажнију државу коју је историја упознала“[115]. У арени, каже, сукобили су се Цезар и Христос – победио је Христос![116]

Црква и држава
(Још један осврт на време прогона)

Прогони хришћана који су се дешавали до доношења Миланског едикта 313. године, индиректно, показују колико је хришћанство било јако и колико се развило у тим првим вековима. Зар би било потребе да се реагује са највишег државног врха, да се доносе закони против хришћана да је хришћанство било слабо и безначајно по тадашњу римску државу, онакву каква је била устројена – на многобоштву?!

Да је хришћанство већ у том времену било запажене снаге и да се брзо ширило, може се закључити и по томе што се њиме баве бројна књижевна и филозофска дела, којима се настоји да се хришћани исмеју, понизе и оклеветају, а хришћанско учење обесмисли, оповргне и побије. Зар би једна верска заједница у једној тако моћној држави могла да привуче толику пажњу оних ретких који пишу књиге, ако је она мале снаге?!

Није могуће тачно утврдити кад је колико хришћана било у римској држави, али је неоспорно да се оно доста брзо ширило. Крајем II века Тертулијан, обраћајући се гонитељима хришћана, пише: „Ми постојимо тек од јуче, а ипак смо испунили све ваше: градове, острва, тврђаве, муниципије, логоре, трибе, курије, сенат, форум... Ако смо само ми ваши непријатељи, онда ви имате више непријатеља него грађана, јер су сви ваши грађани постали хришћани.“ Александар Шмеман каже да је то, наравно, реторско преувеличавање, али истиче чињеницу да се хришћанство, географски, заиста доста брзо ширило. Но, то не значи, како каже, да је хришћана било

[115] Вил Џјурант, *Цезар и Христ*, 740.

[116] Исто

тако много. Он прихвата процене неких историчара да их до обраћења цара Константина, до почетка IV века, није било више од 10 одсто укупног становништва Империје.[117] А зар је и то мало за тадашње време и прилике?!

Вил Дјурант пише да се може рачунати да је крајем III века на Истоку четвртина становништва била хришћанска, а на Западу двадесетина; при том је, каже, у Риму хришћанска заједница бројала око 100 000 људи[118]. Неки други историчари, пак, износе податак да је крајем III века у римској империји од педесет милиона становника било седам до десет милиона хришћана![119]

Тадашња, у сваком случају, релативно велика бројност хришћана може се наслутити и по великом броју жртава палих у прогонима тога доба. Према ономе што су записали и лично посведочили савременици последњих великих прогона, за време Диоклецијана, његових савладара и наследника, само у тим гоњењима пало је на стотине хиљада хришћана[120], више него у свим ранијим заједно.

Хришћанство није могло бити побеђено, јер је оно још пре овог великог прогона већ победило[121].

---

117 Протојереј Александар Шмеман, *Историјски пут Православља*, 48-49.

118 Вил Дјурант, *Цезар и Христ*, 686.

119 Др Филарет Гранић, *Римска држава и хришћанска црква до Галеријева едикта о толеранцији (311. године)*, у *Зборнику радова*, „Богословље“, свеска 1 и 2, Београд, 1998, стр. 270.

120 Јевсевије Поповић, *Општа црквена историја, I*, 260.

121 Ханс Георг Бек, *Византијски миленијум* (превео с немачког Ранко Козић), Београд – Бања Лука, 1998, стр. 28.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Протојереј Александар Шмеман, *Историјски пут Православља* (превели са руског Марија Марковић и Бранислав Марковић), Цетиње, 1994.
[2] Александрина Цермановић-Кузмановић и Драгослав Срејовић, *Лексикон религија и митова древне Европе*, Београд, 1992.
[3] Антон Владимирович Карташов, *Васељенски сабори I-II* (превела са руског Мира Лалић), Београд, 1995.
[4] Артур Ц. Хедлам, *Исус Христос у историји и вери* (превео са енглеског Драгомир Марић), Београд, 1927.
[5] Аурелије Аугустин, *Држава божја* (дјело са латинског превео, студију и коментаре сачинио др Марко Вишић), Подгорица, 2004.
[6] Благота Гардашевић, *Улога првих хришћанских општина у организацији цркве*, у зборнику *Избор црквено-правних радова*, Београд, 2002.
[7] Протопрезвитер-ставрофор Бранко А. Цисарж, *Црквено право I (Општи део и организација Цркве)*, Београд, 1970.
[8] Вил Џјурант, *Цезар и Христ* (превео са енглеског Љубомир Величков), Београд, 1996.
[9] Гај Плиније Млађи, *Писма* (превео Албин Вилхар), Београд, 1982.
[10] Гај Светоније Транквил, *Дванаест римских царева* (превео Никола Шоп), Београд, 2003.
[11] Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1969.
[12] Др Димшо Перић, *Црквено право*, друго издање, Београд, 1999.
[13] Едвард Гибон, *Опадање и пропаст Римског царства*, Београд, 1996.
[14] Жилбер Дагрон, *Цар и првосвештеник* (превео са француског Владан Тријић), Београд, 2001.
[15] *Зборник Правила Светих Апостола, Васионских и Помјесних Сабора и Светих Отаца, која су примљена Православном црквом*, превео са грчког др Никодим Милаш, архимандрит, друго издање, Нови Сад, 1886.
[16] Јевсевије Памфил, *Историја Цркве* (превео са руског Слободан Продић), Шибеник, 2003.
[17] Јевсевије Поповић, *Општа црквена историја* (превео са немачког ђакон др Мојсије Стојков), друго фототипско издање, Нови Сад, 1995. (Сремски Карловци, 1912).
[18] Архимандрит др Јустин Поповић, *Житије светих за мај*, Београд, 1972.
[19] Karl Kautsky, *Порекло хришћанства* (превео др Михаило Смиљанић), Београд, 1954.
[20] Корнелије Тацит, *Анали* (превела Љиљана Црепајац), Београд, 1970.

[21] Др Лазар Милин, *Научно оправдање религије - Апологетика*, књига 1, треће издање, Шид, 1995.
[22] Протојереј др Лазар Милин, *Научно оправдање религије - Историја религије*, књига 2, Београд, 1977.
[23] Презвитер др Лазар Мирковић, *Православна литургика*, први, опћи део, фототипија, Београд, 1995.
[24] Лактанције, *О смрти прогонитеља* (превела Милена Милин), у часопису "Источник", бр. 41 и 42, Београд, 2002.
[25] Lucien Henriy, *Поријекло религије*, друго издање, (превео Огњен Прица), Загреб, 1946.
[26] Михаил Ростовцев, *Историја старога света* (превеле са енглеског Милица Михајловић и Нада Ђурчија-Продановић), друго издање, Нови Сад, 1990.
[27] Н. А. Машкин, *Историја Старог Рима* (превео са руског Мирослав Марковић), шесто издање, Београд, 1987.
[28] Небојша Озимић, *Војсковођа, цар, светац* – избор текстова о лику и делу Константина Великог, друго издање, Ниш, 2002.
[29] Епископ Никодим Милаш, *Православна Далмација*, Београд, 1989.
[30] Др Никодим Милаш, *Православно црквено право*, треће издање, Београд, 1926.
[31] Протојерej Николај Афанасјев, *Ступање у Цркву* (превела са руског др Ксенија Кончаревић), Вршац, 2002.
[32] Владика Николај, *Охридски пролог*, Шабац, 2000.
[33] Др Обрад Станојевић, *Римско право*, дванаесто издање, Београд, 2000.
[34] *Оксфордска историја римског света*, приредили Џон Бордман, Џаспер Грифин и Озвин Мари, (превела са енглеског Слађана Танасијевић), Београд, 1999.
[35] *Оксфордска историја средњовековне Европе*, приредио Џорџ Холмс, (превела Станислава Баранац), Београд-Бања Лука, 1998.
[36] П. Малицки, *Историја хришћанске цркве*, први део (превео са руског Лазар Ј. Радоњић), фототипија, Београд, 1993.
[37] Др Петар Петровић, *Медијана – резиденција римских царева*, Београд-Ниш, MCMXCIV (1994)
[38] Pierre Grimal, *Римска цивилизација* (превео са француског проф. др Милутин Гарашанин), Београд, 1968.
[39] Пол Магдалино, *Средњовековни Цариград* (превео са француског Миле Жегарац), Београд, 2001.
[40] *Православна енциклопедија (Велики православни богословски енциклопедијски речник)*, том I, с руског оригинала (издање 1913. и репринт 1992. године), превела група преводилаца из Удружења науч-

них и стручних преводилаца Војводине, у Редакцији превода са руског проф. др Богдана Косановића, Нови Сад, 2000.
[41] Проф. др Радмило Петровић, *Цар Константин и царица Јелена*, Београд, 2002.
[42] Јереј др Радомир В. Поповић, *Васељенски сабори – одабрани документи*, Србиње-Београд-Ваљево, 1997.
[43] Др Радомир В. Поповић, *Извори за Црквену историју*, Београд, 2001.
[44] Протојереј др Радомир В. Поповић, *Појмовник Црквене историје*, Београд, 2004.
[45] Радомир Поповић, *Рано Хришћанство на Балкану пре досељења Словена (Србија, Повардарје, Црна Гора)*, Београд, 1995.
[46] P. J. Випер, *Рим и рано хришћанство* (превела са руског Милица Милидраговић), Сарајево, 1963.
[47] Светозар Душанић, *Рани весници хришћанства на римској монети царског периода*, Гласник СПЦ, бр. 8, август 1988.
[48] *Свето писмо Старог завета*, у преводу Ђуре Даничића
[49] *Свето писмо Новог завета*, у преводу Комисије Светог архијерејског синода Српске православне цркве, Београд, 1998.
[50] Др Сима Аврамовић, *Општа правна историја – Стари и Средњи век*, друго издање, Београд, 2000.
[51] Синди Пеинтер, *Историја средњег века (284-1500)*, (превели Чедомир Антић и Небојша Порчић), Београд-Бања Лука, 1997.
[52] Сократ Схоластик, *Историја Цркве*, Шибеник, 2002.
[53] Др Срђан Шаркић, *Још једном о оснивању Цариграда*, у *Зборнику радова (Recueil des travaux)* XVI/1, Правни факултет у Новом Саду, 1982.
[54] Др Срђан Шаркић, *Константин и хришћанство у светлу паганских извора*, у *Зборнику радова (Recueil des travaux)* XV/1, Правни факултет у Новом Саду, 1981.
[55] Др Срђан Шаркић, *Миланski едикт*, у *Зборнику радова (Recueil des travaux)* XVII/1-3, Правни факултет у Новом Саду, 1983.
[56] Срђан Шаркић, *Правне и политичке идеје у Источном римском царству*, Београд, 1984.
[57] Стивен Ф. Браун, *Хришћанство – светске религије* (превела са енглеског Марина Николић), Београд, 2000.
[58] Тимоти Вер, *Православна црква* (превела Љиљана Благојевић – редакција превода протођакон Радомир Ракић), Београд, 2001.
[59] Тревор Линг, *Историја религије Истока и Запада* (превео са енглеског Воја Чолановић), четврто издање, Београд, 2000.
[60] Архимандрит др Филарет Гранић, *Зборник радова*, у часопису "Богословље", свеска 1 и 2, Београд, 1998.

[61] Филип Шерард и Редакција Time-life издања, *Византија* (превела Бланка Краус), Београд-Загреб-Љубљана, 1972.
[62] Ф. Енгелс, *Прилоī историји раноī хришћанства* (превео Звонко Ткалец), Београд, 1951.
[63] Ханс Георг Бек, *Византијски миленијум* (превео са немачког Ранко Козић), Београд-Бања Лука, 1998.
[64] *Црква*, календар Српске православне патријаршије, Београд, 1935.
[65] Др Чедомиљ Митровић, *Црквено īраво*, друго издање, Београд, 1921.
[66] Џозеф Линч, *Историја средњовековне цркве* (превели са енглеског Драгић Живојиновић и Бранислав Танчић), Београд, 1999.

Jovan Janjic, MA
Faculty for Culture and Media, Megatrend University

RELIGIOUS CONDITIONS IN ROMAN EMPIRE BEFORE EDICT OF MILAN

Summary: *Polytheism in the Roman Empire branched out so much that they pointed out to the gods and all. And just as such, polytheism is increasingly present as - Paganism. Polytheistic religion could not saturate the spirit, so it was widely spreaded infidelity. In such cases all over the Roman Empire was matured for religious and moral revival. It was brought by Christianity, which, though often ruthlessly pursued, pervaded the whole Roman Empire and facing the bow of the former polytheistic religion. Persecution of Christians alone that took place until the Edict of Milan in 313th. show how Christianity was very much developed in those early centuries. Would there be a need to be a powerful country with so much devotion and charged with cruelty to Christians and that they were a small and insignificant community? And to make occasion of the Christians of the imperial state laws and commands?*

KEY WORDS: *Christianity, Christians, Persecution, Religion, Roman state, Polytheism, Paganism*

Др Љубинко Раденковић
Српска академија наука и уметности

ЈУЖНОСЛОВЕНСКО-РУСКЕ ПАРАЛЕЛЕ ЈЕДНОГ ФОЛКЛОРНОГ ТЕКСТА: МОМЦИ-ДЕМОНИ НА ПРЕЛУ[1]

Резиме *У овом раду анализиране су словенске варијанте једног народног предања по коме демони, преобраћени у лепе момке, долазе да казне девојке, зато што не поштују забрану предења у одређеним данима године. Сличан сиже се односи и на кажњавање девојака које позивају покојнике или демоне на вечерњу забаву. Сиже представља једно од средстава културе, које служи за регулисање понашања младежи у време „некрштених дана", „Тодорове недеље", или о другим празницима. Такође се примерима указује на опасност нарушавања границе између живих и мртвих: уколико гневна или завидљива девојка, не поштујући устаљене норме понашања, дозове покојника или демона на вечерњу забаву, то је може коштати живота.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *НАРОДНО ПРЕДАЊЕ, ДЕМОНИ, ПОКОЈНИЦИ, ПРЕЛО, ЗАБРАНЕ, КАЛЕНДАРСКО ВРЕМЕ, СЛОВЕНИ.*

[1] Рад је део резултата са пројекта „Народна култура Срба између Истока и Запада" (№ 177022), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

У фолклору балканских Словена, као и у више области Русије, до наших дана је сачувано древно народно предање, чији се мотив може означити као „момци-демони на прелу“.У основи низа варијаната овог предања лежи следећи сиже: увече, најчешће у време „некрштених дана“ (од Божића до Крстовдана), девојкама окупљеним на прело, долази у посету група лепих (добро обучених) непознатих момака. Ниједна од присутних девојака их не пита ко су они и одакле су дошли. Њихову скривену природу (да имају репове у чизмама, гвоздене зубе, пламен у устима) најчешће открива девојчица, која је случајно пошла на прело са својом старијом сестром. Она успева да наговори своју сестру да беже одатле, па оне успевају да се спасу, док остале девојке демони раскомадају.

Према овој општој схеми граде се две групе сижеа. У варијантама једне групе говори се о томе, како девојкама на прелу, у одређеном времену године када је иначе било забрањено прести, прилазе непознати момци са скривеном намером да их казне због кршења забране предења. У другој групи текстова, који нису строго везани за одређени период године, се казује како је момке-демоне на вечерњу забаву позвала једна од девојака. Она је, у срџби, што на забави нема момака, узвикнула: „Кад би бар ђаво дошао уместо момака!“ Или, завидећи другим девојкама које су на забави имале своје момке, а за њом нико није марио, она каже: „Кад би бар ђаво дошао, да и ја имам свога удварача“. Овоме слични сижеи говоре и о завидљивој девојци, која у недостатку каваљера на вечерњој забави, узима икону и игра с њом, као да је то њен партнер (Кузнецова 2001: 163-167).У случају када девојка дозива ђавола као партнера, појављује се момак-покојник, који има намеру само њу да казни смрћу. Овај сиже близак је познатом сижеу о покушају момка-покојника да одведе девојку у гроб (уп. СУС 1979: 365). Девојка и нехотице, грубом шалом упућеном покојнику, чије су кости лежале поред пута, може га и дозвати.

Варијанте поменутих сижеа посведочени су у многим словенским крајевима – од источног Сибира у Росији до западних области Хрватске на Балкану: Забајкалје (Читинска обл.) (Зиновьев 1987: 98-99, 340-341), Новгородска област (Власова / Жекулина: 2001: 290-291), Нижегородско Поволжје (Корепова и др. 2007:123), Брестска област (Пински рејон) у Белорусији (Ивлева 2004: 83), Руси староверци у Литванији (Новиков 2009: 264.); у Бугарској – Раховско (Кузманова/ Коцева 1983: 263), Карнобатски крај (Василева 1993:184), Плевенско (Попов 1994: 84); у Македонији (Прилеп) (Спировска / Вражиновски 1988: 27-28); у Србији – Банат (Филиповић 1986: 54-55; Босић 1996: 222), пиротски крај (Златковић 2007: 586); у Хрватској – Лика (Георгијевић 1969:178-181), околина Вараждина (Valjavec 1890: 237-238), код Хрвата у мађарској Подравини (Franković 1990:35-38); код Словака (Polívka 1930:141-142). Занимљив је податак да је поменути сиже у источној

Србији (Лужница) познат и у облику песме баладног карактера: «Седеле девет седењке/ у пусту кућу попову./Нешто им лупа на врата:/ двоји му зуби железни,/троји му нокти коштани,/ двоји му уши кругови,/вршњик му капа на главу./ Све девет мртве падле,/ једна се повратила /па извикла што год може:/ - Дочујте девет мајчице,/ полет (те) девет свачице/ донесите девет кичице,/ жалејте девет ћерчице!/ И она падла на земљу и умрла» (Георгијевић 1969: 178).

Поставка

У иницијалном делу предања, који можемо означити као *по̄ста̄вка*, саопштава се о активним лицима (њихов пол, узраст, број) и дају се просторно-временске координате догађаја. Сазнајемо да су учесници на прелу – девојке. У више варијаната се казује, да је једна од девојака повела са собом своју млађу сестру – девојчицу (у једној варијанти је то њена кћи), захваљујући којој се даље и развија сиже приче. Од опште схеме се удаљава варијанта по којој се сусрет с демонском силом дешава у дому, где је прела девојка у друштву девојчице (Русија, северено Белозерје).

На прелима су се окупљали, по правилу, и девојке и момци. Ако момака није било, девојке су их «примамљивале» на магијски начин – дозивале су их испод отвора димњака: «Робята, идите сюда!» (Момци, дођите овде!), или су смитале ђубре у предњи угао куће (Северно Белозерје) (Морозов и др 1997: 39). Нарушавање правила о прелу (или вечерњој забави) као о мушко-женском скупу, доводи до неравнотеже у социјалној групи, која тражи своје разрешење.

У већини варијаната указује се на *ме̄ста̄* где су се девојке окупиле на прело, или вечерњу забаву. То су увек потенцијално опасна, «гранична» места, где у ноћно време демонска сила може бити активна и у другим приликама (уп. Раденкович 2011: 73-88). Тако у причи из северног дела Русије (Карелија), девојке се окупљају у кућици поред *језера*, коју су саме изградиле; према варијанти из Новгородске области, оне се окупљају на *салашу*; код Бугара (Раховско) – у *по̄друму*; код Македонаца (Прилеп) и Срба (Банат) – у *пӯста̄ој водениц*и; у источној Србији – у кући *по̄ред реке*; код Срба у Хрватској (Лика) – у *усамљеној кући на брду*.

У свим варијантама предања *време* догађаја је везано за *ноћ*. При томе, опасне намере момци-демони испољавају у глуво доба ноћи, до тренутка оглашавања првих петлова.

За мотивацију присуства демона на прелу ради кажњавања девојака, од изузетног значаја је *време у го̄дини*, када се тај догађај дешава. У бугарско-српској традицији, у варијантама где је указано да су момци-демони

– *тодорци*, или сам *свети Тодор*, догађај се везује за прву недељу великог поста, која се код Срба назива *Луда* или *Тодорова недеља*, тачније – од петка до недеље, када је било забрањено женама да преду а младежи да се окупљају на вечерње забаве. Према варијанти из северног Белозерја у Русији, догађај је везан за «некрштене дане», у источном Сибиру (Читинска област), за празник Крстовдан (18. јануар), када се иначе завршавају «некрштени дани». Поуздано се може рећи, да се и у осталим варијантама, где није експлицитно казано време дешавања, и у којима се момци-демони појављују а да их нико није позвао, ради о периоду «некрштених дана», тј. од Божића до Крстовдана. Управо у то време се окупљала младеж на вечерње забаве, познате у Русији као *вечерки*, *вечера*, *вечерухи*, *бесёды*. На тим скуповима долазила је младеж, празнично одевена, да игра. При томе, сама игра је имала не само забавни, већ и обредни карактер. Она је обављана «да би се избегла неродна година» (Некрылова 2007: 629-631). У исто време, током тих вечери било је *забрањено прeдење*. У Белорусији се чак говорило, да ће у случају кршења те забране «домаће животиње доносити на свет шантаве младунце». Иначе тамо се те вечери називају «свете вечери» (Романов 1911: 40-41). У неким деловима Русије се сматрало да «некрштени дани» (рус. *Святки*) обухватају шири период времена – од Никољдана до Крстовдана (уп. Максимов 1903: 289), али најстрожије забране предења односиле су се на време од Божића до Крстовдана.

Изненадни догађај

Долазак непознатих младића у просторију где су се девојке окупиле на прело код њих не изазива никакву сумњу. У једној варијанти, девојке долазе у напуштену кућу и тамо налазе шесторо непознатих момака. У неким варијантама девојке су чак одушевљене том посетом, зато што су сви момци лепи и добро одевени: «Кад око еданаест ури дођоше три дичака тако љепа да би се и сам Бог на њи насмија» (Георгијевић 1969: 180); «... Дошли су нам момци, ох, па сви лепи!» (Криничная 1989: 70); «Сви тако раскошно одевени са италијанским хармоникама, сатовима, кађачама» (Исто: 219); «И дошао неки каваљер, на први поглед нормалан, дође тако као господин. Она: - Ој!» (Морозов и др. 1997: 53).

Ситуација се нагло мења када девојчица, која се случајно нашла на прелу, или најмлађа преља, примети да незнанци имају одређена демонска обележја: најчешће гвоздене зубе, коњске или магареће ноге (копита) и репове. Понекад могу бити и друга обележја: «длакава уста», «зуби дугачки и пламен међу њима», «на ногама гвоздени нокти», «у чизмама кости». Преобраћени демон може показати своју скривену природу и по томе што

се не крсти и не скида капу (Корепова и др.: 123). У бугарској варијанти једна од девојака, преобраћеног светог Тодора у момка, препознаје по златним зубима и по томе што његове ноздрве немају отворе (Плевенско) (Попов1994: 84). У једној варијанти са руског Севера, тек када је једна девојка села у угао собе под иконом (*красный уīол*) видела је да незнанци имају гвоздене зубе и кости у чизмама (Карнаухова 1931: № 122).

Девојчица и њена сестра или пак сама девојка видевши да момци нису прави, већ скривени демони, покушавају да побегну са прела. У неким варијантама демони им дозвољавају да изађу из куће после њиховог обећања да ће се вратити. Или девојци, да не би далеко отишла, вратима притисну косу, али она успева да тај део косе среже, па опет побегне. У руским варијантама, девојка најчешће побегне у сауну (*баню*). У потрази за њом, демони долазе до врата сауне, али она налази спас причајући им о «мукама лана или конопље». У једној варијанти с Руског севера, лан сам устаје у дворишту и почиње да прича људским гласом историју свога постојања: «Слушајте, мене су са земље обрали, у земљу положили, одвејали, трли ...» (Черепанова 1996: 70). Овде се, у ствари, понавља древни апотропејски текст, који је познат код многих словенских и других народа (о томе уп. Раденковић 1996: 240-251; Толстой 2003: 37-72).

У другој северноруској варијанти девојка, склонивши се у сауну, измоли да је спаси митолошка господарица овог здања – *обдериха*, речима: «Мајчице, сакриј ме!» (Карнаухова 1931: № 122). У белоруској варијанти, девојка моли «домаћина» сауне: «Господине, домаћине, спаси ме од незаслужене смрти!» «Домаћин» (митолошко биће *бањик*) искочи испод пода и почиње да се бије с демоном-прогонитељем девојке (Даль 1996: 351. У српској варијанти из Лике, девојка и њена млађа сестра, бежећи с прела, сакрију се у врбак – момци-демони, преобративши се у псе, прогоне их, али их не успевају пронаћи.

Разрешење ситуације

Разрешење напете ситуације наступа изненада: у тренутку када живот прогоњених девојака виси о концу, чује се глас петла и демони истог часа нестану.

Демонолошка предања по правилу се завршавају информацијом о последицама догађаја који се збио у ноћи. Управо последице и служе као доказ о истинитости описаног догађаја. Оне се тичу како девојака које су побегле са прела, тако и оних које су остале на милост и немилост демона. Девојке које су избегле казну од демона умиру за осам дана, или постају неме (Срби, Лика), или «девојка се разболела – сушила се, и сушила, и

сушила, а затим је умрла» (Руси староверци у Литванији). Али најсуровије последице погађају девојке које су остале на прелу са момцима-демонима: «Ујутру су се вратили назад у село, гледају, а од свих другарица и другова остале су само кости» (Нижегородско Поволжје); «Ето, дошли су, погледали у кућици, а тамо све девојке задављене» (Новгородска област); « ...а тамо само коса и длаке – друго нема ништа» (Белорусија); «А на том месту ништа није остало: све су однели ђаволи, ти господски момци» (Бретска област у Беорусији); «нечастиви појели оне цуре, а кости све разбацали, а прешлице задјели за рожнике» (Срби, Лика) ; «где је била вечерња забава, тамо се створило језеро» (Далеки исток Русије, Читинска област); «брзо се та кућа завртела и пропала у земљу» (Русија, Каргопоље). Ствара се утисак да је слушалац предања скоро очевидац догађаја – као да су се разбацане кости девојака доскора ваљале у његовој близини; док језеро или јама где је кућа нестала, још стоје.

Сиже прича о «момцима–демонима на прелу» гради се од неколико елемената, који се могу означити предикатима, и то: ↑нарушавање правила понашања→долазак преобраћених «егзекутора»↔превремено откривање опасности→прогон ↔пружање помоћи, спашавање прогоњених ↓последице.

Подтекст кажњавања

Забране вечерњег окупљања на прело у одређене дане у години, као и позивање покојника на вечеринку, имају митолошку основу. Сматрало се, да у периоду од Бадње вечери па до Крстовдана, преци регуларно посећују домове својих живих потомака. Нарочито је изражен култ предака у обредној пракси на Бадње вече. Код Срба те вечери се једе на поду, на унетој слами покривеној покровцем или врећом од козје длаке. Једе се само посна храна, превасходно «зрнаста», из куће, пре тога се изнесу сви метални и оштри предмети, па и вретена, у угловима собе остављају се ораси, пали се свећа итд. Све то указује, да та вечера представља вид гошћења својих умрлих «прадедова» и «прамајки». *Дедник* је један од назива *бадњака*, који су Бугари на тај дан ритуално уносили у кућу и полагали га на огњиште.У Украјини, код Хуцула, на Бадње вече су у кућу уносили сноп жита, који је називан *gigyx* (Хобзей 2002: 101). Изношење оштрих предмета из куће представља вид заштите оностраних «гостију» од повреда (по свој прилици, душе покојника се схватају као слепе). Строга забрана предења у поменути период године, такође представља вид заштите невидљивих «гостију» од убода и повреда. А ти «гости» могу бити добри, али и врло осветољубиви. «Ето, били су некрштени дани. Има недеља када се привиђа и свашта се

дешава. И ето, живели су баба и деда. Баба је волеле да преде до поноћи.<...> Неко је дошао испод прозора: «Ти предеш?» <...> Она је одмах бацила пређу на пећ, па брже до свог старца» (Криничная 2000: 94).

Код Срба на Косову, дани од Божића до Крстовдана називају се *калаконђура*. У те дане женама је забрањено да преду, зато што се, према веровању, тада појављују демони *калаконђури* (у другим местима Србије се најчешће називају *караконџуле*), који их могу казнити ако не поштују забрану. Према причи, када је једна од девојака са прела, које су се окупиле супротно забрани предења, пошла са тестијом на бунар да донесе воде, тамо је зграбила калаконђула и појела. Када су остале девојке пошле да је траже и дозовају по имену «Мара», из мрака се одазвала калаконђура, речима: «Крцам Мару, крцам! Марино цревце око моје вретенце!» (Vukanović 1986: 445-446). Према веровању из Македоније (Скопска Црна гора), жене које не поштују забрану предења у поменуто време, ноћу позивају демони *караконџуле*. Када жене отворе врата, демони их почињу грепсти великим гребенама, или их одведу до реке или неке друге воде, да би их тамо утопили (Петровић 1907: 441-442). У Русији (Архангелска губернија), веровало се да жене које преду у «некрштене дане», прогоне демони *шуликуни*. У Тобољској губернији, лењиве преље, које не опреду до «некрштених дана» сву кудељу, плашили су да ће их однети шуликун (Власова1998: 563).

Без обзира што се момци-демони у предањима најчешће именују као *ђаволи*, они се ипак могу идентификовати као млади, осветољубиви покојници (додуше, сви покојници се некад замишљају као млади, јер се на ономе свету не стари), који су дошли да казне девојке због непоштовања забране предења у време «некрштених дана», пошто на тај начин вретенима повређују душе покојника, које тада посећују овај свет.

Веза момака-демона на вечерњој забави са покојницима очигледније се испољава у групи варијаната с поменутим сижеем, где се као разлог њихове појаве на вечеринку јавља то што је једна од девојака, видевши кости пред собом на земљи, рекла: „Кости, кости, дођите нам у госте!“; или: „Кости, кости, дођите нам у госте, вечерас имамо забаву!“ Исте вечери у кући где су се окупиле девојке на забаву, појављују се непознати момци, „сви весели, нуде медењаке, играју, играју, кревеље се“ (Карнаухова 1931: № 122). Или: „Дошли су, сели за сто, онако као људи, и кажу девојкама: - Хајде, дајте водку!“ (Романов 1891: 129).

Закључне напомене

У фолклору Јужних и Источних Словена познато је предање о суровом кажњавању девојака које нарушавају утврђена правила понашања. Зависно од тога, шта је повод за кажњавање девојака, текстови предања се деле на две групе: а) девојке, *супротно забрани предења* у одређеним данима у години, окупљају се на прело на неком усамљеном месту; б) девојка, *не поштујући забрану контакта с покојницима или нечистом силом*, позива покојнике или ђавола на вечерњу забрану. Исход је исти – покојници (демони), преобраћени у лепо одевене момке, раскомадају девојке, од којих најчешће остану само кости, као очигледни доказ до чега може довести кршење устаљених правила понашања у једном друштву. То је и један од механизама традиционалне културе, која причом о страшном догађају, утврђује правила понашања нових нараштаја. Прва група предања позната је у ширем источно-јужнословенском ареалу, док се друга група среће само код Источних Словена.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Босић 1996 - М. Босић, *Годишњи обичаји Срба у Војводини*, Нови Сад 1996.

[2] Василева 1993 - В. Василева, *Традиционни календарни и семейни обичаи в Карнобатско* // История и култура на карнобатския край, Т. 3, София 1993.

[3] Власова 1998 - М. Власова, *Русские суеверия. Энциклопедический словарь*, СПб. 1998.

[4] Власова/Жекулина 2001 – *Традиционный фольклор Новгородской области*. Издание подготовили: М. Н. Власова, В. И. Жекулина, Санкт-Петербург 2001.

[5] Георгијевић 1969 - С. Георгијевић, *Мотив о ђаволу и девојкама на прелу* // „Народно стваралаштво. Folklor“, т.VII/26-27, Београд 1969.

[6] Даль 1996 - В. И. Даль, *О поверіях, суевериях и предрассудках русскаго народа. Матеріалы по русской демонологіи*, СПб. 1996.

[7] Зиновьев 1987 - *Мифологические рассказы русскаго населения Восточной Сибири* / Сост. В. П. Зиновьев. Новосибирск 1987.

[8] Златковић 2007 - Д. Златковић, *Приповетке и предања из пиротскоі краја*, Т. II. Пирот 2007.

[9] Ивлева 2004 - *Представления восточных славян о нечистой силе и контактах с ней. Материалы полевой и архивной коллекции Л. М. Ивлевой*, Сост. В. Д. Кен. СПб. 2004.

[10] Карнаухова 1931 - *Сказки и предания Северноі края. Запись И. В. Карнауховой*. Ред. Ю. М. Соколова, Москва-Ленинград 1931, № 122.

[11] Корепова и др. 2007 - *Мифологические рассказы и поверья Нижегородскоі Поволжья*. Сост. К. Е. Корепова, Н. Б. Храмова, Ю. М. Шеваренкова, СПб. 2007.

[12] Криничная 2000 - Н. А. Криничная, *Русская народная мифологическая проза*, Т. 2, Петрозаводск 2000.

[13] Криничная 1989 - *Легенды. Предания. Бывальщины* / Сост. Н. А. Криничной, Москва 1989.

[14] Кузманова/Коцева 1983 - *Българска народна поезия и проза*, Т. VII. Предания, легенди, пословици, гатанки, Сост. В. Кузманова, Й. Коцева, София 1983.

[15] Кузнецова 2001 - В. С. Кузнецова, *О фольклорных текстах из состава уралосибирскоі патерика* //Общественное сознание и литература XVI-XX вв. Сборник научных трудов. Ред. Н.Н. Покровский, Новосибирск 2001.

[16] Максимов 1903 - С. В. Максимов, *Нечистая, неведомая и крестная сила*, СПб. 1903.

[17] Мороз 2009 - *Карпополье: Фольклорный путеводитель (предания, легенды, рассказы, песни и присловья*. Под общей редакцией А. Б. Мороза, Москва 2009.

[18] Морозов и др. 1997 - И. А. Морозов, И. С. Слепцова, Е. Б. Островский, С. Н. Смольников, Е. А. Минюхина, *Духовная культура Северноі Белозерья. Этнодиалектный словарь*, Москва 1997.

[19] Некрылова 1997 - А. Некрылова, *Русский традиционный календарь*, СПб. 2007.

[20] Новиков 2009 - *Фольклор старообрядцев Литвы: тексты и исследование*, Т .2. Народная мифология. Поверья. Бытовая магия. Издание подготовил Ю. Новиков, Вильнюс 2009.
[21] Петровић 1907 - А. Петровић, *Народни живот и обичаји у Скопској Црној Гори* // Српски етнографски зборник VII. Београд 1907.
[22] Попов 1994 - Р. Попов, *Светци демони* //Етнографски проблеми на народната духовна култура. Т. 2. София 1994.
[23] Раденковић 1996 – Љ. Раденковић, *Симболика света у народној магији Јужних Словена*, Ниш-Београд 1996.
[24] Раденкович 2011 – Л. Раденкович, *Опасные места в славянской народной демонологии* //Славянский и балканский фольклор. Виноградье, вып. 11, Москва 2011, 73-88.
[25] Романов 1891 – Е. Романов, *Белорусский сборник*, вып. 4, Витебск 1891.
[26] Романов 1911 - Е. Романов, *Материалы по этнографии Гродненской губернии*, Вып. I. Вильна 1911.
[27] Соколов 1931 - *Сказки и предания Северного края*. Запись И. В. Карнауховой. Ред. Ю. М. Соколова. Москва-Ленинград 1931.
[28] Спировска/Вражиновски 1988 - *Вампириte во македонскиte верувања и преданија*, Подготовиле Л. Спировска, Т. Вражиновски, Скопје 1988.
[29] СУС 1979 - *Сравнительный указатель сюжетов: восточнославянская сказка*. Сост. Л. Г. Бараг и др, Ленинград, 1979.
[30] Толстой 2003 - Н. И. Толстой, *Очерки славянского язычества*, Москва 2003.
[31] Хобзей 2002 - Н. Хобзей, *Гуцульска міфологія. Этнолінгвістичний словник*, Львів 2002.
[32] Филиповић 1986 - М. С. Филиповић, *Трачки коњаник: студије из духовне културе*, Београд 1986.
[33] Черепанова 1996 - *Мифологические рассказы и легенды Русского Севера*. Сост. О. А. Черепанова, СПб. 1996.
[34] Franković 1990 - Đ. Franković, *Mitska bića u podravskih Hrvata* //Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj 9. Budimpešta 1990.
[35] Polívka 1930 - J. Polívka, *Súpis slovenských rozprávok*. V Turčinskom sv. Martine 1930.
[36] Valjavec 1890 - M. K. Valjavec, *Narodne pripovijesti u Varaždinu i okolici*, Zagreb 1890.
[37] Vukanović 1986 - T. Vukanović, *Srbi na Kosovu* II. Vranje 1986.
[38] **South Slavic-Russian Parallels of a Folklore Text:**

Dr Ljubinko Radenkovic
Serbian Academy of Sciences and Arts

SOUTH SLAVIC-RUSSIAN PARALLELS OF A FOLKLORE TEXT: YOUNG MEN-DEMONS ON PRELO

Abstract *In this paper we analyzed Slovene variants of a folk tradition in which demons, converted into a beautiful young men, come to punish the girls, because they do not respect the ban on spinning on certain days of the year. A similar summary refers to the punishment of girls who call the dead or demons at an evening party. Summary is one of the means of culture, which serves to regulate the conduct of youth at the time "non-baptised days", "Todor's week", or on other holidays. It also shows examples of the danger of distortion of the boundaries between the living and the dead: when angry or jealous girl, not respecting the established norms of behavior, and called the dead or demons at an evening party, it can cost lives.*

KEY WORDS: *FOLK TRADITION, DEMONS, THE DEAD, FRACTURE, PROHIBITIONS, CALENDAR TIME, THE SLAVS.*

Младен Гверо, мастер
Факултет за културу и медије Мегатренд универзитета

СРПСКА ЋИРИЛИЦА НА ВЕТРОМЕТИНИ

Резиме: *Српска ћирилица у електронској револуцији губи трку са временом. Чак се предвиђа њено повлачење и нестанак у интернет употреби у 22 веку. Поред тога што дели судбину малих језика у електронској форми, под притиском владајућег, енглеског језика, српска ћирилица угрожена је и изнутра, како због своје двојезичности, (ћирилично и латинично писмо), тако и због институционалне небриге и до краја неизграђеног језика.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *СРПСКИ, ЋИРИЛИЦА, ИНТЕРНЕТ, ЕНГЛЕСКИ, КУЛТУРА, НАРОД, ДРЖАВА*

1. УВОД

Српска ћирилица вековима се жилаво провлачила кроз историјске кланце да би сачувала идентитет народа коме припада. У ствари, она је преживљавала и пратила све тешкоће које су пратиле српски народ кроз његову историју, од времена поробљавања, преко многобројних ратова и опирања освајачима, до данашњих дана када у сопственом народу посустаје. Иако јој је највишим државним законом дато првенство у употреби, до краја неструктурисана, у најновијем, савременом, добу интернета, могуће је да се налази на највећем искушењу за опстанак у својој постојаности. Ако се, поред екстерних утицаја, према српској ћирилици настави немарност у сопственом народу, првенствено у образовној и културној сфери, предвиђања су да ће Срби у двадесет други век ући без своје ћирилице на интернету! Основни разлог таквом стању првенствено треба тражити унутар саме државе, њеним институцијама које се баве језиком, као и мла-кој, готово непостојећој кампањи за очување националног ћириличног писма. Сем просветљених појединаца који се баве језиком, те одређених друштвених група и удружења, битка за српску ћирилицу у електронској револуцији посустаје. Трка се губи у антиподу, колико се великом брзином електронска револуција убрзава, српска ћирилица у тој мери заостаје, губи дах. Светионик у коме догорева пламичак наде јесте српски интернет портал Пројекат *Растко*. Квантитативни примери српских сајтова на интернету алармирајуће упозоравају: од око 25000 српских сајтова, једва око 200 је на ћириличном писму. Да ли је проблем српског језика и у његовој двојезичности, ћирилично и латинично писмо, па претеже латинично, не би требало да буде разлог за оправдање и небригу. Уосталом, ћирилица се везује за православље а латиница за римокатолицизам. У овом случају вредност губи и основна теза да је српска ћирилица пролазила кроз све тешкоће народа, више пута забрањивана, али је опстала. У садашњем времену, без обзира што је држава у великој кризи, српска ћирилица показује најтеже симптоме за своју постојаност. Ако се свему дода спољни фактор, притисак и доминација енглеског језика на интернету, извесно је да су стрепње за опстанак српске ћирилице оправдане. У овом случају, за безнадежност постојаности српске ћирилице, треба се призвати памети, овог пута по Александру Хамилтону (Aleksander Hamilton): „Када су истински интереси народа супротни његовим жељама, дужност је свих оних којима је он поверио стварање о тим интересима да се супротставе заблуди чија је он тренутна жртва“ ().

2. КРАТАК ИСТОРИЈАТ

Ћирилично писмо користи велики део популације на земаљској кугли. Следећи језици говоре или су говорили ћирилицу: индоевропски, словенски, руски, украјински, белоруски, бугарски, српски, македонски, осетски, таџички, романски језици, румунски, ромски, курдски, алтајски, туркисјки, азерски, татарски, туркменски, узбечки, киргишки, казашки, угро-фински, удмурстски килдијснски самијски, мордвински и моги други. Историја ћириличног писма води се од 19. века пре нове ере, од Вади ед Хол (19. в. пне), преко Прото-кананистског (14. в. пне.), Угаритичког (13. в.пне), Феничанског (11 в. пне), Хебрејског (9. в. пне), Арамејског (9. в. пне), Браманског (3. в. пне), Сиријског 2. в. пне), Арапског (4. в), до Коптског (4. в), Грчког (9. в.), Глагољице (862 г) и Ћирилице (10. в.). http://sr.wikipedia.org/sr.

Лингвистичке теорије кажу да се ћирилица развила из словенске глагољице коју је највероватније створио Константин Филозоф. Даље се наводи да је почетком 10. века ћирилична азбука почела да потискује глагољицу у Србији, Русији и Бугарској. Реформу српске ћирилице извршио је Вук Стефановић Караџић 1818. године објављивањем „Српског рјечника" по принципу да сваки глас има своје слово. Тиме је избацио знакове који нису имали своје гласове.

А а	**Б б**	**В в**	**Г г**	**Д д**	**Е е**	**Ж ж**	**З з**
И и	**К к**	**Л л**	**М м**	**Н н**	**О о**	**П п**	**Р р**
С с	**Т т**	**У у**	**Ф ф**	**Х х**	**Ц ц**	**Ч ч**	**Ш ш**

Иако се Црква противила Вуковим реформама, а узимање неких знакова из латинице сматрала грехом, Вук је ипак победио, али тек 1847. године. После низа реформи створио је савремено писмо – српску ћирилицу радикално упрошћену са 30 знакова, колико и гласова у језику. Од тада, кроз историју, као и њен народ, и српска ћирилица битку бије за опстанак. Забрањивали су је многи владари у различитим епохама: Марија Терезија, Франц Јозеф Први, Бењамин Калај, Иван Мажуранић, Анте Павелић, Адолф Хитлер. Између осталих, Босански сабор је 11. 11. 1915. године донео одлуку о забрани ћирилице, а Стјепан Саркотић, земаљски поглавар БиХ је у Сабору рекао: „Срби у БиХ са својим ћириличним писмом представљају непријатељско тијело истока у борбеној зони запада" (). Ништа боља ситуација није била ни у Краљевини Југославији. У време Шестојануарске диктатуре краљ Александар Први Карађорђевић је, у интересу југословенства, био предвидео укидање ћирилице. У томе га је спречио профе-

сор Александар Белић. . У Хрватској је забрана ћирилице укинута тек 1945. године сломом НДХ. Тек 1954. године Новосадским договором закључено је да су ћирилица и латиница два равноправна писма. Данас, у традиционалној, писаној и савременој електронској форми ћирилица у Србији је на највећим искушењима у историји. Са Косова и Метохије алармирају: „Са Космета протерана ћирилица, (уторак, 13. деембар, 23,34 часа, Радио КиМ). Из Алексинца вапе: „На делу је нови огромни притисак латинизације. Ево само неких доказа: у школству почиње коришћење неуставног правописа у коме је латиница стандардно писмо српског језика, иако то води нестанку ћирилице…Грађани су доскора имали ћириличне документе, сада добијају латиничне…Уз захтев и тромесечно чекање могу се добити и ћирилична документа…Држава крши свој Устав путем нових саобраћајних таблиа означених словима латинице…Наравно да је латинизација православних, ћириличких народа, процес од геополитичког значаја… Овај изгон ћирилице само је наставак старе политике све већег удаљавања Србије од ћириличке Русије“ (). По свему судећи, најсавршеније фонетско писмо, српска ћирилица, кроз векове се жилаво борила, делила судбину свог народа, са њим се идентификовала. Иако су пронађени обрасци за њену употребу и представљање у електронској форми, процене говоре да би српски народ у 22. век могао да уђе без свог писма, српске ћирилице. Ако религија и језик представљају идентитет једног народа, и ако се ћирилица у електронској форми налази пред нестанком, питање је, не односи ли се то и на сам народ? У биолошком смислу, услед већег броја смртности од рађања, годишње се у Србији, између двадесет и тридесет хиљада, умањује број становника.

3. СТАЊЕ СТВАРИ НА ИНТЕРНЕТУ

Српска ћирилица је више него слабо заступљена на Интернету. Број српских сајтова урађених нашим традиционалним писмом споро расте иако су квантитативно српски сајтови у рапидном порасту. Многи ћирилични сајтови су се угасили, а неки, напросто, прешли на латиницу. Може се проценити да је укупан број ћириличних сајтова око 200, јер неки сајтови још нису индексирани у претраживачима па је њихово евидентирање у овом тренутку отежано. Ретко се на латиничним сајтовима могу наћи и ћирилични прилози. Груба процена је да се на Интернету налази најмање око 25000 српских сајтова. Дакле, број од око 200 српских ћириличних сајтова делује поразно. Иако број српских сајтова из дана у дан расте, процентуално се смањује број ћириличних. Ћирилични сајтови у најбољем случају чине свега око 0,86% од укупног броја српских сајтова. Не може се тражити оправдање у необавештености и техничким недос-

тацима. Очигледна је небрига и незаинтересованост и институацијална решеност српског народа за наше културно благо, српску ћирилицу. Не би било претерано рећи да је ово сумрак српске ћирилице на интернету. Квантитативни развој српске ћирилице на Интернету је онеспокојавајући. Још у мају 1994. часопис Књижевна реч је у YUSCII стандарду своја ћирилична издања дистрибуирао путем BBS-а, мејлинг листа и електронске поште. Прве Интернет презентације на српском језику постојале су још 1995. године. Такве презентације, ограничене на београдски Универзитет и дијаспору, биле су махом урађене, како на српском језику, латиницом, тако и на енглеском језику. Неких ретких покушаја појаве ћирилице у YUSCII стандарду било је, а они су се углавном завршавали неуспешно или гашењем сајта или преласком на латиницу. Изузетак је интернет презентација Књижевне речи која је од јануара 1996. била на ћирилици у YUSCII стандарду. Да би се читао Интернет сајт у YUSCII стандарду, потребно је да читалац у свом рачунару има инсталиран фонт којим је рађен сајт. Тиме је за многе читљивост била отежана. Оваква некомпатибилност била је објективна сметња развоју српске ћирилице на Интернету, али ње је нестало појавом вишејезичне подршке којом је на Интернет сцену ступио ћирилични Windows кодни распоред 1251. У септембру 1997. године појавио се први српски ћирилични сајт рађен у стандардизованом кодном распореду 1251. Био је то, заправо, један део сајта *Књижевна реч*. У већем броју српски ћирилични сајтови почели су да се појављују 1998. када су такве сајтове отворили*Епархија рашко-призренска*, електронска библиотека српске културе *Пројекат Растко и Српска православна црква.* 1999. године се појављују још три велика ћирилична сајта: историјске свеске*Српско наслеђе*, сајт посвећен историји и традицији Црне Горе*Српска земља Црна Гора*и електронско издање*Душанових законика*, док своју ћириличну верзију сајта добија и *Њ.К.В. Престолонаследник Александар Карађорђевић.*

Појава стандардизоване српске ћирилице на овим великим сајтовима могла је бити знак да је дошао крај техничким препрекама за израду ћириличних сајтова и крај отежаној видљивости и читању српске ћирилице на глобалној светској мрежи. До краја 1999. године број српских ћириличних сајтова, већих и мањих, нарастао је на око тридесет. Половином 2000. године број је износио око 50, а крајем те године било их је око 100. Почетком фебруара 2002. број евидентираних српских сајтова урађених ћирилицом је 186, а процена је да их има око 200. Највећи српски ћирилични издавач је електронска библиотека Пројекат *Растко***.** Њему припада водећа улога у практичној примени српске ћирилице на Интернету. Сајтови изузетно богати ћириличним материјалом су још итеолошки сајт *Верујем***,** те сајтови*Српске православне цркве, Митрополије црногорско-приморске, Епархије шабачко-ваљевске и Епархије рашко-призренске.* У дијаспори

највеће ћириличне презентације **су** *Српска народна одбрана* у Америци *Српска дијаспора*. Сајтови који за тему имају словсност су *Српско писмо, Ћирилица.орг*,*Ћирилица.ком и Крсмановић.ком,* док се евиденција о заступљености српске ћирилице ажурира на сајту*Српска земља Црна Гора*. На овим сајтовима, али и неким другим, могу се наћи све информације потребне, како почетнику да би израдио добар ћирилични сајт, тако и искуснијем кориснику интернета да би се упознао са најновијим софтверским достигнућима у вези са електронском применом српске ћирилице. Сајт који у пуној мери доприноси развоју српске ћирилице је портал*Интернет Крстарица* путем кога се ћириличним писмом може претраживати интернет. Ћирилицу преко свог сајта, али и софтвера за базирање података промовише*YUISIS Клуб*, док *Офсенаријум* нуди програм за ћирилизацију Windows-a. Институције од научно-културног значаја које имају своје ћириличне сајтове су*Српска академија наука и уметности, Библиотека Матице српске, Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, Вукова задужбина и Позориште на Теразијама.* Иако Српска православна црква слови за конзервативну, управо се супротно показује на глобалној светској мрежи. Српски богословски сајтови су веома бројни и већина њих је урађена ћирилицом. У оквиру већ поменутог *сајта Српске православне цркве*налазе се и ћириличне презентације*Митрополије загребачко-љубљанске, Епархије тимочке* као и презентације једног броја храмова и часописа, док се у оквиру*Пројекта Растко*налази презентација*Пећке патријаршије*. Ћириличне сајтове на сопственим адресама имају*још Епархија бањалучка, Епархија шабачко-ваљевска, Епархија нишка и Епархија средњоевропска*. Манастири који имају своје сопствено ћирилично представљање су*Жича, Студеница и Свети Арханђели код Призрена док Михољска превлака* свој веома информативни подсајт има у оквиру сајта*Митрополије црногорско-приморске*. Свој сајт редовно ажурира, а вредни нарочитог помена су *Светосавска омладина Архиепископије београдско-карловачке,* теолошки сајт*Верујем* који је веома богат стручном литературом, изузетно едукативна презентација*Мисионарског друштва Свети Лука* и српско-православно црквене општине у Немачкој које су пописане у евиденцији. Изузетно су значајне презентације *Душановог законика*и*Мирослављевог јеванђеља*као и сајт посвећен делу првог српског фотографа*Анастаса Јовановића*. Недостатак ове категорије сајтова је што се ретко ажурирају па се тако редовније обогаћивање ћириличним материјалима своди само на сајтовеПројекат *Растко и Српска земља Црна Гора*. За разлику од оваквих релативно бројних сајтова који чувају српску баштину, сајтови који се баве презентовањем модерне српске културе готово да и не постоје. Поред секција, посвећених модерној српској култури, на сајтуПројекат *Растко* постоје само два сајта ове врсте урађена

ћирилицом, а то су презентација музичара*Владе Дивљана* и сајт*Огледало српско,* посвећен модерној црногорској књижевности. Српска ћирилица је слабо заступљена на сајтовима научно-наставних и наставно-образовних установа. Једино*бањалучки Универзитет, Математички факултет у Београду и Богословски факултет СПЦ* имају своје ћириличне сајтове, док се на сајтовима осталих државних универзитета и факултета тек понекад појави и неко ћирилично обавештење. Своје ћирилично представљање има и*Универзитет Браћа Карић у Новом Саду*, као и мањи број основних и средњих школа. Ћирилични сајтови странака које играју значајну улогу у политичком животу српских земаља су ретки. Такве сајтове имају новосадски одбор*Демократске странке Србије*,*Српска напредна странка, Демократска омладина Демократске странке*, *Српска радикална странка, Српска народна странка Црне Горе, Нова Србија, Странка независних социјалдемократа Републике Српске, Српски народни савез Републике Српске и три одбора Српског покрета обнове.* Страначке презентације се редовно ажурирају информацијама из политичког и страначког живота. Ћириличне сајтове имају и неки од политичких покрета, а од познатијих јавности то су*Равногорски покрет и Отачаствени покрет Образ.* Српске друштвене организације у дијаспори, иако прилично заступљене на интернету, своје презентације углавном немају урађене ћирилицом. Постоји само пет евидентираних ћириличних сајтова друштвених организација и установа наших земљака у дијаспори. Сајт *Српске народне одбране у Америци*и сајт *Српска дијаспора* су богати материјалом, а први се и редовно ажурира. Три мања сајта су презентације*Српског друштва Синђелић, Српског културно спортског клуба Никола Тесла* у Аустрији *и Први српски православни богребни завод у Чикагу.* Појединци који су објављивањем ћириличних књига и чланака највише допринели развоју српске ћирилице на интернету су оснивач и председникПројекта *Растко*Зоран Стефановић и информатичарМихаило Стефановићкоји су од 1994. до данас са многобројним сарадницима развили највећи број српских ћириличних презентација. Квантитативно су популаризацији ћирилице на интернету веома допринели идр Дејан Ајдачићкоји учествује у развоју неколико ћириличних пројеката,Александар Ђаковац, уредник сајта*Верујем*, Александар Раковић, уредник сајта*Српска земља Црна Гора*и учесник у развоју још неких ћириличних сајтова. Додајмо још да градНишима највише локалних ћириличних презентација, да постоји само један спортски ћирилични сајт*Топ Баскет*, да, сем дневника *Правда, Вечерње новости* и *Политика*, данас нема ниједног ћириличног електронског издања дневних новина и да не постоји ниједан ћирилични сајт забавног карактера. Велика већина ћириличних сајтова је рађена у стандардизованом кодном распореду 1251, мада има још сајтова урађених у већ застарелом YUSCII стандарду.

4. ТРАДИЦИЈА И ЈЕЗИК

Вук српски језик сматра: најсветијом народности (народном особином). На језичкој основи стварају се и растурају државе. „На глобалном плану, проблеми у вези са језиком појављују се у самом питању опстанка малих језика. Данас у свету постоји око 3000 живих језика и неколико пута више дијалеката, а само 200 држава“ (према Аврамовић. З. *Култура*, 2008. стр. 45). Велики и културни народи и те како брину о свом језику. Нека буде на знање да о свакој новој речи француског језика расправља Француска академија наука. Италијани већ 500 година имају Академију која се искључиво бави италијанским језиком. Али и то, да из Србије у Хрватску не може преко хрватске амбасаде отићи ниједно писмо које није прошло испод руке лектора за хрватски језик. Свакодневна употреба рачунара, сателитска телевизија, Интернет, нове технологије, нове робе, међународна подела рада, огромно светско тржиште и незадрживо ширење енглеског, као главног светског језика, представљају револуцију у животу и почетак изградње глобалног светског поретка, који брише светске границе, умањује разлике међу народима, унифицира свет и неминовно утиче на судбину језика народа који су у инфериорном положају. Једном речју, моћан технолошко-цивилизацијски процес захвата и најзабаченије делове земаљске кугле, тако да ће за наредних 100–200 година на географској карти од многих народа и језика остати само мрље. „Да се не заваравамо, у те мале народе спада и српски народ и његов језик. Дакле, будућност имају светски језици и језици великих народа, а од малих они који су добро проучени и тврдо нормирани, са потпуно извршеном дигитализацијом. Значи, ако нам је стало до очувања језика и своје посебности, потребно је да у наредној деценији урадимо оно што нисмо урадили за протеклих сто година: да темељно обрадимо српски језик, да га нормирамо и дигитализујемо, да га истински научимо и предамо новим нараштајима. Иначе, у садашњем тренутку српски језик је разграђен посед, без домаћина и катастарских књига. Чак се стиче утисак да је заједно са српским националним писмом пуштен низ воду и српски језик“. (Симић М., Сарадник Института за српски језик САНУ). Глобализам, у најгрубљем милитаристичком облику, кроз историју је оставио дубоке ожиљке на српском националном бићу од којих се тешко опоравља. То се односи на све ратове које је Србија била принуђена да води првенствено због свог геополитичког положаја. У временима отпора јавила се књижевност коју је народ стварао, првенствено јуначке народне песме. Њих је народ, с колена на колено, био принуђен да преноси усменим путем све до појаве Вука Караџића који их је записао, систематизовао и штампао. На тим песмама надахњивале су се генерације Срба, посебно у руралним подручјима. Овај вид стваралаштва размеђен је пре и после косовским

циклусом. Да је бол велики покретач духовног стваралаштва, без сумње се показало баш народним јуначким песмама које је високо оценио и сам Гете, због чега је научио и српски језик.

Каснијим збивањима, у бројним ратовима, српско биолошко биће је истањено, држава се сврстала у ред мањих и сиромашних, тиме до данас остала подложна утицају великих сила. Само у Првом светском рату Србија је остала без трећине становништва, првенствено биолошки репродуктивног.

С обзиром на посебност положаја Србије и српске културе, према томе и књижевности, у процесу електронске револуције, као водич треба да нам послужи теоријска поставка академика Михајла Марковића, нашег и светски признатог хуманистичког филозофа и мислиоца, о дихотомији појмова *глобализам* и *глобализација*. Академик Марковић *глобализам* објашњава као друштвену појаву у виду освајачке политике, а *глобализацију* као природни процес који се подстиче сваким другим и технолошким развојем. Дакле, у питању су два одвојена феномена у дихотомији, друштвени и природни, са истим кореном речи. (Марковић, М. хуманистички филозоф, САНУ (24. 02. 1923. – 07. 02. 2010.) *филозофска поставка изнета у једносатном телевизијском интервјуу – ТВ БН, 2008. године).* Развијајући теорију о култури, Зоран Аврамовић, наводи: „Без традције не би било основе за даљи развој идентитета народа, група и појединаца (укупни систем мишљења „понашања и погледа на свет"). У ствари, традиција се изводи из предања, онога што се преузима из прошлости и преноси на савременост и будућност. Без традиције не би било основе за даљи развој идентитета народа…" У време поробљавања и владавине Турака српским земљама, поред физичког угњетавања, што је више могло, затиране су и традиционалне вредности које су имале национално обележје. Ово се односи и на претпоставке које потичу из страних извора, да су Срби народ најстарији, да је пре Немањићке, српска држава кроз историју била далеко већа од Душановог царства и да су познате 52 династије из најстарије српске историје. Сем катедре професора Милана Будимира, (филолог, САНУ 1891 -1975) који се залагао да, посредством страних извора, обнови овај феномен српске историје, у савременој српској историјографији он се готово потпуно занемарује. У истраживачком раду – књизи „Ритуал ума", доктор Ивица Тодоровић износи да је та тема у турско време била строго забрањена. До данашњих дана утицај је био толико велики да је потиснута, једва да се одржава на маргинама историографије. . (Тодоровић И., *Ритуал ума,* 2005 САНУ).

Српско биће се, дакле, налази у процепу између глобализма и глобализације, сиромаштва, сталних тензија по разним основама, затирања српске традиције, која се налази на ивици понора, од уништавања споме-

ника културе, обичаја и предања, с једне, и електронске револуције која се на културолошком плану, с друге стране, уклапа у процес глобализације. И у тако тешким околностима, процес дигитализације српске културе, посебно књижевности, одвија се на запажено високом нивоу. С обзиром да је Народна библиотека Србије главни носилац посла дигитализације српске књижевности , на дан 9. јануара 2012. године од Николе Павловића добили смо пресек стања дигитализованих, првенствено књижевних записа: 1.159.637 скенираних страна, и још неколико хиљада страна које формално нису уврштене у званично обрађене. У том погледу Србија је већ укључена међу 100 земаља света које имају своје националне центре за дигитализацију, кутуролошки представљена и учествује у размени те врсте добара, још тачније речено у процесу глобализације. Питање српског језика и ћириличног писма веома је деликатно у ери дигитализације српске културе. Неколико разлога је за неповољне оцене. Основни је, што је у компјутерској техници превладао енглески језик. Други разлог је, што ће иначе мале културе са својим језицима претрпети велике ударе, чак и нестати. Треће је, што се у самој Србији не води пропаганда за очување српског језика и писма. Ово се посебно односи на српско писмо, ћирилицу, која се затире и у самој Србији. Премда, Пројекат *Растко*, као светионик, даје извесне наде у очувању српског језика и националног писма, ћирилице. Културолошки, српска књижевност има шта да понуди у размени са светском културом. Пре осталог мисли се на рукописне књиге, али и на великане српске књижевности – Иву Андрића, Милоша Црњанског, Мешу Селимовића, Бранка Ћопића, Исидору Секулић, Слободана Јовановћа, као и остала дела српских књижевника у дигитализованој форми. Посебно место за расправу заузима српски језик као најсавршеније фонетско писмо које отежано постиже потпуну компатибилност са интернетом, што због доминације енглеског језика у електронској форми, што због недовољне бриге државних институција о матерњем језику.

5. ЗАКЉУЧАК

И на основу летимичног прегледа може се јасно уочити да иза већине сајтова урађених српском ћирилицом стоје традиционалисти емотивно везани за српски језик, српско православље, српску ћирилицу и народно сећање. То значи да је нужно повезивање свих заинтересованих у једну групу која би направила детаљан план за популаризацију српске ћирилице. Ако се узме да је језик суштинско обележје културе, професор Зоран Аврамовић сагледава одређене пукотине у самом ткиву српског језика. То су: 1. туђице, 2. притисак енглеског језика, 3. продор биркоратског језика,

4. двострукост у писму (ћирилица и латиница) и 5. губљење акцентског система (услед убрзавања говора долази до „гужвања“ језика. (према Аврамовић З. *Култура* 2008. стр. 46). Међутим, српска ћирилица није угрожена само на Интернету. У Црној Гори ћирилица је готово у потпуности замењена латиницом, у Србији се ћирилица и даље повлачи пред латиницом, док је у Републици Српској ситуација нешто боља, али далеко од идеалне. Ако се овакав негативан тренд настави, Срби ће у XXII век ући без свог традиционалног и националног писма. Дакле, потребан је један општији и обухватнији захват уз нужно ангажовање државних и националних институција. Потребно је на државном нивоу покренути широку акцију популаризације и ревитализације ћирилице у свим сегментима друштва. Крајње је време да се призна и прихвати чињеница да српска ћирилица полако нестаје. Њена заштита није и не сме бити само програм неких ентузијаста, већ мора бити државни и национални задатак. Широј јавности треба пружити информацију о ћирилици путем спотова, реклама, огласа, летака ... Наш народ би, дакле, требало поново упознавати са ћирилицом и њеној важности за очување српског идентитета. Уколико до таквог односа према српској ћирилици дође, она ће и на интернету заузети простор који јој по историјском праву у српском народу и припада. Уколико, пак, до таквог односа према ћирилици не дође, треба се плашити да ће српски народ изгубити једно од најосновнијих обележја сопственог идентитета.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Аврамовић, З - *Култура*, 2008. Завод за уџбенике, Београд,
[2] Аврамовић, З – *Социологија и књижевност,* 2008. Рашка школа, Београд
[3] Аврамовић, З – *Социолошка осматрачница културе и образовања,*2011 Рашка школа, Београд
[4] Бранковић С. – *Методи исксутвеног истраживања друштвених појава,* 2009. Мегатренд универзитет, Београд,
[5] Бугарски, Р. – *Језик у друштвеној кризи*, Чигоја штампа 1997. Београд
[6] Ковачевић, М. – *Српски језик и српски језици*, СКЗ и БИГЗ, 2003.. Београд
[7] Ивић. П. – *Српски народ и његов језик*, СКЗ, 1986. Београд
[8] Аврамовић З. „*Традиција као елемент српског културног обрасца*“ (231-245); Јовановић М. Б. – Ланговић .А. М. „*Управљање системом високог образовања*“ *(*1-13); Прља Д. „*Слобода размене информација у дигиталном свету*“ (33-49). *Годишњак Факултета за акултуру и медије* 2011. Мегатренд универзитета, Београд,

Mladen Gvero, M.A.
Faculty for Culture and Media, Megatrend University

SERBIAN CYRILIC ON THE OPEN WIND

Abstract: *The Serbian Cyrillic alphabet in the electronic revolution is losing the race against time. There is even a foreshadow of its withdrawal and loss of internet use in the 22 century. In addition to sharing the fate of small languages in electronic form, under pressure from the ruling, English language, Serbian Cyrillic is also threatened from within, because of its bilinguality (Latin and Cyrillic scripts), and due to institutional neglect and unsufficientlyundeveloped language.*

KEY WORDS: *SERBIAN, CYRILLIC, INTERNET, ENGLISH, CULTURE, NATION, STATE*

Проф. др Милоје М. Ракочевић
Природно-математички факултет, Ниш

ИЗОМОРФИЗАМ У ПРИРОДИ И СТВАРАЛАШТВУ

***Резиме**: У раду се најпре показује да постоје изоморфне структуре у природи (првенствено на примеру генетског кода и периодног система хемијских елеената), кореспондентне уникатним и специфичним аритметичким и алгебарским структурама. С друге стране, такође је показано, да се адекватне (и аналогне) такве структуре могу наћи и код класика књижевности (Хомер, Данте, Шекспир, Гете, Пушкин, Његош, Толстој и др.). Конкретно је показано (на егзактним примериме) да су ови аутори, свесно и намерно, изградили структуру и композицију својих поетских дела у сагласности са структурама детерминисаним најбољом могућом симетријом, хармонијом и пропорцијом (златним пресеком). Такође је предочено да овај и овакав тип изоморфизма – изоморфизам структура природних и створених кодова – до сада није био познат у науци.*

***КЉУЧНЕ РЕЧИ**: ИЗОМОРФИЗАМ, ПРИРОДНИ КОДОВИ, ГЕНЕТСКИ КОД, ПРОТЕИНИ, СТВОРЕНИ КОДОВИ, КЛАСИЦИ КЊИЖЕВНОСТИ.*

УВОД

Идеју о изоморфизму, како у природи, тако и у стваралаштву класика књижевности (али и сликарства, и музике)[1], кроз постојање *универзалног кода,* изложили смо у неколико радова, од којих овде помињемо само неке [1–6]. Сама идеја резултирала је из истраживања генетског кôда која су започела још 1973. године, када је Таблица генетског кôда (ТГК) већ увелико била позната. Кључно питање којим су наша истраживања започета било је ово: ако се генетичка информација може *преписивати*, а потом и *преводити,* да ли је онда ту у питању бар аналогија са природним (говорним) језиком? Постављањем тог питања траса ка приступу универзалном коду, као *квинтесенцији* и везивном ткиву изоморфних структура, практично је већ била постављена [7]. Током времена дошла су и нова питања: зашто баш 64 кодовне речи у генетском коду, да ли то има везе са 64 шаховска поља и са 64 хексаграма, презентована у једној од најстаријих књига, у кинеској књизи *Ји Ђинī* [8]? Ако таква веза постоји, а показало се да постоји, онда се налазимо у самом средишту разумевања универзалног кôда, при чему се под кодирањем подразумева кореспонденција између два система, једног реалног и другог симболичног. Изванредна књига Павла Бидева *Шах, симбол космоса* [9] потакла је и ново питање: да ли је и Његошева *Луча микрокозма* само метафора или и тај наслов указује на суштину, на симбол и кодирање? Тако смо најпре код Његоша, а потом и код других класика књижевности (Хомер, Данте, Шекспир, Гете, Пушкин, Толстој и др.) нашли да су ови аутори, свесно и намерно, изградили структуру и композицију својих поетских дела у сагласности са структурама детерминисаним најбољом могућом симетријом, хармонијом и пропорцијом (златним пресеком), какве су, на пример, структуре генетског кôда и периодног система хемијских елемената ([10] – [13]). У оквиру овог рада предочићемо, међутим, само основне елементе тих и таквих структура, позивајући се на већ објављене радове, али ћемо се овом приликом првенствено бавити питањем могућег разумевања универзалног кода као реалитета изоморфних структура.

[1] Изворно је појам *изоморфизам* настао у математици. („Свака два n-димензионална линеарна простора су изоморфна међу собом".) Као карактеристичан пример може се навести операција логаритмовања у којој је логаритам производа једнак збиру логаритама: log (ab) = log a + log b. Кажемо да су две структуре, лево и десно од знака једнакости, изоморфне. Касније је овај појам пренет у природне науке и уметност. Примера ради, за два минерала различитог хемијског састава, али сличне унутрашње (кристалне) грађе кажемо да су изоморфни. У својој култној књизи *Гедел – Ешер – Бах* (Просвета, Београд, 2002), Даглас Р. Хофштетер предочава изоморфне структуре у музици Баха, на сликама Ешера и у математици Курта Гедела, аустријског математичара, познатог по чувеној *теореми непотпуности* система.

1. ИЗОМОРФИЗАМ УНИВЕРЗАЛНОГ КÔДА

Генетски кôд функционише тако што се (стереохемијски) успоставља веза између две „азбуке“, два скупа молекула. Једна „азбука“ је четворословна, а друга 20-словна. Лако је увидети да је, са аспекта оптималности и важења двају принципа – принципа континуитета и принципа минимума промене (јединичне промене) – четворословна азбука једино могуће решење. Наиме, из четворословне азбуке има смисла генерисати трословне речи, из петословне азбуке – четворословне, из шестословне – петословне речи итд. При томе, речи су респективно организоване у квартете, квинтете и секстете. То због тога што је у првом таквом, најједноставнијем n-тету свако слово из азбуке употребљено бар једанпут. Трословне речи поседују корен од по два слова, а том корену претходи најмања могућа јединица – једно слово; једном речју, реализује се један потпун и хомоген хијерархијски систем (4–3–2–1), а то тако није могуће ни у једном другом случају.

Из четворословне азбуке генетског кода генеришу се 64 трословне кодовне речи, које налазимо у Таблици генетског кода (табела 1). Ако се та Таблица развије у бинарно-кодно дрво 0-63 [10][2], тада се добија исто оно бинарно дрво које налазимо у поменутој кинеској књизи *Ји Ђинī*, са 64 хексаграма. Свакој пуној црти у хексаграму одговара бинарна нула, а свакој прекинутој црти одговара јединица у шестобитном запису сваке поједине речи.[3] Али не само то, овакво бинарно дрво, са системом од 64 речи, јесте једно једино које стриктно кореспондира са прва четири савршена броја. Збир редних бројева за прве четири речи (у оквиру првог квартета), 0–3, износи 6, што је први савршени број; за првих осам, 0–7, то је 28 (други савршени број!). Потом долази реализација половине система (од 0 до 31), са збиром 496, што је трећи савршени број.[4] Ако се, међутим, иде до краја, 0 до 63, па се врати натраг на почетак (цикличност!), добија се збир првих 128 бројева, од 0 до 127, који износи 8128, што је четврти савршени број. У целини посматрано, детерминација савршеним бројевима тиче се реализа-

[2] Ово бинарно-кодно дрво може се наћи и у нашој књизи “Genetic code as a unique system” (Fig. 1, p. 4), инсталираној и на веб-сајту www.rakocevcode.rs; такође и у реф. [18], слика 6, стр. 192, делом такође инсталираној на наведеном сајту.

[3] Са овим двема структурама свакако је изоморфна и структура коју чине 64 шаховска поља, као и структура – изражена преко броја стихова – Његошевог *Лажноī цара Шћепана Малоī*, видљива тек тада када се увиди да је број стихова у пет чинова строго и прецизно доведен у везу управо са бројем 64 (реф. [17], сл. 3.5 a_1, стр. 72).

[4] Првом издању *Лажноī цара Шћепана Малоī*, штампаном за Његошева живота, приложена је (на крају) „Буквица Југославена, латинска, српска, руска и славено-српска“, највећим својим делом као репринт Његошевог рукописа. Уоквирена је правоугаоником, чије су странице дате у *злāтном ӣресеку* (17cm : 10,5cm), а испред слова је назначен њихов редослед бројевима од 1 до 31, чији збир даје трећи савршени број, 496.

ције 2-битног, 3-битног, 5-битног и 7-битног бинарног дрвета, где поново имамо *peg*[5] уређеност и редослед – редослед прва четири проста броја: 2–3–5–7. „Прескочено" је детерминисање 4-битног и 6-битног бинарног дрвета, где имамо 4 класе од по 16 и 8 класа од по 8 речи, што је такође изоморфна уникатност и са аспекта важења принципа самосличности[6] [($2^4 = 4^2$), ($2^{\mathbf{6}} = 8^{\mathbf{2}}$), (2^6 ρ 6^2)] . (Напомена: Запажа се да је број 16 у релацији са 16 двословних, корених, речи а број 64 је у вези са 64 трословне речи.)

Посматрано и са аспекта могуће детерминације генералисаним златним пресеком четворословна азбука (односно, шестобитно бинарно дрво) такође се показује оптималном и адекватном, тј. најбољим могућим решењем [10–11]. То због тога што је та детерминација могућа тачно у границама декадног бројевног система од $ф^0$ до $ф^9$ ([10], таб. 2)[7]. Осим тога, пре 22 године пет америчких научника предочили су још једну значајну карактеристику, важећу за четворословну азбуку, тј. за њене 64 трословне речи: „The number of all distributions in the set of 64 codons is 1741630" [16]. Након објављивања овог резултата показали смо да овај број следи и из броја стихова у Илијади и Одисеји ([3], сл. 13; [17] – [18]); [18], сл. 5, стр. 191]), као и из броја стихова у Његошевом првом триптиху ([18], стр. 60).[8] А укупан број стихова Илијаде и Одисеје може се добити и из бинарне секвенце 2^n (2 на n) (n = 0, 1, 2, 3, ... , 14) тако што се из прве и треће петорке изаберу два прва и два последња броја, а из друге (средишње) петорке изабере се само број 128, средишњи број ([3], сл. 12, [18], сл. 4, стр. 189-190).

---

[5] Божидар Кнежевић (1862-1905), знаменити српски филозоф историје („српски Монтењ"), каже: "Један од основних закона који су исти за целу природу и за све ствари људске јесте закон реда. Једним истим редом иду ствари у целој спољној природи и у процесу индивидуалног и друштвеног живота људског, у процесу материје, као и у процесу душе и духа" [14].

[6] Имајући у виду релацију (2^6 ρ 6^2) постаје јасно зашто се од укупно 64 кодовне речи (кодона) у генетском коду за кодирање аминокиселина користе 61 ($36 + 25 = 6^2 + 5^2 = 61$), док три кодона (прецртани у Табели 1) поседују „стоп" функцију (кодирају крај синтезе протеина).

[7] Златни пресек представља поделу једне дужи на два неједнака дела, таква да се већи део према мањем односи као целина према већем. Ако се при томе већи део означи са x, мањи део је квадрат тог броја (x^2); настаје квадратна једначина златног пресека чија се решења добијају преко квадратног корена из броја 5, који представља половину декадне скале. То је само један од разлога зашто се декадни бројевни систем може сматрати оптималним, тј. најбољим (природним!) бројевним системом ([6] и [15]). (Напомена: Ако се у једначини златног пресека квадрат замени n-тим степеном, имамо генерализацију златног пресека.)

[8] Први Његошев триптих чине: Глас каменштака, Свободијада и Огледало српско, а други: Луча микрокозма, Горски вијенац и Лажни цар Шћепан Мали [18]. Упоредити Слику 2, с. 178 у Часопису *Стил*, бр. 3 (2004). Видети и наше чланке о Његошу у: *Стил*, 2, 3, 6.

1. сл.	2. слово								3. сл.
	U		C		A		G		
U	**00.** UUU **01.** UUC	**F**	**08.** UCU **09.** UCC **10.** UCA **11.** UCG	**S**	**32.** UAU **33.** UAC	**Y**	**40.** UGU **41.** UGC	**C**	U C A G
	02. UUA **03.** UUG	**L**			**34.** ~~UAA~~ **35.** ~~UAG~~	CT	**42.** ~~UGA~~ **43.** UGG	CT **W**	
C	**04.** CUU **05.** CUC **06.** CUA **07.** CUG	**L**	**12.** CCU **13.** CCC **14.** CCA **15.** CCG	**P**	**36.** CAU **37.** CAC **38.** CAA **39.** CAG	**H** **Q**	**44.** CGU **45.** CGC **46.** CGA **47.** CGG	**R**	U C A G
A	**16.** AUU **17.** AUC **18.** AUA	**I**	**24.** ACU **25.** ACC **26.** ACA **27.** ACG	**T**	**48.** AAU **49.** AAC **50.** AAA **51.** AAG	**N** **K**	**56.** AGU **57.** AGC **58.** AGA **59.** AGG	**S** **R**	U C A G
	19. AUG	**M**							
G	**20.** GUU **21.** GUC **22.** GUA **23.** GUG	**V**	**28.** GCU **29.** GCC **30.** GCA **31.** GCG	**A**	**52.** GAU **53.** GAC **54.** GAA **55.** GAG	**D** **E**	**60.** GGU **61.** GGC **62.** GGA **63.** GGG	**G**	U C A G

Табела 1. *Таблица стандардног генетског кода (ТГК) са назначена четири типа диверзитета протеинских аминокиселина и њима припадних кодовних речи, тј. кодона: неосенчена поља за први тип (P, G), лако осенчена поља за други тип (L, I, V, A); за трећи тип тамни тонови (F, Y, H, W, C, M) и најтамнији тонови за четврти тип (S, T, Q, N, K, D, E, R), респективно, са 08, 17, 10 и 26 атома,. Детаљи у тексту. (Напомена: у уџбеницима и монографијама ова ТГК се налази без сенчења и редних бројева, који су – и једно и друго – резултат наших истраживања, како је и предочено у трећем одељку.)*

[Хомеров избор (Илијада + Одисеја = 15693 + 12110 = 27803 стихова): (**1**, **2**, 4, **8**, **16**), (32, 64, **128**, 256, 512), (**1024**, **2048**, 4096, **8192**, **16384**). Његошев избор представљају сви бројеви које Хомер није изабрао: штампана + рукописна верзија *Горског вијенца*: 2819 + 1528 = 4347 стихова; на то се додаје број сцена (са појавом сваке следеће личности): 318 + 150 = 468; најзад се додаје и број страница на којима је назначени број стихова отиснут: 116 + 33 = 149. Све заједно: 4347 + 468 + 149 = 4964. Обједињен Хомеров и Његошев избор: 27803 + 4964 = 32767, што је број 77777 у окталном бројевном систему. (Напомена: Рукописна

верзија *Горскоī вијенца*, писана Његошевом руком, нађена је у Централној бечкој библиотеци, 40 година после Његошеве смрти. Она досеже само до 1528-ог стиха, јер преосталих 1291 стихова није написано. Према нашим истраживањима, Његош то намерно чини, правећи „тродимензионални" укрштај и остварујући хармонијску структуру, какву, *mutatis mutandis,* налазимо и у природи. На исти начин сачинио је и две верзије *Свободијаде* и постарао се да рукописна верзија доспе у Санкт Петербург, где се и данас налази, а другу је (на Његошеву молбу) штампао Љуба Ненадовић.]

Ипак, без генијалне мисли Дантеа Алигиерија тешко би било данас разумети суштину универзалног кода. Избор броја стихова у 100 песама *Божанствене комедије* Данте је извео по једном јединственом обрасцу, који показујемо на примеру четири песме из *Пакла*: VIII 130 (**4**), IX 133 (**7**), X 136 (**10**), XII 139 (**13**). Ако узмемо било коју од 100 песама, број стихова у њој је толики да је збир цифара један од предочена четири броја, који се међусобно разликују за по 3 јединице, идући од најмањег ка највећем (4–7–10–13). Тек у наше време исти овај модел откривен је и у генетском коду [19]. Нађено је, наиме, да број нуклеона у аминокиселинским конституентима генетског кода одговара умношцима броја 037, јединственог у систему двоцифрених бројева, у декадном бројевном систему (q = 10).[9] Такође је нађено да исто својство поседују и аналогони броја 037, бројеви 13, 25, 37, 49 ..., чије цифре одговарају бројевним системима са бројевном основом, q = 4, 7, 10, 13, 16, 19, ... , итд., где су прва четири случаја, како видимо, заправо Дантеови бројеви.[10]

Треба запазити да је прва цифра у аналогонима „узета" из низа природних бројева, а друга из низа непарних природних бројева. Имајући то у виду могуће је уредити низ природних бројева у виду матрице тако да се у првој дијагонали нађу управо ови бројеви, тј. бројеви који имају форму Шчербакових, односно Дантеових[11] бројева [19]. У таквом уређењу уникатни су, осим броја 37, још и његови суседи, бројеви 26 и 48 (табела 2).[12]

[9] Јединственост је у томе што се при множењу по модулу (q – 1) чувају све три цифре: (1 x 037 = 037; 10 x 037 = 370; 19 x 037 = 703), (2 x 037 = 074; 11 x 037 = 407; 20 x 037 = 740) итд.

[10] Да би се читаоци уверили да је Данте свесно и намерно изградио овакву поетску структуру, наводимо стихове у којима се каже да испод стиха лежи скривена доктрина, што ће рећи наук или наука: „*Ко здрав разум има, нека сада помно штије, да би му пажња наук разабрала, што се под велом те чудне песме крије*". („O voi ch'avete li 'ntelletti sani, / mirate la dottrina che s'asconde / sotto 'l velame de li versi strani") (La Divina Commedia, Inferno, IX, 61–63.)

[11] Аналогони броја 037 (13, 25, 37, 49 ...) у одговарајућим бројевним системима, са q = 4, 7, 10, 13, 16, 19, ... заиста садрже у себи Дантеове бројеве: (1+3 = **4**), (2+5 = **7**), (3+7 = **10**), (4+9 = **13**), ...

[12] Надаље говоримо о јединствености броја 26, а о јединствености броја 48 видети у реф. [15], која се налази и на сајту http://www.rakocevcode.rs

	…										
(-2)	…									…	-22
(-1)	-21	-20	-19	-18	-17	-16	-15	-14	-13	-12	-11
(0)	-10	-09	-08	-07	-06	-05	-04	-03	-02	-01	00
(1)	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	11
(2)	12	13	14	15	**16**	**17**	**18**	19	20	21	22
(3)	23	24	25	**26**	27	28	29	30	31	32	33
(4)	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44
(5)	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55
(6)	56	57	58	59	60	5B	62	63	64	65	66
(7)	67	68	69	70	71	72	6D	74	75	76	77
(8)	78	79	80	81	82	83	84	7F	86	87	88
(9)	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99
(A)	A0	A1	A2	A3	A4	A5	A6	A7	A8	A9	AA
(B)	B1	B2	B3	B4	B5	B6	B7	B8	B9	BA	BB

Табела 2. *Један специфични аранжман природних бројева у декадном бројевном систему. Објашњења у тексту.*

2. ЈЕДИНСТВЕНЕ РЕЛАЦИЈЕ

Ако се у табели 2 броју 26 дода први дијагонални сусед, број 16, а затим на добијени збир дода његов следбеник (број 17), па на тај новонастали збир још и следећи број (број 18), добијамо резултате као у солуцији (1):

26 = 26	26 + 42 + 59 + 77 = Y	**16** +**17** + **18** = Z	
26 + **16** = 42	Y = 204	Z = 51	(1)
42 + **17** = 59	Y/4 = 51	Z = Y/4	
59 + **18** = 77			

Са три додавања (16+17+18=51=Z) добијају се три нова резултата, а са укључивањем почетног броја, броја 26, добијају се четири резултата. Њихов збир је 204 (26 + 42 + 59 + 77 = 204 = Y = 4Z), тачно четири пута већи од збира три додавања (Z). Али, овде је посебно интересантно и изненађујуће то што је ово јединствен случај у целом систему бројева у табели 2, па самим тим и у скупу природних бројева. Међутим, јединственост броја 26 је изражена не само кроз разлику (26 - 10 = 16), већ и кроз збир (26 + 10 = 36), где је број 36, као други дијагонални сусед броја 26, истовремено члан јединственог пара 25–36; јединог случаја у целом сис-

тему бројева у табели 2, где се квадрати целих бројева (5 и 6), суседних у хоризонталном ређању, појављују као суседи у вертикалном ређању (25 и 36), са општеважећом разликом од 11 јединица [солуција (2)]:

$x_1 + y_1 = 36 = \mathbf{6^2}$ ($x_1 = \mathbf{26}$; $y_1 = \mathbf{10}$)
$x_2 + y_2 = 25 = \mathbf{5^2}$ ($x_2 = \mathbf{17}$; $y_2 = \mathbf{08}$) (2)
$x_1 - y_1 = 16 = \mathbf{4^2}$
$x_2 - y_2 = 09 = \mathbf{3^2}$

3. ЈЕДИНСТВО МАТЕМАТИЧКЕ И ФИЗИЧКЕ РЕАЛНОСТИ

Посредством једне чисто хемијске анализе могуће је наћи такве аранжмане протеинских аминокиселина (АК) који у потпуности одговарају уоченим аритметичким законитостима, које се односе на јединственост броја 26, и то на начин као да имамо посла са "интелигентном" имитацијом у једној могућој класификацији и систематизацији. Наиме, слика 1 показује распоред АК (у 4 x 5 аранжману), са сумама броја атома које у потпуности одговарају резултатима у солуцији (1), и то: 26, 42, 59, 77. Овај аранжман произлази из класификације и систематизацији 20 АК у четири типа диверзитета,[13] као што је приказано на слици 2. Четири АК првог реда на слици 1 „скинуте“ су са вертикалне линије циркуларног модела слике 2; четврти ред чине АК „скинуте“ са хоризонталне линије; затим, АК другог реда преузете су са четири средишње тачке циркуларног модела; трећи ред чине две леве и две десне АК у односу на две средње тачке (M & D); коначно, пети ред чине две леве и две десне АК у односу на две средње тачке (A & R). При овоме, сваки ред на слици 1 уређен је према величини молекула, односно по броју атома у бочним низовима аминокиселинских молекула[14], идући слева надесно; редослед редова пак одређен је величином прве АК у реду.[15] Само са таквим прецизним и строго регулисаним системом може да се добије жељени резултат, низ 26–42–59–77, који означава број атома у четири колоне АК.

[13] О четири типа диверзитета АК (2 + 4 + 6 + 8), како су представљени у линеарном моделу на слици 2, о строгој хемијској хијерархија унутар њих, читалац може видети у реф. [15].

[14] Једини изузетак је валин (V), што је и сасвим разумљиво када се зна да валин и изолеуцин (V, I) припадају истом стереохемијском типу, валинском типу. Према томе, овај редослед треба схватити на следећи начин: након две АК аланинског стереохемијског типа (N, Q), следе две АК валинског стереохемијског типа (V, I).

[15] Дилему да ли прво дође N или P разрешавају парови АК који након њих следе: после N долази пар мањих молекула V(10) – I(13), док после P долази пар већих молекула L(13) – K(15).

G 01	S 05	Y 15	W 18	39	78	102
A 04	D 07	M 11	R 17	39		
C 05	T 08	E 10	F 14	37	24	
N 08	Q 11	V 10	I 13	**42**	**13**	**102**
P 08	H 11	L 13	K 15	**47**	**89**	
26	42	59	77			
	16	**17**	**18**			
	(1 x 68)	(2 x 68)				

Слика 1. *Специфична класификација и систематизација аминокиселина, које следе из четири типа диверзитета (слика 2). Објашњење у тексту.*

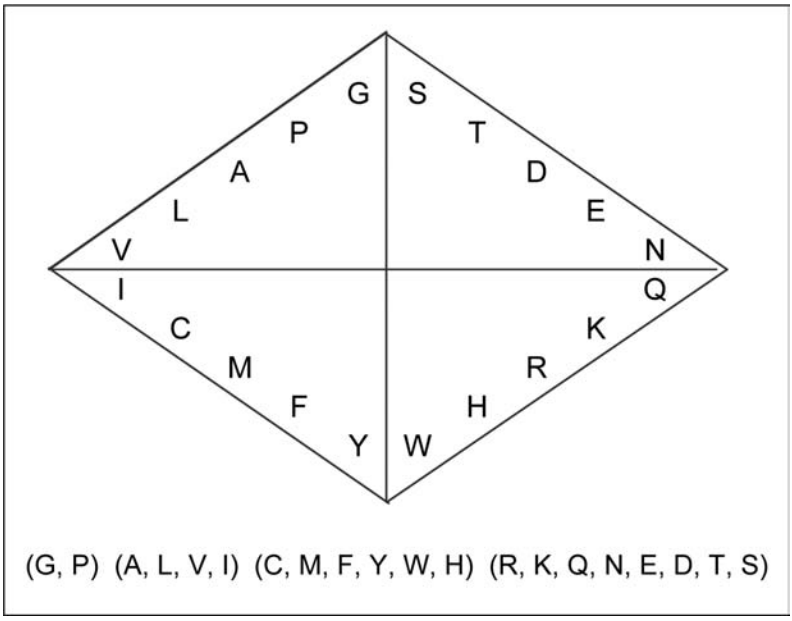

Слика 2. *Четири типа диверзитета протеинских аминокиселина у линеарном аранжману, у облику низа 2-4-6-8, а затим у циркуларном аранжману, у виду низа 5-5-5-5. Из ове последње секвенце могућ је нови аранжман у виду низа 4-4-4-4-4, како је и дато у систему на слици 1.*

Имајући у виду да је аритметички закон, представљен у солуцији (1), у потпуности потврђен, има смисла поставити *радну хипотезу*, која би се односила на алгебарски закон, представљен у солуцији (2): квантитети, добијени у солуцији (2), $x_1 = 26$, $y_1 = 10$ као и $x_2 = 17$, $y_2 = 08$, такође морају бити садржани у генетском коду, чије конституенте представљају молекули, дакле, физичко-хемијски ентитети.[16] Табела 1, са назначеним осенчењима, је очигледан и директан доказ за то. Први диверзитетски тип АК (P, G), са кореспондентних 08 кодона, налази се дијагонално десно (кодони без сенчења); други тип (L, I, V, A), са 17 кодона, је „дијагонално" лево (кодони осенчени светлијим тоновима); у оба диверзитетска типа АК (које су нижег нивоа хемијских функција) има укупно 25 кодона. Следи трећи диверзитетски тип АК, са припадних 10 кодона (тамнији тонови): у колони "U", горе и доле, и у колонама "A" и "G" само горе. Коначно, четврти тип, са 26 кодона (најтамнији тонови), у колони "C" горе и доле, и у колонама "A" и "G" само доле; у два последња диверзитетска типа АК (које су са вишим нивоом хемијских функција) има укупно 36 кодона, тачно тако и толико, како следи из алгебарског алгоритма, представљеног у солуцији (2).

4. ЗАКЉУЧАК

Овај и овакав тип изоморфизма – изоморфизам структура природних и (у класичном песништву) створених кодова – до сада, до објављивања референци [6], [15] и [21], није био познат у науци. Међутим, у референцама [6] и [15] још увек је реч само о хармонијским структурама природних кодова, а тек је у референци [21] предочена и могућа веза са структурама поетских, дакле створених кодова; али и тада само са аспекта једног могућег холистичког приступа. Тек овде, у овом раду, први пут је показано да је реч о изоморфним структурама једних и других кодова. Тиме се открива, и увиђа, да су класици књижевности, на неки само њима знани начин, успевали да одгонетну кодовна и кодогена својства природних система и да, потом, на истим принципима изграде структуру и композицију својих дела, е да би била у *сопласију општем*, како је то сликовито, скоро програмски, назначио Његош.[17]

[16] Како видимо, овде је реч о конкретној вези математичке и физичко-хемијске реалности. Има, међутим, аутора који сматрају да је, исконски гледано, управо математичка суштина чак и "породила" материју као такву. Слично гледиште имао је и велики српски песник и филозоф Лаза Костић, који је пре 127 година записао: "Близнакиње начела крста, оплођене чистим укрштајем, симетрија и хармонија су успеле да зачну васељену и да је роде, развију и населе вечним животом" [20].

[17] „Мрави, позвати на биће Творцем, састављају своја искуствена мравишта, и пчеле великољепне своје палате. И ја, како твар умна Створитеља, треба согласију општем да подражавам" (П.П. Његош, Целокупна дела – изабрана писма, стр. 124, Београд 1980).

ЛИТЕРАТУРА

[1] Rakočević, M. M., The universal Consciousness and the Universal Code, in: *Consciousness, Scientific Challenge of the 21st Century* (edit. Djuro Koruga & Dejan Raković), ECPD, Belgrade, 1995. (http://www.rakocevcode.rs)

[2] Ракочевић, М. М., Универзална свест и универзални код, у: *Свест, научни изазов 21. века* (уредн. Ђуро Коруга и Дејан Раковић), ECPD, Београд, 1996.

[3] Rakočević, M. M., The universal Consciousness as a Universal Comprehension of the Universal Code, in: *Brain and Consciousness* (edit. Ljubisav Rakić, George Kostopoulos, Dejan Raković & Djuro Koruga), ECPD, Belgrade, 1997.

[4] Ракочевић, М. М., Универзална свест у поимању универзалног кода, у: *Свест, сйавање, снови* (уредн. Проф. Др. Никола Иланковић), Институт за психијатрију КЦС, Београд, 1999.

[5] Rakočević, M. M., A harmonic structure of the genetic code, *Journal of Theoretical Biology*, 229, 221-234, 2004. (http://www.rakocevcode.rs)

[6] Rakočević, M. M., Genetic code as a coherent system, *NeuroQuantology*, 9 (4), 821-841, 2011.

[7] Ракочевић, М. М., *Гени, молекули, језик*, Научна књига, Београд, 1988.

[8] Rakočević, M. M., *Logic of the Genetic Code*, Naučna knjiga, Beograd, 1994.

[9] Бидев, П., *Шах симбол космоса*, Организац. комитет шахов. олимпијада, 1972.

[10] Rakočević, M. M., The genetic code as a Golden mean determined system, Biosystems, 46, 283-291, 1998. (http://www.rakocevcode.rs)

[11] Rakočević, M. M., Further generalization of Golden mean in relation to Euler's „divine" equation, *FME Transactions* (Faculty of Mechanical Engineering, Belgrade, Serbia), 32, 95-98, 2004; arXiv:math/0611095v1[math.GM].

[12] Ракочевић, М. М., Хармонија периодног система хемијских елемената, *Флоїисйон*, 7, 169-183, 1998.

[13] Ђукић, С. Т., Ракочевић, М. М., Идеја тродимензионалности периодног система у изворним радовима Мендељејева, САНУ – Музеј науке и технике, ***Флоїисйон***, 12, 109-146, 2002.

[14] Кнежевић, Б., Принципи историје, РТС, Досије, Београд, 2007.

[15] Rakočević, M. M., Genetic Code: Four Diversity Types of Protein Amino Acids, arXiv:1107.1998v2 [q-bio.OT]. (http://www.rakocevcode.rs)

[16] Alvager, T. et. al., On the Information Content of the Genetic Code, *Bio Systems*, 22, 189-196, 1989.

[17] Ракочевић, М. М. *Њеїошев исконски лоїос*, том 1, Интерпрес, Београд, 2000.

[18] Ракочевић, М. М. *Њеїошев исконски лоїос*, том 2, Интерпрес, Београд, 2003.

[19] Shcherbak, V. I., Sixty-four Triplets and 20 Canonical Amino Acids of the Genetic Code: the Arithmetical Regularities. Part II. *J. Theor. Biol.* 166, 475-477, 1994.
[20] Костић, Л., *Основно начело*, Култура, Београд, 1961.
[21] Rakočević M. M. The universal code as a reality of holism, Round Table Knowledge Federation Dialog Belgrade 2011: Partial vs Holistic Oriented Approaches, Sept. 25/ Symposium of Quantum-Informational Medicine QIM 2011, Belgrade, 23-25 September, 2011.

Prof. Dr. Miloje M. Rakočević
Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Niš

ISOMORPHISM IN NATURE AND CREATIVITY

Summary: *This paper shows for the first time that there are isomorphic structures in nature (primarily on the example of the genetic code and the periodic system of chemical elements), correspondent to unique and specific arithmetical and algebraic structures. On the other hand, it has also been shown to be adequate (and analog) such structures, which can be found in the classics of literature (Homer, Dante, Shakespeare, Goethe, Pushkin, Njegosh, Tolstoy and others). Specifically, it was shown (on the exact examples) that these authors, consciously and intentionally, build the structure and composition of their poetic works in accordance with the structures determined with the highest possible symmetry, harmony and proportion (golden section). It was also presented that this and such a type of isomorphism - isomorphism of the structure of natural and created codes - there has never been known to science as to now.*

KEY WORDS: *ISOMORPHISM, NATURAL CODES, GENETIC CODE, PROTEINS, CREATED CODES, CLASSICS OF LITERATURE.*

Драгољуб Р. Живојиновић
Дописни члан Српске академије наука и уметности

ЛОВ НА АУСТРОУГАРСКЕ БРОДОВЕ (1918–1919)[1]

Резиме: *Након потписивања Примирја (03.11.1918), италијански адмиралитет је желео да присвоји бродовље бивше аустроугарске Ратне флоте, као и приватне пловне објекте у Далмацији и тиме потврди своју доминацију на Јадранском мору. Мада је било великих отпора од стране Савезника и Америке, највећи део бродовља коначно је припао Краљевини Италији, док се Краљевина СХС добила један мањи део.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *ПРВИ СВЕТСКИ РАТ, ПРИМИРЈЕ, ДИ РАВЕЛ, БЕНСОН, РАТНИ БРОДОВИ, КРАЉЕВИНА СХС*

[1] Извод из веће студије.

Поред војне окупације одређених територија бивше Двојне монархије, италијанска армија и морнарица настојале су да потврде свој доминантни положај на Јадранском мору и острвима. То су одлучили да остваре преузимањем ратних бродова, трговачке флоте, рибарских бродица и других пловних објеката. Да би остварили свој циљ италијански представници су у преговорима о одредбама примирја са Аустро-Угарском настојали, и успели, да наметну таква решења која су Италији обезбедила доминантну улогу у њиховом спровођењу у живот. Поред осталог, одредбама Примирја Италија је наметнула блокаду Јадранског мора, право да окупира утврђења на копну и мору, острва, докове и арсенал у Пули. Чланови II и III Примирја предвиђали су да Италија и њени Савезници добију петнаест подморница изграђених између 1910. и 1918. године, бојне бродове са целокупним наоружањем и опремом, три лаке крстарице, девет разарача, дванаест торпедних чамаца, минополагач и друго. С обзиром да су италијански делегати уобличили одредбе Примирја и водили главну реч у преговорима, били су у прилици да их тумаче по својој вољи.[2] Одредбе примирја су потврдиле пораз Двојне монархије и тријумф Италије у рату, као и потпуну безбедност њених граница. Ратне операције биле су окончане 4. новембра 1918. године у 15,00h.

Радост коју је изазвао такав исход рата, помутила је вест да је изасланик цара Карла, адмирал Миклош Хорти, предао аустроугарску флоту са свим утврђењима и наоружањем представницима Југословенског Народног вијећа у Пули. Предаја је обављена 30. октобра 1918. године; два дана касније, 1. новембра, вест је била на устима и у главама многих. Узбуђење је било велико на разним странама, у Паризу, Риму и словенским деловима бивше Монархије. Италијански државници, адмирали и генерали били су запањени том, по њиховом уверењу, „повредом Примирја". Бура је била на видику. Представници Народног вијећа упутили су радиограм председнику Вудро Вилсону у коме су га обавестили о том догађају. Отишли су и корак даље. Позвали су америчку флоту, као и бродове других савезника, изузев Италије, да посете Пулу и буду поздрављени као „савезници и пријатељи". То је изазвало још већи бес међу Италијанима. Гаспар Колосимо, потпредседник италијанске владе, изјавио је Томасу Пејџу, америчком амбасадору, да би једини прави одговор био да Савезници наложе италијанској морнарици да „уплови у Пулу и предузме одговарајуће мере". Тако је и било. Исте ноћи италијански торпедни чамац ушао је у базу у Пули и потопио дреднот „Viribus Unitis", понос некадашње аустроугарске морнарице.[3] Ита-

[2] Италијански делегати су захтевали да се бродови предају команди у Венецији, а пловне објекте су сматрали надокнадом за губитке које је Италија претрпела у рату. Текст Примирја налази се у H. Rudin, *Armistice 1918* (New Haven 1944), 406–409.

[3] Пејџ Лансингу. Рим, 2.XI 1918. FRUS 1918, suppl. I, 80.

лијани су били повређени и нису оклевали да на изазов одлучно одговоре. Заоштравање сукоба на Јадранском мору било је на видику.

Државници, дипломати, генерали и други окупљени у Паризу добили су врућ кромпир у руке. Схватајући опасност од настале ситуације, Врховни ратни савет је 2. новембра 1918. године донео одлуку да позове Народно вијеће у Пули, у чијем поседу су се налазили пловни објекти, да на све бродове истакне белу заставу и отплове на Крф. Ту ће их предати главном команданту савезничких снага. Поморским командама издато је наређење да не нападају бродове у лукама.[4] Истовремено, представници Народног вијећа затражили су од представника САД да њихови официри преузму флоту бивше Монархије. Дан раније, 1. новембра, „пуковник" Хаус, Вилсонов повјерљиви изасланик у преговорима о Примирју, тражио је од њега да донесе одлуку о држању америчких представника у том спору. Вилсон је стао на страну Народног вијећа. Наложио је да се са изасланицима Вијећа поступа са крајњом пажњом, што ће бити „најбољи доказ дубоког повјерења које имамо према њима"[5] Донета далеко од узбуркане сцене и политичких страсти, Вилсонова одлука није изгледала применљива. За разлику од њега, адмирал Вилијам Бенсон, шеф Поморских операција, залагао се за политику чврсте руке у питању аустроугарских бродова. Изразио је забринутост због могућег оружаног сукоба, напада на италијанску обалу и ситуације које је могла измаћи контроли. Амерички адмирал је схватио да су се морале предузети све мере да се сукоб спречи.[6] Бенсонов став је превладао. Након тога Врховни ратни савет је донео одлуку о стављању флоте под савезнички надзор. Мировна конференција ће донети коначну одлуку о њеној судбини. Италијанска страна није била овлашћена да предузме надзор над бродовима.[7]

Сазнавши за предају флоте југословенским представницима, адмирал Паоло Таон Ди Ревел, творац италијанске јадранске политике, није могао да прикрије свој бес и намеру да спречи да одлука Врховног ратног савета буде спроведена у живот. Предузео је кораке да она остане мртво слово на папиру. Први корак био је да спречи одлазак бродова на Крф. Настојао је

[4] Бенсон адмиралу Симсу. Париз, 2. XI 1918. Архив Министарства морнарице, кутија 681. Национални архив, Вашингтон.

[5] Вилсон Хаусу. Вашингтон, 1. XI 1918. R. S. Baker, Woodrow Wilson. *Life and Letters*, I–VIII (New York 1927–1939), VIII, 541–542. Хаус је упозорио на велико непријатељство које је постојало међу Југословенима према Италији и њеним намерама на Јадранском мору, нагласивши да је то могло да доведе до оружаног сукоба.

[6] Бенсон Данијелсу. Париз, 2. XI 1918. *Хартије и Дневници Едварда М. Хауса*. Библиотека Стерлинг, Јелски Универзитет, Њу Хејвен, Конектикат. У даљем тексту као Хаусове хартије.

[7] Д. Живојиновић, *Улоīа адмирала Паола Таона ди Ревела о формулисању италијанске йолиūике на Јадранском мору 1914–1919*. ВИГ 3 (1971). 83.

да они остану у јадранским лукама, пре свега оним које су се налазиле под контролом италијанске флоте. Тиме би се лакше пратило њихово кретање и обавила предаја. Одласком бродова на Крф, Ди Ревелове могућности да оствари своју намеру биле би тешко остварљиве. За провођење своје намере била му је потребна политичка подршка, пошто је она задирала, у случају да буде проведена у живот, у међусавезничке односе. Уверавао је Орланда и Сонина да „Хрвати намеравају да узму флоту и развију заставу народа који је до јуче био најгори тлачитељ наше Иредените".[8] Упозорење није било само вербално. Трећег новембра наредио је да неколико бродова италијанске флоте отплове према Отрантским вратима са циљем да спрече предају бродова француском адмиралу Гошеу на Крфу. Наредио је да користе артиљерију и тако спрече пролаз бродова кроз Отрантска врата. Истовремено, ширио је гласове да ће бродове потопити немачке подморнице које су се налазиле у Јадранском мору.[9] То није било све. Наложио је вицеадмиралу Умберту Кањију, команданту флоте на северном Јадрану, да обавести контраадмирала Метода Коха, „команданта" југословенске флоте, да мора лично да преда све бродове под његовом командом. То је био изазов Врховном ратном савету и оспоравање његове одлуке о одласку бродова на Крф.

У међувремену, постале су видљиве тешкоће у провођењу у живот одлуке Врховног ратног савета. На бродовима није било довољно морнара и чланова посаде који би их довели до Крфа. Највећи део посада сачињавали су Хрвати и Словенци који су напустили бродове. Стога је део бродова био присиљен да прекине пловидбу и уплови у Котор. Сазнавши за то, адмирал Гоше је обавестио министра морнарице да није било могуће да бродови у таквом стању дођу на Крф; предложио је да остану у Котору под командом савезничког адмирала до закључења мира.[10] Наредног дана, министар Ле Бон је наложио Гошеу да предузме неопходне мере надзора над бродовима. Садржај Гошеовог телеграма био је достављен и адмиралу Бенсону. Амерички адмирал је прихватио предлог и о њему обавестио контраадмирала Вилијама Баларда, команданта америчких снага у Јадранском мору. Тиме је криза била избегнута, а Италија остварила намеру да бродови остану унутар тог мора.

Ди Ревел је ублажио своју агресивност, али није одустао од намере да бродове задржи у лукама у које су Италијани имали приступ. Желео је да

---

8 G. Po, *Il Grande Ammiraglio Paolo Thaon di Revel* (Torino 1936), 218.

9 Живојиновић, *Улоīа адмирала ди Ревела...*, 84. Адмирал је уверавао Орланда и Сонина да Адмиралитет није предузео никакве мере да спречи одлазак бродова из Пуле.

10 У том тренутку, све поморске снаге у Котору налазиле су се под командом адмирала Катинелија са југословенском заставом на крми. Оне су биле значајне: седам бојних бродова, осам разарача, седам подморница и двадесетдва већа или мања торпедна чамца. Гоше Ле Бону. Крф, 7. XI 1918. *Хаусове хартије*.

избегне сукобе који су могли настати доласком француских и америчких бродова. Његов отпор присуству савезничких бродова познат је од раније. Довео је до оштрог сукоба са Француском, због чега је Орландо био присиљен да нареди да се такав став занемари, и изјави да Италија није имала приговор присуству савезничких бродова у Јадрану.[11] Како било, одлука да аустроугарски бродови остану у јадранским лукама представљала је победу за Италију и њену политику. Добила је овлашћење да врши надзор над свим бродовима, а не само оним које је предвиђао чл. IV Примирја. Такође, југословенским вијећима оспорено је право да поседују флоту бивше монархије. Одредбе Примирја биле су значајно промењене у корист Италије, а њени представници су могли да захтевају да им се предају сви бродови.[12]

То је био тежак ударац за југословенску страну. На састанку савезничких адмирала одржаном у Пули 13. новембра донето је још неколико значајних одлука. Протести југословенских представника били су одбачени и донета је одлука да се војни и морнарички кадар мора демобилисати до 20. новембра. Америчка морнарица добила је бојне бродове *Radetzki* и *Zryni* на старање у сплитској луци. Нови састанак одржан је два дана касније. Том приликом адмирал Ди Ревел изразио је оштар приговор на држање савезничких адмирала и указао да се одредбе примирја нису спроводиле у живот. Нова конференција адмирала одржана је у Риму 26–28. новембра. Намера адмирала Ди Ревела била је да спречи даље уплитање савезничких и америчких адмирала у италијанске делатности. Најважнија донета одлука била је подела источног Јадрана у четири окупационе зоне: на северу, налазила се британска зона са седиштем у Ријеци; јужно од ње била је италијанска зона која се подударала са границама Лондонског пакта, са центром у Задру; америчка зона обухватала је средњу Далмацију, од рта Планке до Жупана, са седиштем у Сплиту, док је француска зона била од Жупана до албанске обале на југу, са седиштем у Котору. Деоба обале и острва омогућила је Италији да заштити своје интересе, али и спречила да успостави контролу над читавом обалом.[13]

Наредно питање било је незаобилазна деоба аустроугарске флоте. Она се сматрала непријатељском, а не југословенском. Због тога се њена судбина морала решити договором. После дужег већања одлучено је да сви аустроугарски бродови морају да се окупе у три зоне – италијанској, америчкој и француској. Пула је била лука окупљања за прву зону, Сплит за другу, а Котор за трећу. Одлука је такође предвиђала да се пловни објекти

[11] По, н.д., 201–203 тврди да је Ди Ревел штитио углед морнарице и интересе Италије у њеном спору са дојучерашњим савезницима.

[12] Д. Живојиновић, *Америка, Италија и постанак Југославије 1917–1919.* (Београд 1970), 164–165.

[13] Живојиновић, *Америка, Италија и постанак Југославије*, 179–180.

и ваздухопловни материјал прикупе и предају на бригу и старање командама сваке зоне. Остале земље (Британија), уколико су то желеле, могле су да упуте своје представнике да надгледају прикупљене објекте. Коначну одлуку о судбини бродова донеће мировна конференција, они ће бити разоружани и на њима се није смела вити застава неке земље.[14] Изгледало је да је Италијанима све ишло на руку.

У томе им је помогло и држање британске владе. У ноти упућеној влади у Риму 11. новембра, британска амбасада је предложила да се сви бродови, трговачки и други, који су се налазили у разним лукама врате у саобраћај. Разлог је био да се олакша превоз хране у разне делове бивше Монархије у којима је претила глад. Бродове је требало реквирирати и ставити под надзор италијанских власти. Они ће се налазити под контролом савезничког Комитета за поморски саобраћај у Лондону и виће италијанску заставу. Савезнички комитет за исхрану у Лондону пружиће пуну подршку тим напорима. Од италијанске владе се очекивало да прихвати предлог.[15]

Италијанска страна је добила много таквим развојем догађаја: могла је да прикупља све бродове на простору између Пуле и рта Планке, да трговачке бродове, уколико буде потребно, користи у војне сврхе, да издаје дозволе за пловидбу и намеће друга ограничења. Најзад, Велика Британија је одбила да преузме надзор над одређеним бродовима, уступивши их Италији.

Ди Ревел није оклевао да дата овлашћења проведе у живот. Неколико дана касније, наложио је адмиралу Енрику Милу, гувернеру окупиране Далмације, да хитно приступи реквизицији свих аустроугарских трговачких бродова који су се налазили у јадранским лукама. Његови официри ступиће у додир са власницима бродова и обавестиће их да ће на бродовима бити италијанска посада и да ће се вити италијанска застава.[16] Све тако прикупљене бродове требало је да упути у Трст и Венецију. Ратни бродови биће упућени у Таранто, луку изван Јадранског мора. Мило је о тој одлуци обавестио америчку команду у Сплиту и затражио да сви бродови који су се налазили у тој луци отплове у Шибеник, где ће се предати италијанској команди. У противном, биће конфисковани.[17] Италијански

[14] Бенсон Данијелсу. Париз, 2. I 1919. *Хартије адмирала Вилијама Бенсона*. Рукописно одељење Конгресне библиотеке, Вашингтон, Д. Ц. У даљем тексту као Бенсонове хартије; R. Field, *Armisric Days in the Adriatic*. The US Naval Institute Proceedings, vol. 56 (November 1930), 963.

[15] *Governo della Dalmazia e delle isole Dalmate e Curzolane*. Историјски архив. Британска амбасада министру морнарице. Рим, 11. XI 1918. б.б. Задар. Даље као GD, вол. 3.

[16] Ди Ревел Милу. Рим, 14. XI 1918. Тел. бр. 61456, хитно. ГД 3.

[17] Мило америчкој команди у Сплиту. Шибеник, б.д. Исто. Убрзо потом, Мило је прогласом позвао официре и подофицире бивше аустроугарске флоте да наставе са службом на италијанским бродовима „часно и верно". Задржаће своје чинове и примаће принадлежности као италијанско особље. Мило: Проглас, 19. XI 1918. ГД 27.

апетит је био необично велики и брзо је растао. То ће довести до многих сукоба са Американцима.

То није било све. Ди Ревел је настојао да до краја искористи прилику која му се пружила. Наиме, Комитет адмирала у Риму препустио је италијанској морнарици да издаје дозволе за пловидбу (safe-conduct). То је омогућило прикупљање бродовља и осталог пловног материјала бивше Двојне Монархије растурених дуж обале и на острвима. Амерички официри на Јадранском мору брзо су схватили последице ове одлуке. Пор. Чарлс Спафорд, командант јединице стациониране у Сплиту, забележио је да ће таква одлука нанети велику штету житељима града. Одлучио је да одлуку не примењује.[18] Истовремено, адмирал Бенсон је настојао да што пре омогући учешће трговачких бродова који су лежали укотвљени у разним лукама. Тражио је од америчког поморског аташеа у Риму да га обавести где су се налазили ти бродови. „Било би од велике помоћи", писао је Бенсон, „ако би ти бродови почели да плове".[19] Са своје стране, италијанске поморске власти настојале су да прикрију право стање, укључујући и бродове који су се налазили у лукама под њиховом контролом.

Једнако значајно, ако не и значајније питање, било је преузимање малих обалских бродова, власништво житеља Далмације и острва. Убрзо по потписивању Примирја, највећи број ових бродица и рибарских чамаца нашао се у италијанским рукама. Ди Ревел је средином новембра 1918. године наложио адмиралу Милу да одмах преузме аустроугарске трговачке бродове који су се налазили у јадранским лукама. Са њиховим власницима биће склопљени уговори и истицана италијанска застава. По налогу из Рима, Мило је све тако сакупљене бродове упућивао у Венецију и Трст.[20] Без обзира на стварне потребе, техничко стање и власништво, италијанске власти су прикупљале све пловне објекте.

Италијански приступ претио је да доведе до сукоба између италијанских власти и локалног становништва које је таквом одлуком било лишено основних средстава за живот. Суочени са тим, Американци су се умешали, настојећи да сукоб спрече. Првих дана децембра, адмирал Мило упутио је адмиралу Баларду писмо у коме је захтевао да упути све трговачке бродове

[18] Spaford, *War Diary*, Сплит, 29. XI 1918. Архив морнарице, кутија 684. Национални архив, Вашингтон; истовремено, Спафорд је забележио да Провинцијска влада није располагала средствима којим би исплатила плате и пензије.

[19] Бенсон Трејну. Париз, 30. XI 1918. пов. б.б. Исто, кутија 579. Исто. У питању су биле 44 трговачка брода.

[20] Ди Ревел Милу. Рим, 14. XI 1918. хитно, б.б. ГД, 3. За више обавештења о италијанској политици, П. Пекић, *Пропаст Аустро-Угарске и постанак наследних држава* (Суботица 1937), 274, 300–301; I. Lederer, *Yugoslavia at the Paris Peace Conference. A Study in Frontiermaking* (New Haven, Conn. 1963), 55–56.

који су се налазили у сплитској луци у Шибеник. Позивао се на одлуку Поморског комитета. Балард није видео оправдање за тај захтев, осим жеље да се бродови ставе под надзор италијанске морнарице. У сплитској луци се налазило четири брода од којих је највећи био око 500 тона носивости. Балард је одбио да бродове упути у Шибеник, очекујући од Бенсона наредбу како да поступи.[21] С обзиром да је италијански адмиралитет дошао у сукоб и са француским адмиралом, спор се морао решити на другом месту.

Мило је био веома узбуђен због Балардовог одбијања да тражене бродове упути у Шибеник. О томе је обавестио министра морнарице и Ди Ревела. Поред тога, Балард је предложио да се питање бродских папира реши мањим изменама њиховог садржаја. То је био спреман да прихвати. Међутим, одлучно је одбацио Балардиов став да бродови остану у сплитској луци. С обзиром на то, тражио је од Ди Ревела да о томе разговара са Балардом приликом његовог боравка у Венецији, где ће отићи за неколико дана.[22] Требало је сачекати исход разговора у Венецији.

У међувремену, Мило није губио време. Наложио је поморским командама у Задру и Корчули да попишу све бродове, моторне и на једра, ратне и трговачке, у њиховој надлежности. За ратне бродове начин употребе биће накнадно одређен; што се тиче трговачких бродова, њих је требало реквирирати, ставити им италијанску заставу и дати пропусницу. Потом ће бити коришћени за локални саобраћај у складу са својим пловним способностима. За њихову употребу (правац кретања, време) дозволу треба да изда локална команда. Оне су биле дужне да обавесте гувернера уколико неки од бродова пређе у приватно власништво. Мило је додао да се реквизиција бродова морала обавити у договору са њим, а само у изузетним приликама она се могла обавити без његове претходне сагласности.[23]

Команда српских трупа у Сплиту пратила је помно збивања настала италијанским преузимањем трговачких бродова у Сплиту и околини. Средином децембра, ппук. Јелисијевић обавестио је команду II армије да су капетани одбијали да плове под италијанском заставом и да је то трајало већ четири дана. Додао је да су грађани Сплита то подржавали. Пошто није знао како да поступи, тражио је савет француског официра у луци. Он је саветовао да капетани наставе да плове под италијанском заставом, пошто су савезнички адмирали донели такву одлуку. Ппук. Јелисијевић је био неодлучан. Истог дана, стигао је одговор. У њему се налагало да ппук. Јелисијевић настоји да бродови „плове под српском заставом, а решење

[21] Балард Бенсону. Сплит, 5. XII 1918. Извештај о приликама на источној јадранској обали. Архив морнарице, кутија 682. Национални архив, Вашингтон.

[22] Мило Секију и Ди Ревелу. Шибеник, 11. XII 1918. Тел. бр. 1325. ГД 3.

[23] Мило поморској команди у Задру и Корчули. Шибеник, 7, 8. XII 1918. Тел. бр. 327. Исто, 3.

адмирално као неправично да се измени".[24] Реакција је била типична за официра земље која није имала никаква искуства у питањима морнарице.

Док су супротстављене наредбе летеле на све стране, а трка да се бродови ставе под контролу Италије или друге земље наставила, бродови су се сакупљали у појединим лукама. У питању су били бродови и пловне јединице које су припадале морнарици бивше Монархије. Из извештаја адмирала Вилијама Симса, команданта америчких поморских снага у Европи, стиче се увид у њихов број и врсту. У Пули се налазило седам ратних бродова, пет лаких крстарица, тринаест разарача, двадесетдевет торпедних чамаца, петнаест подморница и тридесет пловних јединица разних типова; у Шибенику су се налазили једна крстарица, седам торпедних чамаца, једна топовњача и један помоћни брод; у Сплиту (Каштели) налазила су се два ратна брода, док се у Котору налазило четири ратна брода, једна крстарица, три лаке крстарице, шест разарача, двадесет торпедних чамаца, седам подморница, једна топовњача и један помоћни брод. Укупно стопедесетчетири пловна објекта. То је била, заиста, импресивна сила. Истина, у документу се не наводи у каквом стању су били пловни објекти и да ли су имали посаде. То је било гро поморске моћи бивше Монархије. Стога, није чудо што су Италијани настојали да остваре пуни надзор над њом.[25]

Ни француска морнарица није желела да остане по страни, тежећи да добије право коришћења неких бродова за своје потребе у Јадранском мору. Међутим, кад је адмирал Фато тражио да преузме дванаест бродова власништва Угарско-хрватског друштва, тј. трговачких бродова, у Риму су били одбојни. Ди Ревел је тврдио да је једино Италија имала право да конфискује те бродове. Након оштре размене нота, италијанска страна је морала да попусти. Француска влада тражила је да бродови превозе материјал и опрему Источне армије.[26] Није познато каква је била судбина тих бродова.

Италијанска искључивост, француске потребе и америчка одбојност према ставу адмирала Ди Ревела да се све одвија под његовим надзором стварали су нове неспоразуме и изазивали спорове међу савезницима. На захтев адмирала Бенсона одржан је 21. децембра у Паризу састанак представника савезничких морнарица са циљем да се сва спорна питања реше.

---

[24] Јелисијевић команди II армије. Сплит, 1/14. XII 1918. Пов. бр. 6; команда II армије Јелисијевићу. Сарајево, 1/14. XII 1918. Бр. 23428. Поп. IV/II, кутија 64, фас. 3. Архив Војноисторијског института, Београд.

[25] Симс Бенсону. Париз, 10. XII 1918. Тел. бр. 1000. *Архив министарства морнарице*, кутија 583. Национални архив.

[26] Том приликом Французи су преузели следеће бродове: *Сегед, Ловријенац, Спарта, Најриед, Ладерер, Годелес, Херцеговина, Салцбург, Ковин, Дуна, Марош, Кенора, Салоести, Петка, Владимир, Вертеш, Вишеград* и *Сплит*. Балард Бенсону. Ријека, 20. XII 1918. Исто.

После бурне расправе, конференција је донела одлуку да бродове бивше Монархије преузме, у име савезника и САД, она земља која је била у најповољнијем положају да то спроведе у живот. Тиме је право Италије да проводи реквизицију бродова бивше монархије било потврђено. На бродовима се морала вити, поред савезничких и америчке, и застава Савета за поморски саобраћај. Савет ће донети коначну одлуку о судбини свих бродова.[27] Бенсонов став није наишао на одобравање осталих адмирала.

Одлуке конференције дале су Ди Ревелу додатни ветар у леђа. Наложио је адмиралу Милу да преузме све бродове, чак и оне који нису били у пловном стању. Како за то није било довољно посада, наредио је гувернеру да за ту сврху користи морнаре са бродова „Sardinia" и „Cortelazzo". Све бродове требало је упутити у Трст и Таранто. Мило је био овлашћен да за потребе локалног саобраћаја задржи неколико бродова под својом командом. На томе није стао. Желео је да прикупи и бродове који су се налазили у америчкој зони. Почетком јануара 1919. године, Ди Ревел је тражио од Мила да конфискује бродове бившег аустријског Лојда који су били усидрени у сплитској луци. Његов циљ био је да све бродове извуче испод америчке контроле. Кад га је Мило обавестио да у сплитској луци није било бродова бившег Лојда, Ди Ревел је био приметно разочаран.[28] У сплитској луци су се налазили бродови мале тонаже који су служили за обављање локалних потреба. Мило је упозорио да би њихова реквизиција била тешко остварљива „због лошег положаја Италије у том граду". Пошто је Ди Ревел и даље тврдио да је једино Италија имала право да прикупља бродове у америчкој зони, није изостала ни Бенсонова реакција. На његов захтев Јадрански комитет је 10. јануара донео одлуку да једино он, а не италијанска влада, има право да издаје бродске пасоше, посебно за бродове мале тонаже. Американци су Ди Ревелове захтеве сматрали неоправданим и неприхватљивим.[29]

Иако се такав исход могао очекивати, Ди Ревел није одустајао од намере да све бродове, укључујући и оне мале тонаже, стави под италијанску контролу. Три дана пре него што је Комитет донео одлуку, он је наложио Милу да настави са одузимањем бродова бившег аустроугарској Лојда који су били усидрени у Сплиту. Уколико њихове посаде нису биле спремне да плове под италијанском заставом, требало их је искрцати и заменити другим. Шта више, био је спреман да изврши препад на бродове у сплитској луци. Наложио је Милу да размотри долазак војске и машиниста који би великом брзином обавили преузимање бродова. Тиме би се избегли сукоби.

27 Живојиновић, *Улоīа адмирала Ди Ревела*..., 88–89.

28 Ди Ревел Милу. Рим, 7. I 1919; Мило Ди Ревелу. Шибеник, 8. I 1919. ГД, 29.

29 Живојиновић, *Улоīа адмирала Ди Ревела*..., 90. Проглас Јадранског комитета, бр. 101, 9. I 1919. ГД, 7.

Милов одговор представљао је разочарење за Ди Ревела. Мило је још напоменуо је да је Сплит приспео генерал Милош Васић који ће обављати дужности војног и цивилног гувернера.[30]

Након тога, у Комитету за Јадранско море вођене су жучне расправе о томе које бродове треба оставити за потребе становништва, а које треба одузети. Италијански представник адмирал Виторио Мола наложио је Милу да преузме преосталих шест бродова који су се налазили у Сплиту, који би потом били уступљени британској и француској морнарици. Такође, у Котору су се налазили бродови које је требало предати италијанској морнарици.[31] Ту је био крај италијанских настојања да преузимају бродове по својој вољи. Истог дана, Јадрански комитет је одбацио захтев адмирала Моле и донео одлуку да су сви бродови мањи од 50 тона бруто, без обзира на власништво и националну припадност, а посебно мали бродови који су се бавили риболовом, могли да плове без икакве или само са савезничком заставом.[32] Да би се избегла штета коју су могли да претрпе власници – Италијани, одлучено је да се њима врате одузети бродови. Што се тиче бродова који су припадали југословенским друштвима и појединцима, они су били задржани и нису били враћени ранијим власницима.[33] Отимачина је била на делу. У постојећим околностима, њу је било тешко прекинути.

Упркос Ди Ревелових настојања да очува италијански положај у спровођењу одредби примирја, то је постајало све теже. Његови захтеви, као и држање италијанских представника у Јадранском комитету, наилазили су на све оштрије речи критике и отпор. За разлику од италијанских представника, адмирал Бенсон је био вођен друкчијим намерама и начелима. То је показао већ на почетку примене одредби примирја својим ставом према будућој југословенској држави. Због тога је настојао да приволи чланове Комитета да сарађују у духу правдољубивости, мудрости и мирољубивости. Био је уверен да Комитет треба да буде заступник таквих хтења, а не послушно оруђе у рукама Ди Ревела и председавајућег италијанског адмирала.

Иако су италијански адмирали и морнарички официри остварили значајне успехе у наметању својих схватања осталим члановима Комитета, нови покушаји наилазили су на све одлучнији отпор. У томе су предњачили амерички адмирали. Они су проводили друкчију политику од Италијана, одбијали су да праве уступке и прихватају њихове ставове и понашање. Бенсон је показао презир према италијанским методима, грубостима и наметању својих гледишта и захтева. Посебно су га узнемиравале италијанске

[30] Ди Ревел Милу. Рим, 7. I 1919. Тел. бр. 2660; Мило Ди Ревелу. Шибеник, 8. I 1919. Tel. br. 4569. ГД, 28.

[31] Мола Милу. Ријека, 11. I 1919. Тел. б.б. ГД, 7.

[32] Циркуларно писмо Јадранског комитета, бр. 120. Ријека, 11. I 1919. Исто 7.

[33] Мило команди IV дивизије. Шибеник, 12. I 1919. Бр. 901. Исто 7.

претензије да Американце сведу на неме посматраче збивања, а Комитет претворе у послушни инструмент помоћу кога ће водити своју политику.

Неспоразуми у Комитету су се свакодневно заоштравали, доводећи у питање његову сврсисходност и постојање. Након завршетка рада Комитета у Ријеци, италијанска страна је повукла свог делегата, незадовољна његовим препорукама. Тиме су решавање питања трговачких бродова и њихове употребе били доведени у питање. Адмирал Ниблак, амерички делегат у Комитету, упозорио је да ће се тиме изгубити сваки траг о бродовима, пошто је подацима о њима располагало министарство поморства у Риму. То је довело до одлагања рада Комитета. Суочен са тим, Бенсон је одлучио да, мимо Италије, тражи нова решења. Он је 23. јануара 1919. године обавестио Ниблака да убудуће „ни италијанска влада ни Комитет неће имати права да одређују правце кретања бродова нити врсту услуга". Право да одређује активности бродова имаће искључиво Комитет заједно са Савезничким саветом за поморски саобраћај. Италијанска влада је била лишена тога права, а њени делегати у Комитету могли су да делују искључиво као његови чланови, а не независно од њега и без договора са савезницима и Американцима. Крајем јануара 1919. године такав став су подржали представници Француске и Велике Британије.[34]

Након Молине оставке, италијанска влада је за његовог наследника на положају председника Комитета поставила адмирала Уга Ромба. Његовим доласком на чело Комитета обновљене су раније расправе. На првом месту, италијанска влада је поништила одлуку адмирала, са којом се сагласио и Мола, да Комитет може да издаје бродске пасоше. Ромбо је сматрао да је то право припадало искључиво Италији. Како компромис није било могуће постићи, Ниблак је предложио 6. фебруара да свака земља издаје тај документ бродовима који се налазили под њеним надзором. Предлог је био прихваћен у начелу. С обзиром да су биле на супротстављеним странама, расцеп између Италије и САД постајао је све приметнији, а изгледи за договор били су све мањи.

Бенсоново упутство Ниблаку да надгледа начин на који је Италија вршила реквизицију бродова изазвало је, кад је Ромбо сазнао за њега, кризу у раду Комитета. Он је, по налогу италијанске владе, 14. фебруара, саопштио да његова влада није могла да дозволи било чије мешање у његов рад и да се он неће обазирати на одлуке Комитета. Штавише, у неконтролисаном говору, оспорио је право тога тела да надгледа реквизицију бродова коју је обављала италијанска морнарица. С обзиром да је то било у

[34] Живојиновић, *Америка, Италија и постанак југословенске државе...*, 231–232. Средином фебруара, адмирал Мола поднео је оставку на место председника Комитета с образложењем да је овај деловао на штету италијанских интереса. Бадољо Милу. Рим, 16. II 1919. Тел. бр. 17269. ГД, 7.

супротности са одлуком конференције у Паризу одржане 21. децембра 1918. године, његови чланови су изразили противљење таквом ставу и предложили да коначну одлуку о томе донесе надлежно политичко тело.[35] Ромбо се није предавао. Тврдио је да Италија има искључиво право да одлучује о коришћењу бродова и врши надзор над њима. То је довело до новог заоштравања и сукоба са италијанским адмиралом. Бенсон је сматрао да је став адмирала Ромба био неприхватљив и приписао му одговорност за одлагање да се реши јадранско питање. У писму Хенрију Робинсону, америчком представнику у Савету за поморски саобраћај, Бенсон је тражио да се изврши притисак на италијанску страну како би се спровели у живот раније донети закључци.[36]

Истовремено, адмирал Ниблак је донео одлуку којом је подржао захтев Провинцијске владе. У њему се тражило да сви пловни објекти преко 50 тона носивости, а који су се налазили у границама америчке зоне, могу слободно да плове и обављају различите делатности. То је важило и за бродове мање тонаже. То би олакшало промет са лукама на источној обали. Кап. Алвин Баркер, командант сплитске луке, подржао је овај захтев, уверен да ће слободна пловидба олакшати положај локалног становништва.[37] То је био нови прст у око Италијанима и адмиралу Ромбу.

Сукоби су се настављали. На шестом заседању Савета за поморски саобраћај одржаном првих дана марта 1919. године, закључено је да су италијанска потраживања бродова бивше аустроугарске морнарице била задовољена. Италијански адмиралитет је изразио своје незадовољство том одлуком.[38] Нови неспоразуми били су на видику. Крајем марта, на захтев италијанске стране, одлука је била промењена. Бенсон је морао да иступи одлучно. Био је против такве одлуке Комитета и тврдио да ће тиме бити одузети сви бродови који су се налазили у југословенским рукама. Сматрао је да за то није било разлога. Сукоб је избио на површину средином априла 1919. године. Бенсон је прво тражио од Комитета да промени одлуку, а кад се овај оглушио о његов захтев упутио је оштар протест том телу у коме је нагласио да италијанској влади није дато овлашћење да одлучује о бродовима бивше Монархије који су били мањи од 200 тона носивости. У тренутку кад је јадранско питање дошло на дневни ред Већа четворице, спор

35 Ниблак Бенсону и Симсу. Венеција, 14. II 1919. тел. б.б. Архив морнарице, кутија 583. Национални архив.

36 Живојиновић, *Америка, Италија и постанак Југославије*..., 233.

37 Предстојништво за поморство кап. Баркеру. Сплит, 20. II 1919; Баркер Ниблаку. Сплит, 20. II 1919. Предстојништво је приложило списак бродова. Архив Министарства морнарице, кутија 468. Национални архив, Вашингтон.

38 A. J. Salter, *Allied Shipping Control. An Experiment in International Administration* (Oxford 1931), 229.

око бродова на Јадранском мору достигао је врхунац. Бенсон је имао овлашћење да спречи италијанско преузимање бродова мање тонаже, чиме је осујетио њихову потпуну доминацију на мору и копну.[39]

С обзиром на насталу ситуацију и кризу која је претила да избије између две земље, постало је очигледно да ће Италија морати да одустане од својих дотадашњих захтева. У наредним месецима, влада Франческа Нитија свесна стања у земљи и опасности од нових нереда, настојала је да избегава неспоразуме и сукобе са САД. Рачунала је на њихову финансијску и материјалну помоћ у превладавању унутрашње кризе. Настојала је такође да преговорима дође до решења јадранског сукоба прихватљивог за обе земље. Због тога су се и апетити за преузимањем трговачких бродова, рибарских бродица и других пловних објеката значајно смањили.

Ипак, нова влада није одустајала од своје намере да прикупи и присвоји што је могуће више бродова. Представници Италије износили су друкчије разлоге од оних које су наводили након потписивања Примирја. У том тренутку, министар морнарице Ђовани Секи, адмирал Ди Ревел и други угледници наглашавали су да Италији припада највећи број бродова, пре свега ратних, као накнада за губитке које је њена флота претрпела за време рата. Крајем јуна 1919. године, Силвио Креспи, члан италијанске делегације у Паризу, забележио је да се пред њом налазило једно „веома сложено питање", заправо одлука да се Италији доделе бродови који су се налазили у Јадранском мору. Тврдио је да је делегација на томе упорно радила претходних месеци и изразио уверење да ће се питање успешно решити.[40]

У позадини такве тврдње стајали су други разлози. Средином августа 1919. године, Нити је обавестио шефа италијанске делегације у Паризу, сенатора Томаза Титонија, да је најважнији циљ по мишљењу адмирала Ди Ревела, био да се спречи да се аустроугарска ратна флота подели међу савезницима. „На сваки начин треба избећи да Југославија добије ратне бродове, јер би јој то омогућило да створи ратну флоту." Почетком септембра Нити је поновио да Краљевина СХС није смела да добије макар мањи део ратних бродова бивше монархије како не би била у стању да створи ратну морнарицу.[41]

Одлазак америчких бродова из Јадранског мора, у јесен 1921. године, омогућио је Италији да убере последњи плен. На њега је чекала, како се показало, са разлогом. У септембру 1921. године, амерички официри затво-

[39] Живојиновић, *Америка, Италија и постанак Југославије...*, 233–235, Ендрјус Бенсону. Сплит, 8. IV 1919. Тел. Adriatic 127; Бенсон Ендрјусу. Париз, 10. IV 1919. Тел. Adriatic 62. Архив Министарства морнарице, кутија 144. Национални архив, Вашингтон.

[40] P. Alatri, *Nitti, D'Annunzio e la questione adriatica 1919–1920*. (Милано 1959), 48.

[41] Нити Титонију. Рим, 16. VIII 1919. Тел. бр. 4482; исти истом, Рим, 9. IX 1919. Тел. бр. 4815, лично, пов. *Хартије Франческа С. Нитија. Telegrami in partenza e arrivo*. кутија II. У приватном поседу породице Нити.

рили су лучку команду у Сплиту и са неколико преосталих бродова упутили се преко Атлантика. Пре поласка извукли су на пучину два бивша аустроугарска ратна брода – *Zryni* и *Radetzki* – које су италијански официри преузели далеко од обале и довели у Бари. Италијанска упорност била је награђена. Највећи део ратне флоте, али и мањих бродова, отишао је у италијанске руке. Тиме је и доминација Италије на Јадранском мору била остварена, ратни губици надокнађени, а Краљевина СХС била лишена многих пловних јединица које су јој с правом требало да припадну.

У коначној подели пловних објеката бивше Аустроугарске монархије, Италија је добила њен највећи део. Споразумом закљученим између две земље, Италије и Краљевине СХС подела је извршена на следећи начин: укупна запремина флоте износила је 581.746 бруто регистарских тона. Од тога је Краљевини СХС припало 117.166 тона. Краљевска ратна морнарица добила је осам торпиљерки од 250 тона, четири торпиљерке од 200 тона и неколико помоћних бродова, махом у лошем стању. Остатак од 464.580 бруто регистарских тона припао је Краљевини Италији. Лов на бродове бивше Империје завршио се успешно по Италију, труд адмирала Ди Равела се вишеструко исплатио.

Dragoljub R. Živojinović
Correspondent member of Serbian Academy of Sciences and Arts

HUNTING AUSTRO-HUNGARIAN FLEET (1918-1919)

Summary: *After signing the Armistice (3. November, 1918), the Italian Admirality wanted to get the possession of the ships of former Austro-Hungarian War Fleet, as well as private ships and boats in Dalmatia. Thus it could assure its dominance in the Adriatic. Although there were many resistances on behalf of the Allies and Americans, the largest part of the fleet and ships came to the Kingdom of Italy while only a small part was given to the Kingdom of SCS.*

KEY WORDS: *FIRST WORLD WAR, ARMISTICE, DI RAVEL, BENSON, WAR SHIPS, KINGDOM OF SCS*

Др Стојан Обрадовић
Висока школа за васпитаче струковних студија - Алексинац

МЕТАФИЗИЧКИ АСПЕКТИ КВАНТНЕ КОСМОЛОГИЈЕ

Апстракт. *У раду су разматране основне карактеристике и значај метафизике као науке о најдубљој суштини света. Истовремено је анализирана и рационално-спекулативна форма метафизичке методе и последице њеног одвајања од научних чињеница. Установљени су општи метафизички ставови у структури физичких и астрономских теорија и система. Извршено је истраживање и специфичних метафизичких идеја присутних у оквиру квантне космологије.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *МЕТАФИЗИКА, ФИЗИКА, НИШТА, ВАКУУМ, КВАНТНА КОСМОЛОГИЈА*

1. Увод

Физичке теорије представљају сложене системе. Њихове основне компоненте су емпиријска, формална (логика, математика), философска (семантика, метафизика), и протофизичка (теорија система, теорија простора и времена, теорија физичке вероватноће итд.) компонента [1]. Важност метафизичких идеја у изградњи научних теорија, посебно физичких, истицао је и Декарт [2]. По његовом мишљењу читава философија је попут дрвета: корен је метафизика, стабло је физика, а гране које израстају из стабла су све остале науке. Дакле, дрво философије расте из подлоге у којој је укорењена метафизика. Откриће метафизичких идеја подразумева трагање за елементима, скривеним у подлози, који прожимају корен што храни и носи дрво. Хајдегер [2] је сматрао да раст дрвета не може апсорбовати подлогу тако да она ишчезне у дрвету као његов део. Корен увек припада дрвету чак и онда када се на свој начин предаје елементу тла.

Метафизика (μετά τά φνσίκά) означава испитивање које иде преко бивствујућег као таквог. За античке Грке „бивствовање“ представља „присуствовање у нескривеном“. Као философска дисциплина метафизика је прво била наука о невидљивом и непокретном, наука о најдубљој суштини света. Исти став заступао је и Бор [3] истичући да префикс „мета“ испред одговарајућих појмова означава основе дате области. У случају метафизике ради се о основама које постоје иза физике. Тврдио је да обиље сазнања, појмова, разних начина којима се говори о квантним проблемима и феноменима води јаснији, а да у понору пребива истина. Метафизика је целовито заснована артикулација истине у неком датом тренутку о бивствујућем у целини. Истина бивствовања, постојања представља основни предмет истраживања метафизике. Метафизика одувек говори и о *Ничему* у ставу: *ex nihilo nihil fit*-од *Ништа* постаје *Ништа.* Античка метафизика схвата *Ништа* као необликовану материју која не може сама од себе да се уобличи. *Ништа* се посебно испољава с бивствујућем које измиче у целини. *Ништа* омогућава очигледност бивствујућег као таквог. Хришћанска догматика је касније променила *ex nihilo nihil fit* у став: *ex nihilo fit-ens creatum*-од *Ничега* постаје стварно бивствујуће.

Као доследно спроведена философска теорија, метода и поглед на свет, метафизика се заснива на следећим принципима:

1. *Принцип непроменљивости.* Васиона је схваћена као непроменљива, а мировање као апсолутно стање материје. Кретање је релативно и пролазно, у основи механичко изазвано спољашњом силом.
2. *Принцип изолованости.* Свака ствар постоји за себе и не делује на развој других ствари.

3. *Принцип непротивречности.* Ствари су унутра непротивречне и јединствене и не садрже у себи извор кретања.
4. *Принцип апсолутне неГације.* Ствари настају потпуним нестанком старих ствари.

Метафизика и као теорија и као метода може бити: *материјалистичка* (Емпедокле, Демокрит, француски материјалисти 18-ог века, вулгарни материјалисти); *идеалистичка* (Платон, Тома Аквински, Бергсон); *спекулативна* (Спиноза, Волф) и *емпиријска, „критичка", „научна"* (Фехнер и други).

Међутим, највише има мешовитих облика метафизике: *дијалектичко-материјалистичка* (Аристотел, Декарт); *дијалектичко-идеалистичка* (Петронијевић) и *феноменолошка* (Сартр).

Примена метафизичке методе је оправдана у границама проучавања ствари у мировању. Метафизичка метода, на материјалистичкој или идеалистичкој основи, одговарала је задацима наука у скупљачко-дескриптивној фази њиховог развоја. Из ових наука метафизичка метода је прешла и у филозофију. Захваљујући енглеским материјалистима Бекону и Хобсу и емпиричару Милу од 17-19. века стекла је и своју логичко-теоријску основу пре свега у индуктивној методи. У филозофији је дошло и до осамостаљивања метафизичке методе и њеног одвајања од научних чињеница. У складу са тим метафизичка метода је схваћена као теорија о надискуственом сазнању које игнорише емпирију и резултате специјалних наука. Као рационално-спекулативна метода она настоји да сазна „вечну истину" о свету из разума без повезаности са реалном стварношћу. Такви догматски, метафизички филозофски системи немају значај за развој савремене науке.

Хајдегер [2] је сматрао да ће наука испунити свој суштински задатак, увек изнова отварајући читав простор истне о природи и материји, једино ако егзистира на темељу метафизике.

Присуство метафизичких идеја у физичким и астрономским теоријама и системима условљава и утврђивање статуса и карактера тих теорија и система. Као пример може се навести Аристотел-Птоломејев геоцентрични систем који постоји у јединству Птоломејеве математичке теорије и Аристотелове природне филозофије. Дати систем је заокружио природнонаучну слику античког света и дао задовољавајући оквир за објашњење природних појава. То је био логичан систем и могао је да одговори на готово сва питања природних наука. Сва кретања у геоцентричног система су резултат почетног и непрекидног деловања Првог покретача [4], који је непокретан и вечан. Он је нужна стварност и покретачки узрок. Дакле основу геоцентричног система чине метафизичке идеје. Кретања су резултат почетног и непрекидног деловања Првог Покретача. То је обезбедило Аристотелу

положај највећег међу метафизичарима захваљујући генијалности његовог увида, општем знању и подстицају његове метафизичке преданости, сматра Вајтхед [5]. То доказује и чињеница да је проблем Првог Покретача разматрао потпуно непристрасно, без етичких и религијских утицаја.

Може се такође доказати да су, поред механике и физика уопште, астрономија, биологија и геологија све до краја 18. века у основи биле метафизичке науке. До постепене промене долази у 19. веку који је био у основи век динамицизма, генетизма и еволуционизма у области природних наука. Настанак специјалне и опште теорије релативности и квантне физике на почетку 20. века из основа је променио до тада метафизичко схватање атома, материје, простора и времена и физичких појава уопште. Изградња ових теорија оповргла је до тада важећу апсолутност. Постало је општеприхваћено мишљење да закони физичких теорија важе у одређеној области појава и граница.

2. Општи метафизички ставови у структури физичких и астрономских теорија

Основни метафизички став који карактерише физичке и астрономске теорије, тврди да постоји реалност независна од ума, која на одређени начин може бити доступна. Постоје реалне посебности (објекти, догађаји, процеси итд.) независне од ума. Ентитети постулирани неком теоријом, добром или прихватљивом стварно постоје. Дакле, постоје физички објекти чија својства и постојање не зависе од тога да ли се она схватају, мере, поимају или не. Сваки физички објекат одговара неком скупу физичких закона, тј. стабилних и објективних структура. Могуће је сазнати физичке законе и неке од особености индивидуалних физичких објеката.

Дати општи ставови су карактеристика физичких теорија и изражавају метафизичке претпоставке физичких истраживања. Њима се изражава постојање спољашњег света, његова закономерност и сазнајност. Они се не могу оповргнути ни теоријски ни емпиријски, већ само у одређеном степену потврдити. То су ставови метафизичког реализма [6]. Физичка и астрономска истраживања неопходно је усмеравати на убедљиве, јасне и плодотворне метафизичке системе избегавајући метафизику спекулативног начина мишљења.

Постулирани ентитети и објективне структуре у физичким теоријама обично произилазе из примене фундаменталних закона физике, одговарајућих логичких и математичких трансформација, принципа филозофије науке. У том процесу често се постулирају ентитети и њихова својства са високим степеном поузданости, иако су недоступни директном посматрању. Такве могућности су посебно присутне у математичкој физици. У

оквиру теорије физичког експеримента потом се разрађују методе и услови регистрације тих ентитета.

На пример, Паули је 1930. године, применом закона одржања енергије, претпоставио да при β^+ распаду са електроном из језгра атома излеће и неутрино. Пошто неутрино слабо интерагује са супстанцом на почетку истраживања детектори га нису регистровали. При β^- распаду у језгру атома заправо се одвија следећи процес: $n \rightarrow p + e^- + \bar{\nu}$, где је n – неутрон, p – протон, e^- – електрон, $\bar{\nu}$ – антинеутрино. Дакле, неутрино (антинеутрино) је дуго егзистирао као хипотетичка честица. Убеђење да он заиста постоји било је засновано на примени закона одржања енергије. Касније експериментално откриће неутрина (антинеутрина) је потврдило оправданост претпоставке о његовом постојању.

3. Специфичне метафизичке идеје у оквиру квантне космологије

Квантна космологија представља примену квантне теорије на Васиону као целину у раним фазама њене еволуције када је Универзум био веома мали и када су практично све интеракције биле уједињене. У покушају уједињења квантне механике и теорије релативности један од основних проблема је квантовање гравитације. Теорија релативности је теорија простора и времена, односно геометријска теорија, док су остале интеракције квантоване у том простору и времену. Теорија релативности је затворена теорија. То значи да даје и једначине поља и једначине кретања тела у том пољу. У општој теорији релативности нужно постоје глобалне и локалне сингуларности. Глобална сингуларност је повезана са екстраполацијом решења космолошких једначина уназад у времену. Тим процесом се долази до самог почетка настанка Васионе (Big Bang) када је она имала бесконачну густину и када је ширење кренуло из једне тачке. Локална сингуларност је везана за постојање црних рупа. Имајући у виду да је у раним почецима развоја Васионе, као и у близини црних рупа, гравитациона сила толико јака да постаје упоредива са осталим интеракцијама, природно се намеће потреба да се у таквим случајевима гравитација описује као квантна интеракција. Уколико се једна таква квантна теорија примени на целу Васиону онда се долази до теорије која се назива квантна космологија. Основу квантне космологије чине радови Вилер-ДеВит-а [7] с краја шездесетих година 20. века. Прави значај квантна космологија добија са формулацијом инфлаторних модела Васионе. Према инфлаторној теорији обзервабилни део Васионе, а вероватно и цела Васиона је нстала изузетно брзим ширењем области димензија Планкове дужине $l_p = 10^{-35} m$.

Планкова дужина се добија из формуле:

$l_p = \sqrt{\frac{\hbar G}{c^3}}$, где је $\hbar = \frac{h}{2\pi}$,

h – Планкова константа,
G – гравитациона константа,
c – брзина светлости у вакууму.

Таласна функција која се израчунава у квантној космологији добија се као решење Вилер-ДеВитове једначине или одговарајућег интеграла по трајекторијама [8, 9]. Занимљиво је истаћи да таласна функција Васионе $\psi(a)$, за разлику од стандардне квантно механичке таласне функције, не зависи од времена већ само од „радијуса" Васионе a.

Према инфлаторној теорији Васиона је настала из празнине, из вакуума, из *Ничеīа*. Вакуум настаје када се из простора уклоне све честице и сви кванти физичких поља. У области вакуума, сагласно Хајзенберговим релацијама неодређености, у кратком временском интервалу Δt може се појавити енергија

$$\Delta E = \frac{\hbar}{\Delta t},$$

„ниоткуда". Ова енергија може омогућити „рађање" пара честице и античестице у празнини вакуума. Маса тог пара честица дата је Ајнштајновом формулом $2mc^2 = \Delta E$. Честица и античестица не могу да се разлете, попут реалних честица, јер би то значило да су настале из *Ничеīа*. Тада би био нарушен закон одржања енергије. После кратког временског интервала Δt честице се анихилирају. Процес рађања и анихилације честица одвија се непрекидно у вакууму. Честице су назване виртуалне честице. Ово свеобухватно „кључање" вакуума је оно што остаје у празнини при удаљењу свих реалних честица и кваната физичких поља. Одстранити „кључање" вакуума или квантне флуктуације у принципу није могуће на било који начин. То би значило нарушавање релација неодређености квантне механике. „Кључање" вакуума представља најниже енергетско стање свих физичких поља. Као последица интеракције виртуалних честица у вакууму може настати густина енергије ε и њена одговарајућа густина масе

$$\rho = \frac{\varepsilon}{c^2}.$$

Заједно са густином енергије ε обавезно се појављује и одговарајући напон, као при истезању чврстог тела. Тај напон је еквивалентан негативном притиску P. У вакууму негативни притисак по апсолутној вредности

једнак је густини енергије ε . Густина енергије вакуума и његов негативни притисак додводе до гравитационог одбијања. Услов да силе гравитационог одбијања превладају над гравитационим привлачењем је $\rho_v \rangle\rangle \rho$, где је ρ_v – густина вакуума, а ρ – густина обичне физичке материје. За $\rho_v \rangle\rangle \rho$ Васиона почиње нагло и силовито да се шири под дејством антигравитационих сила вакуума. То ширење је вероватно настало при условима вакуума блиским Планковој густини

$$\rho_p = 10^{97} \frac{kg}{m^3},$$

Планковом времену $t_p = 3 \cdot 10^{-44} s$ и Планковом растојању $l_p = 10^{-35} m$. Према инфлаторној теорији из вакуумске пене настао је велики број паралелних Васиона [10].

Дакле, Васиона је настала из енергије празног простора [8], из квантног вакуума, из необликоване материје како су *Ништа* схватали антички метафизичари. Та материја не може сама од себе да се уобличи. Настале виртуалне честице нужно се и у кратким временским интервалима анихилирају. Оне не могу саме, без спољашњих утицаја, напустити област вакуума. Претходно наведено потврђује да основу инфлационе теорије чине метафизички ставови. То сматра и Дејвис [11] истичући да је човечанство хиљадама година веровало да се „из *Ничеīа* ништа не рађа". Како он каже, сада можемо тврдити да је из *Ничеīа* произашло све. Такав закључак се не поклапа са хришћанским, теолошким ставом да од *Ничеīа* постаје стварно бивствујуће. Црквено становиште подразумева да је Бог из *Ничеīа* створио све.

4. Закључак

Метафизика је наука о најдубљој суштини света. Такав статус метафизика обезбеђује коришћењем резултата емпиријских истраживања и специјалних наука. Као философска дисциплина метафизика је прво била наука о невидљивом и непокретном. Уколико се метафизика схвати као теорија о надискуственом сазнању, као рационално-спекулативна метода која настоји да сазна истину о свету из разума без повезаности са реалном стварношћу, онда она нема значај за развој савремених природних наука.

Основни метафизички став који карактерише физичке и астрономске теорије, тврди да постоји реалност независна од ума, која на одређени начин може бити доступна. Ентитети постулирани неком теоријом, добром или прихватљивом стварно постоје. Могуће је сазнати физичке законе и неке од особености индивидуалних физичких објеката.

Квантна космологија, односно, инфлациона теорија је такође метафизичка теорија јер тврди да је Васиона настала из енергије празног простора, из квантног вакуума, из необликоване материје како су *Ништа* схватали антички метафизичари.

Literatura

[1] Bunge, M. (1973), *Philosophy of Physics* (Dordrecht: Kluwer), ch 7
[2] Heidegger, M. (1976), *Gesamtausgabe, I. Abteilung: Veröffentlicht Schriften 1914-1970, Banel 9* (Frankfurt am Main: Wegmarken), ch 5, 12
[3] Heisenberg ,W. (1969), *Der Teil und das Ganze* (München: R. Piper & Co. Verlang), ch 17
[4] Aristotelis *Metaphysica* (W. Christ, MCMXXX, *Lipsiae*; W. Jaeger, MCMLVII, *Oxonii*) 1012b, 1071b, 1072b
[5] Whitehead, A. N. (1953), *Science and the Modern World*, (Cambridge University Press), ch 11
[6] Merrill. G. H. (1980), *Three Forms of Realism,* American Philosophical Quarterly, Vol. 17, No. 3, pp 229-230
[7] Rovelli, C. *Notes for a brief history of quantum gravity,* http://xxx.gov, gr-qc/0006061
[8] Hartle, J. B. and Hawking, S. W. (1983), *Phys. Rev.* **D28**, 2960
[9] Linde, A. D. (1990), *Elementary particle physics and inflatory cosmology*, Nauka, Moscov
[10] Новиков, И. Д. (1988), *Как взорвалас Вселеная*, Наука, Москва, 69-157
[11] Davies, P. (1984), *Superforce* (New York: Simon & Schuster), ch 4, 12

Stojan Obradovic, PhD
College for pre-school teachers of vocational studies - Aleksinac

METAPHYSICAL ASPECTS OF QUANTUM COSMOLOGY

Abstract. *In this paper the basic characteristics and importance of metaphysics as a science concerning the universal essence of the world are considered. The rational and speculative form of the metaphysical method and the consequences of its detaching from scientific facts are also analysed. General metaphysical principles in the structure of theories and systems in physics are established. Specific metaphysical ideas present in the quantum cosmology are examined.*

KEY *WORDS: METAPHYSICS, PHYSICS, NOTHING, VACUUM, QUANTUM COSMOLOGY*

Проф. др Слободан Бранковић
Факултет за културу и медије, Београд

МЕЂУНАРОДНО ПРИЗНАЊЕ НЕЗАВИСНОСТИ СРБИЈЕ НА БЕРЛИНСКОМ КОНГРЕСУ 1878.

Резиме: *Текст представља синтезу резултата вишегодишњих истраживања о Великој источној кризи(1875-1878). У фокусу истраживача је Берлински конгрес 1878., један од најзначајнијих догађаја у модерној историји Европе. За Србију је то био изузетно значајан скуп на коме је међународно призната за независну европску државу. Била је то цивилизацијска промена. Самоослобађајући се, не само оружаном борбом, него и политиком и дипломатијом, изронила је из Исламске цивилизације и тријумфално се вратила у Европску цивилизацију. У Њујорк тајмсу су писали, као и у другим гласилима- лондонским, париским, берлинским, бечким, московским...не само о великом постигнућу Србије, него и о њеном доприносу Европи.*

***КЉУЧНЕ РЕЧИ*:** *СРБИЈА, ЕВРОПА, БЕРЛИНСКИ КОНГРЕС, СЛОБОДА, НЕЗАВИСНОСТ*

Уместо увода

Сантефански уговор 1878., којим је окончан руско-османски рат, био је изазов за велике силе. Посебно су се противиле Велика Британија и Аустругарска. Русија је, као победница у рату(1877-1878) наметнула цариградској Порти услове који су задирали у интересе, не само Османског царства, него и конкурентских сила и других учесница у том сукобу.

Још док су у завршници рата руске трупе биле оријентисане према Цариграду, свет се нашао, први пут у својој новијој историји, на ивици рата. Британски званичници су запретили супротстављање силом. Санстефанским уговором је успостављена „Велика Бугарска", која је препозната као интресна сфера Русије, која би, преко ње, најзад испунила свој вековни сан о изласку на топла мора. У Лондону и Бечу су процењивали да би тиме убрзо могла да завлада светом. Тако је гледао на развој догађаја и Бизмарк из Берлина. У Санкт Петербургу су одлучили да, уместо рата, прихвате конгрес у Берлину, на коме би се разрешио проблем. [1]

Величина, сјај и беда највећег међународног скупа

Церемонија и бласфемија

Конгрес представника седам великих сила у Берлину окупио је велики број еминентних учесника. У прошлости се тако нешто десило само на Бечком конгресу. Био је то највећи збор дипломата, државника, политичара, експерата, извештача... пред очима радознале светске јавности у новој палати немачког државног канцелара. Њихова лица обасјавало је 215 пламенова свечаних свећњака. За столом у облику потковице вечали су челници великих сила или њихови заступници. Конгресом је председавао Бизмарк.

Себе је представио *поштеним посредником*, са стремљењем ка општем миру. Ко није одгонетнуо најаву амбиције Немачке ка светском трону?

Гозба и методологија

На свечаној гозби у царском двору било је 160 гостију. У сенци спектакла конгрес је радио месец дана. Од 1. (13) до 30. јуна (13. јула) 1878. године. Право гласа имали су званични представници седам сила: Велике Британије, Русије, Аустро-Угарске, Немачке, Француске, Италије и Османског царства. [2]

Њихови гласови нису имали подједнаку тежину, хијерархија моћи деловала је на опредељење у одлучивању о спорним питањима. Представници заинтересованих држава и народа: Грчке, Румуније, Србије, Црне Горе, Херцеговине, Босне, Персије, Јерменске цркве… учествовали су на Конгресу на различите начине. Неки су саслушани, неки су достављали писмене захтеве и аргументе и у кулоарима дивног здања објашњавали предлоге решења деликатних спорења.

Сва „заплетена питања" проистекла из Источне кризе, рата и „санстефанског мира" најављена су као предмет расправе: бугарско, босанско-херцеговачко, црногорско, српско, грчко, румунско, батумско, дунавско, персијско... мањинско, верско питање... ратне надокнаде...

Одлучивање и статус сила

Одлучивање на Конгресу показало је нов однос снага. Није се радило само о верификацији претходно договореног међу појединим силама. Свако се борио да што више добије а што мање попусти од захтеваног.

Уз Немачку, Француска и Италија су називане силама посредницама. Велика Британија и Аустро-Угарска погађале су се око делова Османског царства како би се они изузели испод „руског захвата". Ко је, како и по којој цени заступао чије интересе? Постављени су лимити и простор за трговање. Тако се обликовао мозаик преуређења османског наслеђа.

Вашар таштине

Конгрес у Берлину био је, као и други велики политички скупови, *вашар таштине*. Као што је Бизмарк, председавајући, мислио *конгрес – то сам ја,* тако су и друга два старца, Дизраели и Горчаков, расуђивали у својим личним комбинаторикама. Андраши се припремио да реализује оно што су суседне силе саветовале: да се преоријентише од северне Италије ка Балкану и Медитерану.

За почетак рада, док су „духови били свежи", решавано је најтеже, „бугарско питање". Није било једноставно да се „Санстефанска Бугарска" смањи, а затим и подели граничном линијом преко планине Балкан, без противљења.

Ниједна од великих сила није била на руској страни. Велика Британија и Аустро-Угарска тестирале су максималистички приступ. Дизраели је ултимативно захтевао од Горчакова европску границу Османског царства. Петроград се прерачунавао, али није ризиковао рат. Горчаков је закључио: *Жртвовали смо сто хиљада војника и сто милиона становника, а нисмо добили ништа.*

Ревидирање „Санстефанске Буīарске“

Питање Бугарске пре Велике источне кризе није било актуелизовано, као да и није постојало. Бугарска је постојала у *западном свету* нешто више од имена покрајине у Османском царству. Бугарско наслеђе је османска стварност потиснула у заборав. Буђење националне свести, устанак у пролеће 1876. и османлијски масовни злочин одјекнули су у Европи. Русија је од свих сила највише учинила за стварање Бугарске 1878. године.

Санстефанска творевина је била у опсегу који је изазивао реакцију сила и довео Русију и Велику Британију на руб рата. Зато је „Санстефанска Бугарска“ била, на Дизраелијев предлог, прва на дневном реду, а потом и Босна и Херцеговина, у којима је устанак 1875. године представљао почетак Велике источне кризе. Захтев Велике Британије је оповргавао западну границу „Велике Бугарске“ до линије Нови Пазар–залив Рендина. У суштини, усвојен је британски предлог „мале Бугарске“. Но, ни он „без страсне борбе“.

Кнежевина Румелија и остатак „Санстефанског конструкта“ враћени су Османском царству. Четири округа (нишки, пиротски, врањски и прокупачки, са 182.000 становника) додељени су 9. јула 1878. године Србији, чија их је војска ослободила и омогућила њихово присаједињавање матици.

Андрашијева преокупација Босном и Херцеговином

Када је Андраши прочитао Меморандум о Босни и Херцеговини, све европске владе признале су да је Аустро-Угарска као погранична држава заинтересована више од других држава за регулисање ствари у Босни и Херцеговини. Зараћене стране су у XIV члану прелиминарног Санстефанског уговора о миру коначно решење предвиделе у зависности од споразума с Аустро-Угарском. Босанско-херцеговачко питање је, иако је највише тангирало интересе Аустро-Угарске, није престало бити европско питање. Покрет који је изазвао рат на Истоку, почео је у Херцеговини и Босни. Аустро-Угарска је највише стрепела од ширења „устаничког пламена“ на територији на којој је живело словенско становништво у високом проценту..

Османска сила није могла да угуши устанак и спречи исељавање. Преко 200.000 људи је оставило свој завичај. [3] За њихово издржавање влада Аустро-Угарске је, како је извештавала, утрошила 10.000.000 форинти. Навала емиграната изазвала је велике тешкоће.

Аутономија, коју је предвидео Санстефански уговор, по Андрашијевом мишљењу, не би била решење. Национални, религиозни, географски, територијални разлози и последице сукоба онемогућавали би његову примену.

Становништво муслиманске, православне и католичке вере је због религијских разлика било нетрпељиво, обузето искључивошћу до фана-

тизма. Питање је било како да живи заједно у варошима и селима. Порта није била у стању да среди стање, а није ни имала средстава. То би могла једино јака и беспристрасна држава. Аутономија не би довела до смиривања ситуације, него до распламсавања нових нереда. "Зближавање граница Србије и Црне Горе" проузроковало би геополитичке промене и погоршање положаја саобраћајница, што би се одразило на трговачке интересе Монархије.

Аутономијом се не би поправило стање беде и револуционарног покрета, већ би се бунт пренео на суседне словенске народе, што би било неодговорно према миру Европе. Зато се очекивало да Конгрес донесе практичну и прихватљиву одлуку, коју би Аустро-Угарска прва поздравила.

Жеља Аустро-Угарске за преузимање Босне и Херцеговине постојала је од средине XIX века. Андраши је смишљао начин како да се то представи потребом, задатком, мисијом…! Устанак и последице требало је да послуже као *очигледан аргумент*. Аустроугарска делегација је поднела Меморандум о проблемима избеглица. Предочено је да 150.000 избеглица формира разбојничке одреде који изазивају нереде.

Андраши је наводио проблем избеглица како би створио неспорни разлог за „мандат сређивања побуњених области". Од Порте је тражено 7 милиона флорина или уступање Клека, Суторине, Требиња, Имотског и Ливна на име издржавања избеглица.

У току Берлинског конгреса истицано је као неопходно да се "отпрате избеглице кућама" и да у Босни остану аустроугарске снаге на неодређено време.

Шта је преовладало?

Дипломате у маниру трговаца

Дизраели и Солзбери су се гнушали моралности Андрашијеве босанскохерцеговачке политике. [4] Руковођени британским интересима, ипак су прихватили његов предлог. Солзбери је изјавио да је аустроугарско регулисање стања у Босни и Херцеговини у интересу Европе. То би био спас за Порту. Ако би Босна и Херцеговина припале суседним кнежевинама, ланац словенских држава проширио би се Балканом и угрожавао би друге расе.

Бизмарк је подржао британски предлог у духу жеље Европе да се оствари стабилно стање ствари и на делотворан начин осигура судбина становништва на Истоку.

Корти, италијански представник, придружио се европском гледишту.

Вадингтон Анри Гијом, француски представник, по инерцији је подржао британски предлог.

Дизраели је указао да предложено решење одговара и интересима хуманости.

Османски представник, Каратеодори паша је објаснио да је и поред трогодишњег непријатељства Босне и Херцеговине и рата на Истоку, који је опустошио Османско царство у Европи и Азији, османлијска власт у покрајинама нетакнута, тако да управа треба да се одржи и реформе прихвате, а да је устанак покренут са стране и да нема потребе за окупацијом. Порти је више било стало до Босне и Херцеговине него до Бугарске!

Горчаков, који је дошао на Берлински конгрес само да не би умро побеђен, исправио је Каратеодорија указивањем да устанак није настао спољним подстреком, него због тешког унутрашњег стања. У име Русије дао је срдачну подршку британском предлогу.

Андраши је кориговао Каратеодоријеве наводе и изазвао спремност за окупацију. Да би се осигурале војне и трговачке комуникације и обезбеђење новог политичког стања, било је неоправдано да Аустро-Угарска држи војне гарнизоне у Новопазарском Санџаку.

Приликом гласања, предлог је усвојен, османски представници су били против, а аустроугарски уздржани.

Српско питање и Србија

Српско питање је везивано пре свега за Србију. Министар Јован Ристић заступао је њене интересе, али незванично. То је било с дипломатским умећем, реторичким талентом и инспиративном иницијативом у разговорима с утицајним представницима и опуномоћеницима великих сила.

„Предмет и циљ деловања“ Ристић је формулисао још у претконгресно време, осмишљавајући тактику наступа, пре свега, у односу на Беч, Петроград, Цариград и Лондон. Одредио је „13 тематских тачака“:

1. Независност Србије
2. Њено територијално увећање (нарочито припајањем Старе Србије)
3. Европска гарантија
4. Османски државни дугови уколико би се тицали уступљених предела
5. Једнакост свију грађана српских (Мухамеданаца и Јевреја са Србима)
6. Регулисање Дунава (Ђердап)
7. Османско приватно и државно имање у уступљеним пределима (спахилуци)
8. Железничко питање

9. Црквена управа (односи према Цариградском патријарху, босанска црква православна)
10. Капитулације, хоће ли важити за независну Србију.
11. Експлоатација српске железнице
12. Трговачки уговори
13. Примедбе аустроугарске против Новог Пазара.

Све се то нашло у процесу разматрања, а најважније је и остварено у изузетно сложеним и компликованим условима политичке, дипломатске и пропагандне борбе.

У раду су Ристићу помагали Јован Драгашевић, Мита Цукић по финансијским питањима и Лаза Костић за пропаганду. Секретар је био Карл Детаи, швајцарског порекла. У разговорима с аустроугарским, немачким, руским, француским и британским представницима министру Ристићу је јасно предочено: *Србија ће успети онолико колико се поиоди с Аустро-Уiарском.*

Министар Ристић је као заступник интереса српског народа поднео Меморандум конгресу у Берлину 12. (24) јуна.

У чему се огледала суштина поднеска?

Историја српског народа у петовековном раздобљу је историја ослободилачке борбе од османског освајача. [5] Српско питање је кључ Источног питања. Напори и тежње расутог српског народа дуготрајни су у напорима да се уједини и слободно живи у својој држави, на својој земљи. Историјски, природно–географски, етнички, стратешки, морално, самоослободилачки српски дух стреми великој обнови. Вишевековна окупаторска моћ и насиље нису могли да угуше српско питање. Зато је, сразмерно улози храбрих самоослободилаца, посебно у трогодишњем периоду, неопходно праведно решење. То је био једини српски захтев, који је идентификовао општи интерес. С уверењем да ће се учинити крај „несрећним српским јауцима", изражени су минимални захтеви, с прецизираним границама и образложењима независне Србије у будућности.

Кључни захтеви били су: независност са гарантијом великих сила, а територијално увећање у границама изнетим пре Санстефанског мира пред Русију као своје законите ревандикације. Реч о српском питању чула се на пленарној седници Конгреса два дана касније када су представници Османског царства изложили предлог за решење границе са Србијом. О томе учесници нису ни хтели да расправљају.

О српском питању расправа је почела 20. јуна. Званично одлучивање уследило је, после решења босанскохерцеговачког питања, 28 јуна, на Видовдан, велики српски празник, *косовски завет*

Прво је Србији призната независност. Османски представник покушао је то да оспори, али није успео јер је постигнута сагласност свих. Бизмарк је пресекао оспоравање, подсетивши османског критичара да је Србији призната независност још у Сан Стефану османлијском сагласношћу.

У вези са независношћу Србије, енглески министар Солзбери тражио је да се она обавеже на нормативно регулисање верских слобода.

Вадигтон је изложио предлог о равноправности вера. Примедба се односила на Јевреје, који су законски ограничавани у Румунији, Русији, мање у Србији. Горчаков је покушао да оправда неравноправност Јевреја, с обзиром на њихов положај у Русији. Објашњење Вадингтона било је изузетно значајно: *да се оживи начело верских слобода у Европи.*

Разграничење Србије са суседима представљало је посебан проблем. У делокруг комисије за разграничење дошло је и питање о српском ратном данку, који је тражила Порта. Солзбери и Вадингтон то су подржавали, Горчаков одбијао, а немачки представници оспоравали.

Жеље Срба из Старе Србије и других средина за присаједињење браћи у кнежевини Србији упућиване конгресу нису званично разматране.

У новоослобођеним срединама међу српским живљем била је пробуђена велика нада о присаједињењу *Мајци Србији* у време Берлинског конгреса. Одјекивала је песма у многим домовима: "Ал` свако српче/које се роди/ срце га право/Косову води." [6] Међу ратним циљевима ратоводства Србије, један је био узвишен: да се *српска независност* прогласи на Косову.

Српско решење јеврејског питања – пример за Исток

Када је меморандум о јеврејском питању био предат конгресу, српски министар Јован Ристић је објашњавао новинарима право стање Јевреја у Србији. О томе су писале француске, енглеске и немачке новине.

Меморандум је био оправдан. Француски министар Вадингтон је 11. (23) јуна предложио његово усвајање. Није било ни једног гласа против. Зато је Вадигтон у оквиру разматрања признања независности Србије сматрао да у њој претходно треба остварити потпуну једнакост вера.

Јован Ристић је прибавио овлашћење од кнеза Милана за испуњење тог предуслова и о томе обавестио француског првог опуномоћеника на Берлинском конгресу. Вадингтон је похвалио Ристићеве напоре и дипломатску обдареност у заузимању за српску ствар у тешким политичким приликама. Србија је тако могла да постигне највише што се могло постићи.

Изједначавање Јевреја у правима и верама с другим народима Европа је сматрала питањем части. Србија је испунила тај идеал и тако постала пример који је требало да следи Русија и цели Исток.

Ристић је захвалио Вадингтону на савету о писменом обраћању председнику Берлинског конгреса, Бизмарку. То је била прилика да захвали и на племенитој потпори Француске српском народу и Србији.

Ристић је с усхићењем писао о правима која су на снази у Србији. Нема земље на истоку толерантније у религиозним питањима од Србије. Слобода верозаконских обреда била је регулисана Уставом (члан 119), а влада је својом доследношћу обезбеђивала стварну једнакост вера.

Српска влада је за веома мали број протестаната подигла храм у Београду и финансирала пастора о државном трошку. Посебно место било је обезбеђено за грађење католичке цркве; иако у српској престоници није било муслимана, српска влада је издржавала џамију за оне који су били на пропутовању.

Јевреја у Србији није било више од 1.200. Они су били равноправни са сугрђанима православне вероисповести. Православни верници сами су издржавали своје свештенике, док је израелски рабин у Београду примао субвенцију од државе. Школе за Јевреје је финансирала држава као и школе за Србе. Јевреји су имали иста политичка права као и српски држављани и могућност учешћа у јавним службама као и други грађани. У саставу Велике народне скупштине, међу осам београдских посланика, био је и Јеврејин.

С овлашћењем кнеза Србије, Ристић је уверавао Конгрес да ће српска влада укинути и последње формално ограничење о животу Јевреја изван Београда. Јевреји у Шапцу, Смедереву, Пожаревцу и другим местима указивали су на другачије фактичко стање од мртвог законског слова на папиру.

Јован Ристић је гарантовао Бизмарку „да ће српска влада прихватити прву прилику да законским путем поништи и последње ограничење које се тиче Јевреја, те да их потпуно изравна са свим њиховим сугрђанима дугих вера". *Моћни Бизмарк* веровао је великом министру једне мале државе која се крупним корацима и мукотрпним напорима успињала на модерну светску политичку сцену.

Тријумф неформалног дипломате као европског државника [7]

У средишту активности представника, формално вазалне, Србије на Берлинском конгресу 1878. доминирали су дипломатско умеће, политичка вештина и говорнички дар Јована Ристића. Амерички професор Дејвид Мекензи га је у својој књизи представио светској јавности као изузетног европског државника.

Био је високообразован као мало ко на скупу, проницљив и неуморан посленик неформалне дипломатије, јер му није било дозвољено да учествује на конгресу као представницима великих сила и појединим другим

актерима. То је надокнадио умешном комуникацијом с онима које је препознао као најутицајније током одлучивања.

Обезбедио је стални контакт са сувереном - кнезом Миланом и колегама министрима, као и с "гласницима народа".

Проценио је простор деловања изван "зацементираних интереса" великих сила. *Уочио је оно што се није могло и још боље како остварити оно што би уочио тамо ће други ништа нису видели!*

Независност Србије и њено територијално проширење били су у првом плану. Схватио је да од Босне и Херцеговине "нема ништа" за Србију, јер је то на нивоу конкурентских сила неповратно прејудицирано као сфера интереса Аустроугарске.

За територијалне захтеве Србије могао је наћи подршку код Андрашија, који је имао доминантну позицију на скупу, како су му предочили и руски представници.

Да би двојна монархија стала на страну Србије, испоставила је своје захтеве, економски(трговински) споразум, изградња железнице, као и да не задире у виталне територијалне аустроугарске интересе на западном Балкану, што је значило: никако граница с Црном Гором и гаранција за аустрогарску комуникацију Нови Пазар-Митровица и даље за Солун.

Било је изузетно компликовано доћи до адекватне границе Србије на југоистоку и југозападу због испреплетаних интереса Русије, Аустроугарске и Велике Британије као заштитнице Османског царства.

Русија је бранила интересе "Велике Бугарске", а преко тога сопствени излаз на Медитеран, подржавајући српске територијалне захтеве на западном Балкану. Томе се супротстављала Аустроугарска, која је подржавала захтеве Србије на југоистоку. Османски представници настојали су да, уз подршку Велике Британије, задрже што више европских територија у свом поседу.

Јован Ристић је образлагао сваки српски предлог посебно, објашњавајући историјско право, право народа на ослобођење и независност, као и жељу становника, у највећем проценту Срба, да живе у Србији. При том, наглашавао је да има места и за припаднике свих других националности, посебно наводећи изједначена права Турака и Јевреја са Србима, што је Србију квалификовало као цивилизовану земљу.

У једном моменту је питао Андрашија о могућности рекомпензације на југоистоку, ако већ не може да рачуна на подручја на југозападу, нашта му је овај одговорио: "Господине, ја нисам трговац", иако су се, у суштини, тако одвијале ствари на Берлинском конгресу.

Одлукама Берлинског конгреса Србија је призната као независна држава и територијално проширена реално у највећем обиму у коме је то било могуће због супротстављених сфера интереса великих сила на југоистоку Европе.

Комисије су трагале за "праведним границама, које никад нису пронађене. Предстојало је разматрање и других питања везаних за уређење односа са суседима.

Страдалници на маргини

Представници Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине на Берлинском конгресу залагали су се макар да изнесу тежње својих сународника у чије име су наступали. Нису имали право учешћа у раду, него могућност достављања предлога. Било је јасно да им је за испуњење захтева била неопходна потпора великих сила. Жеље, праведност, резултати борбе, реалност и перспектива живота у миру нису били довољни.

Самоослобађање, уједињење и стварање државе српског народа на дугорочнијим историјским темељима и у духу процвата нација држава модерног доба није остварено током нововековне историје.

Период Велике источне кризе обележен је бурама „света империја". "Империјалне пожуде" рефлектовале су се и у неким изјавама појединих представника малих народа...

У комплексу чинилаца који су онемогућили српско уједињење навођено је: неразумевање карактера међународних односа, политике великих сила, геополитичких и стратешких фактора, претпочињавање прагматизма идеализму, одсуство пројекта и дугорочног програма, политике и стратегије; слабости регулативе и институционализма, страначарство уместо валоризовања и самопоштовања интегративних вредности...

Црна Гора

О Црној Гори је одлучивано на седници 1. јула 1878. О величини њене територије и границама предходно је постигнут договор. Солзбери је 14. јуна наговестио да ће питање Црне Горе бити решено по аустроугарској жељи. У односу на Санстефански пројекат, њена територија је смањена за око половину.

На инсистирање руских представника Црној Гори су 5. јула додељени Никшић и Бар, упркос аустроугарском противљењу.

Међународно признање независности Црне Горе регулисано је чланом 26. Формулација је открила супротстављене односе великих сила према црногорском питању: „Независност Црне Горе признаје Порта и остале потписнице које то нису учиниле". То се односи само још на Велику Британију, будући да су друге велике силе признавале њену независност.

Чланови 27, 29, 30, 31, 32, 33 и 34 представљају извесна ограничења. Граница Црне Горе према Херцеговини регулисана је чланом 28.

Муха која ће заїадиши сшомак Евроūе

Први човек *Албанске лиīе,* њен оснивач Абдул бег Фрашери повео је делегацију у Берлин. Бизмарк је саслушао Фрашеријеве захтеве за аутономијом, а онда иронично запитао: „Ко су Шиптари?" Албански предводник је одговорио: „То је једна муха која може да замути стомак целог света". Конгрес није узео у обзир Фрашеријево објашњење, ни захтеве Албанске лиге. Призрен је припао Србији.

Албански хришћани, католици и православци, нису били за *Албанску лиīу.* Цариград је даривао аутономију Албанској лиги, а она се декларисала за интегритет Османског царства.

Становништво је насилно албанизовано. У страху од зулума, терора и злочина, оно је бежало у ослобођене области. Процењује се да је најмање 150.000 Срба од 1877. до 1912. избегло са своје земље преко османске границе. Из Србије је око 30.000 Албанаца пресељено у *испражњене* области Старе Србије.

Порта је подстакла сукобе на граници са Србијом и Црном Гором. Када је била принуђена да покаже добру вољу за спровођење одлука Берлинског конгреса, а *Албанска лиīа* испољила сепаратистичке тежње, дошло је до разлаза 1880–1881. *Албанска лиīа* је нестала.

Обновљена је под именом *Пећка лиīа* у периоду нових отоманскохришћанских сукоба, када је 1897.требало бранити османске границе под заставом ислама. *Лиīа* је живела док је служила Порти. У време Балканских ратова 1912. обновљена је њена улога из периода Источне кризе.

Последња седница

На последњој седници је усвојена формулација Берлинског уговора од 64 члана. Санстефанска Бугарска је скраћена. Лорд Биконсфилд је предочио грофу Шувалову да Цариград из више разлога мора имати подручје на европском тлу пре него се повуче граница Бугарске.

Територија северно од планине Балкан била је предвиђена за кнежевину Бугарску у вазалном односу према султану. Источна Румелија добила је аутономију у оквиру Османског царства. Разматрања о „Великој Бугарској" претпоставила су гледишта о Босни и Херцеговини, Црној Гори и Србији.

У име мира у Европи, дато је право Аустро-Угарској да привремено окупира Босну и Херцеговину како би завела ред у устаничким срединама будући да то Порта није била у стању. Аустро-Угарској је омогућено да држи војне посаде у Новопазарском санџаку. Тиме је предупређена могућност обједињавања Србије и Црне Горе, као и Босне и Херцеговине, уједињење српског народа и стварање његове државе.

Лорд Солзбери је означио Русију као заступника бугарских, босанско-херцеговачких, црногорских и српских интереса. Опуномоћеници Порте додавали су уз наведене и грчке интересе, али да их они заступају, а никако руски представници. Британско залагање да се допусти излагање грчким представницима у конгресној сали уродило је плодом. Грчки захтеви за Критом, Тесалијом, Македонијом и Епиром нису имали шансе да буду испуњени.

Румунски представници прочитали су меморандум у конгресној сали. У расправи је решено румунско питање. Румунији је призната независност и у замену за Бесарабију припојена Добруџа, ушће Дунава и Змијанска острва у Црном мору.

Санстефанска Црна Гора је ревидирана, без обзира на захтеве њених представника, по аустроугарском програму. Одлучено је да се Црној Гори припоје делови на северној и североисточној страни и Бар, излаз на Јадран.

Велика Британија је добила право да запоседне Кипар и оствари стратешку позицију у источном Средоземљу. Био је то дар Порте за успешну британску одбрану њених интереса ревизијом Санстефанског уговора. Русији је враћена Бесарабија и омогућено избијање на Дунав.

Србија у Берлинском уговору

Од 64 члана Берлинског уговора, осам се односило на Србију, од 34. до 42. Високе уговарајуће стране признале су независност Србији и проширене границе, уз обавезу о слободи вероисповести, регулисању трговачких односа, прокопавању Ђердапа и експлоатацији железница, као и питања предвиђених да се регулишу уговорима с Портом и Аустро-Угарском.

Ристић се одмах ангажовао, после консулатације с кнезом Миланом, да допринесе отклањању спорова у вези са српским захтевима.

Новинским извештачима је представио право стање Јевреја у Србији и писмено се обавезао Бизмарку да ће српска влада већ на првој седници уклонити и последње ограничење по питању Јевреја.

Француски први представник Сен Валије, заједно с немачким и аустроугарским представницима, заступао је српске интересе у расправама са османским и енглеским представницима о обезбеђењу српско-османске границе.

Дискусије о разграничењу темељене су на аргументима, начелима, чиниоцима, условима, потребама, карактеристикама, природним, географским, стратешким, етнографским, историјским, комуникацијским, културолошким и другим. За југозападну границу узета је вододелница Лаба.

За разграничење Србије и Бугарске руски представници упорно су се залагали да пиротски и трнски округ остану унутар граница Санстефанске Бугарске. Ристић је представницима великих сила предложио плебисцит са српске стране. Руска делегација је то одбила, јер је знала шта би одговорило становништво. Када су неслагања кулминирала, Бизмарк је у једном тренутку љутито упитао: *Да ли мир света зависи од српских граница?*

Проблем југоисточне границе био је враћен комисији на поновно претресање. На крају је усвојен компромис: Пирот до Цариброда, с делом трнског среза, припао је Србији, а Трн је додељен Бугарској, као компензација за стратешки важан кланац Ихтиман, који је остао у османском поседу.

Спор око Врања и Грделичке клисуре поделио је опет учеснике у одлучивању. Енглески и османски представници, којима су се неочекивано придружили и италијански стручњаци, конфротирали су се против руских, француских и аустро-угарских представника. Бизмарк се поново узбудио и запретио да *неће више ни да чује име Грделица*, а камоли да јој још потчињава мир Европе! Србији су на крају жучног дијалога, захваљујући и немачком гласу, припали и Грделица и Врање, мада је изгубила и овде део ослобођене територије, јер је граница од Кончуља била померена на Ристовац.

Србији су припојена четири округа, територија од око 11.100 км^2, насељена претежно српским становништвом. То је било вишеструко значајно, мада није испунило циљеве српске владе. Пространство Србије износило је укупно 48.400 км^2. Доцније се рачунало на око 54.000 км^2.

Енглески предлог о капиталисању српског и румунског данка изазвао је полемику. Ристићево образложење иза сцене преокренуло је мишљење француских представника, што је, уз подршку Андрашија, италијанског опуномоћеника Кортија и упорних руских опонената, пресудило његовим одбацивањем.

Добро за свакога

Берлински конгрес је био скуп од кога је свако имао користи и нико није оштећен! Овако је Дизраели оценио Берлински конгрес, узимајући у обзир интересе великих сила, које су одлучивале о уређењу света и о малим земљама и народима. Преовладавале су понуде и тражење територија и интересних сфера тако да се више није знало ко је шта коме нудио и који су аражмани разматрани тајно и јавно.

Солзбери није знао ко је био досаднији: мали народи или комарци у Потсдауму?! Током дана се трговало туђим територијама, а с вечери су се прослављали учинци, уз балове и оперске представе.

64 члана Берлинскоī мировноī уīовора

Берлински конгрес је завршио с радом 13. (1. јула) 1878. године. Трајао је месец дана. Месец дана преговора, договора, расправа, али и уцена, свађа, претњи напуштања скупа и ратом, трговине територија *quid pro quo,* завршено је мировним уговором од 64 члана.

У оригиналу Увода, који је уручен преставницима седам сила, име њеног (сваког од седморице на трону) владара било је на првом месту. Сазив Конгреса је представљао најбољи начин да се постигне споразум у успостављању реда у Европи и одговори на питања која су покренули догађаји и рат последњих година на Истоку и прелиминарни уговор у Сан Стефану онако како је то одговарало највештијима међу моћнима.

Вести о одлукама

Вести о одлукама, тумачења, похвале, критике, предвиђања… били су акцентовани тако да задовоље знатижељну јавност. Велика источна криза, сукоби, рат и мир, нису довршени, ни резрешени, него притајени расподелом поседа и сфера утицаја на простору ослободилачких устанака, покрета, народа и новопризнатих држава. Уговори и споразуми из Закупија, Будимпеште, Цариграда, Сан Стефана, тајни уговори великих сила послужили су као основа за доношење одлука и уговора на Берлинском конгресу.

Креаттор иīре

Бизмарк је глумио равнодушност, а проценио како да преузме светско вођство у догађајима. Поздравио је Андрашија и Горчакова у трагању за разрешењем Источног питања. Вешто је креирао прилику за свој врховни наступ. Била је очигледна немоћ Османског царства да постигне мир, као и да управља и спроведе привредне реформе и реши финансијске и економске тешкоће. Трошкови су могли бити подмирени само ако би велике силе помогле Порти. Бизмарк није хтео ни да разговара о помоћи *болеснику* који је „тешко могао да преживи", а чудио се понашању Велике Британије. Веровао је у снагу побуњених, и о томе је водио рачуна у управљању догађајима.

Опасност је била да Русија не прође преко побуњеног југоистока Европе у свет. У томе су се сударали пангерманизам и панславизам. Како да се то предупреди?

Бизмарк је великим силама нудио територије на које су претендовале, с компромисним предлогом спорова: Великој Британији – Египат, Сирија, Крит, Кипар…; Француској – Тунис; Италији – Триполис; Русији – Бесарабија, Бугарска; Аустро-Угарској – Босна и Херцеговина; Грчкој – суседне области… У погледу руско-хабзбуршког спора предлагао је да аустријске трупе уђу у Босну и Херцеговину исто кад и руске трупе ступе на бугарско тло. Разрешење Источног проблема пројектовано је задовољавањем територијалних апетита великих сила на рачун периферија ослабљеног Османског царства и изневеравањем ослободилачких тежњи народа на зараћеном простору.

Бизмарк је сматрао Аустро-Угарску политику према Балкану примарним немачким интересом. У лето 1876. одбио је захтев Русије да објави рат Аустро-Угарској. Оптуживао је Русију да је жртвовала Аустро-Угарску Словенима!

Одбио је и меморандум Горчакова из маја 1878. године да се Новопазарски Санџак подели између Србије и Црне Горе. Да би Андраши лакше остварио захтев за изградњу железнице у долини Вардара, подржао је испуњење жеље црногорских представника за излаз на Јадран.

Убеђивао је руске саговорнике да је за њих боље да се Аустро-Угарска утврди на Балкану, а за узврат је одобравао настојање Русије да поведе рат с Османским царством, уз пристанак или подршку Европе.

Хвале у штампи

Берлински уговор је, после потписивања, био предмет хвале у штампи. [8] Вечита колевка и жариште устанака, главно легло револуционара, балканска база словенства, свесрпски центар…били су умирени, угашени, уништени… као стални извор опасности по Европу.

Лондонски *Тајмс* је оптимистички резимирао учинак Берлинског конгреса. Помак је представљало смењивање анахроног османског поретка цивилизованом аустоугарском управом у Босни и Херцеговини. Вековна борба је, како се сматрало, завршена. Конгрес је донео мир.

Искре иза кулиса

Бизмарк је изјавио да људска мудрост није могла да реши проблеме које су покренули борци за слободу на југоистоку Европе током Велике источне кризе! Трговачка комбинаторика великих сила поседа и сфера утицаја на овом простору представљала је велики изазов за калкулантске умове.

Андраши је, 1871. године, одбијао понуду Горчакова о анексији словенских покрајина, с образложењем да би оне водиле рушењу Хабзбуршког

царства! У октобру 1876. је упозорио Новикова да је у Босну лакше ући, него из ње изаћи. Покушавао је да одгонетне смисао и опасност од руског упућивања на аустроугарску окупацију или анексију Босне и Херцеговине, као да је предосећао повод Првог светског рата!

Гледстон се надао да *аустријски орао никада неће да савије гнездо убалканским гудурама!* Дизраели није тако мислио.

Горчаков је предвиђао да ће *германизам наћи гроб на Балкану!*

Годишњица Видовдана, односно Косовске битке 1389. када су Срби изгубили своје царство, која представља значајан датум не само у српској историји, као да је бирана за нове судбинске догађаје.

Сенка пангерманизма

Бизмарк је председавао Берлинским конгресом, представљајући се поштеним посредником, без интереса! На свакој седници би попио бокал вина! Како је водио скуп?

Председавао је у стилу загонетног играча, с анегдотски променљивим убеђењима.

На преподневним конгресним расправама безусловно је тражио самосталност Босне и Херцеговине, а на поподневним, с истоветном упорношћу, да се предају Аустро-Угарској!

На питање запрепашћеног Горчакова о чему се ради, одговорио је: „Не мислите, екселенцијо, да сам глуп па да не могу да променим мишљење!" Бизмаркови двосмислени искази били су одлика његовог стила. Могли су да укажу на далекосежност пангерманског подухвата, на стварање немачког царства од Остендеа до Царирада (тевтонски *Drang nach Osten*)!

О устанку у Херцеговини 1875. се изражавао као о „облачку на европском небу". Скривао је интерес Немачке у његовом ширењу. Проценио је да ће се велике силе окренути од немачко-француских односа ка Источном питању. Тежио је компликацијама, од којих би могао имати користи, као и Немачка.

Зато је, у суштини, Херцеговачки устанак био добродошао. У том контексту је немачки канцелар и извештао кајзера Вилхема. Све што се дарује Аустро-Угарској, *да пасе на балканским пољима,* сматрало се да ће добро доћи тевтонском рајху када је буде прогутао једног дана! Скривени обриси будуће Немачке тада су могли бити од Балтика до Јадрана.

Како је Бизмарк водио игру?

Истурањем Аустро-Угарске, могао је да глуми незаинтересованост за територије. Одбио је предлог Горчакова из августа 1875. о сазивању европског конгреса и решењу проблема изазваног устанком у Херцеговини. Про-

ценио је да је добро да Русија зарати с Османским царством. То би значило обострано слабљење и лакше примање паралелне могућности за аустроугарско ширење Балканом.

Рат Србије и Црне Горе 1876. и Русије 1877–1878 против Османског царства користио је за оријентисање Велике Британије на страну Аустро-Угарске, како би се спречио руски продор у свет.

Тада је наступио тренутак да се, као алтертатива мировној политици великих сила, указује на потребу прерасподеле поседа и сфера утицаја. Циљ је био заклоњен фасадом очигледних аргумената. Зар да цивилизовани искрваве због најзаосталијих?

Сукобљени су потицали из полуварварског наслеђа, због чега Немачка нема интереса, нити би учествовала у преуређењу неодрживог кризног жаришта на европском тлу. Уверење да Велика Британија не би имала ништа против да Аустро-Угарска преузме босанско-херцеговачки проблем, а Русија Бесарабију, било је изражено у форми маргиналне сугестије у дијалогу са саговорницима прве империје света!

Бизмарк је препустио Аустро-Угарској и Русији главну реч у догађајима на југоистоку Европе, представљајући се пријатељем својих пријатеља: *Руса у Софији, Аустријанаца у Београду!* И више од тога, осмислио је улогу *пријатеља свих!*

Градација је била суптилна и тајна, према хијерархији интереса!

Догађајима је препуштао предвиђани ток само до границе преко које би измакли контроли. Та црта се изражавала стремљењем за предупређење светског рата.

Шта се све крило иза очувања светског мира?

Борци за слободу су третирани као извршиоци посла за дипломатски тајног наручиоца.

Изјаве су биле намењене јавности, похвале онима који су омогућавали остварење скривених циљева. *Немачка је симпатисала Србе* – био је један од манифеста, који је имао више значења, пре него су га егзалтирани учесници догађаја примали са захвалношћу.

„Фрагментација српства“

Проширење српских кнежевина коришћено је као аргумент за уплив заинтересованих сила на Балкан.

Разматрање додељивања Бара Црној Гори, цар Франц Јозеф је узимао као додатни аргумент неопходности аустроугарске окупације Босне, Херцеговине и Новопазарског Санџака!

Швегел је указао како ће Аустро-Угарска имати више Срба него српске државе, што је вредновао не као аномалију, него као додатни мотив борбе за заузимање планираних територија.

Чињенице против плана Беча и супростављање његовој империјалној намери побудиле су у једном моменту и Бизмарка да им се приклони из разлога компромиса. Андраши о том пролазном краткотрајном обрту није ни известио Беч.

Идеја о обједињавању српских земаља и стварање „црногорско-босанско-српског царства", уз прикључење Бара и изласка на Јадран, толико је погодила Андрашија да је претио напуштањем Берлинског конгреса.

Аустроугарски план је предвиђао самосталне Србију и Црну Гору, подвајање Срба Далмације, Славоније, Баније, Кордуна, Лике, Војводине и муслиманско-католичку супремацију у Босни и Херцеговини. Није се могло избећи аустријско и угарско супарништво у управљању појединих територија најбројније насељеним српским становништвом.

Аустроугарски план о „фрагментацији српства" послужио је као модел у антисрпској политици у XIX и XX веку. Пројекција комунистичке Југославије била је њиме инспирисана. Разлике су проистекле на основу смањења броја српских становника, нарочито због масовног страдања, прогонстава, избеглиштва и пресељења; оправдавана је неправедна прерасподела територија. Барања је по аустроугарском плану припадала Војводини, а по комунистичком Хрватској. Границе су представљале дуготрајни извор конфликта. Аустроугарски политичари су сматрали да су Црногорци Срби најчистије крви.

Видовдански симболи

„Колекционари ирационалистичких раритета" питају се о чудним случајностима и коинциденцијама! На Видовдан 1876. Велика Британија је одбила предлог Русије о аутономији Босне и Херцеговине. Сукоби су се проширили, претећи да запале Европу и свет! На Видовдан 1878. године Берлински конгрес је донео одлуку о аустроугарској окупацији Босне и Хврцеговине.

На Видовдан 1914. године Принцип је убио Фердинанда, који се одлучио баш тада да посети Сарајево, што је био повод за Први светски рат! На Видовдан 1919. године је потписан Версајски уговор.

Завршетак Берлинског конгреса 1. (13) јула 1878. претворио се у откуцај телеграфа, који је, како је писао *Тајмс*, потресао планету од једног до другог краја. Био је то пети чин светске драме. У трагичној улози били су Срби Босне и Херцеговине.

Велики одбацили идеју о уједињењу малих

Велике силе трговале су туђим територијама. Када су заступале и штитиле мале народе и државе, оне су проналазиле свој интерес и вишеструко наплаћивале своју великодушност и услугу.

Српско питање није било праведно нити у целини решено. Оно тако није било ни постављено. Идеал о уједињењу и стварању суверене државе српског народа био је сучељен са супростављеним интересима великих држава. Нису покрети, већ Велике силе биле преуређивачи немирних делова света.

Аустро-Угарска је означила сферу својих интереса у Босни и Херцеговини. Било је то болно ресецање српскога бића на Дрини и дугорочна припрема Беча за германски продор ка Солуну.

Бечка дипломатија је без опаљеног метка аустроугарске војске стекла право запоседања Босне и Херцеговине и успостављања војних гарнизона у Новопазарском Санџаку. Идеали о уједињењу Срба, који су својим самоослободилачким подухватом добили симпатије у светској јавности, суочавали су се са сплетом интереса великих сила.

Српска дипломатија, вишевековна политичка и оружана борба, била је у мрежи егзистенцијалних, експанзионистичких и пројектованих интереса и комбинаторика, у калкулантским варијацијама противника уједињавања српства, јужнословенства, балканства, југоистока Европе.

Пронађена је формула у политици интересних сфера великих сила да се осујети уједињење српског народа под плаштом спречавања српске експанзије!

Прво: требало је предупредити уједињење Србије и Црне Горе; друго: не допустити присаједињење Босне и Херцеговине ни Србији, ни Црној Гори; треће: не допустити Србији да обухвати моравско-вардарску долину ка Егеју и Солуну и да не постане ујединитељ народа на Балканском полуострву и југоистоку Европе.

Пред српским самоослобођењем биле су вишеструке препреке, од оружане силе троконтинеталне Османске империје до високих столова дипломатије, у Цариграду, Бечу, Сан Стефану, Берлину...

Било је то време када су мале државе биле довољно велике да живе, али не и да се одвоје од великих сила као тобожњих заштитница!

Тумачења Берлинског конгреса заокупљала су пажњу не само аналитичара. Био је то историјски краткотрајан догађај с дуготрајним и значајним последицама.

Периодизација у историји *до и после* Берлинског конгреса учинила га је вишеструким међашем. У првом реду, епохе империјализма, политике моћи и интересних сфера.

Независна европска Србија

Како примити Берлински уговор у Србији и по српским питањима? Како проценити користи и одбити терет обавеза?

Ристић је сабрао благодети: независност, 200 квадратних миља новог земљишта, Ниш - *кључ од Старе Србије*, све то је претегло страну са обавезама да Србија гради железницу, прокопа Ђердап, прими трибут капитулиран, регулише трговачке односе и утемељи слободу вероисповести.

У односу на „санстефанско решење", то је био добитак.

Шта је значило међународно признање **независности Србије**? Потврда њеног фактичког држања у појединим областима и испуњење вековног сна неподредивог српског духа моћи. Не само у трогодишњем периоду (1875-1878) него од *Косова до Косова*.

Иако одредбе Берлинског уговора нису испуниле жеље српског народа нити оправдале вишевековне напоре и борбени улог, оне су имале велики међународни значај.

У околностима дипломатске и пропагандне борбе, политике интересних сфера великих сила, нејединствених српских захтева, *Србија је постигла највише што се могло.*

Похвале Јована Ристића

Удео министра Јована Ристића у том постигнућу у Берлину био је велики. У Народној скупштини кнез Милан му је одао јавно признање. И Леополд Ранке му је честитао на успеху у Берлину. Био је то величанствен сусрет некадашњег чувеног професора са својим драгим ђаком.

Независност је највеће благо које је Србија могла добити, рекао је тада велики историчар, писац Српске револуције. *Независност је основа, на којој државе постају и своју будућност обезбеђују.*

Мишљења о одлукама Берлинског конгреса била су подељена. Од похвала до покуда. Једна од примедаба била је да Велике силе нису прецизирале гаранцију независности. Ристићево поимање независности разликовало се од гледишта критичара, с различитим побудама. Он је сматрао да независност „источних држава" проистиче из њихове виталне снаге, и да „права гарантија лежи у фактичним одношајима, а не на хартији". Формална гаранција би могла да произведе фиктивна, нереална осећања сигурности. Потребно је да се обезбеди *стварна гаранција, која почива на интересима.*

Независност сама по себи призната је Србији. Она се не може вредновати мерилима материјалног. Ристић је показао на конкретном примеру. Србији је призната независност, и то је много више од издатака од 40.000 дуката годишње.

Оно што је слобода за човека, то је за државу независност. Уколико се више ограничава независност државе, утолико се може уподобити ограничење слободе индивидуалне. Тако су мислили Ранке и Ристић.

Србија слави независност

Црној Гори и Србији међународноправно је потврђена независност. Био је то велики успех српског оружја и дипломатије двеју кнежевина српског народа. Босна и Херцеговина неправедно су предпотчињене Аустро-Угарској. Од једног - другом господару. Бизмарк је у својој иронији погодио. Неправедна граница запалила је светски мир.

Народна скупштина Србије усвојила је 10. (22) августа 1878. одредбе Берлинског уговора. Кнез Милан је објавио прокламацију о крају ратног стања, резултатима и оријентацији за будућност независне Србије. Сажето, његова реч изразила је велику поруку: изнутра сложни и чврсти, споља мудри. У реду независних држава Србија треба да обезбеди симпатије Европе и света.

Укидање ратног стања увеличано је проглашењем државне независности Србије. Рат поведен 1. децембра 1877. за независност Србије, завршен је испуњењем циља. Свргнуто је вазалство.

Србија, по територијалном опсегу и бројности народа мала, начинила је велики корак: први пут од Косова, преко вишевековног османског ропства, дошла је до државне независности. Србија је повратила више од четвртине своје територије. Наредне године осамостаљена је и Српска православна црква.

Народ је славио искрено и радосно независност, на помен славних и трагичних предака и понос потомака.

Цена слободе и независности била је исувише велика за народ. Нема ниједног ко није поднео жртве и ко није осиромашио. Сви заједно, били су јачи и богатији у независној Србији лета 1878.

Прва прослава била је већ наредне, 1879. године. Светковине су почињале богослужењем у црквама. Србија је славила Дан независности. За обележавање одабран је 20. јун. Тог дана, 1878, распављано је о српском питању на Берлинском конгресу и призната независност Србији.

Сачуван је један од ретких докумената у архиву суда Заблаћа, који, за разлику од других архива, није спаљен 1941, или нестао у некој другој неприлици. Према документу од 17. јуна 1879, који је објавила и тумачила Даница Оташевић, „У славу прославе независности српске...“, одржано је богослужење у чачанској цркви.

Међународно признаша независносш европске Србије

Процена о неуспеху Србије на Берлинском конгресу може се посматрати са становишта митологизоване обнове српског царства. То што су Аустро-Угарској припале Босна и Херцеговина, а не Србији и Црној Гори, није било изгубљено у Берлину.

Признањем независности Србија је постала међународноправни субјект. То јој је пружало веће спољнополитичке могућности да ради на свесрпском уједињењу него док је била османска вазална кнежевина. Србији није даривана независност, него се она у дугом самоослободилачком напору изборила за њу. Преоријентација у спољној политици ка Аустро-Угарској није значила кидање веза с Русијом, нити потпадање под зависност Беча.

„Санстефанска" Црна Гора је преполовљена на Берлинском конгресу. У односу на Санстефански уговор, одредбе Берлинског уговора које су се односиле на Црну Гору представљале су неуспех.

Територијално проширење је знатно смањено. Црна Гора је, по Фридриху Мартенсу, била мање независна после Берлинског конгреса него пре. Црногорски владар књаз Никола пре 1875. није питао султана за доношење одлука, нити је плаћао данак Порти. Црна Гора се у великом степену понашала фактички као независна држава.

Није било кохезионе снаге, ни програма јединственог циља за обједињењем српства. Стицање независности омогућавало је суверености Србији и Црној Гори да се у спољној политици боре с повољније међународне позиције за тај велики идеал и праведно и потпуно решење српског питања у склопу целовитог решења Источног проблема.

Сумирања и исход

Сумирање резултата није било истоветно код свих учесника и заинтересованих. Рачунало се да су Аустро-Угарска и Велика Британија и без ратовања профитирале, а да је Русија потиснута с Балкана. Османско царство изгубило је све оно што није могло да опстане унутар нестабилних граница и платило то распадом изнутра.

У целини, било је мало задовољних, а много разочараних међу добитницима и губитницима за зеленим столом. Творци скупа прагматски су лавирали. Помпа је краткотрајним бљеском надомештала правду. Постигнут је мир сукобљених, бар привремено. То је био успех.

Мисао Јована Ристића о „европском ареопагу" погодила је у срце скупа. Сваки од више одржаних конгреса заснивао се на неком начелу, легитим-

ности, освајању или нечем другом. На ком се начелу темељио Берлински конгрес? Можда да се велики задовоље, а мали истисну оданде одакле би могли да сметају великима.

Срби су на таквом положају да сметају великима.
А понекад им је и потребно то српско сметање.
То се зове рат и мир.

Предвиђања и последице

Бизмарк је оценио да је Берлински конгрес донео частан мир. Није био ни частан, ни дуготрајан. Неправедан управо према борцима за слободу Босне и Херцеговине. Трајао је 16 дана, до 29. јула 1878. године. Устаници су тада, при појави аустроугарских трупа, почели припреме, сада заједно с муслиманима, против „К унд К империје".

После Берлинског конгреса, због руске реакције на његове одлуке, распао се Тројецарски савез. Немачка и Аустро-Угарска су 1879. године основале двојни савез.

Империјализам великих сила, експанзионистичка пожуда, борба за поседе и сфере утицаја, предупредили су праведно решење Велике источне кризе. Последице неправедних и непотпуних одлука постале су узроци сукоба ширих, светских размера. На Балкану су се до Првог светског рата одвијали: Српско-бугарски рат 1885. године, Грчко-османски рат 1887. године, устанак у Македонији 1903. године, Анексиона криза 1908. године и Балкански ратови 1912–1914. године.

Тамо где се ширио пламен устанка 1875, 39 година касније варница је запалила свет.

Напомене:

[1] О томе сам опширније писао у књизи „*Европска Србија и свет*“, у издању „Наша прича плус“, Београд 2011.

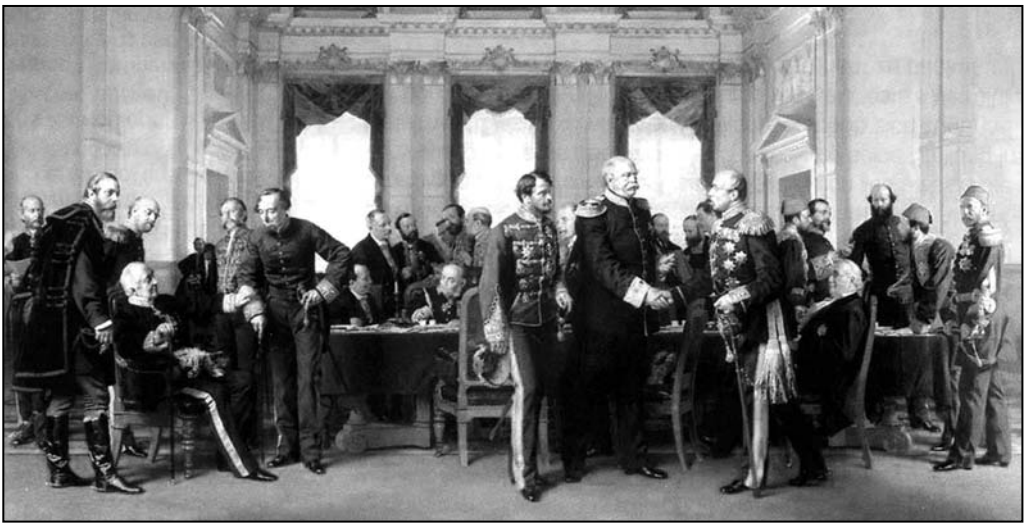

[2] Слика Антона вон Вернера о једном од назначајнији скупова у савременој историји, у Берлинској већници.

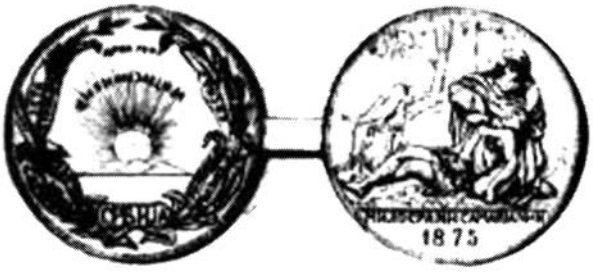

[3] Медаља извајана у Бечу, искована у Нирнбергу, новац од продаје био намењен за српске избеглице.

Prevod nemačkog teksta
objavljenog u listu ILLUSTRIRTE ZEITUNG
(Ilustrovane novine) br.1700 od 29.jan.1876

B o s a n s k o - h e r c e g o v a č k o u s t a n a k

Medalja na slici je prva koja je bila izvajana u Beču i iskovana u Nirnbergu povodom ~~ozbiljnih~~ USTANIČKIH događaja u Hercegovini i Bosni. Motiv je više humanitaran nego politički, iako jasno najavljuje nastojanje, zajedničko za sve južnoslovenske rodoljube, za snažnim ujedinjenjem razdvojenih plemena iz nekadašnjeg velikog srpskog carstva, koje je u vreme moćnog cara Dušana (1336-1356) kao što je poznato, dostiglo vrhunac svoga sjaja. Svrha medalje je da ojača osećanje zajedništva sa borcima za slobodu u dolini Bosne i Neretve, odnosno u Crnoj Gori i Srbiji. Tamo će ona uskoro da stigne u najskromniju kolibu. Postizanje "civilizacije" se ističe kao glavni cilj borbe, što ne aversu proizlazi iz središnjeg položaja ove reči u zracima izlazećeg Sunca koje se pojavljuje iznad tri brda. Okvir ovog motiva čini lovorov venac čiji listovi nose nazive srpskih zemalja, to jest Crne Gore, Zete, Srbije, Bosne, Stare Srbije, Hercegovine, Banata, Bačke, Srema, Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Na reversu se vidi milosrdan Samarićanin u klečećem stavu kako okrepljuje samrtnika iznad godine 1875. kao simbola spremnosti na žrtve koja se javila prošle godine kod svih Slovena pred prizorom bosansko-hercegovačkog ustanka.

U stvarnosti se učešće u borbama na bosanskoj i hercegovačkoj visoravni proširilo daleko preko njenih neposrednih granica. Svuda u Srbiji i Crnoj Gori, a takodje u Hrvatskoj i Dalmaciji su izbegle porodice ustanika bratski prihvaćene, a ranjenici negovani. Posebno su se isticale plemenite dubrovačke žene u neumornom iskazivanju najlepše ženske vrline i požrtvovanja u ljubavi prema bližnjemu. Iz Petrograda takodje je krenuo pre nekoliko dana sanitetski voz za Crnu Goru sa lekarima i bolničarkama pod oznakom Crvenog Krsta prema Ženevskoj konvenciji. Srpsko akademsko društvo u Bergu kod Beča 26. januara je priredilo "besedu" (koncert) sa koga je prihod ustupljen bosansko-hercegovačkim porodicama izbeglim na teritoriju Austro-Ugarske.

Slovenska solidarnost ne iskazuje se samo u obliku gostoljubivog prihvatanja, kao i vredne pomoći u novcu, odeći, municiji i oružju za teške događaje u ilirskom trouglu. Od Jadrana do Neve dolaze oduševljeni ljudi na poprište ustanka. Na proleće ćemo najverovatnije na Neretvi da vidimo borce za slobodu pod komandom

odličnih oficira u krvavim bitkama za oslobodjenje od azijatskog despotizma, uprkos svih pacifističkih nasrtjanja diplomatije.

Medju inostranim vodjama koji su već do sada stekli dobro ime medju ustanicima, ali i šire, ističe se u prvom redu Slovenac Miroslav Hubmajer. Rodjen je u Kranju. Bio je topograf, a pre toga je služio u austrijskoj artileriji. Ubrzo je stekao visok ugled medju hrabrim borcima zahvaljujući svojoj ozbiljnosti, odlučnosti i junaštvu. Njegov smeo pothvat još je u svežem sećanju. On je naime sam bez pratnje i pomoći, pod kišom kuršuma odneo zapaljivu masu pod kapiju turskog utvrdjenja. Hubmajer je pre toga već časno učestvovao u znatnom broju bitaka, kad se prošle jeseni vratio u domovinu da bi se odazvao svojoj dužnosti kao vojni rezervist. Razume se da je tamo u Ljubljani i Zagrebu slavljeno njegovo junaštvo. Sada se bavi organizacijom proletnjih vojnih operacija u severnoj Bosni protiv omrznutog polumeseca. Hubmajerove crte lica nose izraz inteligencije i čvrstine.

Luka Petković pripada sasvim drukčijoj vrsti ljudi. On spada medju najstarije borce za oslobodjenje svoje hercegovačke domovine. Već pod Omer-Pašom (185?) blistalo je njegovo ime u mnogim četama, kao i u godini 1857. Jednovremeno sa Lukom Bukalovićem digao se 1862. godine protiv nasilja begova i spahija. Turci su raspisali veliku nagradu za njegovo hvatanje. Pošto je zbog izdaje uhvaćen, uspelo mu je posle kraćeg vremena sretno da umakne. Sa svojim pobratimom Bukalovićem dobio je azil u Odesi. Posle Bukalovićeve smrti vratio se u domovinu, i ponovo postao strah i trepet za muslimane uprkos svojim poodmaklim godinama. Odrastao u crnogorskoj ratničkoj tradiciji, Petković nije znao za milost, i nije davao, a nije ni primao oproštaj.

Treće ime u velikoj južnoslovenskoj porodici jeste Marko Babić. On je Bosanac. U toku proteklih 16 godina je drug i pobratim nekada velikog junaka iz šumovitih planina, hajduka Pecije. Prinudjeni teškim okolnostima, preselili su se pre nekoliko godina u Kragujevac. Pošto je Pecija podlegao bolesti, Babića su privukle obnovljene borbe u Bosni. Sada skuplja ustanike u okolini Kozara i sprema se u proleće da zada velike muke svojim starima neprijateljima. Babić pripada izrazitoj vrsti ljudi koji su

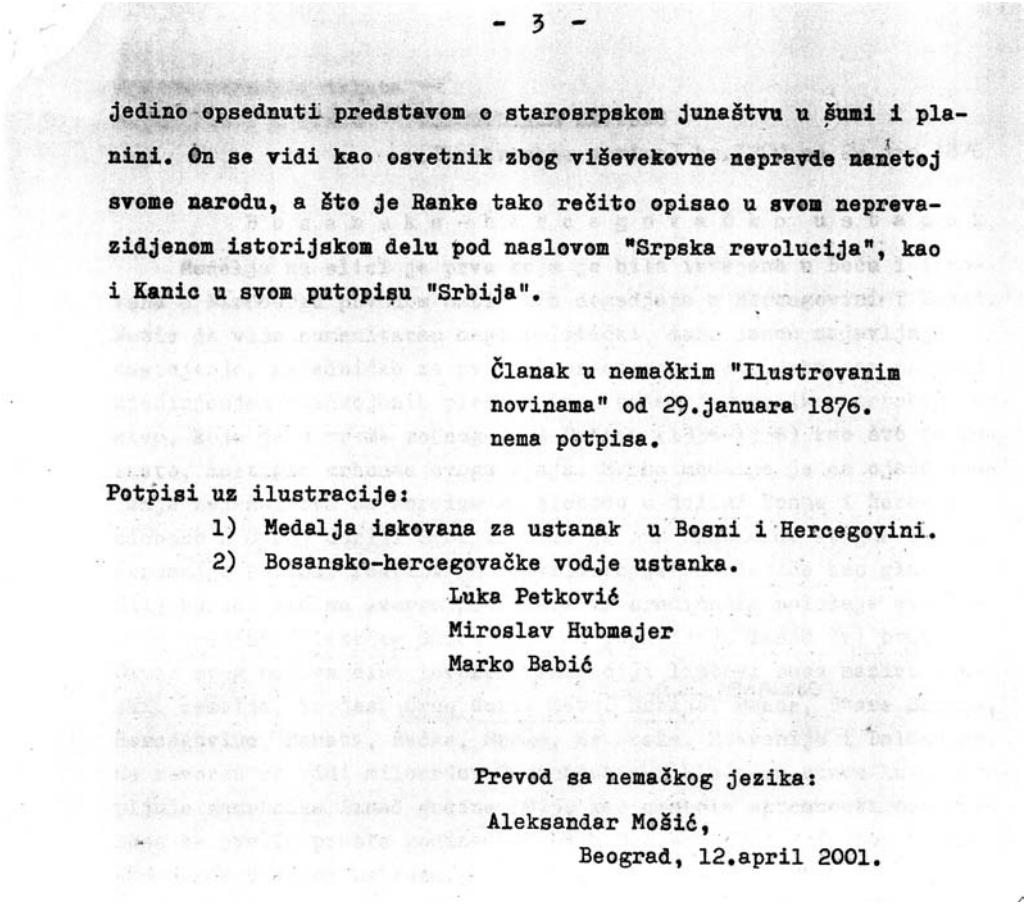

- 3 -

jedino opsednuti predstavom o starosrpskom junaštvu u šumi i planini. On se vidi kao osvetnik zbog viševekovne nepravde nanetoj svome narodu, a što je Ranke tako rečito opisao u svom neprevazidjenom istorijskom delu pod naslovom "Srpska revolucija", kao i Kanic u svom putopisu "Srbija".

Članak u nemačkim "Ilustrovanim novinama" od 29.januara 1876. nema potpisa.

Potpisi uz ilustracije:

1) Medalja iskovana za ustanak u Bosni i Hercegovini.
2) Bosansko-hercegovačke vodje ustanka.
   Luka Petković
   Miroslav Hubmajer
   Marko Babić

Prevod sa nemačkog jezika:
Aleksandar Mošić,
Beograd, 12.april 2001.

[4] Милош Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Клио, Београд 2007.
[5] Историја српског народа, група аутора, Српска књижевна задруга, друго издање, Београд 1994.
[6] Милица Мићић Димовска, *Последњи занос*, Београд 1966.
[7] Мекензи Давид, *Јован Ристић-европски државник*, Београд 2004.
[8] Види изворе о домаћим и страним гласилима у *Библиографији* поменуте књиге „*Европска Србија и свет*“

Prof. Slobodan Brankovic
Faculty for Culture and Media, Belgrade

INTERNATIONAL RECOGNITION OF INDEPENDENCE OF SERBIA AT THE BERLIN CONGRESS 1878.

Abstract *This work presents a synthesis of the results of years of research on the Great Eastern Crisis (1875-1878). The focus of the Congress of Berlin researchers 1878th, one of the most important event in modern European history. For Serbia, it was a very important meeting where the internationally recognized as an independent European state. It was a civilization changes. Selfliberating are not only armed struggle, but also politics and diplomacy, emerged from the Islamic civilization and triumphantly returned to the European civilization. The New York Times wrote, and in other media-London, Paris, Berlin, Vienna, Moscow ... not only about the great achievement of Serbia, but also on its contribution to Europe.*

KEYWORDS: SERBIA, *EUROPE, THE BERLIN CONGRESS, FREEDOM, INDEPENDENCE*

Мићо Милетић
Висока школа за васпитаче струковних студија, Алексинац

ОНТОЛОШКЕ ГЕОМЕТРИЈЕ БРУНА И ПЕТРОНИЈЕВИЋА

Резиме: *Рад садржи кратак приказ дискретне геометрије Бруна и Петронијевића, уз навођење аксиома и дефиниција.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *: ДИСКРЕТНА ГЕОМЕТРИЈА, МИНИМУМ, ТЕРМИНУС, РЕАЛНА ТАЧКА, ИРЕАЛНА СРЕДЊА ТАЧКА, РЕАЛАН ДОДИР, ИМАГИНАРАН ДОДИР*

Ђордано Бруно (1548–1600) је своју идеју о последњим недељивим деловима материје наговестио у делима *Cena delle Ceneri* (Гозба на Пепељаву Среду, 1584) . Као већ формирану доктрину изложио је у делу *Articluli adversus mathematicos* (Чланци против математичара, 1588, Праг) и нарочито у делу *De tripllici minimo et mensura, ad trium speculativarum scinetilarum et multarum activarium artium principia* (***О троструком најмањем и мери, као принципима трију спекулативних наука и многих практичних вештина***, Франкфурт, 1591). .

Брунова филозофија је синтеза доктрина старих филозофа (пре свега, предсократоваца: Питагоре, Хераклита, Парменида, Зенона, Демокрита, Емпедокла, као и Епикура и Плотина).

Брунова филозофија је инспирисала многе касније филозофе, као што су: Декарт, Спиноза, Лајбниц, Фихте, Шелинг и Хегел. Међутим, Брунова доктрина о најмањем специјално претходи историјски двама учењима од великог значаја: Лајбницовој монадологији и Петронијевићевој Дискретној геометрији.

Карактер дела „**О троструком најмањем**“ је метафизичко-математички. Метафизички део није одвојен од математичког услед разматрања метафизичких проблема наилазимо на математичке доказе; исто тако, чисто математичка извођења прекидају се метафизичким рефлексијама.

„***De tripllici minimo***“ се састоји од пет књига:
- *De minimi existentia* (О егзистенцији минима),
- *Contemplationes ex minimo* (Посматрања из минима),
- *Inventio minimi* (Проналажење минима),
- *De principiis menurae ac fugurae* (О принципима мере и фигуре),
- *De Mensura* (О мери).

Према Бруну, минимум је супстанција ствари, и у исто време је њихова есенција и материја. Минимум се налази ван свега што затвара коначне границе и допире до простране бескрајности, стварајући, везујући и обнављајући све од вечности; он је Бог и природа која све ствара. Све што је највеће налази се у најмањем, постоји због најмањег и одржава се помоћу најмањег. Минимум је основ свега; неизмерна множина ствари произилази из безбројних комбинација минимума. Пошто је минимум супстанција ствари, оне се не мења; њега никаква моћ није створила и никаква га моћ не може уништити, умањити или увећати.

Бруно сматра да се у минимуму налази дух (Бог), који, према њему, прожима све ствари васељене, због чега је минимум извор активитета, центар енергије и есенција ствари. Највеће није ништа друго него најмање.

Стога, ако нестане најмањег, ничега неће бити, ни броја, ни бројитеља, ни ичега за бројање.

Према Бруну, постоји троструки минимум:
- **Општи метафизички минимум** или **монада**, који значи јединицу, основ бројева, а у пренесеном смислу један као основ целокупног бића.
- **Просторни минимум** или **тачка**, која је елемент линије и равни, и
- **Физички минимум** или **атом**, који је елемент тела.

Минимум је услов сваке егзистенције, због тога оно што није минимум, није ништа. Да би показао колика је моћ најмањег, Бруно тврди да се у њему губе све супротности; ту су исто парно и непарно, много и мало, крајње и бескрајно. Ово прво показује на Богу који је свуда и нигде, да је основ свега и управља свим стварима. Он је у свему, а није затворен, он је изван свега, а није искључен; он мери и ограничава све, а сам је неизмеран и бескрајан.

Код Бруна линија постаје кретањем тачке, површина кретањем линије, а тело кретањем површине. Исто важи за телесни атом, а нарочито за монаду која је метафизичко јединство. Зато, према њему, од посматрања минимума треба да се почне и код минимума треба да се стане.

Бруно сматра да је основ свих заблуда, како у физици, тако и у математици, дељење простора у бесконачност. Материја се не може састојати из бескрајно много делова; кад се од ње одузимају делови, мора се нужно доћи до најмањег, даље недељивог дела, као што се одузимањем бројева долази до јединице.

Бруно тврди да тај последњи део постоји пре деобе.

Аристотелов аргумент против састављања простора од недељивих тачака састоји се у следећем: ако се минимум додирује са другим минимумом, он се додирује са њим целим, па падају у једно, а то га не чини већим, јер се и други минимум састоји само из једног дела (иначе, имао би два дела: један који додирује први минимум и други који га увећава, али онда не би био минимум).

Бруно износи контрааргумент на следећи начин: Аристотел је такав закључак могао да изведе само зато, што није правио разлику између минимума, који је најмањи део, и терминуса (или границе), који није део, али којим се најмањи делови додирују између себе. Минимум се ни својим делом (јер, као најмањи нема делове) не додирује са другим минимумом, него се са њиме додирује својом границом (терминусом), па се не могу спојити. Према Бруну - и атом тела додирује други атом помоћу терминуса.

Из даљег Бруновог поимања уочавамо: терминус нема делова и ни сам није део, него је оно чиме се додирује крај са крајем. Постоје различите врсте

терминуса: терминус којим додирује тачка тачку, онај који везује линију са линијом, површину са површином и на крају тело са телом. Терминус додат терминусу не чини га већим, јер он није део. Зато се количина не повећава тачкама, линијама и површинама које су терминуси. Терминусима се додирују делови, али се сами терминуси не додирују; они не сачињавају простор, него делови који се помоћу њих додирују чине континум.

Пошто делова нема бесконачно много, ни терминуса нема бесконачно много, утолико пре што терминус увек везује два дела.

Бруно прави разлику између минимума који може чулно да се опази (*minimum senzibile*) и простог или природног минимума (*minimum naturae*). Он претпоставља празан простор и атоме, као Леукип и Демокрит, али се битно разликује од њиховог материјалистичког атомизма. Брунов минимум је првобитна сила, стваралачка клица и божанска искра којом егзистирају све ствари. Он минимум схвата динамички.

Пошто је минимум равни круг, а минимум тела сфера, то се углом све фигуре разликују од круга, односно тела од сфере. Што има углове може да се смањује.

Како између три минимума равни који се додирују постоји троугао са кривим странама, а између три сфере тела које се додирују постоји конкавна пирамида закључује да у равни постоје две најмање фигуре: троугао и круг, а у простору сфера и пирамида.

Терминус није никаква количина, него граница количине, он нема никакве димензије, него је оно од чега иде димензија. Минимум је оно из чега се димензија састоји. Бруно закључује да је површина фигуре онолика из колико се минимума састоји та фигура. Следећа Брунова тврђења су покушај извођења дискретне геометрије.

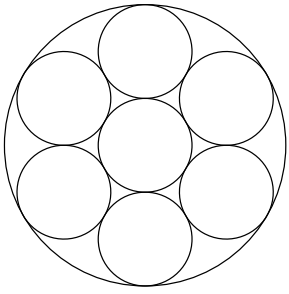

Најмањи троугао се састоји од три минимума, најмањи квадрат од четири, круг који је већи од једног минимума од седам минимума. Фигура на слици 1. је најмањи круг који додирује шест једнаких кругова, има само шест пречника - Бруно назива *раван Демокрита*. Са слике се види да просторе између минимума чине **празни криволинијски троуглови**.

Код увећања троугла потребно је 3, 4, 5 нових минимума, код квадрата 5, 7, 9, а код круга 12, 18, 24 и тако даље

Ред минимума којима се фигура повећава, али не мења облик Бруно назива **гномон**. Бруно тврди да се две праве линије секу по дужини (*secundum longum*), а не по тачки (*secundum punctum*).

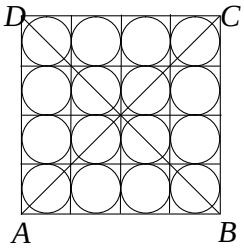

Према његовом мишљењу, погрешно је претпоставити да се између свих појединих делова једне фигуре могу повући праве линије. Такве линије постоје само тамо где постоје непосредни додири (по страницама квадрата), а не и по дијагоналама, што није случај код равностраног троугла. Дакле, у квадрату континуирана сукцесија хомогених делова минимума не иде по дијагонали, него по страници (Слика 2). Из тога Бруно закључује шта треба одговорити математичарима (мисли на Аристотела), који говоре против састављености простора од тачака. Они закључују да би тада страница била једнака дијагонали. Јасно је, према Бруну, да кад се уведе разлика између минимума и терминуса тачке на дијагонали се не додирују, па је самим тим дијагонала већа од странице квадрата. Тачке на страницама се непосредно додирују, док на дијагонали - не. Бруно наставља и развија теорију дискретног простора на основама грчких филозофа. Он је утврдио да постоје две врсте тачака у дискретном простору: минимуми и терминуси који се налазе између њих. Бруно узима за вредност минимума 1, а за терминус (границу) 0 и онда запада у противуречност, тако да даље развијање дискретне геометрије наилази на непремостиве препреке. Он је приморан да између минимума површина, које имају облик кругова, претпостави празне међупросторе криволинијских троуглова, а у телу празне међупросторе пирамида. Тиме у своју конструкцију уводи празан простор, па је његова математичка атомистика једнака са физичком атомистиком. Тај празан простор испуњава етар који се налази у свим телима и који је бесконачан и непроменљив („*spiritus univers*i“ како га назива Бруно). Самим тим је његова геометрија противуречна.

Даље развијање дискретне геометрије на основама Ђордана Бруна наставио је српски филозоф **Бранислав Петронијевић** (1875–1954) у делу „*Principien der Metaphysik*“, Heidelberg, 1904. Минимумима код Бруна одговарају **реалне средишне тачк**е код Петронијевића, а терминусима **иреалне**

средње тачке. Петронијевић, као и Бруно, тврди да је величина минимума 1, али за разлику од Бруна величина терминуса (иреалне средње тачке) такође, јесте 1, али је друге природе.

Петронијевић уочава битну разлику између те две врсте тачака. Самим тим имамо и две врсте додира код Петронијевића: **примарни** (реални) додир и **имагинарни** (посредни) додир. Пре него што се било шта каже о геометрији Бранислава Петронијевића треба се бар делимично осврнути на његов метафизички систем, јер је дискретна геометрија саставни део метафизичког система.

Биће је реално, јединично и дискретно. Оно се састоји од простих квалитативних тачака. Време је облик реда у бићу: оно се састоји у сукцесији промена. Време је састављено од две врсте тренутака: испуњених тренутака садашњости и неиспуњених тренутака промене. Према будућности време је неодређено коначно, а према прошлости одређено коначно.

Простор је облик реда у бићу. Он је симултана датост непроменљиво датих садржаја бића једних поред других и изван других. Простор се састоји од две врсте тачака: реалних средишњих и иреалних средњих тачака. Број тачака простора је коначан.

Простор и време дати су истовремено са материјом. Увођењем две врсте тренутака времена и двеју врста тачака простора, Петронијевић је изградио концепцију двоформног финитизма. Време и простор су коначни и дискретни, а не бесконачни и континуирани.

У Предговору „Начела метафизике“ Петронијевић каже: „Наиме, осим метафизике, чији је задатак, када је реч о простору и времену, у томе да истражи начин њихове реалности и њихову унутрашњу структуру, још је математика та која се бави њиховом унутрашњом структуром, првенствено структуром простора...“, а затим: „...и премда је инфинитизам у математици одавно победио, он у филозофији још увек није однео победу над својим противницима. Призор тог раздора је чудан: ако је математички инфинитизам тачан, онда филозофија води само привидну борбу ако га оспорава, а ако је филозофски финитизам тачан, онда је велика мана математичара то што допуштају да њихова наука још увек почива на несолидној основи“.

У Додатку „Начела метафизике“, „Елементи нове геометрије“, Петронијевић заснива нову геометрију на 9 аксиома, 102 дефиниције и на основу њих доказује 139 теоремâ. Неке од дефиниција:

1. Тачка јесте последњи прост, недељиви део простора.
2. **Средишном тачком** назива се реална тачка која је испуњена садржајем.
3. **Средњом тачком** назива се иреална тачка која представља празну небивствујућу празнину.
4. Две тачке (средишне тачке) додирују се једна са другом, ако нису раздвојене тачком (средишном тачком) која лежи између њих.

5. Две тачке (средишне тачке) додирују се **непосредно** или **реално,** ако нису раздвојене средњом тачком.
6. Две тачке (средишне тачке) додирују се **посредно** или **имагинарно,** ако се њихово додирно растојање не поклапа са средњом тачком.
8. Раширеним се назива простор чије се све тачке не додирују непосредно једна са другом.
17. Елементарна права назива се реалном, ако је њено растојање додира реално.
18. Елементарна права назива се имагинарном, ако је њено растојање додира имагинарно.

Аксиоме Бранислава Петронијевића:

1. Простор се састоји из тачака.
2. Број тачака простора је коначан.
3. Тачка јесте проста, недељива квантитативна јединица.
4. Постоје две врсте тачака: реална средишна тачка и иреална средња тачка.
5. Иреалне средње тачке представљају екстензију; реалне средишње тачке оно екстендирано у простору.
6. Две тачке које се додирују по правцу међусобно су супротне.
7. N+1-тачке, које се непосредно додирују једна са другом, представљају n-димензионални нераширени простор.
8. Раширени простор настаје из нераширеног.
9. Оно што је на квалитативно једнак начин постављено у простору квантитативно је једнако.

Бертранд Расел, 1905. године, поред неслагања са Петронијевићем завршава свој приказ да упркос недостатака књига (мисли на заслужује похвалу због неоспорне снаге, због неодступања пред консеквенцијама, због ослобађања од ауторитета, и због врло озбиљног напора да темељно схвати предмет о коме се расправља.

У Петронијевићевој аксиоматици нема основних појмова, бар не изричито датих, а може се, с друге стране, сматрати да их има врло много, при чему неки од њих не припадају математици (него обичном искуству и говору, физици, метафизици, вредносној сфери итд). Међу основним дефиницијама, које код њега претходе скупу аксиома, налазе се и овакве дефиниције:

– „Тачка је прост саставни део простора." (Дакле, нешто слично Еуклидовој дефиницији тачке, с тим што се на самом почетку, претпоставља **простор,** као нешто дато – и познато).
– „Реална - средишња тачка је тачка испуњена реалним садржајем." (Дакле, „реални садржај" као математички појам, и уз то „испуња-

вање“ у просторном смислу, као нешто по себи јасно – у овом моменту почетног дефинисања простора и геометрије који се тек изграђују).

– „Иреална - средња (међутачка) је тачка која представља празно место (место без садржаја).“ (Дакле, опет „празно место“ као нешто по себи разумљиво и уз то подесно да уђе у основе једне геометријске, тј. математичке теорије).
– „Имагинарна ементарна права је већа од реалне.“ - Теорема 19. (Нигде у Петронијевићевим аксиомама или дефиницијама не уводи се појам метрике, већ се претпоставља као нешто дато. Увођењем две врсте додира нова геометрија знатно се компликује: две врсте правих линија, две врсте углова...).

У време писања „Начела метафизике“ постојале су коначне пројективне равни са 7 тачака (Фаноова раван), као и са 13 тачака. Са њима нова геометрија Петронијевића нема ништа заједничко.

Са математичко-дедуктивног становишта јасан закључак: Петронијевићева геометрија је **неоснована,** али Брунове и Петронијевићеве метафизичке идеје, а, такође, и њихова даља разрада у правцу математизације и физикализације, јесу у глобалној перспективи, на линији значајног тока у модерној, ововековној физици: реч је о увиду у атомистичке структуре – не само материје него и електрицитета, светлости, енергије (кванти), као и, с друге стране, биолошких формација и ентитета (ћелије, гени итд.), а, такође, и о финитизму у космологији (општа теорија релативности), али, то није математичка теорија.

Литература

[1] Đordano Bruno (1979). *Dve filozofske rasprave*, Sarajevo: Veselin Masleša.
[2] Xénia Atanassijevitch (1923). *La doctrine Métaphysique et géométrique de Bruno, Exposee dans son ouvrage* „De triplici minimo“, Belgrade: Imprimérie Mirototchivi.
[3] Бранислав Петронијевић (1998). *Принципи Метафизике* I, Додатак Елементи нове геометрије, Београд: ZUNS (Оригинал дела: „*Principien der Metaphysik*“, von Dr. Phil. Branislav Petronijevic, Heidelberg, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1904).
[4] B. Rusell u *Mind, A Quarterly Review of Psychology and Philosop*hy, New Series, London-Edinburgh, 1905, Vol. XIV, No.53 (January), 128–129 p.

Mićo Miletić
College for pre-school teachers of vocational studies - Aleksinac

ONTOLOGICAL GEOMETRIES OF BRUNO AND PETRONIJEVIĆ

Abstract: *This paper briefly presents the discrete geometry of Bruno and Petronijević, with its axioms and definitions.*

KEYWORDS: ***DISCRETE*** *GEOMETRY, MINIMUM, TERMINUS, REAL POINT, IRREAL MIDDLE POINT, REAL CONTACT, IMAGINARY CONTACT.*

Мр Антун Милетић
Виши научни сарадник из области војне историје

ЈУГОСЛОВЕНСКИ ФОЛКСДОЈЧЕРИ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ – НДХ И БАЧКА*

Резиме *У раду су презентирани резултати дугогодишњег истраживања о југословенским фолксдојчерима у Другом светском рату. Сазнања су заснована највећим делом на архивској грађи, и то стране провенијенције, махом је реч о немачким изворима.*

Реконструисани су кроз догађаје припадност, организација и деловање фолксдојчера у оквиру Хитлерове "Нове поретка" на окупираном и подељеном простору Краљевине Југославије од 1941 до 1944. Подаци указују на привилегован положај фолксдојчера, као неке врсте "државе у држави".

Војно способни фолксдојчери плански су увршћавани у војне јединице, а становништво у територијалне организације "Нове поретка" (НДХ-Славонија, Срем, Босна), као и Бачке, Баната...Плански су пресељавани и евакусиани и у Трећи Рајх, али и друге делове "Нове Европе" (Пољска). У завршници рата су ангажовани за спас "Домовине у невољи", делећи судбину Хитлерове "Нове поретка", коме су се заклели и за који су се борили током Другог светског рата.

Кључне речи *Фолксдојчери, Други светски рат, Независна држава Хрватска(НДХ), Славонија, Срем, Бачка, Босна, нацисти*

* Фрагмент из дужег рада.

Хортијева Мађарска је интензивном и непрекидном пропагандом утицала на већину припадника мађарске националне мањине у Бачкој (Краљевина Југославија). Захваљујући тој пропаганди, сматрали су да је присаједињење Бачке Мађарској, једино решење. Обећао је Хорти де Нагубануа Миклош, адмирал и крилни ађутант Фрање Јосифа, не само решење националне припадности, већ и економску егзистенцију. Зато је већина од 310.000 људи мађарског порекла присаједињење Мађарској поздравило и прихватило са одушевљењем. Учествовали су зато у свим војним формацијама – Хонведу, домобранима, жандармерији, полицији, војној управи, а од 2.8.1941. у цивилној власти – жупама, градским, среским и општинским органима (од 2. до 15.8.1941. укинута је војна управа). Хортијева Мађарска прикључила се Хитлеровој Немачкој (Немачком Рајху) јер су им идеолошке основе – нацифашистичке биле идентичне. Тако су новембра 1938. Хортијеви домобрани ушли у делове Словачке, марта 1939. у прикарпатске делове Русије – СССР-а, а почетком септембра 1939. у делове Трансилваније – Ердеља. Али, аспирације нацифашистичке Мађарске тиме још нису биле задовољене па је Хорти, од савезника Хитлера, тражио право и на делове Краљевине Југославије, тј. Бачку, Барању, Међумурје и Прекомурје.

С обзиром на то да се сада (од 1991.) Барања, Међумурје и Прекомурје налазе у другим државама, којима се не постављају (2011.) никакви услови у вези с положајем Мађара, у овом тексту ће бити само речи о мађарској националној мањини у Републици Србији, тј. Бачкој у оквиру АП Војводине.

Уочи априлског рата (6.-18. априла 1941.) Хортијева Мађарска је потписала, децембра 1940, "Уговор о вечитом пријатељству" са Краљевином Југославијом. Међутим, тада је Хорти објаснио Хитлеру да потписани уговор не значи да је одустао од својих захтева за делове Краљевине Југославије. То је значило да мађарска влада у оквиру Тројног пакта ступа у рат против Краљевине Југославије. Рат је почео 6. априла 1941. а Хортијеве трупе су 11.4.1941. ушле у Бачку уз одушевљење већине мађарског живља. А шта је било са "Уговором... "? У писму Хортија уочи напада пише "... Моја влада своје претензије према Југославији... није тајила пред југословенском владом, јер је такву могућност у себи садржи II члан Уговора о вечитом пријатељству." У вези Уговора и напада на Краљевину Југославију, председник Хортијеве Мађарске, Ласло Бардоши објаснио је да Краљевине Југославије више нема (раскомадана), те потписани уговор више не важи. Зато су Хонведове домобранске формације ушле на територију Бачке са паролом "Домобрани дужност нас опет зове да прискочимо у помоћ нашим отцепљеним сународницима". Међутим, према тада расположивим подацима, у Бачкој је сем око 310.000 припадника мађарске националне мањине, живело и 225.000 Срба, 170.000 Немаца, 80.000 Хрвата, 50.000 Словенаца, 20.000 Русина и Руса и 15.000 Јевреја. Значи, Мађари нису били већински народ.

Војна управа Хортијеве власти за Бачку

Начелник генералштаба Хортијеве Мађарске 11.4.1941. издаје наредбу о увођењу Војне управе у Бачкој. Одређена су три степена власти: првостепена среска и градска војна управа, другостепена Команда војне управе и трећестепена Врховна команда – Команда позадине. Истог дана је наређено да југословенска власт престаје са радом, а стручна лица – особље ће бити мађарско. За време војне управе ангажовани стручњаци су Мађари из Бачке. Одређен је и поступак према становништву које није мађарско, тј. националним мањинама Србима, Немцима и другима. Значи овим актом Срби су на својој територији претворени у националну мањину, што је злочин геноцида. Затим, начелник генералштаба Верт Хенрих, генерал "Хонведа", Србе дели на староседеоце, досељенике и колонисте. Староседеоци су били они који су у Бачкој били пре 31.10.1918. тј. у Аустроугарској, а сви остали су сматрани досељеницима или колонистима. У том наређењу је писало да се према Србима "има применити чврша рука". Уследила је одлука да ниједан чиновник – Србин, на територији Бачке не може остати у служби и бити постављен на руководећу дужност. Оне који су се експонирали као противници Немаца и Мађара "треба одмах ставити под полицијски надзор". А кад је реч о штампи, генерал Хортијеве Мађарске пише: "Треба одмах излазак новина на српском језику забранити". У једном наређењу команданта 4. хонведовског корпуса пише – сматрати Србе као четнике, који се ухвате наоружани, треба стрељати, као и у случају да цивили Срби носе оружје, такође треба стрељати. За евентуалне немире у појединим општинама и деловима градова Бачке, становништво треба иселити или пак одређени број талаца стрељати. У том смислу овај командант 4. корпуса је поручио: "Немилосрдна одмазда је не само право, већ и обавеза команданата полиције и жандарма". У те формације били су укључени и припадници Мађари из Бачке.

Већ 17.4.1941. почела је "пацификација" Бачке у циљу наводно, успостављања реда и мира. У тој "пацификацији" спроведена је "акција прочишћавања" од стране полиције, жандармерије и војника-домобрана Хортијевих оружаних снага. Ову акцију је обележило масовно убијање и злостављање, трпање у логоре и затворе, углавном српског и јеврејског народа. У тих пар дана, априла 1941. у Новом Саду је ликвидирано 500 лица, у Сиригу 350, Србобрану 117, Кули 49, Чуругу 40, Сенти 484, Кањижи 112, Тополи 129, Пачиру 182, Хајдуковцу 21, Сомбору 116... Примера ради 23.4.1941. у селу Бођани на ободу манастирске шуме стрељана су 22 Србина, и то: Сава Нинков, Марко Видић, Петар Стојачков, Пера Радишић, Цвета Сабатуш, Миладин Вукићевић, Ђока Абаџић, Дока Милутиновић, Јордан Ђорђевић, Стеван Патаки, Здравко Ћурћић, Жарко Ћурћић, Јово Мијатов, Данило

Поповић, Момир Милутиновић, Јово Рацков, Славуј Радишић, Илија Узурков, Петар Узурков и Милан Калентић, а двојица која су доведена са Стапарске пустаре нису идентификовани, јер су њихове породице протеране у Стапар.

Само у току априлског рата Хортијевци су убили 2.142 Србина, а међу њима је било доста жена, стараца, деце и службених лица Краљевине Југославије. Број злостављаних и опљачканих, а затим ухапшених у току рата, већи је од 10.000. И после те Хортијеве "пацификације" уследила су, од стране војне управе, хапшења свих оних које су Хортијевци окарактерисали да су са "националног гледишта опасни и непоуздани". По тој основи 7. маја 1941. ухапшена је група од 34 познате српске личности и затим спроведена у логор Бегача-Визић. У Суботици је ухапшено 2.000 лица; одведених у логор на старом аеродрому на Југовићеву. На Палићком путу логорисано је 400, у логору Апатин 600, Бачкој Тополи 2.000, Бачкој Паланци 1.000, Белом Манастиру 6.000, Бегечу 2.000, Новом Саду 7.500 лица, Оџацима 500, Старом Бечеју 1.000, Старом Врбасу 3.000, Сомбору 600 лица, Старој Кањижи 600 и Тителу 500 лица.

Из ових логора а углавном су то били Срби, које је требало протерати у Србију у првој тури до 7.6.1941, или два месеца после присаједињења Бачке Хортијевој Мађарској, протерано је 11.375 Срба. Од предвиђених 150.000 Срба, протерано је у Србију 35.000 јер су Немци због безбедносних разлога забранили да се више прогони у Србију. Хортијева влада је то једноставно решила и остатке, посебно колонисте Србе, отерала у концентрациони логор Шарвар. У овом логору уништења или смрти само 1941-1942. евидентирано је убијених Срба-колониста, по једној евиденцији 545, а по другој око 750.

Иначе, кроз концентрациони логор Шарвар прошло је око 12.000 људи, већином Срба, Јевреја и нешто Словенаца, Русина и Руса. Акцијом Новосађана, из тог логора су избављена мушка деца до 14 и женска до 15 година старости, укупно 2.812 деце, 188 одојчади и 184 породиље, као и 647 старих особа. Деца су била размештена по домовима у Новом Саду и околним селима. Она су углавном припадала интернираним или ухапшеним Србима.

У току јуна 1941. извршена је реорганизација логора за интернирце, изузев добровољаца – Срба (четника из II светског рата); сви остали су били смештени у логоре Бачка Паланка, Бачка Топола и Суботица.

Под претњом Војно-управног команданта, Хонведовог начелника генералштаба, сви су се морали одазвати на проглас, који је објављен у Бачкој: "Сви Срби који су дошли после 31.10.1918. на територију Бачке, затим они који су се оптирали са територије Мађарске у Бачку, они који су некада били држављани Аустро-Угарске а отишли су у добровољце и сви они који желе да напусте Бачку, да се јаве општинским војно-управним органима". Сви

они су били предвиђени за протеривање и логорисање. Пошто нису могли да протерају 150.000 Срба, због немачке забране, нити да их све сместе у логоре, донета је одлука да се и националне мањине мобилишу у радне чете и батаљоне, против непоузданих Срба поведу судски поступци. Овим прогласом су обухваћени сви Срби од 18-60 година укључујући и жене. У свакој чети је било 190-220 радника Срба и преосталих Јевреја. Пошто је Хортијева Мађарска објавила рат СССР-у 27. јуна 1941, на источни фронт су поред редовне војске од 250.000 војника, упућени и радни батаљони Срба и Јевреја, да копају ровове, праве бункере и подижу бараке. Исто тако је, на захтев Немаца, у рудник бакра Бор упућено десетак чета са око 3.300 радника (око 700 Јевреја, а остали су били Срби). Тако је нацифашистичка Мађарска решавала српско и јеврејско питање. У радним четама и батаљонима, мали број њих остао у животу...

При крају II светског рата на источни фронт је упућено још 200.000 хонведоваца и око 3.600 мобилисаних Срба и преосталих Јевреја, у радним четама, од којих се мали број вратио жив. Преживели Срби и Јевреји су смештени у логор у Црвенки, где је 1944. убијено око 2.000 Срба, а Јевреји су упућени у логор Аушвиц.

У Бачкој су Јевреји одмах 1941-1942. искључени из јавног живота – јавних служби, банака, новинских гласила, глумачких и хорских друштава; одузета су им моторна возила и обавезно су морали носити жуту траку са Давидовом звездом. Чишћење Јевреја у Хортијевој Мађарској, и у припојеном делу Бачке, започето је 3. маја 1941. и трајало је све до краја 1944. када је остатак од око 2.000 Јевреја из Сегедина транспортован у логор Аушвиц. Укупан број Јевреја убијених у Хортијевој Мађарској је 666.382, заједно са 12.200 Јевреја из Бачке.

После свих ових злочина геноцида и холокауста над Србима и Јеврејима, сва њихова имовина је додељена досељеним Мађарима.

Бачка у систему цивилне власти Хортијеве Мађарске од 16.8.1941.

Хортијева војна управа је наводно престала да функционише, иако је на територији Бачке остало после 15. августа 1941, Хортијевих 12.000 - 13.000 војника и 28 жандармеријских станица. Цивилна управа је почела да функционише као и на целој територији Хортијеве Мађарске, успостављањем главног жупана, поджупана, среских, општинских и градских власти. Дотадашња национална мањина – Мађари у Краљевини Југославији, постали су држављани Хортијеве Мађарске, а остали, Срби и други, постали су мањина у националном смислу. Нова Хортијева власт одузела је Србима досељеним после 31.10.1918. земљу у површини од 193.000 катас-

тарских јутара као и Јеврејима више од 40.000 катастарских јутара. Одузету земљу су доделили "Домовинским Мађарима". Колонизирали су ратничке породице, Мађаре из Буковине, витешке породице, "Витезовски ред", досељеницима – Мађарима из Србије. Овим досељеницима је додељена и сва опрема, сточни фонд и храна одузета од Срба и Јевреја. Остатак земљишта је враћен мађарским власницима (њиховим наследницима) од пре 31.10.1918. (из Аустро-Угарске) као и за "сређивање" поседа. Протеривање Срба и Јевреја са ових земљишта свакако спада у геноцид најтежег облика.

Сходно нацифашистичким законима, цивилна власт је спровела мобилизацију својих грађана (Мађара) од 18-60 година, па и жена; у првом року пописали су и упутили на обуку више од 11.000 војних обвезника. Мобилизација се односила и на националне мањине и Јевреје. Њих су мобилисали тако што су "поуздани" ишли у регуларну војску, а остали у "радне чете и батаљоне". Објашњење је било да је то све у складу са мађарским законима и да су Срби и Јевреји, као и други, третирани као држављани Хортијеве Мађарске, у којој је била и Бачка.

Поред "легалног" протеривања из Бачке, Срби су и илегално бежали преко реке Саве у Срем, па у Србију. Схватили су да је боље да сами оду него да их убију, мобилишу или осуде из ко зна којих разлога. Мађарска цивилна власт и све војне структуре у Бачкој су стално инсистирали да се убрза пресељење и протеривање, због пресељења Чонгоа из Мађарске на територију Бачке. Акцијом протеривања Срба руководило је Министарство унутрашњих послова Хортијеве Мађарске, уз сарадњу војних формација и жандармерије.

Над Србима је извршен и културни геноцид, поред геноцидних радњи протеривања и пресељења. У директиви мађарских власти је писало "да се сакупе и уклоне из школа географске карте и сви уџбеници Краљевине Југославије". Србима и Јеврејима су одузета сва индустријска предузећа и погони. У прво време су поставили 126 повереника – Мађара, да би их касније доделили својим богаташима и велепоседницима.

Формиране логоре за интернирце и бивше добровољце Србе, такође је преузела цивилна власт - Министарство унутрашњих послова Мађарске. По узору на нацисте у Хитлеровој Немачкој, мађарска нацифашистичка власт је одмах априла 1941. предузела против јеврејске мере: пљачку јеврејске имовине, контрибуцију, присилан рад у радним четама, отпуштање са посла, интернирање у сабирне логоре, слање на источни фронт и у рудник у Бору. Хортијева власт је предала један број Јевреја немачком Гестапоу, који их је стрељао у Јајинцима, а и усташама НДХ који су их убили у усташком концентрационом логору Јасеновац. Масовно убиство Јевреја (1.500) извршено је у тзв. "рацији", јануара 1942. године. На крају је од 15.000 колико је Јевреја било у Бачкој до априла 1944. убијено 11.900. Један број Јевреја је још

страдао на источном фронту у радним четама а њих 700 у Борском руднику. Преостали Јевреји су дошли под удар 6. априла 1944. године, кад је министар унутрашњих послова тадашње владе издао наређење о "чишћењу земље од Јевреја", транспортовање из сабирних логора Бачке у концентрациони логор Аушвиц. Тако је извршен холокауст над 666.382 Јевреја са целе територије Мађарске, у које спадају и бачки Јевреји (12.500).

Значајно место у решавању "српског и јеврејског питања" у Бачкој имала је и немачка национална мањина, код нас позната као Швабе или фолксдојчери. У Бачкој их је било око 170.000, и углавном су још у Краљевини Југославији били организовани у "Културбунду". Они су умногоме помогли Хортијевој Мађарској да окупира Бачку. Бачке Швабе су се одмах организовале у "Дојче маншафт", "Фрауеншафт" и "Југенд" (немачки мушкарци, жене и омладина). Врх Шваба, тзв. "Волксбунд", помогао је органима Хитлерове Немачке, да већ 1941. мобилишу за "Вафен СС" 4.137 СС-војника, а за јединице Вермахта 8.695 војника. До краја рата 1945. у формацијама СС и Вермахта било је ангажовано 20.000 Шваба из Бачке и још 20.000 са територије Хортијеве Мађарске. Такође је доста Шваба из Бачке било ангажовано у 7. СС дивизији "Принц Еуген" која је формирана 1942. у Банату. Опште је познато да су све СС јединице проглашене за злочиначке а СС-овци за злочинце на Нинбершком процесу после рата. Швабе из Бачке који нису били ангажовани у разним формацијама Хитлерове Немачке, у својим местима организовали су своје "Хајматвахт" и "Ортсшуте", тј. домовинске и месне страже, које су биле у тесној сарадњи са Хортијевом жандармеријом и полицијом. Тако су они своју судбину чврсто везали за Хитлерову Немачку, и зато им је Хитлер подарио држављанство и организовано их са фолксдојчерима усташке НДХ; током 1944. већи део њих преселио у Аустрију и Немачку.

Цивилна власт Хортијеваца је уз помоћ војних формација, полиције и жандармерије (у свим овим окупаторским групацијама су били укључени Мађари из Бачке) хапсила све појединце и групе који су се опирали и били против њихове окупаторске, цивилне и војне силе. Хапшења су била непрекидна, као и поступци према читавим групама људи, а велики број судских поступака се завршавао са пресудама смрти. Примера ради, само од октобра 1941. до фебруара 1942. на смрт је осуђено 323 лица. Од 13.10 до 22.11 1942. у Бачкој је осуђено 116 лица, од којих је 93 осуђено на смрт. Много људи је убијено без судских процеса, као у Мошорину 6.1.1942, када је убијено 104 мушкарца, 47 жена и 29 деце српске националности. Такозвана "рација" у Бачкој, која је почела 9.1.1942, када је ухапшено 2.367 Срба осумњичених за изазивање немира. Као иницијатор те "рације" се помиње жупан Новог Сада, Фербан Петер, који је овластио Хортијевог команданта града да преко огласа 21.1.1942. обавести становништво Новог Сада да је

"рација" почела и да ће трајати до 23.2.1942. године. У једном извештају др Шомбора, заменик полицијског капетана пише: "Војни командант је означио више улица и дао поубијати 1-3.000 Срба и Јевреја".

Одговорност за злочине је свакако индивидуална, али је само по командној одговорности позната. Конкретна убијања су обављали окупаторски војници, жандарми и полицајци Хортијеве окупаторске снаге, његови цивилни и судски органи власти (иако се највише убијало без судских одлука); само од априла 1941. до фебруара 1942. у Бачкој је убијено 16.000 Срба и Јевреја.

Хортијевци су чинили и друге злочине над Србима; забраном рада Матице српске, која је основана 1820. у Будиму, одузели су њихову имовину, затворили новосадски Српско-учитељски интернат, распустили Савез српских земљорадника, блокирали имовину Српске православне цркве, коју су уживали већ 200 година, блокирали имовину српских манастира и протеривали монахе. И током 1943. судски процеси су настављени, па је у Новом Саду осуђено 112 лица, само у првој половини те године. Такви поступци хортијеваца нису престали, ни по окупацији од стране Хитлерове Немачке. Њихови међусобни односи знатно су се крајем 1943. и почетком 1944. погоршали. Немци су дознали да председник мађарске владе Калај Миклош и његова поверљива лица у народу раде у вези "опипавања мира" и учвршћивања својих позиција у Мађарској. Наређењем Хитлера, Мађарска је у периоду 12.3. до 24.3.1944. окупирана снагама Вермахта.

Кад је реч о почињеним злочинима геноцида, холокауста и ратним злочинима, ни до 2011. тачан број убијених и протераних није утврђен. Према неким подацима, између 23. априла 1941. и 30. јануара 1942. убијено је 4.500 Срба, док се у једном другом документу наводи бројка од 6.175 Срба. Међутим, Оделење за националне мањине Мађарске евидентирало је убијених 8-10.000 лица српске народности. Пети сегедински корпус "Хонведа" у свом извештају пише да је погубљено 3.340 Срба. Овај корпус није евидентирао Србе убијене у радним четама и батаљонима, посебно убијене на источном фронту и руднику Бор. За убијене Јевреје је утврђен приближно тачан број од 12.500 лица.

На анектираном подручју Бачке, хортијевска војна власт је донела одлуку, која спада у злочин геноцида, да протера све Србе, око 150.000 најпре досељених после 31.10.1918. Исто тако је организован Холокауст над око 15.000 Јевреја и Цигана-Рома, који су отерани у логоре и тамо побијени. А када нису успели у својој намери протеривања, онда су мобилисали Србе и Јевреје у радне чете и батаљоне и упућивали их на источни фронт, где су две трећине њих изгубили живот у окршајима са Црвеном армијом. Хорти је на перфидан начин и плански увлачио у своје геноцидне злочине Мађаре из Бачке, објашњавајући им да њих око 310.000 прихвата "повра-

так матици – држави". Хорти је у Бачку довео гарнитуру своје полиције, жандарме, војне формације, државне службенике, просветни апарат, слој пословних људи, с тим да могу да се ослоне на своје суграђане Мађаре у Бачкој, дајући им нижа службеничка места уз законску обавезу мобилизације, као на целој територији Мађарске, по законима нацифашистичке Мађарске. Поништењем аграрне реформе извршене после Првог светског рата, тј. 31.10.1918, Хорти је придобио Мађаре из Бачке; новом аграрном реформом, коју су спровели хортијевци у Бачкој, досељени су Мађари из матице, а највећи колач је отишао банкама, велепоседницима и закупцима земљишта.

На тлу Бачке, а и шире, Срема и Славоније, известан део мађарске националне мањине није се слагао ни припадао нацифашизму и политици Хортија. То ипак није био мали број људи (10% од 310.000); они су учествовали у првим групама отпора у Бачкој, пример Шајкачка група. Дана 15.8.1943. у селу Врховцу (пожешко подручје) формиран је 1. батаљон "Шандор Петефи" у оквиру 6. корпуса НОВЈ. А на иницијативу затвореника и логораша повратника, формирана је октобра 1944. добровољачка чета Мађара. Затим су у Сомбору формирана још три батаљона од Мађара који су касније формирали бригаду "Шандор Петефи".

У току маја 1945, на подручју Бачке, за осумњичене и насељене Мађарехортијевце, а који се нису повукли у Мађарску, формирано је 6 логора: у селу Пашићеву са 147, у Бачкој Паланци са 321, у Бачком Јарку са 3.632, у Тителу са 141, у Торжи са 255, и у Старом Врбасу са 112 логораша, или укупно 4.608. Логорисани су били смештени у по неколико кућа, неограђени, а били су под стражом КНОЈ-а (Корпус народне одбране Југославије). У процесу тријаже једни су ослобођени, други упућени на суђење, а трећи протерани у Мађарску.

Из редова немачке националне мањине формирана је једна чета од 40 бораца – Чета НОВ и ПОЈ "Ернест Телман". Основне уставне и законске одлуке Југославије после 2. светског рата, гласиле су: националним мањинама у Југославији – Републици Србији обезбеђују се сва мањинска-национална права. Кад је реч о мађарској националној мањини у Србији, нико није рекао и написао да су сви Мађари у Бачкој били присталице Хортија и Селашија, који су убили на хиљаде Срба и Јевреја. И после 66 година питамо се, ко их је побио и протерао са огњишта, тј. извршио злочин геноцида, холокауста и ратног злочина. Свакако, питају се политичари, а не историјска наука. Истина увек исплива на површину, а кривац је нацифашистички окупатор – Хортијева Мађарска 1941-1944. Значи, линија одговорности иде од врха Хортијеве цивилне власти до општинских начелника и службеника, од начелника генералштаба до војника, од команданата жандармерије до жандарма, од Министарства унутрашњих послова

Хортијеве Мађарске до полицајаца и од команданата логора до стражара у логору. А све је то било на територији Бачке као делу Хортијеве Мађарске, уз учешће већине бивше националне мађарске мањине, а у држави Хортијеве Мађарске, држављана те државе.

Сви држављани Бачке од 18-60 година били су укључени у систем Хортијеве Мађарске, а то је око 90% Мађара од њих 310.000. Они Мађари који су се супроставили том систему страдали су као и Срби и Јевреји. Спасили су се само они Мађари који су се придружили групама отпора или, пак, партизанима (НОВ и ПОЈ).

Да би се Бачка уредила као део Хортијеве Мађарске, издато је 20 закона и 321 наредба, одлука и низ других аката, углавном у спровођењу нацифашистичких мера према Србима и Јеврејима.

Исто тако, после века и полувека, поставља се питање коме вратити земљу и другу имовину: појединцима из Аустроугарске пре 30.10.1918, Мађарима из Краљевине Мађарске, Мађарима из Хортијеве Мађарске, протераним Србима (око 35.000) и побијеним (око 16.000), побијеним Јеврејима (око 12.500) и преживелима (око 2.500). На крају, ко може да негира да је Бачка била територија Хортијеве Мађарске и да је највећи део мађарског и немачког становништва (националне мањине у Краљевини Југославији) био на страни окупатора Хитлерове Немачке и Хортијеве Мађарске. У праву је познато да само живи могу доказати своју невиност у судском поступку, а не окупатори, квислинзи, колаборационисти и рођаци.

У држави Србији, тј. АП Војводини, према попису становништва 1948-1963. било је Мађара 435.217, значи више него што их је било 1941. године. У то време учествовали су у свим органима власти – Скупштини Војводине са 22,4%, , а у среским скупштинама имали су 195 одборника. У Републици Србији у 2011. години мађарским националном мањином се баве углавном политичари, тражећи нове законе и решења. Међутим проблем је стар 93 године, тј. од 30.10.1918 до 2011. и садржи више непознаница, кад је у питању земљиште, а и када је реч о разним привредним погонима.

Извори и литература

[1] Војни архив Београд
[2] Horthy – Magyarorszâg reszvetele Jugoslavia megtamadasaban es megszallasaban 1941-1945, Zrinyi, Budapest, 1986.
[3] Зборник докумената и података... Том XV, књига 1, О учешћу Хортијевске Мађарске у нападу и окупацији Југославије 1941-1945, Београд, 1986. VII
[4] Валдимир Ротбарт, Југословени у мађарским затворима и логорима 1941-1945, Дневник – Нови Сад, 1988.
[5] Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини 1941-1944.
[6] Зборник докумената и података... Том XII, књига 1, 2, 3 и 4, Београд, 1973-1979, VII.

Mr. Antun Miletic
Senior Research Fellow in the field of military history

YUGOSLAVIAN VOLKSDEUTSCHE IN WORLD WAR TWO – NDH AND BACKA

Abstract *This paper presents the results of years of research on Yugoslavian volksdeutchers in World War II. The findings are based mainly on archival material, and to the provenance, mostly German sources. Events were reconstructed through the origin, organization and operation of the Volksdeutsche in Hitler's "New Order" in occupied and divided the territory of the Kingdom of Yugoslavia from 1941 until 1944. The data indicate a privileged position Volksdeutsche, as a kind of "state within a state." Quotations from primary sources are important quotes from the original, of great operational importance, upon which follows the course of events established in violent and criminal Nazi "new order" of the fragmented Yugoslav soil. Military capable Volksdeutsche were included in military units, and the population in the territorial organization of the "New Order" (NDH-Slavonia, Srem, Bosnia), and Backa, Banat ... Planning and evacuated were deported and the Third Reich, but other parts of "New Europe" (Poland). At the end of the war have been engaged for the salvation of "Homeland Emergency", sharing the fate of Hitler's "New Order", which they have sworn, and who fought during World War II.*

KEYWORDS VOLKSDEUTSCHERS, *WORLD WAR II, THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA (NDH), SLAVONIA, SREM, BACKA, BOSNIA, NAZI*

Мр Бодин Вукадиновић
Факултет за културу и медије, Меџатренд универзитет

ХУСЕРЛОВО СХВАТАЊЕ СУБЈЕКТИВНОСТИ

Резиме: *Основна идеја овоџ рада састоји се у приказивању најбитнијеџ појма валидности Хусерловоџ сазнајноџеоријскоџ фундирања свеџ сазнања, са њеџових властиџих оријџиналних феноменолошких позиција; заџраво у настојању џотџуноџ расвеџљавања фундаменџалне идеје Хусерлове феноменолошке филозофије у којој је садржано џостиџнуће разоџкривања једне џемељне инстанце свести, која најдубље одређује целокуџан смисао нашеџ сазнања и идејне сфере живоџа. У џокушају да се квинџесенцијска идеја њеџових феноменолошких рефлексија изведе на свеџлосџ аџсолуџноџ разумевања, у раду се намеће, као нужна џоџреба, џо да се Хусерлова феноменолоџија саџледа, у извесној мери, као релацијски однос џроизилажења из већ џосџојеће филозофске џрадиције рефлекџирања о субјекџивиџеџу коју, џре свеџа, џредсџавља Декарџово филозофирање џоџуно нове врсџе, на које се џоџом, у виду оживљавања и радикализовања карџезијанскоџ фундаменџалноџ џроблема, надовезују Берклијев субјекџивисџички сензуализам и њеџов екџремни џродужеџак у виду Хјумовоџ солиџсизма и фикционалисџичке џеорије сазнања. На крају, у склоџу џе џрадиције, видим и једну развијену, сисџемаџски изџрађену научну филозофију у којој се усресређивање на џроблем субјекџивносџи свесџи џоказује у облику Канџовоџ џрансценденџалноџ субјекџивизма.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *ФЕНОМЕНОЛОШКА РЕДУКЦИЈА, ТРАНСЦЕНДЕНТАЛНА СУБЈЕКТИВНОСТ, ФЕНОМЕНОЛОШКО ЕПОХЕ, ИНТЕНЦИОНАЛНОСТ*

Увод

Едмунд Хусерл, еминентни мислилац савремене немачке филозофије, утемељивач је феноменологије односно феноменолошког правца у филозофији. Феноменологија је са Хусерлом дубоко продрла у модерну филозофску и научну мисао. Под њеним снажним утицајем дошло је до значајног преокрета у немачкој филозофији и филозофским истраживањима уопште. Дух њеног истраживања тако је уткан у токове модерне филозофске мисли, да је филозофску дискусију са феноменолошким мотивима просто немогуће заобићи. Свако ко се бави савременом филозофском проблематиком, особито гносеологијом, мора да буде упознат са самим основама феноменологије, без обзира да ли следи пут њене методе, или је у колизији са њеним начином испитивања.

Савремена немачка филозофија представља феноменологију са њеним најугледнијим именима као сто су: М. Хејдегер, Макс Шелер, Николај Хартман,Е. Финк, А. Рајнах, О. Бекер и др. Утицај феноменолошке методе приметан је и код мислилаца који не припадају феноменолошкој струји, исто као и у многим наукама (на пр. психологији, природним наукама, социологији, историји, итд.). Овако велики утицај Хусерлове феноменологије објашњава се тиме што она није представљала филозофски правац или школу у правом смислу те речи, већ оригиналну филозофску методу која треба филозофији да омогући конкретна научна истраживања и строго научна сазнања. Хусерл нам у својим делима није пружио неки кохерентни филозофски систем, него врло дубокоувидна и детаљна разматрања појединих филозофских проблема, као и образложење и излагање феноменолошке методе. Можемо рећи и то да се за њега феноменолошка истраживања представљала темељ свих других филозофских проучавања.

Без обзира на то какве ставове имали према феноменолошком приступу филозофским проблемима морамо да разумемо његове фундаменталне принципе и интенције. Међутим, овде већ искрсавају прве тешкоће око разумевања саме суштине феноменологије. Феноменологија, заправо, због револуционарности своје методе није у први мах схваћена онако како је замишљена у својој бити. Осим тога феноменологија се није могла јавити у једној крајњој и уобличеној форми, па је и то био један од разлога њеног неразумевања. Замерано је феноменологији да је неконсеквентна и противречна с обзиром да се није увидело да она није логички формиран филозофски систем, већ једна метода истраживања, само испитивање које је утемељено на једном другом начелном ставу него што је то став од којег се полази при другим научним истраживањима. Фундаментални феноменолошки принцип гласи да сво испитивање треба заснивати на „самим стварима“, из чега се види да је феноменолошком истраживачу много више

стало до особитог и оригиналног начина схватања ствари које проучава, него до једне строге логичке консекветности. Хусерл је иначе сматрао да га неки мислиоци који су припадали феноменолошкој струји нису у потпуности схватили. Вероватно је то био један од разлога што се он није много освртао на почетне критике феноменологије.

Са јасном концепцијом трансценденталне феноменолошке редукције Хусерл потпуно изграђује своју филозофску методу и свој филозофски став. У његовим делима пажња се првенствено концентрише на чисто методско питање феноменологије, које треба да нам омогући строго научну филозофију, односно објективнија научна истраживања. Окосницу и центар свих трансцендентално-феноменолошких истраживања представља „свест", односно „свесно конкретно доживљавање" посматрано на један нов и оригиналан начин. Ту „свест" Хусерл одређује као „трансценденталну субјективност" коју треба разликовати од "свести уопште" неокантовских школа. Неокантовци су се такође бавили проблемом полазне тачке сазнања као потпуно извесне основе и образложеног принципа, и уз то још питањем објективности сазнања тј. правог смисла њихове истинитости. То је филозофски правац који у својим истраживањима поглавито полази од субјективне стране нашег сазнања тј. наше свести. За неокантовце је, међутим, карактеристично то да они формализују свест као „свест уопште" која стоји насупрот реалној конкретној појединачној ствари. Хусер сматра да неокантовске одредбе „свести уопште" не избегавају опасност антропологизма, па према томе и релативизма. Он устврдјује да неокантовски однос према нашој психичкој организацији односно „свести уопште", која је схваћена као општа људска свест, „не дефинише чисто и право него једно грубо преиначено априори".

Феноменолошка филозофија је апсолутно заснована наука у том смислу што мора сваки свој став да образложи до крајњих могућности, и према томе своју полазну тачку и своје полазне принципе и што своја сазнања заснива на конкретним датостима. Феноменологија као метода треба да оствари идеал апсолутног сазнања и филозофији омогући да буде наука у строгом смислу те речи, наука несумњивог и апсолутног почетка. Филозофија би, заправо, захваљујући феноменологији и њеној методи требало да постане универзална и у радикалном смислу строга наука. Као таква она би требало да буде наука из крајњег образложења, односно, можемо рећи из крајње самоодговорности у којој се, као једна неиспитана основа сазнања, не налази ниједна саморазумљивост која ,иначе, смисаоно функционише у природном начину мишљења. Феноменолошки идеал, у ствари, јесте да од филозофије ослобођене свих могућих саморазумљивости и предрасуда начинимо аутономну науку, остварену на основу *крајњих евиденција* узетих из самог трансценденталног субјекта. Као наука о трансценденталној субјективности, односно о

самом току свести у којој су чисти феномени непосредно дати као истинити, и то дати на апсолутан начин, што значи да њихово важење није ограничено само на људско сазнање, она представља једну апсолутно засновану науку чији су хоризонти бескрајни као и сам ток свести.

Према свим назначеним карактеристикама феноменолошка филозофија има веома тежак и деликатан задатак. Она треба да разуме тј. појми свет у целини из једне сасвим специфичне перспективе, односно другачије димензије него што то чине појединачне науке. Та перспектива из које се врши трансцендентална рецепција света апсолутно је основана, самоодговорна и у исто време универзална. Феноменологија нам, управо, својом методом редукције омогућује да из такве једне перспективе, радикално другачије него што је то природна или научна, захватимо свет у његовом корену постојања, као једну феноменолошку регију чистих доживљаја свести. Тако нам Хусерл омогућује својим поступком вишеструких редукција да управимо поглед на сферу чисте свести и оно што у њој иманетно можемо наћи, а то је једна апсолутна сфера трансценденталних доживљаја. Пре овог мислиоца нико се није упустио у дескриптивно феноменолошко истраживање у њеној властитој очишћеној форми у којој се испоставља и легитимише апсолутна евиденција извесност њеног деловања као таква. Феноменолошке интенционалне анализе, по Хусерлу управо треба да продру у првобитну тј. изворну димензију нашег доживљавања односно искуства. То ће нам постати потпуно јасно после излагања о феноменолошкој редукцији и апсолутног схватања трансценденталне субјективности.

1. Проблем субјективности у нововековној филозофији

а) Критичко одређење објективизма и психологизма у нововековној филозофији као немогућности да се схвати изворна субјективност

Хусерл у „Кризи европских наука“ полази од тога да је Запад разумевајући филозофију као објективну науку о тоталитету бивствујућег, истовремено изложио своје схватање бића и тиме на пресудан начин одредио ток целокупне своје историје. Објективистичко мишљење је себи поставило задатак да сазнаје објективно „биће као такво“ тј. биће онакво какво је независно од свих конкретно-појединачних искустава. Можемо слободно рећи да је тај појам „објективног бића-по-се-би“ води филозофско мишљење целокупне европске традиције, доживљавајући свој врхунац у новом веку. Циљ објективистичког мишљења је „истина по себи“ и она представља својеврсни сазнајни пандан „бићу по себи “ а и за једно и друго

важи да су непроменљиви и апсолутно идентични са самим собом. Међутим, настојећи да сазнају „бића по себи“ нововековне науке су пропустиле да се питају о пореклу ове „идеје“ јер, сматра Хусерл, пошто се овако одредјено биће налази „с ону страну искуства“ оно је сасвим извесно нека врста „идеје“. С обзиром да је из објективних нововековних наука ишчезло сећање на корен властитог порекла оне не могу да објасне генезу ове идеје непроменљивог егзактно одредивог „бића као таквог“. Циљ филозофије јесте био сазнање овог искључиво „достојног предмета сазнања“ док је конкретном искуству додељен предикат привида и случајности.

Из те „одлуке” објективистичке филозофије да се у свет конкретног, свакодневног искуства пројектује идеја „бића по себи“, произашао је, међутим, само један ред консеквенци. Можемо рећи да је други низ проистеклих последица био још кардиналнији за историју европског човечанства. Ако се код мешања једне идеје са стварношћу из које је она изведена радило о нашем погрешном поимању те стварности као следећа последица тог неразумевања јавља се „промашивање суштине“ тј. *несхватање саме субјективности*. Идеалистичко пречишћавање искуствене стварности и њено апстрактно уздизање у „биће по себи“ текло је упоредо са „натурализовањем“. За нас је битно да схватимо да успешност ове операције идеализовања води натурализовању подручја у коме она треба да буде извршена и да стога целокупан свет поприма једну натуралистичку обојеност, а пре свега оно субјективно, односно психичко. У свету који се поима као „пука физичка природа“ оно субјективно, „душа“, неминовно бива натуралистички протумачена као интегрални део објективног природног поретка. Нововековна наука конструише својеврсни каузални однос између духа и тела, па је као пандан физичком свету душа замишљена као нешто што би требало да има неко „по себи“ сличне врсте, које онда психологија треба да докучи схватајући га као психофизички склоп.

Тако се, по Хусерлу, душа показује у нововековној филозофији као „резидуум једне претходне апстракције чистог физичког тела, и према тој апстракцији у најмању руку привидно додатак тог физичког тела“.[1] Та апстракција није, разуме се, настала у извођењу феноменолошког поступка, већ у начину посматрања истраживача природе или психолога, на природном тлу унапред датог и саморазумљивог бивствујућег света. Такав појам душе, са привидом његове саморазумљивости, у оквиру епохе нема никакав смисао, осим, наравно, „као душа стављена у заграде“, што нам, по Хусерлу свакако, говори да је душа једна идеја коју је произвела у филозофији вишевековна доминација „природног људског разума“, дакле, нешто што потиче из наивног важења света и представља његову „саморазумљивост“, односно саставни део миленијумске традиције предрасуда.

[1] Е. Хусерл, **Криза европских наука,** Дечје новине, Горњи Милановац, 1991, стр. 71

Сазрели трансцендентализам који утемељује нововрсну научност управо протествује против наивног натурализма и психолошког идеализма у чијем учењу фунгира оваква једна вековима седиментирана нејасноћа. Однос између мог трансценденталног ега, тј. мога Ја и оног што се са једном саморазумљивошћу поставља наместо њега, моје душе, као и однос између овог ега и мог свесног живота према свету чији аутентични смисао бивства налазим и спознајем у сопственим когитацијама мог интенционалног живота, јесте, заправо, оно што чини саму срж трансценденталне проблематике. Трансцендентална филозофија као трансцендентално субјективна метода систематски спроведена пружа темељно расветљавање дубоко скривеног субјективног основа, односно допире до истинског и крајњег темеља постојања у чијој равни филозоф разумева самог себе као субјективност која функционише као исконски конститутивни извор свег смисла света. „Тај извор је означен као Ја-сам, са свим својим укупним стварима и могућим сазнајним животом, коначно са својим конкретним уопште“.[2]

Хусерл из своје феноменолошке перспективе у појмовима „објективизма” и „психологизма“ настоји да систематизује узроке „кризе Европе“. Његова критика и једног и другог, која представља велики део „Кризе европских наука“, има за циљ да увери у оправданост феноменолошке методе као „враћања изворном смислу“. Нема сумње да криза запада има за Хусерла своје тежиште у кризи науке о субјективном. Зато Хусерл један део „Кризе европских наука“ посвећује критици натуралистичке психологије која није успела да постане наука са изграђеном методом редукције и разумевања интенционалности због чега никада није могла да допре до схватања суштину оног субјективног.

Видимо да се као кључна тешкоћа у натуралистичкој психологији показује немогућност да се схвати делатна субјективност. Против оваквог једног објективистичког мишљења које је поставило за свој идеал универзалност и рационалност сазнања усмерио се енглески скептицизам који је објавио да целокупно научно као и преднаучно сазнање представља велику загонетку. Основу оваквог скептицизма којег репрезентују Беркли и Хјум чини сензуализам и солипсизам изражени у фикционалистичкој теорији сазнања. У филозофским ставовима ових мислиоца влада мишљење да у свету „солусипсе“, свест о себи са својом иманентном чулношћу, која продукује сву стварност конкретних и апстрактних појмова, представља једино тле свег сазнања. *Оно што је овде важно истаћи јесте то да са овим мислиоцима на сцену ступа нови начин сазнајнотеоријског филозофирања, у коме се изражава најрадикалнија скепса према уобичајеном природном ставу објективности света и уједно најављује нови начин одређивања његовог смисла бивства као и смисла објективних наука, начин који је напао и угрозио традиционалну*

[2] Исто, стр. 85

научну и филозофску претензију на апсолутну истину. За трансцендентални преокрет према субјективности битно је схватити да нам овај скептицизам сугерише да смисао бивства научног као и опажајног света производи у коначној инстанци субјективна свест, односно да та субјективност представља оно по себи прво на чему почива смисао целокупног важења света са његовим садржајем, који је у овом случају психолошко фиктивне природе. Постаје нам јасно да је наивност научника у погледу њиховог промишљања природе и света уопште, наивност њиховог говорења о „објективности" постала немогућа чим је субјективност дошла у средиште пажње а њена делатност почела да се схвата као нешто из чега произилази смисао бивства света. Међутим, као сваки скептицизам тако и овај укида самог себе. Можемо се сложити са Хусерлом да се са Хјумовим генијем на жалост не сједињује одговарајуће велик филозофски етос. Хјумова извесна некохерентност не омогућује му да разреши одређене противречности и разобличи оно што тобоже разуме само по себи, на чему је иначе утемељен његов сензуализам као и извесни психологизам. Тако Хјум не продире до једнозначног саморазумевања и једне истинске теорије сазнања већ „остаје у удобној и веома импозантној улози академског скептицизма".[3] Ова, ипак, велика револуција у историји филозофског мишљења представља заокрет од научног објективизма, и то не само нововековног него и хиљадугодишњег објективизма свих ранијих филозофија у правцу трансценденталног субјективизма.

б) Пут у феноменолошку трансценденталну филозофију који води преко Кантовог трансценденталног субјективизма

Кантова филозофија која је примерена формално-општем смислу једне трансценденталне филозофије, такође се налази на путу разумевања оне субјективности која се показује као исконски изворна и која фунгира као почетно место формирања објективног смисла и важења бивства. Хусерл сматра да је Кант у реакцији на Хјумов позитивизам података развио систематски изграђену на један оригиналан начин конституисану научну филозофију у којој се окретање субјективности свести исказује у облику трансценденталног субјективизма. Кантов систем једном дефинисаном општем смислу можемо одредити као „трансценденталнофилозофски" иако је далеко од тога да истински и најчвршће утемељује филозофију као тоталитет свих наука. Проблем је у томе што Кант никада није досегао највеће висине филозофског истраживања темељне свесности и што никада није својом властитом проблематиком био подстакнут на то да у таквом могућем истраживачком подухвату нађе онај тражени субјективни основ за коначна утемељења и одлуке.

[3] Исто, стр. 77.

За Кантов систем можемо стварно рећи да представља са једном научном озбиљношћу изведен покушај једне универзалне трансценденталне филозофије конципиране и изграђене као строге науке. Полазећи од тога да бивствујући свет треба да се разумева као творевина смисла сазнајне субјективности у којој се конституише објективно важење тог света, он је доказивањем недовољности у заснивању објективно-научног рационализма, довео, заправо, до краха такву неутемељену филозофију. Кант с разлогом пребацује таквом рационализму што изостављa фундаментална питања, што се није удубио у субјективне структуре наше свести о свету, пре било каквог научног сазнања о њему, и што, сходно томе,никада није поставио питање на који начин феноменални свет доспева до тога да буде априори сазнатљив. Међутим, Кант са своје стране није био свестан тога да он у свом филозофирању полази од непропитаних саморазумљивости које потичу из затеченог и унапред датог и важећег бивствујућег света.

Када је реч о трансценденталној субјективности Кант ствара тешкоћу да се разуме шта је заправо она, како се остварује њена функција, њена делатност и како у суштини преко тога треба да буду разјашњене природне науке. Примећујемо да Кант, заправо, запада у својеврстан митски говор „чији смисао речи, додуше, упућује на оно субјективно, али на начин који принципијелно не можемо себи предочити на фактичким примерима, нити преко праве аналогије. Ако то покушамо са једним предочивим смислом на који речи упућују наћи ћемо се у људској персоналној, душевној, психологијској сфери“.[4] Да се закључити да Кант иако окренут против емпиризма, ипак у свом схватању душе остаје спутан натуралистистичком психологијом, која је иначе створена по узору на природне науке и као њихова паралела, и да, управо зависан од овог емпиризма, душу поима као натурализовану, односно као компоненту психо-физичког човека, просторно-временски схваћену душу. Хусерл сматра да би јасним разлучивањем трансценденталне субјективности од душе, код Канта, запали, сасвим извесно, у нешто мистично и да оно самоопажање редуковано на оно стварно аподиктично треба изједначити са самоопажањем ове натурализоване душе. Да је којим случајем Кант изградио темељно другачију методу која не би почивала на непропитаним саморазумљивостима и не би митски конструктивно закључивала, вероватно би радикално захватио сам проблем априорног сазнања и његове методске функције за једно рационално објективно сазнање.

У даљем следу дошло би на ред спровођење систематског разоткривања интенционлности која у том фундаменту свести животно управља и која је у њему седиментирана. Потребно је, у ствари, извршити једну озбиљну интенционалну анализу оног крајњег темеља у његовој апсолутној и конач-

[4] Исто, стр. 96.

ној властитости, једну анализу која би осујетила владајућу психологију у покушају да јој потури, у суштини страну, психолошку анализу натуралистички мишљене душе.

Ако у Кантовој филозофији уопште могу да се пронађу неки елементи истине, онда се, како ствари изгледају они вероватно налазе у теорији о трансценденталним функцијама, посредством којих би требало објаснити одређене неразумљивости објективно важећег сазнања, заправо, у теорији о функцијама које припадају димензији једне духовности која је вековима морала да остане скривена. То што је ова димензија толико дуго времена морала да остане непримећена, и што онда, када је једном постала опипљива, није пробудила хабитуелни и теоријски консеквентни интерес, можемо објаснити тиме што је постојала легитимна супротстављеност између укључивања у ову димензију и уживљавања у један проток природних процеса који чине нормалан људски живот у свету.

За тај природни, искуствени свет живота карактеристично је да у њему људи, научници, као и сви други у свом нормалном свакидашњем животу, имајући практичне намере и сазнајући, могу да буду искључиво свесни поља предмета спољашњег света, као сталног хоризонта бивствујућих ствари, ствари које остају само на једној „површини“ која је, иако неприметно, површина далеко значајније дубинске димензије. То, међутим, важи генерално без обзира на то да ли је реч о практичном животу у уобичајеном смислу те речи или о теоријском и научном искуству, мишљењу и делању, односно о датостима научног искуства, идејама и мисаоним циљевима. Тај свет живота којег сви затичемо сасвим природно као појединци у оквиру нашег заједничког социјетета, што значи у актуелном контексту са другим људима, као свима заједнички свет, показује нам се као стално тле важења односно приправни извор саморазумљивости, које ми увек користимо било као обични практични људи, било као научници. Свет живота је, дакле, за нас који у њему будно живимо увек ту, унапред бивствујући, тле за сваку могућу теоријску или вантеоријску праксу. Као такав, он нам је, као практично заинтересованим субјектима, дат не понекад него увек и нужно. Наш уобичајени живот је, заправо стално живљење у једној извесности и природности света.

2. Феноменолошке епохе и живот у „универзалном нетематском хоризонту“ и увођење феноменолошке епохе као тоталне промене природног става према животу

Природан живот је, како то Хусерл настоји да нам предочи, било у научном или преднаучном, било у теоријском или практичном смислу, живот у „универзалном нетематском хоризонту“, односно, живот једног наивног нерефлектованог важења. То је, заправо, живот у свету који нам је увек унапред дат, управо онако као што бивствује. У хоризонту тог затеченог света суверено владају сва природна питања, сви практични и теоријски интереси и циљеви, као бивствујуће и не бивствујуће, као лепо, као вредно, као морално, као деловање и резултат деловања, као намера итд. То важи и за све оно што је одређено у неким модалитетима бивства, као што су нестварности и привиди, јер је све такво упућено на реално бивство, и са њим заједно чини стварност која има неки унапред одређени смисао.

Хусерл овим хоће да нам каже да ми, уместо да останемо у овом начину „живљења напросто у свету“, овде треба да спроведемо један општи преокрет интересовања у којем универзална тематика начина, на који је нешто унапред дато, треба да буде другачије усмерена. У ствари, овде у овом тоталном заокрету интереса, не треба да нас интересује ништа друго, до једна субјективна промена начина датости, која доводи до тога да у универзуму свести оног субјективног свет доспева до свог оригиналног и аутентичног важења, односно до тога да стиче свој смисао да бивствује. По Хусерлу спровођење једног легитимног задатка да се открије та фунгирајуће-делатна субјективност, која је у природном свету непрекидно и нужно прикривена, поклапа се са конституисањем једне нове науке, која је била наука о „оном универзалном како датости света“, односно о оном шта свет уистину представља као универзално тле сваке могуће објективности. То, дакле, значи стварање науке о крајњем темељу из којег црпе своју снагу, као из општег тла важења света, не само објективне науке, него и свако заснивање теоријске делатности, као и целокупне праксе уопште.

Видимо, према томе, да само преко потпуне промене природног става и радикално другачијег приступа проучавању света, можемо да истражујемо шта је свет као тле важења природног живота, и корелативно с тим шта је у последњој инстанци сама та субјективност која функционише као извршилац важења тог света и његовог бивства. Јер тај фундаментални живот свести, који остварује уобичајен живот у свету, не може се проучавати са аспекта људске природности. Нама је, дакле, потребан један тотални тј. радикални обрт, сасвим „самосвојна универзална епохе′“.

У „Кризи европских наука“ Хусерл предузима нов покушај утемељења искуства света, у светлу иначе анонимне и заборављене субјективности,

која се, у једном оригиналном фенонолошком поступку епохе, открива као полазна тачка и апсолутно поље осмишљавања самог света. Тако Хусерл, са свог трансцендентално-феноменолошког аспекта заузима оштар критички став према „природној спознаји“и на њој изграђеној натуралистичкој филозофији, која, уместо да свет схвати као интенционални корелат, односно конститутивни продукт изворне субјективности , приписује му апсолутну реалност у смислу традиционалног реализма, хипостазирајући га у биће „по себи и за себе“, чије је постојање независно од егзистенције свести и њених конституционалних аката.

Хусерл изграђује своју оригиналну феноменолошку позицију директно је шротивстављајући наивном природном гледишту да овај свет за нас непрекидно и увек постоји у различитим формама и модусима, да он постоји независно од мога ја, и пре мог уношења реда у тај свет, и да је моје ја само једно природно ја уврштено као један члан у реални светски поредак, који ја затичем баш као што затичем и себе. Ова наивна вера у једну објективну датост затеченог света, коју без резерве преузимају све природне науке, произвела је консеквентни теоријски и практични интерес за утврђивање стварности тог света, коју Хусерл назива *генералном тезом природног става*. Ову генералну тезу, применом поступка феноменолошке епохе, стављамо у њеном значењу ван дејства, или како би Хусерл рекао „стављамо у заграде“, „искључујемо“ у њеном важењу. Уопште, то подручје наивног нерефлектованог живота јесте оно поље на коме је неопходно извршити епохе, један методски поступак чија је суштина уздржавање од природно-наивног живљења које у свету хабитуелно функционише. Хусерл заправо настоји да ову „објективност“ света, односно природну нерефлектованост људског мишљења, која је наивно усмерена према тој објективности, феноменолошки „инхибира“, односно стави „ван игре“, како би се на концу таквог поступка свест показала у својој конститутивно-делатној чистоти, то ће рећи као „редуцирани“ феномен у коме се њене сопствене конститутивне делатности јасно показују. Тако се систематским спровођењем феноменолошке редукције, којој је епохе једна омогућавајућа претпоставка, открива, у последњој истанци фунгирајуће ја као трансцендентални темељ који је полазиште феноменолошког осмишљавања бивства света.

Феноменолошко епохе, да би омогућило приступ заборављеним учинцима у конституцији света искуства „ставља у заграде“ све објективне науке као чињенице у јединственом склопу затеченог света, и уопште једним снажним ударцем избацује из игре целокупно извршавање које се протеже кроз укупност природног живота у свету, управо оно извршавање које као јединствен „природни став“ представља оно једноставно и нерефлектовано живљење. Можемо рећи да се овим уздржавањем од извршавања, које инхибира цео овај начин живота који је до сада апсолутно

ненарушено трајао, до краја преокреће целокупан живот, и достиже једно становиште над унапред датим важењима света, где свет изнова стиче смисаони садржај и важење бивства. Према томе, спровођењем епохе ми заузимамо једну позицију над уобичајеним свесним животом, где је свет за природно нерефлектовано живљење просто „ту", као несумњиво присутан реалитет, као универзум присутности, као подручје раније стечених и новообликованих животних интереса.

Извесно је да феноменолошко епохе у погледу свих природних интереса изгледа као једно окретање од њих. Оно нам нам, заправо, омогућује да се са живота, у коме неприкосновено влада природно интересовање за свет, преорјентишемо на позицију „индиферентног" посматрача, чиме се обезбеђује једно радикално другачије обликовање нашег свеукупног начина гледања на свет. Епохе својим „заграђивањем" доводи до тога да нам потпуно затвара сваки природни живот у свету и његове световне интересе, градећи, при томе, једну особену позицију која се налази изнад њега. Искључујући свет природног начина мишљења и искуства, долазимо у једну својеврсну филозофску ситуацију која нам ускраћује сваки уобичајен теоријски интерес усмерен на сазнање света, као и сваки практични интерес везан за претпоставке сопствених ситуационих истина, односно сваки практични интерес у једном уобичајеном смислу. Тако се нама који филозофирамо укида свако интересовање за бивство, стварност или нестварност света, а исто тако ускраћује не само активирање сопствених животних интереса него и свако учешће у интересима других људи, с обзиром да би тако и на посредан начин били заинтересовани за затечену бивствујућу стварност. У опсег феноменолошке науке ни у једном тренутку не улази нека уобичајена објективна истина, било у преднаучном или научном смислу, као што је то тврдња о објективном бивству, без обзира на то да ли је она дата у форми премисе или закључка. То је тако јер објективна истина припада искључиво становишту природно-људског живота у свету. Та истина спонтано настаје из потребе људске праксе да се оно за шта се верује да је унапред дато ,као нешто одређено бивствујуће, у својој извесности бивства утврди као константан предметни пол, осигуран од свих могућих моделизовања. Због тога природна свест потребује потпуно преорјентисање и феноменолошку рефлексију.

Хусерл изричито подвлачи да се посредством епохе оном ко феноменолошки филозофира открива нова врста искуства и мишљења, где он, у свом самоприбрању, постављен изнад свог природног бивства, и изнад природног света, ускраћује себи ту могућност да и даље на свакидашњи тј. природан начин води свој живот у свету. Тако филозоф, са специфично усмереним интересовањем, испуњавајући свој феноменолошки задатак, не поставља више питања о бивству или не-бивству, прагматична питања,

питања о корисности, вредности, лепоти, добру, јер су сви природни интереси ван игре. Међутим, свет такав какав је и раније био за мене а и даље јесте наш, човечански, који, уз то, увек важи на субјективне начине није нестао, једино што у току кохерентно извршаване епохе наставља да постоји у корелацији са субјективношћу, која му, као трансценденталном феномену, до краја даје смисао бивства. Али, као доследни феноменолози ми се стално уздржавамо од уобичајених схватања и свакидашњих мишљења о свету, јер природна питања и размишљања имају своје тле у затеченом свету, као свету актуелних и могућих искустава. На тај начин само преко потпуне промене става који је одређен нашом природношћу према свету, промене у којој више не функционишемо као људи природне егзистенције, већ се, напротив, стално уздржавамо од реализације важења природног света, можемо омогућити то да се бесконачност уобичајеног искуства преобрази у бесконачност трансценденталног искуства, у коме се свет интенционално доживљава као „феномен". Тиме се достиже једно становиште над унапред датим важењима света и потпуно преокреће целокупан живот, чиме се искључује читаво природно нерефлектовано живљење, а свет почиње изнова да стиче смисаони садржај и важење бивства.

По Финку се помоћу епохе, као структурног момента феноменолошке редукције, искључује веровање у свет у дубини његовог трансценденталног порекла. Епохе, у суштини, означава уздржавање од вере у егзистенцију света, али такво уздржавање које не погађа темељну тезу природног става, веру у само постојање света, већ је само не употребљава, а исто тако, на известан начин, и искључује. Примењујући епохе ми, заправо, како Хусерл у Идејама истиче, не негирамо овај свет као да смо софисти, и не сумњамо у његово постојање као да смо скептичари, већ изводимо феноменолошко епохе које апсолутно онемогућава доношење конкретних судова о просторно-временској егзистенцији. Дакле, епохе као извесно уздржавање у суђењу, искључује веровање у свет, као једну универзалну аперцепцију света. Свет и даље остаје такав какав јесте, само што он, са нашег феноменолошког аспекта, наставља да егзистира као корелат нашег субјективног искуства, односно свести.

Извођење епохе је неопходно да би непосредно постало приступачно подручје трансцендентално чисте свести, као једно феноменолошко поље испитивања. Да би остварили овакво једно феноменолошко постигнуће, потребно је, пре свега да се ослободимо свих могућих предрасуда, и да у својим филозофским принципима будемо потпуно без њих, под условом да је то уопште могућно. Како је наше уобичајено искуство света једна природна рецепција његове егзистенције, то је наше природно искуство неопходно очистити од свих премиса из природног става, а то се постиже, управо, помоћу феноменолошке епохе, као средства и начина да се оствари

идеал „бити без предрасуда“. Међутим, иако „стављањем у заграде“ света природног начина искуства и мишљења искључујемо уобичајену веру у егзистенцију света, ми једним захватом епохе не можемо, до краја, освојити поље чисте трансценденталне свести и аутоматски се ослободити апсолутно свих премиса из природног става. Такво извођење се мора спроводити поступно, разним степенима редукције, што ни најмање није лако. Од феноменолога се, пре свега, тражи да стално истрајава у својој борби са самим собом, као природним бићем, са својим стеченим навикама, да пази на то да не употреби ни једну премису из знања догматског и природног става. Претпостављамо да није ни најмање лако у непрестаном току доживљаја које феноменолог проучава, очувати ту једну кохерентност и ни мало не подлећи утицају природног свакидашњег живота. А та једна феноменолошка кохеренција се мора одржати, будући да феноменологија претендује да буде основна наука филозофије тј. „прва филозофија“ која ће омогућити целокупну критику нашег природног искуства и научног сазнања односно самог ума.

Видимо да је прави учинак спровођења универзалне епохе, као радикалног мисаоног преокрета у филозофирању, раскид са традицијом која је укорењена у ставовима природне људске егзистенције, ставовима који у целокупној историји те егзистенције у науци и животу никада нису били нарушени. Тако долазимо до увида да се поглед једног феноменолога, чија је мисаоност испуњена најдубљом филозофском саморефлексијом, нужно ослобађа најуниверзалније и најчврће везаности, заправо, везаности за затечену датост света. У том феноменолошком ослобађању имплицирано је откриће опште и потпуно самосвојне корелације света и субјективне свести о њему тј. оне субјективности која на најшири начин конституише смисао и важење тог света, као своје интенционалне творевине. Овде увиђамо да се у општем преорјентисању које са собом доноси епохе ништа не губи од сазнајних циљева и интереса. Једино што у вези са тим још треба да схватимо јесте то да субјективност, трансцендентално се самоосвешћујући постаје свесна својих конститутивних хоризоната, и да се за сазнање света показују битни субјективни корелати преко којих се успоставља пуни и истински егзистенцијални смисао објективног бивствовања, и свих осталих објективних истина.

3. Картезијански мотиви Хусерлове феноменологије

Феноменологија нам као наука, односно специфичан филозофски метод и мисаони став, омогућава да, доспевши до трансценденталне субјективности, постанемо свесни да се налазимо у сфери евиденције која је последња, и да би био бесмислен сваки покушај да се даљим испитивањем зађе „иза" ње. Оно што јасно видимо јесте то да основна идеја Хусерлове трансценденталне феноменологије непосредно извире из картезијанске традиције. Хусерл и јесте своју феноменолошку филозофију назвао картезијанством двадесетог века; он је преузео картезијанске мотиве и настојао да својом феноменолошком методом до краја спроведе захтеве Декартове методске сумње. Знамо да је Декарт, примењујући деструкцију универзалне методске сумње на све постојеће, дошао до става у коме себе доживљава у сумњи као биће чија се извесност не може нарушити више никаквом сумњом. Декартов став „Cogito ergo sum" није дедуктивно-посредан по свом карактеру, јер премисе уопште не постоје, већ су нам непосредност и извесност тог става дати као најочигледнији. Декарт је очигледно био на добром путу да досегне темељну ,изворну структуру свести, која представља несумњиво рационално језгро из чије позиције се зачиње конституција, односно смисао и важење света, али је под снажним утицајем објективизма природних наука супстанцијализирао „Ego cogito" и тако га учинио неодвојивим делом „објективно-постојећег" ентитета, делом једне догматски постулиране мислеће супстанције. Можемо рећи да Декарт, због снажног утицаја објективистичког, односно физикалистичког рационализма, није спровео оригиналну радикалност својих мисли, тј. није радикално испитао субјективност која, заправо, у последњој инстанци производи целокупно важење света са његовим садржајем, на све научне и преднаучне начине. Декарт своју идеју методске сумње није радикализовао, он се није задржао на подручју испитивања ега и његових иманентних својстава и функционалних моћи. „У својој журби да заснује објективизам и егзактне науке као оне које гарантују метафизички апсолутно сазнање није себи поставио задатак да чисти его, остајући консеквентно у епохе систематски испита с обзиром на њему својствена делања, моћи и оно што тај его у њему реализује као интенционални учинак".[5]

Са Декартом, дакле, почиње филозофирање потпуно нове врсте, које своје крајње фундаменте налази у ономе што је субјективно; међутим, пред њим се не отвара дубља проблематика субјективности. Он не полази од света као „феномена" интенционално конституисаног у егу, и не пита се у којим је учинцима ега свет заиста стекао одређени смисао бивства. Декартово истрајавање у објективизму, упркос томе што је тај објективизам

[5] Едмунд Хусерл, **Криза европских наука**, стр. 73

субјективно утемељен, било је могуће управо због тога што је *менс* фунгирао, код Декарта, као световна тема која је легитимно утемељена у објективној науци, односно у психологији. Ми видимо да Декарт није био начисто са тим да се Ја тј. его, које путем скептичке епохе постаје одрешено од света, не може у том свету никако појавити као тема, будући да све световно па тако и наше сопствено душевно бивство тј. Ја у једном сасвим конвенцијалном смислу, из функционалних когитација примордијалног ега црпе свој смисао бивства. Тако је за Декарта, који није размишљао о могућности оснивања једне аутентичне егологије, подробна анализа ега као *менса* била, сасвим извесно, ствар једне могуће објективне психологије.

Оно што примећујемо у првим Декартовим медитацијама, које, у суштини, представљају део психологије, јесте да интенционалност, која је, заправо, сама срж егологијског живота, остаје неразвијена. У ствари, о реалном постављењу и обради теме интенционалности нема ни говора. А целокупно замишљено утемељење нове универзалне филозофије, које је извршено искључиво полазећи од ега, мора се окарактерисати као једна теорија о томе како моје Ја посредством умских радњи тј. интенционалности свог ума постиже објективно сазнање. Међутим код Декарта је објективно сазнање оно које метафизички трансцендира его.

Знамо да би, по Декартовом убеђењу, филозофско сазнање требало да буде апсолутно засновано сазнање. Оно, заправо, мора да почива на потпуно извесном и аподиктичном сазнању чија евидентност потпуно искључује сваку замисливу сумњу. Таква евидентност мора, такође, да буде достигнута од сваке фазе посредованог сазнања. Јасно сагледавање свих његових уврежених убеђења и ставова показује да му се посвуда јавља сумња или могућност сумње. Таква ситуација, у којој се налази, налаже му, као и сваком другом озбиљном мислиоцу који претендује да буде истински филозоф, да заузме једну позицију са које би започео да спроводи једну врсту скептичке епохе која доводи у питање читав корпус дотадашњих убеђења, спречавајући, при томе, сваку њихову употребу у доношењу закључака. Ово „картезијанско епохе“ се несумњиво одликује до тада непознатом радикалношћу, која обухвата не само важење свих егзактних наука, већ и важење целокупног преднаучног света живота, односно света чулног искуства који нам је дат у једној природној саморазумљивости, и свег мисаоног живота који се потхрањује из самог света, како преднаучног тако и научног. Можемо рећи да се са Декартом, као изворним утемељивачем нововековне филозофије, сазнајно-теоријски, први пут, доводи у питање сазнајно тле свих дотадашњих наука, „наука о свету“, наиме чулно искуство и његов корелат сам свет, као свет који има свој смисао бивства искључиво у том искуству и на основу њега самог. С обзиром да су све делатности које су утемељене у искусту а које формирају смисао и важење почеле да се доводе

у питање, јасно је да са картезијанском сумњом почиње оштра „критика сазнања", и то као радикална критика објективног сазнања.

Оно што се примећује јесте то да се у Декартовом картезијанском захвату одражава једна двосмислености идеја. С једне стране је очигледна тенденција да се спроведе идеја једне епохе, која би до краја остала доследна свом основном полазишту, док са друге стране видимо то да Декарт није истински спровео аутентичну радикалност својих мисли, и да није, заправо, сва своја предмнења и свет уопште „ставио у заграде", односно потчинио епохе, да је он, идући за својим циљем, пропустио да извуче оно најзначајније што је задобио у епохе, на чему би, на један кохерентан начин, развио своја филозофска убеђења. Из свега наведеног можемо да закључимо да Декартова филозофска позиција, са строгог феноменолошког аспекта, није радикално и аутентично трансцендентална. Та потешкоћа да се схвати и спроведе идеја једне коренште епохе, која би подразумевала не само потпуно уздржавање од свих датости, предмнења и предважења оног световног, него и довођење у питање свих убеђења рационалистичког универзума, била је могућна због прејаког утицаја објективистичког рационализма на великог мислиоца.

Декарт, очигледно, није у довољној мери имао развијен осећај за дубину скептичке епохе и редукције на трансцендентални его. Формално одлучивање за епохе, за радикално уздржавање од свих датости, од свих предважења оног световног ипак није довољно. Ради се о томе да епохе мора озбиљно бити извршена до краја. То его које се добива посредством епохе, стављањем у заграде целокупног важења света, није неки *супстанцијални резидуум* објективног реалитета, већ представља апсолутно аподиктичко постављење са чијег тла започиње конститутивни феноменолошки процес успостављања пуног смисла објективног бивствовања.

„На жалост тако то иде у Декарта, са неприметним али кобним обртом који его претвара у *substantia cogitas*, у одијељени људски *mens sive animus* ту излазишну точку за закључке према каузалном принципу, укратко обратом којим је он постао отац бесмисленог трансценденталног реализма. Све нам је то далеко останемо ли вјерни радикализму саморефлексије а тиме и принципу чисте интуиције или очевидности, ако овдје, дакле, ништа не оставимо да важи осим оног што нам је уз помоћ поља што га је остварила епохе у его cogito дано збиљски и првотно после непосредно, ако дакле не доводимо до исказа ништа што сами не бисмо видели. У томе је Декарт погрешио, и тако је дошло до тога да је он стајао пред највећим од свих открића, она га је на одређен начин већ извршио али ипак није схватио његов смисао, тј. смисао трансценденталне субјективности, па тако није прекорачио улазна врата која воде у праву трансценденталну филозофију".[6]

[6] Е. Хусерл, **Картезијанске медитације I ,** Центар за културну делатност Савеза социјалистичке омладине, Загреб, 1975, стр. 63.

4. Одређење трансцеденталне субјектовности и појам интенционалности код Е. Хусерла

Да бисмо себи боље разјаснили шта примордијална субјективност, до које у свом филозофирању нису успели да допру ни Декарт ни Кант, феноменолошки гледано јесте, морамо рећи то да она не сме да се схвати као психолошка субјективност, односно као људска психа тј. свест, као један део света, а да, исто тако, не може да се разумева ни као метафизички субјект тј. трансцендентна свест класичног идеализма већ само као непосредно приступачна свесност, односно изворна свест лишена свих предрасуда теоријског света науке, као и практичних животних тенденција. То је *екстрамундано биће субјективности*, са својом индивидуалном садржином доживљаја, које се јавља као апсолутно его очишћено од свих реалних овосветских садржаја. Не можемо, према томе, ту субјективност схватити ни као општи субјект, односно надиндивидуалну свест уопште, која има важење за сав људски род, дакле, као свест у једном Кантовом смислу, јер, у противном не бисмо избегли опасност антропологијског субјективизма и једног релативизма. Није, као што смо назначили, у питању ни трансцендентна апсолутна субјективност у смислу каквог метафизичког спиритуализма, односно догматског идеализма, већ *праисконски живот чистог Еја* који све обликује, односно изворна структура свести са њеним трансценденталним животом у коме све задобија свој феноменолошки смисао.

Битан атрибут трансцендентале субјективности, која представља онај тражени, заиста критички почетак филозофије, јесте *екстрамунданост*. Наиме, субјективност од које Хусерл полази, није *мундана*, одређена реалним просторно-временским односима, већ је *екстрамундана*, то ће рећи, не-припадајућа свету. Она је у потпуности вансветска и суштински се разликује од реалне, људске субјективности која је скроз светска и утолико релативна, због чега никада не може да послужи као основ за једно чисто феноменолошко осмишљавање свег искуства.Трансцендентална субјективност својим духовним погледом захвата свет из једне позиције која сама надилази свет. Заправо, да би свет као целина био феноменолошки захваћен, мора постојати једна тачка гледишта која се налази изван тог света, па стога обележје екстрамунданог нужно припада таквој субјективности, односно оном исходишту са којег је једино могуће извести једну феноменолошку теорију света, што представља циљ Хусерлове трансцендентале феноменологије. У овој одредби трансцендентале субјективности јасно се препознаје Хусерлов напор да ту субјективност разлучи од мене као конкретног човека који егзистира у свету, а да при томе то примордијално Его не схвата као моју идеалну могућност, као некакво метафизичко *ens per se,* или као апстрактну општост и формалну универзалност. Хусерл сматра

да трансцендентална субјективност увек фунгира као екстрамундана и да она као таква треба и да се доживљава у једном сасвим новом, трансценденталном искуству које тек треба истражити.

На еголошком путу самоосвешћења моје ја наилази на својеврсно трансцендентално искуство чији се предмет, феноменолошка субјективност, над којом се трансцендентално медитира, доживљава као нешто универзално, па чак и апсолутно. Трансцендентална субјективност јесте крајње исходиште феноменолошке филозофије које она сама себи даје, јер иначе она не би била критичка филозофија која методички осигурава свој почетак, и она не само да је апсолутна, него се показује и као једино апсолутно постојеће. Таквој субјективности, до које се долази постепеним спровођењем редукције, с правом се приписује атрибут апсолутности, и то једине јер када би било и других апсолута, онда уопште не би било критички промишљених, већ искључиво догматски постулираних тј. произвољно постављених апсолута, па би се све на крају све разрешило у једном релативизму. Тај атрибут апсолутности је, наизглед, инкомпатибилан са субјективношћу али Хусерл сматра да се крајњим радикализовањем субјективности постиже њена апсолутност, и то као својеврсна индивидуалност и трансцендентална усамљеност. Мој трансцендентални его има важење апсолутног ега, али не, наравно, као онај који реално постоји у свету, не као лична индивидуалност, и не у мунданом односу према другоме или према људском друштву. Није, дакле, то неко ја које се налази међу другим ја на један природан начин већ пра-ја или апсолутно его са којим се у својеврсном дијалектичком односу поклапа моје ја. То је фундаментално или изворно ја које фунгира као апсолутна субјективност као најдубљи живот мог ега, и ништа друго. Према томе, да би смо исправно разумели Хусерлово мишљење врло је битно то да темељ строге науке, трансцендентални его на схватамо као емпиријски субјект, моју конкретну личност, моје реално постојање у онтичком смислу речи, али га, ипак, и поред тога поимамо као једну инстанцу свести која се подудара са мојим ја.

Феноменолошка филозофија нам показује да је трансцендентална субјективност које не припада свету тј. која је екстрамундана, једино кадра, у једном изворном смислу, да смисаоно захвати свет у његовој целини. Заправо, ради се о томе да се трансцендентална субјективност не показује у свету, али она зато пројектује тј. конституише свет и то посредством *интенционалности*. Пошто та конституција у основи значи „осмишљавање", можемо рећи да свет као constitutum моје изворне субјективности, управо захваљујући овој интенционалности, добија од ове свој смисао бивства. Свет се конституише тек у актима интенционалне свести, и он, по сво јој суштини није ништа друго до њен интендирани предмет. Хусерл заправо открива интенционалност као битну особину свести уопште, као

однос свести према предмету у његовом појављивању у актима сазнања, односно као опште темељно својство свести да буде свест о нечему, да као *cogito* носи у себи свој cogitatum".[7]

Треба, међутим, рећи да појам интенционалности нема реалан, психолошки значај као свест о нечему датом, при чему се акт свести и оно нашта се односи одвојени један од другог, већ је у питању корелативан однос у феноменолошкој имманенцији о којој ћемо говорити. Дакле, код интенционалности, како је Хусерл схвата, не ради се о односу између две ствари које се налазе у свести на исти начин на који је један психолошки садржај имплициран у другом. Није уопште реч о двема стварима, о доживљеном предмету и поред њега интенционалном доживљају који се усмерава на њега, него се ради само о једном, о интенционалном доживљају чији је битни дескриптивни карактер управо односна интенција. Из овог се види да интенционалност као свест-о и оно о чему је она свест нису две различите ствари, него доживљај који тендира ка нечему, мишљење које је усмерено на нешто као властити смисао, тако да имамо посла са две стране потпуно јединствене интенционалне свести као свести-о.

Очигледно је, када је у питању учење о интенционалности, више него приметан утицај Брентана на Хусерла. Брентано је, наиме, у својој „Психологији с емпиријског становишта" психичким актима приписао интенционални карактер, и тврдио даје психички акт, односно, „психички феномен" увек усмерен на свој предмет. Психички феномени увек су озачени по њему „инегзистенцијом интенционалног или менталног предмета". Видимо да је код Брентана интенционалност особина психичких феномена. Међутим, у феноменологији Е. Хусерла, која је раскрстила са психологизмом, иако се бави дескрипцијом доживљаја, интенционалсност добија шири обим и једно сасвим другачије значење. Код Хусерла је интенционалност схваћена као нека врста медијума која прожима све доживљаје, као темељна структура тих доживљаја, њихова суштина. Интенционалност је, заправо, начин на који нам је нешто у свести уопште дато. Сви су доживљаји који припадају једном току свести у ствари интенционални, јер не може постојати доживљај који није управљен на нешто, односно доживљај да није доживљај нечега. Једну сасвим празну свест без интенционалног корелата не можемо имати. Према томе, најбитнија особина свести јесте интенционалност, јер не можемо замислити свест а да она у исто време није свест о нечему, да није управљена на нешто. Видимо да код Хусерла имамо то да субјективна свест интендира свет. Трансцендентална субјективност нам се, значи, показује као најизворнија делатност искуственог живота у коме се конституишу смисао и важење света. Свест нам открива своју интенционалну природу која је од пресудног значаја за саму . кон-

[7] Едмунд Хусерл, **Картезијанске медитације I** , стр. 71.

ституцију. Заправо, Хусерл успоставља проблематику конституције која, за разлику од здраворазумског ,нерефлектованог и научног погледа, увек управљеног према субјективности, скреће пажњу на *ноематичку страну интенционалних струјања свести*. Средиште интересовања постаје актуелни ток свести трансценденталне субјективности , која остаје скривена, неуочена и нерефлектована како у „свету живота" тако и у научно-техничком свету. Тај трансцендентални живот чистог ега, који остаје неоткривен унутар природног света, јесте темељни живот који све обликује. Примордијално Ја је, значи, свест једне трансценденталне димензије која је природном животу непозната, али која на најшири начин конституише смисао и важење света. Тај свет, који у потпуности црпе смисао свог бивства из интенционалног живота таквог Ја, покушава се рехабилитовати из духа једне филозофије која настоји да превлада сваки објективизам као и натурализам.

Морамо истаћи да се, код Хусерла, смисао трансценденталног Ја и његових интенционалних импликата не ограничава у једном могућем солипсистичком одређењу. Трансцендентална субјективност у свом проширеном, односно у свеобухватном аспекту, у лику властите самообјективације , феноменолошки се схвата као *интермонадичка заједница* тј. као *интерсубјективност*. Проблем интерсубјективности Хусерл је разматрао на разним местима, али га је најпотпуније изложио у „Картезијанским медитацијама" У њима можемо пратити све Хусерлове методичке кораке у решавању тог проблема. У петој медитацији говори се о интерсубјективности као о „свеукупности примордијално конкретних Ја", односно као о многострукости трансценденталних Ја узајамно повезаних у једном интенционалном прожимању у коме други постају за мене бивствујућа алтер ега, са егзистенцијалним смислом интенционалних импликата мог оригиналног интенционалног живота. Али важи и то да сам ја имплициран у другима са својим оригиналним животом као што су, исти тако, и сви остали садржани у другима. Оно што тврдим о себи самом на један парадоксални начин тврдим и о свим осталим Ја, као о онима који су у мени и једни у другима трансцендентално садржани.

У конкретном трансценденталном егу, у том Ја и његовим начинима свести садржан је свет као феномен, али у њему је такође садржан, као феномен и универзум трансцендентално других и њихов „душевни живот", дакле, њихово Ја у многострукости аката и моћи", њихова струја доживљаја у којима се појављује свет и у којима се појављујемо ја, други итд. У другима је садржан исти свет као феномен трансценденталних субјеката, укључујући ту и мене. Сви ми представљамо тако једно апсолутно заједништво ми сапостојимо, постојимо једни поред других, а ипак је то једно коегзистирање у оном „један у другоме".

5. Трансцендентална редукција и њено извођење

а) Радикалност феноменолошке редукције као методе долажења до трансценденталне субјективности као апсолутног исходишта феноменолошке филозофије

Феноменологија, како Хусерл види, јесте основна наука филозофије тј. метода строге научне филозофије, која има за циљ да свему што јесте врати његов трансцендентални темељ који је изгубљен унутар природног и научно-техничког света.Оно што је важно истаћи јесте то да феноменологија утемељује своја испитивања на датости свести-свесности, и то у смислу самог Декартовог ego cogito, као и то да она проучава трансценденталну субјективност „као праизвор свега давања смисла и осведочења бића“.[8] Према томе, улогу апсолутне инстанце у Хусерловој филозофији има трансцендентална субјективност до које се долази редукцијом која нам омогућава једно феноменолошко сагледавање примордијалне субјективности и њених иманентних интенционалних доживљаја, до којих се долази као до апсолутног исходишта. Таква редукција нам отвара ново поље свести, односно открива трансценденталну димензију искуства света, која је праизвор свега давања смисла бића. Нама се, посредством редукције, откривају фундаментални аспекти наше свести, које ми, иначе, не уочавамо при нашој уобичајеној усмерености према свету,као хоризонту природних ствари. За трансцендентални филозофски став, који се методски постиже извођењем феноменолошке редукције, ствари постају својеврсна конститутивна креација изворне субјективности као јединства смисла и важења. Просторно-временски свет, као природан поредак ствари и наших уобичајених представа о њему, се искључује, а ми, у феноменолошком посматрању где смо наш став изменили из основа, настављамо да сагледавамо свет као *трансценденталн феномен* као *ноему* у низу аката.

Најбитнија излагања о редукцији, као централној методској операцији феноменологије односно о самим редукцијама, као постепеним фазама трансценденталне редукције налазимо у Хусерловом делу „Идеја феноменологије“. Хусерл ту полази од тога да нам картезијански метод посматрачке сумње пружа један сигуран почетак који у вези себе не изазива никакву сумњу. Тај почетак је *биће cogitatioa* које, како Хусерл истиче, „за време доживљавања и у простом размишљању након тога јесте несумњиво сагледајуће директно схватање и имање cogitatioa јесте већ неко сазнање,

[8] З. Мићић, **Феноменологија Е. Хусерла**, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад, 1988, стр.44

cogitationes су прве апсолутне датости".[9] На феноменолошку операцију надовезује прво сазнајнотеоријско размишљање: шта у једним случајевима сачињава немогућност оспоравања и, насупрот њима, у другим случајевима могућност оспоравања претендованог сазнања? Како у извесним случајевима објаснити склоност скептицизму и како у сазнању „може бити достигнуто (погођено) неко биће", а да код cogitationes тог скептицизма те шкоће нема". Хусерл нам казује да би, најпре, на ово могло да се одговори паром појмова или паром речи: иманентност и трансцендентност. „Сазнање cogitatioa , које сагледа, јесте иманентно, а сазнање објективних наука, природних и духовних, а поближе осмотрено и математичких наука трансцендентно".[10] Код сазнања објективних наука постоји „недоумичност трансцендентности", односно питање: како сазнање може да сеже тј. доспева изван себе и како оно може да се тиче неког бића на које се у оквирима саме свести не може наићи? Хусерл констатује да та тешкоћа код сазнања cogitatioa ишчезава. Он указује на то да само оно што је реално иманентно важи као оно што је аподиктично управо због тога што оно не подразумева изван себе ништа друго, и што оно што имплицира има тежину одговарајуће самодатости. У феноменолошком посматрању само оно што је реално иманентно, односно одговарајуће самодато и неоспориво можемо користити. Оно, међутим, што није иманентно на тај начин, то ће рећи што је трансцендентно тј. „изван подразумевано", по Хусерлу, не можемо користити, па морамо из вршити феноменолошко редуковање „искључивање свих трансценденталних постављења".

Хусерл ову врсту феноменолошке редукције, којом се искључује оно што је трансценденто , изводи из разлога што нам у погледу јасности нимало не могу помоћи нека од трансценденталних сазнања и наука. Хусерл само иманентном опажању даје једно „апсолутно право", јер сматра да при рефлексији о једном доживљају не може бити сумње о егзистенцији тог доживљаја. У *Идејама* Хусерл то право нарочито истиче да би доказао независност посматрања и испитивања свести од питања о постојању спољњег света. Осим тога, он тако покушава да докаже самосталност и независност феноменологије и њену заснованост на непосредном иманентном опажању, односно на директном испитивању свести.

Хусерл сматра да феноменолошка метода, која непрестастано настоји у актима рефлексије да расветљава, односно, евидентно схвата и анализира ток доживљаја, не може да се користи сазнањем ниједне природне науке. Она не треба да се надовезује на резултате тих наука, на њихова „установљења бића" јер та установљења остају за њу спорна. За феноменологију су

[9] Е. Хусерл, **Идеја феноменологије**, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1975, стр. 15

[10] Исто, стр. 15

све друге науке само „појаве науке“, а не системи важећих истина које би могли да употребљавамо као полазиште у облику премиса или чак хипотеза. Оно за чим треба да се трага јесте апсолутна јасност и потпуно разјашњавање могућности сазнања, а то се не налази на путевима природних наука. Настојати да се сазнање доведе до аподиктичке евиденције, односно евидентне самодатости, и у томе, наравно, видети суштину његовог постизања, то не значи израчунавати , дедуковати и индуковати, то сигурно не значи изводити из датих, као датих важећих нове ствари.

Надовезајући се на Декартово разматрање јасне и разговетне перцепције Хусерл указује на то да „егзистенцију“ cogitatioa јамчи његова апсолутна самодатост, његова датост јасно сагледана у чистој евидентности. Свуда тамо где имамо чисту евидентност, чисто сагледавање и схватање одређене ствари ту имамо једну немогућност оспоравања. Према томе, све оно што није евидентна датост у правом смислу те речи, односно апсолутна датост чистог сагледања а то је све оно што је трансцендентно уопште као нека егзистенција коју ваља прихватити, треба искључити феноменолошком редукцијом, која за нас сада добија једно дубље одређење и један јаснији смисао. Феноменолошко истраживање треба стално да се одржава искључиво у чистом сагледању, што значи да оно не може да се придржава оног што је трансцендентно; то је једно истраживање суштине која се одвија у сфери чисте евидентности, истраживање чије је поље „оно што је априори унутар апсолутне самодатости“.[11] Хусерл устврђује да је то феноменолошко поље „поље апсолутних сазнања за које се остављају по страни ја и свет и бог,и математичке вишеструкости и било какве научне објективности“.[12] То је један крајњи темељ свега схватања смисла апсолутне датости, потпуне јасности тога бити дат, једне евидентности која апсолутно сагледа и саму себе схвата и, при томе, искључује сваку разборити сумњу.

Дакле, феноменолошки гледано не важи ништа што није засновано на апсолутној евидентности. Све што је утемељено на логици која не вреди, односно на природном и научном начину мишљења подређује се процесу феноменолошке редукције, која, на концу, доводи до чистог сагледавања ствари. Тиме се спољашњи свет не доводи до краја у питање, већ се редукцијом света на феномен изворне структуре свести тражи максимална, апсолутна граница јасноће од које треба поћи у мишљењу и филозофирању. Ради се о томе да такву транспарентност не може осигурати природна свест за коју није ништа упитно, па је ту јасност потребно омогућити на феноменолошки начин, путем трансценденталне редукције. Та природна свест се креће искључиво на тлу природно датог света, тако да све оно што надилази њене границе она одбацује као нешто ирационално.

[11] Исто, стр. 22

[12] Исто, стр. 22

Након ове редукције, којом смо искључили емпиријске науке као науке о чињеницама и уопште ставили свет природног става изван области наших испитивања врше се још неке редукције да би се дошло до крајњег тј. трансцендентално-феноменолошког искуства. У *Идејама* при спровођењу даљег редуцирања наилазимо на редукцију ејдетских наука догматског става, коју Хусерл назива секундарном редукцијом. Пошто је Хусерл замислио феноменологију као чисту дескриптивну ејдетску науку иманентних уобличавања свести, оних доживљаја који се јасно схватају у току свести у оквиру феноменолошког редуковања, односно искључивања, то не припада, како Хусерл истиче у *Идејама*, подручју те науке апсолутно ништа трансцендентно па самим тим нити једна од трансцендентних битности чије је логичко место у ејдетској науци дотичних трансцендетних предметности. Тако се редукују сва трансцендентна ејдетска подручја и одговарајуће регионалне онтологије. Након извршене редукције *материјалних ејдетских наука* на ред долази редукција *формалних ејдетских дисциплина*. Такве науке су чиста логика, као наука о општим формама и формалним априорним условима сазнања, чиста аритметика, као математичка формална дисциплина и оне ејдетске дисциплине које немају самостални конкретни ејдетски домен. Можемо рећи да је ово редуцирање најтеже, пре свега, због тога што феноменолошко испитивање треба да искључи формалну логику поред осталих формалних ејдетских дисциплина. Због тога су неки мислиоци нападали феноменологију, сматрајући да је немогуће научно сазнање које није подређено логичким законима. Хусерл, међутим, искључивање логике из феноменолошких истраживања оправдава тиме што феноменолошко испитивање свести не ставља себи други задатак до једну дескриптивну анализу која се изводи у чистој интуицији. Са феноменолошког аспекта тамо где нису потребна појмовна објашњења, ни судови, где се не изводе дедукције, нису неопходне ни формалне дисциплине којима се омогућују конкретне научне методе. Феноменологија није ни егзактна ни дедуктивна него *дескриптивна ејдетска наука* која испитује поље трансценденталне свести у чистој интуицији и због тога је бесмислено тражити од ње егзактне појмове. Феноменолошка анализа свести таквог је карактера, јер се ток свести тј. доживљаја не може никада схватити, односно приказати егзактним појмовима. Хусерл сматра да егзактни појмови, по свему судећи, стоје у најтешњем односу са суштинама које имају одређење „Идеја" у једном Кантовском смислу. Поред ових идеалних суштина постоје и *морфолошке суштине* које, заправо, стоје насупрот овим првим, као корелати дескриптивних појмова. Феноменолог, интуитивно се удубљујући у сам ток свести, наилази на суштине које одговарају *морфолошким суштинама*, које ми, у ствари добијамо опсервирањем конкретних предмета и фиксирањем *типичних* одређујућих форми у њима. Феномено-

лог описује конкретан предмет, а не одређује га на егзактан начин. Феноменолошко истраживање је усмерена конкретну датост чија је особина да се може само дескрипцијом испитивати, а у морфолошким суштинама не постоји ништа што није заиста дато на предмету испитивања при његовом посматрању. Међутим, овде нам мора бити јасно, пошто се ради о ејдетској дескрипцији, да та дескрипција не устврђује само, него и да врши одабирање релевантних момената али,наравно, искључиво оних момената што се на предмету испитивања „сами пружају и онако како нам се пружају".

За само разумевање феноменолошких истраживања од суштинске је важности правилно схватити Хусерлову идеју *суштина* самих предмета опажања. Феноменологија се, као материјална дескриптивна ејдетска наука, бави доживљајима, боље и тачније речено, суштинама тих доживљаја. Хусерл говори о томе да је свако опажање, које „оригинарно" даје, један „прави извор сазнања", односно један „крајњи прави извор свих умних тврђења" о самим стварима. Оригинарна датост суштине, као специфичан случај јасности и очигледности која се стиче у опажању предмета, представља саму срж феноменолошког доживљаја. Заправо, оригинарна свест је кључна феноменолошка одредба, и на њој се заснива свако право научно испитивање. „Идеални предмети" као што су на пр. појмови математике оригинарно су нам дати у акту или догађају непосредног увиђања, односно у непосредној интуитивној идеацији чисте ејдетске свести. Свако доживљајно феноменолошко догађање, које се одиграва у непосредном отицању осећаја свести, има своју суштину која може да се појми у својој ејдетској чистоти у којој она постаје предмет испитивања и описивања. Та суштина може, у феноменолошком акту саморефлексије, да се егземплификује не само на опажању индивидуалног предмета него и на датостима маште. Дакле, суштина која нам се пружа у „оригинарном" самодавању може да се схвати у искуству конкретног предмета али и на машти.

Битну одлику опажања суштине сачињава то што њен темељ представља један део опажања индивидуалног предмета. Међутим, да би се та суштина увидела у непосредном интуититивном току оригинарног опажања, није неопходно схватање конкретне чињеничке индивидуалности. Истинита тврђења ејдетске свести не садрже исказе о чињеницама, што значи да се из њих не може закључити ни најмања истина о чињеницама'.[13] „Треба запамтити правило да стављање суштине не значи никада стављање неког индивидуалног постојања".[14] Уочавање ове ствари веома је битно за правилно схватање феноменологије као ејдетске науке.

Неразумевање суштинских елемената ејдетског сазнања довело је до многих конфузија при тумачењу феноменолошке филозофије.

[13] Загорка Мићић, Феноменологија Е. Хусерла, стр. 66.

[14] Исто, стр. 66.

Видимо да феноменологија своју самодовољност и независност од логике постиже дескриптивном интуитивном методом. Хусерл нам непрестано указује на то да феноменолог не ствара теорију, него пружа дескрипцију оног што што је интуитивно дато без икаквих научних и логичких претпоставки. Та дескрипција, представља један степен феноменолошког сазнања. Хусерл сматра да после дескрипције и интенционалне анализе увиђање суштина представља једну од најважнијих особина феноменолошког истраживања.

б) Феноменолошко искључивање свих „трансценденција" и апсолутно освајање трансценденталне сфере примордијалне субјективности

Морамо истаћи то да код Хусерла наилазимо на још једно важно искључивање приликом извођења феноменолошке редукције. Заправо, феноменологија као егологија, односно као консекветно спроведена трансцендентална наука, не искључује само трансценденцију света и наука, него, исто тако, и трансценденцију бога тј. егзистенцију бића на које ми нигде не наилазимо као на иманентан апсолут, односно садржај свести. Као што при спознаји истинског битка искључујемо све трансцендентности природног става објективни свет који смо образовали нашом природном свешћу, тако, ако већ не желимо да будемо догматичари, а то као феноменолози не можемо бити, морамо искључити и преостале трасцендентности које не могу имати свој корелат у ејдетски чистој свести. Ако би прихватили неки трансцендентни апсолут, онда би то био апсолут у једном сасвим другачијем смислу него што је то апсолут свести. Због тога Хусерл искључује трансцендентни битак као апсолутно божанско постојање, јер њега као строгог трансценденталног феноменолога може интересовати само трансцендентални битак у смислу апсолутно чисте трансценденталне свести, а не апсолут као хипостазирано метафизичко биће.

При даљем спровођењу редукције ми још енергичније продиремо у првобитну димензију нашег искуства. Током оваквог трансценденталног самоприбрања себи постављамо питање, чије је то искуство и свест коју испитујемо. Одговор свакако мора да буде „моје властито". Међутим, ја сам један човек који као јединка припада оном свету који смо поступком феноменолошко епоцхе′ искључили из наших филозофских испитивања. Ја имам своју одређену историју у времену и своје конкретно телесно постојање у простору. Да није мог уобичајеног, природног „ја" вероватно се не би уопште ни могло доћи до многих оваквих размишљања. Како је, онда, изводљиво да ја себе при оваквом рефлектирању елиминишем као људску јединку у смислу психофизичког склопа личности, члана одређене друштвене заједнице итд? Хусерл, међутим, управо од нас тражи да ми,

при радикалном редуцирању, не узимајући ништа што је на подлози вере у егзистенцију света,искључимо своју личност као психофизичко јединство, с обзиром да је она део просторно-временског реалитета и, тако, напослетку, дубоко продремо у првобитну, трансценденталну димензију нашег искуства. Са конседквентно спроведеном феноменолошком редукцијом искључујемо и сопствену личност са њеном одређеношћу у просторно-временском континууму, одређеношћу која нас идентификује као бића света, тако да она за нас, на крају, постаје „феномен" наше свести, односно предмет једног новог, трансценденталног искуства. Свест почиње отворено да нам се приказује у свом отицању као фундаментално и чисто поље нашег трансценденталног искуства, са свим оним што се у њему показује, али само онако како се показује. Уместо личности као природног субјекта коме би то искуство припадало, имамо сада, како то Хусерл назначује, чисто примордијално его као неразлучиви пол тог трансценденталног искуства. То је изворна субјективност из чијег искуства знам за себе, из чије свесности произлази све друго, па тако и сам овај пут редукције, само ово напорно пробијање из уобичајеног, природног искуства које имплицира наивну веру у егзистенцију света и на крају трансцендентално феноменологизовање моје личности и света. Моја личност која са својом одређеном историјом у простору и времену фунгира као продукт искуства са неиспитаном вером у егзистенцију, при промени природног и успостављању аутентичног трансценденталног става, постаје *феномен* као и свет.

Крајњи циљ феноменолошких редукцијских операција јесте откривање и изучавање једне изворне трансценденталне димензије искуства, као и омогућавање ејдетског сазнања на том пољу испитивања. У *Идеји феноменологије* Хусерл феноменолошко поље испитивања назива *трансцендентална свест,* док на другим местима говори о трансценденталној субјективности као пољу феноменолошких испитивања. Можемо рећи да је ова измена назива била врло умесна, будући да се свест обично схвата као свесност, насупрот ономе чега смо свесни, због чега не може имати оно широко значење које феноменологија придаје интенционалном пољу свести. Интенционална свест инволвира и интенционални објект онако како смо га свесни, тако да можемо бити сигурни у то да је ова измена термина била чак и неопходна.

Феноменологија као чиста дескриптивна ејдетска наука иманентних уобличавања свести проучава свест са свим њеним интенционалним творевинама „предметом-феноменом", и то у њеној потпуно чистој феноменолошкој датости. Оно што је ново и оригинално у феноменолошкој филозофији, што је битно разликује од природних наука, јесте то што она заснива своја питања на првобитној датости предмета, што се руководи максимом „ка самим стварима", односно што полази од непосредне чисте датости

ствари. Феноменолог излаже оно што нам је дато, али само онако како нам је дато, односно како нам се показује и пружа у нашој свести. По Хусерлу, феноменологија, заправо, проучава свести изворне субјективности која опажа *суштине*, односно, *чисте феномене* који су мом трансценденталном Ја непосредно дати као истинити и то на апсолутан начин.

Феноменологија не узима у обзир ништа друго осим оно што ејдетски можемо учинити јасним у самој свести у чистој имаенцији. Зато феноменолошком редукцијом сву трансценденцију која саучествује треба обавезно захватити индексом искључивања, односно сазнајнотеоријског нулитета, заправо, једним индексом који нам казује да егзистенција свих трансценденција, без обзира да ли ми верујемо у њих или не, јер у феноменолошком оквиру нема места да се о њима суди, мора обавезно да остане ван игре. Дакле, феноменолошки гледано стварност трансценденције се искључује и уопште не сме никада и никако да буде узета у обзир. Једино можемо у сферу *cogitationes* да будемо апсолутно сигурни. Оно ушта можемо да будемо сигурни јесте то да је биће тог *cogitatio* ван сваке сумње и да у њему не посто ји загонетка трансцендентог. Нама cogitationes представљају сферу несумњиво иманентних датости, у било ком смислу да тумачимо имаенцију. У посматрању самог феномена предмет се конституише у свести и није ван сазнања, тако да је он, у суштини, дат као самодатост нечег чисто сагледаног.

Оно чега морамо стално да се чувамо при извођењу феноменолошке редукције, јесте увек присутна могућност замене чистог феномена у смислу феноменологије, за психолошки феномен као објекат природнонаучне психологије. Уколико ја, како истиче Хусерл, као природан човек, погледам на опажај који тренутно доживљавам, онда он ту стоји као доживљај моје особе која доживљава, као моје стање, мој акт, или садржај осета, и као оно што се распоређује заједно са опажајем објективног времена. Опажај тако перципиран јесте један *психолошки факшум*. Према томе, пошто је такав опажај аперцепиран као податак који спада уз Ја које егзистира у свету и које траје своје време које се класично хронометријски мери, можемо рећи да имамо један феномен у смислу природне науке, односно психологије. Тај феномен који није добијена чиста датост у апсолутном смислу, мора да се подвргне процесу редукције која се строго примењује у односу на све трансцендентно. Моје емпиријско Ја, као просторновременска личност и опажај који доживљава то ја као ствар света, уврштени су у трансценденције које имају вредност сазнајнотеоријских нула. Само путем редукције коју називамо феноменолошком редукцијом, ја добијам једну потпуно несумњиву апсолутну датост која је иманентна и у којој не постоји више ништа од трансценденције. Да бих добио чисти феномен, односно, чисти cogitatio, потребно је да то Ја а исто тако време и свет ставим под знак питања, и да

посматрајући погледам на опажај, онакав какав је ту, какав нам је дат, занемарујући, при томе, његов однос према Ја, као и према свету; тада, таквим посматрањем тако схваћен опажај постаје апсолутан, то ће рећи опажај који у себи нема ничег од трансценденције и који је дат као потпуно чисти феномен у смислу феноменологије.

Да бисмо ову разлику између две врсте феномена још боље расветлили можемо рећи да се у искуству властитих психичких доживљаја, односно у психолошкој рефлексији којом се усмеравамо на доживљај увек налазимо на тлу света који је пред нама дат као да постоји, док се у трансценденталнo-феноменолошкој рефлексији, помоћу универзалне епохе, односно редукције у потпуности лишавамо тог тла у погледу битка или небитка света. *У таквом трансценденталнo модификованом искуству рефлексија је најбитније изменила изворни доживљај.* Ми тада посматрамо трансцендентално редуцирани cogito, описујемо га али као субјекти што рефлектирају не извршавамо природно *постављење* бића што га у себи садржи изворни, непосредно извршени опажај, или било који други cogito што га је извршило Ја које непосредно живи у свету. Рефлексијом ми не понављамо изворни доживљај, већ га посматрамо и излажемо оно што се у њему налази. „Прелаз у то посматрање пружа наравно нови интенционални доживљај који у свом интенционалном својству повратног односа на ранији доживљај баш сам тај доживљај, а не неки други, чини свесним и евентуално евидентно свесним“.[15]

Видимо да у феноменологији имамо посла са апсолутним датостима чистих феномена који, ако их начинимо објектом истраживања, не могу улазити у домен психологије која као природна наука објективизира оно трансцендентно. То чисто иманентно као оно што је у себи самом, и као оно што је апсолутно дато, можемо окарактерисати једино путем феноменолошке редукције, чиме, уједно, на сазнајном плану назначујемо суштинску разлику између квазидатости трансцендентног објекта и апсолутне датости чистог феномена. Пошто смо се тако докопали поља чистог, трансценденталног сазнања можемо да етаблирамо једну строгу науку о самим тј. чистим феноменима, једну феноменологију. Феноменологија, заправо, и јесте наука о суштини чистих сазнајних феномена, односно наука о апсолутним и несумњивим датостима *редукованих феномена* уопште. Феномени се нама показују као апсолутни само ако се у чистом сагледању, након извршене феноменолошке редукције, испостављају као чисте самодатости. Феноменолошка редукција, у суштини, и значи *ограничавање на сферу апсолутно чистих самодатости*. Она не представља некакво скучавање на сферу cogitatioa, као што не значи ни свођење на сферу оног што се опажа, већ представља ограничавање на сферу онога што је тачно у том

[15] Е. Хусерл, **Картезијанске медитације I**, str. 72.

смислу дато у којем је замишљено и што је самодато у најстрожијем смислу, и то тако да није не дато ништа од тога што је замишљено. Имамо, дакле, посла са методским поступком редукције која треба да нас доведе до сфере *чистих евиденција* у једном строго одређеном смислу који искључује сваку „посредну евиденцију", као и сваку евиденцију у погрешном смислу.

Апсолутна датост се показује као оно што је крајње. По Хусерлу, та датост је посвуда, било да се у њој показује нешто што је само представљено или истински бивствујуће, идеално или реално, немогуће или могуће, тако да се може рећи да је то *датост присутна у феномену сазнања* тј. феномену мишљења у најширем смислу те речи. Само у сазнању које евидентно сагледава, односно у сазнању „најпрегнантнијем смислу" можемо јасно да видимо суштину предметности уопште у свим њеним елементарним облицима. Да би нам, међутим, без икаквих запрека у самој прегледности, била дата сама суштина ствари потребно је разлучити много основних облика предметноси, много основних облика датих сазнајних аката и њихових веза. Ти сазнајни тј. мисаони акти нису, разуме се, никада некакве бесмислене појединости које, без икакве везе, улазе у ток свести и из њега излазе. Ти акти показују суштински у односу једних према другима „телеолошке припадности" и адекватне везе оснажења, фиксирања, очувања и испуњења. Овде је реч о везама које сачињавају једно рационално јединство. Те везе *саме конституишу предметност*, заправо, логички повезују акте који адекватно исказују и оне који неадекватно исказују акте представљања, као и акте пуког веровања и акте увиђања, затим многострукости аката који се односе на предметност, како интуитивног тако и неинтуитивног мишљења. Битно је схватити да се у тим везама *постепено конституше предметност феноменолошке науке* и то, пре свега, предметност објективног просторно-временског реалитета.

При обичном свесном доживљавању ми знамо само за свест и предмете који се у нашој свести приказују, а који су у својој егзистенцији независни од наше свести. Докле год се придржавамо таквог природног става предмети су за нас, у суштини, увек трансцендентни. Међутим, у феноменолошком посматрању у коме смо наш став изменили из корена, и где доживљавамо свесност предмета као њихову првобитну датост, ствар се радикално мења. Након извршене феноменолошке редукције, ми више немамо однос између свести и „трансцендентног света стварности у једном реалном и природном смислу, већ само свест и оно чега је она свесна, а то је, заправо, нешто што се само пружа и показује у својој феноменолошкој датости. Феноменонолог се мора придржавати искључиво оног што је само и апсолутно дато, односно мора узимати предмет само онако како се показује, а ако се показује „опажено" само онако како се *трансцендентално* опажа.

Важно је овде истаћи да са феноменолошком редукцијом ми нисмо изгубили опажајне предмете, и да се они не могу потпуно искључити при проучавању форми у којима су нам ти предмети дати у самој свести, као предмети-феномени,односно, *ноеме.* Тај предмет тј. само „опажено" није у ствари у ноеми ништа промењено. Ми имамо исти предмет као и при обичном опажању, само су његово тумачење и доживљај другачији. Такав предмет за нас више није трансцендентни предмет коме ми приступамо актом уобичајене природне перцепције, односно опажања, него га ми сада узимамо са *измењеним знацима* и доживљавамо као *интенционални корелат* наше свести, као *феномен*. Тако се као предмет феноменологије показује сама *трансцендентална ноема* која, по својој суштини, није ништа друго до сам објекат, онакав какав нам се показује директно у нашем новом, *трансценденталном предметном доживљају свести.*

Могло би сада да се постави питање да ли са ноемом долазимо у ситуацију да на неки начин удвостручујемо реално-постојећу стварност, чиме би, уједно, запали у теорију одсликавања, према којој се свет у нашој свести, на један начин одражава? Хусерл, који иначе такву теорију одлучно и енергично одбацује, саветује нам да се, при таквим мислима и тешкоћама, чврсто држимо само оног што је у нашем доживљају трансцендентално дато, односно да тај доживљај узимамо у оквиру потпуне јасности само онако како нас се даје, у једном другачијем искуству од природног, у трансценденталном искуству свести. Реални тј. природни предмет тада треба „ставити у заграде". За стварност тада не можемо рећи да је удвостручена, него само то да се посматра из другог угла, односно из једне *трансценденталне димензије.*

Да би одагнали све сумње које се тичу овог излагања најбитнијих идеја феноменолошких истражи вања све недоумице оставили по страни, задржаћемо се још на покушају коначног расветљавања Хусерлове идеје феноменолошких датости. Можда би успели да рашчистимо нејасноће и разјаснимо ствар готово до краја, ако би смо рекли да је *апсолутна датост, односно суштина фиксирана идентичност као својеврсна идеацијска типичност која је својствена свему психичком у једном* „прегнантном смислу", *свим јасним Ја-доживљајним актима свести* који одговарају конкретним али и апстрактним појмовима као што су воља, опажај, сећање, интуиција, суд, фантазија итд. До апсолутне датости, односно чистог феномена долазимо када у феноменолошком акту саморефлексије утврдимо оно што је *типично и идентично* у свим текућим и појединачним опсервираним „сингуларностима" и, при томе, оставимо „искључене крајње 'нијансе' које припадају ономе што је неодредљиво у 'току'" [16] самог опажања. Овде, међутим, морамо да се чувамо могућности лаког западања у заблуду пред-

[16] Е. Хусерл, **Филозофија као строга наука**, Култура, Београд, 1967, стр. 29

расудног типа да се ради о било каквој емпиријској генерализацији ствари. Сагледање суштине „нипошто није емпиријско уопштавање, које у свом смислу егзистенцијално поставља и индивидуалну егзистенцију искуствених појединости. Интуиција схвата суштину као биће суштини на који начин не поставља егзистенцију. Према томе сазнање суштине није чињеничко сазнање, не обухвата ни најмањи садржај тврђења у односу на индивидуалну (рецимо природну) егзистенцију.[17]

Када се ради о начину датости спољњег предмета приликом његове природне перцепције, можемо рећи да ту имамо случај опажања које сачињава континуирани ток разних опажаја у којима нам се пружа и приказује једна конкретна ствар. Она се у низу опажања осенчава и конституише. Тако нам известан спољни предмет на пр. једно дрво, није у опажању никада апсолутно, до краја и одједном дато. Ми не видимо цело дрво симултано са свих страна, него га континуирано посматрамо у низу опажаја који се допуњују гледањем разних делова и са разних страна. Тај низ опажаја од којег се састоји опажање једног спољњег предмета није никада дефинитивно завршен и увек постоји могућност нових допуњавања и запажања. То значи да нам у опажању један спољњи предмет није никада тако савршено дат да ми не би могли да дођемо до нових опажања даљим посматрањем. Поред тога увек постоји могућност да се при даљем опажању покаже као погрешно оно што је раније опажено, тако да начелно увек остаје отворена могућност кориговања нашег искуства, односно опажања и то новим опажањем. Са„иманентним“ опажањем ситуација је, међутим, сасвим другачија него што је то случај са „трансцендетним“опажањем спољњих предмета. Предмет иманентног опажања је *интенционални доживљај* који се не осенчава нити пружа у низу разних опажања. Тај доживљај је нешто што ми не можемо опсервирати у низу опажаја, нити са разних страна. Ради се, заправо, о томе да је интенционални доживљај нешто што је свести апсолутно јасно дато и што се не може даље опажати као што је то случај са предметима природног искуства. Доживљај је онакав какав је опажен, односно како је директно свести дат, и он нам се показује као најчистије сагледана *суштина* и непосредна датост трансценденталне свести.

Хусерл сматра да су објекти спољњег опажања „трансцендентни“ и да имају искључиво појавно биће, с обзиром да се осенчавају у низу разних текућих опажаја и да нам никада нису адекватно и апсолутно дати, као и зато што гносеолошки не постоји аподиктичан доказ њихове егзистенције. Међутим, неадекватност и несавршену датост трансцендетних предмета не треба схватити као недостатак него као саму суштину и нужан начин спољњег опажања. Предност иманентног опажања је и у томе што оно у себи садржи сигурну гаранцију за егзистенцију свог предмета. За интен-

[17] Исто, стр. 30.

ционални доживљај кажемо да има апсолутно биће не само зато што је он опажен „онакав какав је“, него и због тога што је његово опажање истовремено гаранција његове егзистенције. Према томе, ако рефлексијом опажамо доживљај онда схватамо нешто што је несумњиво дато, нешто чију егзистенцију не можемо никако негирати.

Можемо овде рећи да је неиспитана вера у постојање света природног искуства једна неизбежност и да њу није неопходно мењати при уобичајеном природном ставу, нити сумњати у њу. Међутим, да би се та вера испитала у дубини свог порекла, феноменолошки истраживач се мора при њеном испитивању отргнути од ње, односно уздржати од њене употребе, с обзиром да у противном не би био у стању да је критички испита. Филозофском истраживању које претендује на аутономност и апсолутну слободу од предрасуда, више је него потребан један оштар критички став. Према томе, да би феноменологија као карактеристична филозофска наука у потпуности проучила наше искуство света у његовом трансценденталном доживљају, она искључује из свог начина посматрања и испитивања елементарну претпоставку свег природног искуства, веру у само постојање света. При посматрању наше свести ми више не идемо непосредно и наивно за предметом нашег искуства, нити извршавамо то искуство са вером у егзистенцију његовог предмета, већ га опажамо из једне сасвим нове, феноменолошке перспективе.

Код Хусерла основни сазнајнотеоријски проблем корелације сазнања и предметности сазнања феноменолошки се сагледава у сфери чисте евиденције. Првобитно је тај проблем био формулисан као однос између субјективног психолошког доживљаја и у њему садржане реалности као такве, нејпре конкретне стварности, а затим математичког и осталих апстрактних и идеалних реалитета. Овај проблем Хусерл феноменолошки радикализује на тај начин што га усмерава на однос између сазнања и предмета у једном редукованом смислу, према коме се ради не о људском сазнању него о сазнању уопште без икаквог егзистенцијалног односа према мом емпиричком Ја или према реалном свету. Треба увидети да је кључни феноменолошки проблем, проблем коначног осмишљавања сазнања, а тиме у исто време и предметности уопште, предметности која је то што јесте искључиво у корелацији са могућим сазнањем. Нама треба да буде јасно да овај проблем може да се реши искључиво у сфери чисте евиденције или, како још Хусерл каже, „у сфери задње нормирајуће датости, зато што је она апсолутна“, и да ми, да бисмо открили до краја суштину и смисао ових корелација, морамо у једном интуитивном поступку да следимо све облике сазнања и предметности које у том сазнању долазе до јасности, односно датости.

Феноменологија, која трага за првобитном димензијом искуства света, морала је да почне са интенционалном анализом доживљаја, с обзиром

да је то за нас директна датост ствари, односно непосредно приступачна првобитна датост предмета. Код Хусерла је то „свесна датост предмета" схваћена веома широко, заправо, онако како она доиста јесте, са самим објектом онаквим какав нам је дат у свести тј. у нашем директном искуству. У том смислу је Хусерл истицао да ми знамо искључиво за оно што је дато преко свести, било у било у нама, неком другом, наглашавајући, при томе, да је свест праизвор свега. Треба рећи да феноменологија не изучава наше искуство, то ће рећи саму свест о стварима као нешто специфично људско и не ставља насупрот томе искуству „ствари пер се" које ми никако не можемо спознати, будући да наша свест увек функционише само по својим сопственим законима, па били они психолошки или трансцендентални. Уместо тога Хусерл нас подсећа на првотно трансцендентално искуство у коме су нам дате ствари и то непосредно, *а не слике властите свести које су нам накнадно наметнули наша мисао и рефлексија.* Нама може бити дато само оно што је у искуству део нашег света, с обзиром да ми никада не можемо знати за другачији свет него што је овај који нам је дат прек наше свести тј. нашег искуства. Феноменологија као строга наука, у свом испитивању и не може другачије него тако да полази само од датости предмета, од трансценденталних доживљаја свести, односно, саме стварности.

Закључак

Феноменолошка редукција очигледно представља напоран покрет нашег духа, којим се улази у једну потпуно нову сферу истраживања и искуства. Знамо да Хусерл феноменолошку редукцију сматра самом окосницом свих феноменолошких испитивања и филозофских истраживачких подухвата уопште. Редукција треба да нам омогући приступ једној дубинској сфери садржаја свести, да нас доведе до поља примордијалне субјективности као „феноменолошког резидуума свести", у коме се зачиње једна непатворена, еголошка истина о свету као подручју трансценденталних доживљаја приступачне стварности. Тај свет се, у својој природности помоћу феноменолошке епохе и даљег процеса редукције у потпуности губи, да би се „у свом универзалном самоосвешћењу" поново задобио и сачувао као интенционални корелат свести, односно чисти феномен. У том смислу можемо рећи да „читав природни свет" и након феноменолошке редукције остаје присутан, додуше, у једној новој трансценденталној визури, као стварност која је примерена изворној свести, у једној димензији аутентичног смисла и важења, као „феномен", „смисао","еидос" или бит. Код Хусерла се овакав учинак феноменолошке редукције постиже помоћу више различитих операција чишћења психолошких феномена од примеса

које им даје природан став, односно разноврсних свођења или редукција реалних феномена уобичајене психолошке свести, на чисте трансценденталне феномене примордијалне свести. Пошто смо спровели феноменолошку редукцију, ми више свој поглед не усмеравамо на реални свет као природно-психолошку сферу, него само на чисте датости које припадају сфери апсолутног битка трансценденталне свести, односно на првобитно-изворну субјективност са њеним чистим „идејама".

Одговарајући приступ том пољу феноменолошких испитивања тј. примерени приступ изворној свести у којој се конституишу смисао и важење света има, дакле, да осигура и пружи феноменолошка метода епохе и редукције. Хусерл и јесте развио своју методу епохе и редукције у намери да доспе до трансценденталне димензије у којој се свет конституише у својој најдубљој изворности и показује у свом истинском бићу. Тако се трансцендентално феноменолошком методом омогућује редуковање „мог природног људског ја и мог душевног живота" на „трансцендентално-феноменолошко ја", односно омогућује свођење „царства мог психолошког самоискуства" на „царство трансцендентално-феноменолошког самоискуства.

До сада ниједна егзактна наука, ниједна психологија које је претендовала да буде наука о егу, о субјективном, па чак, ниједна филозофија, није тематизовала ово царство субјективног и тиме га довела до презенције. То засигурно није урадила ни Кантова филозофија која је настојала да се врати на субјективне могућности објективно искусивог и сазнатљивог света. Та трансцендентална субјективност која нам се открива на еголошком путу самоосвешћења, изворнија је могућност од Кантових категорија, и она представља подручје оног у себи затвореног субјективног које бивствује на свој начин, које фунгира у свем искуству, мишљењу и животу, и које је увек неразрушиво присутно, а да никада није виђено обухваћено и схваћено.

Феноменологија је, управо, она филозофија која, са својим револуционарним промишљањем субјекта и света, изводи радикално самоосвешћење трансценденталне субјективности. Феноменолошка редукција као процес који води у правцу апсолутне конверзије личности доводи до постепеног разотуђења субјекта, односно до долажења-к-себи из стања отуђења и поновног укорењења у делатној субјективности, као праизвору свег давања смисла бића.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Хусерл, Едмунд (1975), *Идеја Феноменолоīије,* Београдски издавачко-графички завод, Београд.
[2] Хусерл, Едмунд (1991), *Криза европских наука,* Дечије новине, Горњи Милановац.
[3] Хусерл, Едмунд (1975), (1976), *Картезијанске медитације I,II,* Центар за културну делатност савеза социјалистичке омладине, Загреб.
[4] Хусерл, Едмунд (1967), *Филозофија као строīа наука*, Култура, Београд.
[5] Пажанин, Анте (1968), *Знанствености и повјесности у филозофији Едмунда Хусерла,* Напрјед, Загреб.
[6] Мићић, Загорка (1988), *Феноменолоīија Едмунда Хусерла,* Књижевна заједница, Нови Сад.
[7] Дамњановић, Милан (1975), *Феноменолоīија,* Нолит, Београд.
[8] Лиотар, Ж. Ф. (1980), *Феноменолоīија,* Бигз, Београд.
[9] Мерло-Понти, Морис (1990), *Феноменолоīија перцепције,* Веселин Маслеша, Сарајево.
[10] Натансон, М. (1970), *Phenomenology and Social Reality, The Hague*
[11] Зуровац, Мирко (1994), *Детињство и зрелост уметности*, Књижевна заједница, Нови Сад.
[12] Цекић. М. (1971), *Хусерлова трансцендентална субјективност и идеја строīе научне филозофије*, Гледишта, Београд.

Bodin Vukadinovic, MPhil
Faculty of Culture and Media, Megatrend University

HUSSERL'S CONCEPTION OF SUBJECTIVITY

Summary: *The principal idea of this paper is to portray the most crucial field of validity of Husserl's cognitive-theoretical establishment of entire cognizance based on his own original phenomenological position, and with an aim to comprehensively explicate the fundamental idea of Husserl's phenomenological philosophy that contains the accomplishment of learning a thorough instance of consciousness that most profoundly determines the full meaning of our cognizance and the conceptual sphere of life. Whilst attempting to make the quintessential idea of his phenomenological reflections completely understandable, what appeared as essential in this paper was to partially perceive Husserl's phenomenology as a correlated relation of originating from the already existing philosophical tradition of reflection on subjectivity, which is primarily presented by Descartes's novel philosophizing that is thereafter, for the sake of reviving and radicalizing the Cartesian fundamental problem, followed by Berkley's subjective sensuality and his extreme extension in the form of Hume's solipsism and fictional cognitive theory. In conclusion,I recognize within that tradition a developed and systematically built scientific philosophy where the focus on the problem of the subjectivity of consciousness is reflected in Kant's transcendental subjectivism.*

KEY WORDS: *PHENOMENOLOGICAL REDUCTION,TRANSCENDENTAL SUBJECTIVITY, PHENOMENOLOGICAL EPOCHE,INTENTIONALITY*

Проф. др Никола Цветковић
Универзитет у Крагујевцу

СТУДИЈСКА ПОЛИФОНИЧНОСТ НА ДЕЛУ

Поводом монографије др Будимира Поточана
Од локалне до глобалне информације – Мултидисциплинарно истраживање,
Мегатренд, Београд, 2011.

Истраживање у области информација, комуникација, теорије рецепције и мултимедијалности збир је различитих поступака у процесу креативног откривања, разраде, даљег развијања и сажетог описивања, уз употребу одговарајућих научних метода и аксиолошких система, са циљем разазнавања дубљег смисла одређених друштвених појава. Студијски рад у овим и другим областима, укључујући и уметност, књижевност, музику, одређен као истраживање, скуп је разнородних метода којима научник систематски анализира, преиспитује и утврђује природу, карактер и порекло одређених појава, постављајући и одговарајући на конкретна питања. Проучавање као студијски поступак у науци показује да оно има важну сазнајну, теоријску и животно делатну предиспозицију и моћ да испитује, формулише, поставља и решава фундаменталне проблеме са којима се суочава, уз пажљиво посматрање које има за циљ и сврху да запази особености проверавајући их и валоризујући. При томе се прикупљају и селекционишу важне информације, детаљно прегледају и анализирају, у настојању да се открију нове могућности и исходишта.

Може се рећи да готово сваки велики напредак у науци, посебно у теорији информација, комуникација, рецепције и мултидисциплинарног приступа зависи од смелости и продорности имагинације схваћене као способност стварања менталних слика, појмова, могућности и способности њиховог прожимања, повезивања и надограђивања у процесу обликовања нових духовно-сазнајних открића и остварења. У овом смислу истраживач др Будимир Поточан показује да је имагинација делотворно усмеравање у сазнајној и виртуелној стварности и у природним представама, кроз сваковрсне плодотворне визије. Наш истраживач, и мултимедијски, преиспитује чулне слике и визуелно-акустичке представе у уметности Толстоја, Чајковског, Игоа, на пример, на путу реализације свог циља разоткривања дубљих

Годишњак Факултета за културу и медије, год. IV (2012): стр. 853-858

истина и то колико у научно-студијском толико и у уметничком светлу и озрачењу. Његово научно, уметничко, мулдимедијално урањање и продирање у креативне основе дела, којима се бави (Толстојева *Ана Карењина*, *Српско-руски марш* П. Чајковског и др.) води и упућује не само до извора свести, већ и до источника „говорећег јаства", како би рекао Башлар.[1]

Мултидисциплинарно истраживање о пуковнику Рајевском у Србији, или предложак и музичка информација Чајковског је својеврсно научно-естетско, али и историјско и стваралачко-подстицајно представљање адресативних имагинација које се оваплоћују у уметничким остварењима. Студијско аналитичко разматрање за др Поточана је својеврсно преиспитивање и истраживање имагинације која „сањари у чину сањарења", што у овом случају значи да се литератури, музици, филму признаје улога активног испољавања разноликих визија и перцепција света помоћу сликовно-визуелне и музичко-акустичке имагинације.[2]

Драгоцена истраживачка књига и оригинално мултидисциплинарно научно преиспитивање, које континуирано траје дуже од двадесет и пет година, крунисано је обухватном и инструктивном књигом др Будимира Поточана *Од локалне до глобалне информације – Мултидисциплинарно истраживање*.[3] Аутору је, после великог упорства и мултимедијских претраживања у више различитих области и сфера, успело нешто у много чему јединствено: да локалну културолошку и шире регионалну[4] тему и проблематику уздигне до нивоа да она постане глобална, универзална, па у неким видовима и екуменска, и, као таква, општељудско културно добро. Потврду за овако висок циљ, и резултате, представља рецепција претходног истраживања више различитих и жанровски оригиналних радова код нас, али и знатно шире у Сједињеним Државама, у Великој Британији, у Русији и на другим меридијанима.

Књига је и својеврстан допринос проучавању богатог Толстојевог књижевног, филозофског, историјског и поетолошког наслеђа. Аутор је

[1] Слично Хусерловом тврђењу да је смисао света функција свести и Гастон Башлар је уверен да је у уметничким и мултимедијским представама свет управо онакав каквим га у уметничким визијама обликује научно-стваралачка имагинација.

[2] Ана Бужонска, Михал Павел Марковски, *Књижевне теорије 20. века,* Службени гласник, 2009, стр. 105.

[3] У издању Мегатренд универзитета, Београд, 2011.

[4] Регионално подручје је предео или област са специфичним културним, социо-политичким обележјима, тежњама и представама о особенијем идентитету: у историји, у култури и уметности; регионализам се испољава кроз локалне особености неког подручја у језичком, посебно дијалекатском, па и етничком погледу, али и кроз обичаје, менталитет, начине посматрања, мишљења и деловања у смислу „фолклора". – Н. Цветковић *Регионално-завичајно, пикарско и фолклорно у Костићевом роману „Гуте Ђубре",* Зборник радова са научног скупа *Дијалекатска књижевност,* Лесковачки културни центар, Лесковац, 2009, стр. 258 – 262.

користио иновирани биографски метод лонгитудинално усмерен; сместио је у средиште свог истраживања прототип Вронског, главног јунака Толстојевог романа *Ана Карењина*. Овде напомињемо да се овај метод користи у многим хуманистичким наукама, уз непосредније повезивање са социопсихолошким истраживањима, на чему је управо инсистирао аутор. Он је успешно интерпретирао биографске појединости, превазилазећи критичке примедбе овог приступа са становишта *нове критике*, *структурализма и постструктурализма*

Полазећи од Толстојевог књижевног поступка и његових историјских извора, чињеница из живота и идеја о књижевном прототипу, формулисао је научноистраживачки задатак на следећи начин: ако је Толстој послао свог главног јунака у Србију, да ли је овај икад стигао на моравско ратиште? Одатле потиче сложена мултидисциплинарна чулно-перцептивна реконструкција догађаја повезаних с личношћу пуковника Рајевског у Србији у контексту Српско-турског рата 1876. године. Овде је др Поточан објаснио како су естетичка начела, на темељу историјско-фактографске грађе, преобликована у уметничке визије. Тиме је успешно превазишао рутинско виђење стварности и апострофирао естетске аспекте.

Сложено и полифоно научно истраживање у новим условима процвата медијске и визуелне културе захтевало је и разрађену концепцију у приступу, као и изграђивање самосвојне методологије прилагођене студијским захватима. Зато је аутор био у прилици да стваралачки прилагођава теоријско-филозофске и поетолошке прилазе и поступке разноликим, па понекад и разнородним научним, уметничким, духовним и мултимедијским сферама којима се бавио. Студијска полифоничност је у овом захвату својеврстан „дијалог" са фактографским појединостима и чињеницама, уз обраћање пажње уметничко-текстуалним, композиционим и етичко-филозофским питањима. Тако се овде полифоничност открива у светлу отвореног и промишљеног разговора који пружа могућности за нова и продубљенија истраживања.

Аутор је био принуђен да креативно истраживачки прожима и преплиће изворно историографско и архивско са модерним књижевноисторијским. На историју гледа као на науку која се у новије време враћа себи самој, водећи рачуна о својој актуелности надрастањем начела поједностављене хронологије. Водећи рачуна о историјској грађи, дакле, избегавао је чисто хронолошке, књижевноисторијске интерпретације. Свестан да историчност, на антрополошком плану, одређује и именује начин човековог бивствовања, др Поточан је из тог угла разматрао феномен прототипа као и књижевног јунака, имајући у виду њихову инкорпорираност у одговарајућу традицију. Како историја на одређен начин делује на човека и постаје једна врста делотворне историје, исто тако аутор сагледава ликове и јунаке у процесу такозване историје у акцији.

На тај начин је аутор убедљиво показао да је егзистенција Толстојевих јунака у основи историјска у смеру динамичне променљивости и својеврсне актуелизације прошлости. Истраживач се нашао на линији са Бахтиновим уверењем да се стваралачко разумевање стварности и улоге личности у историји „не одриче самог себе, свог места у времену и сопственој култури".

У даљем поступку усмерио се на мемоаре и аутентичну мемоарску грађу у којој је пронашао нове аргументе за своје добро постављене тезе. После тога наметнула се потреба за још целовитијим преиспитивањем грађе и бављењем историјом дипломатије, при чему је, разумљиво, било неопходно ући и у сложену област савремене историје и историје уметности. Поред књижевне археологије и етнологије, др Будимир Поточан се зналачки упустио и у испитивања народне књижевности, посебно Вуковог наслеђа, и то, што је посебно занимљиво, у контексту музиколошких преиспитивања (*Срйско-руски марш* Чајковског), а залазио је компетентно, и то не само као сценариста (*Ко сте ви, йуковниче Рајевски!?)* у домен историје и поетике филма, бавећи се књижевним јунаком на филму, и то у информацијско-комуникацијском смеру, као и искораком литерарног сижеа у област филмског медија. Уза све то изложио је и врло корисна разматрања од значаја за историју и теорију новинарства, али и књижевности и уметности у ширем смислу, с пуним уважавањем фолклорног наслеђа и богатог народног стваралаштва. Изузетно су вредна студијска промишљања информацијског дискурса теорије рецепције и њених естетских видова, као и корелације рецепције и планетарних комуникација. Благодарећи многим иновацијама у приступу, аутор је остварио синтезу изворног и баштињеног са модернитетом духа новог времена и постмодерних настојања и антиципација.

Вишедеценијско истраживање и монографија др Будимира Поточана представљају крупан допринос науци, и научним дисциплинама којима се бавио, уметности, и уметничким дициплинама које је разматрао при истраживању, али и модерној комуниколошкој мисли, јер својим креативним захватима драгоцено обогаћује корпус наше па, могли бисмо рећи, и европске студијско-истраживачке и теоријско-методолошке баштине. И заиста, стваралачка синтеза у онтолошкој основи овог мултидисциплинарног и мултимедијалног дела помера границе и релације у сагледавању развојних духовних токова, смелим укрштањима и узајамним прожимањима, снажно продирући ка оплемењеним визијама новог и долазећег.

Ево у чему се, и појединачно, огледа то обогаћење посредством неких од најважнијих достигнућа. После више од сто тридесет година, од кад је објављен роман *Ана Карењина* (данас најпревођенија књига, осим Светог писма) др Будимир Поточан успео је да докаже да је у лику пуковника Вронског 1876. године у Србију заиста стигао пуковник Рајевски. Иновативним методолошким поступком, у којем су упоређиване естетске књи-

жевне информације из Толстојевог романа са семантичким информацијама из архивских докумената и друге релевантне грађе, убедљиво је научно доказао постојање књижевног прототипа за овај књижевни лик. За историографију су предрагоцена четири писма, која је аутор пронашао у архиву и први их објавио, јер су круцијалан научни доказ о мисији пуковника Рајевског у Србији и Босни 1867. године. За историју музике посебан је допринос што је утврђено да је Чајковски посветио своје знаменито дело српским ослободиоцима, као и то да се у Музеју Глинке чува оргинална нотна партитура са аутентичним називом *Српско-руски марш.* Уз помоћ архивских докумената откривена је и улога краљице Наталије у изградњи храма Свете Тројице у Горњем Адровцу, а такође је, на темељу тих доказа, установљен идентитет ктиторке цркве Марије Рајевске као снахе пуковника Рајевског. Успостављен је контекст између чувеног апела *За Србију* Виктора Игоа писаног поводом Српско-турског рата, а непосредно уочи погибије пуковника Рајевског у Србији. Пронађен и удео Ђузепеа Гарибалдија у подршци српском ослобођењу, али и његово драгоцено писмо. Откривено и зашто су се потпуковник Димитрије Карацић и кадет Јанко Вукомановић, син јединац и унук јединац Вука Караџића борили у Србији као руски добровољци. Установљено и зашто су, ратне 1876. године, на турском престолу, у само једној години, промењена тројица султана, колико их се уобичајено смењивало у једном столећу...

На теорију рецепције Поточан гледа као на активности читаоца (*Ана Карењина),* слушаоца (*Српско-руски марш*), гледаоца (сценских и филмских дела тог сижеа), који прихвата естетско остварење понуђено као уметничко дело, објект или текст, да би доживео и схватио осећајно-материјални и уметничко-естетски ниво и квалитет. За остварене резултате у истраживању о пуковнику Рајевском у Србији, за прихватање и усвајање и посредством телевизијских филмова, и текстова у новинама, и фељтона у листовима и часописима, и самосталних радова објављених у научним публикацијама, и прве књиге посвећене томе јунаку, од највећег је значаја оно што Е. С. Херман и Р. В. Мекчесни називају позитивним ефектом глобализације медија. Новоустановљена планетарна комуникација омогућава да се и локална културна добра, која по свом значењу и својој симболици имају универзалан значај, могу постати доступна и до најудаљенијих крајева света. Тада ни такозвани комуникацијски шум, као ограничење у комуникацији (што без сумње представљају српски језик и ћирилично писмо) не морају бити препрека, а некомоли брана да би се универзални резултати истраживања нашли на месту које заслужују и које им припада.

Све то суверено доказује књига др Будимира Поточана *Од локалне до глобалне информације – Мултидисциплинарно истраживање.* Рецепција његовог вишедеценијског истраживања текла је и несустало тече. Његови

радови заступљени су у World Cat и Amazon. com, у Британској национално библиотеци, у Конгресној библиотеци, у библиотеци у Јасној Пољани, али и у библиотекама на многобројним најпрестижнијим универзитетима као што су Харвард, Беркли, Јејл, Оклахома, Принстон и другим.

Напоменимо да је ова књига, због истраживања у домену вуковског наслеђа и модерне медијске изражајности, уврштена у ужи избор за награду Вукове задужбине, а припало јој је престижно признање, *Награда за публицистику* Удружења новинара Србије (2011).

Прихватањем идеје о мултикултуралности, која се наметнула после осамдесетих година прошлога века у контексту европског социо-политичког дискурса, др Будимир Поточан је у својим истраживачким захватима и настојањима учинио крупан искорак ка мултимедијалности и отвореним могућностима мултидисциплинарне парадигме. Одважно је сучелио и креативно укрстио различите медије, обликотворне моделе и самосвојне форме израза да би што убедљивије доказао своје широко постављене и добро засноване тезе. При том је користио сваковрсне текстуалне изворе, фонично-акустичке информације, писма и графизме, слике и фотографије, чак филм, оперу, балет, мјузикл, па и стрип…У таквим настојањима имао је пре свега у виду могућности спретног комбиновања, узајамног преплитања, укрштања и прожимања у смеру богаћења токова информисања и комуникацијског сегмента рецепције.

Коришћење више различитих медија који припадају разноврсним уметничким дисциплинама (књижевним, ликовно-визуелним, филмским, сценским, музичким) учинио је значајне продоре у поменуте области уметничког стваралаштва, уз назначене могућност за даља усавршавања. У овом погледу др Поточан је остварио чулно-естетско разастирање, комбинујући документарно-фактографске материјале, богату историографску грађу с различитим мултимедијским презентацијама. Ово његово мултидисциплинарно остварење, на особен начин, ангажује скоро све чулне и духовне потенцијале. У том погледу ретке су овакве књиге, које у тежњи ка мултидисциплинарном, оваплоћују оно општељудско и универзално. Зато је ово дело врло корисно за едукацију на вишем нивоу, управо захваљујући солидној теоријској утемељености, свестраној информисаности и оригиналној концепцији. Захваљујући томе они који се суочавају са овим инспиративним мултимедијалним остварењем у прилици су да већ у самом процесу читања и упознавања превазилазе традиционалне схеме и кодове посредовања, као што су писана реч и слика, например, и да сами, подстицајно, стварају и повезују сазнања на путу до самосвојних интелектуалних и духовних кристализација. Различити мултидисциплинарни жанровски облици присутни у овој монографији упућују ка једној врсти синестезије, или бар стварају основу за таква настојања.

Белешке о ауторима

Мића Јовановић завршио је Факултет политичких наука у Београду (1976). На истом факултету магистрирао је 1979. у подручју социологије рада. Прву докторску дисертацију одбранио је на Лондонском универзитету 1983. године (менаџмент и индустријски односи), а другу (организационе науке) на Универзитету у Марибору, 1991. године. Универзитетску каријеру отпочео је одмах по дипломирању, а звање редовног професора универзитета стекао је 1996. године.

У периоду 1976-1991. радио је на Београдском универзитету, а од 1991. године у Пословној школи „Мегатренд". Од 1997. до 1999. био је декан Факултета за менаџмент у Зајечару. Године 1999. постао је ректор Мегатренд универзитета у Београду. У периоду 1983-1989. предавао је, по позиву, на многим иностраним универзитетима: London School of Economics (1983), Bradford University (1983), Portsmouth Polytechnics (1983), Berlin Frei Universität (1987), Okayama University, Јапан (1989), Tokyo University (1991), Ecole Superieure de Commerce, Grenoble (1997), Seoul National University (1998). Од 1983. до 1989. године био је члан истраживачког тима Massachusettss Institute of Tehnology. Председник је Међународног експертског конзорцијума у Лондону од 1991. године до данас. Био је, у два мандата, члан Извршног комитета Евроазијске асоцијације за студије менаџмента са седиштем у Токију и Берлину. Председник је Истраживачке лабораторије за генералну космологију у Паризу.

Витез је је британског реда Order of the Fleur de Lys.

Аутор је више од 80 научних и стручних радова објављених код нас и у иностранству. Написао је више ауторских књига: „Социологија самоуправљања" (1980), „69 лекција о менаџменту'" (1991), „Интеркултурни менаџмент" (2001), "Work Motivation and Self-Management" (London, 2002), „Бизнис као уметност живљења" – објављена и на енглеском и италијанском језику (2008, 2012), „Увод у бизнис" (2009) и „Ум царује – Историја Мегатренд универзитета" (2010).

Коаутор је књига: „Стратешки менаџмент" (1990, са групом аутора), „What is Behind the Japanese Miracle" (London-Berlin-Tokyo, 1995, са Sung

Јо Park-ом), „Организационо понашање“ (1999, са Мирјаном Петковић), „Стратегијски менаџмент“ (2001, са Аном Ланговић), „Пројекат менаџмент“ (2001, са Аном Ланговић), „Организационо понашање“ (2003, са Момчилом Живковићем и Татјаном Цветковски), „Интеркултурни изазови глобализације“ (2006, са Аном Ланговић), „Пре Великог праска“ (2006, са Игором и Гришком Богдановим), „Основи управљања људским ресурсима” (2008, са Живком Кулићем и Татјаном Цветковски) и „Управљање пројектом” (2010, са Аном Ланговић-Милићевић и Славицом Костић-Николић).

Учествовао је на више од 30 међународних и домаћих научних скупова.

Априла 2006. уручено му је признање „Златни беочуг“ за трајни допринос култури Београда. У марту 2007. године понео је међународну Сократову награду Универзитета у Оксфорду, за достигнућа остварена у науци, образовању и култури.

Децембра 2007. године проф. др Мићи Јовановићу уручено је признање за изванредна педагошка достигнућа Високе пословне школе L' Ecole de Menagement у Греноблу.

На свечаности одржаној 14. фебруара 2008. у Скупштини Београда, у организацији Европског покрета и Европске куће, проф. др Мићи Јовановићу уручено је признање „Најевропљанин“ за 2007. годину, за резултате у области науке, културе и образовања.

Лауреат је годишњег признања магазина „The MEN”, под називом „Људи године” за 2011. годину. Престижно признање професору Јовановићу уручено је у категорији „Образовање без граница”, на свечаности приређеној 29. фебруара 2012.

Ана Ланговић-Милићевић је редовни професор на Факултету за пословне студије и Факултету за културу и медије Мегатренд универзитета. Дипломирала је и магистрирала на Факултету организационих наука, докторирала на Факултету за пословне студије. Радила је на Факултету организационих наука, као таленат за научноистраживачки рад, на стратешком пројекту „Управљање трансформацијом предузећа“, који је финансирало Министарство за науку и технологију.

Један је од чланова стратешког пројекта Мегатренд универзитета, који финансира Министарство за науку, под називом „Стратегијске опције умрежавања привреде Србије у светске привредне токове“ – утицај електронског пословања на реструктурирање домаћег тржишта“. Аутор је више објављених радова и коаутор неколико књига.

Декан је Факултета за пословне студије.

Драган Никодијевић дипломирао је 1976. године на Факултету драмских уметности у Београду. На истом факултету је магистрирао 1983. године. Докторирао је 1988. године у Центру високих војних школа. По завршетку студија каријеру је започео као продуцент у информативном програму ТВ Београд. Од 1978. до 1994. године на служби је у Централном дому војске, где обавља послове начелника за културу и пропаганду. Уређивао је и организовао многобројне манифестације најразличитијег карактера: концерти, изложбе, филмске пројекције, разноврсни књижевни програми, курсеви, семинари, научни скупови, аматерске секције, забавни програми...

Учесник је већег броја научних скупова посвећених различитим питањима из домена културе. Уредник је бројних књижевних издања. Један од већих издавачких пројеката који потписује као уредник су изабрана дела Милета Кордића „Злослутна времена“ у 10 томова. Рецензент је и аутор приказа многобројних уметничких остварења. Професор је на Факултету за културу и медије Мегатренд универзитета. У оквиру наставних активност, проф др Никодијевић је као предавач дужи низ година био ангажован у Центру високих војних школа ЈНА, те као предавач по позиву на Факултету политичких наука и на Факултету драмских уметности у Београду, а у звању ванредног професора са сталним радним односом радио је на Академији лепих уметности у Београду.

Лидија Петровић је рођена 1979. год. у Београду. После завршене основне школе и IV гимназије у Београду, наставља школовање на Факултету организационих наука БУ, на коме одбраном дипломског рада „Е-образовање и развој теле-едукационих сервиса“ стиче звање инжењера организације Факултета организационих наука, као и звање дипломираног инжењера организационих наука, мастера, Одсека за менаџмент, одбраном рада „Методологија Balanced Scorecard: Интегративни приступ евалуацији стратешког мерења перформанси предузећа“. Затим, уписује Међународне докторске (PhD) студије на енглеском језику, докторског студијског програма Стратешки менаџмент, Универзитета за мир Уједињених нација. Тренутно, на трећој, завршној години докторских студија је PhD кандидат са положеним свим испитима и пријавом докторске дисертације која је у току. Као самостални аутор и коаутор из области менаџмента, стратешког менаџмента, менаџмента и маркетинга догађаја, као и шире стручне области међународног пословног права, написала је и објавила у зборницима међународних и домаћих симпозијума и часо-

писа 12 радова, десет (10) на енглеском језику и два (2) на српском језику. Посебно треба истаћи коауторски рад на 7. међународној ECPD конференцији "Reconciliation, Tolerance and Human Security in the Balkans–New Balkans and the EU Enlargement", у Милочеру, октобра 2011, као и рад "The Strategic Sports Event Planning Process Model: A Contemporary Approach" у међународној научној монографији у области менаџмента догађаја (коаутор, проф. др Синиша Зарић, ред. проф. Економског факултета БУ). Поред матерњег, течно говори енглески и француски језик, верификованих нивоима S2 (енглески) и S1 (француски) међународног портфолиа за стране језике. Такође, поседује и специјализацију на енглеском језику у области Спољне трговине и међукултуролошких разлика у пословању, стечену на Економском факултету БУ. Области научног и стручног интересовања су стратешки менаџмент, пословна економија, менаџмент и маркетинг догађаја, међународни економски односи.

Проф. др Радован В. Радовановић је рођен 1963. године у Косјерићу. Дипломирао, магистрирао и докторирао на Машинском факултету БУ. Ванредни професор и руководилац смера Криминалистичко-форензичке идентификације на специјалистичким академским студијама на Криминалистичко-полицијској академији у Београду (КПА). Радио као пројектант технологија у фабрици „Утва-возила" у Панчеву и професор у Машинској школи „Радоје Дакић" у Београду. На Полицијској академији радио од октобра 1995. године, где је биран у звање асистента-приправника, асистента и доцента. На Криминалистичко-полицијској академији у Београду наставник у звању ванредног професора од 2008. године, за ужу научну област Техничко-технолошки системи, на предмету Техничка средства полиције и на специјалистичким академским студијама за предмете Форензичке методе идентификације трагова материјала, Форензичко инжењерство и Системи физичко-техничке заштите. На Машинском факултету БУ и у Војнотехничком институту изабран у истраживачко звање истраживач-сарадник и у научно звање научни сарадник. На Машинском факултету у Београду изводио вежбе на предметима Оптички уређаји и Оптоелектроника и Техничко цртање. На Технолошко-металуршком факултету у Београду био хонорарни асистент на предмету Инжењерско цртање. Држао предавања на Факултету за физичку хемију БУ на предмету Форензичка физичка хемија. Ментор више специјалистичких радова и члан комисија за одбрану магистарске тезе и докторске дисертације. Аутор и коаутор више уџбеника, монографија и више од 100 оригиналних научних, прегледних и стручних радова. Члан истраживачких тимова у више научних и струч-

них пројеката. На Полицијској академији у Београду обављао дужности секретара и шефа катедре., а на Криминалистичко-полицијској академији дужности шефа катедре, члана Привременог савета, продекана за наставу и продекана за научноистраживачки рад. Уредник научног часописа КПА „НБП-наука, безбедност, полиција"2008. године. Уредник 2 информатора за упис на студије и 6 уџбеника у издању КПА. Главни и одговорни уредник 2 монографије и 2 зборника радова са научно-стручних скупова у издању КПА. Члан Уређивачког одбора часописа КПА „НБП-Журнал за криминалистику у право" од 2009. године. Члан више струковних организација и друштава у земљи и иностранству, као и члан више уређивачких и редакционих одбора научних и стручних часописа и зборника радова. Рецензент више књига, стручних и научних радова.

Татјана Миливојевић је доцент на Факултету за културу и медије Мегатренд универзитета. На основним студијама предаје *Психологију стваралаштва* и *Антропологију*, на дипломским студијама *Мотивацију, етику и комуникацију*. Дипломирала је филозофију на Филозофском факултету у Београду, магистрирала и докторирала филозофију на Филозофском факултету универзитета *Nice Sophia-Antipolis* у Француској. Завршила је Институт за обуку психотерапеута, ETAPE у Ници (Француска). Поред научних и стручних радова, објавила је студију *Мотивација за рад - теорије и стратегије* (Филип Вишњић, 2009), монографију *Léon Chestov – penseur des confins* (Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2010), као и два романа, један на француском *Confessions d'une psychothérapeute* (Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2008) и на српском језику *Нерођен од оца* (Филип Вишњић, 2009).

Јасна (Стојков) Јанићијевић завршила је Филозофски факултет у Сарајеву (Енглески језик и књижевност и француски језик) и Филолошки факултет у Београду (Општа књижевност са теоријом), где је магистрирала и докторирала. Специјализовала се у Великој Британији, Француској и САД. Редовни је професор на Филолошком факултету у Београду, где предаје Културологију и Етику.

Објавила је већи број чланака и студија у стручним часописима у земљи и иностранству, као и књиге: *Схема и форме* (Лукачева теорија књижевне рецепције) 1986, *Рецепција уметности* (као коаутор) 1996, *Комуникација и култура*, 2000, 2005, *Етика у науци и култури* (као коаутор) 2009.

Александра Бокан рођена је 1981. године у Београду, где је завршила основну школу и гимназију. Дипломирала је на Високој електротехничкој школи у Београду, на смеру за електронско пословање, 2007. године, као студент генерације са темом "Електронско пословање и односи с јавношћу". На Факултету за културу и медије, на одсеку за односе с јавношћу, дипломирала је 2008., а мастер тему под називом ‘’Значај комуникације у унапређењу пословних система у условима глобализације’’ одбранила је 2009. године. Тренутно је докторанд ФКМ на одсеку комуниколошких наука.

На Факултету за културу и медије је запослена од 2008. Асистент је на предметима Корпоративни идентитет, Оглашавање у медијима и Увод у визуелну културу. Вишегодишњи је секретар и преводилац у редакцији Годисњака Факултета за културу и медије. Аутор је многих радова у земљи и иностранству, а највише из области социолошко-антрополошког приступа савременом човеку. Говори енглески, руски и шпански језик. Члан је Друштва Србије за односе с јавношћу.

Николина Врцељ рођена је 12.1.1984. године у Огулину, Република Хрватска. Године 2007. дипломирала је на Факултету за пословне студије Мегатренд универзитета. Исте године уписала је докторске студије на Факултету организационих наука у Београду, смер менаџмент. Положила је све испите предвиђене наставним планом и програмом са просечном оценом 10,00 и тренутно ради на изради докторске дисертације.

Научно звање асистент, за ужу научну област менаџмент, стекла је 2008. године на Факултету за пословне студије. До данас је објавила једанаест научно-стручних радова и једну монографију, те је истраживач на пројекту који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

Ана Јурчић рођена је 1981. год. у Земуну. Завршила је основну школу као ђак генерације, а потом, са одличним успехом друштвени смер Земунске гимназије. На Геоекономском факултету Мегатренд универзитета у Београду дипломирала је 2004. године, на смеру за Латинску Америку и Карибе као студент генерације са просечном оценом 9,63. Магистрирала је 2008. год. на Геоекономском факултету, одбранивши магистарску тезу ’Евро-азијски менаџмент у условима глобализације; интеркултурни аспекти’ и исте године изабрана је у звање асистента. На Геоекономском факултету ради

као асистент на предметима Увод у бизнис и Интеркултурни менаџмент, а на Високој пословној школи Мегатренд, као предавач на предметима Менаџмент и Интеркултурни менаџмент. Тренутно ради на докторској дисертацији. Говори енглески и шпански језик.

Миљојко М. Базић завршио је Филозофски факултет, магистрирао и докторирао на Факултету политичких наука у Београду.

На Мегатренд универзитету предаје предмете: Односи с јавношћу, Пословна комуникација, Пословна коренспонденција, Комуникација и пословање организације. Објавио је велики број радова, студијског градива и упутстава и одржао на десетине семинара из области односа с јавношћу и пословног комуницирања за многобројне организације и пословне људе.

Објавио је књиге: *Савремени односи с јавношћу, Вештина комуницирања, Пословна комуникација – савремени пут до успеха, Концепт и култура комуницирања, Комуникационе вештине и ефективно лидерство, Искушења културне политике, Корен земље, Идентитет и културно наслеђе Срба*.

Весна Милановић је рођена 1965. у Љубовији. Основну школу завршила је у Братунцу, а средњу економску школу у Сребреници. На Економском факултету Универзитета у Београду је дипломирала 1989. године, магистрирала 1994. и докторирала 2003. године.

Од 1999. године запослена је на Мегатренд универзитету, где је стекла најпре звање професора више школе (2000. године), а потом звање доцента (2003. године) и ванредног професора (2008. године) у ужој научној области Маркетинг, реклама и односи с јавношћу. Од 2000. до 2010. године била је директор Високе пословне школе „Мегатренд" – струковне студије (раније Пословне школе „Мегатренд"). У периоду од 2000. до 2002. године обављала је и послове извршног директора Мегатренд универзитета, а у периоду од 2006. до 2009. године обављала је и послове продекана за студије другог и трећег степена и науку на Факултету за пословну економију Ваљево (раније Факултету за менаџмент). Од 1. марта 2011. до 1. фебруара 2012. године била је проректор је за наставу и унутрашњу организацију Мегатренд универзитета. Изводи наставу на предметима у научној области Маркетинг, реклама и односи с јавношћу на основним студијама Факултета за међународну економију у Београду (раније Геоекономског факултета), основним струковним студијама Факултета за пословне студије у Београду и основним и мастер студијама Факултета за пословну економију у Ваљеву. Ванредни је члан Научног друштва економиста Србије.

Александар М. Базић, мастер, завршио је Факултет за пословне студије у Београду и дипломске академске студије – мастер на Факултету организационих наука у Београду. Уписао је докторске студије. Коаутор је књиге „Савремени односи с јавношћу". Објавио је неколико радова из области односа с јавношћу и пословног комуницирања и учествовао на неколико научних скупова.

Мирослав Кука дипломирао је 1993. на Природно-математичком факултету у Београду на катедри за физику и основе технике, 1995. магистрира на Филозофском факултету у Београду на катедри за дидактику а 2007. докторира на Универзитету Св. Климент Охридски у Македонији, на Педагошком факултету у Битољу. Написао је и издао 63 књиге из области природних и друштвених наука и публиковао већи број радова. Према званичним подацима Завода за уџбенике и наставна средства из Београда од 2001 - 2005. године међу пет најпродаванијих уџбеника три су његова дела (Елементарна физика кроз теорију, примере, задатке и решења, Елементарна математика кроз теорију, примере, задатке и решења и MS-DOS, Windows, MS-Word Интернет - научите правила игре). Аутор је и организатор интердисциплинарног научно истраживачког пројекта (са учешћем око 80 просветних радника из земаља у региону) под називом: „Редефинисаност структуре образовног система Републике Србије" (2009). Поред приватних послова, предаје на Педагошком факултету у Битољу и на Струковним васпитачким студијама у Србији. Шири текстуално апликативни подаци могу се видети на сајту: www.kuka-grosmeister.com

Бојо Колонџовски, редован професор на Педагошком факултету у Битоли и руководилац на Постдипломским студијама. Предаје педагогију, кадровски менаџмент и методике васпитно-образовног рада. Био је на стручним усаврашавањима у Енглеској, Мађарској и Словенији, учествујући на већем броју Конгреса и стручно научних скупова из области образовања и наставе. Објавио је већи број стручно научних радова. Носилац је већег броја пројеката попут: Елаборат за организацију Регионаленог центра за перманентно усавршавање (1993), Активна настава - организација, методичко обликовање и ефекти (1996), пројекат „Лајвстарт" (2000), „Портич" (2001), „Константно учење" (2002), Методичка лабораторија (2008), „Редефинисаност структуре образовног система Републике Србије" (2009).

Методије Стојановски, редован професор на Педагошком факултету у Битоли и професор на Постдипломским студијама на Универзитету Св. „Кирил и Методије“ у Скопљу. Предавач је у обуци из већег броја пројеката, попут: Интегриране ВЕТ реформе, ФАРЕ, Управљање и руковођење образовним установама, Ефективно учење, као и руководилац на пројектима Института за социолошка и политичко правна истраживања у Скопљу и Института за развој образовног система у Битоли. У периоду од 1996 - 2000. био је градоначелник општине Новаци. Био је на стручним усавршавањима у иностранству и учествовао на већем броју Конгреса и стручно научних скупова из области образовања и наставе.

Јасмина Митровић Марић је рођена у Београду 1965. године где и сада живи. Дипломирала је на групи Југословенска књижевност и општа књижевност, Филолошког факултета у Београду са темом „Епска песма и савремена српска драма – проблеми грађе и уметничке транспозиције“, где је завршила и меастер студије са темом „Историја и фикција у песмама о которским ускоцима“. Докторанд је докторских студија (модул Савремене студије културе) Филолошког факултета Београдског универзитета. Члан је Управног одбора Културно – просветне заједнице Србије и Уметничког савета Међународног фестивала монодраме и пантомиме. Ради на Факултету за стране језике Алфа Универзитета.

Др Предраг Јеленковић запослен је у Агенцији за приватизацију - Регионална канцеларија Ниш. Магистарску тезу под називом Научни и наставни аспекти проучавања структуре аминокиселина, одбранио на Одсеку за хемију ПМФ-а Универзитета у Нишу, 2001.године. Докторску дисертацију под називом Односи с јавношћу у области заштите животне средине, одбранио на Мегатренд Универзитету, Факултету за културу и медије у Београду, 2011.године. Из области природних наука објавио је научни рад под називом Припрема и реализација школских експеримената у хемији (Научни подмладак – Стручни часопис Универзитета у Нишу, 1997.). Из области заштите животне средине приредио монографију Заштита животне средине у документима Европске уније (Медија Реформ Центар Ниш, 2012.).

Валентина Муцунска Палевска рођена је 1965. у Штипу, Р. Македонија. Филолошки факултет (група за македонски језик и књижевност) завршила је у Скопљу. Магистрирала је менаџмент у образовању на универзитету „Св. Кирил и Методиј“ у Скопљу, а докторирала из области односа с јавношћу на универзитету „Мегатренд“ у Београду.

Бавила се просветним радом, издаваштвом, менаџментом. Професор је македонског језика и књижевности од 1994. Од 2009 до 2010 радила је као асистент на групи предмета из области менаџмента и односа с јавношћу на Универзитету туризма и менаџмента у Скопљу и као пројект менаџер Центра за каријеру и обуку при Универзитету. Од 2011. године професор је из области менаџмента и односа с јавношћу на Универзитету за туризам и менаџмент у Скопљу.

Зоран Бранковић је докторант на Факултету за културу и медије Мегатренд универзитета у Београду, на одсеку Комуникологија. На Факултету за културу и медије Мегатренд универзитета у Београду завршио је Мастер студије и стекао звање Дипломирани комуниколог – Мастер (2010) са завршним радом под називом: „Човек у доба медијске производње надстварног: поређење теоријских схватања Маршала Маклуана и Жана Бодријара“. Објавио је велики број радова из различитих области и жанрова (новинарских, уметничких, научних).

Радомир В. Ивановић завршио је Филозофски факултет (Групу за југословснску књижевност и јужнословенске језике) у Новом Саду (1960). Докторирао је на Филолошком факултету Универзитета у Београду тезом „Милутин М. Ускоковић и његово доба“ (1965).
Најпре ради као асистснт, а доцније као доцент и ванредни професор на Филозофском факултету у Приштини (Групи за југословенске књижевности и српскохрватски језик), потом као саветник у Републичком секретаријату за образовање, културу и науку СР Србије у Београду. Од јануара 1976. године ради као редовни професор на Филозофском факултету у Новом Саду (Одсек за српску и упоредну књижевност), на коме је предавао Српску књижевност XIX века и Македонску књижевност, све до пензионисања (2003).

Осим књижевном историјом, теоријом и критиком, бави се још и позоришном историјом и критиком. Радови су му објављивани на српском, слове-

начком, македонском, бугарском, русинском, словачком, румунском, албанском, турском, италијанском, шпанском, француском, енглеском, немачком, јапанском и јерменском језику. Ивановић је до данас објавио 23 монографије и 29 књига студија и огледа посвећених југословенским књижевностима.

Радомир Ивановић је добитник бројних научник културних и књижевних награда, међу којима су и: Тринаестојулска награда Републике Црне Горе (1975), Балканска награда „Коста Рацин“ (1997), Награда ослобођења Подгорице (1995) и Награда за животно дело (2000).

Од маја 1991. Ивановић је редовни члан Македонске академије наука и уметности у Скопљу, а од децембра 2000. године и члан Црногорске академије наука и умјетности у Подгорици. Члан је Удружења књижевника Србије, почасни члан Друштва писаца Македоније, стални члан–сарадник Матице српске у Новом Саду и почасни доктор наука Универзитета „Свети Кирил и Методи“ у Скопљу.

Миливоје Павловић дипломирао је на Катедри за српски језик и југословенску књижевност Филолошког факултета у Београду. Магистрирао и докторирао науку о књижевности.

Бавио се новинарством, издаваштвом, књижевним и јавним пословима у култури и информисању, и педагошким радом. Од 1969. до 1980. био је новинар и уредник недељног листа „Рад“. Од 1980. до 1987. заменик главног уредника издавачке куће „Радничка штампа“. Од 1987. до 1991. управник Културно-просветне заједнице Србије. 1991. и 1993. биран за републичког министра за информације. Од октобра 1994. до фебруара 2001. директор Радио Београда. Од октобра 1998. професор Академије уметности у Београду за предмет Односи с јавношћу. Од фебруара 2002. професор Факултета за пословне студије Мегатренд универзитета. Од 2005. декан Факултета за културу и медије.

За новинарски рад добио је две годишње награде Удружења новинара Србије (1981. и 2003). За „Књигу о химни“ 1986. добио признање „Издавачки подухват године“ на Међународном сајму књига у Београду. За допринос развоју културе Београда 1988. добио „Златни беочуг“, а за укупан рад у култури Србије 1999. примио Вукову награду.

Књижевне и интермедијалне радове објављивао и излагао у земљи и иностранству. Заступљен у домаћим и иностраним антологијама неоавангардне уметности. За интермедијална истраживања у литератури 1998. примио медаљу и диплому Међународног биографског центра у Кембрицу „The 20th Century Award for Achievement“.

Објављене књиге: *Бела књиīа* (1974), *Култура од до*, (1980), *Културни фронтови и īозадина* (1984), *Књиīа о химни* (1984, 1986, 1990), *Свет у сиīналима*

(1996), *Химна – сто питања и сто одговора* (1998), *Кључеви сигналистичке поетике* (1999), *Авангарда, неоавангарда и сигнализам* (2002), *Српске земље и дијаспора лицем према Хиландару* (2003), *Српска знамења* (2007).

Књиге у коауторству: *Сигнализам – авангардни стваралачки покрет* (1984), *Речник заблуда* (1994), *Србија* (монографија на српском и енглеском језику, 1998), *Дежурно ухо епохе* (књига о радију, 2000), *Сигналистичка утопија* (2002), *Уметност трећег миленијума* (2003), *Managing Media Economy, Media Content and Technology in the Age of Digital Convergence", Media XXI, Lisbon* (2011).

Приредио за штампу роман Александра Солжењицина „Један дан Ивана Денисовича", поводом 80. годишњице ауторовог рођења (1998). Уредник за област „Радио и телевизија" научног пројекта „500 Срба који су обележили XX век".

Уџбеници: *Односи с јавношћу* (седам издања), *Оглашавање у медијима* (коаутори мр Марија Алексић и мр Даница Шиљег, 2008) и *Пословна коресподенција* (2008).

Никола Цветковић, професор универзитета у Приштини, Нишу, Крагујевцу, Београду, Новом Пазару и Бањалуци, већ више од пет деценија бави се књижевнокритичким, есејистичким, научноистраживачким, путописним и песничким радом. Докторирао је тезом „Поезија и поетика Милоша Црњанског". До сада је објавио четрнаест књига студија („Књижевно–поетичке студије" I–IV), монографија („Поетика Милана Дединца", књиге о животу и раду С. Димитријевића, Стилско-изражајне одлике народних песама ослободилачког рата I–II, Тумачење књижевности за децу I–II, Књижевно–поетичко у делима првих српских социјалиста), седам збирки песама: Светлост земље, Косовијада, Чувидне мисли, Биље од замаме, У врту љиљана, и др.). И више од петсто разноврсних прилога, расправа и чланака у разним зборницима, часописима и листовима.

Посебну област Цветковићевих разноликих интересовања представљају теорија књижевности, ужа поетичка проблематика и компаратистика, историја међуратне књижевности, фолклористика, лингвистика, историја социјалдемократског покрета Србије и историја лесковачког краја и југа Србије.

Јерко Денегри је рођен 1936. у Сплиту. Дипломирао и докторирао на Филозофском факултету у Београду. Био је кустос Музеја савремене уметности (1965-1990) и професор Филозофског факултета (1990-2006). Био је члан редакције часописа Уметност, Архитектура-урбанизам, Момент/Пројекта/р/т, као и члан Међународног удружења уметничких критичара AICA. Објавио је књиге:

Теме српске уметности I-V (1993-1999); Фрагменти постмодерног плурализма (1997); Опстанак уметности у времену кризе (2004); Теме српске уметности: од социјалистичког реализма до кинетичке уметности (2009); монографије: Мирјана Ђорђевић (2001); Миодраг Б. Протић (2002); Олга Јеврић (2003); Гергељ Урком (2005); Ана Бешић (2008); Дамњан (2010); Раша Тодосијевић (2011); Фило Филиповић (2011): Волкано / Власта Микић (2011).

Никола Моравчевић (Загреб, 10. децембар 1935. године) је универзитетски професор светске књижевности, књижевни критичар и књижевник. Рођен је у породици српског официра Југословенске краљевске војске. По завршетку Академије за позоришну уметност Београдског универзитета (1955. године), Моравчевић одлази у Америку, где 1961. године магистрира на позоришном одсеку „Уметничког института у Чикагу“ и три године касније докторира на одсеку за светску књижевност „Универзитета државе Висконсин“ у Медисону.После две године доцентуре на колеџу Стивенс у држави Мизури, Никола Моравчевић је прешао на одсек светске књижевности „Универзитета државе Илиноис“ у Чикагу где је 1968. године промовисан у ванредног и 1971. у редовног професора. На UIC-у је радио и у управи универзитета, прво као оснивач и шеф Одсека за словенске [2] (касније и балтичке) језике (1968 — 1981), а потом и као Проректор универзитета и Директор за универзитетски развој (1981 — 88).Његов научни рад обухвата преко две стотине књижевних есеја и критичких приказа из области компаративне, руске, француске и српске књижевности штампаних у десетак збирки есеја, у неколико водећих енциклопедија и у великом броју књижевних часописа у САД и Канади. Часописи у којима се налази највећи број његових есеја су: Comparative Literature, Slavic and East European Journal, Drama Critique, Canadian Slavonic Papers, Drama Survey, Comparative Drama, Russian Literature, L' Europe du Sud-Est, Comparative Literature Studies, Russian Language Journal, Bucknell Review, The New Review, Journal of Baltic Studies, Books Abroad - World Literature Today, The South Slav Journal, Serbian Studies and Slavic Review.

Миомир Петровић, писац, драматург, приповедач (1.3.1972). Дипломирао на одсеку за Драматургију на Факултету Драмских Уметности у Београду (1995). Магистрирао на одсеку за Театрологију на ФДУ у Београду (1999). Докторирао на Интердисциплинарним студијама Универзитета уметности у Београду (2008).

Драматург позоришта Атеље 212 у Београду (1996-1999), заменик Директора драме Народног позоришта у Београду (2001-2003).

Асистент на предмету Драматургија, касније доцент на истом предмету на Академији Уметности БК у Београду (1998-2006). Доцент на предмету Креативно писање, читање и интерпретација и Теорија жанрова на ФКМ и предмета Филмска драматургија на ФУД Мегатренд универзитета у Београду.

Аутор театролошке књиге *Ослобођење драме*, Задужбина Андрејевић, Београд 2001.

Драме: *Ваīабунд у īрадском вр̄ту* (Нови Сад 1995), *Арīивски инциден̄т* (Крагујевац 1996), *Демијурī* (Крагујевац 1997), *Appendix* (Београд 1997), *Чоп̄ор* (Нови Сад 1998).

Романи: *Сакаћење Романа* (Просвета, Београд 1997), *Панкра̄тион* (БИГЗ, Београд 1998), *Самомучӣтељ* (Просвета, Београд 2000), *Персијско оīледало* (Геопоетика, Београд 2001), *Архип̄елаī* (Геопоетика, Београд 2003), *Лисичје лудило* (Лагуна, Београд 2005), *Ста̄клена п̄рашина* (Лагуна, Београд 2006), *Лисичино лудило* (СКЦ, Скопје, 2007), *Либанско ле̄то* (Лагуна, Београд 2007), *Персијско оīледало* (2. издање, Лагуна, Београд 2008), *Бакарни бубњеви* (Лагуна, Београд 2009).

Награде: Добитник Октобарске награде града Београда за књигу драма *Арīивски инциден̄т* (Скупштина града Београда, 1996).

Смиљка Исаковић рођена је у Београду, где је завршила основну школу и прва два разреда гимназије, коју је матурирала у Атини на American Community School of Athens. Дипломирала је клавир 1974. године на Музичкој Академији у Београду, магистрирала клавир 1979. године на Факултету музичке уметности у Београду, а чембало на Краљевском Конзерваторијуму у Мадриду (Real Conservatorio Superior de Musica de Madrid). Докторирала је на Факултету за културу и медије Универзитета Мегтренд 2008. године. У звање доцента на истом факултету бирана је 2008. године. Усавршавала се у Шпанији (Билбао, Гранада), Италији (Венеција, Удине), Русији (Конзерваторијум „Чајковски“ у Москви).

Наступала је широм Европе, у САД, Јужној Америци, на Исланду и на Куби. На основним студијама предаје предмете Менаџмент музичке и ликовне уметности, Музика и комуникација, Уметност критике, а на докторским студијама предмете Синкретизам и мултимедијалност и Управљање уметничком каријером у извођачким уметностима. Говори енглески, шпански и грчки, а служи се руским, португалским и француским

Марина Никодијевић, дипломирани историчар уметности. Рођена у Београду 28.јануара 1987.године. Завршила Филолошку гимназију и Филозофски факултет у Београду, одсек историја уметности, са просечном оценом 9,39. Запослена у Министарству иностраних послова. Говори енглески, италијански и француски језик.

Јован Н. Ивановић, историчар књижевности, књижевни критичар, есејиста, песник, антологичар и библиограф. Дипломирао је на Филолошком факултету у Београду (група: Југословенска књижевност и српски језик), 1966. године, на коме је и магистрирао са темом *Пјесничко дјело Владимира Поповића* (1991) на студијској групи Наука о књижевности. Објавио је неколико збирки поезије (*Ласте све даље*, 1986, *Озимље свете ми горе*, 1994, *Кормилар празног брода*, 2008), поему полиптихом *Мој отац није и јесте жив* (1992, 1998, 2000), књигу књижевних огледа и разматрања *Овидљавања* (1996, 1998) и неколико књижевних студија: *Пјесничко дјело Владимира Поповића* (2000), *Поетичко и поезија у Селимовићевој Тврђави* (2001), *Малапарте Владимира Поповића* (2003), *Приређивање Кочића – обмане и промашаји* (студија полимитија, 2010), као и хрестоматију *Петар Кочић у паралелама* (2002) и антологију песама о оцу српских песника рођених у 20. веку на бившем југо-простору (*Отац мој*, 2011); објавио је библиографију Петра Кочића као 4. Књигу у Сабраним дјелима Петра Кочића (2002). Овде приложени рад је адаптирани део из рукописа студије о Теодору Павловићу.

Мирослав Перишић је рођен на 1959. године. Гимназију је завршио у Ваљеву, а дипломирао, магистрирао и докторирао на Филозофском факултету – Одељење за историју у Београду. Научни је сарадник у Институту за новију историју Србије, а од 2007. године и директор Архива Србије.

Учествовао је на више међународних научних скупова и конференција (Париз, Варшава, Брно, Печуј, Москва, Куала Лумпур, Универзитет La Sapienza у Риму…).

У досадашњем научном раду др Мирослав Перишић је највеће интересовање исказао за културну и дипломатску историју, историју града и грађанског друштва у Србији, културну и дипломатску историју, модернизацијске процесе и историју елита. Његова библиографија броји више од стотину научних и стручних радова. Аутор је монографија: "Од Стаљина

ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945-1958", "Историја српске дипломатије. Генерални конзулат Краљевине Србије у Трсту 1874-1914", "Либерали и либерализам у Србији 19. века", "Ваљево град у Србији крајем 19. века", "Прота Матеја Ненадовић – живот и рад", "О приступу прошлости". Један је од приређивача шест томова зборника докумената "Живети у Београду", фотомонографије "Балкански ратови" и књиге "Модерна српска држава 1804-2004".

Виолета Цветковска Оцокољић магистрирала је 2006. године на Факултету за пословне студије Мегатренд универзитета, а докторирала је 2008. године на Факултету за културу и медије Мегатренд универзитета. Ради као доцент на Факултету за културу и медије Мегатренд универзитета у Београду. Од 1997. професионално излаже дела из области ликовне уметности. До сада је самостално излагала 60 пута у земљи и иностранству. Добитник је бројних награда из области иконописа, портрета и мозаика.

Аутор је и коаутор бројних радова из области економије, визуелних уметности, културе, религије и комуникације, објављених у земљи и иностранству. Аутор је књиге „Комуникација: Човек и култура“ (2009) и коаутор књиге „Пословна комуникација“ (2007), као и преводилац књига „Смисао иконе“ (2008) и „Иконе и тајновити извори хришћанства“ (2009).

Татјана Цветковски ванредни је професор на Факултету за пословне студије Мегатренд универзитета у Београду. Бави се истраживањима у области (визуелне) комуникације, људских ресурса и организационог понашања. Учествовала је у бројним домаћим и међународним конференцијама и пројектима, и има низ објављених радова из наведених области. Аутор је више уџбеника и монографија.

Зоран Аврамовић је дипломирао 1976. године на Филозофском факултету у Београду (одељење за социологију) са радом "Идеја друштвеног прогреса у делима Маркса и Енгелса". Докторску дисертацију.је одбранио 1992.године, под називом Политичка мисао Милоша Црњанског и његово књижевно стваралаштво (компарација две друштвене делатности).

Од 1976. до 1991. године радио је као професор социологије у Првој београдској гимназији, а од 1991. до 1995. као истраживач у Заводу за про-

учавање културног развитка Србије у Београду. Од 1995. ради као научни сарадник у Институту за педагошка истраживања у Београду. У звање научног сарадника биран је 1995. у звање вишег научног сарадника 1998. а у звање научног саветника 2001. У звање ванредног професора за предмет Културологија Филозофски факултет, Косовска Митровица, биран је 2004. године. У звање редовног професора за област социолошких и филозофских предмета биран 2007. на Факултету за културу и медије, Универзитета Мегатренд. Предмети: Социологија масовних комуникација, Социологија културе и уметности и Култура и нови медији..

Снежана Берић рођена у Београду, дипломирала је на Академији уметности у Београду на тему ''Музика у драмском театру-композитор Зоран Христић'', магистрирала је на тему ''Ребрендирање Београдске филхармоније'' на Факултету за културу и медије на Универзитету Мегатренд у Београду, где је на докторским студијама и уједно ради као асистент. Аутор је више научних радова, презентованих и објављених на научним скуповима у земљи и иностранству, из области маркетинг менаџмента у култури и уметности. Снежана Берић (уметничко име Екстра Нена) је истакнути је музички уметник, прва дама српске шансоне, изузетних вокалних могућности: компонује, пише поезију, прозу и бави се уметничком фотографијом.

Жељко Ђурић рођен је 1965. године у Ваљеву. Богословски факултет у Београду је завршио 1996. године. На истом факултету је одбранио магистарски рад на тему из теологије светог Атанасија Великог. На Богословском факултету у Фочи одбранио је 2011. године докторску тезу из канонског и црквеног права. Од 2003. године предаје теологију иконе на Академији СПЦ за конзервацију и обнову живописа у Београду.

Главни и одговорни уредник је научног часописа Живопис који издаје Академија СПЦ за конзервацију и обнову живописа. Објавио је низ чланака у домаћим и страним научним часописима. Објавио је три студије: *Сотириолошке претпоставке учења светог Атанасија Александријског о стварању света и рађању Сина* (2003), *Свет идола и васкрсење у Христу по светом Атанасију Великом* (2004) и *Служење епископа: канонско предање* (2011). Од 2009. године члан је Удружења књижевника Србије. Објавио је три књиге поезије: *Таласи* (2007), *Свет који нестаје и свет који настаје* (2008) и *Слепи во и друге песме* (2010). Учествовао је на преко сто групних

изложби уметничких фотографија у земљи и иностранству, награђиван је 80 пута за појединачне и фотографије у колекцији, и имао је пет самосталних изложби уметничких фотографија. Као представник Академије СПЦ за конзервацију и обнову живописа из Београда, учествовао је на изложби икона у Минхену, Бостону и Њу Јорку. Живи и ради у Смедереву.

Бранимир Јокић рођен је 1947. године. Дипломирани је историчар и директор је Музеја у Приштини (са измештеним седиштем). Области интересовања су му: историја југословенских народа, заштита природног и културног наслеђа, музеологија, менаџмент у музејима… Аутор је и координатор многих радова (Монографија *Дреница, Моноīрафија манасīира Грачаница*, изложба *Археолошко блаīо Косова и Меīохије*, Галерија САНУ, Београд).

Љубица Његомир Живић рођена је 1979. године у Београду. Дипломирала је на Факултету за трговину и банкарство БК универзитета у Београду. Завршила је постдипломске студије на Факултету за културу и медије Мегатренд универзитета у Београду и 2011. године одбранила магистарски рад на тему "Комуникација с јавношћу Андрићеве задужбине".

Професионално искуство је започела у Хемофарму. Од 2006. године је радила у Делта Ходлингу на развојним пројектима фабрике кондитора, пуниоице воде и фабрике кафе, касније као маркетинг менаџер за производне фирме чланице Делта система: Јухор, Миони, Данубиус и Флоридабел. Од 2010.године ради у Привредној комори Србије. Говори енглески, француски и италијански језик

Миомир Корач рођен је 1952. године. Завршио је Филозофски факултет, у Београду, Одељење за археологију. Магистирао је на тему ‘’ Касноантичка и рановизантијска утврђења на Дунаву ‘’, а докторирао са темом ‘’Античке лампе са територије Виминациума". ОД 1981. запослен је у Археолошком институту САНУ.

Од 1981. године, па до данас учествује на археолошким ископавањима античких некропола и утврђења на Виминацијуму. Од 2000. године руководи пројектом Виминацијум. На овом античком локалитету који је по стандардима УНЕСЦО-а проглашен за локалитет изузетног значаја, до сада је истражено око 14.000 гробова и нађено преко 30.000 предмета (око 700 златних и сребр-

них, и више десетина изузетних предмета који припадају светској културној баштини). Од 2001. започета су истраживања античког града Виминацијума и војног логора (*castrum*) римске легије VII Клаудије Пије Фиделис.

Године 1997. заједно са колегама из Народног музеја у Београду основао школу за конзервацију – ДИАНА, центар за конзервацију. Ова интернационална школа се налази на Ђердапу, на античком и палеовизантијском локалитету Диана, у близини Кладова. У оквиру школе поред других активности, покренут је часопис ДИАНА, центар за конзервацију. Био уредник часописа Диана и уредник CD издања "Археолошки лексикон", затим уредник часописа Археологија и природне науке, Центра за нове технологије.

Снежана Голубовић рођена је 1961. године. Дипломирала је на Филозофском факултету у Београду на одсеку уа Археологију, где је и магистрирала и докторирала са темом ‘’Сахране у Виминацијуму од I до IV века п.н.е.’’ Област интересовања јој је археологија Римског периода – римски градови, легионарски кампови и некрополе. Запослена је на Археолошком институту САНУ. Аутор је многих радова у земљи и иностранству. Говори енглески, немачки и руски језик.

Јадранка Божић рођена је 1959. године у Београду. На Филолошком факултету дипломирала је на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, а на Филозофском факултету завршила постдипломске студије на Интердисциплинарном смеру из антропологије (социокултурна антропологија). Магистрирала је 1994. године с тезом Митско и сакрално у књижевмом контексту. Докторанд је на Факултету политичких наука (комуникологија) с темом “Легати као чиниоци културног и националног идентитета с посебним освртом на легате у Народној библиотеци Србије”,

Већ 13 година је запослена у Народној библиотеци Србије, сада у Одељењу серијских публикација. Сарадник је Завода за проучавање културног развитка и Института за књижевност и уметност. Активни је члан Етнолошко-антрополошког друштва Србије и Библиотекарског друштва Србије. Учесник је домаћих и међународних научних скупова.. Говори енглески и француски језик.

Бранко Златковић је дипломирао Српску књижевност и језик са општом књижевношћу на Филолошком факултету Универзитета у Београду. На истом Факултету је магистрирао (*Први српски устанак у говору и у твору*) и докторирао (*Настајање нове српске државе у усменом народном стваралаштву*). Запослен је у Институту за књижевност и уметност у Београду, на пројекту *Српско усмено стваралаштво*. Био је вишегодишњи руководилац *Међународног камп фолклористике* (Тршић–Београд) и *Међународног омладинског сабора српске и балканске духовности* (Аранђеловац–Београд). Одговорни је уредник *Задужбине*, листа Вукове задужбине и *1804*, часописа Задужбинског друштва „Први српски устанак". Предавао је *Стилистику и реторику* на Факултету политичких наука у Београду, као и *Обраду вести* и *Репортажу* на Факултету хуманистичких наука у Београду при Интернационалном универзитету у Новом Пазару.

Учествовао је у раду више домаћих и међународних научних скупова. Објавио је књигу *Први српски устанак у говору и у твору* (2007), као и више студија из области српске усмене књижевности и српске књижевности 18. и 19. века. Уредник је песничке едиције *Одзиви Филипу Вишњићу*.

Јелена Арнаутовић рођена је 1981. године у Сремској Митровици. Дипломирала је 2008. године на Факултету музичке уметности у Београду, на одсеку за музикологију. На истом факултету уписала је 2008. године докторске студије музикологије. Од 2008. године је запослена као асистент на предмету Историја музике на Факултету уметности у Приштини (седиште у Косовској Митровици). Током 2009. године радила је као музички сарадник на РТС-у. У досадашњем научном раду бавила се истраживањима на тему музике у медијској и популарној култури, а у докторској дисертацији истражује проблематику интеркултурних дијалога на музичким фестивалима у Србији. Учествовала је на научним скуповима у земљи и иностранству и објавила научне радове у различитим зборницима и часописима.

Невена Јанићијевић Матић је рођена 1972. у Београду, где је завршила основну и средњу школу (Филолошку гимназију). На Филолошком факултету у Београду је дипломирала 2005.године, на катедри за Шпански језик и хиспанске књижевности, и стекла звање професора шпанског језика и књижевности. После дипломске студије уписала је на Филолошком факултету у Београду, где

је пријавила магистарску тезу под насловом „Рецепција Хорхе Луиса Борхеса на српском језику.“ Од 1996-2005 била је лектор, коректор, секретар и директор издавачког предузећа ДУНАЈ. Од 2005-2006 новинар-сарадник у ЈАТ Ревији. У звање предавача за шпански језик бирана је 2005. Године, на Факултету за културу и медије, Мегатренд Универзитета у Београду. Стручни семинари : 1991.године,семинар за шпански језик, Colegio de España, Саламанка, Шпанија; 2007.године, курс за професоре шпанског језика, као страног језика (ЕЛЕ), школа страних језика, Babylon Idiomas, Барселона, Шпанија; 2007. године, семинар за шпански језик – за странце (највиши ниво), niversitat de Barcelona, Estudios hispánicos, Барселона, Шпанија. Научне области којима се бави су: шпански језик и хиспанске књижевности. На основним студијама предаје предмете: шпански језик И и шпански језик ИИ. Говори шпански, енглески и француски језик. Члан је друштва Латиноамериканиста и Друштва за стране језике и књижевности Србије Језик струке.

Јован Јањић, дипломирао на Правном факултету Универзитета у Београду; на истом факултету завршио и мастер академске студије, из уже научне области правна историја, са завршним радом на тему "Улога свештенства у стварању и раду органа државе Првог српског устанка". Докторске студије наставио на Факултету за културу и медије Мегатренд универзитета.

У периоду од 1990. до 2010. године био новинар, у сталном радном односу, најутицајнијег југословенског, а потом српског недељног листа НИН. Пре тога сарађивао је са више других најпознатијих и најутицајнијих југословенских и српских листова.

У току 2008. године био је саветник за медије у Министарству вера Владе Републике Србије.

Од 1. августа 2011. године је директор и главни и одговорни уредник Издавачког предузећа "Просвета" - Београд, и главни и одговорни уредник часописа "Књижевност".

Објавио је више књига, међу којима централно место заузимају дела с црквеном тематиком: "Воздвижење Храма Светог Саве", "Рађевина и Рађевци", "Црква у Врбићу", "Манастир Соко", "Задужбина Симе Андрејевића Игуманова", "Будимо људи - живот и реч патријарха Павла", "Будимо људи - поуке и поруке патријарха Павла"... Књига "Будимо људи - живот и реч патријарха Павла" била је 2009. године најтиражнија књига у Србији, Републици Српској и Црној Гори; осим тога, преведена је и штампана на француском (два издања), руском и румунском језику

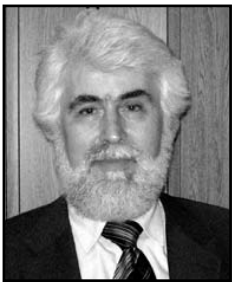

Љубинко Раденковић, научни саветник, редовни професор универзитета (р.1951), гимназију и Вишу педагошку школу (Група за српскохрватски језик и југословенску књижевност) завршио је у Нишу. Студирао је српскохрватски језик и југословенске књижевности на Филолошком факултету у Београду, где је и дипломирао 1974. Постдипломске студије (језички смер) завршио је на Филолошком факултету у Београду и одбранио магистарски рад 1978. године. Студирао је и етнологију на Филозофском факултету у Београду, где је и одбранио докторску дисертацију Народна бајања код Јужних Словена (1990).

У звање научни саветник изабран је на Филолошком факултету у Београду 1999. године. На Филозофском факултету у Нишу изабран је у звање ванредни професор за Народну књижевност (1996. године), а у звање редовни професор за предмет Народна култура Срба на Филозофском факултету у Новом Саду (2004. године).

Био је асистент за лингвистику у Институту за педагошка истраживања у Београду (1975–1977, 1979–1985). Две школске године био је наставник на Московском државном универзитету (МГУ) (1977–1979). Од 1985. до данас, стално је запослен у Балканолошком институту САНУ на истраживачким пословима. Од 2001. до 2005. био је и директор овог института. Предавао је Народну књижевност на Филозофском факултету у Нишу и Народну културу Срба на Филозофском факултету у Новом Саду. Почев од 2010. држи предавања на докторским студијама Филолошког факултета у Београду (словенска народна култура, словенска митологија).

Са рефератима и саопштењима учествовао је на преко 70 научних скупова у земљи и иностранству. Предавања по позиву држао је на свим државним универзитетима у Србији, као и на универзитетима у Москви, Варшави, Познању, Лублину, Паризу, Љубљани и Кијеву.

Бави се српским и словенским фолклором, симболиком магијског понашања, словенском митологијом и етнолингвистиком. Објавио је више од 300 стручних и научних радова у земљи и иностранству, од тога пет књига.

Младен Гверо је завршио Факултет политичких наука у Београду, одсек новинарство и мастер студије на Факултету за културу и медије Мегатренд универзитета у Београду. Члан је Удружења новинара, књижевника и драмских писаца Србије. Као новинар радио је у Радио Сарајеву (дописник из Београда) и Радио Београду. У илустрованој ревији Дуга више година био је сарадник, писао репортаже и фељтоне, као и у београдским дневним новинама.

Написао је и објавио књиге: *Љубави друге врсте, Судбине пред судом, Столица која лети* (приче); *Шефка, љубав и злочин* (хроника); *Гамбит Јаре Рибникар, Јованка Броз – време изолације* (разговори); *Животна прича др Перића, Дијаспора - наравно, Породица, Првоборци Ђавоље вароши*, концертно изведена у Позоришту Модерна гаража у Београду (драме); *Нас двојица, Кеву сам наложио на Интернет*, извођена у Култ театру у Београду (монодраме).

Слободан је уметник. Живи и ради у Београду.

Драгољуб Живојиновић рођен је у Врању 1934. године. Дипломирао је на Филозофском факултету у Београду 1959. године, постдипломске студије завршио је на Универзитету Пенсилванија 1963, а докторат је одбранио такође на Универзитету Пенсилванија 1966. године. Постдокторски рад обављао је на Харвард универзитету 1972. године. Од 1979. године редовни је професор Филозофског факултета у Београду, а дописни члан Српске академије наука и уметности од 2006. године. Члан је Организације америчких историчара и Европског удружења за америчке студије.

Добио је БИГЗ-ову награду за научно дело 1995, награду „Светозар Милетић“ 1995, награду за животно дело „Владимир Ћоровић“ 2004, награду Ordine del merito della Republica Italiana 1971. и Орден заслуге за народ са сребрним зрацима 1989. године.

Слободан Бранковић редовни је професор Факултета за културу и медије Мегатренд универзитета.

У Војноисторијском институту Министарства одбране Југославије, а потом Србије и Црне Горе, руководио је, као доктор политичких наука, у чину пуковника, Одељењем за научноистраживачки рад. Био је главни уредник *Војноисторијског гласника*, с репутацијом међународног гласила (размена са сто земаља); учествовао у организацији више домаћих и међународних научних скупова и у редакцијама зборника радова, као и едиција научноистраживачких установа и мултимедија (новинско-издавачких и ТВ центара); реализовао значајне пројекте, међу којима и макропројекат „Личности у историји“, с истраженим и снимљеним материјалом и објављеним радовима од око 10.000 страна; објавио је велики број радова из различитих области, од теоријских, преко историографских и есејистичких, до поетских, на српском и страним језицима; стекао је звање научног саветника. Заступљен је у *Енциклопедији историографије.*

Предавао је на више државних и приватних факултета на основним, мастер (магистарским) и докторским студијама из области *историја културе и цивилизације*, *менаџмента, интеркултурних комуникација*, *односа с јавношћу* и *глобализације и културе.*

Главни је уредник *Годишњака*, зборника радова Факултета за културу и медије Мегатренд универзитета.

Међу значајнијим делима су му: „*Историја културе и цивилизације*“ (2005. иновирано 2006, 2007, 2008. и 2009); „*Алексинац – град мира*“ (I и II издање); „*Независност слободољубивих*“ (I и II издање 2000). По овој последњој је снимљен документарни филм (у сарадњи са М. Карановићем) и осмишљена истоимена изложба, представљена у Београду, Минхену, Бечу, Франкфурту... У припреми за штампу је рукопис “*Свет и европска Србија у време велике источне кризе*“ , као синтеза резултата истраживања у оквиру истоименог пројекта.

Међу радовима из књижевности, значајније су збирке песама: «*Балада о белом кредењцу*», „*Писма из Србије, трагај пера косовог*“, „*Писма из Србије/ Brev fran Serbien*“ (двојезично, на шведском и српском). У припреми за штампу збирка песама „*Тапија*“.

Песме су му превођене на енглески, бугарски, шведски, италијански, кинески и исландски.

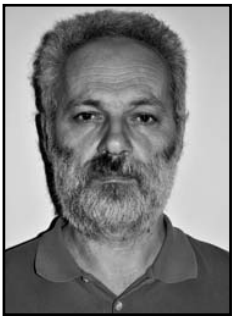

Мићо Милетић је рођен 1960. године у Косовској Митровици. Дипломирао и магистрирао на Математичком факултету у Београду, а докторирао на Фолозофском факултету у Источном Сарајеву.

Предмет истраживања су филозофија, историја и методика математике. Објавио више научних и стручних радова у земљи и иностранству.

Објављене књиге: "О четвртој димензији", КММ "Архимедес", Београд, 2001; "Логички парадокси и софизми", КММ "Архимедес", Београд, 2003; "Људски је (г)решити", Математископ", Београд, 2003 и 2011, као и 2006 у Републици Српској у издању Завода за уџбенике Источно Сарајево.

Објавио неколико издања уџбеника и збирки задатака из математике за Високе школе. Живи и ради у Београду

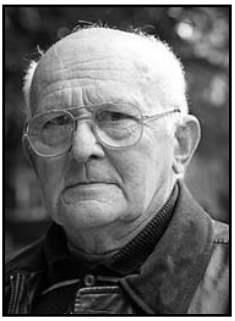

Антун Милетић (Славонски Брод, 30.6. 1931 -) је српски и југословенски историчар. Историју је студирао за време службе у ЈНА, током које је дошао до чина пуковника и начелника Архива оружаних снага СФРЈ. Стекао је звање вишег научног сарадника из области војне историје, а од 1964. је радио у Војноисторијском институту ЈНА. Написао је око 20 књига и научних радова, од којих се већина бави концентрационим логором Јасеновац и злочинима над Србима у Другом светском рату. Био је члан Одбора САНУ за сакупљање грађе о геноциду над српским и другим народима у XX веку. Тренутно је председник Удружења за истраживање геноцида и ратних злочина у Београду, као и председник Саветодавног одбора за истраживање Јасеновца у Њујорку.

Бодин Вукадиновић је асистент на Факултету за културу и медије Мегатренд универзитета. Студирао је историју и филозофију а дипломирао на катедри за филозофију Филозофског факултета у Београду. Уређивао је рубрику за културу у листу Студент (1995-1996). Објавио је одређен број стручних радова у домаћим часописима и листовима, као и на Трећем програму Радио-Београда. Уписао је докторске студије филозофије на Филозофском факултету у Београду.

In memoriam

Драган Карановић
(7.6.1948-25.1.2012.)

После тешке борбе са опаком болешћу, 25. јануара 2012. преминуо је Драган Карановић, директор Издавачке делатности Мегатренд универзитета

Рођен је 7. јуна 1948. године у Крајишнику, где је изучио осмогодишњу школу. Гимназију је завршио у Зрењанину, а Филолошки факултет у Београду.

Поезију, прозу, сатиру, приказе и остале форме објављивао је у свим значајнијим југословенским и српским листовима и часописима за децу и омладину, у другим листовима и на радију. Учествовао је на више значајних књижевних манифестација у земљи и у иностранству (књижевне штафете, фестивали, књижевни сусрети...).

Објавио је следеће књиге: *Зец на дрвету* (група аутора), *Бакин споменар* (поезија за децу), *Враћам се одмах* (поезија), *Тесне песме* (поезија за децу), *Деца из Пете улице и околних сокака* (поезија), *Уа киша над Студењаком* (роман), *Последње вести из земље* (поезија).

Био је дугогодишњи новинар, уредник, главни и одговорни уредник и директор часописа и новинско-издавачке делатности „Привредног прегледа", као и директор „Грађевинске књиге" А.Д. из Београда.

Последње године свог живота провео је на месту директора Издавачке делатности Мегатренд универзитета.

Својом филозофијом живота, духом и харизмом чинио је да је сваки посао много лакши, а сваки проблем решив. Дугогодишње искуство као уредника и лектора, као и његова визуелна култура, умногоме су допринели рађању и развоју наше публикације. Оставио је, као професионалац и као човек, неизбрисив траг у Годишњаку Факултета за културу и медије.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.77

ГОДИШЊАК Факултета за културу и медије : комуникације, медији, култура / главни уредник Слободан Бранковић. - 2012- . - Београд (Гоце Делчева 8) : Мегатренд универзитет, 2012-. - 30 cm

Годишње
ISSN 1821-0171 = Годишњак Факултета за културу и медије (Мегатренд универзитет)

COBISS.SR-ID 154265100

Мегатренд је јавна, самостална и аутономна високошколска установа чији је задатак да – обједињавањем образовних, научноистраживачких и уметничких метода и поступака – тежи ка свеобухватној, систематизованој и научно заснованој слици света и положаја човека у њему.

Остварујући академске и струковне студијске програме у различитим научним пољима и уметничким областима, Мегатренд уважава, обогаћује и афирмише највише стандарде наставе, учења, евалуације и примене знања и уметничких вештина. Модерно засновани, за нове идеје стално отворени наставно-образовни, научни и уметнички програми Универзитета настоје да буду снажан инструмент комуникације и интеракције с другим научним и културним амбијентима; у креативном преплету с интернационалним и космополитским духом, Мегатренд твори неку врсту обједињујуће, транснационалне основе општијих идеала и концепције модерности.

Мегатренд, практично, постоји од 1989. године, када је у Београду основана Пословна школа „Мегатренд“, прва домаћа приватна образовна институција у области пословних наука.

Данас, Мегатренд универзитет је заједница 11 факултета, две високе школе, једног института и једне медијске куће. То су:

- **Факултет за пословне студије, Београд**
- **Факултет за културу и медије, Београд**
- **Факултет за међународу економију, Београд**
- **Факултет за уметност и дизајн, Београд**
- **Факултет за државну управу и администрацију, Београд**
- **Факултет за компјутерске науке, Београд**
- **Факултет за биофарминг, Бачка Топола**
- **Факултет за пословне студије, Вршац**
- **Факултет за пословну економију, Ваљево**
- **Факултет за пословне студије, Пожаревац**
- **Факултет за менаџмент, Зајечар**
- **Висока школа за кошарку „Борислав Станковић“, Београд**
- **Висока школа за менаџмент и бизнис, Зајечар**
- **Институт за нове технологије, Београд**
- **ТВ Метрополис, Београд.**

Студијски програми који се остварују на факултетима и високим школама Мегатренд универзитета концепцијски су јединствени у овом делу Европе. Усклађени су са Болоњском декларацијом и акредитовани код надлежних органа Републике Србије.

Децембра 2009, поводом двадесете годишњице плодотворног деловања у култури, просвети и науци, Мегатренд универзитету додељена је Вукова награда.